

LENIN

OPERE COMPLETE

Proletari din toate țările, uniți-vă!

LENIN

OPERE
COMPLETE

3

TRADUCEREA ÎN LIMBA ROMÂNĂ
APARE ÎN URMA HOTĂRÎRII C. C.
AL P.M.R. EA A FOST ÎNTOCMITĂ
DUPĂ ORIGINALUL ÎN LIMBA RUSĂ,
ED. A V-A

INSTITUTUL DE MARXISM-LENINISM
DE PE LÎNGĂ C.C. AL P.C.U.S.

V. I. LENIN

OPERE
COMPLETE

EDIȚIA A DOUA

EDITURA POLITICĂ
BUCUREȘTI-1961

INSTITUTUL DE MARXISM-LENINISM
DE PE LÎNGĂ C.C. AL P.C.U.S.

V. I. LENIN

VOL.

3

*DEZVOLTAREA CAPITALISMULUI
ÎN RUSIA*

EDITURA POLITICĂ
BUCUREȘTI-1961

P R E F A Ț A

Volumul de față cuprinde lucrarea lui V.I.Lenin „Dezvoltarea capitalismului în Rusia“, scrisă în anii 1896-1899 și publicată în întregime în 1899. În volum este inclus de asemenea articolul lui Lenin „O critică necritică“, apărut în mai-iunie 1900, care constituie răspunsul la recenzia făcută de unul dintre „marxiștii legali“ la această carte.

În acea perioadă, în fața marxiștilor din Rusia se ridica sarcina de a studia profund economia Rusiei. Acest lucru era necesar pentru zdrobirea ideologică definitivă a narodnicismului și pentru stabilirea perspectivelor luptei revoluționare a clasei muncitoare, pentru stabilirea sarcinilor social-democrației ruse. Munca teoretică a marxiștilor ruși, scria Lenin, trebuie îndreptată spre studierea tuturor formelor de antagonism economic în Rusia, trebuie „să prezinte un tablou unitar al realității noastre ca sistem de relații de producție bine determinat, să demonstreze că în cadrul acestui sistem exploatarea și exproprierea oamenilor muncii este inevitabilă, să arate calea de izbăvire de aceste rînduiri pe care o indică dezvoltarea economică“ (vezi Opere complete, vol. 1, Editura politică, 1960, ediția a doua, pag. 297).

Această analiză științifică a fost realizată de Lenin în cartea „Dezvoltarea capitalismului în Rusia“, care a încheiat seria lucrărilor lui din anii 1890-1900, îndreptate împotriva narodnicilor liberali și „marxiștilor legali“ și în care el a elaborat tezele programatice ale marxismului revoluționar potrivit condițiilor concrete din Rusia. Lenin considera că programul partidului muncitoresc marxist trebuie să conțină o caracte-

rizare a principalelor trăsături ale orînduirii economice din Rusia, o apreciere a principalelor forțe de clasă, o definire a țelului fundamental și a sarcinilor curente ale luptei revoluționare a proletariatului. Împreună cu celelalte lucrări ale lui Lenin, „Dezvoltarea capitalismului în Rusia“ a creat o bază teoretică pentru elaborarea programului, strategiei și tacticii bolșevismului.

Problema „destinelor capitalismului în Rusia“, în jurul căreia se dădea în acel timp lupta dintre marxiștii revoluționari, pe de o parte, și narodnicii liberali și „marxiștii legali“, pe de altă parte, constituia principala problemă a teoriei și practicii luptei revoluționare. Aceasta era problema: care clasă este menită și poate să înfăptuiască transformarea radicală a societății, spre care clasă trebuie să se orienteze revoluționarii. Aceasta era problema perspectivelor dezvoltării Rusiei, a destinelor revoluției și condițiilor victoriei ei în țara noastră. Lenin a pus aceste probleme în centrul studiului său. În locul discuțiilor academice „despre piețele pentru capitalismul din Rusia“ pe care le purtau narodnicii și „marxiștii legali“, Lenin și-a consacrat lucrarea analizei marxiste a orînduirii social-economice și structurii de clasă a Rusiei, fundamentării rolului conducător al proletariatului în revoluția ce se apropia. Lucrarea lui Lenin „Dezvoltarea capitalismului în Rusia“ este un remarcabil exemplu de unitate între teoria revoluționară și practica revoluționară, de unire a socialismului științific cu mișcarea muncitorească, de folosire a teoriei ca armă a practicii revoluționare.

În introducerea teoretică, Lenin explică și dezvoltă tezele fundamentale ale economiei politice marxiste cu privire la diviziunea socială a muncii, economia de mărfuri simplă și transformarea ei inevitabilă în economie capitalistă, la crearea pieței interne chiar de către capitalismul care se dezvoltă. În lupta împotriva concepțiilor narodnice, Lenin apără și îmbogățește teoria marxistă a reproducției capitaliste și a crizelor, subliniază contradicțiile acumulării capitaliste, ale realizării produsului social, antagonismul dintre lărgirea producției capitaliste și consumul limitat ca urmare a pauperizării crescînde a oamenilor muncii. Dezvăluind sensul real al teoriei marxiste

a economiei capitaliste, Lenin arată că contradicțiile capitalismului explică condițiile și cauzele pieirii acestuia, ale înlocuirii lui pe cale revoluționară cu o orînduire nouă, progresistă, cu socialismul. În ultimele capitole ale lucrării sale, Lenin, pe baza unui vast și multilateral material factual, analizează acțiunea concretă în realitatea rusă a legilor economice generale ale dezvoltării capitaliste a societății.

Lenin începe analiza dezvoltării capitalismului în Rusia cu o caracterizare a evoluției capitaliste a agriculturii și a descompunerii țărănimii. Pe baza unui uriaș material factual, Lenin a demonstrat în mod de neîgăduit că relațiile social-economice din satul rus de după reforma din 1861 s-au caracterizat prin existența și dezvoltarea tuturor contradicțiilor proprii economiei bazate pe producția de mărfuri și capitalismului. Aceste contradicții au arătat că „structura relațiilor economice în satul «bazat pe obște» nu reprezintă cîtuși de puțin un sistem deosebit («de producție populară» etc.)”, cum afirmau narodnicii, ci „un sistem mic-burghez obișnuit”. Lenin a arătat că țărănimea nu numai că se descompune, „ea se ruinează cu desăvîrșire, încetează de a mai exista, fiind înlăturată de tipuri de populație sătească cu totul noi, tipuri care constituie baza societății în care domină economia de mărfuri și producția capitalistă. Aceste tipuri sînt burghezia sătească (mai cu seamă mica-burghezie) și proletariatul sătesc, clasa producătorilor de mărfuri în agricultură și clasa muncitorilor agricoli salariați” (vezi volumul de față, pag. 161, 162).

În lucrarea „Dezvoltarea capitalismului în Rusia”, Lenin a făcut o profundă analiză a structurii social-economice a gospodăriei moșierești și a zugrăvit caracterul evoluției ei în epoca de după reformă. Lenin a arătat că în gospodăria moșierească se îmbinau pe atunci sistemul de muncă în dijmă și sistemul capitalist de gospodărie, că sistemul muncii în dijmă este o rămășiță directă a gospodăriei bazate pe clacă, care era dominantă în orînduirea feudală. O dată cu dezvoltarea producției de mărfuri și cu descompunerea țărănimii, sistemul de muncă în dijmă a fost treptat înlăturat de sistemul capitalist de gospodărie pe pămînturile moșierilor. Demascînd idealizarea de către narodnicii liberali a sistemului de muncă

în dijmă și a altor rămășițe ale iobăgiei, Lenin a arătat în mod convingător că rămășițele iobăgiei (munca în dijmă și claca în folosul moșierului pentru diferitele pământuri „rășluite” (otrezki), răspunderea solidară, dările ridicate, faptul că țăranii nu puteau să dispună în mod liber de pământurile lor și nu aveau dreptul să se deplaseze în mod liber și să se stămute, precum și lipsa de egalitate în ceea ce privește drepturile cetățenești) constituiau o grea povară pe umerii țăranimii din Rusia țaristă.

În afară de exploatarea moșierească, țăranimea muncitoare era înrobite de chiaburi, strivită de jaful capitalului comercial și cămătăresc, care a avut un rol uriaș în satul de după reformă. Lenin a dezvăluit antagonismul profund dintre țărani și moșieri, iar în rîndurile țăranimii – antagonismul dintre burghezia sătească și proletariatul de la sate.

În lucrarea „Dezvoltarea capitalismului în Rusia” se arată că, în perioada de după reformă, agricultura cu caracter comercial a luat o dezvoltare imensă, se dezvăluie particularitățile dezvoltării producției de mărfuri și a capitalismului în agricultură, se subliniază caracterul progresist al capitalismului în agricultură în comparație cu rămășițele feudalismului, precum și în comparație cu mica producție. Lenin a dat o lovitură nimicitoare teoriei burgheze a „trăiniciei” micii gospodării țărănești. El a arătat că și în agricultură marea producție capitalistă este mai productivă decât mica producție și o înlătură inevitabil pe aceasta, că mica gospodărie țărănească se menține numai prin irosirea muncii și a forțelor vitale ale țăranului, prin irosirea forței productive a pământului. Dezvăluind situația deznădăjduită și fără ieșire a țăranilor muncitori în capitalism, Lenin a arătat că micul țăran nu poate să scape de miserie altfel decât alăturându-se mișcării revoluționare a proletariatului, decât desfășurînd alături de proletariat lupta revoluționară împotriva oninduirii capitaliste.

În cartea „Dezvoltarea capitalismului în Rusia” s-a făcut pentru prima oară o analiză marxistă a stadiilor și formelor de dezvoltare a capitalismului în industria Rusiei de după reformă. Lenin analizează amănunțit cele trei stadii principale de dezvoltare a capitalismului în industria rusă : mica pro-

ducție de mărfuri (micile meșteșuguri, mai cu seamă cele țărănești), manufactura capitalistă, fabrica (marea industrie mecanizată) în legătura lor indisolubilă, arată transformarea legică a micii producții de mărfuri în producție capitalistă, în manufactură și transformarea acesteia din urmă în fabrică, în marea industrie mecanizată. Totodată, el analizează legătura fiecăreia dintre aceste forme ale industriei cu agricultura.

Pe baza analizei amănunțite a unui vast material factic, Lenin dezvăluie paralelismul descompunerii micilor producători din agricultură și meșteșuguri, concurența acerbă din rândurile „meșteșugarilor“, analizează procesul formării de către unii producători de mărfuri a unor ateliere relativ mari, transformarea micii producții fărâmițate în cooperatie capitalistă simplă. Lenin arată cum atelierele care au un număr însemnat de muncitori introduc treptat diviziunea muncii și astfel cooperatia capitalistă simplă se transformă în manufactură capitalistă. Lenin a fost primul care a caracterizat în spirit marxist o serie întreagă de meșteșuguri, arătând că ele reprezintă stadiul manufacturier al capitalismului rus. Manufactura, arată Lenin, este o verigă intermediară între meșteșug și mica producție de mărfuri cu forme primitive ale capitalului, pe de o parte, și marea industrie mecanizată (fabrica), pe de altă parte.

Lenin cercetează amănunțit și multilateral dezvoltarea marii industrii mecanizate în Rusia. El caracterizează marea industrie mecanizată (de fabrică) ca cea mai înaltă treaptă a capitalismului în industrie, a cărei trăsătură principală și esențială constă în folosirea sistemului mașinilor în producție. Trecerea de la manufactură la fabrică, arată Lenin, marchează o revoluție tehnică totală, urmată inevitabil de o transformare radicală a relațiilor de producție sociale, o delimitare netă a diferitelor grupuri de persoane care participă la producție, ascuțirea și extinderea contradicțiilor profunde ale capitalismului și totodată socializarea în masă a muncii de către capitalism, adică pregătirea condițiilor materiale pentru trecerea la socialism. „Marea industrie mecanizată este, așadar, ultimul cuvânt al capitalismului, ultimul cuvânt al «momentelor» lui «pozitive» și negative“ (pag. 447).

Lenin subliniază concentrarea crescîndă a producției în industria din Rusia. Încă în 1890, 71,1% din numărul total al muncitorilor de fabrică lucrau în marile fabrici și uzine (cu 100 de muncitori și mai mult). În 1894-1895, marile întreprinderi reprezentau 10,1% din totalul fabricilor și uzinelor și concentrau 74% din totalul muncitorilor de fabrică și peste 70% din valoarea producției. În 1903, marile fabrici care aveau peste 100 de muncitori reprezentau în Rusia europeană 17% din numărul total al fabricilor și uzinelor și concentrau 76,6% din numărul total al muncitorilor de fabrică. Lenin subliniază îndeosebi că marile fabrici din Rusia erau de proporții mai mari decît cele din Germania. Concentrarea unui număr tot mai mare de muncitori în marile fabrici și uzine, în marile orașe și centre industriale a contribuit la unirea și organizarea clasei muncitoare, i-a sporit forța și rolul politic în viața țării, a exercitat o influență asupra destinului ei viitor.

În încheierea studiului său, Lenin a arătat că „Rusia plugului de lemn și îmblăciului, a morii de apă și a războiului de țesut manual a început să se transforme cu repeziciune într-o Rusie a plugului de fier și a treierătoarei, a morii cu aburi și a războiului de țesut mecanic“ (pag. 588). În același timp, Rusia, în ciuda dezvoltării capitalismului, a rămas o țară prin excelență agrară, înapoiată din punct de vedere tehnic și economic în comparație cu țările capitaliste înaintate. Numeroasele rămășițe ale iobăgiei constituiau principala cauză a acestei rămîneri în urmă, ele frînau dezvoltarea forțelor de producție ale țării, apăsau ca o povară grea masele populare.

Relevînd caracterul progresist al capitalismului în comparație cu feudalismul, cu orînduirea moșierească și cu mica producție, Lenin a făcut totodată o caracterizare clară a contradicțiilor profunde și a plăgilor orînduirii capitaliste. Lucrarea lui Lenin „Dezvoltarea capitalismului în Rusia“ constituie un act de acuzare împotriva țarismului și capitalismului din Rusia.

Cartea lui Lenin a constituit nu numai desăvîrșirea zdrobirii ideologice a narodnicismului, ci și zdrobirea „marxiștilor

legali“. Lenin a arătat că „marxiștii legali“ sînt apologeți ai capitalismului, dușmani ai marxismului revoluționar.

„Marxiștii legali“ au întîmpinat lucrarea lui Lenin „Dezvoltarea capitalismului în Rusia“ cu o critică dușmănoasă. Lenin a răspuns la aceste atacuri cu articolul „O critică necritică“, care a fost publicat în revista „Naucinoe Obozrenie“. În acest articol Lenin arăta necesitatea unei delimitări nete față de oamenii care, camuflîndu-se sub masca de „marxiști“, denaturează marxismul revoluționar. Lenin a subliniat cu o deosebită putere sarcinile dezvoltării continue a principalelor teze ale marxismului pe baza sintetizării experienței luptei de clasă a proletariatului în noile condiții.

În opoziție cu reprezentanții „marxismului legal“, care înfrumusețau în fel și chip capitalismul și proslăveau burghezia, Lenin a subliniat că capitalismul reprezintă o orînduire trecătoare din punct de vedere istoric, că rolul său istoric constă în crearea premiselor materiale și a factorilor subiectivi ai revoluției proletare, ai trecerii la socialism.

În lucrarea sa „Dezvoltarea capitalismului în Rusia“, Lenin a făcut o caracterizare clară și precisă a economiei și structurii de clasă a țării la sfîrșitul secolului al XIX-lea. El a dezvăluit baza economică profundă a luptei de clasă și a dispozitivului forțelor de clasă în ajunul primei revoluții ruse. Cartea lui Lenin a dat răspuns la problema caracterului revoluției care se apropia și a forțelor ei motrice, la problema rolului diferitelor clase în această revoluție.

În lucrarea sa, Lenin a fundamentat sub raport politic și economic rolul conducător al proletariatului în revoluție și a demonstrat că forța acestuia în dezvoltarea istorică a Rusiei este incomparabil mai mare decît numărul lui în masa totală a populației. Acest fapt a fost pe deplin confirmat mai tîrziu de istoria celor trei revoluții. Prin aceasta Lenin a dat o lovitură zdrobitoare dogmei oportuniștilor din mișcarea muncitorească internațională potrivit căreia proletariatul nu poate și nu trebuie să lupte pentru putere și socialism atîta timp cît nu reprezintă majoritatea populației țării.

Lenin a arătat baza economică a situației duble și a rolului dublu al țărănimii, a dezvăluit antagonismul dintre tendințele

de proprietar și cele proletare din rîndurile țărănimii, rădăcinile oscilărilor ei între burghezie și proletariat. Totodată, Lenin a arătat izvoarele profunde ale spiritului revoluționar al țărănimii muncitoare și a fundamentat necesitatea alianței dintre clasa muncitoare și țărănime pentru lupta împotriva moșierilor, țarismului, burgheziei.

Aceste teze ale marxismului, dezvoltate și fundamentate în cartea lui Lenin cu mai bine de o jumătate de secol în urmă, sînt actuale și în prezent. Genialele indicații ale lui Lenin cu privire la hegemonia proletariatului, la alianța dintre muncitori și țărani constituie un principiu călăuzitor în lupta popoarelor pentru democrație, pentru eliberare națională, pentru socialism.

Concluzia generală care rezultă din profunda analiză politică-economică făcută de Lenin în „Dezvoltarea capitalismului în Rusia“ constă în aceea că în Rusia se maturiza o mare revoluție populară, în fruntea căreia se afla proletariatul, avînd un aliat puternic – țărănimea de multe milioane ; această revoluție nu se putea limita la răsturnarea țarismului, – proletariatul trebuia să meargă mai departe, să răstoarne capitalismul, să instaureze socialismul.

Lucrarea lui Lenin „Dezvoltarea capitalismului în Rusia“ a apărut la cinci ani după publicarea de către Engels a volumului al treilea al „Capitalului“ lui Marx și a fost o continuare nemijlocită a genialei lucrări a lui Marx. În prefața la volumul al treilea al „Capitalului“, Engels arată că Marx a studiat minuțios și timp îndelungat în original materiale privind economia Rusiei de după reformă. El și-a propus ca, pe baza exemplului Rusiei, să concretizeze și să dezvolte teoria sa despre dezvoltarea capitalismului în agricultură. Rusia cu variatele ei forme de posesiune a pămîntului și de exploatare a producătorilor agricoli trebuia să joace în secțiunea despre renta funciară același rol pe care l-a jucat Anglia în primul volum al „Capitalului“ cu prilejul analizării capitalismului industrial. Marx nu a reușit să realizeze acest plan, arată Engels. Acest plan al lui Marx a fost realizat de Lenin în cartea „Dezvoltarea capitalismului în Rusia“. Totodată, pe baza analizării economiei Rusiei, Lenin a îmbogățit

cu noi teze și alte capitole ale economiei politice a capitalismului, îndeosebi teoria apariției și dezvoltării modului de producție capitalist, a transformării economiei de mărfuri simplă în economie capitalistă și a specificului acestui proces în agricultură, teoria reproducției și a crizelor, a socializării muncii o dată cu creșterea concentrării producției.

Cartea lui Lenin „Dezvoltarea capitalismului în Rusia“ are o importanță de neprețuit pentru popoarele din țările capitaliste și coloniale. Prin întregul ei conținut, ea demonstrează în mod convingător că în condițiile dominației capitalului masele populare sînt condamnate la exploatare și miserie, că singura cale spre eliberarea de sub jugul moșierilor și din lanțurile imperialismului este calea revoluției, calea socialismului.

*Institutul de marxism-leninism
de pe lîngă C.C. al P.C.U.S.*

V. I. LENIN

1897

DEZVOLTAREA CAPITALISMULUI
ÎN RUSIA

PROCESUL FORMĂRII PIETEI INTERNE
PENTRU MAREA INDUSTRIE 1

Scris între 1896 și 1899

*Publicat în volum pentru
prima oară la sfârșitul lunii
martie 1899*

*Se tipărește după textul
ediției a doua a lucrării
apărute în 1908*

ИЗДАНИЕ М. И. ВОДОВОЗОВОИ.

Владимиръ Ильинъ.

РАЗВИТІЕ КАПИТАЛИЗМА ВЪ РОССІИ.

Процессъ образованія внутреннего рынка для крупной
промышленности.

Цѣна 2 р. 50 к.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.

Типо-литографія А. Лейфберга, Бол. Морская 65.
1899.

Соперта primei ediții a lucrării lui V. I. Lenin
„Dezvoltarea capitalismului în Rusia“. — 1899

PREFAȚĂ LA EDIȚIA ÎNTII

În lucrarea de față, autorul și-a propus să analizeze problema : cum se formează piața internă pentru capitalismul rus ? Se știe că această problemă a fost pusă, mai de mult, de principalii reprezentanți ai concepțiilor narodniciste (în frunte cu d-nii V.V. și N.-on) ; sarcina noastră va fi deci de a critica aceste concepții. Am socotit că în această critică nu ne putem mărgini numai la analiza greșelilor și a inexacțiilor din concepțiile adversarilor ; am socotit că pentru a răspunde la problema ridicată nu este suficient să cităm fapte care demonstrează formarea și dezvoltarea pieței interne, deoarece s-ar putea ridica obiecția că aceste fapte au fost alese în mod arbitrar, omițându-se altele care demonstrează contrarul. Am socotit că este necesar să analizăm și să încercăm să înfățișăm procesul dezvoltării capitalismului în Rusia în ansamblul lui. Se înțelege de la sine că o sarcină de asemenea amploare ar fi fost peste puterile unui singur om dacă în rezolvarea ei el nu s-ar fi limitat numai la unele probleme. În primul rând, după cum se vede chiar din titlu, noi analizăm problema dezvoltării capitalismului în Rusia exclusiv din punctul de vedere al pieței interne, lăsînd la o parte problema pieței externe și datele privind comerțul exterior. În al doilea rând, ne mărginim exclusiv la epoca de după reformă. În al treilea rând, folosim îndeosebi și aproape exclusiv date asupra guberniilor pur rusești din interior. În al patrulea rând, ne mărginim exclusiv la latura economică a procesului. Dar cu toate limitările pe care ni le impunem, tema care rămîne de

incomparabil mai mult decît aceştia din urmă (Kautsky, VI, b ; „muncitorul agricol salariat are o situație mai bună decît țăranul cu gospodărie mică“, spune în repetate rînduri Kautsky : S. * 110, 317, 320) ; un fenomen analog se observă și în Rusia (vezi mai jos cap. II, § XI, B⁴). De aceea e firesc ca marxistii din Europa occidentală și cei din Rusia să aprecieze în același fel unele fenomene, ca, de pildă, „îndeletnicirile agricole sezoniere“, folosind expresia rusă, sau „munca agricolă salariată a țăranilor nomazi“, cum spun germanii (Kautsky, S. 192. Comp. mai jos, cap. III, § X) ; – sau a unui fenomen ca strămutarea muncitorilor și țăranilor la oraș și angajarea lor la fabrici (Kautsky, IX, e ; în special S. 343 ; și multe altele. Comp. mai jos, cap. VIII, § II) ; – pătrunderea marii industrii capitaliste la sate (Kautsky, S. 187. Comp. mai jos, cap. VII, § VIII). Nu mai vorbim de faptul că aprecierile asupra însemnătății istorice a capitalismului în agricultură sînt aceleași (Kautsky, passim **, mai ales S. 289, 292, 298. Comp. mai jos, cap. IV, § IX), că atît unii cît și alții consideră că relațiile capitaliste în agricultură au *un caracter progresist* în comparație cu cele precapitaliste [Kautsky, S. 382 : „Înlăturarea des Gesindes (slugilor, muncitorilor agricoli aflați în dependență personală) și der Instleute („ceva intermediar între muncitor agricol și arendaș“ : țăran care ia pămînt în arendă, prestînd în schimb muncă în dijmă) de către zileri, care în afara timpului de muncă sînt oameni liberi, ar fi un mare progres social“. Comp. mai jos, cap. IV, § IX, 4]. Kautsky consideră în mod categoric că „nici nu poate fi măcar vorba“ ca obștea țărănească să treacă la marea agricultură modernă atîta timp cît își păstrează forma de obște (S. 338), că agronomii care cer în Europa occidentală întărirea și dezvoltarea obștii nu sînt de loc socialiști, ci reprezentanți ai intereselor marilor proprietari funciari, care doresc să lege de ei pe muncitori, dîndu-le în arendă petice de pămînt (S. 334), că în toate țările europene reprezentanții intereselor proprietarilor funciari doresc să lege pe muncitorii agricoli, dîndu-le pămînt,

* – Seite – pagină. — *Nota trad.*

** – în diferite pasaje. — *Nota trad.*

și încearcă chiar să ia măsuri legislative în acest sens (S. 162), că împotriva tuturor încercărilor de a ajuta pe țăranul cu gospodărie mică prin dezvoltarea meșteșugurilor (Hausindustrie) – cea mai cruntă formă de exploatare capitalistă – „trebuie să luptăm în modul cel mai hotărât“ (S.181). Socotim necesar să subliniem deplina solidaritate dintre marxștii din Europa occidentală și cei din Rusia în ceea ce privește concluziile lor, date fiind recente încercări ale reprezentanților narodnicismului de a face o delimitare netă între unii și ceilalți (vezi declarația d-lui V. Voronțov din 17 februarie 1899 la societatea pentru sprijinirea industriei și comerțului din Rusia, „Novoe Vre-mea“, 1899, nr. 8.255 din 19 februarie)⁵.

Ильинъ
Владиміръ Ильинъ.

РАЗВИТІЕ КАПИТАЛИЗМА въ Россіи.

Процессъ образованія внутренняго рынка
для крупной промышленности.

ИЗДАНИЕ ВТОРОЕ, ДОПОЛНЕННОЕ

Цѣна 2 р. 25 к.

С-ПЕТЕРБУРГЪ.
 КНИГОИЗДАТЕЛЬСТВО „ПАЛЛАДА“.
 1908.

Coperta ediției a doua a lucrării lui V. I. Lenin
 „Dezvoltarea capitalismului în Rusia“,
 cu autograful autorului. — 1908

PREFAȚĂ LA EDIȚIA A DOUA ⁶

Lucrarea de față a fost scrisă în perioada din ajunul revoluției ruse, într-un moment de relativă acalmie care a urmat după valul de mari greve din 1895–1896. Mișcarea muncitorească părea în acel moment că s-a închis în sine, crescînd în lărgime și în adîncime și pregătind începutul mișcării de demonstrații din 1901.

Analiza orînduirii social-economice, deci și a structurii de clasă a Rusiei, făcută în lucrarea de față pe baza cercetărilor economice și a analizei critice a datelor statistice, este confirmată acum de lupta politică fățișă a tuturor claselor în cursul revoluției. Rolul conducător al proletariatului a ieșit pe deplin la iveală. A ieșit de asemenea la iveală și faptul că forța lui în mișcarea istorică e infinit mai mare decît procentul lui în masa generală a populației. În lucrarea de față este demonstrată baza economică a ambelor fenomene.

Mai departe, revoluția scoate acum la iveală din ce în ce mai mult situația dublă și rolul dublu al țărănimii. Pe de o parte, puternicele rămășițe ale gospodăriei bazate pe clacă și cele mai diferite rămășițe ale iobăgiei, în condițiile unei ne-ai-pomenite pauperizări și ruinări a țărănimii sărace, explică pe deplin izvoarele adînci ale mișcării revoluționare țărănești, rădăcinile adînci ale revoluționarismului țărănimii ca masă. Pe de altă parte, și în mersul revoluției, și în caracterul diferitelor partide politice, ca și în numeroasele curente ideologice și politice, ies la iveală structura de clasă contradictorie a acestei

mase, caracterul ei mic-burghez, antagonismul dintre tendințele de proprietar și cele proletare dinăuntrul ei. Oscilările între burghezia contrarevoluționară și proletariatul revoluționar ale micului proprietar sărăcit sînt tot atît de inevitabile ca și fenomenul, inevitabil în orice societate capitalistă, că o infimă minoritate de mici producători se îmbogățește, „ajungînd în rîndul oamenilor cu stare“, transformîndu-se în burghezi, în timp ce covîrșitoarea majoritate fie că se ruinează cu totul, transformîndu-se în muncitori salariați sau pauperi, fie că trăiește mereu la nivelul stării de proletar. În lucrarea de față este demonstrată baza economică a acestor două tendințe existente în rîndurile țărănimii.

Data fiind această bază economică, revoluția din Rusia este, bineînțeles, în mod inevitabil o revoluție burgheză. Această teză a marxismului este absolut incontestabilă. Ea nu trebuie niciodată uitată. Ea trebuie aplicată întotdeauna la toate problemele economice și politice ale revoluției ruse.

Ea trebuie însă să fie aplicată cu pricepere. Analiza concretă a situației și a intereselor diferitelor clase trebuie să servească pentru a defini semnificația exactă a acestui adevăr atunci cînd este aplicat la cutare sau cutare problemă. Modul invers de a raționa, pe care-l întîlnim adeseori la social-democrații din aripa de dreapta, cu Plehanov în frunte, adică tendința de a căuta răspuns la problemele concrete prin simpla dezvoltare logică a adevărului general despre caracterul fundamental al revoluției noastre, înseamnă o vulgarizare a marxismului și o adevărată batjocorire a materialismului dialectic. La adresa acestor oameni, care, de pildă, din adevărul general despre caracterul acestei revoluții deduc rolul conducător al „burgheziei“ în revoluție sau necesitatea susținerii liberalilor de către socialiști, Marx ar fi repetat, probabil, un citat din Heine pe care l-a mai folosit cîndva : „Am semănat dinți de balaur și am cules purici“ ⁷.

Data fiind baza economică a revoluției ruse, în mod obiectiv sînt posibile două linii principale ale dezvoltării și deznădămintului ei :

Sau se menține vechea gospodărie moșierească, legată prin mii de fire de iobăgie, transformîndu-se cu încetul într-o gos-

podărie pur capitalistă, „iuncherească“, și atunci baza trecerii definitive de la munca în dijmă la capitalism o constituie transformarea interioară a gospodăriei moșierești iobăgiste. În acest caz, întregul sistem agrar al statului devine capitalist, păstrînd mult timp trăsăturile iobăgiste. Sau vechea gospodărie moșierească e sfărîmată de revoluție, care desființează toate rămășițele iobăgiei, în primul rînd marea proprietate funciară, și atunci baza trecerii definitive de la munca în dijmă la capitalism o constituie dezvoltarea liberă a micii gospodării țărănești, căreia exproprierea pămînturilor moșierești în folosul țărănimii îi va da un puternic impuls. În acest caz, întregul sistem agrar devine capitalist, întrucît descompunerea țărănimii are loc cu atît mai repede cu cît urmele iobăgiei au fost mai deplin nimicite. Cu alte cuvinte : sau menținerea în cea mai mare parte a proprietății moșierești și a principalelor temelii ale vechii „suprastructuri“ ; de aici rolul preponderent al burghezului liberal-monarhist și al moșierului, trecerea rapidă de partea lor a țărănimii înstărite, decăderea masei țărănești, care va fi nu numai expropriată pe scară foarte largă, dar și, pe deasupra, înrobită prin fel de fel de răscumpărări de felul celor preconizate de cadeți, oprimată și abrutizată de stăpînirea reacțiunii ; executorii unei asemenea revoluții burgheze vor fi politicienii de felul octombriștilor⁸. Sau nimicirea proprietății moșierești și a tuturor principalelor temelii ale vechii „suprastructuri“ corespunzătoare ; rolul preponderent al proletariatului și al maselor țărănești în condițiile neutralizării burgheziei nestatornice sau contrarevoluționare ; dezvoltarea liberă și cît se poate de rapidă a forțelor de producție pe baze capitaliste, în condițiile unei situații optime – atît cît se poate în general concepe acest lucru în cadrul producției de mărfuri – a maselor țărănești și muncitorești ; – de aici crearea condițiilor celor mai favorabile pentru ca ulterior clasa muncitoare să înfăptuiască adevărata ei sarcină, sarcina fundamentală a transformării socialiste. Sînt posibile, desigur, infinite și variate combinații de elemente din cutare sau cutare tip al evoluției capitaliste, și numai niște pedanți incorigibili ar putea soluționa pur și simplu prin citate din cutare sau cutare apre-

ciere a lui Marx asupra unei alte epoci istorice problemele complexe și specifice care se ivesc.

Lucrarea de față este consacrată analizei economiei prerevoluționare a Rusiei. Într-o epocă revoluționară, țara trăiește atât de intens și de trepidant, încât este imposibil să se aprecieze în toiul luptei politice importante rezultate ale evoluției economice. Domnii Stolîpini, pe de o parte, și liberalii, pe de altă parte (și nu numai unii cadeți à la Struve, ci toți cadeții⁹ în general), lucrează sistematic, tenace și consecvent pentru desăvârșirea revoluției potrivit primului model. Lovitura de stat de la 3 iunie 1907, pe care am trăit-o de curînd, înseamnă triumful contrarevoluției, care tinde să asigure predominarea deplină a moșierilor în așa-zisul organ reprezentativ popular al Rusiei¹⁰. Cît de durabilă este însă această „victorie“ e o altă chestiune, și lupta pentru al doilea deznodămînt al revoluției continuă. Dar spre acest deznodămînt al revoluției tind, în mod mai mult sau mai puțin hotărît, mai mult sau mai puțin consecvent, mai mult sau mai puțin conștient, nu numai proletariatul, ci și masele largi țărănești. Lupta directă de masă – oricît se străduiește contrarevoluția s-o înăbușe prin violența directă, oricît se străduiesc cadeții s-o înăbușe cu ajutorul mîrșavelor și ipocritelor lor idei contrarevoluționare – răsbate ba aici, ba colo, în ciuda obstacolelor, punîndu-și pecetea pe politica partidelor „trudovice“, narodnice, deși virfurile politicianilor mic-burghezi sînt, fără îndoială, contaminate (în special „socialiștii populiști“¹¹ și trudovicii¹²) de spiritul cadet al trădării, al molcealinismului¹³ și al mulțumirii de sine de care sînt cuprinși filistinii sau slujbașii moderați și punctuali.

Cum se va termina această luptă, care va fi bilanțul definitiv al primului asalt al revoluției ruse, deocamdată nu se poate spune. De aceea n-a sosit încă timpul (și apoi nici îndatoririle imediate de partid ale unui participant la mișcarea muncitorească nu dau răgazul necesar) pentru o completă prelucrare a acestei cărți *. Ediția a doua nu poate depăși cadrul

* E posibil ca această prelucrare să necesite continuarea lucrării de față : primul volum s-ar limita, în acest caz, la analizarea economiei prerevoluționare a Rusiei, iar al doilea volum ar fi consacrat studierii bilanțului și rezultatelor revoluției.

caracterizării economiei *prerevoluționare* a Rusiei. Autorul a fost nevoit să se limiteze la revizuirea textului și la îndreptarea lui, precum și la introducerea numai *a celor mai necesare* completări pe baza materialelor statistice recente. Acestea sînt datele furnizate de ultimele recensăminte ale cailor, de statisticile recoltelor, de rezultatele recensămîntului general al populației Rusiei din 1897, *noile date* ale statisticii fabricilor și uzinelor etc.

Autorul

Iulie 1907

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Erster Band.

Buch I: Der Produktionsprocess des Kapitals.

Zweite verbesserte Auflage.

Das Recht der Uebersetzung wird vorbehalten.

Hamburg

Verlag von Otto Meissner.

1872.

Coperta interioară a ediției a doua germane (1872)
a volumului I al „Capitalului“ de K. Marx,
ediție de care s-a folosit V. I. Lenin

C A P I T O L U L I
GREȘELILE TEORETICE
ALE ECONOMIȘTILOR-NARODNICI ¹⁴

Piața este o categorie a economiei bazate pe producția de mărfuri care în dezvoltarea ei se transformă în economie capitalistă și numai în condițiile acesteia din urmă ea devine complet dominantă și capătă o răspîndire generală. De aceea, pentru a analiza tezele teoretice fundamentale privind piața internă, trebuie să pornim de la economia de mărfuri simplă și să urmărim transformarea ei treptată în economie capitalistă.

I. DIVIZIUNEA SOCIALĂ A MUNCII

Baza economiei de mărfuri o constituie diviziunea socială a muncii. Industria prelucrătoare se separă de cea extractivă și fiecare dintre ele se subdivide în mici categorii și subcategorii care produc sub formă de marfă anumite produse pe care le schimbă contra produselor celorlalte ramuri de producție. Dezvoltarea economiei de mărfuri duce astfel la sporirea numărului diferitelor ramuri de sine stătătoare ale industriei; tendința acestei dezvoltări este de a transforma în ramuri speciale ale industriei nu numai producția fiecărui produs în parte, dar chiar și a fiecărei părți separate a produsului; și nu numai producția produsului, ci și diferitele operații de pregătire a produsului pentru consum. În condițiile economiei naturale, societatea era compusă dintr-o mulțime de unități economice de același fel (familii țărănești patriarhale, comunități sătești primitive, domenii feudale), fiecare unitate de acest fel avînd o activitate economică care cuprindea toate felurile de muncă, începînd cu extracția

diferitelor feluri de materii prime și terminînd cu pregătirea lor definitivă pentru consum. În cadrul economiei de mărfuri se creează diferite unități economice, crește numărul diferitelor ramuri ale economiei, scade numărul gospodăriilor care îndeplinesc aceeași funcție economică. Această creștere progresivă a diviziunii sociale a muncii constituie momentul principal în procesul creării pieței interne pentru capitalism. „...În producția de mărfuri și în forma ei absolută – producția capitalistă... – spune Marx – produsele acestea sînt mărfuri, valori de întrebuințare, care posedă o valoare de schimb, și anume o valoare de schimb care poate fi realizată, transformată în bani, numai în măsura în care alte mărfuri constituie un echivalent al lor, numai în măsura în care alte produse le sînt opuse ca mărfuri și ca valori ; prin urmare, în măsura în care nu sînt produse ca mijloace imediate de trai pentru producătorii lor înșiși, ci ca mărfuri, ca produse, care numai prin transformarea lor în valori de schimb (bani), prin înstrăinarea lor, devin valori de întrebuințare. *Piața se dezvoltă pentru aceste mărfuri ca urmare a diviziunii sociale a muncii ; diviziunea muncilor productive transformă reciproc produsele fiecăreia dintre ele în mărfuri, în echivalente unul față de altul, făcîndu-le să servească drept piață unul pentru altul*” („Das Kapital“, III, 2, 177–178. Trad. rusă 526¹⁵. Subliniat de noi, ca și pretutindeni în citate unde nu se specifică contrarul).

Se înțelege de la sine că această separare a industriei prelucrătoare de cea extractivă, a manufacturii de agricultură, transformă însăși agricultura într-o industrie, adică într-o ramură a economiei producătoare de mărfuri. Procesul specializării, care separă unul de altul diferitele feluri de confecționare a produselor, creînd un număr din ce în ce mai mare de ramuri ale industriei, are loc și în agricultură, creînd regiuni agricole (și sisteme de agricultură *) specializate, ceea ce face ca schimbul să existe nu numai între produsele agriculturii și

* Așa, de pildă, I. A. Stebut, în lucrarea sa „Bazele culturii cîmpului“, distinge în agricultură mai multe sisteme de gospodărie după produsul principal destinat pieței. Există trei sisteme principale de gospodărie : 1) cultura cîmpului (cultura cerealelor, după expresia d-lui A. Skvorțov) ; 2) creșterea animalelor (principalul produs destinat pieței îl constituie produsele animale) și 3) industrial (tehnic, după expresia d-lui A. Skvorțov) ; principalul produs destinat pieței îl constituie produsele agricole industrializate. Vezi A. Skvorțov : „Influența transporturilor cu aburi asupra agriculturii“, Varșovia, 1890, pag. 68 și urm.

ale industriei, dar și între diferitele produse ale agriculturii. Această specializare a agriculturii cu caracter *comercial* (și cu caracter capitalist) are loc în toate țările capitaliste, se manifestă în diviziunea internațională a muncii, are loc și în Rusia de după reformă, după cum vom arăta amănunțit mai departe.

Așadar, diviziunea socială a muncii este baza întregului proces de dezvoltare a economiei de mărfuri și a capitalismului. De aceea era cu totul firesc ca teoreticienii narodnicismului de la noi să fi căutat să disimuleze faptul diviziunii sociale a muncii în Rusia sau să-i diminueze însemnătatea, declarând că acest proces este rezultatul unor măsuri artificiale, rezultatul „abaterii de la drum” etc. etc. D-l V.V., în articolul său „Diviziunea muncii agricole și a celei industriale în Rusia” („Vestnik Evropi”, 1884, nr. 7), „neagă” „dominația în Rusia a principiului diviziunii sociale a muncii” (pag. 347), declarând că la noi diviziunea socială a muncii „n-a luat naștere din adâncurile vieții naționale, ci s-au făcut încercări de a o introduce din afară” (pag. 338). În „Studiile” sale, d-l N.—on face următorul raționament asupra sporirii cantității de cereale destinate vânzării : „Acest fenomen ar putea să însemne că în cuprinsul statului cerealele produse sînt repartizate într-un mod mai egal, că pescarul din Arhanghelsk mănîncă acum pîine de la Samara, iar agricultorul din Samara își completează prînzul cu pește de la Arhanghelsk. În realitate însă nu se întîmplă nimic asemănător” („Studii asupra economiei noastre sociale de după reformă”. Petersburg, 1893, pag. 37). Fără a se baza pe date, în ciuda unor fapte îndeobște cunoscute, aici pur și simplu se decretează inexistența diviziunii sociale a muncii în Rusia ! Teoria narodnicistă despre „caracterul artificial” al capitalismului în Rusia nici nu putea fi construită altfel decît negînd sau declarînd drept „artificială” însăși baza oricărei economii de mărfuri : diviziunea socială a muncii.

II. CREȘTEREA POPULAȚIEI INDUSTRIALE PE SEAMA CELEI AGRICOLE

Deoarece, în epoca premergătoare economiei de mărfuri, industria prelucrătoare este unită cu cea extractivă, iar în fruntea acesteia din urmă se află agricultura, dezvoltarea eco-

nomiei de mărfuri apare ca un proces în care ramurile industriei se separă rînd pe rînd de agricultură. Populația unei țări cu o economie de mărfuri slab dezvoltată (sau complet nedezvoltată) este aproape exclusiv agricolă ; acest lucru nu trebuie însă înțeles în sensul că populația se ocupă numai cu agricultura ; aceasta înseamnă numai că populația care se ocupă cu agricultura prelucrează ea însăși produsele agriculturii, că schimbul și diviziunea muncii sînt aproape inexistente. Dezvoltarea economiei de mărfuri înseamnă, prin urmare, eo ipso * separarea de agricultură a unei părți din ce în ce mai mari a populației, adică creșterea populației industriale pe seama celei agricole. „Modul de producție capitalist, prin însăși natura lui, face ca populația agricolă să scadă neconținut în raport cu cea neagricolă, pentru că în industrie (în sens mai îngust) creșterea capitalului constant, în raport cu cel variabil, este legată de creșterea absolută a capitalului variabil, cu toată descreșterea relativă a acestuia ; pe cînd în agricultură capitalul variabil necesar pentru exploatarea unui anumit teren scade în mod absolut, prin urmare nu poate crește decît dacă se cultivă noi terenuri, ceea ce însă presupune iarăși o creștere și mai mare a populației neagricole“ („Das Kapital“, III, 2, 177. Trad. rusă, pag. 526) ¹⁶. Prin urmare, nu ne putem închipui capitalismul fără o sporire a populației comerciale-industriale pe seama celei agricole, și oricine știe că acest fenomen se manifestă într-un mod cît se poate de pronunțat în toate țările capitaliste. Cred că este inutil să mai demonstrăm uriașa însemnătate a acestui fapt în ceea ce privește problema pieței interne, întrucît el este indisolubil legat atît de evoluția industriei cît și de evoluția agriculturii ; formarea centrelor industriale, sporirea numărului lor și atragerea populației de către acestea nu poate să nu exercite cea mai puternică influență asupra întregii structuri a satului, nu poate să nu determine dezvoltarea agriculturii comerciale și capitaliste. Cu atît mai semnificativ este faptul că reprezentanții economiei narodniciste ignorează cu desăvîrșire această lege atît în raționamentele lor pur teoretice cît și în raționamentele privind capitalismul din Rusia (despre particularitățile manifestării acestei legi în Rusia vom vorbi amănunțit mai jos,

* — prin însuși acest fapt. — Nota trad.

în capitolul al VIII-lea). În teoriile d-lor V.V. și N.-on despre piața internă pentru capitalism a fost omis un fleac : sustragerea populației din agricultură și îndreptarea ei spre industrie și influența pe care acest fapt o exercită asupra agriculturii *.

III. RUINAREA MICILOR PRODUCĂTORI

Pînă aici ne-am ocupat de producția de mărfuri simplă. Treceam acum la producția capitalistă, adică presupunem că în locul producătorilor de mărfuri simpli aveam în fața noastră, de o parte, pe proprietarul mijloacelor de producție, iar de cealaltă pe muncitorul salariat, care-și vinde forța de muncă. Transformarea micului producător în muncitor salariat presupune că acesta pierde mijloacele de producție – pămînt, unelte de muncă, atelier etc. –, adică „sărăcește“, „se ruinează“. Apare concepția că această ruinare „reduce puterea de cumpărare a populației“, „restrînge piața internă“ pentru capitalism (d-l N.-on l. c., pag. 185. Același lucru la pag. 203, 275, 287, 339–340 etc. Același punct de vedere îl exprimă și d-l V.V. în majoritatea lucrărilor sale). Nu ne referim aici la datele concrete referitoare la desfășurarea acestui proces în Rusia ; în capitolele următoare vom analiza în mod amănunțit aceste date. În momentul de față însă problema se pune în mod pur teoretic, adică este vorba de producția de mărfuri în general, în condițiile transformării acesteia în producție capitalistă. Autorii menționați pun această problemă tot în mod teoretic, adică din simplul fapt al ruinerii micilor producători trag concluzia că piața internă s-ar restrînge. Această concepție este complet greșită, și dănuirea ei perseverentă în literatura noastră economică nu poate fi explicată decît prin prejudecățile romantice ale narodnicismului (comp. articolul menționat în notă **). Se uită faptul că „eliberarea“ de mijloacele de producție a unei părți dintre producători presupune

* Poziția identică a romanticilor din Europa occidentală și a narodnicilor ruși față de problema creșterii populației industriale am arătat-o în articolul „Cu privire la caracterizarea romantismului economic. Sismondi și sismondiștii noștri autohtoni“ (vezi Opere complete, vol. 2, Editura politică, 1960, ediția a doua. — *Nota red.*).

** Vezi nota de mai sus. — *Nota red.*

în mod necesar trecerea acestor mijloace în alte mâini, transformarea lor în capital ; — presupune, prin urmare, că noii proprietari ai acestor mijloace de producție produc sub formă de mărfuri produsele care înainte erau consumate chiar de producători, adică largesc piața internă ; — că, lărgindu-și producția, acești noi proprietari cer pieței noi unelte, noi materii prime, mijloace de transport etc., precum și obiecte de consum (îmbogățirea acestor noi proprietari presupune în mod firesc și creșterea consumului lor). Se uită că pentru piață nu are cîtuși de puțin importanță bunăstarea producătorului, ci faptul că el posedă mijloace bănești ; înrăutățirea situației materiale a țaranului patriarhal, care mai înainte ducea o gospodărie prin excelență naturală, este pe deplin compatibilă cu sporirea cantității de mijloace bănești în mâinile lui, căci cu cît acest țaran se ruinează mai mult, cu atît mai mult este el nevoit să-și vîndă forța de muncă, cu atît mai mare este partea din mijloacele sale de subzistență (deși mai sărăcicioase) pe care el trebuie să și le procure pe piață. „O dată cu eliberarea unei părți a populației rurale sînt eliberate, așadar, și fostele ei mijloace de subzistență. Ele se transformă acum în elemente materiale ale capitalului variabil“ (capitalul care se întrebuițează pentru cumpărarea forței de muncă) („Das Kapital“, I, 776) ¹⁷. „Exproprierea și izgonirea unei părți din populația rurală eliberează, o dată cu muncitorii, nu numai mijloacele lor de subzistență și materialul lor de muncă în folosul capitalului industrial, dar creează și piața internă“ (op. cit., 778) ¹⁸. Astfel, din punct de vedere abstract-teoretic, ruina micilor producători într-o societate în care se dezvoltă economia de mărfuri și capitalismul înseamnă exact contrarul a ceea ce vor să deducă din ea d-nii N.-on și V.V., înseamnă crearea și nu restrîngerea pieței interne. Dacă același domn N.-on care declară apriori că ruina micilor producători din Rusia înseamnă restrîngerea pieței interne citează totuși („Studii“, pag. 71 și 114) afirmațiile contrare ale lui Marx reproduse aici, aceasta nu dovedește decît aptitudinea remarcabilă a acestui autor de a-și da singur la cap cu citate din „Capitalul“.

IV. TEORIA NARODNICISTĂ
DESPRE IMPOSIBILITATEA REALIZĂRII SUPRAVALORII

O altă problemă a teoriei pieței interne este următoarea. Se știe că în producția capitalistă valoarea produsului se împarte în următoarele trei părți : 1) prima înlocuiește capitalul constant, adică valoarea care există și înainte sub formă de materii prime și materiale auxiliare, mașini și unelte de producție etc. și care este pur și simplu reprodusă într-o anumită parte a produsului finit ; 2) a doua parte înlocuiește capitalul variabil, adică acoperă întreținerea muncitorului, și, în sfârșit, 3) a treia parte formează plusvaloarea, care aparține capitalistului. În mod obișnuit se admite (noi expunem această problemă în spiritul d-lor N.-on și V. V.) că realizarea (adică găsirea unui echivalent corespunzător, desfacerea pe piață) a primelor două părți nu prezintă dificultăți, întrucât prima parte este întrebuițată în producție, iar a doua pentru consumul clasei muncitoare. Cum se realizează însă a treia parte, plusvaloarea ? Doar ea nu poate fi consumată în întregime de capitaliști ! Și economiștii noștri ajung la concluzia că „ieșirea din impas“ în ceea ce privește realizarea supravalorii¹⁹ constă în „dobândirea unei piețe externe“ (N.-on, „Studii“, secțiunea a II-a, § XV în general și pag. 205 în special ; V. V., „Suprasaturarea pieței“, în „Otecestvennîe Zapiski“ din 1883, și „Studii de economie teoretică“, Petersburg, 1895, pag. 179 și urm.). Necesitatea pieței externe pentru o națiune capitalistă este explicată de numiții autori prin aceea că capitaliștii nu pot realiza altfel produsele. Piața internă a Rusiei se îngustează ca urmare a ruinării țărănimii și a imposibilității de a realiza supravaloarea fără o piață externă, iar piața externă este inaccesibilă unei țări tinere care a pornit prea târziu pe drumul dezvoltării capitaliste ; astfel, numai pe baza unor considerații apriorice (și, în plus, greșite din punct de vedere teoretic) se pretinde că s-a demonstrat că capitalismul rus este lipsit de bază și s-a născut mort !

Vorbind despre realizare, d-l N.-on a avut în vedere, probabil, teoria lui Marx cu privire la această problemă (deși el n-a pomenit nici un cuvânt despre Marx în această parte a „Studiilor“ sale), dar n-a înțeles absolut nimic din această teorie și a denaturat-o în așa măsură, încît nu mai poate fi

recunoscută, așa cum vom vedea îndată. De aceea s-a și întîmplat acest lucru atît de curios, că vederile lui coincid în tot ce este esențial cu vederile d-lui V. V., pe care nu-l putem acuza nicidecum de „neînțelegere“ a acestei teorii, căci ar fi cea mai mare nedreptate să-l bănuim măcar de o cît de superficială cunoaștere a ei. Ambii autori își expun teoriile în așa fel, ca și cum ei ar fi primii care ar vorbi despre acest lucru, ajungînd „cu propria lor minte“ la anumite soluții ; amîndoi ignorează în chip maiestuos considerațiile vechilor economiști în această problemă și amîndoi repetă vechile erori, care au fost combătute în modul cel mai temeinic în volumul al II-lea al „Capitalului“*. Ambii autori reduc toată problema realizării produsului la realizarea supravaloarii, închipuindu-și, probabil, că realizarea capitalului constant nu prezintă dificultăți. Această concepție naivă conține cea mai profundă eroare, din care au decurs toate erorile de mai tîrziu ale teoriei narodniciste asupra realizării. În realitate, la explicarea realizării dificultatea problemei constă tocmai în explicarea realizării capitalului constant. Pentru a fi realizat, capitalul constant trebuie să fie din nou folosit în producție, lucru care nu este direct realizabil decît pentru un capital al cărui produs constă din mijloace de producție. Dacă însă produsul care înlocuiește partea constantă a capitalului constă din mijloace de consum, atunci întrebuintarea lui directă în producție este imposibilă și este necesar un *schimb* între sectorul producției sociale care produce mijloace de producție și sectorul care produce mijloace de consum. Tocmai în acest punct stă toată dificultatea problemei, dificultate pe care *n-o observă* economiștii noștri. D-l V. V. prezintă în general lucrurile în așa fel, ca și cum țelul producției capitaliste ar fi nu acumularea, ci consumul, afirmînd sentențios că „în mîinile unei minorități intră o foarte mare cantitate de obiecte materiale, care depășește posibilitățile de consum ale organismului“ (sic !) „în momentul respectiv al dezvoltării lor“ (l.c., 149), că „nu modestia și abstenența fabricanților constituie cauza surplusului de pro-

* Cu totul uimitor este tupeul d-lui V. V., care depășește aici orice limită a ceea ce este admisibil în literatură. Expunîndu-și teoria și dovedind o totală necunoaștere a volumului al II-lea al „Capitalului“, care tratează tocmai despre realizare, d-l V. V. declară fără nici un temei că el „s-a folosit pentru construcțiile sale“ tocmai de teoria lui Marx ! („Studii de economie teoretică“, studiul al III-lea. „Legea capitalistă (sic ! ? !) a producției, repartiției și consumului“, pag. 162).

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie

Von

Karl Marx.

Zweiter Band.

Buch II: Der Cirkulationsprocess des Kapitals.

Herausgegeben von Friedrich Engels.

Das Recht der Uebersetzung ist vorbehalten.

Hamburg
Verlag von Otto Meissner.
1885.

Coperta interioară a ediției germane (1885)
a volumului al II-lea al „Capitalului“ de K. Marx,
ediție de care s-a folosit V. I. Lenin

duse, ci caracterul limitat sau insuficienta elasticitate a organismului omenesc (!!) care nu reușește să-și extindă posibilitățile de consum cu rezeziunea cu care crește plusvaloarea" (ib., 161). D-l N.-on se străduiește să prezinte lucrurile în așa fel, ca și cum el nu ar socoti consumul ca scop al producției capitaliste, ca și cum ar lua în considerare rolul și însemnătatea mijloacelor de producție în problema realizării, dar în realitate el nu și-a lămurit cîtuși de puțin procesul circulației și reproducției întregului capital social, încurcîndu-se într-o serie întregă de contradicții. Nu ne oprim amănunțit asupra analizei tuturor acestor contradicții (pag. 203-205 din „Studiile“ d-lui N.-on); este o sarcină prea ingrătă (indeplinită în parte de către d-l Bulgakov* în cartea sa „Piețele în condițiile producției capitaliste“, Moscova, 1897, pag. 237-245), iar în afară de aceasta, pentru a demonstra justetea aprecierii făcute mai sus asupra considerațiilor d-lui N.-on, este de ajuns să analizăm concluzia lui finală, și anume că piața externă constituie o ieșire din impas în ceea ce privește realizarea supravalorii. Această concluzie a d-lui N.-on (în fond o simplă repetare a concluziei d-lui V. V.) arată în chipul cel mai evident că el n-a înțeles de loc nici realizarea produsului în societatea capitalistă (adică teoria pieței interne), nici rolul pieței externe. Și, într-adevăr, este măcar un dram de judecată sănătoasă în această includere a pieței externe în rezolvarea problemei „realizării“? Problema realizării constă în următoarele: cum să găsești pe piață pentru fiecare parte a produsului capitalist, sub raportul valorii (capital constant, capital variabil și supravaloare) și sub raportul formei lui materiale (mijloace de producție, mijloace de consum, în special obiecte necesare și articole de lux), o altă parte a produsului care s-o înlocuiască? Este clar că aici trebuie să se facă abstracție de comerțul exterior, deoarece, prin includerea lui, rezolvarea problemei nu avansează cîtuși de puțin, ci ea este lăsată în suspensie, extinzîndu-se problema de la o singură țară la cîteva țări. Același domn N.-on care a găsit în comerțul exterior o „ieșire din impas“ în ceea

* Nu e de prisos să amintim cititorului de astăzi că în 1899 d-l Bulgakov, precum și d-nii Struve și Tugan-Baranovski, pe care mai jos îi vom cita destul de des, se străduiau să fie marxiști. Acum ei s-au transformat cu succes din „critici ai lui Marx“ în economiști burghezi de duzină. (Notă la ediția a 2-a¹⁹).

ce privește realizarea supravalorii vorbește despre salariu, de pildă, astfel : cu acea parte a produsului anual pe care producătorii direcți – muncitorii – o primesc sub formă de salariu „se poate scoate din circulație numai o parte a mijloacelor de subzistență egală ca valoare cu suma globală a salariilor“ (203). Se naște întrebarea : de unde știe economistul nostru că capitaliștii dintr-o anumită țară vor produce mijloace de subzistență exact în cantitatea și de calitatea care trebuie pentru ca ele să poată fi realizate prin salariu ? De unde știe el că aceasta se va putea face fără o piață externă ? Evident că el nu poate să știe acest lucru, că el a înlăturat pur și simplu problema pieței externe, fiindcă, atunci când se vorbește de realizarea capitalului variabil, importă înlocuirea unei părți a produsului cu alta și nu importă câtuși de puțin dacă această înlocuire se va face în cadrul unei singure țări sau în cadrul a două țări. Totuși, în ceea ce privește supravaloarea, el se îndepărtează de la această premisă necesară și, în loc să rezolve problema, se eschivează pur și simplu, vorbind de piața externă. Desfacerea produsului pe piața externă cere ea însăși o explicație, adică găsirea unui echivalent pentru partea produsului care urmează să fie desfăcută, găsirea unei alte părți a produsului capitalist, care s-o poată înlocui pe cea dintâi. Iată de ce spune Marx că piața externă, comerțul exterior „nu trebuie luate de loc în considerare“ în analiza problemei realizării, deoarece „introducerea comerțului exterior în analiza valorii produsului reproduse anual nu poate deci decât să provoace confuzie, fără a furniza vreun element nou fie pentru problema însăși, fie pentru soluționarea acesteia“ („Das Kapital“, II, 469)²¹. D-nii V. V. și N.-on și-au închipuit că, relevînd dificultățile realizării capitalismului, au analizat cu toată profunzimea contradicțiile capitalismului. În realitate însă, ei au analizat în mod extrem de superficial contradicțiile capitalismului, deoarece, atunci când se vorbește despre „dificultățile“ realizării, despre crizele care decurg de aici etc., trebuie să se recunoască că aceste „dificultăți“ sînt nu numai posibile, dar și necesare în ceea ce privește toate părțile produsului capitalist și nicidecum numai în ceea ce privește supravaloarea. Dificultățile de acest gen, care rezultă din neproportționalitatea repartizării diferitelor ramuri de producție, se ivesc în mod constant nu numai la realizarea supra-

valorii, ci și la realizarea capitalului variabil și a celui constant, nu numai la realizarea produsului sub formă de mijloace de consum, dar și la realizarea produsului sub formă de mijloace de producție. Fără acest gen de „dificultăți“ și fără crize nu poate exista în general producția capitalistă, producție a unor producători izolați pentru o piață mondială necunoscută lor.

V. CONCEPȚIILE LUI A. SMITH ASUPRA PRODUCȚIEI
ȘI CIRCULAȚIEI ÎNTREGULUI PRODUS SOCIAL
ÎN SOCIETATEA CAPITALISTĂ ȘI CRITICA FĂCUTĂ
DE MARX ACESTOR CONCEPȚII

Pentru a ne orienta în teoria realizării, trebuie să începem cu Ad. Smith, care a pus bazele unei teorii greșite în această problemă, teorie care, pînă la Marx, a dominat în mod absolut în economia politică. A. Smith diviza prețul mărfii numai în două părți : capital variabil (salariul, potrivit terminologiei lui) și supravaloare (la el „profitul“ și „renta“ nu se contopesc, așa încît el a considerat de fapt trei părți) *. La fel diviza el și totalitatea mărfurilor, întregul produs anual al societății, în aceleași părți și le raporta direct la „venitul“ celor două clase ale societății : muncitorii și capitaliștii (la Smith întreprinzătorii și proprietarii funciari) **.

Dar pe ce bază omite el a treia parte componentă a valorii, capitalul constant ? Ad. Smith nu putea să nu vadă această parte, dar presupunea că ea se reduce tot la salariu și supravaloare. Iată raționamentul lui în această privință : „În prețul cerealelor, de pildă, o parte reprezintă renta proprietarului funciar, a doua salariul sau întreținerea muncitorului și a viteilor de muncă folosite pentru producerea acestor cereale și a treia parte profitul arendașului. După cît se vede, aceste trei părți alcătuiesc direct sau în ultimă analiză întregul preț al cerealelor. S-ar putea crede că mai e necesară o a patra parte

* *Adam Smith*. „An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations“ („Studiu asupra naturii și cauzelor avuției națiunilor“. — *Nota red.*), ed. a 4-a, 1801, vol. I, pag. 75. Cartea I : „Despre cauzele sporirii forței productive a muncii și despre ordinea naturală de repartiție a produsului muncii între diferitele pături ale poporului“, cap. 6 : „Despre părțile componente ale pretului mărfurilor“. Trad. rusă a lui Bibikov (Petersburg, 1866, vol. I, pag. 171).

** *L. c.*, I., p. 78. Trad. rusă, I, pag. 174.

pentru înlocuirea capitalului arendaşului sau pentru compensarea uzurii vitelor sale de muncă și înlocuirea altor unelte ale gospodăriei agricole. Dar trebuie să ținem seama de faptul că prețul oricărei unelte din gospodărie, de pildă al calului de muncă, se compune el însuși din aceleași 3 părți“ (și anume renta, profitul și salariul). „De aceea, deși prețul cerealelor acoperă prețul și întreținerea calului, totuși prețul lor total se descompune, direct sau în ultimă analiză, în aceleași trei părți : rentă, salariu și profit“*. Marx numește această teorie a lui Smith „uimitoare“. „Dovada pe care el o aduce constă pur și simplu în repetarea aceleiași afirmații“ (II, S. 366)²². Smith „ne trimite de la Ana la Caiafa“ (I. B., 2. Aufl., S. 612**) ²³. Spunînd că *însuși* prețul uneltelor din gospodărie se descompune în aceleași trei părți, Smith uită să adauge la acestea și prețul mijloacelor de producție care au fost întrebuințate pentru producerea acestor unelte. Excluderea eronată a părții constante a capitalului din prețul produsului e legată la A. Smith (precum și la economiștii de mai târziu) de înțelegerea greșită a acumulării în economia capitalistă, adică a lărgirii producției, a transformării supravalorii în capital. A. Smith a omis și aici capitalul constant, socotind că partea acumulată a supravalorii, transformată în capital, este consumată în întregime de muncitorii productivi, adică merge în întregime pentru salariu, pe cînd în realitate partea acumulată a supravalorii este cheltuită pe capitalul constant (unelte de producție, materii prime și materiale auxiliare) plus salarii. Criticînd această concepție a lui Smith (precum și a lui Ricardo, Mill etc.) în volumul I al „Capitalului“ (secțiunea a VII-a, „Procesul de acumulare“, cap. 22 : „Transformarea supravalorii în capital“, § 2. „Concepția greșită a economiștilor despre reproducția lărgită“), Marx a observat acolo : în volumul al II-lea „se va arăta că dogma lui A. Smith, moștenită de toți succesorii săi, a împiedicat economia politică să înțeleagă pînă și mecanismul cel mai elementar al procesului reproducției sociale“ (I, 612)²⁴***. Ad. Smith a făcut această greșeală pentru că a confundat valoarea produsului cu valoarea nou creată : aceasta din urmă

* Ibid., vol. I, pag. 75—76. Trad. rusă. I, pag. 171.

** — vol. I, ediția a II-a, pag. 612. — *Nota trad.*

*** Pasajul citat este redat de Lenin într-o formă prescurtată. — *Nota trad.*

se împarte, într-adevăr, în capital variabil și supravaloare, pe cînd prima mai include în plus și capitalul constant. Această greșeală a fost dezvăluită încă în analiza valorii făcută de Marx, care a stabilit deosebirea dintre munca abstractă, care creează o valoare nouă, și munca concretă, utilă, care reproduce în forma nouă a unui produs util o valoare care exista și mai înainte ²⁵.

Explicarea procesului reproducției și circulației întregului capital social este necesară îndeosebi pentru rezolvarea problemei venitului național în societatea capitalistă. Este extrem de interesant faptul că A. Smith, vorbind despre această ultimă problemă, n-a mai putut rămîne la teoria sa greșită care exclude capitalul constant din întregul produs al țării. „Venitul brut (gross revenue) al tuturor locuitorilor unei țări mari cuprinde întregul produs anual al pămîntului lor și al muncii lor, iar venitul net (neat revenue) cuprinde ceea ce rămîne după scăderea cheltuielilor de întreținere, în primul rînd a capitalului lor fix, iar în al doilea rînd a capitalului lor circulant, cu alte cuvinte venitul net cuprinde ceea ce ei, fără a se atinge de capitalul lor, pot să transforme în rezerve (stock) pentru consumul direct sau să cheltuiască pentru mijloace de subzistență, pentru confort sau amuzamente“ (A. Smith, cartea a II-a. „Despre natura, acumularea și întrebuințarea rezervelor“, cap. II, vol. II, p. 18. Trad. rusă, II, pag. 21). Așadar, A. Smith excludea capitalul din întregul produs al țării, afirmînd că el se împarte în salariu, profit și rentă, adică în venituri (nete) ; dar în venitul brut al societății el include capitalul, separîndu-l de obiectele de consum (= venitul net). Tocmai cu această contradicție îl prinde Marx pe Ad. Smith : cum poate să existe *capital* în *venit* dacă în *produs* nu există *capital* ? (Comp. „Das Kapital“, II, S. 355 ²⁶). Fără să-și dea seama, Ad. Smith admite aici că valoarea întregului produs are trei părți componente : nu numai capital variabil și supravaloare, ci și capital constant. În continuarea expunerii sale, Ad. Smith se lovește și de o altă deosebire foarte importantă, care are o imensă însemnătate în teoria realizării. „Este evident – spune el – că toate cheltuielile pentru întreținerea capitalului fix trebuie să fie excluse din venitul net al societății. Nici materialele necesare întreținerii în stare bună a mașinilor utile, a uneltelor de produc-

ție, a construcțiilor utile etc., *nici produsul muncii, necesare pentru a da acestor materiale o formă utilă, nu vor putea constitui niciodată o parte a venitului net*. E drept că prețul acestei munci poate constitui o parte a venitului net, pentru că muncitorii care fac această muncă pot să întrebuițeze întreaga valoare a salariului lor pentru rezerva consumului direct“. Dar în celelalte genuri de muncă, și „prețul“ (muncii), și „produsul“ (muncii) „intră în această rezervă a consumului direct, și anume prețul muncii intră în rezerva muncitorilor, iar produsul în rezerva altor persoane“ (A. Smith, *ibid.*). Aici se observă conștiința necesității de a distinge două genuri de muncă : una care creează obiecte de consum care pot intra în „venitul net“ ; alta care creează „mașini utile, unelte de producție, construcții etc.“, adică obiecte care nu pot servi niciodată pentru consumul individual. De aici mai e un singur pas pînă la a admite că pentru explicarea realizării e absolut necesar să se distingă două feluri de consum : individual și productiv (= întrebuițarea în producție). Îndreptarea celor două greșeli menționate făcute de Smith (omiterea capitalului constant din valoarea produsului și confundarea consumului individual cu cel productiv) a permis lui Marx să elaboreze remarcabila lui teorie a realizării produsului social în societatea capitalistă.

Cît despre ceilalți economiști dintre Ad. Smith și Marx, ei au repetat cu toții greșeala lui Ad. Smith *, și de aceea n-au făcut nici un pas înainte. Vom vorbi mai jos despre confuzia care domnește din această cauză în teoriile asupra venitului. În polemica dintre Ricardo, Say, Mill și alții, pe de o parte, și Malthus, Sismondi, Chalmers, Kirchmann și alții, pe de altă parte, cu privire la posibilitatea unei supraproducții generale de mărfuri, ambele părți s-au situat pe pozițiile teoriei greșite a lui Smith, și de aceea, după justa observație a d-lui S. Bulgakov, „pornind de la puncte de vedere greșite și formulînd greșit problema ca atare această polemică nu putea duce decît la logomahii deșarte și scolastice“ (l. c., pag. 21. Vezi expu-

* De pildă, Ricardo afirmă : „Întregul produs al pămîntului și al muncii din fiecare țară se împarte în trei părți : una dintre ele este salariul, a doua profitul și a treia renta“ („Opere“, traducerea lui Sieber. Petersburg, 1882, pag. 221).

nerea acestor logomahii la Tugan-Baranovski : „Crizele industriale etc.“. Petersburg, 1894, pag. 377-404).

VI. TEORIA REALIZĂRII A LUI MARX

Din cele expuse mai sus reiese de la sine că premisele fundamentale pe care este clădită teoria lui Marx constau în următoarele două teze. Prima teză : întregul produs al unei țări capitaliste, la fel ca și produsul individual, se compune din următoarele trei părți : 1) capital constant, 2) capital variabil, 3) supravaloare. Pentru cel care cunoaște analiza procesului de producție a capitalului din volumul I al „Capitalului“ lui Marx, teza aceasta este de la sine înțeleasă. A doua teză : în producția capitalistă trebuie să distingem două mari sectoare, și anume : (sectorul I) producția mijloacelor de producție, a obiectelor care servesc pentru consumul productiv, adică pentru a fi folosite în producție, care nu sînt consumate de oameni, ci de capital, și (sectorul II) producția mijloacelor de consum, adică a obiectelor care se folosesc pentru consumul individual. „Singură această împărțire conține mai mult sens teoretic decît toate logomahiile cu privire la teoria piețelor“ (Bulgakov, l. c., 27). Se pune întrebarea : de ce această împărțire a produselor după forma lor naturală este necesară tocmai acum, la analiza reproducției capitalului social, în timp ce analiza producției și reproducției capitalului individual s-a putut dispensa de această împărțire, lăsînd cu totul la o parte problema formei naturale a produsului ? Pe ce bază putem introduce problema formei naturale a produsului în cercetarea teoretică a economiei capitaliste, care este în întregime clădită pe valoarea de schimb a produsului ? Răspunsul este acesta : la analiza producției capitalului individual, problema unde și cum va fi vîndut produsul, unde și cum vor cumpăra muncitorii mijloacele de consum, iar capitaliștii mijloacele de producție, a fost lăsată la o parte, întrucît nu oferă nimic pentru această analiză și nu are nici o legătură cu ea. Acolo se examina numai problema valorii diferitelor elemente ale producției și a rezultatului producției. Acum însă problema este tocmai aceasta : de unde vor lua muncitorii și capitaliștii mijloacele pentru consumul lor ? De unde vor lua capitaliștii

mijloace de producție ? În ce mod produsul obținut va satisface toate aceste cerințe și va da posibilitatea de a se lărgi producția ? Avem aici, prin urmare, nu numai „o înlocuire de valoare, ci și o înlocuire de materie“ (Stoffersatz. – „Das Kapital“, II, 389)²⁷, și de aceea este neapărat necesar să se facă o distincție între produsele care joacă roluri cu totul diferite în procesul economiei sociale.

O dată luate în considerație aceste teze fundamentale, problema realizării produsului social în societatea capitalistă nu mai prezintă dificultăți. Să presupunem mai întâi o reproducție simplă, adică reluarea procesului de producție în aceleași proporții, fără acumulare. Evident că capitalul variabil și supravaloarea din sectorul II (care există sub forma de mijloace de consum) se realizează prin consumul individual al muncitorilor și capitaliștilor din acest sector (deoarece reproducția simplă presupune că întreaga plusvaloare se consumă și că nici o parte din ea nu se transformă în capital). Mai departe, capitalul variabil și supravaloarea care există sub forma de mijloace de producție (sectorul I) trebuie să fie schimbate, în vederea realizării lor, pe obiecte de consum pentru capitaliștii și muncitorii care se ocupă cu producerea mijloacelor de producție. Pe de altă parte, nici capitalul constant care există sub forma de mijloace de consum (sectorul II) nu poate fi realizat altfel decât prin schimb contra mijloace de producție, pentru a putea fi din nou întrebuițat în producție în anul următor. Obținem astfel schimbul capitalului variabil și al supravalorii sub formă de mijloace de producție, contra capitalului constant sub formă de obiecte de consum : muncitorii și capitaliștii (din sectorul mijloacelor de producție) capătă astfel mijloace de existență, iar capitaliștii (din sectorul mijloacelor de consum) își desfac produsul și capătă capital constant pentru producția nouă. În condițiile reproducției simple, aceste părți care se schimbă trebuie să fie egale între ele : suma capitalului variabil și a supravalorii sub formă de mijloace de producție trebuie să fie egală cu capitalul constant sub formă de obiecte de consum. Dimpotrivă, dacă presupunem reproducția în proporții lărgite, adică acumularea, atunci prima parte trebuie să fie mai mare decât a doua, deoarece trebuie să existe un surplus de mijloace de producție pentru a începe producția nouă. Să revenim însă la reproducția simplă. Ne-a

mai rămas nerealizată o parte din produsul social, și anume capitalul constant sub formă de mijloace de producție. El se realizează în parte prin schimbul dintre capitaliștii din același sector (de pildă, cărbunele se schimbă pe fier, deoarece fiecare dintre aceste produse este material sau unealtă necesară în producerea celuilalt), în parte prin întrebuințarea directă în producție (de pildă cărbunele extras spre a fi întrebuințat în aceeași întreprindere tot pentru extragerea cărbunelui; cerealele în agricultură etc.). În ceea ce privește acumularea, punctul ei de plecare este, așa cum am văzut, un surplus de mijloace de producție (provenite din supravaloarea capitaliștilor din acest sector), care cere de asemenea ca o parte din supravaloarea existentă sub formă de obiecte de consum să fie și ea transformată în capital. Socotim că este de prisos să cercetăm în amănunțime cum se unește această producție suplimentară cu reproducția simplă. O cercetare specială a teoriei realizării nu intră în sarcina noastră, iar pentru a lămuri greșelile economiștilor-narodnici și pentru a putea trage anumite concluzii teoretice cu privire la piața internă, este suficient și ceea ce s-a spus mai sus*.

În ceea ce privește problema pieței interne care ne interesează pe noi, concluzia principală care decurge din teoria realizării a lui Marx este următoarea: dezvoltarea producției capitaliste, prin urmare și a pieței interne, se produce nu atât prin dezvoltarea mijloacelor de consum, cât prin dezvoltarea mijloacelor de producție. Cu alte cuvinte, dezvoltarea mijloacelor de producție devansează dezvoltarea mijloacelor de consum. Și, într-adevăr, am văzut că capitalul constant sub formă de obiecte de consum (sectorul II) se schimbă pe capitalul variabil + supravaloarea sub formă de mijloace de producție (sectorul I). Dar, în virtutea legii generale a producției

* Vezi „Das Kapital“, II. Band, III. Abschn. („Capitalul“, vol. II, secțiunea a III-a²³. — *Nota red.*), unde sînt analizate amănunțit și acumularea, și împărțirea mijloacelor de consum în obiecte necesare și articole de lux, și circulația banilor, și uzura capitalului fix etc. Cititorilor care nu au posibilitatea să studieze volumul al II-lea al „Capitalului“ li se poate recomanda expunerea teoriei realizării a lui Marx în cartea d-lui S. Bulgakov menționată mai sus. Expunerea d-lui Bulgakov este mai satisfăcătoare decît expunerea d-lui Tugan-Baranovski („Crizele industriale“, pag. 407—438), la care, în construirea schemelor sale, găsim foarte neizbutite abateri de la schemele lui Marx, și care nu explică îndeajuns teoria lui Marx; ea este mai satisfăcătoare și decît expunerea d-lui A. Skvorțov („Bazele economiei politice“, Petersburg, 1898, pag. 281—295), care are concepții greșite în problemele foarte importante privind profitul și renta.

capitaliste, capitalul constant crește mai repede decât cel variabil. Prin urmare, capitalul constant sub formă de obiecte de consum trebuie să crească mai repede decât capitalul variabil și supravaloarea sub formă de obiecte de consum, iar capitalul constant sub formă de mijloace de producție trebuie să crească cel mai repede, devansând atât creșterea capitalului variabil (+ supravaloarea) sub formă de mijloace de producție cât și creșterea capitalului constant sub formă de obiecte de consum. Sectorul producției sociale care produce mijloace de producție trebuie, prin urmare, să crească mai repede decât sectorul care produce obiecte de consum. Așadar, creșterea pieței interne pentru capitalism este, pînă la un anumit grad, „independentă“ de creșterea consumului individual, făcîndu-se mai mult pe seama creșterii consumului productiv. Ar fi însă greșit să se înțeleagă această „independentă“ în sensul unei totale lipse de legătură între consumul productiv și cel individual: primul poate și trebuie să crească mai repede decât cel de-al doilea (la aceasta se și limitează „independența“ lui), dar este de la sine înțeles că, în ultima analiză, consumul productiv rămîne întotdeauna legat de consumul individual. Marx spune în această privință: „Am văzut (cartea a II-a, secțiunea a III-a) că între un capital constant și altul are loc o permanentă circulație...” (Marx are în vedere capitalul constant sub formă de mijloace de producție, care se realizează prin schimbul dintre capitaliștii din același sector) „...care în primul rînd este independentă de consumul individual în sensul că nu e niciodată cuprinsă într-însul, dar care este totuși, în ultimă instanță, limitată de el, prin faptul că producția de capital constant nu are loc niciodată ca un scop în sine, ci numai fiindcă există o cerere mai mare de capital constant în sferile de producție ale căror produse intră în consumul individual“ („Das Kapital“, III, 1, 289. Trad. rusă, pag. 242)²⁹.

Această mai mare întrebuintare a capitalului constant nu este altceva decât un mai înalt nivel de dezvoltare a forțelor de producție exprimat în termenii valorii de schimb, deoarece partea principală a „mijloacelor de producție“ care se dezvoltă rapid constă din materiale, mașini, unelte, clădiri și tot felul de alte instalații pentru marea producție și în special pentru producția mecanizată. Este deci cu totul firesc ca producția

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Dritter Band, erster Theil.

Buch III:

Der Gesamtprocess der kapitalistischen Produktion.
Kapitel I bis XXVIII

Herausgegeben von Friedrich Engels.

Das Recht der Uebersetzung ist vorbehalten.

Hamburg

Verlag von Otto Meissner.

1894.

Coperta ediției germane (1894)
a primei părți a volumului III al „Capitalului” de K. Marx,
ediție de care s-a folosit V. I. Lenin

capitalistă, care dezvoltă forțele de producție ale societății și creează marea industrie și industria mecanizată, să se caracterizeze și printr-o lărgire deosebită a acelei părți a avuției sociale care constă din mijloace de producție... „Ceea ce deosebește însă în această privință (și anume la producerea mijloacelor de producție) societatea capitalistă de sălbatici nu este, cum crede Senior, faptul că sălbaticul ar avea privilegiul și particularitatea de a-și cheltui munca uneori în așa fel, încât ea să nu-i procure roade care să se transforme în venit, adică în mijloace de consum (prin schimb) ; în realitate, deosebirea este următoarea :

a) Societatea capitalistă folosește o parte mai mare din munca sa anuală disponibilă pentru producția de mijloace de producție (deci de capital constant), care nu pot fi descompuse în venit nici sub formă de salariu, nici sub formă de plusvaloare, ci pot funcționa numai în calitate de capital.

b) Atunci când sălbaticul face arcuri, săgeți, ciocane de piatră, topoare, coșuri etc., – el știe foarte bine că timpul astfel întrebuințat nu l-a folosit pentru confecționarea de mijloace de consum, ci că și-a satisfăcut nevoile de mijloace de producție, și nimic mai mult“ („Das Kapital“, II, 436. Trad. rusă, 333) ³⁰. Această „conștiință clară“ a raportului față de producție s-a pierdut în societatea capitalistă datorită fetișismului care îi este propriu, care prezintă relațiile sociale dintre oameni sub formă de relații între produse, datorită transformării fiecărui produs în marfă, care este produsă pentru un consumator necunoscut și urmează să fie realizată pe o piață necunoscută. Și cum pentru întreprinzătorul individual este absolut indiferent ce *fel* de obiect produce el – orice produs aduce „venit“ –, același punct de vedere individual, superficial a fost adoptat de teoreticienii economiști și în ceea ce privește întreaga societate, împiedicându-i să înțeleagă procesul reproducției întregului produs social în economia capitalistă.

Faptul că dezvoltarea producției (deci și a pieței interne) are loc mai ales pe seama mijloacelor de producție, pare paradoxal și reprezintă, fără îndoială, o contradicție. Este o ade-

vărată „producție pentru producție“, o lărgire a producției fără o lărgire corespunzătoare a consumului. Dar aceasta nu este o contradicție a doctrinei, ci o contradicție a vieții reale ; este o contradicție care corespunde însăși naturii capitalismului și celorlaltor contradicții ale acestui sistem social-economic. Tocmai această lărgire a producției fără o lărgire corespunzătoare a consumului corespunde misiunii istorice a capitalismului și structurii lui sociale specifice : prima constă în dezvoltarea forțelor de producție ale societății, a doua exclude folosirea acestor cuceriri tehnice de către masa populației. Între tendința nelimitată de lărgire a producției, proprie capitalismului, și consumul limitat al maselor populare (limitat din cauza stării lor proletare) există o contradicție certă. Această contradicție o constată Marx în tezele pe care narodnicii le citează bucuroși ca o pretinsă confirmare a părerilor lor cu privire la îngustarea pieței interne, cu privire la caracterul neprogresist al capitalismului etc. etc. Iată unele dintre aceste teze : „Contradicție în modul de producție capitalist : în calitate de cumpărători de marfă, muncitorii au importanță pentru piață, dar în calitatea lor de vânzători ai mărfii care le aparține – forța de muncă –, societatea capitalistă are tendința de a-i limita impunând un minim de preț forței de muncă“ („Das Kapital“, II, 303) ³¹.

„...Condițiile realizării... sînt limitate... de proporționalitatea diferitelor ramuri de producție și de puterea de consum a societății... Cu cît însă se dezvoltă mai mult forța productivă, cu atît mai mult intră ea în conflict cu baza îngustă pe care se sprijină relațiile de consum“ (ibid., III, 1, 225–226) ³². „Aceste limite, singurele în cadrul cărora pot avea loc conservarea și valorificarea valorii-capital, bazate pe exproprierea și sărăcirea marii mase a producătorilor, intră de aceea mereu în contradicție cu metodele de producție pe care trebuie să le întrebunțeze capitalul pentru a-și atinge scopul și care tind la o lărgire nelimitată a producției, la producție ca un scop în sine, la o dezvoltare necondiționată a forței productive sociale a muncii... Dacă, deci, modul de producție capitalist este un mijloc istoric pentru a dezvolta forța productivă materială și pentru a crea o piață mondială corespunzătoare ei, el este totodată o contradicție permanentă între această sarcină istorică și relațiile sociale de producție corespunzătoare lui“ (III, 1, 232. Trad. rusă, pag.

194)³³. „Cauza ultimă a tuturor crizelor reale este întotdeauna sărăcia și consumul limitat al maselor, care acționează în sens contrar tendinței producției capitaliste de a dezvolta forțele de producție în așa fel ca și cum limita dezvoltării lor ar constitui-o numai capacitatea absolută de consum a societății“ * (III, 2, 21, Trad. rusă, 395)³⁵. În toate aceste teze se constată contradicția arătată mai sus între tendința nelimitată de a lărgi producția și consumul limitat, și nimic mai mult **. Nimic nu este mai absurd decât să deduci din aceste pasaje din „Capitalul“ că Marx nu ar fi admis posibilitatea realizării supravaloării în societatea capitalistă, că el ar fi explicat crizele prin insuficiența consumului etc. Analiza realizării a lui Marx a arătat că, „în ultimă analiză, circulația între un capital constant și altul este limitată de consumul individual“³⁶; dar aceeași analiză a arătat adevăratul caracter al acestei „limitări“, a arătat că în formarea pieței interne obiectele de consum au un rol mai puțin important decât mijloacele de producție. Și apoi nimic nu este mai absurd decât să deduci din contradicțiile capitalismului imposibilitatea lui, caracterul lui neprogresist etc. — aceasta înseamnă să ignorezi o realitate neplăcută, dar certă, pentru a te refugia pe culmile neguroase ale visărilor romantice. Contradicția dintre tendința de lărgire nelimitată a producției și consumul limitat nu este unica contradicție a capitalismului, care în genere nu poate exista și nu se poate dezvolta fără contradicții. Contradicțiile capitalismului dovedesc caracterul lui trecător din punct de vedere istoric; ele explică condițiile

* Tocmai acest pasaj a fost citat de faimosul (de o faimă herostratică) Ed. Bernstein în cartea sa „Premisele socialismului“ („Die Voraussetzungen etc.“, Stuttg., 1899, S. 67)³⁴. Se înțelege că oportunistul nostru, cotind de la marxism la vechea economie politică burgheză, s-a grăbit să declare că aceasta constituie o contradicție în teoria despre crize a lui Marx, că această concepție a lui Marx „nu se prea deosebește de teoria despre crize a lui Rodbertus“. În realitate, „contradicție“ există numai între pretențiile lui Bernstein, pe de o parte, și eclecticismul lui absurd și faptul că nu vrea să aprofundeze teoria lui Marx, pe de altă parte. Cît de puțin a înțeles Bernstein teoria realizării se vede din afirmația sa cu adevărat stranie potrivit căreia creșterea enormă a masei plusprodusului trebuie să însemne în mod *necesar* sporirea numărului oamenilor avuți (sau ridicarea bunăstării muncitorilor), deoarece, vedeți dv., numai capitaliștii împreună cu „slugile“ lor (sic! Seite 51—52) nu pot „să consume“ întregul plusprodus ! ! (Notă la ediția a 2-a).

** Este greșită părerea d-lui Tugan-Baranovski, care consideră că, formulînd aceste teze, Marx intră în contradicție cu propria sa analiză a realizării („Mir Bojii“, 1898, nr. 6, pag. 123, în articolul: „Capitalismul și piața“). Nu există nici o contradicție la Marx, deoarece și în analiza realizării este arătată legătura dintre consumul productiv și consumul individual.

și cauzele descompunerii și transformării lui într-o formă superioară, dar ele nu exclud cîtuși de puțin nici posibilitatea capitalismului, nici caracterul lui progresist în comparație cu sistemele social-economice premergătoare *.

VII. TEORIA VENITULUI NAȚIONAL

După ce am expus principiile fundamentale ale teoriei realizării a lui Marx, trebuie să mai arătăm pe scurt și imensa ei însemnătate în ceea ce privește teoria „consumului“, „repartiției“ și „venitului“ națiunii. Pînă acum economiștii s-au lovit mereu de toate aceste probleme și îndeosebi de ultima. Cu cît se vorbea și se scria mai mult în această privință, cu atît mai mare era confuzia care rezulta din greșeala fundamentală a lui A. Smith. Vom da aici unele exemple de asemenea confuzie.

E interesant de relevat, de pildă, că Proudhon a repetat, în fond, aceeași greșeală, dînd numai o formulare oarecum nouă vechii teorii. El a spus :

„A (prin care se înțelege totalitatea proprietarilor, întreprinzătorilor și capitaliștilor) deschide o întreprindere cu 10.000 de franci, cu care își plătește anticipat muncitorii, care în schimb trebuie să producă bunuri ; după ce A și-a transformat astfel banii în mărfuri, el trebuie după terminarea producției, de pildă peste un an, să transforme din nou mărfurile în bani. Cui vinde el marfa ? Firește că muncitorilor, deoarece în societate există numai două clase : de o parte întreprinzătorii, iar de alta muncitorii. Acești muncitori care au primit pentru produsele muncii lor 10.000 de franci ca plată, care le satisface nevoile vitale, trebuie acum totuși să plătească peste 10.000 de franci, anume pentru ceea ce primește în plus A sub formă de dobînzii și de alte profituri, pe care el a contat la începutul anului : muncitorul nu poate acoperi acești 10.000 de franci decît printr-un împrumut, din care cauză se înglobează din ce în ce mai mult în datorii și în miserie. Trebuie neapărat să se întîmple una din două : sau muncitorul poate consuma 9 în timp ce a produs 10, sau nu

* Comp. „Cu privire la caracterizarea romantismului economic. Sismondi și sismondiștii noștri autohtoni“. (Vezi V. I. Lenin, Opere complete, vol. 2, Editura politică, 1960, ediția a doua, pag. 119—252. — Nota red.)

plătește întreprinzătorului decât salariul său, și atunci întreprinzătorul însuși dă faliment și ajunge la sapă de lemn, pentru că nu mai primește dobânzile la capital pe care totuși, în ceea ce-l privește, este nevoit să le plătească" (*Diebl.* „Proudhon“, II, 200, se citează după culegerea „Industrie“. Articole din „Handwörterbuch der Staatswissenschaften“ *. Moscova, 1896, pag. 101).

După cum poate vedea cititorul, aceasta este aceeași dificultate – realizarea supravaloarii – cu care își bat capul și d-nii V. V. și N-on. Doar că Proudhon a exprimat-o într-o formă oarecum aparte. Și acest caracter aparte al formulării date de el îl apropie și mai mult de narodnicii noștri : ca și Proudhon, aceștia văd „dificultatea“ în realizarea tocmai a supravaloarii (a dobânzii sau profitului, după terminologia lui Proudhon) fără să înțeleagă că confuzia împrumutată de ei de la vechii economiști îi împiedică să explice realizarea nu numai a supravaloarii, ci și a *capitalului constant*, cu alte cuvinte că „dificultatea“ lor se reduce la neînțelegerea întregului proces al realizării produsului în societatea capitalistă.

În ceea ce privește această „teorie“ a lui Proudhon, Marx observă cu sarcasm :

„Proudhon își exprimă incapacitatea de a înțelege acest lucru“ (anume realizarea produsului în societatea capitalistă) „prin următoarea formulă absurdă : l'ouvrier ne peut pas racheter son propre produit (muncitorul nu-și poate cumpăra propriul lui produs), fiindcă acesta cuprinde dobânda care se adaugă la prețul de cost (prix-de-revient)“ („Das Kapital“, III, 2, 379. Trad. rusă, 698, cu greșeli) ⁸⁷.

Și Marx citează o observație făcută împotriva lui Proudhon de un economist vulgar, un oarecare Forcade, care „sintetizează foarte just dificultatea pe care Proudhon a prezentat-o sub o formă atât de îngustă“, și anume : Forcade spune că prețul mărfurilor conține nu numai un surplus față de salarii, profitul, ci și o parte care înlocuiește capitalul constant. Prin urmare – conchide Forcade, contrar lui Proudhon – nici capitalistul nu poate să cumpere din nou mărfuri din profitul său (Forcade însuși nu numai că n-a rezolvat această problemă, dar nici măcar n-a înțeles-o).

* — „Dicționarul științelor politice“. — *Nota trad.*

Tot astfel nici Rodbertus n-a contribuit cu nimic la rezolvarea acestei probleme. Punînd un deosebit accent pe principiul că „renta funciară, profitul la capital și salariul constituie venitul“ *, Rodbertus nu și-a lămurit totuși de loc noțiunea de „venit“. Arătînd care ar fi sarcinile economiei politice dacă ea ar urma o „metodă justă“ (l. c., S. 26), el vorbește și despre repartitia produsului național : „Ea“ (adică adevărata „știință despre economia națională“ – subliniat de Rodbertus) „ar trebui să arate în ce mod o parte a întregului produs național este destinată întotdeauna *înlocuirii* capitalului folosit în producție sau uzat, iar cealaltă parte, ca *venit național*, este destinată satisfacerii nevoilor directe ale societății și ale membrilor ei“ (ibid., S. 27). Dar, deși adevărata știință ar trebui să arate acest lucru, „știința“ lui Rodbertus n-a arătat totuși nimic din toate acestea. Cititorul vede că Rodbertus n-a făcut decît să-l repete cuvînt cu cuvînt pe Ad. Smith, probabil, fără ca măcar să observe, după cît se vede, că abia de aici începe problema. Care muncitori „înlocuiesc“ capitalul național ? Cum se realizează produsul lor ? – despre aceasta el n-a spus nici un cuvînt. Rezumîndu-și teoria (diese neue Theorie, die ich der bisherigen gegenüberstelle, S. 32 **) sub formă de teze separate, Rodbertus vorbește la început despre repartitia produsului național în felul următor : „Renta“ (se știe că prin acest termen Rodbertus înțelegea ceea ce se numește de obicei supravaloare) „și salariul sînt, prin urmare, părțile în care se împarte produsul în măsura în care este venit“ (S. 33). Această foarte importantă rezervă ar fi trebuit să-l facă să se lovească chiar de problema esențială : adineauri el spunea că prin venit se înțeleg obiectele care servesc la „satisfacerea nevoilor directe“. Prin urmare, există produse care nu servesc pentru consumul individual. Dar cum se realizează ele ? – Rodbertus nu observă însă că aici este ceva neclar și uită repede această rezervă, vorbind de-a dreptul despre „împărțirea produsului în trei părți“ (salariu, profit și rentă) (S. 49–50 și altele). În felul acesta, Rodbertus a repetat de fapt teoria lui Ad. Smith și totodată greșeala fundamentală a acestuia,

* Dr. Rodbertus-Jagetzow. „Zur Beleuchtung der sozialen Frage“ („Contribuții la elucidarea problemei sociale“. — *Nota trad.*). Berlin, 1875, pag. 72 și urm.

** — această teorie nouă, pe care eu o opun celor de pînă acum. — *Nota trad.*

fără să clarifice absolut nimic în problema venitului. Promisiunea de a da o nouă teorie, o teorie completă și mai bună asupra *repartiției produsului național* * s-a dovedit a fi o vorbă goală. În realitate, Rodbertus n-a făcut să progreseze nici măcar cu un pas teoria în această problemă ; cât de confuze erau concepțiile lui despre „venit“ ne dovedesc lungile lui raționamente din cea de-a 4-a scrisoare socială către von Kirchmann („Das Kapital“, Berlin, 1884) cu privire la problema dacă *banii* trebuie înglobați în venitul național, dacă salariile provin din capital sau din venit, raționamente despre care Engels a arătat că „țin de domeniul scolasticii“ (Vorwort ** la volumul al II-lea al „Capitalului“, S. XXI ³⁸) ***.

O totală confuzie de idei asupra venitului național domnește din plin și astăzi la economiști. Așa, de pildă, vorbind despre realizarea produsului în societatea capitalistă (în § 5 – „repartiția“) în articolul său despre „Criză“ din „Handwörterbuch der Staatswissenschaften“ (culegerea menționată, pag. 81), Herkner găsește „reușit“ raționamentul lui K. H. Rau, care totuși nu face decît să repete greșeala lui A. Smith, împărțind în venituri întregul produs al societății. În articolul său despre „venit“ (ibid., pag. 283 și urm.), R. Meyer citează definițiile confuze ale lui A. Wagner (care de asemenea repetă greșeala lui A. Smith) și recunoaște sincer că „e greu să faci o deosebire între venit și capital“, dar că lucrul „cel mai greu este de a face deosebire între produsul brut (Ertrag) și venit (Einkommen)“.

Vedem, așadar, că economiștii care au discutat și discută mult despre insuficienta atenție acordată de clasici (și de Marx) „repartiției“ și „consumului“ n-au știut să lămurească cîtuși de puțin problemele fundamentale ale „repartiției“ și „consumului“. Aceasta e și de înțeles, deoarece nu se poate discuta despre „consum“ fără a se înțelege procesul reproducției întregului capital social și al înlocuirii diferitelor părți

* Ibid., S. 32 : „...bin ich genötigt, der vorstehenden Skizze einer besseren Methode auch noch eine vollständige, solcher besseren Methode entsprechende Theorie, wenigstens der *Verteilung des Nationalprodukts*, hinzuzufügen“ (Ibid., pag. 32 : „...sînt nevoit să adaug la prezenta schiță a unei metode mai bune și o teorie completă, corespunzătoare acestei metode mai bune, cel puțin în ceea ce privește *repartiția produsului național*“. — *Nota trad.*).

** — Prefață. — *Nota trad.*

*** De aceea K. Diehl nu are de loc dreptate cînd spune că Rodbertus a dat „o nouă teorie a repartiției venitului“. [„Handwörterbuch der Staatswissenschaften“. Art. „Rodbertus“. B. V, S. 448 („Dicționarul științelor politice“. Art. „Rodbertus“, vol. V, pag. 448. — *Nota trad.*)].

componente ale produsului social. Prin acest exemplu s-a confirmat încă o dată cât este de absurd ca „repartiția” și „consumul” să fie considerate aparte, ca ramuri independente ale științei, care corespund unor procese și fenomene de sine stătătoare ale vieții economice. Economia politică nu se ocupă de „producție”, ci de relațiile sociale de producție dintre oameni, de orînduirea social-economică. Din moment ce aceste relații sociale au fost clarificate și analizate pînă la capăt, *prin aceasta* s-a precizat și locul fiecărei clase în producție, prin urmare și partea din consumul național care îi revine. Iar problema aceasta, în fața căreia s-a oprit economia politică clasică și pe care tot felul de specialiști în problemele „repartiției” și „consumului” n-au făcut-o să progreseze cituși de puțin, a fost rezolvată de o teorie legată direct tocmai de clasici și care duce pînă la capăt analiza producerii capitalului individual și a celui social.

Problema „venitului național” și a „consumului național”, care, pusă în mod independent, era cu totul de nerezolvat și nu dădea naștere decît la raționamente, definiții și clasificări scolastice, se dovedește a fi complet rezolvată atunci cînd este analizat procesul de producere a întregului capital social. Mai mult : această problemă încetează de a mai exista ca problemă aparte atunci cînd este clarificat raportul dintre consumul național și produsul național și realizarea fiecărei părți a acestui produs. Nu mai rămîne decît *să se dea o denumire* acestor părți.

„Dacă vrem să nu ne încurcăm în dificultăți inutile, trebuie să facem deosebire între produsul brut (Rohhertrag) și produsul net, pe de o parte, și venitul brut și venitul net, pe de altă parte.

Produsul brut este întregul produs reprodus...

Venitul brut este partea din valoare (și partea produsului brut – Bruttoprodukts oder Rohprodukts – măsurată cu această valoare) care rămîne după ce a fost scăzută partea din valoare și partea de produse din producția totală – parte măsurată cu această valoare – care înlocuiește capitalul constant avansat și consumat în producție. Venitul brut este deci egal cu salariul (sau cu acea parte a produsului care este destinată a redeveni venit al muncitorului) + profitul + renta. Venitul net, dim-

potrivă, este supravaloarea, și în consecință plusprodusul, care rămîne după scăderea salariului și care reprezintă deci de fapt plusvaloarea, precum și plusprodusul măsurat cu această plusvaloare, realizată de către capital și care urmează a fi împărțită cu proprietarul funciar.

...Dacă însă considerăm venitul întregii societăți, vedem că venitul național se compune din salariu plus profit plus rentă, deci din venitul brut. Dar și aceasta este o abstracție, deoarece întreaga societate bazată pe producția capitalistă se situează pe punctul de vedere capitalist și, în consecință, consideră drept venit net numai venitul compus din profit și rentă" (III, 2, 375-376. Trad. rusă, pag. 695-696) ³⁹.

Așadar, lămurirea procesului realizării a adus lumină și în problema venitului, rezolvînd principala dificultate care împiedica înțelegerea acestei probleme, și anume : în ce mod „ceea ce e venit pentru unul devine capital pentru altul“ ⁴⁰ ? în ce mod produsul care constă din obiecte de consum individual și se împarte în întregime în salariu, profit și rentă poate să conțină în sine și partea constantă a capitalului care nu poate fi niciodată venit ? Analiza realizării din secțiunea a III-a din volumul al doilea al „Capitalului“ a rezolvat în întregime aceste probleme, și Marx, în ultima secțiune din volumul al III-lea al „Capitalului“, consacrat problemei „veniturilor“, n-a mai avut decît să dea denumiri diferitelor părți ale produsului social și să se refere la analiza din volumul al doilea *.

VIII. DE CE ARE NEVOIE O NAȚIUNE CAPITALISTĂ DE PIAȚĂ EXTERNĂ ?

În legătură cu teoria realizării produsului în societatea capitalistă, teorie expusă mai sus, se poate naște întrebarea : nu contrazice ea oare teza că o națiune capitalistă nu se poate lipsi de piețe externe ?

Nu trebuie să uităm că analiza prezentată mai sus a realizării produsului în societatea capitalistă pornea de la ipoteza

* Vezi „Das Kapital“, III, 2, VII. Abschnitt : „Die Revenuen“, cap. 49 : „Zur Analyse des Produktionsprozesses“ („Capitalul“, vol. III, partea a 2-a. Secțiunea a VII-a : „Veniturile“, cap. 49 : „Cu privire la analiza procesului de producție“. — *Nota trad.*) (trad. rusă, pag. 688-706). Aici Marx arată de asemenea și împrejurările care au împiedicat pe economiștii de altădată să înțeleagă acest proces (pag. 379-382. Trad. rusă, pag. 698-700) ⁴¹.

că nu există un comerț exterior : această ipoteză a fost menționată mai sus, arătându-se că ea este *indispensabilă* într-o astfel de analiză. Este evident că introducerea problemei importului și exportului de produse n-ar face decât să încurce lucrurile, fără a contribui cîtuși de puțin la clarificarea problemei. Greșeala d-lor V. V. și N.-on constă tocmai în faptul că ei introduc piața externă *pentru a explica* realizarea supravalorii : fără a explica ceva, această referire la piața externă nu face decât să acopere erorile lor teoretice ; aceasta pe de o parte. Pe de altă parte, ea le permite să se eschiveze, cu ajutorul acestor „teorii“ greșite, de la necesitatea de a *explica* faptul dezvoltării pieței interne pentru capitalismul rus *. Pentru ei „piața externă“ este un simplu subterfugiu, care estompează dezvoltarea capitalismului (prin urmare și a pieței) în interiorul țării, subterfugiu cu atît mai comod cu cît îi scutește și de necesitatea de a cerceta faptele care demonstrează cucerirea unor piețe externe de către capitalismul rus **.

Necesitatea pieței externe pentru o țară capitalistă nu este determinată nicidecum de legile realizării produsului social (și a supravalorii în special), ci, în primul rînd, de faptul că capitalismul nu apare decât ca rezultat al unei *circulații* de mărfuri foarte dezvoltate, care depășește granițele unui stat. De aceea nu este de conceput o națiune capitalistă fără comerț exterior, și o asemenea națiune nici nu există.

După cum vede cititorul, cauza aceasta are un caracter istoric. Și narodnicii nu s-ar fi putut debarasa de ea cu cîteva fraze răsuflete despre „imposibilitatea pentru capitaliști de a consuma supravaloarea“. Aici ei ar fi trebuit să cerceteze – dacă ar fi vrut într-adevăr să pună problema pieței externe – istoria dezvoltării comerțului exterior, istoria dezvoltării circulației mărfurilor. Și, analizînd istoria acestei dezvoltări, ei n-ar fi putut, desigur, să prezinte capitalismul drept o întîmplătoare abatere din drum.

* D-l Bulgakov observă foarte just în cartea citată mai sus : „Pînă acum producția țesăturilor de bumbac destinate pieței țărănești a crescut fără încetare : prin urmare, această restrîngere absolută a consumului poporului...“ (despre care vorbește d-l N.-on) „...e de conceput numai teoretic“. (Pag. 214—215).

** *Volghin* : „Fundamentarea narodnicismului în lucrările d-lui Voronțov“. Petersburg, 1896. Pag. 71—76.

În al doilea rînd, concordanța dintre diferitele părți ale producției sociale (în ceea ce privește valoarea și forma naturală), pe care teoria reproducției capitalului social a presupus-o în mod necesar și care în fapt se stabilește numai ca o medie rezultată dintr-un șir de oscilații permanente, este mereu tulburată în societatea capitalistă datorită izolării diferiților producători care lucrează pentru o piață necunoscută. Diferitele ramuri industriale care servesc una alteia drept „piață” nu se dezvoltă în mod egal, ci se întrec una pe alta, și industria mai dezvoltată caută o piață externă. Aceasta nu înseamnă nicidecum „imposibilitatea pentru o națiune capitalistă de a realiza supravaloarea”, cum sînt gata să conchidă sentențios narodnicii. Aceasta nu arată decît neproporționalitatea în dezvoltarea diferitelor ramuri de producție. Cu o *altă* repartizare a capitalului național, aceeași cantitate de produse ar putea fi realizată în interiorul țării. Dar, pentru ca capitalul să abandoneze un domeniu industrial și să treacă în alt domeniu industrial, este nevoie de o criză în acest domeniu, și care motive ar putea să rețină pe capitaliștii amenințați de o asemenea criză să caute piețe externe, să caute să obțină subvenții și prime pentru înlesnirea exportului etc. ?

În al treilea rînd. O lege a modurilor de producție pre-capitaliste este reluarea procesului de producție pe aceeași scară și pe aceeași bază tehnică. Așa se petrec lucrurile în gospodăria bazată pe clacă a moșierilor, în gospodăria naturală a țăranilor, în producția meșteșugărească. Legea producției capitaliste este, dimpotrivă, transformarea neîncetată a metodelor de producție și creșterea nelimitată a proporțiilor producției. În condițiile vechilor moduri de producție, diferitele unități economice au putut să dăinuiască timp de secole fără să-și schimbe nici caracterul, nici mărimea, fără să depășească limitele moșiei boierești, ale satului țărănesc sau ale micii piețe din vecinătate pentru meseriașii de la sate și pentru micii meșteșugari * (așa-zișii custari). Dimpotrivă, întreprinderea capitalistă depășește inevitabil limitele obștii, ale pieței locale, ale regiunii, iar apoi și ale statului. Și, deoarece starea de izolare și închistare a statelor a fost lichidată de

* Prin cuvîntul meșteșugar este tradus în acest volum cuvîntul rusesc „custar”, care în literatura economică narodnică era folosit pentru a desemna tipul țăranului care îmbină meșteșugul cu agricultura. — *Nota trad.*

circulația mărfurilor, tendința firească a fiecărei ramuri industriale capitaliste o duce la necesitatea „de a căuta o piață externă“.

Astfel, necesitatea de a căuta o piață externă nu dovedește nicidecum inconsistența capitalismului, cum le place economiștilor narodnici să prezinte lucrurile. Cu totul dimpotrivă. Această necesitate dovedește în mod concret rolul istoric progresist al capitalismului, care lichidează vechea stare de izolare și închistare a sistemelor economice (prin urmare și îngustimea vieții spirituale și politice) și leagă toate țările lumii într-un singur tot economic.

Vedem deci că ultimele două cauze ale necesității pieței externe au tot un caracter istoric. Pentru a le analiza trebuie cercetată fiecare ramură industrială în parte, dezvoltarea ei în interiorul țării, transformarea ei în ramură industrială capitalistă, — într-un cuvânt trebuie luate *faptele* privind dezvoltarea capitalismului în țară. Și nu trebuie să ne mire că narodnicii profită de ocazie pentru a fugi de aceste fapte, adăpostindu-se îndărătul unor fraze lipsite de orice valoare (și care nu spun nimic) despre „imposibilitatea“ atît a pieței interne cît și a celei externe.

IX. CONCLUZII LA CAPITOLUL I

Să rezumăm acum tezele teoretice examinate mai sus, care privesc direct problema pieței interne.

1) Procesul de bază al creării pieței interne (adică al dezvoltării producției de mărfuri și a capitalismului) este diviziunea socială a muncii. Ea constă în faptul că diferitele genuri de prelucrare a materiilor prime (și diferitele operații legate de această prelucrare) se desprind pe rînd de agricultură și se formează ramuri industriale de sine stătătoare, care schimbă produsele lor (devenite acum *mărfuri*) pe produse ale agriculturii. În felul acesta agricultura însăși devine o industrie (adică producție de mărfuri), și în cadrul ei are loc același proces de specializare.

2) Din teza precedentă decurge în mod direct această lege a oricărei economii de mărfuri care se dezvoltă, și cu atît mai mult a economiei capitaliste, că populația industrială (adică

neagricolă) crește mai repede decât cea agricolă și că un număr tot mai mare de oameni trec de la agricultură la industria prelucrătoare.

3) Separarea producătorului direct de mijloacele de producție, adică exproprierea lui, marcând trecerea de la producția de mărfuri simplă la producția capitalistă (și constituind condiția necesară a acestei treceri), *crează* piața internă. Acest proces de *creare* a pieței interne se desfășoară pe două căi : pe de o parte, *mijloacele de producție*, de care „este eliberat” micul producător, se transformă în capital în mâinile noului lor posesor, servesc pentru producția de mărfuri și, prin urmare, se transformă ele însele în marfă. În felul acesta chiar și reproducția simplă a acestor mijloace de producție cere acum cumpărarea lor (înainte aceste mijloace de producție se reproduceau de cele mai multe ori sub forma lor naturală și se confecționau în parte acasă), adică se creează o piață pentru mijloace de producție, iar produsul care este produs acum cu ajutorul acestor mijloace de producție se transformă și el în marfă. Pe de altă parte, *mijloacele de existență* pentru acest mic producător devin elementele materiale ale capitalului variabil, adică ale sumei de bani care este cheltuită de întreprinzător (indiferent dacă e proprietar de pământ, antreprenor, proprietar de exploatare forestieră, fabricant etc.) pentru plata muncitorilor. Astfel aceste mijloace de existență se transformă acum și ele în marfă, adică creează o piață internă pentru obiecte de consum.

4) Realizarea produsului în societatea capitalistă (prin urmare și realizarea supravalorii) nu poate fi explicată fără să se fi lămurit : 1) că produsul social, ca și cel individual, se divide, în ceea ce privește valoarea, în trei părți, și nu în două (în capital constant + capital variabil + supravaloare, și nu numai în capital variabil + supravaloare, cum susținea Adam Smith și toată economia politică ulterioară pînă la Marx), și 2) că, în ceea ce privește forma sa naturală, el trebuie să fie împărțit în două mari sectoare : mijloace de producție (care sînt consumate în mod productiv) și obiecte de consum (care sînt consumate în mod individual). Stabiliind aceste teze teoretice fundamentale, Marx a explicat pe deplin procesul realizării produsului în general și al supra-

valorii în special în producția capitalistă și a arătat că este complet greșit să se introducă piața externă în problema realizării.

5) Teoria realizării a lui Marx a clarificat și problema consumului național și a venitului național.

Din cele expuse mai sus reiese de la sine că o problemă a pieței interne ca problemă separată și de sine stătătoare, care să nu depindă de problema gradului de dezvoltare a capitalismului, nu există. Tocmai de aceea teoria lui Marx nici nu pune această problemă niciodată și nicăieri separat. Piața internă apare atunci când apare economia de mărfuri; ea se creează prin dezvoltarea acestei economii de mărfuri, iar gradul de fracționare a diviziunii sociale a muncii determină nivelul ei de dezvoltare: ea se extinde paralel cu extinderea economiei de mărfuri, care cuprinde, în afară de produse, și forța de muncă, și numai pe măsură ce aceasta din urmă se transformă în marfă, capitalismul cuprinde toată producția țării, dezvoltându-se mai ales prin creșterea mijloacelor de producție, care în societatea capitalistă ocupă un loc din ce în ce mai important. „Piața internă“ pentru capitalism este creată de însuși capitalismul în dezvoltare, care adâncește diviziunea socială a muncii și împarte pe producătorii direcți în capitaliști și muncitori. Gradul de dezvoltare a pieței interne este gradul de dezvoltare a capitalismului în țară. Este greșit să se pună problema limitelor pieței interne separat de problema gradului de dezvoltare a capitalismului (așa cum fac economiștii narodnici).

De aceea și problema formării pieței interne pentru capitalismul rus se reduce la următoarele întrebări: cum și în ce direcție se dezvoltă diferitele ramuri ale economiei naționale ruse? În ce constă legătura și interdependența acestor ramuri diferite?

Capitolele următoare vor fi consacrate analizării datelor care conțin un răspuns la aceste întrebări.

CAPITOLUL AL II - LEA
DESCOMPUNEREA ȚĂRĂNIMII

Am văzut că baza formării pieței interne în producția capitalistă o constituie procesul de scindare a micilor agricultori în întreprinzători agricoli și muncitori agricoli. Aproape toate lucrările cu privire la situația economică a țărănimii ruse în epoca de după reformă arată așa-numita „diferențiere“ a țărănimii. Prin urmare, sarcina noastră constă în a studia trăsăturile fundamentale ale acestui fenomen și în a stabili însemnătatea lui. În expunerea de mai jos ne folosim de datele recensămintelor pe gospodării ale statisticii zemstvelor ⁴².

I. DATELE STATISTICE ALE ZEMSTVELOR
CU PRIVIRE LA NOVOROSSIA

În lucrarea sa „Gospodăria țărănească din sudul Rusiei“ (Moscova, 1891), d-l V. Postnikov ⁴³ a cules și a prelucrat datele statistice ale zemstvelor cu privire la gubernia Taurida și în parte cu privire la guberniile Herson și Ekaterinoslav. În literatura referitoare la descompunerea țărănimii, această lucrare trebuie să fie pusă pe primul loc și socotim că este necesar să totalizăm după sistemul adoptat de noi datele culese de d-l Postnikov, completându-le uneori cu date din culegerile zemstvelor. Statisticienii zemstvei din Taurida au adoptat clasificarea gospodăriilor țărănești după mărimea suprafeței cultivate ; este un procedeu foarte izbutit, care permite să cunoaștem exact *gospodăria* din fiecare grup, de-

oarece în această regiune predomină sistemul culturii cerealiere, agricultura fiind extensivă. Iată datele generale privind grupurile de gospodării ale țăranimii din Taurida *.

Grupuri de țărani	În juđ. Dneprovsk			În cele trei județe				
	% din numărul total al gospodăriilor	Revine la o gospodărie	La ambete sexe	% din numărul total al gospodăriilor	Mărimea medie a supra- feței cultivate la o gos- podărie, Deseatine	Întreaga suprafață cultivată, Deseatine	Același lucru în % față de total	% din numărul total al gospodăriilor
I. Care nu-și cultivă pământul	9	4,6	1,0	7,5	—	—	—	
II. Care cultivă pînă la 5 des.	11	4,9	1,1	11,7	3,5	34.070	2,4	12,1 40,2
III. " " între 5—10 "	20	5,4	1,2	21	8,0	140.426	9,7	
IV. " " " 10—25 "	41,8	6,3	1,4	39,2	16,4	540.093	37,6	37,6 39,2
V. " " " 25—50 "	15,1	8,2	1,9	16,9	34,5	494.095	34,3	
VI. " " peste 50 "	3,1	10,1	2,3	3,7	75,0	230.583	16,0	50,3 20,6
<i>Total</i>	100	6,2	1,4	100	17,1	1.439.267	100	

Inegalitatea repartizării terenurilor cultivabile e foarte mare: $\frac{2}{5}$ din numărul total al gospodăriilor (care cuprind aproape $\frac{3}{10}$ din populație, pentru că aici numărul de membri ai familiei e sub cel mijlociu) dețin circa $\frac{1}{8}$ din întreaga suprafață cultivabilă, făcînd parte din grupul sărac, care cultivă puțin și care nu poate să-și acopere nevoile din venitul pe care îl obțin din agricultură. Mai departe, țăranimea mijlocie cuprinde și ea aproape $\frac{2}{5}$ din numărul total al gospodăriilor care își acoperă cheltuielile medii din venitul provenit de pe urma pământului (d-l Postnikov consideră că, pentru a-și acoperi cheltuielile medii, o familie trebuie să cultive 16–18 deseatine de pământ). În sfîrșit, țăranimea înstărită (circa $\frac{1}{5}$ din gospodării și $\frac{3}{10}$ din populație) concentrează în mîna ei mai mult de jumătate din totalul suprafeței cultivabile, mărimea suprafeței cultivate care revine la o gospodărie arătînd clar caracterul „comercial” lucrativ al agriculturii acestui grup. Pentru a stabili exact proporțiile acestei agriculturi cu caracter comercial în diferite grupuri, d-l Postnikov

* Datele de mai jos se referă în cea mai mare parte la cele trei județe de pe continent din nordul guberniei Taurida: Berdeansk, Melitopol și Dneprovsk, sau numai la acesta din urmă.

folosește următorul procedeu. Din întreaga suprafață cultivabilă a gospodăriei, el distinge : suprafața alimentară (care dă produsul necesar întreținerii familiei și muncitorilor agricoli), suprafața furajeră (pentru nutrețul vitelor), suprafața gospodărească (pentru sămînță, terenul de lîngă casă etc.) și stabilește astfel întinderea suprafeței care *produce pentru piață* sau a suprafeței *comerciale*, al cărei produs e destinat vînzării. Se constată că la grupul cu suprafețe cultivate de 5-10 deseatine, numai 11,8% din suprafața cultivată dă produse destinate pieței, iar pe măsură ce suprafața cultivată (pe grupuri) sporște, acest procent crește după cum urmează : 36,5% - 52% - 61%. Prin urmare, țărănimea înstărită (cele două grupuri superioare) practică o agricultură cu caracter comercial, obținînd anual un venit brut, în bani, de 574-1.500 de ruble. Această agricultură cu caracter comercial se și transformă într-o agricultură capitalistă, deoarece la țărani înstăriți întinderea suprafețelor cultivate depășește norma de muncă a familiei (adică acea întindere de pămînt pe care o familie o poate lucra singură), obligîndu-i să *recurgă la angajarea de muncitori* : în cele trei județe din nordul guberniei Taurida, țărănimea înstărită angajează, după calculul autorului, peste 14.000 de muncitori agricoli. Dimpotrivă, țărănimea săracă „furnizează muncitori“ (peste 5.000), adică recurge la vînzarea forței sale de muncă, deoarece venitul din agricultură reprezintă, de pildă, în grupul cu 5-10 deseatine de pămînt cultivat numai circa 30 de ruble în bani de gospodărie *. Observăm deci aici tocmai procesul de creare a pieței interne, despre care vorbește teoria producției capitaliste : „piața internă“ se dezvoltă, pe de o parte, ca urmare a transformării în marfă a produsului agriculturii cu caracter comercial, lucrativ, iar pe de altă parte, ca urmare a transformării în marfă a forței de muncă, pe care o vinde țărănimea nevoiașă.

Pentru a cunoaște mai bine acest fenomen, să examinăm situația fiecărui grup al țărănimii în parte. Să începem cu

* D-l Postnikov observă, pe bună dreptate, că în realitate deosebirile dintre grupuri în ceea ce privește cuantumul venitului în bani provenit din cultivarea pămîntului sînt mult mai însemnate, pentru că în calcule s-a considerat că 1) producția la hectar este aceeași și că 2) prețul cerealelor care se desfac este același. În realitate, țărani înstăriți obțin recolte mai bune și își vînd cerealele în condiții mai avantajoase.

grupul superior. Iată datele cu privire la posesiunea și folosința pământului în acest grup :

Județul Dneprovsk din gubernia Taurida

Revin deseatine de arături la o gospodărie

Grupuri de gospodării	Pământ lotual **	Pământ cumpărat	Pământ luat în arendă	Total
I. Care nu-și cultivă pământul	6,4	0,9	0,1	7,4
II. Care cultivă pînă la 5 des.	5,5	0,04	0,6	6,1
III. „ „ între 5—10 „	8,7	0,05	1,6	10,3
IV. „ „ „ 10—25 „	12,5	0,6	5,8	18,9
V. „ „ „ 25—50 „	16,6	2,3	17,4	36,3
VI. „ „ peste 50 „	17,4	30,0	44,0	91,4
<i>În medie</i>	11,2	1,7	7,0	19,9

Vedem, prin urmare, că țărănimea înstărită, cu toate că este cea mai bine înzestrată cu pământ lotual, concentrează în mâinile ei foarte multe terenuri cumpărate și luate în arendă, transformîndu-se în mici proprietari de pământ și fermieri *. Pentru luarea în arendă a 17—44 de deseatine se cheltuiesc anual, după prețurile locale, circa 70—160 de ruble. Este evident că aici avem de-a face cu o operație comercială : pământul devine marfă, „o mașină pentru a dobîndi bani“.

Să luăm mai departe datele privind inventarul viu și mort :

Pe cele trei județe din gubernia Taurida

În jud. Dneprovsk

Grupuri de gospodării	Revine la o gospodărie capete de vite			%gospodăriilor fără vite de muncă	Revine la o gospodărie inventar **	
	De muncă	Altele	Total		Pentru transport	Pentru arat
I. Care nu-și cultivă pământul	0,3	0,8	1,1	80,5	—	—
II. Care cultivă pînă la 5 des.	1,0	1,4	2,4	48,3	—	—
III. „ „ între 5—10 „	1,9	2,3	4,2	12,5	0,8	0,5
IV. „ „ „ 10—25 „	3,2	4,1	7,3	1,4	1,0	1,0
V. „ „ „ 25—50 „	5,8	8,1	13,9	0,1	1,7	1,5
VI. „ „ peste 50 „	10,5	19,5	30,0	0,03	2,7	2,4
<i>În medie</i>	3,1	4,5	7,6	15,0		

* De relevant că întinderea relativ mare a pământului cumpărat care se află în mîna celor care nu-l lucrează se explică prin faptul că în acest grup au fost încadrați prăvăliașii, proprietarii de stabilimente meșteșugărești etc. Confundarea unor asemenea „șărani“ cu agricultorii constituie o lipsă curentă a datelor statistice ale zemstvelor. Despre această lipsă vom mai vorbi mai jos.

** Inventarul pentru transport îl constituie brîștele, căruțele, furgoanele etc. Inventarul pentru arat sînt plugurile, buckeretele (cultivatoarele) etc.

Țărâניהa înstărită este mult mai bine înzestrată cu inventar decît țărâניהa săracă și chiar decît cea mijlocie. E suficient să arunci o privire asupra acestui tabel pentru a-ți da seama de caracterul cu totul fictiv al cifrelor „medii“ care sînt folosite cu atîta plăcere la noi atunci cînd este vorba de „țărâניה“. Agriculturii cu caracter comercial practicată de burghazia țărânească i se mai adaugă aici și creșterea vitelor în scopuri comerciale, și anume : creșterea oilor cu lînă groasă. În ceea ce privește inventarul mort, vom mai cita date cu privire la uneltele perfecționate, împrumutîndu-le din culegerile de statistici ale zemstvelor *. Din numărul total al secerătoarelor și cositoarelor (3.061) – 2.841, adică 92,8 %, se află în mîna burgheziei țărânești ($\frac{1}{5}$ din numărul total al gospodăriilor).

Este întru totul firesc ca și *tehnica agriculturii* să fie la țărâניהa înstărită la un nivel superior celui mediu (gospodărie mai mare, inventar mai bogat, existența mijloacelor bănești disponibile etc.), și anume : țărâניה înstărită „își fac însămintările mai repede, profită mai bine de vremea favorabilă, acoperă semințele cu un pămînt mai umed“, efectuează la timp strîngerea recoltei ; efectuează treieratul concomitent cu transportul etc. Este firesc, de asemenea, ca cheltuielile necesare pentru producerea produselor agricole să scadă (pe unitate de produs), pe măsură ce proporțiile gospodăriei cresc. D-1 Postnikov demonstrează această teză în mod deosebit de amănunțit, servindu-se de următorul calcul : el stabilește numărul persoanelor care lucrează (inclusiv cei angajați), numărul vitelor de muncă, al uneltelor etc. care revin de fiecare 100 de deseatine de pămînt cultivat în diferitele grupuri ale țărânimii. Se constată că acest număr scade pe măsură ce proporțiile gospodăriei cresc. De pildă, la cei care cultivă pînă la 5 deseatine revin la 100 de deseatine de pămînt lotual 28 de lucrători, 28 de capete de vite de muncă, 4,7 pluguri și buckere, 10 briște, iar la cei care cultivă peste 50 de deseatine – 7 lucrători, 14 capete de vite de muncă, 3,8 pluguri și buckere, 4,3 briște. (Omitem datele mai amănunțite privind toate grupurile, recomandînd celor care se interesează de amănunte

* „Culegere de date statistice cu privire la județul Melitopol“. Simferopol, 1885. (Vol. I. „Culegere de date statistice cu privire la gubernia Taurida“) ⁴⁵,
— „Culegere de date statistice cu privire la județul Dneprovsk“. Vol. II, Simf., 1886.

cartea d-lui Postnikov). Concluzia generală la care ajunge autorul sună în felul următor : „O dată cu creșterea proporțiilor gospodăriei și a întinderii arăturilor, scad progresiv cheltuielile țăranilor pentru întreținerea forțelor de muncă, oameni și vite, aceste principale cheltuieli în agricultură ajungând să fie, la grupurile care cultivă mari întinderi, de două ori mai mici pe deseatina de pământ cultivat decât la grupurile care cultivă întinderi mici“ (pag. 117 din lucrarea citată). Pe bună dreptate d-l Postnikov acordă o mare importanță acestei legi a productivității mai mari, prin urmare și a trăinicieii mai mari a marilor gospodării țărănești, demonstrând-o cu date foarte amănunțite referitoare nu numai la Novorossia, ci și la guberniile centrale ale Rusiei *. Cu cât producția de mărfuri pătrunde mai adânc în agricultură, prin urmare cu cât devine mai aprigă concurența între agricultori, lupta pentru pământ, lupta pentru independența economică, cu atât mai puternic se va manifesta această lege, care duce la înlăturarea țăranimii mijlocii și sărace de către burghezia țărănească. Este necesar de relevat doar că progresul tehnicii în agricultură se manifestă într-un mod diferit, în funcție de sistemul agriculturii, în funcție de sistemul culturii cîmpului. Dacă în sistemul de gospodărie cerealieră și de agricultură extensivă acest progres poate să se manifeste printr-o simplă extindere a suprafețelor cultivate și prin reducerea numărului muncitorilor, al vitelor etc. pe unitatea de suprafață cultivată, — în cazul unui sistem de gospodărie bazat pe creșterea animalelor sau pe cultura plantelor tehnice, în condițiile trecerii la agri-

* „Statistica zemstvelor arată cu o claritate incontestabilă că cu cât gospodăria țărănească este mai mare, cu atât are mai puțin inventar, mai puține persoane care lucrează și mai puține vite de muncă la suprafața de pământ arabil dată“ (pag. 162 din lucrarea citată).

Este interesant de relevat felul cum s-a reflectat această lege în raționamentele d-lui V. V. În articolul citat mai sus („Vestnik Evropi“, 1884, nr. 7), el face următoarea comparație: în zona centrală cu cernoziom, de fiecare cal țărănesc revin 5—7—8 deseatine de arături, pe cînd „după regulile asolamentului cu trei sole“ trebuie să revină câte 7—10 deseatine („Calendarul“ lui Batalin). „Prin urmare, scăderea numărului cailor la o parte din populația acestei regiuni a Rusiei trebuie privită în oarecare măsură ca o restabilire a unui raport normal între numărul vitelor de muncă și suprafața care urmează să fie cultivată“ (pag. 346 din articolul menționat). Așadar, ruinarea țăranimii duce la progresul agriculturii. Dacă d-l V. V. ar fi dat atenție nu numai laturii agronomice, dar și celei social-economice a acestui proces, el ar fi putut să vadă că acesta este un progres al agriculturii capitaliste, pentru că „restabilirea raportului normal“ dintre vitele de muncă și arături se realizează fie de către moșierii care își procură inventar propriu, fie de către marii cultivatori de pământ proveniți din rîndurile țăranilor, adică de către burghezia țărănească.

cultura intensivă, același progres poate să se manifeste, de pildă, prin cultivarea rădăcinoaselor care cer un număr mai mare de muncitori pe unitatea de suprafață cultivată sau prin creșterea vitelor de lapte, prin cultivarea ierburilor furajere etc. etc.

La caracterizarea grupului superior al țărănimii trebuie să mai adăugăm și folosirea considerabilă a muncii salariate. Iată datele privitoare la cele 3 județe din gubernia Taurida :

Grupuri de gospodării	Procentul gospodăriilor cu muncitori salariați	Partea suprafeței cultivate (în %) la fiecare grup
I. Care nu-și cultivă pământul	3,8	—
II. Care cultivă pînă la 5 des.	2,5	2
III. „ „ între 5—10 „	2,6	10
IV. „ „ „ 10—25 „	8,7	38
V. „ „ „ 25—50 „	34,7	34
VI. „ „ peste 50 „	64,1	16
<i>Total</i>	12,9	100

În articolul menționat, d-l V. V. privește în felul următor această problemă : el ia raportul procentual dintre numărul gospodăriilor cu muncitori agricoli și numărul total al gospodăriilor țărănești și conchide : „Numărul țăranilor care folosesc muncă salariată la cultivarea pământului este cu totul infim în comparație cu masa totală a poporului : 2—3, maximum 5 gospodari din 100 — iată toți reprezentanții capitalismului țărănesc ; aceasta“ (gospodăria țărănească din Rusia bazată pe munca muncitorilor agricoli) „nu este un sistem care să aibă rădăcini adînci în condițiile vieții economice actuale, ci este un fapt întîmplător, care a existat și acum 100—200 de ani“ („Vestnik Evropi“, 1884, nr. 7, pag. 332). Ce rost are să compari numărul gospodăriilor cu muncitori agricoli cu numărul total al gospodăriilor „țăărănești“, cînd în acest din urmă număr intră și gospodăriile muncitorilor agricoli ? Printr-o astfel de metodă ne-am putea descotorosi și de capitalismul din industria rusă : ajunge să raportăm procentul familiilor de producători care țin muncitori

salariați (adică al familiilor de fabricanți și mici fabricanți) la numărul total al familiilor de producători din Rusia ; s-ar obține un procent „cu totul infim“ față de „masa poporului“. Este incomparabil mai just să se raporteze numărul gospodăriilor care folosesc muncitori agricoli numai la numărul gospodăriilor de sine stătătoare, adică al acelor care trăiesc exclusiv din agricultură și nu recurg la vânzarea forței lor de muncă. Mai departe d-l V. V. a scăpat din vedere un amănunt, anume că gospodăriile țărănești care folosesc muncitori agricoli fac parte din categoria gospodăriilor celor mai mari ; procentul „infim“ în „general și în medie“ al gospodăriilor cu muncitori agricoli se dovedește a fi foarte impresionant (34-64%) la țărănimea înstărită, care deține în mîna ei mai bine de jumătate din întreaga producție și care produce mari cantități de cereale pentru vânzare. După aceasta se poate judeca absurditatea concepției potrivit căreia această gospodărie care folosește muncitori agricoli este „ceva întâmplător“, care exista și acum 100-200 de ani ! În al treilea rînd, numai ignorînd specificul real al agriculturii poți lua în considerație, pentru a-ți face o părere despre „capitalismul țărănesc“, numai pe muncitorii agricoli, adică muncitorii permanenți, lăsînd la o parte zilerii. Se știe că în agricultură angajarea de muncitori zileri are o importanță deosebit de mare*.

Să trecem la grupul inferior. El este alcătuit din țărani care nu cultivă și din țărani care cultivă puțin ; ei „nu se deosebesc prea mult în ceea ce privește situația lor economică... atît unii cît și ceilalți fie că lucrează ca muncitori agricoli la consătenii lor, fie că își caută cîștiguri în afară care în cea mai mare parte provin tot din îndeletniciri agricole“ (pag. 134 din lucrarea citată), adică intră în rîndurile proletariatului agricol. De observat că în județul Dneprovsk, de pildă, grupul inferior cuprinde 40% din totalul gospodăriilor, iar gospodăriile care

* Anglia este o țară clasică a capitalismului în agricultură. Și în această țară 40,8% din fermieri nu au muncitori salariați ; 68,1% din fermieri au cel mult 2 muncitori ; 82% din fermieri au cel mult 4 muncitori (*Ianson*. „Statistică comparată“, vol. II, pag. 22-23. Citat după *Kablukov* : „Problema muncitorilor în agricultură“, pag. 16). Grozav economist ar fi însă acela care ar uita masa proletarilor agricoli angajați cu ziua, atît pe cei care umblă din loc în loc cît și pe cei cu domiciliul fix, adică pe cei care își găsesc „cîștiguri“ în satele lor.

nu au unelte de arat reprezintă 39 % din totalul gospodăriilor. Paralel cu vînzarea forței de muncă, proletariatul agricol mai realizează venituri din darea în arendă a pămîntului lotual :

<i>Județul Dneprovsk</i>		
Procentul		
Grupuri de gospodării	Țăranilor care dau în arendă pămîntul lotual	Pămîntul lotual dat în arendă
I. Care nu-și cultivă pămîntul	80	97,1
II. Care cultivă pînă la 5 des.	30	38,4
III. „ „ între 5—10 „	23	17,2
IV. „ „ „ 10—25 „	16	8,1
V. „ „ „ 25—50 „	7	2,9
VI. „ „ peste 50 „	7	13,8
<i>Pe județ</i>	25,7	14,9

În total, pe cele 3 județe din gubernia Taurida erau date în arendă (între anii 1884 și 1886) 25 % din pămînturile țăranilor, fără a socoti pămîntul care era dat în arendă nu țăranilor, ci raznocinților. În total, în aceste 3 județe circa 1/3 din populație dă pămînt în arendă, pămîntul lotual al proletariatului agricol fiind luat în arendă mai ales de burghezia țărănească. Iată datele în această privință.

<i>În cele trei județe din gubernia Taurida</i>	sînt luate în arendă de la vecini deseatine de pămînt lotual	în %
de către țăranii care cultivă pînă la 10 des. de gospodărie	16.594	6
„ „ „ „ „ între 10—25 „ „ „	89.528	35
„ „ „ „ „ peste 25 „ „ „	150.598	59
<i>Total</i>	256.716	100

„Pămîntul lotual este astăzi obiectul unei largi specule în lumea țăranilor din sudul Rusiei. Ipotecînd pămîntul, țăranii capătă împrumuturi pe bază de polițe..., pămîntul se dă în arendă sau se vinde pe termen de un an, doi ani și pe termene mai îndelungate, de 8, 9 și 11 ani“ (pag. 139 din lucrarea citată). Astfel, burghezia țărănească este în același timp reprezentanta atît a capitalului comercial cît și a celui cămătăresc*.

* Beneficiind ea însăși de „numeroasele“ case și tovărășii de împrumut și păstrare rurale, care acordă un „ajutor substanțial“ „țăranilor înstăriți“. „Țăranii săraci nu găsesc garanți și nu capătă împrumuturi“ (pag. 368 din lucrarea citată).

Vedem aici o înfirmare concretă a prejudecății narodniciste potrivit căreia „chiaburul“ și „cămătarul“ n-au nimic comun cu „țăranul gospodăru“. Dimpotrivă, în mina burgheziei țărănești se reunesc atât firele capitalului comercial (acordarea de împrumuturi în bani pe bază de ipotecă asupra pământului, cumpărarea de diferite produse etc.), cât și ale capitalului industrial (agricultura cu caracter comercial cu ajutorul angajării de muncitori etc.). De condițiile înconjurătoare, de măsura mai mare sau mai mică în care va fi înlăturat asiaticismul și de răspândirea culturii în satele noastre depinde care din aceste forme ale capitalului se va dezvolta pe seama celeilalte.

Să vedem, în sfârșit, situația grupului mijlociu (cu 10–25 des. de pământ cultivat de gospodărie, în medie 16,4 des.). El se află într-o situație intermediară : venitul bănesc provenit din agricultură (191 de ruble) este ceva mai mic decât suma pe care o cheltuiește anual un țăran mijlociu din gubernia Taurida (200–250 de ruble). Aici revin câte 3,2 vite de muncă de gos-

Județul Dneprovsk* din

Grupuri de gospodari	% față de total		Pământ lotual		Pământ cumpărat	
	al gospodăriilor	al sufletelor de ambele sexe	Deseatine	%	Deseatine	%
Sărac	39,9	32,6	56.445	25,5	2.003	6
Mijlociu	41,7	42,2	102.794	46,5	5.376	16
Înstărit	18,4	25,2	61.844	28	26.531	78
<i>Total pe județ</i>	100	100	221.083	100	33.910	100

Astfel loturile sînt repartizate mai „egal“, deși și aici se observă că grupul inferior este înlăturat de cele superioare. Lucrurile se schimbă în mod radical cînd trecem de la această posesiune *obligatorie* a pământului la posesiunea *liberă*, adică la pământul cumpărat sau luat în arendă. Concentrarea acestui pământ se dovedește a fi imensă, și în virtutea acestui fapt re-

* Datele sînt din culegerea de statistici ale zemstvelor. Ele se referă la întregul județ, inclusiv localitățile care nu fac parte din plăși. Datele din rubrica „suprafața totală aflată în folosința grupului“ au fost calculate de mine ; am adunat întinderea lotului, pământul luat în arendă și cel cumpărat, scăzînd pământul dat în arendă.

podărie, în timp ce pentru un „atelaj“ complet e nevoie de 4 vite. De aceea situația gospodăriei țăranului mijlociu nu este trainică, și, pentru a-și lucra pământul, el trebuie să recurgă la sistemul punerii împreună în plug*.

Cultivarea pământului prin punerea împreună în plug este, bineînțeles, mai puțin productivă (pierderea de timp cu trecerea de pe un loc pe altul, lipsa de cai etc.) ; așa, de pildă, într-un sat d-lui Postnikov i s-a comunicat că „cei care pun împreună în plug ară adeseori cu buckerul cel mult 1 des. pe zi, adică de două ori mai puțin decât este norma“**. Dacă vom mai adăuga la aceasta că în grupul mijlociu circa $\frac{1}{5}$ din gospodării nu au unelte de arat, că acest grup mai mult furnizează decât angajează muncitori (după calculele d-lui Postnikov), ne vom da seama mai bine de caracterul instabil, intermediar al acestui grup, care se află între burghezia țărănească și proletariatul agricol. Cităm date ceva mai amănunțite cu privire la înlăturarea grupului mijlociu :

gubernia Taurida

Pământ luat în arendă		Pământ dat în arendă		Suprafața totală aflată în folosința grupului		Suprafața cultivată	
Deseatine	%	Deseatine	%	Deseatine	%	Deseatine	%
7.839	6	21.551	65,5	44.736	12,4	38.439	11
48.398	35	8.311	25,3	148.257	41,2	137.344	43
81.646	59	3.039	9,2	166.982	46,4	150.614	46
137.883	100	32.901	100	359.975	100	326.397	100

partizarea întregii suprafețe aflate în folosința țăranilor nu seamănă cîtuși de puțin cu repartizarea pământului lotual : grupul mijlociu este împins pe locul al doilea (46% din loturi – 41%

* În județul Melitopol, din cele 13.789 de gospodării din acest grup, numai 4.218 își lucrează pământul singure, iar 9.201 pun vitele împreună în plug. În județul Dneprovsk, din cele 8.234 de gospodării, 4.029 își lucrează pământul singure, iar 3.835 își pun vitele împreună în plug. Vezi culegerile de statistici ale zemstvelor pentru județul Melitopol (pag. B. 195) și pentru județul Dneprovsk (pag. B. 123).

** În articolul menționat, d-l V. V. vorbește mult despre sistemul de a pune împreună în plug ca despre un „principiu al cooperăției“ etc. Într-adevăr, e atât de simplu : întii treci sub tăcere faptul că țărănimia se diferențiază în grupuri vădit diferite, că sistemul de a pune împreună în plug este o cooperare a unor gospodării în decădere, pe care burghezia țărănească le înlătură, și apoi vorbești „în general“ despre „principiul cooperăției“ — probabil despre cooperarea dintre proletariatul agricol și burghezia sătească !

din suprafața totală aflată în folosința celor trei grupuri), grupul înstărit își lărgește considerabil posesiunea de pământ (28% din loturi – 46% din suprafața totală aflată în folosința celor trei grupuri), iar grupul sărac este înlăturat din rîndurile agricultorilor (25% din loturi – 12% din suprafața totală aflată în folosința celor trei grupuri).

Tablelul prezentat ne arată un fenomen interesant, pe care îl vom mai întîlni, și anume: micșorarea rolului pămîntului lotual în gospodăria țăranilor. În grupul inferior, aceasta se produce datorită faptului că pămîntul se dă în arendă, iar în grupul superior datorită faptului că, în suprafața totală a gospodăriilor, pămîntul cumpărat și arendat capătă o preponderență covârșitoare. Rămășițele orînduirii dinainte de reformă (legarea țăranilor de pământ și posesiunea egalitară cu caracter fiscal a pămîntului) sînt definitiv desființate de capitalismul care pătrunde în agricultură.

În ceea ce privește în special arenda, datele citate ne permit să identificăm o greșeală foarte răspîndită în raționamentele economiștilor-narodnici în această problemă. Să luăm raționamentele d-lui V.V. În articolul citat, el pune direct problema legăturii dintre arendă și descompunerea țăranimii. „Contribuie oare arenda la descompunerea gospodăriilor țărenești în gospodării mari și mici și la desființarea grupului mijlociu tipic?” („Vestnik Evropi”, l.c., pag. 339–340). D-l V.V. răspunde negativ la această întrebare. Iată argumentele lui: 1) „Un procent ridicat de persoane care recurg la arendă”. Exemple: 38–68% ; 40–70% ; 30–66% ; 50–60% în diferite județe din diferite gubernii. – 2) Mica întindere a terenurilor arendate de o gospodărie: 3–5 deseatine, după datele statistice din gubernia Tambov. – 3) Țăranii cu loturi mici arendează mai mult pământ decît cei cu loturi mari.

Pentru ca cititorul să poată aprecia just valoarea acestor argumente, ca să nu mai vorbim de temeinicia lor, cităm datele corespunzătoare cu privire la județul Dneprovsk*.

* Datele cu privire la județele Melitopol și Berdeansk sînt absolut analoge.

	% gospodă- riilor arendașe	La o gospodărie arendașă revin de- seatine de arături	Prețul unei deseatine în ruble
La cei care cultivă pînă la 5 des.	25	2,4	15,25
„ „ „ „ între 5—10 „	42	3,9	12,00
„ „ „ „ „ 10—25 „	69	8,5	4,75
„ „ „ „ „ 25—50 „	88	20,0	3,75
„ „ „ „ „ peste 50 „	91	48,6	3,55
<i>Pe județ</i>	56,2	12,4	4,23

Se pune întrebarea : ce importanță pot avea aici cifrele „medii” ? Oare faptul că numărul celor care iau pămînt în arendă e „mare” — 56% — anihilează faptul că pămîntul arendat este concentrat în mîna celor bogați ? Nu este oare ridicol să iei întinderea „mijlocie” a pămîntului luat în arendă [12 des. de fiecare gospodărie arendașă. Deseori nici nu se socotește pe gospodăria arendașe, ci pe gospodăria existente. Așa procedează, de pildă, d-l Karîșev în lucrarea sa „Pămînturile extra-lotuale arendate de țărani” (Derpt, 1892 ; „Rezultatele statisticii zemstvelor”, volumul al doilea)], punînd la un loc pe țăranul care ia în arendă 2 *deseatine* la un preț exorbitant (15 ruble), evident, din cauza mizeriei extreme, în condiții care îl ruinează, cu cel care ia 48 *de deseatine*, peste întinderea mai mult decît suficientă a pămîntului propriu, „cumpărînd” pămînt cu *toptanul* incomparabil mai ieftin, cu 3,55 ruble deseatina ? Nu mai puțin inconsistent este și al treilea argument : d-l V.V. însuși a avut grijă să-l respingă, recunoscînd că datele care se referă la „obști întregi” (țărani fiind repartizați după loturi) „nu dau o imagine justă despre ceea ce se petrece în obștea însăși” (pag. 342 din articolul menționat) *.

Am face o mare greșeală considerînd că concentrarea pămîntului arendat în mîna burgheziei țărănești se limitează la pă-

* D-l Postnikov dă un exemplu interesant de greșeală analogă a statisticienilor zemstvelor. Relevînd faptul existenței gospodăriilor cu caracter comercial la țărani înstăriți și a cererii de pămînt din partea acestora, el arată că „statisticienii zemstvelor, considerînd, probabil, asemenea manifestări în viața țărănească ca ceva nefiresc, caută să le minimalizeze” și să demonstreze că arendarea este determinată nu de concurența celor bogați, ci de faptul că țărani au nevoie de pămînt. Pentru a dovedi acest lucru, d-l Werner, autorul lucrării „Anuarul guberniei Taurida” (1889), a grupat pe țărani din întreaga gubernie Taurida după întinderea loturilor, cercetînd apoi grupul de țărani cu 1—2 muncitori și 2—3 vite de muncă. S-a constatat că, în cadrul acestui grup, o dată cu creșterea întinderii lotului, scade numărul gospodăriilor care iau pămînt în arendă și suprafața pămîntului arendat. Se înțelege că o asemenea metodă nu dovedește absolut nimic, pentru că nu s-a ținut seama decît de țărani cu un număr egal

mîntul arendat în mod individual, fără să se extindă asupra pămînturilor arendate în obște. Lucrurile nu stau de loc așa. Pămîntul arendat se repartizează întotdeauna „după bani“, iar raportul dintre grupurile de țărani nu se schimbă cîtuși de puțin în caz că pămîntul este arendat în obște. De aceea, afirmațiile, ca, de pildă, ale d-lui Karișev, după care în raportul dintre arendarea în obște și arendarea individuală s-ar manifesta „lupta a două principii (! ?) – principiul obștii și principiul individual“ (pag. 159, l.c.) – și că arendării în obște „i-ar fi caracteristic principiul muncii și al repartizării egale între membrii obștii a terenului arendat“ (230 *ibid.*) sînt în întregime de domeniul prejudecăților narodniciste. În ciuda sarcinii sale de a totaliza „rezultatele statisticii zemstvelor“, d-l Karișev a ocolit cu grijă întregul material statistic bogat al zemstvelor referitor la concentrarea pămîntului arendat în mîna unor grupuri mici ale țărănimii înstărite. Să dăm un exemplu. În cele trei județe menționate ale guberniei Taurida, pămîntul luat în arendă de la stat de către *obștile* țărănești se repartizează pe grupuri în felul următor :

	Numărul gospodăriilor arendate	Numărul deseatine- lor	În % față de total	La o gospo- dărie aren- dașă revin deseatine
Cei care cultivă pînă la 5 des.	83	511	1}	6,1
„ „ „ între 5—10 „	444	1.427	3}	3,2
„ „ „ „ 10—25 „	1.732	8.711	20	5,0
„ „ „ „ 25—50 „	1.245	13.375	30}	10,7
„ „ „ peste 50 „	632	20.283	46}	32,1
<i>Total</i>	4.136	44.307	100	10,7

O mică ilustrare a „principiului muncii“ și a „principiului repartizării egale“ !

Acestea sînt datele statistice ale zemstvelor cu privire la gospodăria țărănească din sudul Rusiei. Aceste date pun în afară de orice îndoială descompunerea totală a țărănimii, do-

de vite de muncă și au fost omise tocmai grupurile extreme. E cu totul firesc ca, dat fiind numărul egal al vitelor de muncă, și întinderea de pămînt cultivabil să fie egală, și, prin urmare, cu cît lotul e mai mic, cu atît e mai mare suprafața pămîntului luat în arendă. Problema este tocmai de a ști cum se repartizează pămîntul luat în arendă între gospodăriile *inegal* înzestrate cu vite de muncă, inventar etc.

minația totală a burgheziei țărănești la sate *. De aceea este foarte interesantă atitudinea d-lor V.V. și N.—on față de aceste date, cu atât mai mult cu cât ambii acești scriitori admiteau înainte necesitatea de a se pune problema descompunerii țărănimii (d-l V.V. în articolul citat din 1884, d-l N.—on în „Slovo“ din 1880 — printr-o observație cu privire la un fenomen curios care are loc chiar în obște, și anume că țăranii „negospodari“ lasă pământul în paragină, iar țăranii „gospodari“ își însușesc pământul cel mai bun ; vezi „Studii“, pag. 71). Trebuie să remarcăm că lucrarea d-lui Postnikov are un dublu caracter : pe de o parte, autorul a cules cu pricepere și a prelucrat cu scrupulozitate datele statistice extrem de prețioase ale zemstvelor, știind totodată să renunțe la „tendența de a considera obștea țărănească ca ceva unitar și omogen, așa cum și-o mai închipuie pînă și astăzi intelectualii noștri de la oraș“ (pag. 351 din lucrarea citată). Pe de altă parte, autorul, nefiind călăuzit de teorie, n-a știut cîtuși de puțin să aprecieze la justa lor valoare datele pe care le-a prelucrat și le-a privit din punctul de vedere extrem de îngust al „măsurilor de luat“, apucîndu-se să născocască proiecte despre „obștile agricole-meșteșugărești-industriale“, despre necesitatea de „a limita“, „a obliga“, „a urmări“ etc. etc. Și iată că narodnicii noștri s-au străduit să treacă cu vederea prima parte, pozitivă, a lucrării d-lui Postnikov, concentrîndu-și întreaga atenție asupra părții a doua. Atît d-l V.V. cît și d-l N.—on s-au apucat „să combată“ cu un aer extrem de serios „proiectele“ cu totul neserioase ale d-lui Postnikov (d-l V.V. în „Russkaia Mîsli“, 1894, nr. 2 ; d-l N.—on în „Studii“, pag. 233, notă), imputîndu-i dorința reprobabilă de a introduce capitalismul în Rusia și ocolind cu grijă datele care au scos la iveală dominația relațiilor capitaliste în satul de azi din sudul Rusiei **.

* Se spune, de obicei, că datele referitoare la Novorossia nu permit să se tragă concluzii generale din cauza specificului acestei regiuni. Noi nu negăm că descompunerea țăranilor agricultori e aici mai accentuată decît în restul Rusiei, dar din cele ce vor urma se va vedea că specificul Novorossiei nu este chiar atît de pronunțat cum se crede uneori.

** „Este curios — scria d-l N.—on — că d-l Postnikov plănuiește gospodării țărănești cu cîte 60 de deseatine“. Dar, „din moment ce agricultura a încăput pe mîna capitaliștilor“, „mîine“ productivitatea muncii poate să sporească și mai mult, „gospodăriile cu cîte 60 de deseatine vor trebui (!) transformate în gospodării cu cîte 200 sau 300 de deseatine“. Vedeți cît e de simplu : *întrucît* mica burghezie de astăzi din satele noastre va fi amenințată mîine de marea burghezie, *de aceea* d-l N.—on nu vrea să știe nici de mica burghezie de astăzi, nici de marea burghezie de mîine !

II. DATELE STATISTICE ALE ZEMSTVELOR
CU PRIVIRE LA GUBERNIA SAMARA

De la regiunea periferică sudică să trecem la cea răsăriteană, la gubernia Samara. Să luăm județul Novouzensk, care a fost cercetat cel mai recent ; în culegerea referitoare la acest județ se analizează foarte amănunțit gruparea țăranilor după criteriul economic *. Iată datele generale referitoare la grupurile de țărani (datele de mai jos se referă la 28.276 de gospodării ale populației cu loturi, cu 164.146 de persoane de ambele sexe, adică numai la populația rusă a județului, fără germani și fără „hutornici” ** – gospodari care duc gospodărie atît în obște cît și în hutore. Dacă s-ar adăuga germanii și hutornicii, descompunerea ar ieși mult mai mult în relief).

Grupuri de gospodari		% față de numărul total al gospo- dăriilor	Mărirea mij- lociile a suprafeței cultivate la o gospodărie, deseatine	% suprafeței cultivate față de total	
Sărac	{ Fără vite de muncă	20,7	} 37,1%	2,1	} 8,0%
	{ Cu 1 vită „ „	16,4		5,0	
Mijlo- ciu	{ „ 2—3 cap. de vite de muncă	26,6	} 38,2%	10,2	} 28,6%
	{ „ 4 „ „ „ „	11,6		15,9	
Bogat	{ „ 5—10 „ „ „ „	17,1	} 24,7%	24,7	} 63,4%
	{ „ 10—20 „ „ „ „	5,8		53,0	
	{ „ 20 cap. și mai mult	1,8		149,5	
<i>Total</i>		100		15,9	100

Concentrarea producției agricole se dovedește a fi foarte însemnată : capitaliștii „din obști” ($\frac{1}{14}$ din numărul total al gospodăriilor, anume gospodăriile cu 10 capete de vite de muncă și mai mult) au 36,5% din întreaga suprafață cultivată, adică tot atît cît au la un loc gospodăriile întregii țăranimi sărace și mijlocii care reprezintă 75,3% din totalul gospodăriilor ! Cifra „medie” (15,9 deseatine de pămînt cultivat la 1 gospodărie) este și aici, ca întotdeauna, cu totul fictivă, creînd iluzia unei bunăstări generale. Să examinăm alte date despre gospodăria diferitelor grupuri.

* „Culegere de date statistice cu privire la gubernia Samara, vol. VII, județul Novouzensk”. Samara, 1890. O grupare identică s-a făcut și cu privire la județul Nikolaev (vol. VI, Samara, 1889), dar aici datele sînt mult mai puțin amănunțite. În „Culegerea rezumativă cu privire la gubernia Samara” (vol. VIII, partea întîii, Samara, 1892) s-a făcut numai o grupare după lot ; despre neajunsurile grupării după acest criteriu vom vorbi mai jos.

** — hutornici — fermieri care posedă o gospodărie în afara satului, pe o parcelă proprie. — *Nota trad.*

Grupuri de gospodari	% țăranilor care lucrează întregul lot cu inventar propriu	% țăranilor care au unelte per- fecționate	Numărul total al ca- petelor de vite (calculat în vite mari) care revin la o gospodărie	% față de nu- mărul total al vitelor	
Fără vite de muncă	2,1	0,03	0,5	1,5	} 6,4%
Cu 1 vită „ „	35,4	0,1	1,9	4,9	
„ 2—3 cap. de vite de muncă	60,5	4,5	4,0	16,8	} 28,6%
„ 4 „ „ „ „	74,7	19,0	6,6	11,8	
„ 5—10 „ „ „ „	82,4	40,3	10,9	29,2	} 65,0%
„ 10—20 „ „ „ „	90,3	41,6	22,7	20,4	
„ 20 și mai mult	84,1	62,1	55,5	15,4	
<i>Total</i>	52,0	13,9	6,4	100	

Așadar, în grupul inferior sînt foarte puțini țărani de sine stătători ; sărăcimea este complet lipsită de unelte perfecționate, iar țăranimea mijlocie are numai un număr infim din asemenea unelte. Concentrarea vitelor e și mai accentuată decît concentrarea suprafețelor cultivate ; este evident că țăranimea înstărită îmbină cultivarea unor mari întinderi de pămînt pe baze capitaliste cu creșterea vitelor pe baze capitaliste. La polul opus vedem „țărani“ care trebuie să fie incluși în categoria muncitorilor agricoli și a zilerilor cu lot, pentru că principala lor sursă de mijloace de existență este vînzarea forței de muncă (așa cum vom vedea îndată), iar proprietarii de pămînt dau și ei uneori muncitorilor agricoli cîte o vită, două, pentru a-i lega de gospodăria lor și pentru a le putea micșora salariile.

Se înțelege de la sine că grupurile de țărani se deosebesc nu numai prin dimensiunile gospodăriei, dar și prin modul exploatării ei : în primul rînd, în grupul superior o foarte însemnată parte a gospodarilor (40—60%) sînt înzestrați cu unelte perfecționate (în special cu pluguri, apoi cu treierătoare cu cai și cu aburi, vînturători, secerători etc.). 82,9% din totalul uneltelor perfecționate sînt concentrate în cele 24,7% de gospodării din grupul superior ; cele 38,2% de gospodării din grupul mijlociu posedă 17,0% din uneltele perfecționate ; cele 37,1% de gospodării sărace posedă 0,1% (7 unelte din 5.724) *. În

* Este interesant că chiar din aceleași date d-l V. V. („Curențe progresiste în gospodăria țărănească“. Petersburg, 1892, pag. 225) a dedus tendința „masei țărănești“ de a înlocui uneltele învechite cu unelte perfecționate (pag. 254). Procedeu prin care a ajuns la această concluzie absolut falsă e foarte simplu : d-l V. V. a luat totalurile dintr-o culegere a zemstvelor fără să se ostenească să se uite în tabelele care arată repartizarea uneltelor ! Progresul capitaliști-

al doilea rînd, la țărani cu cai puțini se constată că, prin forța lucrurilor, ei au în comparație cu țărani cu mulți cai „un alt sistem de gospodărie, un alt sistem de activitate economică”, cum spune autorul culegerii consacrate județului Novouzensk (pag. 44-46). Țărani înstăriți „lasă pămîntul să se odihnească... ară din toamnă cu plugul... primăvara ară din nou și seamănă în timpul grăpatului... tăvălugesc cu tăvălugele ogorul negru arat, și după ce se zvîntă pămîntul... pentru secară ară a doua oară”, în timp ce țărani neînstăriți „nu lasă pămîntul să se odihnească și seamănă pe el an de an grîu rusc... pentru grîu ară o dată primăvara... pentru secară nu fac ogor negru și nu ară, ci însămințează pe piele... pentru grîu ară primăvara tîrziu, din care cauză deseori grînele nu răsar... pentru secară ară o singură dată sau însămințează pe piele și nu la timp... ară în zadar același pămînt an de an fără să-l lase să se odihnească”. „Etc. etc. fără sfîrșit” – încheie autorul această enumerare. „Faptele constatate în ceea ce privește deosebirea radicală dintre sistemele de gospodărie ale celor înstăriți și ale celor neînstăriți au ca urmare pentru unii calitatea proastă a cerealelor și recoltele proaste, iar pentru alții recolte relativ mai bune” (ibid.).

Dar cum a putut să se creeze această mare burghezie în gospodăria agricolă bazată pe obște ? Răspunsul ni-l dau datele cu privire la posesiunea pămîntului și la folosința pămîntului pe grupuri. În total, țărani din subdiviziunea analizată de noi au 57.128 de deseatine de pămînt cumpărat (la 76 de gospodării) și 304.514 deseatine de pămînt luat în arendă, inclusiv 177.789 de deseatine de pămînt extralotual, luat în arendă de către 5.602 gospodării ; 3.129 de gospodării au 47.494 de deseatine de pămînt arendat din loturile altor obști și 7.092 de gospodării au 79.231 de deseatine de pămînt arendat din loturile proprii obști. Repartizarea acestei suprafețe imense, care reprezintă peste $\frac{2}{3}$ din întreaga suprafață cultivată a țăranilor, este următoarea : [vezi tabelul de la pag. 75. – *Nota trad.*]

lor-fermieri (membri ai obștii) care folosesc mașini pentru ieftinirea producției de cereale-marfă este transformat dintr-o trăsătură de condei într-un progres al „masei țărănești”. Și d-l V. V. a scris fără jenă : „Deși mașinile sînt achiziționate de țărani înstăriți, ele sînt folosite de toți (sic !!) țărani” (221). Comentariile sînt de prisos.

Grupuri de gospodari	% gospodăriilor care au pământ cumpărat	La o gospodărie revin deseștine	% întregii suprafețe de pământ cumpărat	Pământul extralotal luat în arendă		Pământ lotal luat în arendă				% față de întinderea to- tală a pământului luat în arendă	% gospodăriilor care nu-și lucrează pământul, care dau pământul în arendă
				% gospo- dărilor arendase	La o gospo- dărie revin deseștine	În alte obști		În propria obște			
						% gospodă- riilor	La o gospo- dărie revin deseștine	% gospo- dărilor	La o gospo- dărie revin deseștine		
Fără vite de muncă	0,02	100	0,2	2,4	1,7	1,4	5,9	5	3	0,6	47,0
Cu 1 vită de muncă	—	—	—	10,5	2,5	4,3	6,2	12	4	1,6	13,0
„ 2—3 cap. de vite „	0,02	93	0,5	19,8	3,8	9,4	5,6	21	5	5,8	2,0
„ 4 „ „ „ „	0,07	29	0,1	27,9	6,6	15,8	6,9	34	6	5,4	0,8
„ 5—10 „ „ „ „	0,1	101	0,9	30,4	14,0	19,7	11,6	44	9	16,9	0,4
„ 10—20 „ „ „ „	1,4	151	6,0	45,8	54,0	29,6	29,4	58	21	24,3	0,2
„ 20 cap. și mai mult	8,2	1.254	92,3	65,8	304,2	36,1	67,4	58	74	45,4	0,1
<i>Total</i>	0,3	751	100	19,8	31,7	11,0	15,1	25	11	100	12

Vedem aici o foarte mare concentrare de pământ cumpărat și arendat. Peste $\frac{9}{10}$ din totalul pământului cumpărat se află în mîna a 1,8% gospodării aparținînd celor mai mari bogătași. Din totalul pământului arendat 69,7% este concentrat în mîna țărănilor-capitaliști, iar 86,6% în mîna grupului superior al țărănimii. Compararea datelor privind luarea și darea în arendă a pământului lotual arată limpede trecerea pământului în mîna burgheziei țărănești. Transformarea pământului în marfă duce și aici la ieftinirea prețului pământului cumpărat cu toptanul (și, prin urmare, la trafic de pămînturi). Stabilind prețul unei deseatine de pământ luat în arendă din pământul extralotual, obținem următoarele cifre, mergînd de la grupul inferior spre cel superior : 3,94 ; 3,20 ; 2,90 ; 2,75 ; 2,57 ; 2,08 ; 1,78 ruble. Ca să arătăm la ce greșeli îi duce pe narodnici această ignorare a concentrării pământului arendat, vom da ca exemplu raționamentele d-lui Karișev din cunoscuta lucrare „Influența recoltelor și prețurilor grînelor asupra unor laturi ale economiei naționale ruse” (Petersburg, 1897). Cînd prețurile grînelor scad, recolta îmbunătățindu-se, iar arenzile cresc, atunci, conchide d-l Karișev, arendașii-întreprinzători trebuie să micșoreze cererea și, prin urmare, arenzile sînt urcate de reprezentanții gospodăriilor consumatoare (I, 288). Concluzia este cu totul arbitrară : este foarte posibil ca, în ciuda scăderii prețului grînelor, burghezia țărănească să urce arenda, deoarece îmbunătățirea recoltei poate compensa scăderea prețului. Este foarte posibil ca țărăniile înstăriți, chiar și în lipsa unei astfel de compensări, să urce arenda, reducînd costul producției de grîne prin introducerea mașinilor. Știm că folosirea mașinilor în agricultură crește și că aceste mașini sînt concentrate în mîna burgheziei țărănești. În loc să studieze descompunerea țărănimii, d-l Karișev ne oferă teze arbitrare și greșite despre țărănimea mijlocie. De aceea toate concluziile și deducțiile sale din lucrarea citată, construite în mod analog, nu pot avea nici o însemnătate.

O dată stabilit că în rîndurile țărănimii există elemente eterogene, vom putea să ne orientăm ușor în problema pieței interne. Dacă țărănimea înstărită deține aproape $\frac{2}{3}$ din întreaga producție agricolă, este limpede că cota de cereale destinată vînzării pe care o furnizează ea trebuie să fie incompa-

rabil mai mare. Ea produce cereale pentru vânzare, pe cînd țărănimea neînstărită trebuie să mai cumpere cereale, vînzîndu-și forța de muncă. Iată date în legătură cu aceasta * :

Grupuri de gospodari	% țăranilor care sînt muncitori salariați	% lucrătorilor de sex masculin avînd înde- letniciri agricole
Fără vite de muncă	0,7	71,4
Cu 1 vită „ „	0,6	48,7
„ 2—3 capete vite de muncă	1,3	20,4
„ 4 „ „ „ „	4,8	8,5
„ 5—10 „ „ „ „	20,3	5,0
„ 10—20 „ „ „ „	62,0	3,9
„ 20 capete și mai mult	90,1	2,0
<i>Total</i>	9,0	25,0

Propunem cititorilor să compare aceste date cu privire la procesul creării pieței interne cu raționamentele narodnicilor noștri... „Dacă țăranul e bogat, fabrica prosperă, și invers“ (V. V. „Curentele progresiste“, pag. 9). Pe d-l V. V. nu-l interesează, se vede, cîtusi de puțin problema formei sociale a acelei avuții care-i trebuie „fabricii“ și care nu se creează decît prin transformarea în marfă a produsului și a mijloacelor de producție, pe de o parte, și a forței de muncă, pe de altă parte. Vorbind de vînzarea cerealelor, d-l N.—on se consolează cu gîndul că aceste cereale sînt un produs al „țăranului-plugar“ (pag. 24 din „Studii“), că, transportînd aceste cereale, „căile ferate trăiesc de pe urma țăranului“ (pag. 16). — Într-adevăr, oare acești „membri ai obștii“—capitaliști nu sînt „țărani“ ? „Vom mai găsi cîndva prilejul să arătăm — a scris d-l N.—on în 1880 și a reeditat în 1893 — că, în regiunile în care predomină sistemul de posesiune a pămîntului în obște, agricultura pe baze capitaliste este aproape cu desăvîrșire inexistentă (sic ! l) și că acest lucru este posibil numai acolo unde relațiile de obște fie că sînt cu desăvîrșire desființate, fie că se năruie“ (pag. 59).

* Asimilăm cu vînzarea forței de muncă ceea ce statisticienii numesc „îndeletniciri agricole“ (în localitate sau în afară). Că prin aceste „îndeletniciri“ se înțelege *munca salariată* și *munca cu ziua* se vede clar din tabelul de îndeletniciri („Culegere rezumativă cu privire la gubernia Samara“, vol. VIII) : din 14.063 de bărbați care au „îndeletniciri agricole“, 13.297 sînt muncitori agricoli și zileri (socotindu-i pe vécari și plugari).

D-1 N.—on nu a găsit niciodată un astfel de „prilej“ și nici nu putea să-l găsească, deoarece faptele arată tocmai dezvoltarea agriculturii capitaliste în rîndurile „membrilor obștii“ * și completa adaptare a faimoaselor „relații de obște“ la gospodăria bazată pe munca muncitorilor agricoli a celor care cultivă suprafețe mari.

Raportul dintre grupurile de țărani se constată a fi absolut analog și în județul Nikolaev (culegerea citată, pag. 826 și urm. Exceptăm pe cei care trăiesc în afara obștii și pe cei care nu au pămînt). Așa, de pildă, cele 7,4% gospodării ale bogătașilor (cu 10 și mai multe capete de vite de muncă), cuprinzînd 13,7% din populație, concentrează 27,6% din totalul vitelor și 42,6% din pămîntul arendat, pe cînd cele 29% gospodării ale sărăcimii (ale celor fără cai sau cu un singur cal), cuprinzînd 19,7% din populație, nu au decît 7,2% din vite și 3% din pămîntul arendat. Repetăm că, din nefericire, tabelele privitoare la județul Nikolaev sînt prea sumare. Ca să terminăm cu gubernia Samara, cităm din „Culegerea rezumativă“ cu privire la gubernia Samara, următoarea caracterizare extrem de edificatoare a situației țărănimii :

„...Creșterea naturală a populației, care mai sporește și prin imigrarea țăranilor cu pămînt puțin din guberniile apusene, în legătură cu apariția în domeniul producției agricole a negustorilor care fac speculă cu pămîntul pentru a se îmbogăți, a dus la complicarea din an în an a formelor de arendare a pămîntului, la ridicarea valorii lui, la transformarea lui în marfă care a îmbogățit atît de repede și de mult pe unii, ruinînd pe mulți alții. Pentru a ilustra acest lucru, să arătăm întinderea arăturilor unor gospodării cu caracter comercial și țărănești din sud, în care arăturile cu o suprafață de 3.000—6.000 de deseatine nu sînt o raritate, unele gospodării cultivînd o suprafață și pînă la 8.000—10.000—15.000 de deseatine de pămînt, luînd de la stat în arendă cîteva zeci de mii de deseatine de pămînt.

Proletariatul agricol (sătesc) din gubernia Samara își datorește existența și creșterea, în mare măsură, ultimei perioade, cînd producția cerealelor destinate vînzării a crescut și arenda

* Județul Novouzensk, luat de noi pentru ilustrare, arată deosebita „viabilitate a obștii“ (potrivit terminologiei d-lui V. V. & Co.) : dintr-un tabel din „Culegerea rezumativă“ (pag. 26) vedem că în acest județ 60% din obști au reîmpărțit pămîntul, pe cînd în alte județe numai 11—23% (pe gubernie 13,8% din obști).

a sporit, cînd pămînturile înţelenite şi imaşurile au fost arate, pădurile defrişate şi cînd s-au produs încă alte fenomene asemănătoare. În întreaga gubernie nu există în total decît 21.624 de gospodării fără pămînt, în timp ce în 33.772 de gospodării (din cele care au loturi) pămîntul nu este lucrat, şi 110.604 familii, cuprinzînd 600.000 de suflete de ambele sexe, socotînd cîte 5 suflete şi ceva de familie, n-au cai sau au un singur cal. Îndrăznim să-i considerăm şi pe aceştia proletari, deşi din punct de vedere juridic ei dispun de o anumită parte din pămîntul obştii ; de fapt, aceştia sînt zileri, plugari, ciobani, secerători şi alţi asemenea muncitori din marile gospodării, care cultivă $\frac{1}{2}$ –1 deseatină din lotul lor pentru hrana familiei care rămîne acasă” (pag. 57–58).

Prin urmare, statisticienii consideră ca proletari nu numai pe ţăranii fără cai, dar şi pe cei cu un singur cal. Relevăm această importantă concluzie, în totul corespunzătoare concluziei d-lui Postnikov (şi datelor tabelelor întocmite pe grupuri), care arată adevărata însemnătate social-economică a grupului inferior al ţărănimii.

III. DATELE STATISTICE ALE ZEMSTVELOR CU PRIVIRE LA GUBERNIA SARATOV

Să trecem acum la zona centrală cu cernoziom, la gubernia Saratov. Să luăm judeţul Kamîşin, singurul judeţ pentru care s-a făcut o clasificare destul de completă a ţăranilor după numărul vitelor de muncă*.

Iată datele cu privire la întregul judeţ (40.157 de gospodării, 263.135 de persoane de ambele sexe. Numărul deseatinelor cultivate este de 435.945, adică 10,8 deseatine de gospodărie „mijlocie“):

* În celelalte 4 judeţe ale guberniei, clasificarea după numărul vitelor de muncă pune la un loc ţărănimea mijlocie şi înstărită. Vezi „Culegerea de date statistice cu privire la gubernia Saratov“, partea I. Saratov, 1888. B. Tabelele combinate din gubernia Saratov pe categorii de ţărani. — Tabelele combinate ale statisticienilor din Saratov sînt construite astfel: toţi ţăranii sînt împărţiţi în 6 categorii după întinderea lotului, fiecare categorie în 4 grupuri după numărul vitelor de muncă şi fiecare grup în 4 subdiviziuni după numărul lucrătorilor de sex masculin. Totalurile sînt făcute numai pe categorii, astfel că calculul pe grupuri trebuie să-l faci singur. Vom vorbi mai jos despre însemnătatea unui astfel de tabel.

Grupuri de gospodari	% gospodărilor	% populației de ambele sexe	Mărimea medie a suprafeței cultivate, deseatine	% față de întreaga suprafață cultivată	% gospodăriilor fără pământ cultivat	Totalul vitelor socotite în vite mari care revine la o gospodărie	% față de numărul total al vitelor
Fără vite de muncă	26,4	17,6	1,1	2,8	72,3	0,6	2,9
Cu 1 vită „ „	20,3	15,9	5,0	9,5	13,1	2,3	8,9
„ 2 cap. de vite de muncă	14,6	13,8	8,8	11,8	4,9	4,1	11,1
„ 3 „ „ „ „ „	9,3	10,3	12,1	10,5	1,5	5,7	9,8
„ 4 „ „ „ „ „	8,3	10,4	15,8	12,1	0,6	7,4	11,2
„ 5 cap. și mai mult	21,1	32,0	27,6	53,3	0,2	14,6	56,1
Total	100	100	10,8	100	22,7	5,2	100

Astfel, vedem aici din nou o concentrare a pământurilor cultivate în mâna celor care cultivă suprafețe mari: țărănimea înstărită, care nu reprezintă decît a cincea parte din totalul gospodăriilor (și aproape o treime din populație)*, deține mai mult de jumătate din totalul semănturilor (53,3%), mărimea suprafeței cultivate arătînd limpede caracterul lor comercial: în medie 27,6 deseatine de gospodărie. Țărănimii înstărite îi revine de asemenea un mare număr de vite de gospodărie: 14,6 capete (socotite în vite mari, adică socotind 10 capete de vite mici ca o vită mare), iar din numărul total al vitelor care aparțin țărănilor din județ aproape $\frac{3}{5}$ (56%) sînt concentrate în mâna burgheziei țărănești. La polul opus al satului vedem un fenomen contrar: dezmoștenirea totală a grupului inferior, a proletariatului sătesc, care în exemplul nostru reprezintă ceva mai puțin de $\frac{1}{2}$ din numărul gospodăriilor (aproape $\frac{1}{3}$ din populație) și căruia din totalul pămîntului cultivat îi revin doar $\frac{1}{8}$, iar din numărul total al vitelor — și mai puțin (11,8%). Aceștia sînt mai cu seamă muncitori agricoli, zileri și muncitori industriali care au un lot de pămînt.

* De relevat că, clasificînd gospodăriile după starea materială sau după dimensiunile lor, obținem întotdeauna un număr mai mare de membri ai familiei în paturile înstărite ale țărănimii. Acest fenomen arată legătura dintre burghezia țărănească și familiile mari care primesc un număr mai mare de loturi; — în parte e și invers: el dovedește că la țărănimea înstărită tendința de împărțire a pămîntului este mai slab dezvoltată. Totuși nu trebuie să exagerăm însemnătatea faptului că la țărani înstăriți familiile sînt numeroase; după cum se vede din datele noastre, ei recurg cel mai mult la angajarea de muncitori. „Cooperăția de familie”, de care le place să vorbească narodnicilor noștri, este astfel baza cooperăției capitaliste.

Paralel cu concentrarea semănăturilor și cu accentuarea caracterului comercial al agriculturii, se produce și transformarea ei în agricultură capitalistă. Vedem un fenomen care ne este deja cunoscut : vânzarea forței de muncă în grupurile inferioare și cumpărarea ei în cele superioare.

Grupuri de gospodari	% gospodăriilor cu muncitori salariați de sex masculin	% gospodăriilor cu îndeletniciri în afară
Fără vite de muncă	1,1	90,9
Cu 1 vită de muncă	0,9	70,8
„ 2 capete de vite de muncă	2,9	61,5
„ 3 „ „ „ „ „	7,1	55,0
„ 4 „ „ „ „ „	10,0	58,6
„ 5 capete și mai mult	26,3	46,7
<i>Total</i>	8,0	67,2

Aici este necesară o lămurire importantă. Încă P. N. Skvorțov a observat pe bună dreptate într-unul din articolele sale că statistica zemstvelor atribuie o accepție exagerat de „largă“ termenului „îndeletniciri în afara gospodăriei“ * (sau „ciști-guri“). Într-adevăr, prin „îndeletniciri în afară“ se înțeleg *toate* îndeletnicirile pe care le au țăranii în afara loturilor lor ; atît fabricanții cît și muncitorii, atît proprietarii de mori și de bostănării cît și zilerii, muncitorii agricoli ; atît scupșcicii și negustorii cît și salahorii ; atît exploataatorii de păduri cît și muncitorii forestieri ; atît antreprenorii cît și muncitorii din construcții ; atît liber-profesioniștii și funcționarii cît și cerșetorii etc. — toți aceștia sînt oameni „cu îndeletniciri în afara gospodăriei“ ! Această barbară folosire a cuvintelor este o ră-mășiță a concepției tradiționale — sîntem îndreptățiți să spunem chiar a concepției oficiale — potrivit căreia „lotul“ reprezintă îndeletnicirea „adevărată“, „firească“ a țăranului, toate celelalte îndeletniciri, fără deosebire, făcînd parte din cate-

* — Am tradus cuvîntul rusesc „promisel“, de la caz la caz, prin „îndeletniciri în afara gospodăriei“, „meșteșuguri“, „industrie meșteșugărească“, „îndeletniciri neagricole“ etc.

Termenul „meșteșuguri“ este întrebunțat în prezenta traducere în accepția producției pentru piață, indiferent dacă mijloacele folosite în producție sînt primitive (kustarnie promisl) sau avansate.

Termenul „meseriaș“ (remeslennik) este întrebunțat în accepția de producător care lucrează la comanda consumatorului. — *Nota trad.*

goria îndeletnicirilor „în afară“. În condițiile iobăgiei, acest mod de a folosi cuvintele avea *raison d'être* *, dar astăzi el înseamnă un anacronism strigător la cer. O asemenea terminologie se mai menține în parte la noi și prin faptul că este în deplină armonie cu ficțiunea țărănimii „mijlocii“, *excluzînd de-a dreptul posibilitatea* de a se studia diferențierea țărănimii (îndeosebi în regiunile unde îndeletnicirile „în afară“ ale țărănilor sînt numeroase și variate. Vom aminti că județul Kamîșin este un centru important al producției de indian). Prelucrarea ** datelor pe gospodării cu privire la gospodăria țărănească va fi nesatisfăcătoare atîta timp cît „îndeletnicirile în afară“ ale țărănilor nu vor fi repartizate după tipul lor economic, atîta timp cît în rîndurile celor cu „îndeletniciri în afară“ nu se va face deosebire între patroni și *muncitorii salariați*. Acesta este un număr minim de tipuri economice fără delimitarea cărora statistica economică nu poate fi recunoscută ca satisfăcătoare. Ar fi de dorit, se înțelege, o clasificare mai amănunțită, de pildă : patroni cu muncitori salariați – patroni fără muncitori salariați – negustori, scușcici, prăvăliași etc. – meseriași în sensul de producători care lucrează pentru consumator etc.

Revenind la tabelul nostru, vom observa că totuși am fost oarecum îndreptățiți să considerăm că „îndeletnicirile în afară“ reprezintă și vînzare de forță de muncă, întrucît muncitorii salariați predomină de obicei în rîndurile țărănilor cu „îndeletniciri în afară“. Dacă din rîndurile acestora din urmă am putea scoate numai pe muncitorii salariați, am obține, firește, în grupurile superioare un procent de țărani cu „îndeletniciri în afară“ incomparabil mai mic.

Cît despre datele cu privire la muncitorii salariați, trebuie să relevăm aici caracterul complet greșit al părerii d-lui Hari-zomenov, după care „angajarea pe termen scurt [a muncitorilor] pentru seceriș, cosit și munca cu ziua, fiind un fenomen prea răspîndit, nu poate constitui un indiciu caracteristic al forței sau slăbiciunii unei gospodării“ (pag. 46 din „Introducere“ la „Culegere“). Atît considerentele de ordin teoretic, cît și exemplul Europei occidentale, precum și datele din Rusia

* — rațiune de a fi. — *Nota trad.*

** Spunem „prelucrare“ pentru că cu prilejul recensămintelor pe gospodării se strîng date foarte substanțiale și amănunțite cu privire la îndeletnicirile în afară ale țărănilor.

(despre ele vom vorbi mai jos) ne obligă, dimpotrivă, să vedem în angajarea muncitorilor cu ziua un indiciu foarte caracteristic al burgheziei sătești.

În sfârșit, în ceea ce privește pământul luat în arendă, datele arată și aici aceeași acaparare a pământului de către burghezia țărănească. Vom observa că în tabelele combinate ale statisticienilor din Saratov nu este dat numărul țăranilor care iau pământ în arendă și al celor care dau pământ în arendă, ci numai întinderea de pământ luată și dată în arendă * ; de aceea vom fi nevoiți să stabilim întinderea pământului luat și dat în arendă care revine de fiecare gospodărie existentă, și nu de fiecare gospodărie arendașă.

Grupuri de gospodari	La o gospodărie cu lot revin deseatine			% față de suprafața totală a pământului			Suprafața totală a pământului aflat în folosința țăranilor (pământ lotual + pământul luat în arendă — pământul dat în arendă) %
	Arături din lot	Pământ luat în arendă	Pământ dat în arendă	Lotual	Luat în arendă	Dat în arendă	
Fără vite de muncă	5,4	0,3	3,0	16	1,7	52,8	5,5
Cu 1 vită de muncă	6,5	1,6	1,3	14	6	17,6	10,3
„ 2 cap. de vite de muncă	8,5	3,5	0,9	13	9,5	8,4	12,3
„ 3 „ „ „ „ „	10,1	5,6	0,8	10	34	30,1	10,4
„ 4 „ „ „ „ „	12,5	7,4	0,7	11	11,1	4,1	11,9
„ 5 cap. și mai mult	16,1	16,6	0,9	36	62,2	12,3	49,6
<i>Total</i>	9,3	5,4	1,5	100	100	100	100

Prin urmare, vedem și aici că cu cât țăranimea e mai înstărită, cu atât ia în arendă *mai mult* pământ, *în ciuda faptului* că e mai bine înzestrată cu pământ lotual. Vedem și aici că țăranimea înstărită înlătură pe cea mijlocie și că rolul lotului în gospodăria țărănească are tendința să scadă la ambii poli ai satului.

Să analizăm mai amănunțit aceste date referitoare la arendare. De ele sînt legate cercetările și afirmațiile foarte interesante și importante făcute de d-l Karișev („Culegerea“ citată) și „corectivele“ la ele ale d-lui N.-on.

D-l Karișev a consacrat un capitol special (III) „dependenței suprafeței arendate de bunăstarea arendașilor“. Concluzia ge-

* În total, în acest județ sînt date în arendă 61.639 des. de arături, adică aproape 1/4 din arăturile din loturi (377.305 deseatine).

nerală la care a ajuns el este că, „în condiții egale, lupta pentru pământurile care se arendează o câștigă cei mai înstăriți“ (pag. 156). „Gospodăriile relativ mai îndestulate... împing pe planul al doilea grupul de gospodării mai puțin îndestulate“ (pag. 154). Vedem, prin urmare, că concluzia care se desprinde din această analiză generală a datelor statistice ale zemstvelor este identică cu aceea la care duc și datele studiate de noi. Totodată, studierea problemei dependenței mărimii suprafeței de pământ arendat de mărimea lotului l-a dus pe d-l Karișev la concluzia că clasificarea după loturi „estompează sensul fenomenului care ne interesează“ (pag. 139); „de suprafețe mai mari de pământ arendat... se folosesc a) *categoriile mai puțin* înzestrate cu pământ, dar b) *grupurile mai* înzestrate din aceste categorii. Evident că aici avem de-a face cu două influențe direct opuse, a căror confundare împiedică înțelegerea însemnătății fiecăreia dintre ele“ (ibid). Această concluzie se înțelege de la sine, dacă adoptăm în mod consecvent punctul de vedere potrivit căruia grupurile de țărani sînt clasificate *după starea lor materială*: am văzut pretutindeni în datele noastre că țărănimea înstărită acaparează pământurile care se dau în arendă, în ciuda faptului că este mai bine înzestrată cu pământ. Este limpede că tocmai bunăstarea materială a unei gospodării este *factorul determinant* la arendare și că acest factor variază numai în raport cu schimbarea condițiilor lotului și condițiilor de arendare, dar nu încetează să fie determinant. D-l Karișev însă, deși a analizat influența pe care o exercită „îndestularea“, nu s-a menținut în mod consecvent pe punctul de vedere arătat, și de aceea a caracterizat *inexact* fenomenul, vorbind de raportul de dependență directă care există între înzestrarea cu pământ a arendașului și suprafața arendată. Aceasta, pe de o parte. Pe de altă parte, caracterul unilateral al analizei sale l-a împiedicat pe d-l Karișev să aprecieze întreaga însemnătate a acaparării de către bogătași a pământurilor care se dau în arendă. Studiind „arendarea pământurilor extralotuale“, el s-a mărginit să totalizeze datele statistice ale zemstvelor cu privire la arendare, fără a le raporta la gospodăria proprie a arendașilor. Se înțelege că în cazul unui astfel de studiu, mai mult formal, problema raportului dintre suprafața arendată și „îndestularea gospodăriei“, problema caracterului comercial sau lucrativ al arendării, nu putea fi re-

zolvată. D-l Karișev, de pildă, a avut în mâini aceleași date privitoare la județul Kamîșin, dar el s-a mărginit doar să reproducă cifrele absolute privitoare la pământul arendat (vezi anexa nr. 8, pag. XXXVI) și să calculeze mărimea *medie* a suprafeței arendate care revine de fiecare gospodărie cu lot (text, pag. 143). Concentrarea pământului arendat în mâna țărănimii înstărite, caracterul lucrativ al arendării, legătura ei cu darea pământului în arendă de către grupul inferior al țărănimii, — toate acestea au fost omise. Așadar, d-l Karișev nu putea să nu observe că datele statistice ale zemstvelor înfirmă concepția narodnică asupra arendării și arată înlăturarea sărăcimii de către țărănimea înstărită, dar el a făcut o caracterizare inexactă a acestui fenomen și, fără a-l studia sub toate aspectele, vine în contradicție cu aceste date, repetînd vechiul cîntec despre „principiul muncii” etc. Dar chiar și simpla constatare a diferențierii și a luptei economice în rîndurile țărănimii le-a părut d-lor narodnici o erezie, și ei s-au apucat „să-l corecteze” în felul lor pe d-l Karișev. Iată cum face acest lucru d-l N.—on, care „se folosește”, după cum declară el (pag. 153, notă), de obiecțiile ridicate de d-l Kablukov împotriva d-lui Karișev. În § IX al „Studiilor” sale, d-l N.—on vorbește despre arendare și diferitele ei forme. „Cînd țăranul — spune el — are pămînt suficient, așa încît să poată trăi din munca agricolă pe pămîntul propriu, el nu ia pămînt în arendă” (152). Deci d-l N.—on neagă fără șovăire scopul lucrativ al arendării pămîntului de către țărani și acapararea pămîntului dat în arendă de către bogătași care exploatează pămîntul în scopuri comerciale. Dovezile lui ? — Absolut nici una : teoria „producției populare” nu este argumentată, ci decretată. D-l N.—on citează împotriva d-lui Karișev din culegerea zemstvei cu privire la județul Hvalînsk un tabel care demonstrează că, „la un număr egal de vite de muncă, cu cît lotul de pămînt este mai mic, cu atît mai mult această lipsă trebuie compensată cu pămînt luat în arendă” (153) *, și mai departe : „dacă țărăniile sînt puși în condiții absolut identice în ceea ce privește vitele pe care le posedă și dacă au suficiente forțe de muncă în gospodăria lor, atunci

* Un tabel identic ne dau statisticile cu privire la județul Kamîșin. „Culegere de date statistice cu privire la gubernia Saratov”, vol. XI. Județul Kamîșin, pag. 249 și urm. De aceea ne putem servi pe deplin de datele privitoare la județul luat de noi.

suprafața de pământ pe care o iau în arendă este cu atît mai mare, cu cît lotul pe care-l posedă este mai mic" (154). Cititorul poate vedea că a trage asemenea „concluzii” înseamnă a face pur și simplu o discuție de cuvinte în legătură cu formularea inexactă a d-lui Karîșev, — că d-l N.—on, prin fleacuri lipsite de conținut, escamotează pur și simplu problema legăturii dintre pămîntul luat în arendă și bunăstarea materială. Oare nu se înțelege de la sine că la un număr *egal* de vite de muncă se ia în arendă cu atît mai mult pămînt cu cît întinderea de pămînt propriu e mai mică ? Despre aceasta nici nu este cazul să vorbim, pentru că aici se consideră ca fiind aceeași tocmai *bunăstarea materială despre a cărei diversitate* e vorba. Afirmarea d-lui N.—on că țărani care au pămînt suficient nu iau pămînt în arendă nu este cîtuși de puțin dovedită prin aceasta, iar tabelele d-lui N.—on nu dovedesc altceva decît faptul că el nu înțelege cifrele pe care le citează : comparînd pe țărani după întinderea lotului de pămînt, el scoate prin aceasta și mai mult în relief rolul „bunăstării” și acapararea pămîntului arendat în legătură cu darea în arendă de către sărăcime (care dă în arendă acelorași țărani înstăriți, bineînțeles) *. Cititorul să-și amintească datele pe care le-am citat acum cu privire la repartizarea pămîntului luat în arendă în județul Kamîșin ; închipuiți-vă că am lua pe țărani cu „un număr egal de vite de muncă” și, grupîndu-i în categorii după lotul de pămînt și în subdiviziuni după numărul persoanelor care lucrează, am declara că cu cît au mai puțin pămînt, cu atît iau în arendă mai mult etc. Se va volatiliza oare printr-un astfel de procedeu grupul țărănimii înstărite ? Or, d-l N.—on, prin frazele sale lipsite de conținut, a obținut tocmai volatilizarea lui, căpătînd posibilitatea de a repeta vechile prejudecăți ale narodnicismului.

Procedeu absolut nepotrivit al d-lui N.—on de a socoti pămîntul luat în arendă de țărani pe gospodărie după grupurile cu 0, 1, 2 etc. lucrători este repetat și de d-l L. Maress în cartea „Influența recoltelor și a prețurilor cerealelor etc.” (I, 34). Iată un mic exemplu de „medii” de care se folosește cu îndrăzneală d-l Maress (asemenea altor autori ai cărții, scrise de pe

* Faptul că datele citate de d-l N.—on îi infirmă concluziile a fost semnalat încă de d-l P. Struve în ale sale „Note critice”.

poziții preconcepționate narodniciste). În județul Melitopol, spune el, la 1 gospodărie care ia pământ în arendă revin : 1,6 des. de pământ arendat la gospodăriile fără lucrători de sex masculin ; 4,4 des. la gospodăriile cu 1 lucrător ; 8,3 des. la gospodăriile cu 2 lucrători ; 14,0 des. la gospodăriile cu 3 lucrători (pag. 34). Și de aici concluzia – despre „repartizarea relativ egală pe cap de locuitor a pământului luat în arendă“ !! D-l Maress n-a socotit necesar să examineze repartizarea *reală* a pământului arendat pe grupuri de gospodării, diferite prin situația lor economică, cu toate că ar fi putut să afle acest lucru atât din cartea d-lui V. Postnikov, cât și din culegerile zemstvelor. Cifra „medie“ de 4,4 des. de pământ luat în arendă la 1 gospodărie arendașă în grupul de gospodării cu 1 lucrător de sex masculin a fost obținută din *adunarea* unor cifre ca 4 des. din grupul de gospodării care cultivă între 5 și 10 deseatine și care au 2–3 vite de muncă – și 38 des. din grupul de gospodării care cultivă peste 50 des. și au 4 și mai multe vite de muncă. (Vezi Culegerea cu privire la județul Melitopol, pag. 10–11). Nu-i de mirare că, *adunînd* la un loc pe cei bogați și pe cei săraci și împărțindu-i la numărul termenilor sumei, se poate obține întotdeauna și unde vrei o „repartizare egală“ !

În realitate, în județul Melitopol cele 21% gospodării ale bogătaşilor (cu 25 și mai multe deseatine de pământ cultivat), care cuprind 29,5% din populația țărănească, au – în ciuda faptului că sînt cel mai bine înzestrate cu pământ lotual și cu pământ cumpărat – 66,3% din întinderea totală a pământului arabil arendat. (Culegere cu privire la județul Melitopol, pag. B. 190–194). Dimpotrivă, cele 40% gospodării ale săracimii (cultivînd pînă la 10 des.), reprezentînd 30,1% din populația țărănească, au – în ciuda faptului că sînt cel mai puțin înzestrate cu pământ lotual și cu pământ cumpărat – 5,6% din întinderea totală a pământului arabil arendat. După cum vedeți, seamănă foarte mult a „repartizare egală pe cap de locuitor“ !

D-l Maress își întemeiază toate calculele referitoare la pământul luat în arendă de țărani pe „admiterea“ ideii că „gospodăriile care iau pământ în arendă fac parte mai ales din cele două grupuri inferioare în ceea ce privește nivelul de îndestulare“ (îndestulare cu *loturi*) ; că „pământul arendat este repartizat în mod egal pe cap de locuitor (sic !) în rîndurile populației care ia pământ în arendă“ ; și că „luarea de pământ în

arendă determină încadrarea țăranilor din grupurile inferioare, în ceea ce privește starea lor materială, în cele superioare" (34-35). Am arătat deja că *toate aceste „presupuneri” ale d-lui Maress sînt în directă contradicție cu realitatea*. Realitatea se prezintă tocmai invers, și d-l Maress n-ar fi putut să nu observe acest lucru, dacă – tratînd problema inegalităților din viața economică (pag. 35) – ar fi luat datele privitoare la clasificarea gospodăriilor după criteriile economice (nu după lotul de pămînt *stăpînit*) și nu s-ar fi mărginit la „admiterea” fără nici un temei a prejudecăților narodniciste.

Să comparăm acum județul Kamîșin cu alte județe din gubernia Saratov. Raportul dintre grupurile de țărani este pretutindeni același, așa cum arată datele de mai jos privitoare la cele 4 județe (Volsk, Kuznețk, Balașov și Serdobsk), în care sînt reunite, după cum am spus, țăranimea mijlocie și cea înstărită :

Cele 4 județe din gubernia Saratov
% față de totalul

Grupuri de gospodari	Gospodăriilor	Populației de ambele sexe	Vitelor	Pămîntului lotual	Pămîntului luat în arendă	Suprafeței totale de pămînt aflat în folosința țăranilor	Pămîntului cultivat
Fără vite de muncă	24,4	15,7	3,7	14,7	2,1	8,1	4,4
Cu 1 vită „ „	29,6	25,3	18,5	23,4	13,9	19,8	19,2
„ 2 și mai mult	46,0	59,0	77,8	61,9	84,0	72,1	76,4
<i>Total</i>	100	100	100	100	100	100	100

Prin urmare, pretutindeni vedem că sărăcimea este înlăturată de țăranimea înstărită. Dar în județul Kamîșin țăranimea înstărită este și mai numeroasă și mai bogată decît în alte județe. Astfel, în 5 județe ale guberniei (inclusiv județul Kamîșin) gospodăriile se repartizează după numărul vitelor de muncă în modul următor : fără vite de muncă – 25,3% ; cu 1 vită – 25,5% ; cu 2 vite – 20% ; cu 3 vite – 10,8% ; și cu 4 și mai multe vite – 18,4%, pe cînd în județul Kamîșin, după cum am văzut, grupul înstărit este mai numeros, dar în schimb grupul sărac este ceva mai mic. Mai departe, dacă unim țăranimea mijlocie și înstărită, adică dacă vom

lua gospodăriile cu 2 și mai multe capete de vite de muncă, obținem următoarele date pe județe :

Revina la o gospodărie care are 2 și mai multe capete de vite de muncă

	Jud. Kamîșin	Jud. Volsk	Jud. Kuznețk	Jud. Balagov	Jud. Serdobsk
Vite de muncă	3,8	2,6	2,6	3,9	2,6
Total vite de muncă	9,5	5,3	5,7	7,1	5,1
Pământ lotual deseatine	12,4	7,9	8	9	8
Pământ luat în arendă deseatine	9,5	6,5	4	7	5,7
Pământ cultivat	17	11,7	9	13	11

Adică, în județul Kamîșin țărănimea înstărită e mai bogată. Acest județ face parte din categoria județelor celor mai bogate în pământ : 7,1 des. de pământ lotual la 1 suflet de revizie ⁴⁶ de sex masculin, față de 5,4 des. pe gubernie. Prin urmare, faptul că „țărănimea“ are mult pământ nu înseamnă decât că burghezia țărănească e mai numeroasă și mai bogată.

Terminînd cu aceasta analiza datelor cu privire la gubernia Saratov, considerăm necesar să ne oprim asupra problemei clasificării gospodăriilor țărănești. După cum, probabil, a și observat cititorul, respingem a limine * clasificarea după lot și folosim exclusiv clasificarea după situația economică a gospodăriilor (după numărul vitelor de muncă ; după întinderea suprafeței cultivate). Este necesar să motivăm folosirea acestui procedeu. Clasificarea după lot este practică pe o scară incomparabil mai largă în statistica zemstvelor, și în susținerea ei se aduc de obicei următoarele două argumente **, foarte convingătoare la prima vedere. Se spune, în primul rînd, că pentru a studia felul de trai al plugărimii este firească și necesară clasificarea după cantitatea de pământ posedat. — Acest argument ignorează o particularitate esențială a vieții ruse, și anume : caracterul neliber — egalitar în virtutea legii — al posesiunii loturilor, a căror circulație este extrem de stingherită. Întregul proces de descompunere a plugărimii constă tocmai în faptul că viața ocolește acest cadru juridic. Folosind clasificarea după lot, punem la un loc pe țăranul sărac care dă pământul în arendă și pe bogătașul care ia pământul în arendă

* — din capul locului. — *Nota trad.*

** Vezi, de pildă, introducerile la „Culegerea“ cu privire la gubernia Saratov, la „Culegere rezumativă“ cu privire la gubernia Samara și la „Culegere“ de date estimative pe 4 județe din gubernia Voronej și alte publicații statistice ale zemstvelor.

sau îl cumpără ; — pe țăranul sărac care lasă pământul în paragină și pe bogătaşul care „adună” pământ ; — pe țăranul sărac care își duce mizerabil gospodăria cu un număr infim de vite, și pe bogătaşul care are vite multe, îngrașă pământul, introduce îmbunătățiri etc. etc. Cu alte cuvinte, punem la un loc pe proletarul agricol și burghezia sătească. „Mediile” obținute din această adunare *estompează descompunerea* și, de aceea, sînt pur fictive *. Tabelele combinate ale statisticienilor din Saratov, descrise de noi mai sus, ne dau posibilitatea să arătăm concret caracterul impropriu al clasificării după lot. Să luăm, de pildă, categoria țăranilor fără loturi din județul Kamîșin (vezi „Culegera”, pag. 450 și urm., Culegera cu privire la județul Kamîșin, vol. XI, pag. 174 și urm.). Caracterizînd această categorie, autorul „Culegerii” spune că întinderea suprafeței cultivate este „foarte neînsemnată” („Introducere”, pag. 45), adică include pe țăranii fără loturi în categoria sărăcimii. Să luăm tabelele. Întinderea „medie” a suprafeței cultivate a acestei categorii este de 2,9 des. de gospodărie. Dar priviți cum s-a format această „medie” : au fost socotiți la un loc cei care cultivă mult pământ (cîte 18 des. de gospodărie în grupul cu 5 și mai multe vite de muncă ; gospodăriile din acest grup alcătuiesc circa $\frac{1}{8}$ din totalul gospodăriilor din întreaga categorie, dar ele cuprind aproape jumătate din întreaga întindere cultivată de această categorie) și sărăcimea, fără cai, cu 0,2 des. de suprafață cultivată de gospodărie ! Luați gospodăriile care folosesc muncitori agricoli. În total, în categorie numărul acestora e foarte mic — 77, adică $2,5\%$. Dar din aceste 77 de gospodării, 60 fac parte din grupul superior, care cultivă cîte 18 des. de gospodărie, și în acest grup gospodăriile care folosesc mun-

* Profităm de rara ocazie de a ne exprima solidaritatea cu opinia d-lui V. V., care a salutat în articolele sale de revistă din 1885 și din anii următori „noul tip de publicații statistice ale zemstvelor”, anume tabelele combinate, care permit clasificarea datelor pe gospodării nu numai după lot, ci și după situația economică. „Este necesar — scria atunci d-l V. V. — să raportăm datele cifrice nu la un asemenea conglomerat de grupuri economice de țăranii ați de varlate, cum este satul sau obștea, ci la înseși aceste grupuri” (V. V. „Un nou tip de publicații statistice locale”, pag. 189 și 190 în „Severnii Vestnik”, 1885, nr. 3. Citat în „Introducere” la „Culegera” cu privire la gubernia Saratov, pag. 36). Spre marea noastră părere de rău, d-l V. V. n-a încercat în nici una din lucrările sale de mai târziu să analizeze datele referitoare la diferitele grupuri ale țăranimii, trecînd chiar sub tăcere, după cum am văzut, faptele cuprinse în cartea d-lui V. Postnikov, care a încercat, poate pentru înfia oară, să prelucreze datele referitoare la diferite grupuri ale țăranimii, și nu la „conglomerate de grupuri din cele variate”. „De ce oare ?”

citori agricoli reprezintă 24,50%. Este limpede că estompăm descompunerea țărănimii, că prezentăm țărănimea săracă într-o situație mai bună decât cea în care se află în realitate (adăugându-i pe țărani bogăți și calculând media), iar țărănimea înstărită, dimpotrivă, o prezentăm ca mai puțin puternică, deoarece în categoria celor cu loturi mari împreună cu majoritatea celor înstăriți intră și cei săraci (se știe că și în obștile cu mult pământ lotual sînt întotdeauna țărani săraci). Ne este clar acum că și al doilea argument în favoarea clasificării după lot este greșit. Se spune că, folosind o astfel de clasificare, obținem întotdeauna o creștere regulată a indicilor stării materiale (numărul vitelor, întinderea suprafeței cultivate etc.) o dată cu sporirea dimensiunilor lotului. — E un fapt incontestabil, pentru că lotul este unul dintre cei mai importanți factori ai bunăstării. De aceea în rîndurile țărănimii cu loturi mari sînt întotdeauna mai mulți reprezentanți ai burgheziei țărănești, din care cauză se măresc și cifrele „medii” pentru întreaga categorie definită, după criteriul lotului. Totuși, din toate acestea încă nu se poate deduce în nici un caz justetea acestui procedeu, care contopește burghezia satelor cu proletariatul sătesc.

În concluzie : la prelucrarea datelor privitoare la gospodăriile țărănești nu trebuie să ne mărginim la clasificarea după lot. Statistica economică trebuie în mod necesar să pună la baza clasificării *dimensiunile și tipurile gospodăriei*. Criteriile folosite pentru a deosebi aceste tipuri trebuie să fie corespunzătoare condițiilor și formelor locale de agricultură ; dacă în condițiile culturii extensive de cereale este posibil să te mărginești la clasificarea după întinderea suprafeței cultivate (sau după numărul vitelor de muncă), în alte condiții este necesar să ții seama de cultura plantelor tehnice, de prelucrarea industrială a produselor agricole, de cultura rădăcinoaselor sau a plantelor furajere, de creșterea vitelor de lapte, de grădinarit etc. Când țărănimea îmbină pe scară largă îndeletnicirile agricole cu îndeletniciri în afara gospodăriei, este necesar să se combine cele două sisteme de clasificare menționate, adică sistemul clasificării după proporțiile și tipurile gospodăriilor agricole și al clasificării după proporțiile și tipurile „îndeletnicirilor în afara gospodăriei”. Problema metodelor de totalizare a datelor pe gospodăria, privitoare la gospodăria țărănească, nu este nicidecum o problemă chiar atît de strict specială și secundară

cum s-ar putea crede la prima vedere. Dimpotrivă, n-am exagera de loc dacă am spune că astăzi aceasta este o problemă de bază a statisticii zemstvelor. Amploarea datelor pe gospodării și tehnica culegerii lor * au atins un înalt grad de perfecțiune, dar, din cauza totalizării nesatisfăcătoare, o mulțime de date foarte prețioase se pierd pur și simplu, și cercetătorul nu are la dispoziție decît cifre „medii“ (pe obști, plăși, categorii de țărani, după mărimea lotului etc.). Iar aceste „medii“, după cum am mai văzut și vom vedea mai jos, adeseori sînt absolut fictive.

IV. DATELE STATISTICE ALE ZEMSTVELOR CU PRIVIRE LA GUBERNIA PERM

Să analizăm acum datele statistice ale zemstvelor referitoare la o gubernie care se află în condiții cu totul diferite : gubernia Perm. Să luăm județul Krasnoufimsk, pentru care avem o clasificare a gospodăriilor după proporțiile gospodăriei agricole**. Iată datele generale referitoare la partea agricolă a județului (23.574 de gospodării cu 129.439 de persoane de ambele sexe).

Grupuri de gospodari	% gospodăriilor	% populației de ambele sexe	suprafața cultivată la o gospodărie, des.		% față de întreaga suprafață cultivată	Vite oare revin la o gospodărie				
			—	—		de muncă	total scoțite în vite mari	% față de numărul total al vitelor		
Care nu-și cultivă pămîntul	10,2	6,5	—	—		0,3	0,9	1,7	} 15,4	
„ cultivă pînă la 5 des.	30,3	24,8	1,7	8,9	8,9	1,2	2,3	13,7		
„ „ între 5—10 „	27,0	26,7	4,7	22,4		2,1	4,7	24,5		
„ „ „ 10—20 „	22,4	27,3	9,0	35,1		3,5	7,8	33,8		
„ „ „ 20—50 „	9,4	13,5	17,8	28,9	} 33,6	} 68,7	6,1	12,8	23,2	} 26,3
„ „ poste 50 „	0,7	1,2	37,3	4,7						
Total	100	100	5,8	100		2,4	5,2	100		

* Despre tehnica recensămintelor zemstvelor, vezi, în afară de publicațiile sus-menționate, articolul d-lui Fortunatov din volumul I al „Rezultatelor statisticii zemstvelor“. Modele de fișe pe gospodării sînt publicate în „Introducere“ la „Culegerea rezumativă cu privire la gubernia Samara“ și la „Culegerea“ cu privire la gubernia Saratov, în „Culegere de date statistice cu privire la gubernia Orel“ (vol. II, jud. Eleț), în „Materiale pentru statistică cu privire la județul Krasnoufimsk din gubernia Perm“. Partea a IV-a. Fișa privind gubernia Perm este cea mai completă.

** „Materiale pentru statistică cu privire la județul Krasnoufimsk din gubernia Perm“. Partea a III-a. Tabele. Kazan, 1894. Pentru comparație vom cita mai jos și principalele date privitoare la județul Ekaterinburg, pentru care s-a făcut aceeași clasificare. „Culegere de date statistice cu privire la județul Ekaterinburg din gubernia Perm“. Editura zemstvei județene din Ekaterinburg, Ekaterinburg, 1891.

Și aici, prin urmare, în ciuda faptului că suprafața cultivată este cu mult mai mică, vedem același raport între grupuri, aceeași concentrare a pământului cultivat și a vitelor în mâna grupului restrîns al țărănimii înstărite. Se constată că raportul dintre suprafața de pământ posedată și cea efectiv folosită din punct de vedere economic este și aici același ca și în guberniile care ne sînt cunoscute *.

Procentele față de înținderea totală de pământ

Grupuri de gospodării	Gospodăriilor	Populației de ambele sexe	Loturilor	Pământului luat în arendă	Pământului dat în arendă	Totalul pământului aflat în folosință
Care nu-și cultivă pământul	10,2	6,5	5,7	0,7	21,0	1,6
„ cultivă pînă la 5 des.	30,3	24,8	22,6	6,3	46,0	10,7
„ „ între 5—10 „	27,0	26,7	26,0	15,9	19,5	19,8
„ „ „ 10—20 „	22,4	27,3	28,3	33,7	10,3	32,8
„ „ „ 20—50 „	9,4	13,5	15,5	36,4	2,9	29,8
„ „ peste 50 „	0,7	1,2	1,9	7,0	0,3	5,3
<i>Total</i>	100	100	100	100	100	100

Aceeași acaparare a pământului dat în arendă de către țărănimea înstărită, care e cea mai bine îndestulată ; aceeași trecere a pământului lotual (prin darea în arendă) de la țărănimea nevoiașă la cea înstărită ; aceeași micșorare a rolului pământului lotual care se produce în două direcții diferite, la amîndoi polii satului. Pentru ca cititorul să poată avea o imagine mai concretă a acestor procese, cităm într-o formă mai amănunțită datele privitoare la pământul arendat :

* În total suprafața pământului lotual al acestor țărani (din toate grupurile) este de 410.428 de deseatine, adică în „medie“ 17,5 des. la o gospodărie. Țăranii mai iau în arendă 53.882 des. de arături și 597.180 des. de fînețe, în total deci 651.062 des. (numărul gospodăriilor care iau în arendă arături este de 8.903, iar al celor care iau în arendă fînețe de 9.167) și dau în arendă din pământul lotual : 50.548 des. de arături (8.553 de țărani) și 7.186 des. de fînețe (2.180 de țărani), în total 57.734 des.

Grupuri de gospodari	Revine la o gospodărie		% gospodărilor care iau în arendă arături	Revine la o gospodărie care ia în arendă arături, des.	% gospodărilor care iau în arendă fiște	Revine la o gospodărie care ia în arendă fiște, des.
	Persoane de ambele sexe	Loturi des.				
Care nu-și cultivă pământul	3,51	9,8	0,0	0,7	7,0	27,8
„ cultivă pînă la 5 des.	4,49	12,9	19,7	1,0	17,7	31,2
„ „ între 5—10 „	5,44	17,4	34,2	1,8	40,2	39,0
„ „ „ 10—20 „	6,67	21,8	61,1	4,4	61,4	63,0
„ „ „ 20—50 „	7,86	28,8	87,3	14,2	79,8	118,2
„ „ peste 50 „	9,25	44,6	93,2	40,2	86,6	261,0
<i>Total</i>	5,49	17,4	37,7	6,0	38,9	65,0

În grupurile superioare ale țărănimii (care concentrează, după cum știm, cea mai mare parte a pământului dat în arendă), luarea de pământ în arendă are, prin urmare, un caracter vădit comercial, lucrativ, în ciuda părerii îndeobște răspîndite a economiștilor narodnici.

Trecem la datele cu privire la munca salariată în acest județ, care sînt deosebit de prețioase datorită faptului că sînt complete (anume : ele au fost completate cu datele privitoare la angajarea zilierilor) :

Grupuri de gospodării	Numărul lucrătorilor de sex masculin care revin la o gospodărie	Numărul gospodăriilor care angajează muncitori				% gospodăriilor care angajează muncitori			
		pe un termen anumit	pe un termen pentru cosit	pe un termen pentru seceriș	pe un termen pentru treierat	pe un termen anumit	pe un termen pentru cosit	pe un termen pentru seceriș	pe un termen pentru treierat
Care nu-și cultivă pământul	0,8	4	16	—	—	0,15	0,6	—	—
„ cultivă pînă la 5 des.	1,0	51	364	340	855	0,7	5,1	4,7	9,2
„ „ între 5—10 „	1,2	268	910	1.385	1.414	4,2	14,3	20,1	22,3
„ „ „ 10—20 „	1,5	940	1.440	2.325	1.371	17,7	27,2	43,9	25,9
„ „ „ 20—50 „	1,7	1.107	1.043	1.542	746	50,0	47,9	69,6	33,7
„ „ peste 50 „	2,0	143	111	150	77	83,1	64,5	87,2	44,7
<i>Total</i>	1,2	2.513	3.884	5.742	4.263	10,6	16,4	24,3	18,8

Vedem aici o infirmare evidentă a opiniei statisticienilor din Saratov, potrivit căreia angajarea de muncitori zileri nu ar fi un indiciu caracteristic al forței sau al slăbiciunii gospodăriei. Dimpotrivă, acesta este un indiciu extrem de caracteristic al burgheziei țărănești. La toate formele de angajare cu ziua observăm că procentul gospodarilor care angajează muncitori crește o dată cu creșterea bunăstării lor materiale, deși țărănimea cea mai înstărită este cel mai bine asigurată și cu muncitori din cadrul familiei. Cooperația în cadrul familiei este și aici baza cooperației capitaliste. Vedem mai departe că numărul gospodăriilor care angajează muncitori zileri depășește *de 2 1/2 ori* (în medie pe județ) numărul gospodăriilor care angajează muncitori pe un termen anumit – de pildă, în cazul angajării de zileri pentru seceriș ; statisticile n-au dat, din păcate, numărul total al gospodăriilor care angajează zileri, deși aceste date existau. În cele trei grupuri superioare, din 7.679 de gospodării 2.190 angajează muncitori agricoli, iar 4.017 gospodării, adică majoritatea țăranilor din grupul înstărit, angajează zileri pentru seceriș. Se înțelege că angajarea de zileri nu este cîtuși de puțin o particularitate a guberniei Perm, și dacă am văzut mai sus că în grupurile înstărite ale țărănimii 2 pînă la 6 sau 9 zecimi din numărul total al gospodăriilor din aceste grupuri angajează muncitori agricoli, concluzia directă care rezultă de aici este următoarea : sub o formă sau alta, *majoritatea gospodăriilor țărănești înstărite folosește muncă salariată. O condiție necesară a existenței țărănimii înstărite este formarea unui contingent de muncitori agricoli și de zileri.* În sfîrșit, este extrem de interesant de relevat că raportul dintre numărul gospodăriilor care angajează zileri și numărul gospodăriilor care angajează muncitori agricoli *descrește pe măsură ce trecem de la grupurile inferioare ale țărănimii la cele superioare.* În grupurile inferioare, numărul gospodăriilor care angajează zileri depășește întotdeauna și cu mult numărul gospodăriilor care angajează muncitori agricoli. Dimpotrivă, în grupurile superioare, numărul gospodăriilor care angajează muncitori agricoli este uneori chiar mai mare decît numărul gospodăriilor care angajează zileri. Acest fapt arată clar formarea în grupurile superioare ale țărănimii a unor adevărate gospodării cu mun-

citori agricoli, bazate pe folosirea permanentă a muncii salariate ; munca salariată este repartizată mai uniform pe anotimpuri și devine posibil să se renunțe la angajarea de zileri, fapt care cere și bani mai mulți și bătaie de cap mai multă. Vom cita cu acest prilej date privind munca salariată în județul Elabuga din gubernia Veatka (aici țărănimea înstărită e contopită cu cea mijlocie).

Grupuri de gospodării	Gospodării		Persoane de ambele sexe		Muncitori salariați angajați pe un termen anumit				zileri		Numărul total al vitelor	Arături din lot	% gospodăriilor	
	Numărul	%	%	Numărul	%	Numărul	%	%	%	%			care iau pământ în arendă	care dau pământ în arendă
Fără cai	4.258	12,7	8,3	56	3,2	16.031	10,6	1,4	5,5	7,9	42,3			
Cu 1 cal	12.851	38,2	33,3	218	12,4	28.015	18,6	24,5	27,6	23,7	21,8			
Cu cai mai mulți	16.484	49,1	58,4	1.481	84,4	106.318	70,8	74,1	66,9	35,3	9,1			
<i>Total</i>	<i>33.593</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>1.755</i>	<i>100</i>	<i>150.364</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>27,4</i>	<i>18,1</i>			

Dacă admitem că fiecare ziler lucrează câte o lună (28 de zile), reiese că numărul zilerilor este de trei ori mai mare decât numărul muncitorilor angajați pe un termen anumit. Relevăm printre altele că și în gubernia Veatka constatăm același raport între grupuri, deja cunoscut, atât în ceea ce privește angajarea de muncitori, cât și în ceea ce privește luarea și darea pământului în arendă.

Foarte interesante sînt datele pe gospodării referitoare la îngrășarea pământului prezentate de statisticienii din Perm. Iată rezultatele prelucrării acestor date ⁴⁷ :

Grupuri de gospodării	% gospodăriilor care în general gunoiesc pământul	Revin care de gunoi cărute de o gospodărie (care gunoiește)
Care cultivă pînă la 5 des.	33,9	80
" " între 5—10 "	66,2	116
" " " 10—20 "	70,3	197
" " " 20—50 "	76,9	358
" " peste 50 "	84,3	732
<i>Total</i>	<i>51,7</i>	<i>176</i>

Prin urmare, vedem și aici o profundă deosebire în sistemul și în modul de gospodărire la sărăcime și la țărani înstăriți. Și această deosebire există pretutindeni, căci țărănimea înstărită concentrează pretutindeni în mîna ei cea mai mare parte a vitelor țăranilor și are posibilități mai mari de a-și folosi munca pentru îmbunătățirea gospodăriei. De aceea, dacă știm, de pildă, că „țărănimea“ de după reformă a creat un contingent de gospodării fără cai și fără vite și în același timp „a ridicat cultura agricolă“, trecînd la îngrășarea pămîntului (descrișă amănunțit de d-l V. V. în ale sale „Curente progresiste în gospodăria țărănească“, pag. 123-160 și urm.), aceasta ne arată foarte limpede că „curente progresiste“ marchează pur și simplu un progres al burgheziei sătești. Acest lucru se manifestă și mai vădit în repartizarea uneltelor agricole perfecționate, referitor la care există de asemenea date în statistica cu privire la Perm. Dar aceste date sînt culese nu pe întreaga parte agricolă a județului, ci numai pe raioanele al 3-lea, al 4-lea și al 5-lea, care cuprind 15.076 de gospodării din 23.574. Sînt înregistrate următoarele unelte perfecționate : 1.049 de vînturători, 225 de mașini de sortat și 354 de treierătoare, în total 1.628. Repartizarea pe grupuri este următoarea :

Grupuri de gospodari	La 100 de gospodării revin unelte perfecționate	Totalul uneltelor perfecționate	% față de totalul uneltelor perfecționate
Care nu-și cultivă pămîntul	0,1	2	0,1
„ cultivă pînă la 5 des.	0,2	10	0,6
„ „ între 5—10 „	1,8	60	3,7
„ „ „ 10—20 „	9,2	299	18,4
„ „ „ 20—50 „	50,4	948	58,3
„ „ peste 50 „	180,2	309	18,9
<i>Total</i>	10,8	1.628	100

Încă o ilustrare a tezei „narodniciste“ a d-lui V. V. potrivit căreia uneltele perfecționate sînt folosite de „toți“ țărani ! Datele cu privire la „îndeletniciri în afara gospodăriei“ ne permit de data aceasta să distingem două tipuri fundamentale de „îndeletniciri“, care marchează 1) transformarea țărănimii în burghezie sătească (posedarea unor stabilimente comer-

ciale-industriale) și 2) transformarea țărănimii în proletariat agricol (vînzarea forței de muncă, așa-numitele „îndeletniciri agricole“). Iată repartizarea pe grupuri a acestor persoane ale căror „îndeletniciri în afara gospodăriei“ sînt de tipuri diametral opuse * :

Grupuri de gospodari	La 100 de gospodării revin stabilimente comerciale-meșteșugărești	Repartizarea stabilimentelor comerciale-meșteșugărești pe grupuri în % față de total	% gospodăriilor cu îndeletniciri agricole
Care nu-și cultivă pămîntul	0,5	1,7	52,3
„ cultivă pînă la 5 des.	1,4	14,3	26,4
„ „ între 5—10 „	2,4	22,1	5,0
„ „ „ 10—20 „	4,5	34,3	1,4
„ „ „ 20—50 „	7,2	23,1	0,3
„ „ peste 50 „	18,0	4,5	—
<i>Total</i>	2,9	100	16,2

Compararea acestor date cu datele referitoare la repartizarea suprafețelor cultivate și la angajarea de muncitori ne arată din nou că descompunerea țărănimii creează piața internă pentru capitalism.

Vedem de asemenea cît de mult este denaturată realitatea cînd cele mai eterogene tipuri de îndeletniciri sînt puse în aceeași oală sub numele de „îndeletniciri în afara gospodăriei“, sau „cîștiguri în afară“, cînd „îmbinarea agriculturii cu îndeletnicirile în afara gospodăriei“ se prezintă (ca, de pildă, la d-nii V. V. și N.—on) ca ceva egal cu sine însuși, omogen și care exclude capitalismul.

Vom arăta în încheiere caracterul similar al datelor referitoare la județul Ekaterinburg. Dacă din cele 59.709 gospodării ale județului vom scădea pe cele care nu au pămînt (14.601 gospodării), pe cele care au numai finețe (15.679 de gospodării) și pe cele care lasă întregul lot în paragină (1.612 gospodării), vom obține următoarele date cu privire la restul de 27.817 gospodării : 20.000 de gospodării care nu-și cultivă pămîntul sau cultivă suprafețe mici (pînă la 5 des.) au numai

* „Îndeletnicirile agricole“ sînt de asemenea clasificate numai pe ultimele 3 raioane. Sînt în total 692 de stabilimente comerciale-industriale, și anume : 132 de mori de apă, 16 uleinite, 97 de stabilimente care produc smoală și unsoare de căruțe, 283 de „fierării etc.“ și 164 de „prăvălii, ceainării etc.“

41.000 de desetine de pământ arabil din cele 124.000 des., adică mai puțin de $\frac{1}{3}$. Dimpotrivă, cele 2.859 de gospodării înstărite (cu o suprafață cultivată de peste 10 des.) au 49.751 de desetine suprafață cultivată, au 53.000 de desetine de pământ arendat din întinderea totală de 67.000 de desetine (din care 47.000 de desetine din cele 55.000 de desetine de pământuri țărănești arendate). Aceeași repartizare a acestor două tipuri opuse de „îndeletniciri în afara gospodăriei“, precum și a gospodăriilor cu muncitori agricoli care vădește descompunerea țărănimii în județul Krasnoufimsk se constată și în județul Ekaterinburg.

V. DATELE STATISTICE ALE ZEMSTVELOR CU PRIVIRE
LA GUBERNIA OREL

Avem la dispoziție două culegeri privitoare la județele Eleț și Trubcev din această gubernie, culegeri în care gospodăriile țărănești sînt grupate după numărul cailor de muncă *.

Grupuri de gospodării	% populației de amb. sexe		% de pământ			% de pământ		Suprafața totală aflată în folosință				
	% familiilor	% populației de amb. sexe	Revine la o gospodărie pământ lotual, des.	lotual	cumpărat	% gospodăriilor arondașe	luat în arendă	dat în arendă	în %	la o gospodărie	La o gospodărie revin vite (socotite în vite mari)	% față de numărul total al vitelor
Fără cai	22,9	15,6	5,5	14,5	3,1	11,2	1,5	85,8	4,0	1,7	0,5	3,8
Cu 1 cal	33,5	29,4	6,7	28,1	7,2	46,9	14,1	10,0	25,8	7,5	2,3	23,7
„ 2—3 cai	36,4	42,6	9,6	43,8	40,5	77,4	50,4	3,0	49,3	13,3	4,6	51,7
„ 4 cai și mai mult	7,2	12,4	15,2	13,6	49,2	90,3	34,0	1,2	20,9	28,4	9,3	20,8
<i>Total</i>	100	100	8,6	100	100	52,8	100	100	100	9,8	3,2	100

* „Culegere de date statistice cu privire la gubernia Orel“, vol. II, M. 1887. Județul Eleț, și vol. III, Orel, 1887. Județul Trubcev. În ceea ce privește acest din urmă județ, datele nu cuprind obștiile suburbane. Datele referitoare la pământul arendat sînt generale, fiind socotite la un loc atît pămînturile lotuale arendate cît și cele extralotuale. Întinderea pămîntului dat în arendă am stabilit-o cu aproximație după numărul gospodăriilor care dau în arendă întregul lot. Pe baza cifrelor obținute s-a stabilit și suprafața de pămînt aflată în folosința fiecărui grup (lotul + pămîntul cumpărat + pămîntul luat în arendă — pămîntul dat în arendă).

De aici se vede că raportul general dintre grupuri este și de data aceasta același pe care l-am constatat mai înainte (concentrarea pământului cumpărat și arendat la cei înstăriți, trecerea pământului sărăcimii la aceștia etc.). Raportul dintre grupuri este de asemenea absolut identic și în ceea ce privește folosirea muncii salariate, „îndeletnicirile în afara gospodăriei“ și „curente progresiste“ din gospodărie :

Grupuri de gospodar	% gospodărilor cu muncetori salariați	% gospodărilor cu îndeletniciri în afara gospodăriei	La 100 de gospodării revin stabilimente co- merciale-meșteșugă- rești	Unelte perfecționate (în județul Elet)	% față de numă- rul total al unel- telor
Fără cai	0,2	59,6	0,7	0,01	0,1
Cu 1 cal	0,8	37,4	1,1	0,2	3,8
„ 2—3 cai	4,9	32,2	2,6	3,5	42,7
„ 4 cai și mai mult	19,4	30,4	11,2	36,0	53,4
<i>Total</i>	3,5	39,9	2,3	2,2	100

Așadar, și în gubernia Orel vedem descompunerea țărănimii în două tipuri diametral opuse : pe de o parte, în proletariat agricol (părăsirea pământului și vinderea forței de muncă), iar pe de altă parte în burghezie țărănească (cumpărarea de pământ, luarea în arendă pe scară întinsă, mai ales luarea în arendă a loturilor, introducerea unor îmbunătățiri în gospodărie, angajarea de muncitori agricoli și zileri, omiși aici, și îmbinarea agriculturii cu îndeletniciri comerciale-meșteșugărești). Dar aici, proporțiile gospodăriilor agricole ale țărănilor sînt, în general, mult mai reduse decît în cazurile citate mai sus ; numărul gospodăriilor care cultivă suprafețe întinse este incomparabil mai mic, și descompunerea țărănimii, dacă ar fi să judecăm după aceste două județe, apare de aceea mult mai neînsemnată. Spunem : „apare“ iată pe ce bază : în primul rînd, dacă observăm aici că „țărănimea“ se transformă mult mai repede în proletariat agricol, făcînd să se desprindă grupuri neînsemnate de burghezi rurali, am putut vedea în schimb și exemple contrare, cînd acest din urmă pol al satului devine deosebit de însemnat. În al doilea rînd, aici descompu-

nera țărănilor *plugari* (ne mărginim în acest capitol tocmai la țărăniile *plugari*) este estompată de „îndeletniciri în afara gospodăriei” care sînt deosebit de dezvoltate (40% din familii). Iar în categoria celor care au „îndeletniciri în afară” intră, alături de muncitorii salariați, care constituie majoritatea, și negustori, scupșici, întreprinzători, gospodari etc., care reprezintă o minoritate. În al treilea rînd, aici descompunerea țărănimii este estompată de lipsa de date privitoare la ramurile agriculturii locale care sînt cel mai mult legate de piață. Agricultura cu caracter comercial, pentru piață, se dezvoltă aici nu pe baza extinderii culturii de cereale destinate vînzării, ci pe baza producției de cînepă. Cel mai mare număr de operații comerciale este legat aici de acest produs, iar datele tabelelor din culegere nu scot în evidență *tocmai această* ramură a agriculturii la diferite grupuri. „Cînepiștile aduc țărănilor venitul principal” (adică venitul în bani. Culegere cu privire la jud. Trubcev, pag. 5 din descrierea satelor și multe altele), „principala atenție a țărănilor este concentrată asupra culturii cînepei... Tot gunoiul de grajd... este folosit la îngrășarea cînepiștilor” (ibid., 87), se contractează pretutindeni împrumuturi, garantate „prin cînepă”, în cînepă se plătesc datoriile (ibid., passim). Pentru îngrășarea cînepiștilor, țărăniile înstăriți cumpără gunoi de grajd de la sărăcime (Culegere cu privire la jud. Orel, vol. VIII. Orel, 1895, pag. 105), cînepiștile sînt date sau luate în arendă atît în propriile obști cît și în obști străine (ibid., 260), cu prelucrarea cînepei se ocupă o parte din „stabilimentele meșteșugărești” despre a căror concentrare am vorbit. Este limpede că tabloul descompunerii țărănimii din care lipsesc date tocmai despre principalul produs comercializat al agriculturii locale nu este complet*.

* Autorul culegerii cu privire la jud. Orel comunică (tabelul nr. 57) că la țărăniile înstăriți cantitatea de gunoi provenită de la 1 vită cornută este aproape de două ori mai mare decît la cei săraci (391 de puduri la 1 vită, atunci cînd la 1 gospodărie revin 7,4 vite, față de 208 puduri la 1 vită, atunci cînd la 1 gospodărie revin 2,8 vite. Această concluzie a fost obținută făcîndu-se gruparea după lot, fapt care atenuează adevărata profunzime a descompunerii). Acest lucru se întîmplă din cauză că sărăcimea este nevoită să folosească paie și gunoiul de grajd drept combustibil, să le vîndă etc. Cantitatea „normală” de gunoi de grajd provenită de la 1 vită (400 de puduri) este obținută, prin urmare, numai de către burghezia țărănească. D-l V. V. ar putea să raționeze și cu acest prilej (așa cum raționează în legătură cu deposedarea de cai) despre „restabilirea raportului normal” dintre numărul vitelor și cantitatea de gunoi de grajd.

VI. DATELE STATISTICE ALE ZEMSTVELOR CU PRIVIRE
LA GUBERNIA VORONEJ

Culegerile privitoare la gubernia Voronej se disting printr-o deosebită amploare a datelor și prin abundența clasificărilor. În afară de clasificarea obișnuită după lot, pentru câteva județe avem o clasificare după numărul vitelor de muncă, după numărul lucrătorilor (după brațele de muncă ale familiilor), după îndeletniciri în afara gospodăriei (fără îndeletniciri în afară ; cu îndeletniciri în afară : a) agricole, b) mixte și c) comerciale-meșteșugărești), după muncitorii agricoli (gospodării ai căror membri se angajează ca muncitori agricoli ; – gospodării fără muncitori agricoli și fără membri care se angajează ca muncitori agricoli ; – gospodării care angajează muncitori agricoli). Ultima clasificare a fost folosită pentru cele mai multe județe, și la prima vedere s-ar putea crede că e cea mai potrivită pentru studierea descompunerii țărâniei. În realitate însă nu este așa : grupul de gospodării care furnizează muncitori agricoli nu cuprinde nici pe departe întregul proletariat sătesc, pentru că din el nu fac parte gospodăriile care furnizează zileri, salahori, muncitori din fabrici și uzine, muncitori la lucrările de construcții și de terasamente, servitori etc. Muncitorii agricoli nu formează decît o parte din muncitorii salariați pe care îi furnizează „țărâniea“. Grupul de gospodării care angajează muncitori agricoli este de asemenea extrem de incomplet, pentru că din el nu fac parte gospodăriile care angajează zileri. Grupul neutru (care nu furnizează și nu angajează muncitori agricoli) adună la un loc în fiecare județ zeci de mii de familii, reunind mii de gospodării fără cai cu mii de gospodării cu mai mulți cai, pe cei care iau în arendă pămînt și pe cei care îl dau în arendă, pe agricultori și pe neagricultori, mii de muncitori salariați și o minoritate de gospodari etc. „Mediile“ generale pentru întregul grup neutru se obțin, de pildă, din adunarea la un loc a tuturor gospodăriilor celor lipsiți de pămînt sau ale celor care au 3–4 des. de gospodărie (pămînt lotual și pămînt cumpărat) cu gospodăriile care au pămînt lotual cu o suprafață de

peste 25, 50 de descatine și mai cumpără zeci și sute de deseatine de pământ (Culegere cu privire la județul Bobrov, pag. 336, grupul nr. 148 ; culegerea cu privire la județul Novohopersk, pag. 222), – din adunarea la un loc a gospodăriilor cu câte 0,8–2,7 vite de fiecare familie cu gospodăriile cu câte 12–21 vite (ibid.). Se înțelege că prin astfel de „medii“ nu se poate înfățișa descompunerea țărănimii, și sintem nevoiți să folosim clasificarea după vitele de muncă, întrucît se apropie cel mai mult de clasificarea după proporțiile gospodăriei agricole. Avem la dispoziție 4 culegeri care folosesc o astfel de clasificare (cu privire la județele Zemleansk, Zadonsk, Nijnedevitk și Korotoiak), din care trebuie să alegem județul Zadonsk, deoarece pentru celelalte județe nu există date separate cu privire la pământul cumpărat și dat în arendă pe grupuri. Vom da mai jos date totalizate cu privire la toate aceste 4 județe, și cititorul va vedea că concluziile obținute sînt identice. Iată datele generale cu privire la grupurile din județul Zadonsk (15.704 gospodării, 106.288 de persoane, de ambele sexe, 135.656 de deseatine de pământ lotual, 2.882 de deseatine de pământ cumpărat, 24.046 de deseatine de pământ luat în arendă, 6.482 de deseatine de pământ dat în arendă). [Vezi tabelul de la pag. 104. – *Nota trad.*]

Raportul dintre grupuri este și aici identic cu cel din guberniile și județele precedente (concentrarea pământului cumpărat și a pământului luat în arendă, trecerea pământului lotual de la țaranii săraci care-l dau în arendă la țaranii înstăriți care iau pământ în arendă etc.), dar ponderea țărănimii înstărite este aici incomparabil mai mică. Proporțiile extrem de reduse ale gospodăriei agricole a țăranilor fac în mod firesc să se nască chiar întrebarea dacă țărănimea locală face parte din categoria agricultorilor sau din categoria „celor care au îndeletniciri în afară“? Iată datele referitoare la „îndeletniciri în afara gospodăriei“, – în primul rînd referitoare la repartizarea lor pe grupuri. [Vezi tabelul de la pag. 105. – *Nota trad.*]

Grupuri de gospodari	% gospodăriilor	La o gospodărie revin persoane de ambele sexe	% populației, de ambele sexe	La o gospodărie revine pământ lotual, des.	% de pământ				Suprafața totală aflată în folosință		Totalul pământului cultivat		Totalul vitelor care revin la o gospodărie
					lotual	cumpărat	luat în arendă	dat în arendă	la o gospodărie	%	la o gospodărie	%	
Fără cai	24,5	4,5	16,3	5,2	14,7	2,0	1,5	36,9	4,7	11,2	1,4	8,9	0,6
Cu 1 cal	40,5	6,1	36,3	7,7	36,1	14,3	19,5	41,9	8,2	32,8	3,4	35,1	2,5
" 2—3 cai	31,8	8,7	40,9	11,6	42,6	35,9	54,0	19,8	14,4	45,4	5,8	47,0	5,2
" 4 cai și mai mult	3,2	13,6	6,5	17,1	6,6	47,8	25,0	1,4	33,2	10,6	11,1	9,0	11,3
<i>Total</i>	100	6,8	100	8,6	100	100	100	100	10,1	100	4,0	100	3,2

Grupuri de gospodari	Unelte perfecționate		% gospodăriilor		La 100 de gospodării revin stabilimente comerciale-meșteșugărești	% gospodăriilor			% venitul în bani provenit din	
	La 100 de gospodării	% față de total	care angajează muncitori agricoli	care furnizează muncitori agricoli		cu „îndeletniciri în afara gospodăriei“	care vînd cereale	care cumpără cereale	„îndeletniciri în afara gospodăriei“	vînzarea produse lor agricole
Fără cai	—	—	0,2	29,9	1,7	94,4	7,3	70,5	87,1	10,5
Cu 1 cal	0,06	2,1	1,1	15,8	2,5	89,6	31,2	55,1	70,2	23,5
„ 2—3 oai	1,6	43,7	7,7	11,0	6,4	86,7	52,5	28,7	60,0	35,2
„ 4 cai și mai mult	23,0	54,2	28,1	5,3	30,0	71,4	60,0	8,1	46,1	51,5
<i>Total</i>	1,2	100	3,8	17,4	4,5	90,5	33,2	48,9	66,0	29,0

Repartizarea uneltelor perfecționate și a celor două tipuri opuse de „îndeletniciri în afara gospodăriei“ (vînzarea forței de muncă și îndeletnicirile comerciale-industriale) este și aici la fel cu cea din datele analizate mai sus. Uriașul procent de gospodării cu „îndeletniciri în afara gospodăriei“, predominarea gospodăriilor care cumpără grîne asupra gospodăriilor care vînd grîne, predominarea venitului în bani provenit din „îndeletniciri în afară“ asupra venitului în bani provenit din agricultură *, — toate acestea ne îndreptățesc să considerăm că acesta este mai curînd un județ în care predomină „îndeletniciri în afara gospodăriei“ decît un județ agricol. Să vedem însă ce fel de îndeletniciri sînt acestea. În „Culegere de date estimative cu privire la posesiunea țărănească a pămîntului în județele Zemleansk, Zadonsk, Korotoiak și Nijnevdišk“ (Voronej, 1889) sînt enumerate toate profesiunile celor cu „îndeletniciri în afara gospodăriei“, atît a celor care își exercită profesiunea în localitate cît și a celor care caută de lucru în altă parte (în total 222 de profesii), cu repartizarea lor pe grupuri după lot, indicîndu-se cuantumul cîștigului în fiecare profesiune. Din această enumerare se vede că *majoritatea covîrșitoare a „îndeletnicirilor în afara gospodăriei“ constă din muncă salariată*. Din cele 24.134 de persoane cu „îndeletniciri în afară“ din județul Zadonsk, 14.135 sînt muncitori

* În grupul superior al țărănimii, puțin numeros, vedem contrariul: predominarea vînzării de grîne asupra cumpărării, obținerea venitului în bani mai ales din cultivarea pămîntului, un procent ridicat de gospodari cu muncitori agricoli, cu unelte perfecționate, cu stabilimente comerciale-meșteșugărești. Toate trăsăturile caracteristice ale burgheziei țărănești se manifestă în mod concret și aici (în ciuda faptului că este puțin numeroasă), prin dezvoltarea agriculturii cu caracter comercial, capitalist.

agricoli, căruțași, văcari, salahori, 1.813 sînt muncitori din construcții, 298 – muncitori la oraș, muncitori industriali și alții, 446 se află în servicii particulare, 301 sînt cerșetori etc. Cu alte cuvinte, majoritatea covârșitoare a persoanelor cu „îndeletniciri în afară” sînt proletari agricoli, *muncitori salariați cu lot*, care își vînd forța de muncă întreprinzătorilor rurali și celor industriali *. Astfel, dacă analizăm raportul dintre diferitele grupuri ale țărănimii din gubernia dată sau din județul dat, vedem *pretutindeni* trăsăturile caracteristice ale descompunerii atît în guberniile de stepă cu pămînt mult, cu suprafețe cultivate relativ foarte mari aparținînd țăranilor, cît și în regiuni cu pămînt foarte puțin, cu „gospodării” țărănești de proporții minuscule; în ciuda deosebirii profunde în ceea ce privește condițiile agrare și agricole, raportul dintre grupul superior al țărănimii și cel inferior este pretutindeni identic. Dacă însă comparăm diferite regiuni, vedem că în unele se manifestă în mod deosebit de pronunțat formarea de întreprinzători rurali din rîndurile țăranilor, iar în altele formarea de proletari agricoli. Se înțelege de la sine că în Rusia, ca și în oricare altă țară capitalistă, această din urmă latură a procesului de descompunere cuprinde un număr incomparabil mai mare de mici agricultori (și, probabil, un număr mai mare de regiuni) decît prima.

* În completarea celor spuse mai sus despre accepția dată în statistica zemstvelor noțiunii de „îndeletniciri în afară”, vom cita date mai amănunțite cu privire la îndeletnicirile în afară ale țăranilor din localitățile respective. Statisticienii zemstvelor au împărțit aceste îndeletniciri în 6 categorii: 1) îndeletniciri agricole (59.277 de oameni din numărul total de 92.889 de persoane cu „îndeletniciri în afară” din cele 4 județe). Pe lângă această majoritate covârșitoare de muncitori salariați se întilnesc însă aici și proprietarii (de bostănării, grădinari, apicultori, poate și o parte din surugii etc.) 2) Meseriași și meșteșugari (20.784 de oameni). Printre meseriașii adevărați (= cei care lucrează de comandă pentru *consumatori*) sînt aici foarte mulți muncitori salariați, mai ales muncitori din construcții etc. Dintre aceștia din urmă am numărat peste 8.000 (există, probabil, și patroni: brutari etc.) 3) Servitori – 1.737 de oameni. 4) Negustori și patroni meșteșugari – 7.104 oameni. După cum am mai spus, desprinderea acestei categorii din masa generală a persoanelor cu „îndeletniciri în afară” este deosebit de necesară. 5) Profesioni libere – 2.881 de oameni, inclusiv 1.090 de cerșetori; în afară de ei, vagabonzi, jandarmi, prostituate, polițiști etc. 6) Muncitori de la oraș, muncitori de fabrică și alții – 1.106 oameni. Persoane cu îndeletniciri în afara gospodăriei agricole din localitate – 71.112, persoane care caută cîștiguri în alte localități – 21.777; de sex masculin – 85.255, de sex feminin – 7.634. Cuantumul cîștigului e foarte diferit: de pildă, în județul Zadonsk, 8.580 de salahori cîștigă 234.677 de ruble, iar 647 de negustori și patroni meșteșugari – 71.799 de ruble. Putem să ne închipuim ce harababură se produce cînd punem în aceeași oală toate aceste „îndeletniciri” cu cele mai diferite caractere, întocmai așa cum și procedează de obicei statisticienii noștri de zemstvă și narodnicii noștri.

VII. DATELE STATISTICE ALE ZEMSTVELOR CU PRIVIRE
LA GUBERNIA NIJNI-NOVGOROD

Pentru trei județe din gubernia Nijni-Novgorod – Kneaghin, Makariev și Vasil – datele statistice ale recensământului pe gospodării făcut de zemstve sînt totalizate într-un tabel pe grupuri, care împarte gospodăriile țărănești (numai cu pămînt lotual și numai ale țăranilor care stau în satul lor) în cinci grupuri după vitele de muncă („Materiale pentru evaluarea pămînturilor din gubernia Nijni-Novgorod. Partea economică”. Volumele IV, IX și XII, Nijni-Novgorod, 1888, 1889, 1890).

Grupînd laolaltă aceste trei județe, obținem următoarele date cu privire la grupurile de gospodării (în cele trei județe menționate, aceste date cuprind 52.260 de gospodării și 294.798 de suflete de ambele sexe. Pămîntul lotual reprezintă 433.593 des., pămîntul cumpărat – 51.960 des., pămîntul luat în arendă – 86.007 des., incluzîndu-se aici toate categoriile de pămînt luat în arendă, lotual și extralotual, arături și finețe; pămîntul dat în arendă – 19.274 des.):

Grupuri de gospodari	% gospodărilor	Persoane de ambele sexe la o gospodărie		% populației de ambele sexe		Pămînt lotual	Pămînt cumpărat	% față de totalul pămîntului		Întreaga suprafață de pămînt aflată în folosința grupului		Totalul vitelor	
				Revin la o gospodărie desetine	% față de total			Luat în arendă	Dat în arendă	Revine la o gospodărie desetine	% față de total	La o gospodărie revin vite	% față de total
Fără cai	30,4	4,1	22,2	5,1	18,6	5,7	3,3	81,7	4,4	13,1	0,6	7,2	
Cu 1 cal	37,5	5,3	35,2	8,1	36,6	18,8	25,1	12,4	9,4	34,1	2,4	33,7	
„ 2 cai	22,5	6,9	27,4	10,5	28,5	29,3	38,5	3,8	13,8	30,2	4,3	34,9	
„ 3 „	7,3	8,4	10,9	13,2	11,6	22,7	21,2	1,2	21,0	14,8	6,2	16,5	
„ 4 caiși mai mult	2,3	10,2	4,3	16,4	4,7	23,5	11,9	0,9	34,6	7,8	9,0	7,7	
<i>Total</i>	100	5,6	100	8,3	100	100	100	100	10,3	100	2,7	100	

Vedem, prin urmare, și aici că țăranimea înstărită, în ciuda faptului că e mai bine înzestrată cu pămînt lotual (procentul pămîntului lotual în grupurile superioare este proporțional mai mare decît procentul populației lor), concentrează pămîntul cumpărat (cele 9,6% gospodării înstărite dețin 46,2% din pămîntul cumpărat, pe cînd cele $\frac{2}{3}$ gospodării ale țăranimii sărace dețin mai puțin de un sfert din totalul pămîntului

cumpărat), concentrează și pământul arendat, „adună“ și pământul lotual pe care sărăcimea îl dă în arendă, și, datorită tuturor acestor lucruri, reiese că repartizarea *reală* a pământului care se află în folosința „fărănimii“ nu seamănă cîtuși de puțin cu repartizarea pământului lotual. În realitate, gospodăriile fără cai posedă o întindere de pământ mai mică decît lotul care le-a fost asigurat prin lege. Gospodăriile cu cîte un cal și cu cîte doi cai își sporesc numai cu 10–30% suprafața de pământ pe care o posedă (de la 8,1 des. la 9,4 des., de la 10,5 des. la 13,8 des.), pe cînd țărani înstăriți își sporesc suprafața de pământ *o dată și jumătate* pînă la *două* ori. În timp ce deosebiriile dintre grupuri în ceea ce privește suprafața pământului lotual sînt infime, deosebirile dintre ele *în ceea ce privește proporțiile reale ale gospodăriei agricole* sînt imense, după cum se vede din datele citate mai sus referitoare la vite și din datele de mai jos referitoare la suprafața cultivată :

Grupuri de gospodari	La o gospodărie revin suprafețe cultivate des.	% față de totalul suprafețelor cultivate	% gospodăriilor cu muncitori agricoli	% țărănilor ou stabilimente comerciale-meșteșugărești*	% gospodăriilor cu îndeletniciri sezoniere
Fără cai	1,9	11,4	0,8	1,4	54,4
Cu 1 cal	4,4	32,9	1,2	2,9	21,8
„ 2 cai	7,2	32,4	3,9	7,4	21,4
„ 3 „	10,8	15,6	8,4	15,3	21,4
„ 4 „ și mai mult	16,6	7,7	17,6	25,1	23,0
<i>Total</i>	5,0	100	2,6	5,6	31,6

Deosebirea dintre grupuri în ceea ce privește suprafața cultivată e și mai mare decît deosebirea dintre ele în ceea ce privește suprafața de pământ aflată în mod real în posesiunea și folosința lor, fără să mai vorbim de deosebirile în ceea ce privește dimensiunile lotului **. Aceasta arată o dată în plus că clasificarea după lotul posedat, al cărui „caracter egalitar“ a devenit astăzi o simplă ficțiune juridică, nu este cîtuși de puțin potrivită. Celelalte coloane din tabel arată în ce mod

* Numai pentru județul Kneaghinin.

** Dacă am considera suprafața de pământ lotual (la 1 gospodărie) al țărănilor fără cai egală cu 100, atunci pentru grupurile superioare suprafața de pământ lotual s-ar exprima prin cifrele : 159, 206, 259, 321. Seria respectivă de cifre referitoare la suprafața de pământ aflată în mod real în posesiunea fiecărui grup va fi următoarea : 100, 214, 314, 477, 786 ; iar pentru suprafața cultivată pe grupuri : 100, 231, 378, 568, 873.

se produce în rindurile țărânimii „îmbinarea agriculturii cu îndeletniciri în afara gospodăriei“ : țărâtimea înstărită îmbină agricultura cu caracter comercial și agricultura capitalistă (un procent ridicat de gospodării cu muncitori agricoli) cu întreprinderile comerciale-meșteșugărești, pe cînd sărăcimea îmbină vînzarea forței ei de muncă („cîștigurile în afara gospodăriei“) cu proporțiile infime ale suprafeței cultivate, adică se transformă în muncitori agricoli și zileri cu lot. De relevat faptul că procentul de gospodării cu cîștiguri în afară nu scade în mod regulat, ceea ce se explică prin diversitatea extraordinară a acestor „cîștiguri“ și a „îndeletnicirilor în afară“ ale țărânimii din Nijni-Novgorod : pe lîngă muncitorii agricoli, salariorii, muncitorii din construcții și de la șantierul navale etc., în categoria persoanelor cu „îndeletniciri în afară“ intră aici un număr relativ foarte mare de „meșteșugari“, proprietari de ateliere meșteșugărești, negustori, scupșcici etc. Se înțelege că amestecarea unor persoane cu „îndeletniciri în afară“ de tipuri atît de diferite afectează exactitatea datelor privitoare la „gospodăriile cu cîștiguri în afară“ *.

În legătură cu deosebirea dintre diferitele grupuri de țărani în ceea ce privește gospodăria agricolă, vom observa că în gubernia Nijni-Novgorod „îngrășămintele constituie una din principalele condiții care determină gradul de productivitate a pămînturilor arabile“ (pag. 79 din Culegerea cu privire la județul Kneaghinin). Recolta medie de secară sporește regulat pe măsură ce sporește cantitatea de îngrășăminte : la 300-500 de care de gunoi de grajd pe 100 des. de pămînt lotual, recolta de secară este egală cu 47,1 banițe de descatină, iar la 1.500 de care de gunoi de grajd sau mai multe, recolta este egală cu 62,7 banițe (pag. 84, *ibid.*). De aici reiese limpede că deosebirea dintre grupuri în ceea ce privește proporțiile producției agricole trebuie să fie și mai mare decît deosebirea în ceea ce privește mărimea suprafeței cultivate și că statisticienii de la Nijni-Novgorod au făcut o mare greșeală studiind problema recoltei la hectar a ogoarelor țărănești în general, și nu separat a ogoarelor țărânimii sărace și ale celei înstărite.

* Despre „îndeletniciri în afară“ ale țărânimii din Nijni-Novgorod, vezi la M. Plotnikov „Meșteșugurile din gubernia Nijni-Novgorod“ (Nijni-Novgorod, 1894), tabelele de la sfîrșitul cărții și culegerile de statistici ale zemstvelor, mai ales cele privitoare la județele Gorbatov și Semenov.

VIII. ANALIZA DATELOR STATISTICE ALE ZEMSTVELOR
CU PRIVIRE LA ALTE GUBERNII

După cum cititorul a observat deja, pentru studierea descompunerii țărănimii folosim exclusiv recensămintele pe gospodării ale statisticii zemstvelor, dacă ele cuprind regiuni mai mult sau mai puțin însemnate, dacă dau date suficient de amănunțite asupra principalilor indici de descompunere și dacă (ceea ce este deosebit de important) sînt prelucrate în așa fel, încît să se poată desprinde diferitele grupuri de țărani după starea lor materială. Datele expuse mai sus, referitoare la cele 7 gubernii, epuizează materialul statistic al zemstvelor care satisface aceste condiții și pe care am avut posibilitatea să-l folosim. Pentru a da un tablou mai complet, vom arăta acum pe scurt și celelalte date, mai puțin complete, de același gen (adică bazate numai pe recensăminte globale pe gospodării).

Pentru județul Demeansk din gubernia Novgorod avem un tabel pe grupuri cu privire la gospodăriile țărănești după numărul cailor („Materiale pentru evaluarea terenurilor din gubernia Novgorod. Județul Demeansk“. Novgorod, 1888). Aici nu există date cu privire la pămîntul luat și dat în arendă (în deseatine), dar chiar și numai datele existente dovedesc că raportul dintre țărănimea înstărită și cea săracă din această gubernie este același ca și în alte gubernii. Și aici, de pildă, procentul gospodăriilor cu pămînt cumpărat și pămînt luat în arendă crește pe măsură ce trecem de la grupul inferior la grupul superior (de la cele fără cai la cele cu cîte 3 și mai mulți cai), în ciuda faptului că gospodăriile cu mai mulți cai sînt înzestrate cu pămînt lotual într-o proporție care depășește nivelul mijlociu. Cele 10,7% gospodării cu 3 și mai mulți cai, cuprinzînd 16,1% din totalul populației, dețin 18,3% din întreaga suprafață de pămînt lotual, 43,4% din pămîntul cumpărat, 26,2% din pămîntul luat în arendă (dacă ne putem pronunța asupra acestui lucru după suprafața cultivată cu secară și ovăz pe pămîntul arendat), 29,4% din numărul total al „clădirilor destinate exercitării meșteșugurilor“, pe cînd cele 51,3% gospodării fără cai și cu un singur cal, cuprinzînd 40,1% din populație, nu au decît 33,2% din suprafața de pămînt lotual, 13,8% din pămîntul cumpărat, 20,8% din pă-

mîntul arendat (în sensul arătat), 28,8% din „clădirile destinate exercitării meșteșugurilor“. Cu alte cuvinte, și aici țărănimea înstărită „adună“ pămînt și îmbină agricultura cu îndeletnicirile comerciale și cu „meșteșugurile“, iar țărăni săraci părăsesc pămîntul și se transformă în muncitori salariați (procentul „persoanelor cu îndeletniciri în afară“ descrește pe măsură ce trecem de la grupul inferior la cel superior, de la 26,6% la cei fără cai, la 7,8% la cei care au 3 și mai mulți cai). Caracterul incomplet al acestor date ne obligă să nu le includem în totalizarea de mai jos a materialului privitor la descompunerea țărănimii.

Din același motiv nu includem nici datele referitoare la o parte din județul Kozeleț din gubernia Cernigov („Materiale pentru evaluarea terenurilor, culese de secția de statistică de pe lângă zemstva din gubernia Cernigov“, vol. V, Cernigov, 1882; după numărul vitelor de muncă sînt grupate datele referitoare la 8.717 gospodării din raionul cu cernoziom al județului). Raportul dintre grupuri este același și aici: cele 36,8% gospodării fără vite de muncă, reprezentînd 28,8% din populație, dețin 21% din pămîntul propriu și pămîntul lotual, 7% din pămîntul luat în arendă, în schimb însă ele dau în arendă 63% din suprafața totală de pămînt dat în arendă de aceste 8.717 gospodării. Cele 14,3% gospodării cu 4 și mai multe vite de muncă, reprezentînd 17,3% din populație, dețin 33,4% din pămîntul propriu și din pămîntul lotual, 32,1% din pămîntul luat în arendă și dau în arendă numai 7% din suprafața totală de pămînt dat în arendă. Din nefericire, celelalte gospodării (cu 1-3 vite de muncă) nu sînt subîmpărțite în grupuri mai mici.

În „Materiale pentru studierea pămînturilor aflate în folosința populației rurale din guberniile Irkutsk și Ienisei și a vieții economice a acestora“ există un foarte interesant tabel pe grupuri (după numărul cailor de muncă) al gospodăriilor țărănești și al coloniștilor din 4 districte ale guberniei Ienisei (vol. III, Irkutsk, 1893, pag. 730 și urm.). E foarte interesant de observat că raportul dintre siberianul înstărit și colonist (iar în acest raport e puțin probabil că și cel mai înfocat narodnic să îndrăznească să caute faimosul caracter de obște!) este de fapt absolut identic cu raportul dintre țărăni noștri

înstăriți din obște și „confratii” lor fără cai sau cu un singur cal. Reunind pe coloniști și pe țărani băștinași (o asemenea reunire este necesară, pentru că primii sersesc ca forță de muncă pentru ultimii), obținem trăsăturile cunoscute ale grupurilor superioare și inferioare. Cele 39,4% gospodării din grupurile inferioare (fără cai, cu 1 cal și 2 cai), cuprinzând 24% din populație, nu dețin decît 6,2% din totalul arăturilor și 7,1% din totalul vitelor, pe cînd cele 36,4% gospodării cu cîte 5 și mai mulți cai, cuprinzînd 51,2% din populație, dețin 73% din totalul arăturilor și 74,5% din totalul vitelor. Ultimele grupuri (cu 5-9, 10 și mai mulți cai), din care fac parte gospodăriile avînd cîte 15-36 de deseatine de arătură de gospodărie, recurg pe scară largă la munca salariată (30-70% din gospodării folosesc muncitori salariați), pe cînd cele trei grupuri inferioare, avînd 0-0,2-3-5 deseatine de arături de 1 gospodărie, *furnizează* muncitori (20-35-59% din gospodării). Datele privitoare la pămîntul luat și dat în arendă constituie singura excepție - întîlnită de noi - de la regula (concentrarea pămîntului luat în arendă în mîna celor înstăriți), o excepție care confirmă regula. Adevărul este că în Siberia nu există tocmai condițiile care au creat această regulă, nu există posesiunea obligatorie și „egalitară” a lotului, nu există proprietatea privată statornicită asupra pămîntului. Țăranul înstărit nu cumpără și nu ia în arendă pămînt, ci îl ocupă (cel puțin așa a fost pînă acum); darea și luarea în arendă a pămîntului are mai curînd caracterul unor schimburi între vecini, și de aceea datele pe grupuri privitoare la luarea și darea în arendă nu vădesc nici un fel de regularitate*.

Pentru cele trei județe ale guberniei Poltava putem stabili aproximativ repartizarea suprafeței cultivate (cunoscînd numărul gospodăriilor cu suprafețe cultivate, de diferite mărimi stabilite în culegeri „de la - pînă la” cutare număr de

* „Materialele culese pe teren privind cazurile de dare și de luare în arendă a pămînturilor au fost considerate ca materiale care nu merită o prelucrare specială, pentru că fenomenul însuși nu există decît într-o formă embrionară; cazurile de dare și luare în arendă sînt rare, avînd un caracter cu totul întîmplător și neexercitînd încă nici o influență asupra vieții economice din gubernia Ienisei” („Materiale”, vol. IV, partea I-ntîi, pag. V, introducere). Din cele 424.624 de deseatine de arătură moale ale țărănilor băștinași din gubernia Ienisei, 417.086 de deseatine reprezintă pămîntul „ocupat și transmis din tată în fiu”. Pămîntul luat în arendă (2.688 des.) este aproape egal cu cel dat în arendă (2.639), nereprezentînd nici 1% din întinderea totală a pămîntului ocupat.

Paginile 276—277 ale culegerii de date statistice cu privire la gubernia Poltava (vol. XIV, 1894), cu însemnările lui V. I. Lenin

deseatine, și înmulțind numărul gospodăriilor din fiecare subdiviziune cu întinderea medie a suprafeței cultivate între limitele menționate). Obținem următoarele date privitoare la cele 76.032 de gospodării (numai săteni, fără țirgoveți) cu 362.298 de deseatine de pământ cultivat : 31.001 gospodării (40,8%) nu-și cultivă pământul sau cultivă numai pînă la 3 deseatine de 1 gospodărie, avînd numai 36.040 de deseatine suprafață cultivată (9,9%) ; 19.017 gospodării (25%) cultivă peste 6 deseatine de 1 gospodărie, avînd 209.195 de deseatine suprafață cultivată (57,8%). (Vezi „Culegerile de date statistice cu privire la economia guberniei Poltava“, județele Konstantinograd, Horol și Pireatin ⁴⁸). *Repartizarea* suprafeței cultivate se constată a fi foarte asemănătoare cu aceea pe care am văzut-o în gubernia Taurida, deși, în general, *mărimea* suprafeței cultivate este mai redusă. Se înțelege că o repartizare atît de inegală este posibilă numai atunci cînd pământul cumpărat și cel luat în arendă este concentrat în mîna unei minorități. Nu avem date complete în această privință, pentru că în culegeri nu există o clasificare a gospodăriilor după starea materială, și trebuie să ne mărginim la următoarele date privitoare la județul Konstantinograd. În capitolul despre gospodăria diferitelor categorii de țărani (cap. II, § 5 „Agricultura“), autorul culegerii comunică următorul fapt : „În general, dacă împărțim pământul luat în arendă în trei categorii – arendări în care participantului îi revin : 1) sub 10 deseatine, 2) între 10 și 30 de deseatine și 3) peste 30 de deseatine – obținem pentru fiecare din aceste categorii următoarele date * :

Numărul relativ

	al partioi- pașilor	al pămîntului arendat	La un partioi- paș revin de- seatine de pămînt	Din pămîntul arendat se dă în arendă în afară
	%	%		%
Arendări mici (sub 10 des.)	86,0	35,5	3,7	6,6
„ mijlocii (10—30 „)	8,3	16,6	17,5	3,9
„ mari (peste 30 „)	5,7	47,9	74,8	12,9
<i>Total</i>	100	100	8,6	9,3

Comentariile sînt de prisos.

* Culegere, pag. 142.

Pentru gubernia Kaluga nu avem decît următoarele date, foarte fragmentare și incomplete, asupra suprafețelor cultivate cu cereale ale unui număr de 8.626 de gospodării (aproape $\frac{1}{20}$ din numărul total al gospodăriilor țărănești din gubernie.*).

	Grupuri de gospodării după mărimea suprafeței cultivate						Total
	Care cultivă cereale de toamnă, banițe						
	Care nu cultivă	pînă la 15	15—30	30—45	45—60	peste 60	
% gospodăriilor.....	7,4	30,8	40,2	13,3	5,3	3,0	100
„ persoanelor de ambele sexe	3,3	25,4	40,7	17,2	8,1	5,3	100
„ suprafețelor cultivate	—	15,0	39,9	22,2	12,3	10,6	100
„ din numărul total al cailor de muncă.....	0,1	21,6	41,7	19,8	9,6	7,2	100
„ venitului brut provenit din agricultură.....	—	16,7	40,2	22,1	21,0		100
Deseatine cultivate la o gos- podărie.....	—	2,0	4,2	7,2	9,7	14,1	—

Adică 21,6% din gospodării, cuprinzînd 30,6% din populație, dețin 36,6% din caii de muncă, 45,1% din suprafața cultivată, 43,1% din venitul *brut* provenit din agricultură. E limpede că și aceste cifre dovedesc concentrarea de către țărani înstăriți a pămîntului cumpărat și a pămîntului luat în arendă.

În ceea ce privește gubernia Tver, în ciuda abundenței de date din culegeri, prelucrarea recensămintelor pe gospodării e extrem de incompletă ; nu există o clasificare a gospodăriilor după situația economică. De această lipsă profită d-l Vihleav pentru a nega în „Culegere de date statistice cu privire la gubernia Tver“ (vol. XIII, partea a 2-a. „Gospodăria țărănească“. Tver, 1897) „diferențierea“ țărănimii, pentru a demonstra tendința spre „o mai mare uniformitate“ și pentru

* „Studiul statistic asupra guberniei Kaluga pe 1896“. Kaluga, 1897, pag. 43 și urm., 83 și 113 din anexe.

a proslăvi „producția populară“ (pag. 312) și „gospodăria naturală“. D-l Vihleav se lansează în cele mai riscante și mai neîntemeiate raționamente cu privire la „diferențiere“ nu numai fără a da nici un fel de date exacte asupra grupurilor de țărani, dar chiar fără a fi lămurit asupra adevărului elementar că descompunerea se produce în cadrul obștii și că, de aceea, a vorbi despre „diferențiere“ și a lua *exclusiv* grupări pe obști sau pe plăși e pur și simplu ridicol*.

IX. TOTALIZAREA DATELOR STATISTICE ALE ZEMSTVELOR
CU PRIVIRE LA DESCOMPUNEREA ȚĂRĂNIMII
ANALIZATE MAI SUS

Pentru a compara între ele și a clasifica datele menționate mai sus cu privire la descompunerea țărănimii, este evident că nu putem să luăm cifre absolute și să le adunăm pe grupuri: pentru aceasta ar trebui să avem date complete cu privire la un grup întreg de raioane și metode identice de clasificare. Nu putem compara și confrunța decât *raportul dintre grupurile superioare și inferioare* (după posesiunea de pământ, de vite, de unelte etc.). Raportul care arată, de pildă, că 10% din gospodăria dețin 30% din suprafața cultivată face abstracție de deosebirea dintre cifrele absolute, și de aceea poate fi comparat cu orice raport asemănător din oricare regiune. Pentru a face însă o astfel de comparație, trebuie ca în altă regiune să luăm tot 10% din gospodăria, nici mai mult, nici mai puțin. Dar grupurile din diferitele județe și gubernii nu sînt egale ca mărime. Sintem prin urmare nevoiți să *fărim* aceste grupuri, pentru a lua din fiecare regiune aceeași

* Ca o curiozitate, cităm un mic exemplu. „Concluzia generală“ a d-lui Vihleav glăsuiește: „Cumpărarea de pămînturi de către țărani din gubernia Tver are tendința de a uniformiza dimensiunile suprafeței de pământ posedate“ (pag. 11). Dovezile? — Dacă luăm *grupurile de obști* după mărimea lotului, constatăm că la *obștile* cu loturi mici procentul gospodăriilor cu pământ cumpărat este mai mare. — D-lui Vihleav nici nu-i trece prin minte că pămîntul este cumpărat de membrii *înstăriți* ai obștilor cu loturi mici! Se înțelege că nu este nevoie să analizăm amănunțit asemenea „concluzii“ ale unui narodnic înfocat, cu atît mai mult cu cît îndrăzneala d-lui Vihleav a scandalizat pînă și pe economiștii din lagărul său. Deși d-l Karîșev își exprimă în „Russkoe Bogatstvo“ (1898, nr. 8) profunda simpatie pentru d-l Vihleav pentru faptul că „se orientează bine în problemele care se ridică în fața economiei țării în momentul de față“, el este totuși nevoit să recunoască că d-l Vihleav este prea „optimist“, că concluziile lui referitoare la tendința de uniformizare sînt „puțin convingătoare“, că datele lui „nu spun nimic“, iar concluziile lui „nu sînt întemeiate“.

cotă procentuală de gospodărie. Să presupunem că vom lua 20% din gospodărie pentru țărănimea înstărită și 50% pentru cea săracă, adică vom forma din grupurile superioare un grup de 20% din gospodărie, iar din grupurile inferioare un grup de 50% din gospodărie. Să lămurim acest procedeu printr-un exemplu. Să presupunem că avem cinci grupuri, ale căror proporții, pornind de la grupul inferior la cel superior, sînt următoarele: 30%, 25%, 20%, 15% și 10% din gospodărie ($S = 100\%$). Pentru a forma grupul inferior, luăm primul grup și $\frac{4}{5}$ din grupul al doilea ($30 + \frac{25 \cdot 4}{5} = 50\%$), iar pentru a forma grupul superior, luăm ultimul grup și $\frac{2}{3}$ din penultimul grup ($10 + \frac{15 \cdot 2}{3} = 20\%$); totodată, se înțelege că și cotele procentuale ale suprafețelor cultivate, vitelor, uneltelor etc. se stabilesc în același mod. Adică, dacă cotele procentuale ale suprafețelor cultivate care revin cotelor arătate ale gospodăriilor vor fi următoarele: 15%, 20%, 20%, 21% și 24% ($S = 100\%$), atunci grupului nostru superior de 20% din gospodărie îi vor reveni ($24 + \frac{21 \cdot 2}{3} =$) 38% din suprafețele cultivate, iar grupului nostru inferior de 50% din gospodărie îi vor reveni ($15 + \frac{20 \cdot 4}{5} =$) 31% din suprafețele cultivate. Este evident că, fărîmițînd grupurile în felul acesta, *nu schimbăm nici cu o iotă raportul real* dintre păturile superioare și cele inferioare ale țărănimii*. Această fărîmițare este însă necesară, în primul rînd, pentru că în felul acesta în loc de 4-5-6-7 grupuri diferite obținem trei grupuri mari cu caracteristici bine definite** ; în al doilea rînd, numai pe această cale se poate face o comparație între datele privitoare la descompunerea țărănimii în cele mai diferite regiuni cu cele mai diferite condiții.

* Prin folosirea acestui procedeu, se comite o mică greșeală, datorită căreia descompunerea apare *mai atenuată* decît este în realitate. Anume: grupului superior i se adaugă reprezentanții mijlocii și nu cei superiori ai grupului următor; grupului inferior i se adaugă reprezentanții mijlocii și nu cei inferiori ai grupului următor. Este clar că această greșeală este cu atît mai mare, cu cît grupurile sînt mai mari și cu cît numărul grupurilor este mai mic.

** În paragraful următor vom vedea că proporțiile grupurilor luate de noi se apropie de grupurile întregii țărănimii ruse repartizate după numărul cailor care revin la 1 gospodărie.

Pentru a aprecia raportul dintre grupuri, luăm următoarele date, care au cea mai mare importanță în problema descompunerii : 1) numărul gospodăriilor ; 2) numărul persoanelor de ambele sexe ale populației țărănești ; 3) suprafața de pământ lotual ; 4) a celui cumpărat ; 5) a celui luat în arendă ; 6) *a celui dat în arendă* ; 7) suprafața totală de pământ aflată în posesiunea sau folosința grupului (pământ lotual + pământul cumpărat + pământul luat în arendă - cel dat în arendă) ; 8) mărimea suprafețelor cultivate ; 9) numărul vitelor de muncă ; 10) al tuturor vitelor ; 11) numărul gospodăriilor cu muncitori agricoli ; 12) *al gospodăriilor cu câștiguri în afara gospodăriei* (separînd pe cît este posibil acele categorii de „câștiguri” în care predomină munca salariată, vînzarea forței de muncă) ; 13) al stabilimentelor comerciale-meșteșugărești, și 14) al uneltelor agricole perfecționate. Datele reproduse cu caractere cursive („darea pămîntului în arendă” și „câștigurile în afara gospodăriei”) au o însemnătate *negativă*, arătînd decăderea gospodăriei, ruinarea țaranului și transformarea lui în muncitor. Toate celelalte date au o însemnătate *pozitivă*, arătînd extinderea gospodăriei și transformarea țaranului în întreprinzător rural.

Pe baza tuturor acestor date, calculăm pentru fiecare grup de gospodărie raportul procentual față de totalul pe un județ sau pe cîteva județe dintr-o gubernie și apoi stabilim (după metoda descrisă de noi) care anume cotă procentuală de pământ, suprafață cultivată, vite etc. va reveni celor 20% gospodăriei din grupurile superioare și celor 50% gospodăriei din grupurile inferioare *.

Dăm un tabel întocmit în felul acesta, care cuprinde datele pe 21 de județe din 7 gubernii, cu privire la 558.570 de gospodăriei țărănești cu o populație de 3.523.418 locuitori de ambele sexe.

* Rugăm pe cititor să nu uite că acum avem de-a face nu cu cifre absolute, ci numai cu raportul dintre pătura superioară și cea inferioară a țărînimii. De aceea acum, de pildă, raportăm cifra procentuală a gospodăriilor cu muncitori agricoli (sau cu „câștiguri în afara gospodăriei”) nu la numărul gospodăriilor din grupul respectiv, ci la numărul total al gospodăriilor cu muncitori agricoli (sau cu „câștiguri în afara gospodăriei”) din județ, adică stabilim acum nu măsura în care fiecare grup folosește munca salariată (sau recurge la vînzarea forței de muncă), ci stabilim numai raportul dintre grupul superior și cel inferior în ceea ce privește folosirea muncii salariate (sau în ceea ce privește participarea la „câștiguri în afara gospodăriei”, la vînzarea forței de muncă).

Tabelul A*. Din grupurile *superioare* s-a

Gubernii	Județe	Numerele liniilor pe diagramă	Raportul		
			Pământul dat în arendă	Gospodăriile cu „acișiguri în atara gospodăriei”	Numărul gospodăriilor
Taurida	Dneprovsk, Melitopol și Berdeansk	1	9,7	12,6	20
Samara	Novouzensk	—	0,7	—	20
	Nikolaev	—	0,3	4,1	20
	Media	2	0,5	4,1	20
Saratov	Kamișin	3	11,7	13,8	20
Perm	Krasnoufimsk	—	7,8	0,6	20
	Ekaterinburg	—	—	4,3	20
	Media	4	7,8	2,4	20
Orel	Eleț și Trubcevsck	5	2,7	15,8	20
Voronej	Zadonsk	6	11,9	11,6	20
	Zadonsk, Zemleansk, Korotoiak și Nișnedevițk	—	12,5	12,6	20
		—	—	—	—
Nijni-Novgorod	Kneaghinin, Vasil și Makariev	7	3,8	13,7	20

* Vezi notele la tabel pag. 84 (Vezi vol. de față, pag. 122. — *Nota red.*)

format un grup cuprinzând 20% din gospodării

procentual pe care îl reprezintă față de total pe județe sau pe grupuri de județe

Populația de ambele sexe	Pământul				Suprafața cultivată	Vitele		Stabilimentele comerciale-încețug-gărești	Gospodăriile cu muncitori agricoli salariați	Unelele perfecționate
	total	cumpărat	luat în arendă	suprafața aflată în folosință		de muncă	total			
27,0	36,7	78,8	61,9	49,0	49,1	42,3	44,6	—	62,9	85,5
28,4	—	99	82	—	56	62	57	—	78,4	72,5
29,7	—	—	60,1	—	—	48,6	47,1	—	62,7	—
29	—	99	71	—	56	55,3	52,0	—	70,5	72,6
30,3	34,1	—	59	47	50,5	57,4	53,2	—	65,9	—
26,8	30	—	58,3	49,6	49,2	42,5	41,2	42,8	66,4	86,1
26,1	—	—	83,7	—	55,1	42,3	41,8	37,0	74,9	—
26,4	30	—	71	49,6	52,1	42,4	41,5	39,9	70,6	86,1
27,4	29,0	63,4	51,7	38,2	—	42,1	37,8	49,8	57,8	75,5
28,1	29,1	66,8	53,6	34,6	33,9	41,7	39,0	47,4	56,5	77,3
28,1	30,9	—	49,2	34,1	—	38	37,2	45,9	48,4	70,1
27,8	29,4	59,7	50,8	36,5	38,2	46,3	40,3	51,2	54,5	—

Tabelul B*. Din grupurile inferioare s-a

Gubernii	Județe	Numerele liniilor pe diagramă	Raportul		
			pământul dat în arendă	gospodăriile cu „cîștiguri în afara gospodăriei”	numărul gospodăriilor
Taurida	Dneprovsk, Melitopol și Berdeansk	1	72,7	68,2	50
Samara	Novouzensk Nikolaev Media	—	93,8	74,6	50
		—	98	78,6	50
		2	95,9	76,6	50
Saratov	Kamîșin Volsk, Kuznețk, Balașov și Serdobsk	3	71,5	60,2	50
		—	64,6	—	50
Perm	Krasnoufimsk Ekaterinburg Media	—	74	93,5	50
		—	—	65,9	50
		4	74	79,7	50
Orel	Eleț și Trubcevsck	5	93,9	59,3	50
Voronej	Zadonsk Zadonsk, Zemleansk, Korotoiak și Nijnedevițk	6	63,3	65,3	50
		—	67	63,8	50
Nijni-Novgorod	Kneaghinin, Vasil și Makariev	7	88,2	65,7	50

* Vezi notele la tabel la pagina următoare. (Vezi vol. de față, pag.122. — Nota red.)

format un grup cuprinzînd 50% din gospodăria

procentual pe care îl reprezintă față de total pe județe sau pe grupuri de județe											
populația de ambele sexe	Pământul				suprafața cultivată	Vitele		stabilimentele comerciale-meșteșugărești	gospodăriile cu muncitori agricoli salariați	unetele perfecționate	
	total	cumpărat	luat în arendă	suprafața adiată în folosință		de muncă	total				
41,6	33,2	12,8	13,8	23,8	21,5	26,6	26	—	15,6	3,6	
39,6	—	0,4	5,0	—	16,3	11,3	14,4	—	4,4	2,8	
38	—	—	11,1	—	—	17,8	20,3	—	7,1	—	
38,8	—	0,4	8	—	16,3	14,5	17,3	—	5,7	2,8	
36,6	33	—	9,8	18,6	14,9	9,6	14,3	—	7,5	—	
37,6	35	—	14,1	25,2	21	14,7	19,7	—	—	—	
40,7	37,4	—	6,5	19,2	16,7	23,1	24	23,8	6,1	2	
44,7	—	—	8,7	—	21,2	30,5	30,8	35,6	10,4	—	
42,7	37,4	—	7,6	19,2	18,9	26,8	27,4	29,7	8,2	2	
39,4	37,2	8,9	12,9	24,9	—	17,7	23	20,2	7,8	2,4	
39,2	37,5	11	13,8	31,9	31	20	24,6	23,2	9,1	1,3	
37,2	33,6	—	15,4	29,9	—	20,3	23,4	17,3	13,1	3,6	
40,6	37,7	15,4	16,4	30,9	28,6	17,2	24,8	16,1	18,9	—	

Note la tabelele A și B

1. Pentru gubernia Taurida, datele cu privire la pământul dat în arendă se referă numai la două județe : Berdeansk și Dneprovsk.

2. Pentru aceeași gubernie, în categoria uneltelor perfecționate au fost incluse cositorile și secerătorile.

3. Pentru cele două județe din gubernia Samara, în locul procentului de pământ dat în arendă a fost luat procentul de gospodării care nu-și lucrează pământul și dau lotul în arendă.

4. Pentru gubernia Orel, întinderea de pământ dat în arendă (prin urmare și suprafața totală aflată în folosință) este stabilită cu aproximație. Același lucru este valabil și pentru cele patru județe din gubernia Voronej.

5. Pentru gubernia Orel, date privitoare la uneltele perfecționate nu există decât pentru județul Eleț.

6. Pentru gubernia Voronej, în locul numărului de gospodării cu ciști-guri în afară s-a luat (din trei județe : Zadonsk, Korotoiak și Nijnedevițk) numărul gospodăriilor care furnizează muncitori agricoli.

7. Pentru gubernia Voronej nu există date referitoare la uneltele perfecționate decât pentru două județe : Zemleansk și Zadonsk.

8. Pentru gubernia Nijni-Novgorod, în locul gospodăriilor cu „indeletniciri în afara gospodăriei“, în general s-au luat gospodăriile cu indeletniciri sezoniere.

9. Pentru unele județe, în locul numărului de stabilimente comerciale-meșteșugărești am fost nevoiți să luăm numărul de gospodării cu stabilimente comerciale-meșteșugărești.

10. Când în culegeri există mai multe rubrici privitoare la „ciști-guri în afara gospodăriei“, am căutat să scoatem în evidență acele „ciști-guri“ care exprimă în modul cel mai exact munca salariată, vânzarea forței de muncă.

11. Pământul dat în arendă a fost luat, în limita posibilităților, în întregime : și cel lotual și cel extralotual, și arăturile, și fânețele.

12. Reamintim cititorului că pentru județul Novouzensk au fost excluși hutornicii și germanii ; pentru județul Krasnoufimsk s-a luat numai partea agricolă a județului ; pentru județul Ekaterinburg au fost excluși țărani fără pământ și cei care au numai fânețe ; pentru județul Trubcevsck au fost excluse obștile din apropierea orașelor ; pentru județul Kneaghinin a fost exclus satul Bolșoc Murașkino, în care predomină „indeletniciri în afara gospodăriei“ etc. Aceste excepții au fost în parte făcute de noi, în parte au fost determinate de caracterul materialului. De aceea este evident că descompunerea țărânimii este în realitate mai accentuată decât o arată tabelul și diagrama noastră.

Pentru a ilustra acest tabel rezumativ și pentru a arăta în mod concret că raportul dintre grupurile superioare și cele inferioare ale țărânimii este absolut identic în cele mai diferite regiuni, am întocmit diagrama de mai jos, în care am trecut datele procentuale din tabel. În dreapta coloanei, care stabi-

lește cotele procentuale din numărul total al gospodăriilor, este o linie care indică caracteristicile *pozitive* ale situației economice (extinderea suprafeței de pământ aflat în posesiune, sporirea numărului de vite etc.), iar în stînga este o linie care indică caracteristicile *negative* ale stării economice (darea pământului în arendă, vînzarea forței de muncă ; aceste coloane sînt scoase în evidență printr-o hașurare specială). Distanța de la linia orizontală *superioară* a diagramei pînă la fiecare curbă *continuuă* indică partea grupurilor *înstărite* în totalul de gospodării țărănești, pe cînd distanța de la linia orizontală *inferioară* a diagramei pînă la fiecare curbă *punctată* indică partea grupurilor *sărace* ale țărănimii în totalul de gospodării țărănești. În sfîrșit, pentru a înfățișa mai clar caracterul general al acestor date rezumative, am trasat o linie „medie“ (stabilită prin calcularea mediilor aritmetice ale datelor procentuale trecute în diagramă. Ca să se deosebească de celelalte linii, linia „medie“ este de culoare roșie). Această linie „medie“ ne arată, ca să zicem așa, descompunerea tipică a țărănimii ruse din zilele noastre.

Acum, pentru a totaliza datele citate mai sus (§§ I-VII) privitoare la descompunere, să analizăm coloană cu coloană această diagramă.

Prima cîoloană din dreapta coloanei care arată procentul de gospodării marchează partea din *populație* care formează grupul superior și cel inferior. Vedem că pretutindeni numărul membrilor de familie este la țărănimea înstărită mai mare decît cel mijlociu, iar la țărănimea săracă – mai mic. Am vorbit deja despre importanța acestui fapt. Vom adăuga că ar fi greșit să luăm ca unitate pentru toate comparațiile nu gospodăria, familia, ci 1 locuitor (cum le place narodnicilor să facă). Dacă cheltuielile unei familii înstărite sporesc datorită numărului mai mare de membri de familie, pe de altă parte volumul cheltuielilor dintr-o gospodărie cu o familie numeroasă scade (pentru construcții, pentru amenajarea casei și pentru gospodărie etc. etc. Engelhardt, în „Scrisori de la țară“, și Trirgov, în cartea „Obște și dările“, Petersburg, 1882, subliniază în mod deosebit avantajul pe care-l au sub raport economic familiile mari).

De aceea, a lua ca termen de comparație 1 suflet, fără a lua în considerație această reducere a cheltuielilor, înseamnă a asimila în mod artificial și greșit situația unui „suflet“ dintr-o familie mare cu cea a unui suflet dintr-o familie mică. De altfel diagrama arată limpede că grupul înstărit al țărănimii concentrează o parte mult mai mare din producția agricolă decît ar rezulta din calculul pe cap de locuitor.

Coloana următoare reprezintă pămîntul lotual. În repartizarea lui se observă o foarte mare uniformitate, așa cum de altfel și trebuie să fie în virtutea caracterului juridic al lotului. Totuși, chiar și aici începe procesul înlăturării sărăcimii de către cei înstăriți : *pretutindeni* vedem că grupurile superioare posedă o parte ceva mai mare din pămînt lotual în raport cu procentul populației, iar grupurile inferioare o parte ceva mai mică. „Obștea“ înclină de partea intereselor burgheziei țărănești. Dar, în comparație cu posesiunea *reală* a pămîntului, inegalitatea repartizării pămîntului lotual este cu totul infimă. Repartizarea lotului nu ne dă (după cum se vede limpede din diagramă) nici o indicație asupra repartizării reale a pămîntului și a gospodăriei *.

Urmează coloana referitoare la pămîntul cumpărat. Pretutindeni el este concentrat în mîna celor înstăriți : o cincime din totalul gospodăriilor dețin 6 sau 7 zecimi din totalul pămînturilor cumpărate de țărani, pe cînd gospodăriilor sărăcimii, care reprezintă jumătate din totalul gospodăriilor, le revine maximum 15% ! După aceasta se poate judeca însemnătatea pe care o are grija „narodnicilor“ pentru ca „țărăni-mea“ să poată cumpăra cît mai mult pămînt și cît mai ieftin.

Coloana următoare reprezintă pămîntul luat în arendă. Și aici vedem pretutindeni că pămîntul este concentrat la cei înstăriți (o cincime din totalul gospodăriilor deține 5-8 zecimi din totalul pămîntului luat în arendă), care pe deasupra, așa cum am văzut mai sus, iau mai ieftin în arendă pămîntul. Această acaparare de către burghezia țărănească a pămîntului luat în arendă dovedește că „arendarea de către țărani“ are un *caracter lucrativ* (cumpărarea de pămînt pentru vînzarea pro-

* E suficient să arunci o singură privire pe diagramă ca să-ți dai seama că clasificarea după lot este improprie pentru studiarea descompunerii țărănimii.

dusului) *. Afirmînd însă acest lucru, noi nu negăm cîtuși de puțin faptul luării de pămînt în arendă de nevoie. Dimpotrivă, diagrama ne arată *cu totul alt* caracter al arendării la sărăcime, care se cramponează de pămînt (la $\frac{1}{2}$ din totalul gospodăriilor revin 1-2 zecimi din totalul pămîntului luat în arendă). Sînt țărani și țărani.

Însemnătatea contradictorie a arendării în „gospodăria țărănească” iese în evidență îndeosebi atunci cînd se compară coloana referitoare la luarea în arendă cu coloana referitoare la *darea în arendă a pămîntului* (prima coloană *din stînga*, adică printre caracteristicile negative). Vedem aici tocmai contrariul : printre cei care dau în arendă pămîntul, locul principal îl ocupă grupurile inferioare (la $\frac{1}{2}$ din gospodării revin 7-8 zecimi din pămîntul dat în arendă), care caută să scape de lot ; acesta trece (în pofida interdicțiilor și îngădirilor impuse de lege) în mîinile celor înstăriți. Așadar, atunci cînd ni se spune că „țărănimea” ia pămînt în arendă și că tot „țărănimea” dă pămînt în arendă, știm că primul fenomen se referă mai ales la burghezia sătească, iar al doilea la proletariatul sătesc.

Raportul dintre cumpărarea, luarea în arendă și darea în arendă a pămîntului, pe de o parte, și lotul de pămînt, pe de altă parte, *determină și suprafața de pămînt posedat în mod real* de grupuri (coloana a 5-a din dreapta). Pretutindeni vedem că repartizarea reală a suprafeței totale de pămînt aflat la dispoziția țăranilor nu mai are nimic comun cu „caracterul egalitar” al lotului. 20% din gospodării dețin între 35%

* În cartea d-lui Karișev despre arendări e foarte interesantă „Încheierea” (cap. VI). După toate afirmațiile sale neîntemeiate și care sînt în contradicție cu datele statistice ale zemstvelor, cu privire la faptul că luarea în arendă de către țărani nu are un caracter lucrativ, d-l Karișev formulează aici o „teorie a arendărilor” (împrumutată de la W. Roscher etc.), adică dezideratul fermierilor din Europa occidentală, expus într-o formă savantă : „lunga durată a termenului de arendare” („este necesar ca... agricultorul să aibă o atitudine „gospodărească”... față de pămînt”, pag. 371) și nivelul moderat al arenzii, care să lase în mîinile arendașului salariul, dobînda și amortizarea capitalurilor întrebuintate de el, precum și profitul de întreprinzător (373). Și pe d-l Karișev nu-l pune cîtuși de puțin pe gînduri faptul că această „teorie” figurează alături de obișnuita rețetă narodnicistă : „să se preîntîmpine” (398). Pentru „a se preîntîmpina” fermieratul, d-l Karișev recurge la o „teorie” a fermieratului ! Această „încheiere” a desăvîrșit, firește, contradicția fundamentală a cărții d-lui Karișev, care, pe de o parte, împărtășește toate prejudecățile narodniciste și simpatizează din toată inima cu teoreticienii clasici ai micii burghezii, ca Sismondi (vezi Karișev. „Emfiteoza pămînturilor pe continentul european”, Moscova, 1885), iar pe de altă parte nu poate să nu recunoască că arendarea dă „un imbold” (pag. 396) descompunerii țărănimii, că „păturile mai înstărite” înlătură pe cele mai puțin înstărite, că dezvoltarea relațiilor agrare ducе tocmai la munca salariată (pag. 397).

și 50% din întreaga suprafață de pământ, iar 50% din gospodării — între 20% și 30%. În ceea ce privește repartizarea *pământurilor cultivate* (coloana următoare), înlăturarea grupului inferior de către cel superior apare și mai pronunțat, probabil din cauză că țărănimea săracă adeseori nu este în stare să-și folosească în mod gospodăresc pământul și-l lasă în paragină. Ambele coloane (cea referitoare la suprafața totală de pământ posedat și cea referitoare la suprafața de pământ cultivat) arată că cumpărarea și arendarea de pământ duc la *micșorarea* părții grupurilor inferioare în sistemul economic general, adică la înlăturarea lor de către minoritatea înstărită. Aceasta din urmă are acum un rol dominant în economia țărănească, concentrând în mîna ei o parte din pământurile cultivate aproape egală cu aceea care aparține restului țărănimii, luată la un loc.

Următoarele două coloane arată modul în care sînt repartizate în rîndurile țărănimii vitele de muncă și toate celelalte vite în general. Cotele procentuale ale vitelor se deosebesc foarte puțin de cotele procentuale ale pământurilor cultivate; altfel nici n-ar fi putut să fie, deoarece numărul vitelor de muncă (precum și al tuturor vitelor) determină suprafața de pământ cultivat și este la rîndul lui determinat de aceasta.

Coloana următoare arată partea diferitelor grupuri ale țărănimii în numărul total al stabilimentelor comerciale și meșteșugărești. A cincea parte din gospodării (grupul înstărit) concentrează circa $\frac{1}{2}$ din aceste stabilimente, iar gospodăriile sărace, care reprezintă $\frac{1}{2}$ din gospodării, numai $\frac{1}{5}$ *, adică „îndeletnicirile în afara gospodăriei“, care sînt expresia transformării țărănimii în burghezie, sînt concentrate mai ales în mîna agricultorilor celor mai înstăriți. Prin urmare, țărani înstăriți își investesc capitalul atît în agricultură (cumpărări de pământ, arendări, angajări de muncitori, unelte perfecționate etc.) cît și în stabilimente meșteșugărești, în comerț și în cămătărie: capitalul comercial și cel al întreprinzătorilor se află în

* Și această cifră (circa $\frac{1}{5}$ din totalul stabilimentelor) este, firește, exagerată, pentru că în categoria țărănilor care nu-și cultivă pământul, atît a celor fără cai cît și a celor cu un singur cal, sînt incluși muncitorii agricoli, salahorii etc., precum și cei care nu se îndeletnicesc cu agricultura (prăvăliașii, mese-riașii etc.).

strînsă legătură, și condițiile înconjurătoare sînt acelea de care depinde care formă de capital va căpăta preponderență.

Datele privitoare la gospodăriile cu „cîștiguri în afară” (prima coloană *din stînga*, în rîndul caracteristicilor negative) indică de asemenea „îndeletniciri în afara gospodăriei”, dar care au o însemnătate opusă și marchează transformarea țărănului în proletar. *Aceste* „îndeletniciri în afara gospodăriei” sînt concentrate în mina sărăcimii (la 50% din totalul gospodăriilor revin 60–90% din numărul total al gospodăriilor cu cîștiguri în afară), în timp ce grupurile înstărite participă numai într-o măsură neînsemnată la aceste îndeletniciri (nu trebuie uitat faptul că n-am putut să delimităm precis pe cei cu gospodării de muncitori nici în această categorie de persoane cu „îndeletniciri în afară”). Este suficient să comparăm datele privitoare la „cîștiguri în afară” cu datele privitoare la „stabilitamentele comerciale-meșteșugărești”, pentru a vedea caracterul complet opus al celor două tipuri de „îndeletniciri în afara gospodăriei”, pentru a înțelege ce încurcătură de necrezut creează confundarea obișnuită a acestor tipuri.

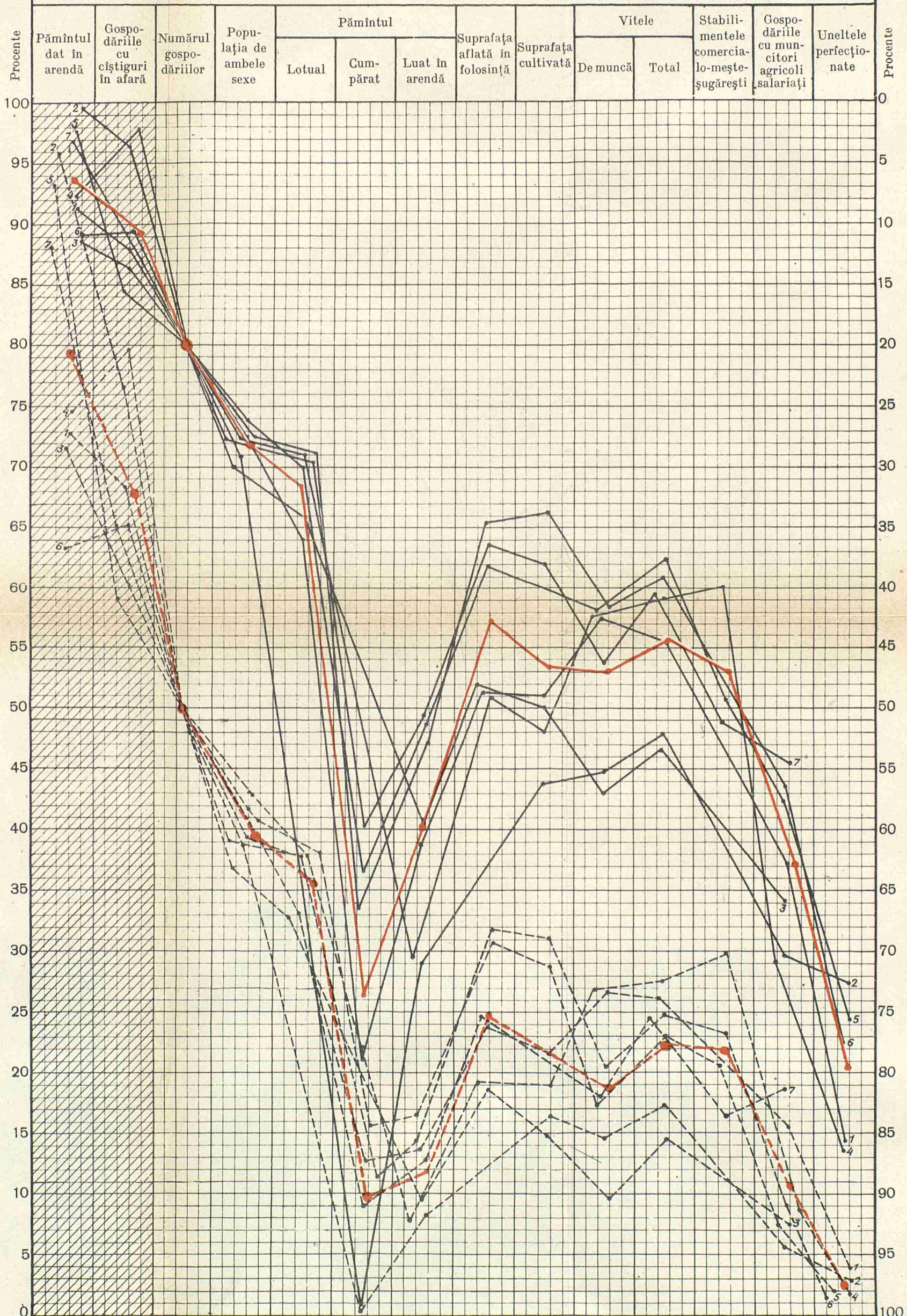
Gospodăriile cu muncitori agricoli sînt concentrate pretutindeni în grupul țărănimii înstărite (la 20% din gospodării revin 5–7 zecimi din numărul total al gospodăriilor cu muncitori agricoli); acest grup (în pofida faptului că are familii numeroase) nu poate exista fără clasa muncitorilor agricoli, care îl „completează”. Vedem aici o confirmare concretă a principiului expus mai sus, și anume că este absurd să compari numărul gospodăriilor cu muncitori agricoli cu numărul total al „gospodăriilor” țărănești (inclusiv „gospodăriile” muncitorilor agricoli). Este *mult mai just* să compari numărul gospodăriilor cu muncitori agricoli numai cu *o cincime* din totalul gospodăriilor țărănești, pentru că minoritatea înstărită concentrează aproape $\frac{3}{5}$ sau chiar $\frac{2}{3}$ din numărul total al gospodăriilor cu muncitori agricoli. În rîndurile țărănimii, angajarea de muncitori în scop lucrativ întrece cu mult angajarea de muncitori făcută de nevoie, din cauza lipsei de lucrători în cadrul familiei: la țărănimea săracă și *cu familii mici*, care formează 50%, revine numai circa $\frac{1}{10}$ din totalul gospodăriilor cu muncitori agricoli (și aici, de altfel, în categoria celor săraci

au nimerit prăvăliașii, întreprinzătorii etc., care în nici un caz nu angajează de nevoie muncitori).

Ultima coloană, care arată repartizarea uneltelor perfecționate, am putea-o intitula, după exemplul d-lui V.V., în felul următor : „curente progresiste în gospodăria țărănească“. Aceste unelte sînt cel mai „just“ repartizate în județul Novouzensk din gubernia Samara, unde gospodăriile înstărite, care reprezintă o cincime din totalul gospodăriilor, dețin numai 73 de unelte din 100, iar gospodăriile sărăcimii, care reprezintă jumătate din totalul gospodăriilor, au cu totul 3 unelte din 100.

Trecem la compararea diferitelor regiuni în ceea ce privește gradul de descompunere a țărănimii. În această privință pe diagramă ies clar în evidență două feluri de regiuni : în guberniile Taurida, Samara, Saratov și Perm, descompunerea țăranilor plugari este mult mai accentuată decît în guberniile Orel, Voronej și Nijni-Novgorod. Pe diagramă liniile primelor patru gubernii trec pe sub linia roșie medie, iar liniile ultimelor trei gubernii pe deasupra liniei medii, arătînd deci o mai mică concentrare în mîna minorității înstărite a avuției provenite din agricultură. Regiunile din prima categorie au cel mai mult pămînt și sînt strict agricole (în gubernia Perm, părțile agricole ale județelor sînt luate separat), agricultura avînd un caracter extensiv. Dat fiind acest caracter al agriculturii, descompunerea țăranilor plugari este ușor de sesizat, și de aceea ea apare în mod vădit. Dimpotrivă, în regiunile din categoria a doua vedem, pe de o parte, o dezvoltare a agriculturii cu caracter comercial pe care datele noastre nu o cuprind, de pildă culturile de cîneapă din gubernia Orel. Pe de altă parte vedem că „îndeletnicirile în afara gospodăriei“ atît în sensul muncii salariate (județul Zadonsk din gubernia Voronej) cît și în sensul îndeletnicirilor neagricole (gubernia Nijni-Novgorod) au aici o importanță uriașă. Însemnătatea acestor două împrejurări în problema descompunerii plugărimii este imensă. Despre prima împrejurare (deosebiri în ceea ce privește formele agriculturii cu caracter comercial și progresul agriculturii în diferite regiuni) am mai vorbit. Însemnătatea celeilalte împrejurări (rolul „îndeletnicirilor în afara gospodăriei“) nu este mai puțin evidentă. Dacă într-o anumită regiune masa țărănimii se compune din muncitori agricoli, zileri sau muncitori salariați care lu-

RAPORTUL PROCENTUAL
PE CARE ÎL REPREZINTĂ FAȚĂ DE TOTAL PE JUDEȚE SAU PE GRUPURI DE JUDEȚE:

— Liniile *continue* arată în procente (socotind de la linia orizontală de sus) partea țărănimii *instărite* în totalitatea pământurilor, a suprafețelor cultivate, a vitelor etc.

- - - Liniile *punctate* arată în procente (socotind de la linia orizontală de jos) partea țărănimii *sărace* în totalitatea pământurilor, a suprafețelor cultivate, a vitelor etc.

Liniile *negre* arată gradul de descompunere pe anumite județe sau grupuri de județe, ale căror numere (1-7) sînt arătate în tablele A și B.

Liniile *roșii* arată gradul „mediu” de descompunere (adică mediile aritmetice deduse din datele procentuale trecute pe diagramă).

crează în diferite stabilimente și care posedă loturi, descompunerea plugărimii se va manifesta aici, firește, într-o măsură foarte neînsemnată *. Dar pentru a ne face o idee justă asupra situației, trebuie să facem o comparație între acești reprezentanți tipici ai proletariatului sătesc și reprezentanții tipici ai burgheziei sătești. Zilerul din gubernia Voronej, care posedă un lot și care pleacă după „cîștig“ în sud, trebuie să fie comparat cu țăranul din gubernia Taurida, care cultivă suprafețe întinse. Dulgherul din guberniile Kaluga, Nijni-Novgorod sau Iaroslavl trebuie să fie comparat cu grădinarul sau țăranul din gubernia Iaroslavl sau Moscova, care ține vaci pentru a vinde lapte etc. Tot astfel, dacă masa țăranimii locale este ocupată în industria prelucrătoare, realizînd din loturile ei numai o mică parte din mijloacele de subzistență, datele cu privire la descompunerea plugărimii trebuie completate cu datele referitoare la descompunerea țăranimii cu îndeletniciri în afara gospodăriei agricole. În capitolul al V-lea ne vom ocupa de această din urmă problemă ; acum însă ne preocupă numai descompunerea țăranilor prin excelență plugari.

X. DATELE TOTALIZATOARE ALE STATISTICII ZEMSTVELOR ȘI ALE RECENSĂMINTULUI CAILOR BUNI PENTRU ARMATĂ *

Am arătat că raportul dintre grupul superior și grupul inferior al țăranimii se deosebește tocmai prin trăsăturile care sînt caracteristice raportului dintre burghezia sătească și proletariatul sătesc, că acest raport este foarte asemănător în cele mai diferite regiuni, în cele mai diferite condiții ; că pînă și expresiile cifrice ale acestui raport (adică cota procentuală a diferitelor grupuri față de întinderea totală a pămînturilor cultivate, de numărul total al vitelor etc.) oscilează în limite relativ foarte restrînse. Se naște, firește, întrebarea : în ce măsură pot fi folosite aceste date referitoare la *raportul* dintre grupuri în diferite regiuni pentru a ne face o idee asupra *grupurilor* în care se împarte întreaga țăranime rusă ? Cu alte cuvinte : după ce

* E foarte posibil ca descompunerea țăranimii să fie într-adevăr mult mai neînsemnată în guberniile centrale cu cernoziom, cum sînt guberniile Orel, Voronej și altele, din cauza lipsei de pămînt, a poverii dărilor și din cauză că sistemul muncii în dijmă a luat o mare amploare : toate aceste împrejurări întîrzie descompunerea.

date se pot judeca componența și corelația dintre grupul superior și grupul inferior în ceea ce privește întreaga țărănie rusă?

Avem foarte puține date de acest fel, pentru că în Rusia nu se fac recensăminte agricole în masă prin care să se înregistreze toate gospodăriile agricole din țară. Singurul material după care putem judeca grupurile economice în care se împarte țărănia noastră sînt datele totalizate ale statisticii zemstvelor și ale recensămîntului cailor buni pentru armată, privitoare la repartizarea vitelor de muncă (sau a cailor) între gospodăriile țărănești. Oricît de sărac ar fi acest material, totuși din el se pot trage concluzii care nu sînt lipsite de interes (desigur, foarte generale, aproximative, globale), mai ales datorită faptului că raportul dintre țărani cu cai mulți și cei cu cai puțini a și fost supus analizei, dovedindu-se a fi foarte asemănător în cele mai diferite regiuni.

Potrivit datelor „Culegerii rezumative de date statistice economice după recensămintele pe gospodării ale zemstvelor“ a d-lui Blagoveșcenski (vol. I, „Gospodăria țărănească“, Moscova, 1893)⁵⁰, recensămintele zemstvelor au cuprins 123 de județe din 22 de gubernii, cu 2.983.733 de gospodării țărănești și cu 17.996.317 locuitori de ambele sexe. Dar datele cu privire la repartizarea gospodăriilor după vitele de muncă nu sînt peste tot omogene. Anume, în trei gubernii trebuie să eliminăm 11 județe *, în care repartizarea s-a făcut nu pe patru, ci numai pe trei grupuri. Dar în restul de 112 județe din 21 de gubernii am obținut următoarele date totalizate, care se referă la aproape 2.500.000 de gospodării cu 15.000.000 de locuitori :

Grupuri de gospodării	Gospodării	% gospodă- riilor	Avînd vite de muncă, capete **	% din nu- mărul total al vitelor de muncă	Revin vite de muncă la o gospodărie
Fără vite de muncă	613.238	24,7	—	—	—
Cu 1 vită de muncă	712.256	28,6	712.256	18,6	1
„ 2 vite „ „	645.900	26,0	1.291.800	33,7	2
„ 3 și mai mult	515.521	20,7	1.824.969	47,7	3,5
<i>Total</i>	2.486.915	100	3.829.025	100	1,5

* 5 județe din gubernia Saratov, 5 din gubernia Samara și 1 din gubernia Basarabia.

** Aici sînt trecuți la cai și boi, o pereche de boi echivalînd cu un cal.

Char. p. 133

Всего напечатано в 1833 году 8 книг: 1) Словарь 2) Словарь 3) Словарь 4) Словарь 5) Словарь 6) Словарь 7) Словарь 8) Словарь

10

Словарь 10 томов издана в 5 лет (Авг. Кан., Мухом., Лоп.)

Словарь 5 томов 5 лет

Словарь	Книг	Лет	Листы
Словарь 10 томов	10	5	239548-86618
Словарь 5 томов	5	5	11040-17141-16309-24941
Словарь 1 том	1	1	---
Словарь 1 том	1	1	---
Словарь 1 том	1	1	---

Словарь 1 том 1 год

Словарь 1 том 1 год

Словарь 1 том 1 год

А по означенному 105 лет

Уморо по 112 лет

В 21 томов

565286	657764	600200	447394	2271304	2390616	178200
613238	712256	645900	515521	2486915	3395594	266860
24%	28%	26%	20%	100%		
	712256	1291300	1829263			3829025
	18%	33%	47%			200%

Словарь 1 том 1 год

Словарь 1 том 1 год

1) Словарь Кан., 80737 и Кан. 67575
2) Словарь Кан., 506670 и Кан. 1331
3) Словарь Кан., 2304416 и Кан. 126
4) Словарь Кан., 114824 и Кан. 2151617

Словарь 1 том 1 год

Словарь 1 том 1 год

O pagină dintr-un caiet al lui V. I. Lenin
cu extrase și calcule din cartea lui
N. A. Blagoveșcenski „Culegere rezu-
mativă de date statistice” (1893)

Aceste date cuprind ceva mai puțin de a patra parte din numărul total al gospodăriilor țărănești din Rusia europeană („Culegere de materiale statistice cu privire la situația economică a populației rurale din Rusia europeană” – editată de cancelaria comitetului de miniștri. Petersburg, 1894 – înregistrează în 50 de gubernii din Rusia europeană 11.223.962 de gospodării în plăși, inclusiv 10.589.967 de gospodării țărănești). Pe întreaga Rusie avem date referitoare la repartizarea cailor în rîndurile țăranilor în „Statistica Imperiului rus. XX. Recensămîntul cailor buni pentru armată din 1888” (Petersburg, 1891) și de asemenea în „Statistica Imperiului rus. XXXI. Recensămîntul cailor buni pentru armată din 1891” (Petersburg, 1894). Prima publicație conține prelucrarea unor date culese în 1888 cu privire la 41 de gubernii (inclusiv 10 gubernii din Regatul Poloniei), iar a doua publicație cuprinde date cu privire la 18 gubernii din Rusia europeană plus Caucazul, Stepa Kalmikă și Regiunea Oastei de la Don.

Luînd 49 de gubernii din Rusia europeană (datele privitoare la regiunea Donului sînt incomplete) și reunind datele din 1888 și 1891, obținem următorul tablou al repartizării numărului total al cailor aparținînd țăranilor din obștile satești :

În 49 de gubernii din Rusia europeană

Grupuri de gospodării:	Gospodării țărănești		Avînd cai		La o gospodărie revin cai
	total	în %	total	în %	
Fără cai	2.777.485	27,3	—	—	—
Cu 1 cal	2.909.042	28,6	2.909.042	17,2	1
„ 2 cai	2.247.827	22,1	4.495.654	26,5	2
„ 3 „	1.072.298	10,6	3.216.894	18,9	3
„ 4 și mai mult	1.155.907	11,4	6.339.198	37,4	5,4
<i>Total</i>	10.162.559	100	16.960.788	100	1,6

Prin urmare, pe întreaga Rusie repartizarea cailor de muncă în rîndurile țăranimii este foarte apropiată de cifra „medie” a descompunerii pe care am obținut-o mai sus în diagrama noastră. În realitate, descompunerea este chiar ceva mai profundă : în mîna a 22 % din totalul gospodăriilor (2.200.000 de gospodării din 10.200.000) sînt concentrați 9.500.000 de cai din 17.000.000, adică 56,3 % din numărul total. O masă

imensă de 2.800.000 de gospodării este lipsită cu desăvârșire de cai, iar 2.900.000 de gospodării cu câte un singur cal nu au decît 17,2% din numărul total al cailor*.

Bazîndu-ne pe faptul constatat mai sus că există o legitate în ceea ce privește raportul dintre grupuri, putem să stabilim acum adevărata însemnătate a acestor date. Dacă o cincime din totalul gospodăriilor concentrează o jumătate din numărul total al cailor, de aici se poate conchide fără greș că în mîna acesteia se află cel puțin (dar probabil mai mult) jumătate din întreaga producție agricolă a țărănilor. Această concentrare a producției e posibilă numai în cazul cînd în mîna acestei țărănime înstărite e concentrată cea mai mare parte a pămînturilor cumpărate și a celor luate în arendă de la țărani atît din pămînturi lotuale cît și din cele extralotuale. Tocmai această minoritate înstărită este principalul cumpărător și arendaș de pămînturi, în ciuda faptului că ea este, cu siguranță, cea mai bine înzestrată cu pămînt lotual. Dacă în anul cel mai bun țăranul rus „mijlociu“ abia-abia o scoate la capăt (și încă nu se știe dacă o scoate), această minoritate înstărită, îndestulată cu mult peste nivelul mijlociu, nu numai că acoperă toate cheltuielile prin veniturile provenite dintr-o gospodărie de sine stătătoare, dar mai realizează și surplusuri. Iar aceasta înseamnă că ea este producătoare de mărfuri, că ea produce produse agricole pentru vînzare. Mai mult încă : ea se transformă în burghezie sătească, îmbinînd gospodării agricole de proporții relativ mari cu întreprinderile comerciale-meșteșugărești ; am văzut că tocmai „îndeletnicirile“ de acest gen sînt cele mai caracteristice pentru țăranul „gospodar“ din Rusia. În ciuda faptului că familiile lor sînt cele mai numeroase, că au cel mai mare număr de lucrători din cadrul familiei (țărănimea înstărită se caracterizează întotdeauna prin aceste trăsături, astfel că la $\frac{1}{5}$ din gospodării revine o mare parte din populație,

* Felul în care se schimbă în ultimul timp repartizarea cailor în rîndurile țărănimii poate fi judecat după următoarele date ale recensămîntului cailor buni pentru armată din 1893—1894 („Statistica Imperiului rus“. XXXVII). În 38 de gubernii din Rusia europeană erau în 1893—1894 : 8.288.987 de gospodării țărănești ; dintre ele erau fără cai 2,641.754 sau 31,9% ; cu câte un singur cal, 31,4% ; cu câte 2 cai, 20,2% ; cu câte 3 cai, 8,7% ; cu câte 4 și mai mulți cai, 7,8% . Țăranii aveau 11.560.358 de cai ; din acest număr, 22,5% aparțineau celor cu câte un cal, 28,9% celor cu câte 2 cai, 18,8% celor cu câte 3 cai și 29,8% celor cu mai mulți cai. Astfel, cei 16,5% țărani înstăriți aveau 48,6% din numărul total al cailor.

aproximativ $\frac{3}{10}$), această minoritate înstărită folosește în cea mai mare măsură munca muncitorilor agricoli și a zilerilor. Minoritatea de gospodării înstărite formează cea mai mare parte din numărul total al gospodăriilor țărănești din Rusia care recurg la angajarea de muncitori agricoli și zileri. Sîntem îndreptățiți să tragem această concluzie atît pe baza analizei precedente cît și pe baza confruntării procentului populației din acest grup cu procentul vitelor de muncă, și prin urmare cu procentul pămînturilor cultivate și al gospodăriei în general. În sfîrșit, numai această minoritate înstărită poate să participe în mod temeinic la „curențele progresiste din gospodăria țărănească”⁵¹. Acesta trebuie să fie raportul dintre această minoritate și restul țărănimii, se înțelege însă de la sine că acest raport capătă forme diferite și se manifestă în mod diferit, în funcție de deosebirea dintre condițiile agrare, sistemele agricole și formele agriculturii care produce pentru piață*. Tendințele principale ale descompunerii țărănimii sînt una, iar formele ei în funcție de diferitele condiții locale – alta.

Situația țăranilor fără cai și a celor cu cîte un singur cal este exact opusă. Am văzut mai sus că statisticienii zemstvelor încadrează în categoria proletariatului sătesc și ultima categorie de țărani (fără să mai vorbim de prima). De aceea nu cred să fie exagerat calculul nostru aproximativ, care încadrează în categoria proletariatului sătesc pe toți țăranii fără cai și pînă la $\frac{3}{4}$ din țăranii cu cîte un cal (circa $\frac{1}{2}$ din numărul total al gospodăriilor). Această țărănime, fiind cel mai puțin înzestrată cu pămînt lotual, dă deseori în arendă acest pămînt pentru că nu are inventar, semințe etc. Ei îi revin din totalul pămînturilor cumpărate sau luate în arendă de țărani niște fărîme mizere. Ea nu poate să se hrănească niciodată din propria ei gospodărie, și principala ei sursă de mijloace de existență sînt „îndeletnicirile în afara gospodăriei” sau „cîștigurile în afară”, adică vînzarea forței de muncă. Aceasta este clasa muncitorilor salariați cu lot, a muncitorilor agricoli, zilerilor, salahoriilor, muncitorilor din construcții etc. etc.

* E foarte posibil, de pildă, ca, în regiunile cu gospodării în care se cresc vite de lapte, clasificarea după numărul vacilor, și nu după cel al cailor, să fie incomparabil mai justă. În cazul grădinaritului, aici primul criteriu, nici cel de-al doilea nu pot fi satisfăcătoare etc.

XI. COMPARAREA RECENSĂMINTELOR DIN 1888—1891 ȘI 1896—1900
ALE CAILOR BUNI PENTRU ARMATA

Recensămintele din 1896 și 1899—1901 ale cailor buni pentru armată ne permit acum să comparăm datele cele mai recente cu cele citate mai sus.

Luînd laolaltă cele 5 gubernii din sud (1896) și restul de 43 de gubernii (1899—1900), obținem pentru cele 48 de gubernii ale Rusiei europene următoarele date :

1896—1900

Grupuri de gospodării	Gospodării țărănești		Avînd cai		La 1 gos- podărie revin cai
	total	in %	total	in %	
Fără cai	3.242.462	29,2	—	—	—
Cu 1 cal	3.361.778	30,3	3.361.778	19,9	1
„ 2 cai	2.446.731	22,0	4.893.462	28,9	2
„ 3 „	1.047.900	9,4	3.143.700	18,7	3
„ 4 și mai mult	1.013.416	9,1	5.476.503	32,5	5,4
<i>Total</i>	11.112.287	100	16.875.443	100	1,5

Pentru perioada dintre 1888 și 1891 am citat date din 49 de gubernii. Din ele nu lipsesc decît datele recente referitoare la o singură gubernie, anume gubernia Arhanghelsk. Săzînd datele referitoare la această gubernie din cele citate mai sus, vom obține pentru aceleași 48 de gubernii, în perioada dintre 1888 și 1891, următorul tablou :

1888—1891

Grupuri de gospodării	Gospodării țărănești		Avînd cai		La 1 gos- podărie revin cai
	total	in %	total	in %	
Fără cai	2.765.970	27,3	—	—	—
Cu 1 cal	2.885.192	28,5	2.885.192	17,1	1
„ 2 cai	2.240.574	22,2	4.481.148	26,5	2
„ 3 „	1.070.250	10,6	3.210.750	18,9	3
„ 4 și mai mult	1.154.674	11,4	6.333.106	37,5	5,5
<i>Total</i>	10.116.660	100	16.910.196	100	1,6

Făcînd o comparație între perioadele 1888—1891 și 1896—1900, constatăm *exproprierea* crescîndă a țărănimii. Numărul gospodăriilor a crescut aproape cu 1.000.000. Numărul

cailor a scăzut, deși într-o măsură neînsemnată. Numărul gospodăriilor fără cai a sporit deosebit de rapid, procentul lor ridicându-se de la 27,3% la 29,2%. În locul celor 5.600.000 de gospodării ale sărăcimii (fără cai și cu cîte un cal), avem 6.600.000. Creșterea numărului gospodăriilor s-a produs pe seama sporirii numărului de gospodării ale sărăcimii. Procentul gospodăriilor bogate în cai a scăzut. În locul celor 2.200.000 de gospodării cu mulți cai, nu mai avem decît 2.000.000. Numărul gospodăriilor mijlocii și înstărite luate la un loc (cu 2 și mai mulți cai) a rămas aproape neschimbat (4.465.000 între 1888 și 1891, 4.508.000 între 1896 și 1900).

Prin urmare, din aceste date rezultă că :

Creșterea mizeriei și a exproprierii țărănimii nu poate fi pusă la îndoială.

În ceea ce privește *raportul* dintre grupul superior și grupul inferior al țărănimii, acest raport aproape că nu s-a schimbat. Dacă, potrivit procedurii descris mai sus, vom forma grupuri inferioare, însumînd 50% din totalul gospodăriilor, și grupuri superioare, însumînd 20% din totalul gospodăriilor, vom obține următorul rezultat : în perioada 1888-1891 gospodăriile sărăcimii, care constituie 50% din totalul gospodăriilor, aveau 13,7% din cai. Gospodăriile bogătaşilor, care constituie 20% din totalul gospodăriilor, aveau 52,6%. În perioada 1896-1900 cele 50% gospodării ale sărăcimii aveau tot 13,7% din numărul total al cailor aparținînd țărănilor, iar cele 20% gospodării ale bogătaşilor aveau 53,2% din numărul total al cailor. Prin urmare, raportul dintre grupuri aproape că nu s-a schimbat.

În sfîrșit, toată țărănimea în ansamblul ei a devenit mai săracă în cai. A scăzut atît numărul cît și procentul gospodăriilor cu mulți cai. Pe de o parte, aceasta marchează, după cît se vede, o decădere a întregii economii țărănești din Rusia europeană. Pe de altă parte, nu trebuie să uităm că în Rusia numărul cailor în agricultură este anormal de ridicat față de suprafața cultivabilă. Într-o țară de țărani cu gospodărie mică nici nu poate fi altfel. Scăderea numărului de cai constituie, prin urmare, într-o anumită măsură „restabilirea raportului normal dintre vitele de muncă și suprafața pămîntului arabil“ *la bur-*

ghezia țărănească (comp. cu raționamentele d-lui V. V. în această privință citate mai sus, în capitolul II, § I).

Este cazul să ne referim aici la raționamentele pe care le face în această problemă d-l Vihleav în ultimele sale lucrări („Studii asupra realității agricole din Rusia“, Petersburg, editat de revista „Hozeain“) și d-l Cernenkov („Cu privire la caracterizarea gospodăriei țărănești“. Partea I. Moscova, 1905). Ei s-au lăsat în așa măsură antrenați de diversitatea cifrelor privitoare la repartizarea cailor în rîndurile țărănimii, încît au transformat analiza economică într-un exercițiu de statistică. În loc să studieze tipurile de gospodărie țărănească (ziler, țăran mijlociu, întreprinzător), ei studiază, asemenea unor amatori, coloane nesfîrșite de cifre, ca și cum și-ar fi propus să uimească lumea cu zelul lor în materie de aritmetică.

Numai datorită unui astfel de joc de-a cifrele, d-l Cernenkov a putut să-mi obiecteze că „diferențierea“ este interpretată de mine în mod „preconcepțit“ ca un fenomen nou (și nu vechi) și, nu se știe de ce, neapărat capitalist. Nu e vina noastră că d-l Cernenkov își închipuie că eu aș trage concluzii din statistică, uitînd economicul !, că aș căuta să dovedesc ceva numai printr-o schimbare a numărului și a repartizării cailor ! Ca să ai o idee justă despre descompunerea țărănimii trebuie să iei totul în ansamblu : atît arendarea și cumpărarea de pămînturi cît și mașinile, cîștigurile în afara gospodăriei, dezvoltarea agriculturii cu caracter comercial și munca salariată. Sau poate că pentru d-l Cernenkov aceste fenomene nu sînt nici „noi“ și nici „capitaliste“ ?

XII. DATELE STATISTICE ALE ZEMSTVELOR CU PRIVIRE LA BUGETELE ȚĂRĂNEȘTI

Pentru a termina cu problema descompunerii țărănimii, să mai analizăm problema și sub un alt aspect : acela al datelor mai concrete privitoare la bugetele țărănești. Vom vedea astfel în mod concret marea deosebire ce există între tipurile țărănimii despre care e vorba.

În suplimentul la „Culegere de date estimative cu privire la posesiunea țărănească a pămîntului în județele Zemleansk, Zadorsk, Korotoiak și Nijnedevițk“ (Voronej, 1889) se publică „date statistice cu privire la componența și bugetele gospodă-

riilor tipice“, date care se disting prin aceea că sînt extrem de ample *. Din cele 67 de bugete ometem unul ca fiind cu totul incomplet (bugetul nr. 14 privitor la județul Korotoiak), iar celelalte le împărțim în 6 grupuri după numărul vitelor de muncă : *a* – fără cai ; *b* – cu 1 cal ; *c* – cu 2 cai ; *d* – cu 3 cai ; *e* – cu 4 cai și *f* – cu 5 și mai mulți cai (mai jos, pentru desemnarea grupurilor, folosim numai aceste litere de la *a* la *f*). Ce-i drept, clasificarea după acest criteriu nu este în totul potrivită pentru această regiune (din cauza imensei însemnătăți a „îndeletnicirilor în afară“ atît în gospodăria grupurilor inferioare cît și în cea a grupurilor superioare), dar sîntem nevoiți s-o adoptăm pentru a putea face o comparație între datele din buget și datele analizate mai sus, luate din recensămintele pe gospodăria. O astfel de comparație poate fi făcută numai în cazul cînd „țărănimia“ ar fi împărțită în grupuri, pe cînd „mediile“ generale, făcute de-a valma, au o valoare cu totul fictivă, după cum am văzut și vom vedea mai jos **. În legătură cu aceasta, vom releva fenomenul interesant că datele „medii“ privitoare la bugete caracterizează aproape întotdeauna gospodăria situată deasupra tipului mijlociu, adică înfățișează situația într-o lumină mai bună decît este ***. Acest lucru se întîmplă, probabil, din cauză că însăși noțiunea de „buget“ presupune o gospodărie cît de cît echilibrată, ceea ce nu-i ușor de găsit în rîndurile sărăcimii. Pentru a ilustra aceasta, să

* O mare deficiență a acestor date constă, în primul rînd, în lipsa unei clasificări după diferite criterii ; în al doilea rînd, în lipsa unui text care să dea informațiile privitoare la gospodăriile care n-au putut fi incluse în tabele, deoarece au fost omise (de pildă, datele privitoare la județul Ostrogojsk sînt însoțite de un astfel de text). În al treilea rînd, în faptul că datele privitoare la toate îndeletnicirile neagricole și la „cîștigurile“ de tot felul sînt extrem de prost prelucrate (pentru toate „îndeletnicirile în afara gospodăriei“ nu sînt date decît 4 rubrici, pe cînd numai descrierea îmbrăcămintei și a încălțămintei a ocupat 152 de rubrici !).

** Exclusiv de asemenea „medii“ se servește, de pildă, d-l Șerbina atît în publicațiile zemstvei din Voronej cît și în articolul său despre bugetele țărănești din cartea „Influența recoltelor și a preturilor cerealelor etc.“.

*** Aceasta se referă, de pildă, la datele bugetelor din gubernia Moscova (vol. VI și VII ale „Culegerii“), din gubernia Vladimir („îndeletnicirile în afara gospodăriei din gubernia Vladimir“), din județul Ostrogojsk, din gubernia Voronej (vol. II, partea a 2-a a „Culegerii“) și mai ales la bugetele citate în „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești“³¹ (din guberniile Veatka, Herson, Nijni-Novgorod, Perm și altele). Bugetele d-lor Karpov și Manohin din „Lucrările“ citate, precum și ale d-lui P. Semenov (din „Culegerea de materiale pentru studierea obștii sătęști“, Petersburg, 1880) și ale d-lui Osadci („Plasa Șerbakov, județul Elisabetgrad, gubernia Herson“) se disting, în avantajul lor, prin faptul că caracterizează diferite grupuri de țărani.

comparăm repartizarea gospodăriilor după vitele de muncă, după datele din bugete și după celelalte date :

Grupuri de gospodării	Total		Numărul bugetelor în procente			
	în general	în %	în 4 jud. din gub. Voronej	în 9 jud. din gub. Voronej	în 112 jud. din 21 gub.	în 40 gub. din Rusia europeană
Fără vite de muncă	12	18,18	17,9	21,7	24,7	27,3
Cu 1 vită	18	27,27	34,7	31,9	28,6	28,6
„ 2 vite	17	25,76	28,6	23,8	26,0	22,1
„ 3 „	9	13,64	28,79	18,8	22,6	20,7
„ 4 „	5	7,575				
„ 5 „ și mai mult	5	7,575				
<i>Total</i>	66	100				

De aici rezultă clar că nu poți să folosești datele bugetare decât făcând o medie pentru fiecare grup de țărani în parte. Noi am și supus unei asemenea prelucrări datele citate. Le expunem în 3 rubrici : (A) rezultatele generale ale bugetelor ; (B) caracterizarea gospodăriei agricole și (C) caracterizarea nivelului de trai.

(A) Datele generale cu privire la cuantumul cheltuielilor și veniturilor sînt următoarele :

Revine la 1 gospodărie (în ruble)

	Numărul persoanelor de ambele sexe la 1 familie	Bruto			În bani			Cîte ruble datorează	Restanțe de dări
		Venituri	Cheltuieli	Venit net	Venituri	Cheltuieli	Bilanțul		
a)	4,08	118,10	109,08	9,02	64,57	62,29	+ 2,28	5,83	16,58
b)	4,94	178,12	174,26	3,86	73,75	80,99	- 7,24	11,16	8,97
c)	8,23	429,72	379,17	50,55	198,72	165,22	+31,50	13,73	5,93
d)	13,00	753,19	632,36	120,83	318,85	262,23	+56,62	13,67	2,22
e)	14,20	978,66	937,30	41,36	398,48	439,86	-41,38	42,00	-
f)	16,00	1.766,79	1.593,77	173,02	1.047,26	959,20	+88,06	210,00	6
	8,27	491,44	443,00	48,44	235,53	217,70	+17,83	28,60	7,74

Așadar, deosebirea în ceea ce privește mărimea bugetelor pe grupuri este imensă ; chiar dacă am lăsa la o parte grupurile extreme, totuși bugetul grupului e este de peste cinci

ori mai mare decît al grupului *b*, pe cînd familia în grupul *e* nu este nici măcar de trei ori mai numeroasă decît în grupul *b*.

Să analizăm repartizarea cheltuielilor * :

Volumul mediu al cheltuielilor la 1 gospodărie

	Pentru hrană		Pentru restul consumului personal		Pentru gospodărie		Dări și prestații		Total	
	Ruble	%	Ruble	%	Ruble	%	Ruble	%	Ruble	%
a)	60,98	55,89	17,51	16,05	15,12	13,87	15,47	14,19	109,08	100
b)	80,98	46,47	17,19	9,87	58,32	33,46	17,77	10,20	174,26	100
c)	181,11	47,77	44,82	11,77	121,42	32,02	32,02	8,44	379,17	100
d)	283,65	44,86	76,77	12,14	222,39	35,17	49,55	7,83	632,36	100
e)	373,81	39,88	147,83	15,77	347,76	37,12	67,90	7,23	937,30	100
f)	447,83	28,10	82,76	5,19	976,84	61,29	86,34	5,42	1.593,77	100
	180,75	40,80	47,30	10,68	180,60	40,77	34,35	7,75	443,00	100

Este suficient să aruncăm o privire asupra procentului cheltuielilor pentru gospodărie din suma globală a cheltuielilor fiecărui grup, pentru a vedea că în fața noastră figurează aici atît proletari cît și *gospodari*: în grupul *a* cheltuielile pentru gospodărie nu reprezintă decît 14% din totalul cheltuielilor, pe cînd în grupul *f* ele reprezintă 61%. Nici nu mai vorbim de deosebirile în ceea ce privește mărimea absolută a cheltuielilor pentru gospodărie. Nu numai la țaranul fără cai, dar și la cel cu un singur cal această cheltuială este infimă, „gospodarul“ cu un singur cal fiind mult mai apropiat de tipul obișnuit (în țările capitaliste) al muncitorilor agricoli și al zilierilor cu lot. Vom releva de asemenea deosebiri foarte însemnate în ceea ce privește procentul cheltuielilor pentru hrană (în grupul *a* el este aproape de două ori mai mare decît în grupul *f*): după cum se știe, mărimea acestui procent dovedește un nivel de trai scăzut și constituie deosebirea cea mai pronunțată dintre bugetele *gospodarului* și cele ale *muncitorului*.

* „Culegerea“ separă toate „cheltuielile pentru nevoile personale și gospodărești în afară de hrană“, de cheltuielile pentru întreținerea vitelor, în prima rubrică găsindu-se alături, de pildă, cheltuielile pentru iluminat și pentru arendă. Este evident că aceasta nu-i just. Noi am separat consumul personal de cel *gospodăresc* („productiv“), încadrînd în acesta din urmă cheltuielile pentru unsoare, frîngii, potcovitul cailor, repararea clădirilor, inventar, harnașament, cheltuielile pentru muncitori și pentru munci în acord, pentru cioban, pentru luarea în arendă a pămîntului și pentru întreținerea vitelor și a păsărilor.

Să luăm acum compoziția veniturilor * :

	Venitul mediu la gospodărie				Compoziția venitului provenit din diferite „îndeletniciri în afară“			
	din agricultură ⁵³	din „îndeletniciri în afară“	solduri din anii precedenți	Total	„din îndeletniciri personale“	„din cărăușia“	„din stabilimente și întreprinderi meșteșugărești“	„diverse venituri“
a)	57,11	59,04	1,95	118,10	36,75	—	—	22,29
b)	127,69	49,22	1,21	178,12	35,08	6	2,08	6,06
c)	287,40	108,21	34,11	429,72	64,59	17,65	14,41	11,56
d)	496,52	146,67	110	753,19	48,77	22,22	48,88	26,80
e)	698,06	247,60	33	978,66	112	100	35	0,60
f)	698,39	975,20	93,20	1.766,79	146	34	754,40	40,80
	292,74	164,67	34,03	491,44	59,09	19,36	70,75	15,47

Prin urmare, la cele două grupuri extreme : la proletarul fără cai și la întreprinzătorul de la sat, venitul provenit din „îndeletniciri în afară“ depășește venitul brut provenit din agricultură. „Îndeletnicirile personale“ ale grupurilor inferioare ale țărânimii constau, firește, mai ales din muncă salariată, iar în categoria „diverse venituri“, un capitol important îl reprezintă *venitul provenit din darea pământului în arendă*. În numărul total „al gospodarilor-agricultori“ intră chiar și aceia al căror venit provenit din darea pământului în arendă este numai ceva mai mic, iar uneori chiar mai mare decât venitul brut provenit din agricultură : de pildă, un țăran fără cai are un venit brut din agricultură de 61,9 ruble, iar din darea pământului în arendă un venit de 40 de ruble ; altul are din agricultură 31,9 ruble, iar din darea pământului în arendă 40 de ruble. Totodată nu trebuie uitat faptul că

* „Rămășițele din anii precedenți“ se compun din cereale (în natură) și din bani : aici este dată o sumă globală, pentru că avem de-a face cu cheltuieli și venituri brute, în natură și în bani. — Cele patru rubrici ale „îndeletnicirilor în afară“ sînt copiate după titlurile „Culegerii“, care nu *mai* spune nimic altceva despre „îndeletnicirile în afară“. Vom observa că în grupul e la îndeletniciri în afara gospodăriei trebuie inclusă, se vede, și cărăușia, care aduce la doi gospodari din acest grup un venit de cîte 250 de ruble, unul din acești gospodari avînd un muncitor agricol,

venitul provenit din darea pământului în arendă sau din munca salariată se întrebuințează în întregime pentru nevoile personale ale „țăranului“, iar din venitul brut provenit din agricultură trebuie scăzute cheltuielile pentru gospodăria agricolă. După ce vom face această scădere, vom obține la țăranul fără cai un venit net provenit din agricultură de 41,99 de ruble, iar din „indeletniciri în afara gospodăriei“ un venit de 59,04 ruble ; la țăranul cu un singur cal 69,37 și 49,22 de ruble. Chiar și simpla confruntare a acestor cifre arată că avem în fața noastră tipuri de muncitori agricoli cu lot care acoperă o parte din cheltuielile de întreținere (și care, datorită acestui fapt, face să scadă salariile). A confunda aceste tipuri cu *gospodarii* (agricultori și care au alte îndeletniciri) înseamnă a încălca în mod flagrant toate cerințele unei cercetări științifice.

La celălalt pol al satului vedem tocmai *gospodari* care îmbină gospodăria agricolă de sine stătătoare cu operațiile comerciale-meșteșugărești, operații care aduc un venit considerabil (față de nivelul de trai dat), ce se ridică la câteva sute de ruble. Caracterul cu totul neprecis al rubricii „indeletniciri personale“ face să nu iasă la iveală deosebiriile dintre grupurile inferioare și cele superioare în această privință, dar înseși proporțiile veniturilor provenite din aceste „indeletniciri personale“ ne arată cât de profundă este această deosebire (vom aminti că în categoria „indeletnicirilor personale“ din statisticile din gubernia Voronej sînt încadrați și cerșetorii, și muncitorii agricoli, și vechilii, administratorii etc. etc.).

În ceea ce privește volumul venitului net, gospodăriile fără cai și cele cu un singur cal, care au „soldurile“ cele mai mizere (1-2 ruble) și chiar deficite în bilanțul lor bănesc, ies puternic în evidență. Resursele acestor țărani nu sînt mai mari, dacă nu chiar mai mici, decît cele ale muncitorilor salariați. Abia la țăranii cu cîte doi cai putem observa un oarecare venit net și solduri de cîteva zeci de ruble (fără de care nici vorbă nu poate fi de a duce cît de cît normal gospodăria). La țăranii înstăriți, volumul venitului net atinge o

sumă (120–170 de ruble) care-i deosebește în mod radical de nivelul general al clasei muncitoare din Rusia*.

Se înțelege că gruparea muncitorilor și a gospodarilor într-un singur tot și deducerea unui buget „mediu” oferă tabloul unei „îndestulări modeste” și al unui venit net „modest”: 491 de ruble venit, 443 de ruble cheltuieli, 48 de ruble excedent, dintre care 18 ruble în bani. Dar această medie este cu totul fictivă. Ea nu face decât să mascheze mizeria totală a masei de țărani din grupurile inferioare (*a* și *b*, adică 30 de bugete din 66), care, dat fiind volumul infim al venitului (un venit *brut* de 120–180 de ruble de familie), nu sînt în stare s-o scoată la capăt și își cîștigă existența mai ales angajîndu-se ca muncitori agricoli sau lucrînd cu ziua.

O evidență exactă a venitului și a cheltuielilor în bani și în natură ne dă posibilitatea să stabilim raportul dintre descompunerea țărănimii și *piață*, raport în care numai venitul și cheltuielile în bani au importanță. Pe grupuri, procentul părții bănești a bugetului în bugetul general este următorul:

Procentul părții bănești

a cheltuielilor	a venitului
față de	
cheltuielile brute	venit brut
a) 57,10	54,6
b) 46,47	41,4
c) 43,57	45,7
d) 41,47	42,3
e) 46,93	40,8
f) 60,18	59,2
49,14	47,9

* O excepție aparentă reprezintă categoria *e*, cu un deficit imens (41 de ruble), care este însă acoperit prin împrumut. Aceasta se explică prin faptul că în 3 gospodării (din cele 5 existente în această categorie) au fost nunți care au costat 200 de ruble. (Întregul deficit al celor 5 gospodării=206 ruble și 90 de copeici). De aceea cheltuielile acestui grup pentru consumul personal, în afară de hrană, s-au ridicat la o cifră foarte mare: 10 ruble și 41 de copeici de 1 persoană, indiferent de sex, pe cînd la nici un alt grup, fără a-i excepta pe bogătași (*f*), această cheltuială nu atinge nici 6 ruble. Prin urmare, prin caracterul său, acest deficit este diametral opus deficitului sărăcimii. Acest deficit rezultă nu din imposibilitatea de a satisface nevoile minime, ci dintr-o sporire a nevoilor neproporțională cu venitul anului respectiv.

Vedem, prin urmare, că procentul venitului și al cheltuielilor în bani este mai mic *la grupurile mijlocii și crește la cele extreme* (acest lucru se produce cu o deosebită regularitate în ceea ce privește cheltuielile). Caracterul comercial cel mai net exprimat îl are gospodăria țaranului fără cai și a celui cu mai mulți cai, ceea ce înseamnă că amândoi trăiesc mai ales din vânzarea mărfii, numai că la unul această marfă este forța lui de muncă, iar la celălalt un produs destinat vânzării, pentru a cărui producere s-a folosit într-o măsură considerabilă (după cum vom vedea) munca salariată, adică un produs care ia forma de capital. Cu alte cuvinte, și aceste bugete ne arată că *descompunerea țărănimii creează o piață internă pentru capitalism*, transformînd pe țaran, pe de o parte, în muncitor agricol, iar pe de altă parte într-un mic producător de mărfuri, într-un mic-burghez.

Altă concluzie, nu mai puțin importantă, care rezultă din aceste date este că *în toate grupurile țărănimii gospodăria a și căpătat în foarte mare măsură un caracter comercial*, a devenit dependentă de piață: partea bănească a venitului sau cheltuielilor nu scade *nicăieri* sub 40%. Iar acest procent trebuie considerat ca ridicat, pentru că e vorba de venitul brut al micilor agricultori, venit în care se socotește și întreținerea vitelor, adică sînt socotite patele, pleava etc. * Evident că chiar țărănimii din zona centrală cu cernoziom (unde economia bănească este în general mai slab dezvoltată decît în zona industrială sau în regiunile periferice de stepă) îi este absolut imposibil să trăiască fără să vîndă și să cumpere, fiind deja complet dependentă de piață, de *puterea banului*. Nici nu mai vorbim de imensa însemnătate a acestui fapt și de marea greșeală pe care o fac narodnicii noștri, care caută să-l treacă sub tăcere **, antrenaji de simpatia lor față de economia naturală dispărută pentru totdeauna. În societatea contemporană nu poți trăi fără să vinzi, și tot ceea ce frînează dezvoltarea economiei de mărfuri nu duce decît la înrăutățirea situației

* Cheltuielile de întreținere a vitelor sînt aproape în întregime cheltuieli în natură: din cele 6.316,21 de ruble cheltuite în acest scop de toate cele 66 de gospodării, au fost cheltuite în bani numai 1.535,2 ruble, dintre care 1.102,5 ruble revin unui gospodar-întreprinzător care ține 20 de cai, probabil, în scop lucrativ.

** Această greșeală era deosebit de frecventă în dezbaterile (din 1897) cu privire la însemnătatea prețurilor scăzute la cereale ¹⁴.

producătorilor. „Neajunsurile modului de producție capitalist – spune Marx despre țaran – ...coincid deci aici cu neajunsurile rezultate din incompleta dezvoltare a acestui mod de producție. Țăranul devine negustor și producător de mărfuri fără a avea și condițiile în care să-și poată produce produsul său ca marfă“ („Das Kapital“, III, 2, 346. Traducere rusă, pag. 671) ⁵⁵.

De remarcat că datele din bugete dezminț în întregime concepția încă destul de răspîndită care atribuie dărilor un rol important în dezvoltarea economiei de mărfuri. Nu încap în doială că, la timpul lor, dările și dijma în bani au fost un factor important în dezvoltarea schimbului, dar în momentul de față economia de mărfuri este pe deplin statornică, astfel încît însemnătatea dărilor *în sensul arătat mai sus* trece cu mult pe planul al doilea. Comparînd cheltuielile pentru dări și prestații cu totalul cheltuielilor în bani făcute de țărani obținem raportul : 15,8% (pe grupuri : *a* – 24,8% ; *b* – 21,9% ; *c* – 19,3% ; *d* – 18,8% ; *e* – 15,4% și *f* – 9,0%). Prin urmare, maximum de cheltuieli pentru dări este de trei ori mai mic decît restul cheltuielilor în bani pe care țăranul e nevoit să le facă în condițiile actuale ale economiei sociale. Dar dacă vom vorbi nu despre rolul dărilor în dezvoltarea schimbului, ci despre raportul dintre ele și venituri, vom vedea că acest raport este extrem de ridicat. Cît de mult apasă tradițiile epocii dinainte de reformă asupra țăranului din zilele noastre se vede cît se poate de clar din existența dărilor, care înghit a șaptea parte din cheltuielile *brute* ale micului agricultor ba chiar și din acelea ale muncitorului agricol cu lot. În afară de aceasta, repartizarea dărilor înăuntrul obștii este uimitor de inegală : cu cît țăranul este mai avut, cu atît partea de dări din totalul cheltuielilor lui este mai mică. Țăranul fără cai plătește, în comparație cu venitul său, aproape de trei ori mai mult decît cel cu cai mai mulți (vezi mai sus tabelul referitor la repartizarea cheltuielilor). Ne referim la repartizarea dărilor înăuntrul obștii, întrucît, dacă am calcula volumul dărilor și prestațiilor pe 1 deseatină de lot, volumul lor s-ar dovedi a fi aproape egal. După toate cele expuse mai sus, această inegalitate nu trebuie să ne mire ; ea este inevitabilă în obștea noastră atîta timp cît această obște își păstrează caracterul obligatoriu, atîta timp cît membrii ei răspund în mod solidar pentru plata dărilor. După cum se știe, ță-

rării împart toate dările după pământ: partea de dări și partea de pământ se contopește pentru ei în noțiunea unică de „suflet” *. Or, descompunerea țărânimii duce, așa cum am văzut, la diminuarea rolului pământului lotual la ambii poli ai satului de astăzi. Firește că în asemenea condiții repartizarea dărilor după pământul lotual (indisolubil legată de caracterul obligatoriu al obștii) duce la deplasarea dărilor de la țărâtimea înstărită la sărăcime. Existența obștii (adică răspunderea solidară ⁵⁶ și faptul că țărâanii n-au dreptul să renunțe la pământ) devine tot mai *păgubitoare* pentru țărâtimea săracă **.

(B) Trecînd la problema caracterizării agriculturii practicate de țărâni, vom cita întii date generale despre gospodării :

Grupuri	Numărul gospodăriilor		Numărul lucrătorilor care revine la 1 familie			Gospodării cu muncitori agricoli	Numărul gospodăriilor		Lot de pământ la 1 gospodărie des.	Suprafață cultivată la 1 gospodărie des.			Des. de pământ cultivat la 1 persoană indiferent de sex	% de pământ luat în arendă față de pământul propriu
	Numărul persoanelor de ambele sexe care revine la 1 gospodărie	membri de familie	angajați	total	care dau pământ în arendă		care iau pământ în arendă	pe pământ propriu		pe pământ luat în arendă	total			
a)	12	4,08	1	—	1	—	5	—	5,9	1,48	—	1,48	0,36	—
b)	18	4,94	1	0,17	1,17	3	3	5	7,4	2,84	0,58	3,42	0,69	20,5
c)	17	8,23	2,17	0,12	2,29	2	—	9	12,7	5,62	1,31	6,93	0,84	23,4
d)	9	13,00	2,66	0,22	2,88	2	—	6	18,5	8,73	2,65	11,38	0,87	30,4
e)	5	14,20	3,2	0,2	3,4	1	—	5	22,9	11,18	6,92	18,10	1,27	61,9
f)	5	16,00	3,2	1,2	4,4	2	—	5	23	10,50	10,58	21,08	1,32	100,7
<i>Total</i>	66	8,27	1,86	0,21	2,07	10	8	30	12,4	5,32	2,18	7,5	0,91	41,0

* Vezi V. Orlov. „Gospodăria țărănească”: „Culegere de date statistice cu privire la gubernia Moscova”, vol. IV, partea I. — Trîrogov. „Obștea și dările”. — Keussler. „Zur Geschichte und Kritik des bäuerlichen Gemeindebesitzes in Russland” („Cu privire la istoria și critica posesiunii de pământ în obște a țărânilor din Rusia”. — *Nota trad.*). — V. V. „Obștea țărănească” („Rezultatele statisticii zemstvelor”, vol. I).

** Se înțelege de la sine că dizolvarea obștii de către Stolipin (noiembrie 1906) va pricinui un și mai mare rău țărânimii sărace ⁵⁷. Acesta este un „enrichissez-vous” („îmbogățiți-vă”. — *Nota trad.*) rusesc: sute negre — țărâni bogați! jefuiți cît vreți, numai sprijiniți absolutismul, care se prăbușește! (*Notă la ediția a 2-a.*)

Din acest tabel se vede că raportul dintre grupuri în ceea ce privește darea și luarea pământului în arendă, mărimea familiei și a întinderii suprafeței cultivate, angajarea de muncitori agricoli etc. este același atât după datele din bugete cit și după numeroasele date analizate mai sus. Mai mult : datele absolute cu privire la gospodăria fiecărui grup sînt și ele foarte apropiate de datele pe județe întregi. Iată o comparație între datele din bugete și cele analizate mai sus :

	Revine la 1 gospodărie*							
	la cei fără cai				la cei cu 1 cal			
	persoane de ambele sexe	pământ luat în arendă, desestine	suprafața cultivată, desestine	total vite	persoane de ambele sexe	pământ luat în arendă, desestine	suprafața cultivată, desestine	total vite
Bugete	4,1	—	1,5	0,8	4,9	0,6	3,4	2,6
4 județe din gubernia Voronej	4,4	0,1	1,4	0,6	5,9	0,7	3,4	2,7
jud. Novouzensk din gub. Samara	3,9	0,3	2,1	0,5	4,7	1,4	5,0	1,9
4 județe din gub. Saratov	3,9	0,4	1,2	0,5	5,1	1,6	4,5	2,3
jud. Kamtșin din gub. Saratov	4,2	0,3	1,1	0,6	5,1	1,6	5,0	2,3
3 județe din gub. Nijni-Novgorod	4,1	0,2	1,8	0,7	5,2	1,1	4,4	2,4
2 județe din gub. Orel	4,4	0,1	?	0,5	5,7	1,0	?	2,3

În felul acesta, în toate regiunile menționate situația țăranelui fără cai și cea a țăranelui cu un singur cal este aproape identică, astfel încît datele din bugete pot fi considerate ca fiind îndeajuns de tipice.

Cităm date referitoare la averea și inventarul gospodăriei țărănești din diferite grupuri. [Vezi tabelul de la pag. 147. — *Nota trad.*].

Acest tabel ilustrează în mod concret deosebirea în ceea ce privește înzestrarea diferitelor grupuri cu inventar și vite, deosebire despre care am vorbit mai sus pe baza unor numeroase date. Constatăm aici o mare deosebire în ceea ce privește starea materială a diferitelor grupuri, această deosebire mergînd atît de departe, încît pînă și caili țăranelui sărac

* Întinderea pământului cultivat se dă nu pentru 4 județe, ci numai pe județul Zadonsk din gubernia Voronej.

Grupuri	Revine la 1 gospodărie valoare exprimată în ruble						Revine în ruble			Numărul căldirilor la 1 gospodărie	Totalul vitelor scootite în vite mari revenind la 1 gospodărie	Costul unui cal de muncă	Numărul gosp. fără unelte de muncă	Numărul gosp. cu unelte perfecționate	Valoarea acestora din urmă
	clădiri	inventar	vite și păsări	obiecte de uz casnic	Îmbrăcăminte	total	În total la 1 persoană indiferent de sex	inventar și vite	același lucru la 1 de-seașină de pământ cultivat						
a)	67,25	9,73	16,87	14,61	39,73	148,19	36,29	26,60	18,04	3,8	0,8	—	8	—	—
b)	133,28	29,03	62,04	19,57	61,78	305,70	61,83	91,07	26,56	5,9	2,6	27	—	—	—
c)	235,76	76,35	145,89	51,95	195,43	705,38	85,65	222,24	32,04	7,6	4,9	37	—	—	—
d)	512,33	85,10	368,94	54,71	288,73	1.309,81	100,75	454,04	39,86	10,2	9,1	61	—	1	50
e)	495,80	174,16	442,06	81,71	445,66	1.639,39	115,45	616,22	34,04	11,4	12,8	52	—	1	50
f)	656,20	273,99	934,06	82,04	489,38	2.435,67	152,23	1.208,05	57,30	13,0	19,3	69	—	3	170,3
<i>Total</i>	266,44	74,90	212,13	41,24	184,62	779,33	94,20	287,03	38,20	7,5	5,8	52	8	5	270,3

sînt cu totul altfel decît cei ai țaranului înstărit *. Calul țaranului cu un singur cal este o adevărată „fracție vie“, ce-i drept nu chiar un „sfert de cal“, dar nici mai mult de „27,52 de sutimi“ dintr-un cal! ** 59

Să cităm în continuare datele privind destinația cheltuielilor pentru gospodărie *** :

Felul cheltuielilor pentru gospodărie în ruble la 1 gospodărie

Grupuri	Pentru oioban și obel-tului mărunto	Pentru completarea și repararea			Pentru arendă	Pentru lucrători și plata muncilor în acord	Total	Pentru hrana vitelor	Total
		clădirilor	inventarului și vitelor	Total					
a)	0,52	2,63	0,08	2,71	0,25	3,52	7,00	8,12	15,12
b)	2,94	4,59	5,36	9,95	6,25	2,48	21,62	36,70	58,32
c)	5,73	14,38	8,78	23,16	17,41	3,91	50,21	71,21	121,42
d)	12,01	18,22	9,70	27,92	49,32	6,11	95,36	127,03	222,39
e)	19,33	13,60	30,80	44,40	102,60	8,20	174,52	173,24	347,76
f)	51,42	53,00	75,80	131,80	194,35	89,20	466,77	510,07	976,84
<i>Total</i>	9,37	13,19	13,14	26,33	35,45	10,51	81,69	98,91	180,60

Aceste date sînt foarte elocvente. Ele ne arată limpede mizeria totală a „gospodăriei“ nu numai la țaranul fără cai, dar și la cel cu un singur cal, precum și caracterul complet greșit al procedului obișnuit de a cerceta starea acestor țărani grupîndu-i laolaltă cu țărănimea puțin numeroasă, dar puternică, care cheltuiește sute de ruble pentru gospodărie, care are atît posibilitatea de a-și îmbunătăți inventarul, de a angaja muncitori agricoli, cît și de „a achiziționa“ pe scară în-

* În literatura germană cu privire la problemele agricole există monografiile lui Drechsler, care conțin date privitoare la greutatea vitelor la agricultorii din diferite grupuri după întinderea de pămînt⁵⁸. Aceste date arată și mai pregnant decît cifrele citate din statistica zemstvelor din Rusia calitatea incomparabil mai proastă a vitelor la țărani cu gospodărie mică în comparație cu țărani cu gospodărie mare, și în special în comparație cu moșierii. Sper să prelucrez aceste date pentru a le publica într-un viitor apropiat. (Notă la ediția a 2-a).

** Dacă am aplica aceste norme bugetare privind valoarea clădirilor, inventarului și vitelor în diferite grupuri ale țărănimii, la datele totalizate referitoare la cele 49 de gubernii din Rusia europeană, care au fost citate mai sus, s-ar constata că o cincime din gospodăriile țărănești posedă o cantitate mult mai mare de mijloace de producție decît tot restul țărănimii.

*** Cheltuielile pentru întreținerea vitelor se fac mai ales în natură, iar restul cheltuielilor pentru gospodărie se fac mai cu seamă în bani.

tinsă pământ, luînd în arendă pământ de cîte 50-100-200 de ruble anual *. Relevăm în acest sens că cheltuielile relativ mari ale țăranului fără cai pentru „lucrători și pentru plata muncilor în acord“ se explică, după toate probabilitățile, prin faptul că statisticienii au inclus în această rubrică două lucruri cu totul diferite : angajarea muncitorului care trebuie să lucreze cu inventarul celui care îl tocmește, adică angajarea muncitorului agricol sau a zilerului, și angajarea unui vecin-gospodar care trebuie să muncească cu inventarul său pămîntul celui care-l tocmește. Trebuie să se facă o distincție netă între aceste forme de „angajări“, diametral opuse prin însemnătatea lor, așa cum a făcut, de pildă, V. Orlov (vezi „Culegere de date statistice cu privire la gubernia Moscova“, vol. VI, partea 1).

Să analizăm acum datele referitoare la venitul provenit din agricultură. Din păcate, prelucrarea acestor date în „Culegere“ este departe de a fi satisfăcătoare (în parte, poate, din cauza numărului restrîns al acestor date). Astfel, n-a fost prelucrată problema recoltei la hectar ; nu există date privitoare la vînzarea fiecărui fel de produse în parte și asupra condițiilor acestei vînzări. De aceea ne vom mărgini la următorul tablou succint :

Venitul provenit din agricultură în ruble

Grupuri	Total		Venitul în bani		Venitul provenit din îndeletniciri în afară la 1 gospodărie
	Revine la 1 gospodărie	Revine la 1 persoană indiferent de sex	Revine la 1 gospodărie	% față de venitul global provenit din agricultură	
a)	57,11	13,98	5,53	9,68	59,04
b)	127,69	25,82	23,69	18,55	49,22
c)	287,40	34,88	54,40	18,93	108,21
d)	496,52	38,19	91,63	18,45	146,67
e)	698,06	49,16	133,88	19,17	247,60
f)	698,39	43,65	42,06	6,02	975,20
	292,74	35,38	47,31	16,16	164,67

* Cît de dragă trebuie să-i fie unui astfel de „țăran gospodar“ „teoria arenzilor“ a d-lui Karișev, teorie care cere termene lungi de arendare, ieftinirea arenzilor, despăgubiri pentru îmbunătățiri etc. Este exact ceea ce îi trebuie lui.

În acest tabel sare imediat în ochi o excepție flagrantă : imensa scădere a procentului venitului în bani provenit din agricultură la grupul superior, în ciuda faptului că posedă cele mai întinse suprafețe cultivate. În felul acesta gospodăria agricolă cea mai mare este, după cît se pare, o gospodărie care are cel mai pronunțat caracter natural. Este extrem de interesant să cercetăm mai de aproape această excepție aparentă, care aruncă lumină asupra problemei foarte importante a legăturii dintre agricultură și „îndeletnicirile“ cu caracter lucrativ. Așa cum am văzut, însemnătatea acestui gen de îndeletniciri este deosebit de mare în bugetele gospodarilor cu mulți cai. Judecînd după datele analizate, pentru burghezia țărănească din această regiune este deosebit de tipică tendința de a îmbina agricultura cu întreprinderile comerciale-meșteșugărești *. Nu-i greu de observat că, în primul rînd, este greșit să compari pe gospodarii de acest gen cu cei care sînt exclusiv agricultori ; în al doilea rînd, că în asemenea condiții deseori agricultura doar *pare* a fi naturală. Cînd agricultura este îmbinată cu prelucrarea tehnică a produselor agricole (morărit, producția de ulei, de amidon din cartofi, distilării și alte întreprinderi), venitul în bani al unei astfel de gospodării nu poate fi considerat ca venit provenit din agricultură, ci ca venit provenit din stabilimentul respectiv. În acest caz însă agricultura va avea de fapt un caracter comercial, și nu natural. Același lucru trebuie spus și despre o gospodărie în care masa produselor agricole este consumată în natură pentru întreținerea muncitorilor agricoli și a cailor folosiți într-o întreprindere cu scop lucrativ (de pildă cursele poștale). Și tocmai un asemenea gen de gospodărie avem printre gospodăriile din grupul superior (bugetul nr. 1 din județul Korotoiak. Familia compusă din 18 membri, 4 lucrători membri de familie, 5 muncitori agricoli, 20 de cai ; venitul provenit din agricultură este de 1.294 de ruble, aproape în întregime în natură, iar cel provenit din întreprinderile cu scop lucrativ este de 2.675 de ruble. Și o astfel de „gospodărie țărănească naturală“ este pusă alături

* Din cele 12 gospodării fără cai, nici una nu obține venit din stabilimente și întreprinderi meșteșugărești ; din cele 18 cu cîte un singur cal — numai una ; din cele 17 cu cîte 2 cai — două ; din cele 9 cu cîte 3 cai — trei ; din cele 5 cu cîte 4 cai — două ; din cele 5 gospodării care au mai mult de 4 cai — patru.

de gospodăriile fără cai sau cu un singur cal, pentru a se deduce „media“ generală). Din acest exemplu vedem încă o dată cât de important este să combini clasificarea după dimensiunile și tipul gospodăriei agricole cu clasificarea după dimensiunile și tipul gospodăriei cu „îndeletniciri în afară“.

(C) Să vedem acum datele referitoare la nivelul de trai al țăranilor. Nu toate cheltuielile în natură pentru hrană sînt arătate în „Culegere“. Desprindem principalul: produsele agricole și carnea*.

Revine la 1 persoană indiferent de sez

Grupuri	Produse făinoase					Același luoru socotit în secară în puduri			
	Făină de seară, banițe	Făină de orz și de mei, puduri	Mei și hrîșcă, banițe	Făină de grîu obîgnută și fină, funturi	Cartofi, banițe	Secară și grîu	Alte cereale	Total	Carne, puduri
a)	13,12	0,12	1,92	3,49	13,14	13,2	4,2	17,4	0,59
b)	13,21	0,32	2,13	3,39	6,31	13,4	3,0	16,4	0,49
c)	19,58	0,27	2,17	5,41	8,30	19,7	3,5	23,2	1,18
d)	18,85	1,02	2,93	1,32	6,43	18,6	4,2	22,8	1,29
e)	20,84	—	2,65	4,57	10,42	20,9	4,2	25,1	1,79
f)	21,90	—	4,91	6,25	3,90	22,0	4,2	26,2	1,79
	18,27	0,35	2,77	4,05	7,64	18,4	3,8	22,2	1,21

Din acest tabel se vede că am avut dreptate cînd am grupat la un loc pe țăranii fără cai și pe cei cu un singur cal și i-am opus celorlalți. Trăsătura distinctivă a grupurilor menționate ale țăranimii o constituie insuficiența hranei și înrăutățirea calității ei (cartofii). În unele privințe țăranul cu un singur cal se hrănește chiar mai prost decît cel fără cai. „Media“ generală este cu totul fictivă chiar și în această problemă, ea mascînd hrana insuficientă la masa de țărani prin hrana suficientă la țăranimea înstărită, care consumă

* Reunim sub acest termen următoarele rubrici din „Culegere“: carne de vită, carne de oaie, carne de porc, untură de porc. Convertirea celorlalte cereale în secară s-a făcut după normele „Statisticii comparate“ a lui Ianson, adoptate de statisticienii de la Nijni-Novgorod (vezi „Materiale“ cu privire la județul Gorbatov. Baza pe care se face convertirea este procentul de albumină asimilabilă).

aproape o dată și jumătate mai multe produse agricole și de trei ori mai multă carne * decât sărăcimea.

Pentru a face comparație între celelalte date referitoare la hrana țăranilor, toate produsele trebuie considerate sub raportul valorii evaluate în bani :

Revine la 1 persoană în ruble

Grupuri	Diferite feluri de făină și erupe	Legume, ulei și fructe	Cartofi	Totalul produselor agricole	Totalul produselor animale **	Totalul produselor cumpărate ***	Totalul produselor	Dintre care în bani	Cheltuieli în bani	
									Pentru produse agricole	Pentru produse animale
a)	6,62	1,55	1,62	9,79	3,71	1,43	14,93	5,72	3,58	0,71
b)	7,10	1,49	0,71	9,30	5,28	1,79	16,37	4,76	2,55	0,42
c)	9,67	1,78	1,07	12,52	7,04	2,43	21,99	4,44	1,42	0,59
d)	10,45	1,34	0,85	12,64	6,85	2,32	21,81	3,27	0,92	0,03
e)	10,75	3,05	1,03	14,83	8,79	2,70	26,32	4,76	2,06	—
f)	12,70	1,93	0,57	15,20	6,37	6,41	27,98	8,63	1,47	0,75
	9,73	1,80	0,94	12,47	6,54	2,83	21,84	5,01	1,78	0,40

Prin urmare, datele generale referitoare la hrana țăranilor confirmă cele spuse mai sus. Se disting clar trei grupuri : grupul inferior (cei fără cai și cei cu un singur cal), mijlociu (cei cu doi și trei cai) și superior, care se hrănește aproape de două ori mai bine decât cel inferior. „Media“ generală estompează ambele grupuri extreme. Cheltuielile în bani pentru hrană sînt cele mai mari, atît în mod absolut cît și în mod relativ, în cele două grupuri extreme : la proletariatul sătesc și la burghezia sătească. Primii cumpără mai mult, cu toate că consumă mai puțin decît țăranul mijlociu, cumpără produsele agricole strict necesare de care au nevoie. Ultimii cumpără mai mult, pentru că consumă mai mult, lărgind în-

* Cu cît este mai scăzut la sate consumul de carne al țăranilor în comparație cu cel al orașenilor, se vede chiar și din următoarele date fragmentare. În 1900 au fost tăiate la Moscova, în abatoarele orașului, vite în greutate de circa 4.000.000 de puduri, cu o valoare totală de 18.986.714 ruble și 59 de copeici („Moskovskie Vedomosti“, 1901, nr. 55). Aceasta înseamnă că de fiecare persoană, indiferent de sex, revin circa 4 puduri, sau circa 18 ruble anual. (Notă la ediția a 2-a).

** Carne de vită, carne de porc, untură de porc, carne de oaie, unt, produse lactate, păsări, ouă.

*** Sare, pește sărat și pește proaspăt, scrumbie, rachi, bere, ceai și zahăr.

deosebi consumul de produse neagricole. Compararea acestor două grupuri extreme ne arată în mod concret cum se creează într-o țară capitalistă piața internă pentru articolele de consum individual*.

Celelalte cheltuieli pentru consumul individual sînt :

Revine la 1 persoană, indiferent de sex, în ruble

Cheltuieli pentru

Grupuri	bunuri, îmbrăcă- minte	combustibil (paie)	îmbrăcăminte, încălțăminte	iluminat	alte nevoi casnice	în total pentru consu- mul personal în afară de hrană	din care în bani	în total pentru hrană și pentru restul consumului personal	din care în bani
a)	9,73	0,95	1,46	0,23	1,64	4,28	3,87	19,21	9,59
b)	12,38	0,52	1,33	0,25	1,39	3,49	3,08	19,86	7,84
c)	23,73	0,54	2,47	0,22	2,19	5,42	4,87	27,41	9,31
d)	22,21	0,58	1,71	0,17	3,44	5,90	5,24	27,71	8,51
e)	31,39	1,73	4,64	0,26	3,78	10,41	8,93	36,73	13,69
f)	30,58	1,75	1,75	0,21	1,46	5,17	3,10	33,15	11,73
	22,31	0,91	2,20	0,22	2,38	5,71	4,86	27,55	9,87

Nu este întotdeauna just ca aceste cheltuieli să fie calculate la 1 persoană indiferent de sex, deoarece, de pildă, costul combustibilului, al iluminatului, al obiectelor de uz casnic etc. nu este proporțional cu numărul membrilor de familie.

Și aceste date arată împărțirea țăranimii (după nivelul de trai) în trei grupuri diferite. Totodată se constată următoarea particularitate interesantă : partea cheltuielilor în bani pentru tot ceea ce privește consumul individual este cea mai mare la grupurile *inferioare* (la *a* circa jumătate din cheltuieli sînt în bani), pe cînd la grupurile superioare cheltuielile în bani nu sporesc, reprezentînd numai circa o treime. Cum să împaci acest lucru cu faptul menționat mai sus, anume că procentul cheltuielilor în bani sporește în general la ambele grupuri ex-

* Din cheltuielile în bani pentru produse agricole, primul loc îl ocupă cheltuielile pentru cumpărarea secarei, mai ales de către sărăcime : urmează cheltuielile pentru cumpărarea legumelor. Cheltuielile pentru legume reprezintă 85 de copeici de persoană, indiferent de sex (pe grupuri, de la 56 de copeici la *b* la 1 rublă și 31 de copeici la *e*), dintre care în bani 47 de copeici. Acest fapt interesant ne arată că chiar în rîndurile populației sătești, fără să mai vorbim de populația orășenească, se formează o piață pentru produsele uneia din formele agriculturii cu caracter comercial, anume ale grădinăritului. Două treimi din cheltuielile pentru ulei sînt în natură ; prin urmare, în acest domeniu mai predomina producția casnică și meșteșugul rudimentar.

treme ? Evident că în grupurile superioare cheltuielile în bani se fac mai cu seamă pentru *consumul productiv* (cheltuieli pentru gospodărie), pe cînd la grupurile inferioare pentru *consumul individual*. Iată date exacte în această privință :

Grupuri	Cheltuieli în bani la 1 gospodărie, în ruble				Același lucru în %			% părții bănești din cheltuielile pentru		
	Pentru consumul personal	Pentru gospodărie	Pentru dări și prestații	Total	Pentru consumul personal	Pentru gospodărie	Pentru dări și prestații	Total	Consumul personal	Gospodărie
a)	39,16	7,66	15,47	62,29	62,9	12,3	24,8	100	49,8	50,6
b)	38,89	24,32	17,77	80,98	48,0	30,0	22,0	100	39,6	41,7
c)	76,79	56,35	32,02	165,16	46,5	34,1	19,4	100	34,0	46,4
d)	110,80	102,07	49,55	262,22	42,2	39,0	18,8	100	30,7	45,8
e)	190,84	181,12	67,90	439,86	43,4	41,2	15,4	100	38,0	52,0
f)	187,83	687,03	84,34	959,20	19,6	71,6	8,8	100	35,4	70,3
	81,27	102,23	34,20	217,70	37,3	46,9	15,8	100	35,6	56,6

Prin urmare, transformarea țărănimii în proletariat sătesc creează o piață îndeosebi pentru articole de consum, iar transformarea ei în burghezie sătească creează o piață îndeosebi pentru mijloace de producție. Cu alte cuvinte, la grupurile inferioare ale „țărănimii“ observăm transformarea forței de muncă în marfă, iar la grupurile superioare transformarea mijloacelor de producție în capital. Amîndouă aceste transformări dau naștere procesului de creare a pieței interne pe care-l constată teoria în ceea ce privește țările capitaliste în general. Tocmai de aceea F. Engels a scris despre foamea din 1891 că ea înseamnă *crearea pieței interne pentru capitalism*⁶⁰, – teză pe care narodnicii, care văd în ruina țărănimii numai o decădere a „producției populare“⁶¹, și nu transformarea economiei patriarhale în economie capitalistă, nu o înțeleg.

D-l N.-on a scris o carte întreagă despre piața internă, fără să observe procesul de creare a pieței interne prin descompunerea țărănimii. În articolul său „Cum se explică creșterea veniturilor statului nostru?“ („Novoe Slovo“, 1896, nr. 5, februarie), el abordează această problemă, raționînd

în felul următor : tabelele de venituri ale muncitorului american arată că cu cât venitul este mai mic, cu atât cheltuielile pentru alimente sînt relativ mai mari. Prin urmare, dacă consumul de alimente scade, consumul celorlalte articole scade și mai mult. Or, în Rusia scade consumul de pîine și rachiu, prin urmare scade și consumul celorlalte produse, de unde rezultă că consumul mai mare al „păturii“ înstărite (pag. 70) a țărănimii este mai mult decît compensat de scăderea consumului maselor. — Această afirmație conține trei greșeli : în primul rînd, substituind țăranului pe muncitor, d-l N.—on trece peste problemă ; este vorba tocmai de procesul de *create* a muncitorilor și *întreprinzătorilor* care folosesc munca salariată. În al doilea rînd, după ce a substituit țăranului pe muncitor, d-l N.—on reduce întregul consum la consumul individual, uitînd consumul productiv, piața pentru mijloacele de producție. În al treilea rînd, d-l N.—on uită că procesul descompunerii țărănimii este în același timp un proces de înlocuire a economiei naturale prin economia de mărfuri și că, prin urmare, piața poate fi creată nu prin sporirea consumului, ci prin transformarea consumului în natură (fie chiar și mai abundent) într-un consum în bani sau cu plată (fie chiar și mai puțin abundent). Am văzut acum că, în ceea ce privește obiectele de consum individual, țărăniile fără cai consumă mai puțin, dar cumpără mai mult decît țărăniile mijlocie. Ei devin mai săraci, cîștigînd și cheltuind în același timp mai mulți bani, aceste două aspecte ale procesului fiind tocmai acelea de care capitalismul are nevoie*.

În încheiere vom folosi datele din bugete pentru a face o comparație între nivelul de trai al țărănilor și cel al muncitorilor de la sate. Calculînd volumul consumului individual nu pe cap de locuitor, ci pe cap de lucrător adult (după nor-

* Acest fapt, care la prima vedere pare un paradox, este în realitate în deplină armonie cu contradicțiile fundamentale ale capitalismului, de care ne izbim la fiecare pas în viața de fiecare zi. De aceea observatorii atenți ai vieții rurale au știut să sesizeze acest fapt cu totul independent de teorie. „Pentru dezvoltarea activității lor — spune Engelhardt despre chiabur, precupeț etc. — este important ca țărăniile să fie săraci... ca țărăniile să primească mulți bani“ („Scrisori de la țară“, pag. 493). Simpatia pentru „solidul (sic ! !) mod de viață rural“ (ibid.) nu l-a împiedicat uneori pe Engelhardt să scoată la iveală cele mai profunde contradicții din sinul faimoasei obșști,

mele statisticienilor din Nijni-Novgorod în culegerea menționată mai sus), obținem următorul tabel :

Revine la 1 lucrător adult

produse de consum

Grupuri	produse de consum							cheltuieli în ruble		
	făină de secară, banițe	făină de orz și de mei, funturi	mei și hrîșcă, banițe	făină de grâu obișnuită și fină, funturi	cartofi, banițe	Totalul produselor agricole socotite în secară	carne, puduri	pentru hrană	pentru restul consumului personal	Total
a)	17,3	0,1	2,5	4,7	17,4	23,08	0,8	19,7	5,6	25,3
b)	18,5	0,2	2,9	4,7	8,7	22,89	0,7	22,7	4,8	27,5
c)	26,5	0,3	3,0	7,3	12,2	31,26	1,5	29,6	7,3	36,9
d)	26,2	1,4	4,3	2,0	9,0	32,21	1,8	30,7	8,3	39,0
e)	27,4	—	3,4	6,0	13,6	32,88	2,3	32,4	13,9	46,3
f)	30,8	—	6,9	8,5	5,5	36,88	2,5	39,3	7,2	46,5
	24,9	0,5	3,7	5,5	10,4	33,78	1,4	29,1	7,8	36,9

Pentru a face o comparație între datele din acest tabel și datele referitoare la nivelul de trai al muncitorilor de la sate, putem lua, în primul rînd, prețurile medii ale muncii. În gubernia Voronej, în 10 ani (1881–1891), salariul mediu al unui muncitor agricol angajat cu anul era de 57 de ruble, iar socotind și întreținerea – de 99 de ruble *, așa încît întreținerea costa 42 de ruble. Volumul consumului individual al muncitorilor agricoli și al zilerilor cu lot (al țărănilor fără cai și cu un singur cal) este sub acest nivel. Costul întregii întrețineri a familiei nu reprezintă decît 78 de ruble la „țărăranul“ fără cai (cu o familie compusă din 4 persoane) și 98 de ruble la cel cu un singur cal (cu o familie compusă din 5 persoane), adică *mai puțin decît costul întreținerii unui muncitor agricol*. (Am exclus din bugetul țărăranului fără cai și al celui cu un singur cal cheltuielile pentru gospodărie, pentru dări și prestații, dat fiind că în această regiune lotul nu este dat în arendă la un preț mai mic decît volumul dărilor.) După cum era și de așteptat, situația muncitorului legat de lot este mai grea decît situația muncitorului liber de aceste

* „Date agricole și statistice primite de la țărani“. Editat de departamentul agriculturii. Partea a V-a, Petersburg, 1892, S. A. Korolenko : „Munca salariată în gospodăriile etc.“

cătușe (nu mai vorbim de faptul că legarea de lot dezvoltă într-o măsură considerabilă relațiile de aservire și de dependență personală). Cheltuielile în bani ale muncitorului agricol sînt incomparabil mai mari decît cheltuielile în bani pentru consumul individual al țaranului cu un singur cal și al celui fără cai. Prin urmare, legarea de lot frîncează dezvoltarea pieței interne.

În al doilea rînd, putem să ne servim de datele statistice ale zemstvelor cu privire la consumul muncitorilor agricoli. Să luăm datele din „Culegerea de date statistice cu privire la gubernia Orel“, privind județul Karacev (vol. V, partea a 2-a, 1892), întemeiate pe date referitoare la 158 de cazuri de muncă salariată *. Convertind rația lunară în rație anuală, obținem :

	Întreținerea unui muncitor agricol din gubernia Orel			Întreținerea unui „țaran“ din gubernia Voronej	
	minimum	maximum	mijlocie	cu un cal	fără cai
Făină de seară, puduri	15,0	24,0	21,6	18,5	17,3
Crupe, puduri	4,5	9,0	5,25	{ 2,9	2,5 }
Mei, puduri	1,5	1,5	1,5		
Cartofi, banișe	18,0	48,0	26,9	8,7	17,4
Total socotit în seară**	22,9	41,1	31,8	22,8	23,0
Untură, funturi	24,0	48,0	33,0	28,0	32,0
Costul întregii hrane pe un an, în ruble	—	—	40,5	27,5	25,3

Prin urmare, în ceea ce privește nivelul lor de trai, țarării cu un singur cal și cei fără cai *nu stau mai bine decît muncitorii agricoli*, apropiindu-se mai curînd chiar de minimul nivelului de trai al muncitorului agricol.

Concluzia generală care rezultă din scurta analiză a grupului inferior al țărănimii este, prin urmare, următoarea : atît prin raportul lui față de celelalte grupuri care înlătură din agricultură țărănimea din grupurile inferioare, cît și prin dimensiunile gospodăriei, care nu acoperă decît o parte din cheltuielile pentru întreținerea familiei, și prin sursele de

* Deosebirea dintre guberniile Orel și Voronej în ceea ce privește condițiile nu este mare, iar datele citate sînt, după cum vom vedea, date obișnuite. Nu folosim datele din lucrarea menționată mai sus a lui S. A. Korolenko (vezi o comparație a acestor date în articolul d-lui Maress : „Influența recoltelor etc.“, I, 11), întrucît chiar autorul recunoaște că d-nii proprietari funciari de la care au fost obținute aceste date „au exagerat“ uneori...

** Calculul s-a făcut după procedeele arătate mai sus.

dobândire a mijloacelor de existență (vînzarea forței de muncă), și, în sfîrșit, prin nivelul de trai, acest grup trebuie încadrat în *categoria muncitorilor agricoli și a zîlerilor cu lot* *.

Terminînd cu aceasta expunerea datelor statistice ale zemstvelor referitoare la bugetele țărănești, nu putem să nu ne oprim asupra analizării metodelor pe care le întrebunțează pentru prelucrarea datelor din bugete d-l Șcerbina, autorul „Culegerii de date estimative” și al articolului despre bugetele țărănești, în cunoscuta lucrare : „Influența recoltelor și a prețurilor cerealelor etc.” (vol. II) ⁶². În „Culegere”, d-l Șcerbina declară, nu se știe de ce, că se folosește de teoria „cunoscutului economist K. Marx” (pag. 111) ; în realitate însă el denaturează pur și simplu această teorie, confundînd deosebirea dintre capitalul constant și cel variabil cu deosebirea dintre capitalul fix și cel circulant (ibid.), aplicînd fără nici un sens la agricultura țărănească acești termeni și aceste categorii ale capitalismului dezvoltat (passim) etc. Întreaga prelucrare a datelor din bugete se rezumă la d-l Șcerbina la un total și nemăsurat abuz de „mărimi medii”. Toate datele estimative se referă la țăranul „mijlociu”. Venitul de pe urma pămîntului, calculat pe 4 județe, se împarte la numărul gospodăriilor (amintiți-vă că la țăranul fără cai acest venit este de circa 60 de ruble de familie, iar la cel bogat – de circa 700 de ruble). Se stabilește „mărima capitalului constant” (sic ! ! ?) „la 1 gospodărie” (pag. 114), adică valoarea întregii averi ; se mai stabilește valoarea „medie” a inventarului, valoarea medie a stabilimentelor comerciale-meșteșugărești (sic !) – 15 ruble la 1 gospodărie. D-l Șcerbina ignorează amănuntul că aceste stabilimente sînt proprietatea privată a unei minorități înstărite, și le împarte la toți „în mod egal” ! Se stabilesc cheltuielile „medii” pentru arendă (pag. 118),

* Probabil că, pe baza comparației pe care am făcut-o noi între nivelul de trai al muncitorilor agricoli și al grupului inferior al țărănimii, narodnicii vor deduce că „sîntem pentru” deposedarea de pămînt a țărănimii etc. O astfel de concluzie ar fi greșită. Din cele spuse nu reiese decît că „sîntem pentru” desființarea tuturor restricțiilor în ceea ce privește dreptul țărănilor de a dispune liber de pămînt, de a renunța la lot, de a ieși din obște. Numai țăranul poate aprecia dacă este mai avantajos să fii muncitor agricol cu lot sau muncitor agricol fără lot. De aceea asemenea restricții nu pot fi justificate prin nimic și în nici un caz. Apărarea acestor restricții de către narodnici îi transformă însă pe aceștia în slujitori ai intereselor proprietarilor noștri funciari.

care reprezintă, după cum am văzut, 6 ruble la țăranul cu un singur cal și 100–200 de ruble la țăranul bogat. Toate acestea se adună și se împart la numărul gospodăriilor. Se stabilesc chiar cheltuielile „medii“ pentru „repararea capitalurilor“ (ibid.). Ce înseamnă asta, Dumnezeu știe. Dacă cumva înseamnă repararea inventarului și completarea acestui inventar și a numărului de vite, atunci iată cifrele citate mai sus de noi : la țăranul fără cai aceste cheltuieli sînt egale cu 8 (*opt*) *copeici* la 1 gospodărie, iar la cel bogat – cu 75 *de ruble*. Nu este oare evident că dacă adunăm astfel de „gospodării țărănești“ și le împărțim la numărul termenilor sumei, obținem „legea necesităților medii“, descoperită de d-l Șcerbina încă în culegerea cu privire la județul Ostrogojsk (vol. II, partea a II-a, 1887) și aplicată în mod atît de strălucit ulterior ? Și apoi, dintr-o astfel de „lege“ nu este greu de tras concluzia că „țăranul își satisface nu necesitățile minime, ci necesitățile de nivel mediu“ (pag. 123 și multe altele), că gospodăria țărănească reprezintă un „tip de dezvoltare“ (pag. 100) etc. etc. O întărire a acestei metode naive de „egalare“ a proletariatului sătesc și a burgheziei țărănești constă în gruparea după lot, pe care noi o cunoaștem deja. Dacă am aplica-o, de pildă, la datele din bugete, am reuni într-un singur grup, bunăoară, țărani de felul următor (din categoria celor cu loturi mari, cu 15–25 des. de pămînt lotual de familie) : unul dă în arendă jumătate din lot (cuprinzînd 23,5 des.), cultivă 1,3 deseatine, trăiește mai ales din „îndeletniciri personale“ (nemaipomenit, ce frumos sună asta !), realizînd un venit de 190 de ruble la 10 persoane de ambele sexe (bugetul nr. 10 din județul Korotoiak). Altul ia în arendă 14,7 des., cultivă 23,7 des., ține muncitori agricoli, realizînd un venit de 1.400 de ruble la 10 persoane de ambele sexe (bugetul nr. 2 din județul Zadonsk). Nu este oare limpede că, adunînd gospodăriile muncitorilor agricoli și ale zilerilor cu gospodăriile țăranilor care angajează muncitori și împărțind suma la numărul termenilor, vom obține un „tip de dezvoltare“ deosebit ? N-avem decît să folosim întotdeauna și exclusiv datele „medii“ cu privire la gospodăria țărănească, pentru ca toate „ideile false“ referitoare la descompunerea țăranimii să fie înlăturate o dată pentru tot-

deauna. Tocmai astfel procedează d-l Șerbina, aplicînd en grand * această metodă în articolul său din lucrarea „Influența recoltelor etc.” Aici se face grandioasa încercare de a calcula bugetele întregii țărârimi ruse cu ajutorul acelorași „medii” verificate. Viitorul istoric al literaturii economice ruse va remarca cu mirare faptul că prejudecățile narodnicismului au dus la uitarea celor mai elementare cerințe ale statisticii economice, care obligă să se facă o distincție netă între întreprinzători și muncitorii salariați, indiferent de forma de posesiune a pămîntului prin care ar fi uniți, indiferent de multitudinea și varietatea tipurilor de tranziție dintre ei.

XIII. CONCLUZII LA CAPITOLUL AL II-LEA

Rezumăm tezele principale care rezultă din datele analizate mai sus :

1) Condițiile social-economice în care se află țărâimea rusă de astăzi sînt cele ale economiei de mărfuri. Pînă și în zona agricolă centrală (care în comparație cu regiunile periferice din sud-est sau cu guberniile industriale este cea mai înapoiată în această privință), țăranul este întru totul subordonat pieței, de care depinde atît în ceea ce privește consumul individual cît și în ceea ce privește gospodăria sa, fără a mai vorbi de dări.

2) Structura relațiilor social-economice ale țărânimii (a plugărimii și a celei care face parte din obște) dovedește existența tuturor contradicțiilor caracteristice oricărei economii de mărfuri și oricărui capitalism : concurența, lupta pentru independență economică, acapararea pămîntului (cumpărat și luat în arendă), concentrarea producției în mîna unei minorități, înlăturarea majorității, care este împinsă în rîndurile proletariatului, exploatarea acesteia de către minoritate prin intermediul capitalului comercial și prin angajarea de muncitori agricoli. În rîndurile țărânimii nu există nici un fenomen economic care să nu aibă această formă contradictorie, proprie orînduirii capitaliste, cu alte cuvinte care să nu exprime luptă și interese opuse, care să nu însemne un plus pentru unii și un minus pentru alții. Așa sînt și arendarea și cumpărarea de

* — în stil mare. — *Nota trad.*

pământ și „îndeletnicirile în afară“, diametral opuse în ceea ce privește tipurile lor ; la fel este și progresul tehnic al gospodăriei.

Acestei concluzii îi atribuim o însemnătate cardinală nu numai în ceea ce privește problema capitalismului în Rusia, dar și în ceea ce privește problema valorii doctrinei narodnice în general. Tocmai aceste contradicții ne arată concret și incontestabil că structura relațiilor economice ale satului „bazat pe obște“ nu reprezintă cituși de puțin un sistem deosebit („de producție populară“ etc.), ci un sistem mic-burghez obișnuit. În ciuda teoriilor care au dominat la noi în ultima jumătate de secol, țărănimea rusă, care posedă pământul în obște, nu este un antagonist al capitalismului, ci, dimpotrivă, cea mai adâncă și mai trainică bază a lui. Ea este baza cea mai adâncă pentru că tocmai aici, departe de orice influențe „artificiale“ și în ciuda instituțiilor care frânează dezvoltarea capitalismului, vedem cum apar neconținut elemente ale capitalismului chiar în sînul „obștii“. Ea este baza cea mai trainică pentru că asupra agriculturii, în general, și asupra țărânimii, în special, apasă cu cea mai mare greutate tradițiile vechi, tradițiile vieții patriarhale, din care cauză acțiunea de transformare pe care o exercită capitalismul (dezvoltarea forțelor de producție, schimbarea tuturor relațiilor sociale etc.) se manifestă aici foarte lent și treptat *.

3) Totalitatea contradicțiilor economice din rîndurile țărânimii constituie tocmai ceea ce numim descompunerea țărânimii. Țărâanii înșiși caracterizează într-un mod foarte nimerit și plastic acest proces prin termenul : „deștărănire“ **. Acest proces înseamnă distrugerea radicală a vechii țărânimii patriarhale și crearea unor *noi tipuri* de populație sătească.

Înainte de a trece la caracterizarea acestor tipuri, vom face următoarele observații : acest proces a fost semnalat în literatura noastră de foarte mult timp și foarte des. De pildă, încă d-l Vasilcikov, care a folosit lucrările comisiei Valuev ⁶⁴, a constatat formarea unui „proletariat sătesc“ în Rusia și „destrămarea stării țărănești“ („Sistemul de posesiune a pământului și agricultura“, ed. 1, vol. I, cap. IX). Acest fapt

* Comp. „Das Kapital“, I, S. 527 **.

** „Privire asupra agriculturii din gubernia Nijni-Novgorod“ pe 1892.

a fost semnalat și de V. Orlov („Culegere de date statistice cu privire la gubernia Moscova“, vol. IV, partea 1, pag. 14) și de mulți alții. Toate aceste semnalări au fost însă cu totul fragmentare. Nu s-a făcut niciodată încercarea de a se studia sistematic acest fenomen, și de aceea, în ciuda datelor statistice atît de bogate ale zemstvelor, obținute din recensămintele pe gospodării, n-avem nici pînă azi suficiente date cu privire la acest fenomen. De aceasta mai este legat și faptul că majoritatea autorilor care au tratat această problemă consideră descompunerea țărănimii ca pe o simplă apariție a unor inegalități de avere, ca pe o simplă „diferențiere“, cum le place să spună narodnicilor, în general, și d-lui Karîșev, în special (vezi cartea lui despre „Arendări“ și articolele din „Russkoe Bogatstvo“). Nu încape îndoială că apariția inegalității de avere este punctul de plecare al întregului proces, dar procesul nu se rezumă numai la această „diferențiere“. Vechea țărănime nu numai că se „diferențiază“, ea se ruinează cu desăvîrșire, încetează de a mai exista, fiind înlăturată de tipuri de populație sătească cu totul noi, tipuri care constituie baza societății în care domină economia de mărfuri și producția capitalistă. Aceste tipuri sînt burghezia sătească (mai cu seamă mica burghezie) și proletariatul sătesc, clasa producătorilor de mărfuri în agricultură și clasa muncitorilor agricoli salariați.

Este extrem de instructiv faptul că analiza pur teoretică a procesului de formare a capitalismului în agricultură arată că descompunerea micilor producători este un factor important al acestui proces. Avem în vedere unul dintre cele mai interesante capitole din volumul al 3-lea al „Capitalului“, și anume capitolul 47: „Geneza rentei funciare capitaliste“. Marx consideră ca punct de plecare al acestei geneze *renta sub formă de muncă în dijmă* (Arbeitsrente)* — „cînd producătorul direct lucrează o parte din săptămîină pe pămîntul care-i aparține de fapt, cu ajutorul unor unelte de muncă (plug, vite etc.) care-i aparțin de fapt sau de drept, în cele-

* În traducerea rusă (pag. 651 și urm.) acest termen a fost tradus prin expresia „trudovaia renta“ (renta în muncă. — *Nota trad.*). Considerăm traducerea noastră „otrabotocinaia renta“ (renta sub formă de muncă în dijmă. — *Nota trad.*) mai exactă, deoarece în limba rusă există o expresie specială, „otrabotki“ („muncă în dijmă“. — *Nota trad.*), care înseamnă tocmai munca agriculturului dependent pentru proprietarul funciar ⁶².

lalte zile ale săptămîinii lucrînd gratuit pe moșia proprietarului funciar, pentru proprietarul funciar“ („Das Kapital“, III, 2, 323. Trad. rusă, 651). Forma următoare a rentei este *renta în produse* (Produktenrente) sau renta în natură, cînd producătorul direct produce întregul produs pe pămîntul exploatat de el însuși, dînd proprietarului funciar întregul plusprodus în natură. Producătorul devine aici mai independent și capătă posibilitatea să realizeze prin munca sa un oarecare surplus peste cantitatea de produse care-i satisface necesitățile imperioase. „Se vor ivi, o dată cu această formă“ [a rentei], „diferențe mai mari în situația economică a diverșilor producători direcți. Cel puțin există această posibilitate, și mai există și posibilitatea ca acest producător direct să dobîndească mijloacele de a exploata nemijlocit el însuși, la rîndul lui, munca altuia“ (S. 329. Trad. rusă, 657)⁶⁶. Prin urmare, încă în condițiile dominației economiei naturale, de îndată ce țărani dependenti devin din ce în ce mai mult de sine stătători, apar germenii descompunerii țărănimii. Dar acești germeni nu se pot dezvolta decît în condițiile formei următoare a rentei, în condițiile *rentei în bani*, care este o simplă schimbare a formei rentei în natură. Producătorul direct nu mai dă proprietarului funciar produsele, ci prețul acestor produse*. Baza acestei forme a rentei rămîne aceeași: producătorul direct este, ca și înainte, proprietarul tradițional al pămîntului, dar „această bază contribuie aici la propria sa descompunere“ (330). Renta în bani „presupune deja o dezvoltare mai însemnată a comerțului, a industriei orășenești și, în genere, a producției de mărfuri, prin urmare și a circulației banilor“ (331)⁶⁷. Tradiționalele relații de drept cutumiar dintre țăranul dependent și proprietarul funciar se transformă aici în relații pur bănești, bazate pe contract. Aceasta duce, pe de o parte, la exproprierea vechii țărănime, iar pe de altă

* Trebuie să facem o distincție netă între renta în bani și renta funciară capitalistă; aceasta din urmă presupune existența în agricultură a capitaliștilor și muncitorilor salariați; prima presupune țărani dependenți. Renta capitalistă este partea din supravaloare care rămîne după scăderea profitului întreprinzătorului, iar renta în bani este prețul întregului plusprodus plătit de țăran proprietarului funciar. Un exemplu de rentă în bani în Rusia îl constituie dijma pe care țăranul o plătește moșierului. Nu încapе în doială că și în dările actuale plătite de țărani noștri există o anumită parte de rentă în bani. Uneori chiar și arenda țărănească se apropie de renta în bani, cînd plata ridicată pentru pămînt face ca țăranului să nu-i rămînă decît o parte care nu întrece un salariu modest.

parte la răscumpărarea de către țaran a pământului și a libertății sale. „În afară de aceasta, transformarea rentei în natură în rentă în bani este în mod necesar nu numai însoțită, ci și precedată de formarea unei clase de muncitori zileri lipsiți de proprietate, care se angajează pentru un salariu în bani. De aceea, în perioada de naștere a acestei clase noi, când ea apare numai în mod sporadic, s-a dezvoltat în mod necesar la țaranii mai bine situați obligați să dea rentă (rentepflichtigen) obiceiul de a exploata pe cont propriu salariați agricoli... Astfel se dezvoltă încetul cu încetul la dînșii posibilitatea de a strînge o anumită avere și de a se transforma ei înșiși în viitori capitaliști. Printre vechii posesori de pământ, care-l lucrau ei înșiși, ia naștere astfel o pepinieră de arendași capitaliști, a căror dezvoltare este condiționată de dezvoltarea generală a producției capitaliste în afara agriculturii” („Das Kapital“, III, 2, 332. Trad. rusă, 659–660) ⁶⁸.

4) Descompunerea țărănimii, făcînd să se dezvolte pe seama „țărănimii“ mijlocii grupurile ei extreme, creează două noi tipuri de populație sătească. Trăsătura comună a ambelor tipuri o constituie caracterul de schimb, bănesc al gospodăriei. Primul tip nou este burghezia sătească, sau țărănimea înstărită. Din această categorie fac parte gospodarii de sine stătători, care practică o agricultură cu caracter comercial în toate formele ei variate (vom descrie principalele forme în capitolul al IV-lea), apoi proprietari de stabilimente comerciale-meșteșugărești, proprietari de întreprinderi comerciale etc. Îmbinarea agriculturii cu caracter comercial cu întreprinderile comerciale-meșteșugărești este o formă specifică, proprie *acestei* țărănime, de „îmbinare a agriculturii cu îndeletniciri în afară“. Din această țărănime înstărită se formează clasa fermierilor, pentru că luarea de pământ în arendă în scopul vînzării de cereale joacă (în zona agricolă) un rol uriaș în gospodăria lor, rol care adesea este mai important decît cel al lotului. Dimensiunile gospodăriei depășesc aici, în majoritatea cazurilor, brațele de muncă ale familiei, și de aceea formarea unui contingent de muncitori agricoli, mai ales de zileri, este o condiție necesară a existenței țărănimii înstă-

rite *. Banii în numerar pe care această țărănie îi obține sub forma de venit net sînt folosiți fie în operații comerciale sau cămătărești, dezvoltate peste măsură în satele noastre, fie – în condiții favorabile – pentru cumpărarea de pămînt, pentru îmbunătățirea gospodăriei etc. Într-un cuvînt, aceștia sînt mici proprietari de pămînt. Din punct de vedere numeric, burghezia țărănească constituie o neînsemnată minoritate a întregii țărănii, probabil nu mai mult de o cincime din numărul gospodăriilor (ceea ce reprezintă aproximativ trei zecimi din populație), acest raport variînd, firește, foarte mult de la o regiune la alta. Dar prin însemnătatea pe care o are în ansamblul economiei țărănești, în suma totală a mijloacelor de producție care aparțin țărănimii, în cantitatea totală a produselor agricole pe care le produce țărănia, burghezia țărănească este, incontestabil, predominantă. Ea este stăpînul satului de astăzi.

5) Celălalt tip nou este proletariatul sătesc, *clasa muncitorilor salariați cu lot*. Din această categorie face parte țărănia săracă, inclusiv cea lipsită complet de pămînt, dar reprezentantul cel mai tipic al proletariatului sătesc rus este muncitorul agricol, zilerul, salahorul, muncitorul din construcții sau alt muncitor cu lot. Dimensiunile infime ale gospodăriei de pe peticul de pămînt, gospodărie care se află într-o stare de totală decădere (fapt pe care-l dovedește în mod concret darea pămîntului în arendă), imposibilitatea de a trăi fără vînzarea forței de muncă (= „îndeletnicirile în afară” ale țărănimii sărace), nivelul de trai extrem de scăzut – care este, probabil, inferior nivelului de trai al muncitorului fără lot – iată trăsăturile distinctive ale acestui tip **. În categoria proletariatului sătesc trebuie să fie incluse cel puțin jumătate din numărul total al gospodăriilor țărănești (ceea ce reprezintă aproximativ $\frac{4}{10}$ din populație), adică toți țăraniii fără cai și o mare parte din țăraniii cu un singur cal (se înțelege

* De remarcat că folosirea muncii salariate nu este un criteriu indispensabil al noțiunii de mică burghezie. În această noțiune se încadrează orice producție de sine stătătoare pentru piață în condițiile existenței în orînduirea social-economică respectivă a contradicțiilor descrise de noi mai sus (p. 2), în special în condițiile transformării masei producătorilor în muncitori salariați.

** Pentru a dovedi că este justă includerea țărănimii sărace în clasa muncitorilor salariați cu lot trebuie să arătăm nu numai cum și care anume țărănime își vinde forța de muncă, dar și cum și care anume întreprinzătorii cumpără forța de muncă. Acest lucru va fi arătat în capitolele următoare.

că acesta nu este decît un calcul aproximativ, global, supus, în diferite regiuni, unor variații mai mult sau mai puțin însemnate, potrivit condițiilor locale). Motivele care ne fac să credem că o parte atît de însemnată a țărănimii face de pe acum parte din categoria proletariatului sătesc au fost arătate mai sus *. Trebuie să adăugăm că deseori în literatura noastră teoretică după care capitalismul are nevoie de un muncitor liber, lipsit de pămînt, este interpretată prea stereotip. Acest lucru este pe deplin just ca tendință fundamentală, dar în agricultură capitalismul pătrunde deosebit de încet și sub forme extraordinar de variate. Foarte adeseori înzestrarea cu pămînt a muncitorului de la sate se face chiar în interesul întreprinzătorilor rurali, și de aceea tipul de muncitor rural cu lot este caracteristic tuturor țărilor capitaliste. În state diferite, el ia forme diferite : micul fermier (cottager) englez nu este tot una cu țăranul parcelar din Franța sau din provinciile renane, iar, la rîndul său, acesta din urmă nu este tot una cu țăranul sărac sau knecht-ul din Prusia. Fiecare din ei poartă pecetea unor rînduiri agrare deosebite, a unei istorii deosebite a relațiilor agrare, ceea ce nu împiedică totuși pe economiști să-i includă într-o singură categorie, aceea a proletarilor agricoli. Baza juridică a dreptului său asupra peticului de pămînt este absolut indiferentă pentru o astfel de calificare. Fie că pămîntul îi aparține cu drept de proprietate deplină (în cazul țăranului parcelar), fie că i-l dă numai în folosință landlordul sau Rittergutsbesitzer-ul **, fie că, în sfîrșit, îl posedă în calitate de membru al obștii țără-

* Prof. Konrad consideră că în Germania, pentru un țăran adevărat norma este o pereche de vite de muncă (Gespannbauerngüter), vezi „Sistemul de posesiune a pămîntului și agricultura“ (Moscova, 1896), pag. 84—85. Pentru Rusia, această normă ar trebui să fie mai mare. Definind noțiunea de „țăran“, Konrad ia tocmai procentul de persoane sau de gospodării care se ocupă cu „munca salariată“ sau cu „îndeletniciri auxiliare“ în general (ibid). — Prof. Stebut, despre care nu se poate spune că n-ar avea autoritate în materie de fapte, scria în 1882 : „O dată cu prăbușirea iobăgiei, țăranul cu mica lui unitate economică, acolo unde se cultivă exclusiv cereale, prin urmare mai cu seamă în zona centrală cu cernoziom din Rusia, a și devenit în majoritatea cazurilor meseriaș, muncitor agricol sau zilcer, pentru care agricultura nu mai constituie decît o îndeletnicire accesorie“ („Articole despre agricultura rusă, lipsurile și măsurile pentru îmbunătățirea ei“, Moscova, 1883, pag. 11). Evident că aici în categoria meseriașilor intră și muncitorii industriali (cei din construcții etc.). Oricît de nejust ar fi folosit acest cuvînt, el este foarte răspîndit în literatura noastră și chiar în literatura economică de specialitate.

** — latifundiar din rîndurile nobilimii. — *Nota trad.*

nești velicoruse, lucrurile nu se schimbă cituși de puțin *. Incluzind țărănimea săracă în categoria proletariului sătesc, nu spunem nimic nou. Această expresie a fost deja întrebuițată în repetate rînduri de numeroși autori, și numai economiștii narodnicismului mai vorbesc cu încăpăținare de țărănime în general ca despre ceva anticapitalist, trecînd cu vederea faptul că masa „țărănimii“ a și ocupat un loc bine determinat în sistemul general al producției capitaliste, și anume locul de muncitori agricoli și de muncitori industriali. La noi, unora le place foarte mult să preamărească, de pildă, orînduirea noastră agrară, care menține obștea și țărănimea etc., și s-o opună orînduirii ostzeice, cu organizarea ei capitalistă a agriculturii. De aceea nu este lipsit de interes să vedem ce tipuri de populație sătească sînt incluse uneori în clasa muncitorilor agricoli și a zilerilor în ținutul ostzeic ⁷¹. Țăranii din guberniile ostzeice se împart în țărani cu mult pămînt (cite 25–50 de desetine, situate pe un teren aparte), țărani săraci (terenurile țăranilor săraci variază între 3 și 10 desetine) și țărani fără pămînt. Țăranul sărac, după cum just observă d-l S. Korolenko, „se apropie cel mai mult de tipul general al țăranului rus din guberniile centrale“ („Munca salariată“, pag. 495); el este mereu nevoit să-și împartă timpul între propria sa gospodărie și căutarea de cîștiguri. Dar deosebit de interesantă pentru noi este situația economică a *muncitorilor agricoli*. Adevărul este că înșiși moșierii consideră că este avantajos să-i înzestreze cu pămînt în

* Vom da exemple de diferite forme europene de muncă salariată în agricultură din „Handwört. der Staatswiss.“ („Proprietatea funciară și agricultura“, Moscova, 1896). „Gospodăria țărănească — spune I. Konrad — trebuie deosebită de *parcelă*, de pămîntul «țăranului sărac» sau al «grădinarului», al cărui posesor este nevoit să-și caute ocupație și cîștig în afară“ (pag. 83–84). „Potrivit recensămîntului din 1881, în Franța 18.000.000 de oameni, adică numai ceva mai puțin de jumătate din întreaga populație, trăiau din agricultură: circa 9.000.000 de proprietari de pămînt, 5.000.000 de arendași și dijmași, 4.000.000 de zileri și mici proprietari de pămînt sau arendași, care trăiau mai ales din muncă salariată... Se presupune că cel puțin 75% din muncitorii de la sate din Franța au pămînt propriu“ (pag. 233, Goltz). În Germania, din numărul muncitorilor de la sate fac parte următoarele categorii de *posesori de pămînt*: 1) țărani săraci, grădinari [ceva asemănător cu țăranii de la noi, care au primit pămînt fără răscumpărare]⁶⁹; 2) zileri cu contract; ei posedă pămînt, angajîndu-se pentru o anumită parte a anului [comp. cu „triohdnevnik“ de la noi]⁷⁰. „Zilerii cu contract formează masa principală a muncitorilor agricoli în acele regiuni din Germania unde predomină marea proprietate funciară“ (pag. 236); 3) muncitorii agricoli care își duc gospodăria pe pămînt luat în arendă (pag. 237).

contul salariului. Iată exemple de posesiune a pământului de către muncitorii agricoli din ținutul ostzeic : 1) 2 deseatine de pământ (transformăm lofstelle-le în deseatine : 1 lofstelle = $\frac{1}{3}$ des.) ; bărbatul muncește 275 de zile, femeia - 50 de zile pe an cu un salariu de 25 de copeici pe zi ; 2) $2\frac{2}{3}$ des. de pământ ; „muncitorul agricol are 1 cal, 3 vaci, 3 oi și 2 porci“ (pag. 508) ; el muncește o săptămână din două, iar femeia - 50 de zile ; 3) 6 des. de pământ (județul Bausske din gubernia Kurlanda) ; „muncitorul agricol are 1 cal, 3 vaci, 3 oi și cițiva porci“ (pag. 518) ; el muncește 3 zile pe săptămână, iar femeia - 35 de zile pe an ; 4) în județul Hasenpot din gubernia Kurlanda - 8 des. de pământ ; „în toate cazurile muncitorii agricoli pot măcina gratuit și primesc gratuit asistență medicală și medicamente, iar copiii lor învață la școală“ (pag. 519) etc. Atragem atenția cititorului asupra *întinderii pământului posedat și a gospodăriei* acestor muncitori agricoli, adică tocmai asupra condițiilor care fac, după părerea narodnicilor, ca țăraniii noștri să se deosebească de cei care trăiesc în condițiile orînduirii agrare generale din Europa, orînduire care corespunde producției capitaliste. Să reunim *toate* exemplele arătate în publicația citată : 10 muncitori agricoli au $31\frac{1}{2}$ deseatine de pământ, adică în medie cîte 3,15 deseatine la 1 muncitor agricol. Din categoria muncitorilor agricoli fac parte aici și țăraniii care muncesc pentru moșier *o parte mai mică a anului* ($\frac{1}{2}$ de an bărbatul și 35-50 de zile femeia), precum și țăraniii cu un singur cal care au cîte 2 sau chiar cîte 3 vaci. Se pune întrebarea : în ce constă, așadar, faimoasa deosebire dintre „țăranul“ nostru „dîn obște“ și muncitorul agricol de acest tip din ținutul ostzeic ? În ținutul ostzeic, lucrurilor li se spune pe adevăratul lor nume, iar la noi muncitorii agricoli cu un singur cal sînt puși la un loc cu țăraniii bogați, deducîndu-se „medii“ și discutîndu-se cu înduioșare despre „spiritul de obște“, despre „principiul muncii“, despre „producția populară“, despre „îmbinarea agriculturii cu îndeletniciri în afară“...

6) O verigă intermediară între aceste tipuri de după reformă ale „țărănimii“ este *țărănimea mijlocie*. Ea se caracterizează printr-o dezvoltare *minimă* a economiei de mărfuri.

Munca agricolă în propria gospodărie acoperă întreținerea acestei țărârimi doar în ani buni și în condiții deosebit de favorabile, din care cauză situația ei este extrem de instabilă. În majoritatea cazurilor, țăranul mijlociu nu poate să scoată la capăt fără a recurge la împrumuturi pe care să le acopere prin muncă în dijmă etc., fără a căuta cîștiguri „auxiliare” în afară, cîștiguri care în parte provin, de asemenea, din vînzarea forței de muncă etc. Fiecare recoltă proastă aruncă mase din țărârima mijlocie în rîndurile proletariatului. Prin relațiile sale sociale, acest grup oscilează între grupul superior, spre care tinde și în care nu izbutește să pătrundă decît o mică minoritate de fericiți, și grupul inferior, spre care îl împinge întregul mers al evoluției sociale. Am văzut că burghezia țărănească *înlătură* nu numai grupul inferior, dar și grupul mijlociu al țărârimii. În felul acesta se produce fenomenul specific, propriu economiei capitaliste, de măcinare a grupului de țărani mijlocii și de creștere a extremelor — „deșțărâirea”.

7) *Descompunerea țărârimii creează piața internă pentru capitalism.* În grupul inferior, această formare a pieței are loc pe seama mijloacelor de consum (piața consumului individual). În comparație cu țărârima mijlocie, proletarul de la sate *consumă mai puțin* și, totodată, consumă produse de o calitate mai proastă (cartofi în loc de pîine etc.), *dar cumpără mai mult.* Formarea și dezvoltarea burgheziei sătești creează piața pe două căi: în primul rînd și îndeosebi pe seama mijloacelor de producție (piața consumului productiv), pentru că țărârima înstărită caută să transforme în capital acele mijloace de producție pe care le „adună” și de la moșierii „sărăciți”, și de la țărani care se ruinează. În al doilea rînd, piața se creează aici și pe seama consumului individual, ca urmare a lărgirii necesităților țăranilor mai înstăriți*.

* Numai faptul formării pieței interne prin descompunerea țărârimii poate explica, de pildă, imensa creștere a pieței interne pentru produsele de bumbac, a căror producție a crescut atît de repede în perioada de după reformă paralel cu ruinarea în masă a țărârimii. D-l N.—on, care își ilustrează teoriile despre piața internă tocmai prin exemplul industriei noastre textile, n-a știut cituși de puțin să explice cum s-a putut produce acest fenomen contradictoriu.

8) În ceea ce privește problema dacă descompunerea țărănimii progresează și cât de repede anume, nu avem date statistice precise pe care să le putem pune alături de datele din tabelele combinate (§§ I-VI). Aceasta nici nu-i de mirare, deoarece pînă acum (după cum am mai observat) nu s-a făcut nici măcar încercarea de a se studia în mod sistematic, cel puțin în forma ei statică, descompunerea țărănimii și de a se arăta formele în care se desfășoară acest proces*. Dar toate datele generale privitoare la economia satelor noastre dovedesc creșterea neconținută și rapidă a descompunerii: pe de o parte, „țărani” lasă pămîntul în paragină și-l dau în arendă, numărul celor fără cai crește, „țărani” fug la orașe etc., iar pe de altă parte „curente” progresiste din gospodăria țărănească își urmează cursul, „țărani” cumpără pămînt, își îmbunătățesc gospodăria, introduc plugurile de fier, dezvoltă cultura plantelor furajere, creșterea vitelor de lapte etc. Știm acum *care anume* „țărani” participă la aceste două laturi, diametral opuse, ale procesului.

Apoi, dezvoltarea migrațiunii dă un imens impuls descompunerii țărănimii, și în special a plugărimii. Se știe că se strămută mai ales țărani din guberniile agricole (strămutarea din guberniile industriale este cu totul neînsemnată), și anume din guberniile centrale cu o populație densă în care munca în dijmă (care frînează descompunerea țărănimii) are cea mai mare dezvoltare. Aceasta în primul rînd. În al doilea rînd, se strămută îndeosebi țărănimea cu *stare mijlocie*, în regiunile de baștină rămînînd mai cu seamă grupurile extreme ale țărănimii. Așadar, migrațiunea intensifică descompunerea țărănimii în locurile de unde pleacă țărani și aduce elementele descompunerii în locurile unde se stabilesc (coloniștii din Siberia în prima perioadă a noii lor vieți își vînd forța de muncă**). Această legătură dintre migrațiune și des-

* Singura excepție o constituie excelența lucrare a lui I. Gurvici: „The economics of the russian village”, New York, 1892. „Situția economică a satului rus”, Moscova, 1890. Te minunezi de arta cu care d-l Gurvici a prelucrat culegerile de date statistice ale zemstvelor, care nu dau tabele combinate privitoare la grupurile de țărani după situația lor economică.

** Restricțiile în materie de migrațiune exercită astfel o imensă influență în sensul frînării descompunerii țărănimii.

compunerea țărânimii a fost pe deplin dovedită de I. Gurvici în excelentul său studiu : „Migrațiunea țăranilor în Siberia“ (Moscova, 1888). Recomandăm insistent cititorului această lucrare, pe care presa noastră narodnicistă s-a străduit mult s-o treacă sub tăcere *.

9) Un rol imens joacă în satele noastre, după cum se știe, capitalul comercial și cămătăresc. Considerăm de prisos să cităm următoarele fapte și să indicăm izvoarele acestui fenomen : aceste fapte sînt îndeobște cunoscute și n-au legătură directă cu tema noastră. Pe noi ne interesează doar problema : în ce raport se află capitalul comercial și cel cămătăresc din satele noastre față de descompunerea țărânimii ? există oare vreo legătură între raportul dintre grupurile țărânimii schițat mai sus și raportul dintre creditorii țărani și debitorii țărani ? este oare camăta un factor și un motor al descompunerii, sau ea frînează această descompunere ?

Vom arăta mai întîi modul în care teoria pune această problemă. În analiza producției capitaliste pe care a făcut-o autorul „Capitalului“, o foarte mare însemnătate este atribuită, după cum se știe, capitalului comercial și celui cămătăresc. Tezele fundamentale ale concepției lui Marx în această problemă sînt următoarele : 1) capitalul comercial și cel cămătăresc, pe de o parte, și capitalul industrial [adică capitalul investit în producție, indiferent dacă aceasta este agricolă sau industrială], pe de altă parte, reprezintă unul dintre tipurile fenomenului economic exprimat în formula generală : cumpărarea mărfii pentru a o vinde mai scump („Das Kapital“, I, 2. Abschnitt **, capitolul 4, îndeosebi pag. 148–149 din ediția a doua germană ⁷²). – 2) capitalul comercial și cel cămătăresc precedă istoricește întotdeauna formarea capitalului industrial și constituie în mod logic o condiție *necesară* a formării acestuia („Das Kapital“, III, 1, S. 312–316 ; trad. rusă, pag. 262–265 ; III, 2, 132–137, 149 ; trad. rusă, pag. 488–492, 502) ⁷³, dar prin sine însuși nici capitalul comercial, nici cel cămătăresc nu constituie o condiție *suficientă*

* Vezi și lucrarea d-lui Priimak : „Materiale cifrice pentru studierea migrațiunii în Siberia“. (Notă la ediția a 2-a).

** — „Capitalul“, vol. I, secțiunea a 2-a. — Nota trad.

pentru apariția capitalului industrial (adică a *producției* capitaliste); ele nu descompun întotdeauna vechiul mod de producție și nu duc la înlocuirea lui de către modul de producție capitalist; formarea acestuia din urmă „depinde întru totul de treapta de dezvoltare istorică și de împrejurările legate de aceasta” (ibid., 2, 133, trad. rusă, 489) ⁷⁴. „În ce măsură însă determină (comerțul și capitalul comercial) descompunerea vechiului mod de producție”, „aceasta depinde în primul rând de trăinicia acestuia și de structura lui internă. Iar încotro merge procesul acesta de descompunere, adică ce mod de producție nou ia locul celui vechi, nu depinde de comerț, ci de caracterul însuși al vechiului mod de producție” (ibid., III, 1, 316; trad. rusă, 265) ⁷⁵. — 3) Dezvoltarea de sine stătătoare a capitalului comercial este în raport invers cu gradul de dezvoltare a *producției* capitaliste (ibid., S. 312, trad. rusă, 262) ⁷⁶; cu cât capitalul comercial și cel cămătăresc este mai dezvoltat, cu atât mai slabă este dezvoltarea capitalului industrial (= a *producției* capitaliste), și vice-versa.

Prin urmare, în ceea ce privește Rusia, trebuie rezolvată următoarea problemă: la noi capitalul comercial și cel cămătăresc sînt oare legate de capitalul industrial? oare comerțul și camăta, descompunînd vechiul mod de producție, duc la înlocuirea lui cu modul de producție capitalist sau cu vreun alt mod de producție? * Acestea sînt probleme concrete, probleme care trebuie rezolvate în raport cu toate laturile economiei naționale ruse. În ceea ce privește agricultura țărănească, datele analizate mai sus conțin în sine răspunsul la această întrebare, și anume un răspuns afirmativ. Obișnuita concepție narodnicistă potrivit căreia

* D-l V. V. a atins această problemă chiar în prima pagină a lucrării sale „Destinele capitalismului”, dar nici în această lucrare, nici în alta n-a încercat să analizeze datele cu privire la raportul dintre capitalul comercial și capitalul industrial din Rusia. D-l N.—on, cu toate că a pretins că urmează cu fidelitate teoria lui Marx, a preferat să înlocuiască o categorie clară și precisă: „capitalul comercial” printr-un termen neclar și vag inventat de el: „capitalizarea” sau „capitalizarea veniturilor”; și sub scutul acestui termen nebulos a ocolit cu seninătate această problemă, pur și simplu a ocolit-o. Pentru el, precursorul producției capitaliste în Rusia nu a fost capitalul comercial, ci... „producția populară”!

„chiaburul“ și „țăranul gospodar“ nu reprezintă două forme ale unuia și aceluiași fenomen economic, ci tipuri de fenomene opuse și nelegate prin nimic între ele – această concepție nu are absolut nici un temei. Aceasta este una dintre prejudecățile narodnicismului, pe care nimeni nu a încercat nici cel puțin să le dovedească prin analizarea unor date economice precise. Datele spun contrarul. Fie că țăranul angajează muncitori pentru lărgirea producției, fie că face comerț cu pământul (amintiți-vă datele reproduse mai sus privind proporțiile mari pe care le ia arendarea pământului la cei bogați) sau cu articole de băcănie, fie că face comerț cu cînepă, fîn, vite etc. sau cu bani (cămătar), el reprezintă un singur tip economic, iar operațiile sale se reduc, în fond, la unul și același raport economic. Mai departe, că în satul rus constituit în obște rolul capitalului nu se rezumă la aservire și la camătă, că capitalul este folosit de asemenea și în producție, aceasta se vede din faptul că țăranimea înstărită investește bani nu numai în stabilimente și întreprinderi comerciale (vezi mai sus), dar și pentru a aduce îmbunătățiri gospodăriei, pentru a cumpăra și a lua în arendă pământ, pentru a îmbunătăți inventarul, pentru a angaja muncitori etc. Dacă capitalul n-ar fi fost în stare să creeze în satele noastre altceva decît aservire și camătă, atunci n-am fi putut să constatăm, pe baza datelor referitoare la producție, nici descompunerea țăranimii, nici formarea burgheziei sătești și a proletariatului sătesc, atunci întreaga țăranime ar fi reprezentat un tip destul de uniform de gospodari striviți de mizerie, dintre care numai cămătarii ar mai face excepție; ei ar face excepție exclusiv prin mărirea averii lor în bani, și nu prin proporțiile și modul de organizare a producției agricole. În sfîrșit, din datele analizate mai sus rezultă teza importantă potrivit căreia dezvoltarea de sine stătătoare a capitalului comercial și a celui cămătăresc în satele noastre frînează descompunerea țăranimii. Cu cît comerțul se va dezvolta mai mult, apropiind satul de oraș, eliminînd primitivele tîrguri sătești și subminînd situația de monopol a prăvăliașului de la țară, cu cît se vor dezvolta

mai mult formele europene regulate ale creditului, eliminînd pe cămătarul rural, cu atît mai mult se va dezvolta și se va adînci descompunerea țărănimii. Capitalul țaranilor înstăriți, eliminat din micul comerț și din camătă, va fi folosit în proporții mai mari în producție, unde începe de pe acum să fie folosit.

10) Un alt fenomen important în economia satelor noastre, fenomen care frînează descompunerea țărănimii, îl constituie rămășițele economiei bazate pe clacă, adică munca în dijmă. Munca în dijmă se bazează pe plata muncii în natură, adică pe o slabă dezvoltare a economiei de mărfuri. Munca în dijmă presupune și necesită tocmai un țaran mijlociu care să nu fie înstărit (căci atunci el nu s-ar mai înrobi pentru munca în dijmă), dar care să nu fie nici proletar (căci pentru a presta muncă în dijmă trebuie să ai inventarul tău, să fii un gospodar cît de cît „cuprins“).

Spunînd mai sus că burghezia sătescă este stăpîna satului din zilele noastre, am făcut abstracție de factorii care frînează descompunerea țărănimii : aservirea, camătă, munca în dijmă etc. În realitate însă, adevărații stăpîni ai satului de multe ori nu sînt reprezentanții burgheziei sătesci, ci cămătarii rurali și proprietarii funciari din vecinătate. O asemenea abstracție constituie însă o metodă perfect legitimă, deoarece altfel nu s-ar putea studia structura internă a relațiilor economice din sînul țărănimii. Este interesant de relevat că și narodnicul folosește această metodă, numai că el se oprește la jumătatea drumului, fără să-și ducă raționamentul pînă la capăt. Vorbînd despre povara dărilor etc., d-l V.V. observă în lucrarea sa „Destinele capitalismului“ că, în virtutea acestor cauze, pentru obște, pentru „mir“* „nu mai există condiții naturale (sic !) de viață“ (287). Foarte bine. Dar toată problema constă tocmai în a arăta care sînt aceste „condiții naturale“ care încă nu există pentru satele noastre ? Pentru a răspunde la această problemă trebuie să studiem structura relațiilor economice din cadrul obștii, ridicînd, ca să zicem așa, vîlul rămășițelor vremurilor îndepărtate dinainte

* — mir — sinonim cu obște. — *Nota trad.*

de reformă, care estompează aceste „condiții naturale“ de viață din satele noastre. Dacă d-l V.V. ar fi făcut-o, ar fi văzut că această structură a relațiilor de la sate arată o descompunere totală a țărănimii, că, în măsura în care aservirea, camăta, munca în dijmă etc. vor fi mai deplin înlăturate, în aceeași măsură descompunerea țărănimii se va adânci mai mult *. Am arătat mai sus, pe baza datelor statistice ale zemstvelor, că această descompunere este astăzi un fapt împlinit, că țărănimea s-a scindat definitiv în grupuri opuse.

* Printre altele. Vorbind despre lucrarea d-lui V. V. „Destinele capitalismului“, și anume despre capitolul al VI-lea, din care a fost luat citatul, nu putem să nu arătăm că ea are și pagini foarte bune și perfect juste. Și anume paginile în care autorul vorbește nu despre „destinele capitalismului“ și nici măcar despre capitalism, ci despre metodele de percepere a dărilor. E caracteristic faptul că d-l V.V. nu observă cu acest prilej legătura indisolubilă dintre aceste metode și rămășițele economiei bazate pe clacă, *pe care el* (după cum vom vedea mai jos) *este în stare s-o idealizeze!*

Вытѣсненіе барщиннаго хозяйства капиталистическимъ въ современномъ русскомъ земледѣліи *).

За исходный пунктъ при разсмотрѣніи современной системы помѣщичьяго хозяйства необходимо взять тотъ строй этого хозяйства, который господствовалъ въ эпоху крѣпостнаго права. Сущность тогдашней хозяйственной системы состояла въ томъ, что вся земля данной единицы земельнаго хозяйства, т. е. данной вотчины, раздѣлялась на барскую и крестьянскую; послѣдняя отдавалась въ надѣлъ крестьянамъ, которые (получая сверхъ того и другія средства производства—напримѣръ, лѣсъ, иногда скоть и т. п.) своимъ трудомъ и своимъ инвентаремъ обрабатывали ее, получая съ нея свое содержаніе. Продуктъ этого труда крестьянъ представлялъ изъ себя необходимый продуктъ, по терминологіи теоретической политической экономіи; необходимый — для крестьянъ, какъ дающій имъ средства къ жизни,—для помѣщика, какъ дающій ему рабочія руки; совершенно точно такъ же, какъ продуктъ, возмѣщающій переменную часть стоимости капитала, является необходимымъ продуктомъ въ капиталистическомъ обществѣ. Прибавочный же трудъ крестьянъ состоялъ въ обработкѣ ими ~~тѣхъ же~~ инвентаремъ помѣщичьей земли; продуктъ этого труда шелъ въ пользу помѣщика. Прибавочный трудъ отдѣлялся здѣсь, слѣдовательно, пространственно отъ необходимаго: на помѣщика обрабатывали барскую землю, на себя — свои надѣлы; на помѣщика работала одна дѣлѣ, на себя—другіе. «Надѣлы» крестьянина служили такимъ образомъ въ этомъ хозяйствѣ, какъ бы натуральной заработной платой (выражаясь примѣнительно къ современнымъ понятіямъ), или средствомъ обезпеченія помѣщика рабочими руками. «Собственное хозяйство крестьянъ на своемъ надѣлѣ было условіемъ помѣщичьяго хозяйства, имѣло цѣлью «обезпеченіе» не крестьянина — средствами къ жизни, а помѣщика—рабочими руками **).

* Настоящая статья представляетъ отрывокъ изъ большого исследования автора о развитіи капитализма въ Россіи Ред.

** Чрезвычайно рельефно характеризуетъ этотъ строй хозяйства А. Энгельгардтъ въ своихъ «Письмахъ изъ деревни» (Спб. 1882, стр. 554). Онъ совершенно справедливо указываетъ, что крѣпостное хозяйство было извѣстной правящей и законченной системой, распорядителемъ которой былъ помѣщикъ, выдававшій крестьянамъ земли и назначавшій ихъ на тѣ или на другія работы.

Pag. 96 a revistei „Nacealo“ nr. 3 din 1899,
in care au fost publicate primele șase paragrafe din capitolul al III-lea
al lucrării lui V. I. Lenin „Dezvoltarea capitalismului în Rusia“

CAPITOLUL AL III-LEA⁷
 TRECEREA PROPRIETARILOR FUNCIARI
 DE LA GOSPODĂRIA BAZATĂ PE CLACA
 LA GOSPODĂRIA CAPITALISTĂ

Acum trebuie să trecem de la gospodăria țărănească la gospodăria moșierească. Sarcina noastră este de a analiza, în linii generale, structura social-economică dată a gospodăriei moșierești și de a arăta caracterul evoluției acestei structuri în epoca de după reformă.

I. PRINCIPALELE TRĂSĂTURI ALE GOSPODĂRIEI
 BAZATE PE CLACĂ

În analizarea sistemului actual al gospodăriei moșierești trebuie să luăm ca punct de plecare structura acestei gospodării dominantă în epoca iobăgiei. Caracteristica sistemului economic din vremea aceea a constituit-o faptul că întregul pământ al unei anumite unități funciare, adică al unei moșii, era împărțit în pământ moșieresc și pământ țărănesc ; acesta din urmă era dat sub forma de lot țăranilor, care (primind pe lângă acesta și alte mijloace de producție, ca, de pildă, pădure, uneori vite etc.) îl cultivau prin munca lor și cu inventarul lor, obținând astfel cele necesare traiului. Produsul acestei munci a țăranilor era produsul necesar, potrivit terminologiei economice politice teoretice ; necesar țăranilor, pentru că le dădea mijloace de trai, și necesar moșierului, pentru că îi dădea brațe de muncă ; întocmai cum în societatea capitalistă produsul care înlocuiește partea variabilă a valorii capitalului este produsul necesar. Supramunca țăranilor consta însă în cultivarea de către ei, cu *ace-lași* inventar, a pământului moșierului ; produsul acestei munci revenea moșierului. Prin urmare, aici supramunca se separa

în spațiu de munca necesară : pentru moșier se lucra pământul boieresc, iar pentru sine – loturile proprii ; pentru moșier se lucra în anumite zile ale săptămânii, pentru sine – altele. În această gospodărie „lotul“ țăranului era deci un fel de salariu în natură (exprimându-ne potrivit noțiunilor moderne), sau un mijloc de a asigura pe moșier cu brațe de muncă. Gospodăria „proprie“ a țăranilor pe lotul lor era o condiție a gospodăriei moșierești, avînd scopul de „a asigura“ pe țăran cu mijloace de existență, iar pe moșier cu brațe de muncă*.

Acest sistem de gospodărie este denumit gospodărie bazată pe clacă. Este evident că predominarea acestui sistem presupunea următoarele condiții necesare : în primul rînd, dominația economiei naturale. Moșia feudală trebuia să constituie un tot închis care să-și satisfacă singur nevoile și care să se afle într-o foarte slabă legătură cu restul lumii. Producerea de grîne de către moșieri în vederea vînzării, producere care s-a dezvoltat mai ales în ultima perioadă a existenței iobăgiei, a fost un prevestitor al destrămării vechiului regim. În al doilea rînd, pentru o astfel de gospodărie este necesar ca producătorul direct să fie înzestrat cu mijloace de producție în general și cu pământ în special ; mai mult, el trebuie să fie legat de pământ, pentru că altfel moșierului nu i-ar fi fost garantate brațele de muncă. Prin urmare, modalitățile de a obține plusprodusul în condițiile gospodăriei bazate pe clacă și în condițiile celei capitaliste sînt diametral opuse ; prima se bazează pe înzestrarea producătorului cu pământ, a doua – pe deposedarea producătorului de pământ**. În al treilea rînd, o condiție a acestui sistem de gospodărie este dependența personală a țăranului de moșier. Dacă mo-

* Această structură a gospodăriei este caracterizată într-un mod extrem de viu de A. Engelhardt în ale sale „Scrisori de la țară“ (Petersburg, 1885, pag. 556–557). El arată absolut just că gospodăria feudală era un sistem oarecum regulat și bine încheiat, al cărui administrator era moșierul, care dădea țăranilor loturi și-i punea să facă cutare sau cutare muncă.

** Răspunzînd lui Henri George, care spunea că exproprierea masei populației constituie cauza principală și generală a sărăciei și asupririi, Engels a scris în 1887 : „Această teză nu este tocmai justă din punct de vedere istoric... În evul mediu izvorul asupririi feudale nu l-a constituit deposedarea (expropriation) de pământ a poporului, ci, dimpotrivă, legarea (appropriation) lui de pământ. Țăranul își păstra pământul ; el era însă legat de acest pământ ca iobag și clăcaș, fiind obligat să presteze servicii sau să plătească dîjmă stăpînului feudal“ [„The condition of the working class in England in 1844“]. New York, 1887. Preface. p. III („Situția clasei muncitoare din Anglia în 1844“, New York, 1887. Prefață, pag. III. — Nota trad.)”].

șierul n-ar avea putere directă asupra persoanei țaranului, el n-ar putea obliga să muncească pentru el pe un om înzestrat cu pământ și care își duce gospodăria proprie. Prin urmare este necesară „o constrângere extraeconomică”, după cum spune Marx caracterizînd acest regim economic (încadrat de el, după cum s-a arătat mai sus, în categoria *rentei în muncă*. „Das Kapital”, III, 2, 324)⁷⁹. Formele și gradul acestei constrîngerii pot fi dintre cele mai diferite, începînd cu starea de iobăgie și terminînd cu situația în care, datorită stării sale sociale, țaranul nu se bucură de toate drepturile. În sfîrșit, în al patrulea rînd, o condiție și o consecință a sistemului economic descris era nivelul extrem de scăzut al tehnicii, starea ei de rutină, deoarece gospodăria era dusă de micii țărani, striviți de mizerie, apăsați de dependența personală și de ignoranță.

II. IMBINAREA SISTEMULUI DE GOSPODĂRIE BAZAT PE CLACĂ CU SISTEMUL CAPITALIST DE GOSPODĂRIE

Sistemul de gospodărie bazat pe clacă a fost subminat prin desființarea iobăgiei. Au fost subminate toate temeliile principale ale acestui sistem : economia naturală, caracterul închis al moșiei boierești, care își satisface singură toate nevoile, strînsa legătură dintre diferitele ei elemente, puterea moșierului asupra țăranilor. Gospodăria țărănească se separa de cea moșierească ; țaranul avea să-și răscumpere pămîntul pentru a deveni proprietar deplin, iar moșierul să treacă la sistemul capitalist de gospodărie, care, după cum s-a observat adineauri, se sprijinea pe baze diametral opuse. Dar o astfel de trecere la un sistem cu totul diferit nu s-a putut face, desigur, dintr-o dată, și aceasta din două motive diferite. În primul rînd nu existau încă condițiile necesare pentru producția capitalistă. Era nevoie de o clasă de oameni deprinși cu munca salariată, era necesar ca inventarul țaranului să fie înlocuit cu inventarul moșierului ; era necesar ca agricultura să fie organizată ca oricare altă întreprindere comercială-industrială, și nu ca îndeletnicire boierească. Toate aceste condiții nu s-au putut crea decît treptat, și încercările făcute de unii moșieri, curînd după reformă, de a aduce din străinătate mașini și chiar muncitori străini nu puteau să nu se încheie cu un fiasco total. Altă cauză care făcea imposibilă

trecerea dintr-o dată la gospodăria capitalistă consta în faptul că vechiul sistem de gospodărie bazat pe clacă a fost doar subminat, dar nu desființat definitiv. Gospodăria țărănească nu era complet separată de gospodăria moșierilor, deoarece aceștia din urmă dispuneau încă de părți foarte importante din loturile țărănești: „pământuri rășluite“, păduri, pășuni, locuri de adăpat vitele, izlazuri etc. Fără aceste pământuri (sau servituți) țăranii nu erau în stare să ducă cât de cât o gospodărie de sine stătătoare, și în felul acesta moșierii aveau posibilitatea să mențină vechiul sistem de gospodărie sub forma muncii în dijmă. Posibilitatea „constrîngerii extraeconomice“ de asemenea se menținuse: starea de obligativitate temporară⁸⁰, răspunderea solidară, aplicarea de pedepse corporale țăranului, trimiterea lui la lucrări publice etc. (

Așadar gospodăria capitalistă nu putea să apară dintr-o dată, iar sistemul de gospodărie bazat pe clacă nu putea să dispară brusc. Singurul sistem de gospodărie posibil era, prin urmare, un sistem de tranziție, un sistem care să îmbine trăsături atât ale sistemului bazat pe clacă, cât și ale sistemului capitalist. Și, într-adevăr, structura de după reformă a gospodăriei moșierilor se caracterizează tocmai prin aceste trăsături. Cu toată infinita diversitate a formelor, proprie epocii de tranziție, organizarea economică a gospodăriei moșierești contemporane se rezumă la două sisteme principale, în cele mai variate combinații, și anume la sistemul *muncii în dijmă** și la sistemul *capitalist*. Primul constă în cultivarea pământului cu inventarul țăranilor din împrejurimi, forma de plată neschimbînd esența acestui sistem (fie că este vorba de plată în bani, ca în cazul muncii în acord, sau de plată în produse, ca în cazul dijmei pe din două, fie că este vorba de plată în pământ arabil sau în diferite alte terenuri, ca în cazul muncii în dijmă în sensul strict al cuvîntului). Aceasta este o rămășiță directă a gospodăriei bazate pe clacă**, iar

* Înlocuim aici termenul „clacă“ cu termenul „muncă în dijmă“, pentru că această ultimă expresie corespunde mai mult relațiilor de după reformă și s-a încetățenit deja în literatura noastră.

** Iată un exemplu deosebit de elocvent: „În sudul județului Eleț (gubernia Orel) — scrie unul din corespondenții departamentului agriculturii — în marile gospodării moșierești, paralel cu cultivarea pământului de către muncitori angajați cu anul, o suprafață însemnată de pământ este cultivată de țărani în schimbul pământului care li se dă în arendă. Foștii iobagi continuă să ia în arendă pământ de la foștii lor moșieri, lucrîndu-le în schimb pământul. Asemenea sate continuă să poarte denumirea de «sat *clăcaș*» al moșierului

caracterizarea ei economică, făcută mai sus, este valabilă aproape în întregime pentru sistemul muncii în dijmă (singura excepție o constituie faptul că în cadrul uneia din formele sistemului muncii în dijmă, una din condițiile gospodăriei bazate pe clacă dispăre : anume la angajarea pentru muncă în acord, munca nu este plătită în natură, ci în bani). Sistemul capitalist constă în angajarea de muncitori (cu anul, pe termen anumit, cu ziua etc.) care lucrează pământul cu inventarul proprietarului. Sistemele menționate se împletesc în realitate în modul cel mai variat și mai ciudat : în cea mai mare parte a domeniilor moșierești se îmbină ambele sisteme, ele fiind aplicate la diferitele munci gospodărești *. Este cu totul firesc ca îmbinarea unor sisteme de gospodărie atât de eterogene și chiar opuse să ducă în viața reală la o serie întreagă de conflicte și contradicții dintre cele mai profunde și mai complexe, ca sub presiunea acestor contradicții o serie întreagă de gospodării să decadă etc. Toate acestea sînt fenomene proprii oricărei epoci de tranziție.

Dacă am încerca să comparăm cît de răspîndite sînt cele două sisteme, am fi nevoiți să spunem în primul rînd că în această problemă nu există date statistice exacte și că este problematic ca ele să poată fi culese : pentru aceasta ar trebui nu numai o evidență a tuturor moșiilor, dar și a tuturor operațiilor gospodărești de pe toate moșiile. Nu există decît date aproximative sub forma unei caracterizări generale a anumitor localități, după cum predomină un sistem sau altul. Date rezumative de acest fel privind întreaga Rusie sînt reproduse în publicația departamentului agriculturii citată mai sus : „Munca salariată etc.“ Pe baza acestor date, d-l An-nenski a întocmit o cartogramă extrem de concretă, care

cutare” (S. A. Korolenko, „Munca salariată etc.“. Pag. 118). Sau : „Pe moșia mea — scrie alt moșier — toate muncile sînt făcute de foștii mei țărani (8 sate, aproximativ 600 de persoane), pentru care capătă pășune pentru vite (între 2.000 și 2.500 de deseatine) ; muncitorii angajați pe termen ară doar pământul prima oară și seamănă cu semănători” (ibid., pag. 325. Din județul Kaluga).

* „Cel mai mare număr de gospodării sînt organizate în așa fel, încît o parte din pămînt, foarte neînsemnată, este lucrată de proprietari cu inventar propriu, cu muncitori angajați cu anul și cu alți muncitori, iar tot restul pămîntului este dat țăranilor în arendă spre a-l munci sau pe din două, sau în schimbul pămîntului, sau în schimbul banilor”. („Munca salariată”, ibid., 98)... „Majoritatea moșiilor folosesc concomitent aproape toate sau mai multe modalități de angajare” (adică modalități de „aprovizionare a gospodăriei cu forță de muncă”). „Agricultura și silvicultura din Rusia”. Editat de departamentul agriculturii pentru expoziția de la Chicago. Petersburg, 1893, pag. 79.

arată gradul de răspîndire a celor două sisteme („Influența recoltelor etc.“⁸¹, I, 170). Comparăm aceste date sub forma unui mic tabel, completîndu-l cu date referitoare la întinderea suprafeței cultivate pe pămînturile moșierești între anii 1883 și 1887 (după „Statistica Imperiului rus“. IV. Recolta medie în Rusia europeană în decurs de cinci ani, 1883–1887. Petersburg, 1888) *.

Grupuri de gubernii după sistemul de gospodărie care predomină la proprietarii funciari	Numărul guberniilor			Totalul suprafeței cultivate cu cereale și cartofi pe pămînturile moșierești (în mii de desetine)
	în zona cu cernoziom	în zona fără cernoziom	Total	
I. Gubernii în care predomină sistemul capitalist	9	10	19	7.407
II. Gubernii în care predomină sistemul mixt	3	4	7	2.222
III. Gubernii în care predomină sistemul muncii în dijmă	12	5	17	6.281
<i>Total</i>	24	19	43	15.910

Așadar, dacă în guberniile pur rusești predomină munca în dijmă, trebuie să admitem că în momentul de față în Rusia europeană predomină, în general, sistemul capitalist de gospodărie moșierească. În această privință tabelul nostru este de parte de a exprima această predominare, căci în grupul I există unele gubernii în care munca în dijmă nu este practică de loc (de pildă guberniile baltice), pe cînd în grupul al III-lea nu există nici o gubernie, probabil nici chiar vreo moșie aflată în exploatare, în care să nu se aplice măcar în parte sistemul capitalist. Iată o ilustrare a acestui fapt

* Din cele 50 de gubernii ale Rusiei europene sînt excluse guberniile Arhanghelsk, Vologda, Oloneț, Veatka, Perm, Orenburg și Astrahan, în care în 1883–1887 nu erau cultivate din pămînturile moșierești decît 562.000 de desetine din numărul total de 16.472.000 de desetine de astfel de pămînturi cultivate din Rusia europeană. — În grupul I au fost încadrate următoarele gubernii: 3 gubernii baltice, 4 gubernii apusene (Kovno, Vilno, Grodno, Minsk), 3 gubernii sud-vestice (Kiev, Volînia, Podolia), 5 gubernii sudice (Herson, Taurida, Basarabia, Ekaterinoslav, Don), 1 gubernie sud-estică (Saratov), apoi guberniile Petersburg, Moscova și Iaroslavl. În grupul al II-lea au fost încadrate guberniile: Vitebsk, Moghilev, Smolensk, Kaluga, Voronej, Poltava și Harkov. În grupul al III-lea au fost încadrate toate celelalte gubernii. — Pentru o mai mare exactitate, din totalul pămînturilor moșierești cultivate ar fi trebuit scăzute pămînturile care aparțin arendașilor, dar date de acest fel nu există. De remarcat faptul că este problematic ca acest corectiv să schimbe concluziile noastre referitoare la predominarea sistemului capitalist, pentru că în zona cu cernoziom se arendează o întindere mai mare din terenul arabil aparținînd moșierilor, iar în guberniile din această zonă predomină sistemul muncii în dijmă.

Xt В. 1910 г. - 588 млн. + 15.910 = 16472 (млн 11. '79)

— 170 —

аренду ¹⁾ владѣльской пашни собственнымъ инвентаремъ владѣльцевъ и трудомъ постояльцевъ или срокомъ рабочихъ составляетъ вся западная, южная и частью юго-восточная окраина Европейской Россіи, начиная съ сѣвера, отъ губерній С.-Петербургской, и захватывая далѣе губерніи: прибалтійскія, литовскія (Ковенскую, Виленскую, Гродненскую а также и Мянскую губернію Вѣлорусской группы), юго-западныя (Кіевскую, Волынскую, Подольскую), южныя степныя и южныя части губерній Харьковской, Саратовской, Самарской и Уфимской. Въ этомъ сплошномъ районѣ тѣ же формы примѣненія наемнаго труда являются господствующими во владѣльческихъ хозяйствахъ (вообще немногочисленныхъ) губерній Московской и Ярославской промышленной группы.

Во остальной, большей части Европейской Россіи, — охватываемой съ запада и съ юга описанной полосой распространенія владѣльческихъ хозяйствъ съ собственнымъ инвентаремъ, — господствуетъ почти исключительно, или пользуется значительнымъ распространеніемъ, обработка пашни крестьянскими орудіями и скотомъ и наемъ изданныхъ за деньги, или въ формѣ отработковъ, или же отдача земли въ обработку вселу, — причемъ и здѣсь имѣются въ виду лишь пашни, не сдаваемая въ аренду. Владѣльческія хозяйства съ собственнымъ инвентаремъ и съ батрацкимъ трудомъ встрѣчаются, впрочемъ, и здѣсь, но рѣже. Въ губерніяхъ среднихъ черноземныхъ (Воронежской, Харьковской и Полтавской), составляющихъ какъ бы переходную область между районами преимущественно владѣльческаго и преимущественно крестьянскаго инвентаря, также, какъ и въ нѣкоторыхъ изъ нечерноземныхъ губерній, та и другая форма хозяйствованія распространены почти одинаково, (если не считать той части пашни, которая сдается въ аренду). Въ сѣверной черноземной группѣ, въ среднемъ Поволжьи и въ сѣверо-западной части нечерноземной полосы (губерніи Псковская, Новгородская, Тверская), крестьянскій инвентарь и связанная съ нимъ формы пашна пользуются рѣшительнымъ преобладаніемъ.

Разсматривая ближе особенности въ условіяхъ пользованія наемнымъ трудомъ въ различныхъ мѣстностяхъ внутри очерченныхъ крупныхъ областей, мы можемъ разбить каждую изъ нихъ на нѣсколько болѣе мелкихъ территориальныхъ районовъ.

Въ области преобладанія хозяйствъ съ инвентаремъ владѣльческихъ могутъ быть выдѣлены районы: степной, юго-западный, сѣверо-западный и прибалтійскій.

Степной районъ характеризуется культурою экстензивною, неустойчивостью урожая, — достигающихъ здѣсь иногда громадныхъ размѣровъ, а иногда не дающихъ почти ничего, — огромными посѣвами пшеницы и очень рѣдкимъ населеніемъ. Большая часть землѣльческихъ работъ выполняется здѣсь крестьянскими рабочими, нанимаемыми на годъ или на срокъ (всего чаще съ марта или апрѣля по октябрю или ноябрю). Поденный наемъ встрѣчается рѣже и еще рѣже

¹⁾ Цифровая данія о степени распространенія аренды владѣльской пашни по отдельнымъ уездамъ приведены въ статьѣ Н. А. Кабулова

		млн.	Вѣд.	млн.	Вѣд.	млн.	Вѣд.
19	у. С. с. уезда В. М. с. о. р.	7.407	Dec.	10	83-87	9	19
12	" " " " "	6.281	"	"	"	12	5
7	" " " " "	2.222	"	"	"	3	4
		15.910				24	19

Всего, 416 л. 2. м. 8 1/2 на в. м. и 7 1/2 на отработ. сельц.

Tabel cu privire la repartizarea diferitelor sisteme de gospodărie în Rusia întocmit de V. I. Lenin pe pagina 170 a culegerii „Influența recoltelor și a prețurilor cerealelor asupra unor laturi ale economiei naționale a Rusiei“.

pe baza datelor statistice ale zemstvelor (*Raspopin*. „Gospodăria moșierească în Rusia după datele statistice ale zemstvelor“. „Iuridiceskii Vestnik“, 1887, nr. 11–12. Nr. 12, pag. 634) :

Județe din gubernia Kursk	% moșiiilor care angajează muncitori salariați		% moșiiilor care țin muncitori agricoli	
	mijlocii	mari	mijlocii	mari
Dmitriev	53,3	84,3	68,5	85,0
Fatej	77,1	88,2	86,0	94,1
Lgov	58,7	78,8	73,1	96,9
Sudja	53,0	81,1	66,9	90,5

În sfârșit, trebuie să observăm că uneori sistemul muncii în dijmă trece în sistemul capitalist și se contopește cu acesta în așa măsură, încît devine aproape imposibil să le separi unul de altul și să le deosebești. De pildă, țăranul ia în arendă un petic de pămînt, obligîndu-se să muncească în schimb un anumit număr de zile (fenomen care, după cum se știe, este foarte răspîndit. Vezi exemple în paragraful următor). Cum să deosebești aici pe acest „țăran“ de „muncitorul agricol“ din Europa occidentală sau din ținutul ostzeic, care primește un petic de pămînt cu obligația de a munci un anumit număr de zile? Viața creează forme care îmbină treptat sisteme economice opuse prin trăsăturile lor fundamentale. Devine imposibil de spus unde se termină „munca în dijmă“ și unde începe „capitalismul“.

După ce am stabilit în felul acesta faptul fundamental că întreaga diversitate a formelor gospodăriei moșierești contemporane se reduce la două sisteme, sistemul muncii în dijmă și sistemul capitalist, îmbinate în diferite feluri, – vom trece la caracterizarea economică a acestor două sisteme și vom analiza care din aceste sisteme înlătură pe celălalt sub influența întregului mers al evoluției economice.

III. CARACTERIZAREA SISTEMULUI MUNCII ÎN DIJMĂ

După cum s-a observat mai sus, formele muncii în dijmă sînt extrem de variate. Uneori țărani se angajează pe bani să muncească cu inventarul lor pămînturile moșierești ; acestea sînt așa-numitele „angajări în acord“, „plata cu dese-

țina“*, cultivarea „krugurilor“**⁸² (adică a unei deseatine de culturi de primăvară și a unei deseatine de culturi de toamnă) etc. Uneori țăranii iau cu împrumut cereale sau bani, obligându-se să plătească prin muncă fie întreaga datorie, fie numai dobinzile la suma datorată***. În cadrul acestei forme apare în mod deosebit de pregnant o trăsătură proprie sistemului muncii în dijmă în general, anume caracterul de înrobire, cămătăresc al acestui mod de angajare la lucru. Uneori țăranii muncesc „pentru stricăciunile pricinuite de vite“ (adică se obligă să achite prin muncă amenda stabilită prin lege pentru stricăciunile pricinuite de vite), sau muncesc pur și simplu „de obraz“ (comp. Engelhardt, l.c., pag. 56), adică pe degeaba, numai pentru o cinste, în scopul de a nu pierde alte „cîștiguri“ de la proprietarul funciar. În sfîrșit, este foarte răspîndită munca în dijmă fie sub forma dijmii pe din două, fie sub forma directă a muncii pentru pămîntul, terenurile etc. date în arendă țăranilor.

Foarte adesea plata pentru pămîntul luat în arendă ia cele mai variate forme, care uneori chiar se îmbină astfel încît pe lingă plata în bani figurează și plata în produse și „munca în dijmă“. Iată două exemple: pentru fiecare deseatină trebuie să se lucreze 1½ deseatine, să se presteze 1 zi de lucru de către o femeie, să se dea 10 ouă + 1 găină; pentru 43 de deseatine de culturi de primăvară trebuie să se dea cîte 12 ruble, și pentru 51 de deseatine de culturi de toamnă cîte 16 ruble în bani + treieratul atîtor căpițe de ovăz, 7 căpițe de hrișcă și 20 căpițe de seară + gunoitul cu gunoi de grajd din curțile proprii a cel puțin 5 deseatine din pămîntul arendat, cu cîte 300 de căruțe de gunoi la deseatină. (Karișev, „Arendări“, pag. 348). Aici pînă și gunoiul de grajd al țăranilor se transformă în parte componentă a gospodăriei moșierești! Răspîndirea și diversitatea formelor de muncă în dijmă ne-o arată chiar nenumărații termeni pentru desemnarea lor: otrabotki, otbuci, otbutki, barșcina****, basarinka, posobka, pașcina, postupok,

* „Culegeri de date statistice cu privire la gubernia Reazan“.

** Engelhardt, l. c.

*** „Culegere de date statistice cu privire la gubernia Moscova“, vol. V. Partea I, Moscova, 1879, pag. 186—189. Indicăm izvoare numai spre exemplificare. Toată literatura referitoare la gospodăria țărănească și la cea moșierească conține numeroase indicații asemănătoare.

**** — clacă. — Nota trad.

vîemka etc. (ibid., 342). Uneori țăranul se obligă totodată să muncească „ceea ce îi va porunci proprietarul“ (ibid., 346), se obligă în general „să nu iasă din cuvîntul lui“, „să-i dea ascultare“, „să-i dea ajutor“. Munca în dijmă „cuprinde tot ciclul muncilor obișnuite la țară. Prin muncă în dijmă se execută toate operațiile agricole de cultivare a ogoarelor și de recoltare a cerealelor și finului, prin ea se face aprovizionarea cu lemne, diferite transporturi“ (346-347), se repară acoperișuri și burlane (354, 348) și tot prin ea țărani sînt obligați să furnizeze găini și ouă (ibid.). Un cercetător al județului Gdov din gubernia Petersburg spune pe bună dreptate că formele existente de muncă în dijmă au „vechiul caracter al clăcii dinainte de reformă“ (349) *.

Deosebit de interesantă este forma muncii în dijmă pentru pămînt, așa-numitele arenzi plătite în muncă și în natură **. În capitolul precedent am văzut cum se manifestă relațiile capitaliste în luarea în arendă de către țărani a pămînturilor ; aici constatăm o formă de „arendare“ care prezintă o simplă rămășiță a gospodăriei bazate pe clacă *** și care uneori se transformă pe nesimțite într-un sistem capitalist de asigurare a moșiei cu muncitori agricoli prin înzestrarea lor cu petice de pămînt. Datele statistice ale zemstvelor constată în mod indiscutabil această legătură dintre formele de „arendare“ de acest fel și gospodăria proprie a celor care dau pămînt în arendă. „În condițiile cînd în gospodăriile moșierești suprafața cultivată chiar de moșieri se extinde, apare necesitatea ca aceștia să-și asigure procurarea de muncitori în momentul cînd au nevoie de ei. Din această cauză

* De remarcat faptul că imensa diversitate a formelor de muncă în dijmă în Rusia, a diferitelor forme de arendare cu tot felul de angarale etc. este cuprinsă în întregime în principalele forme de orînduiri precapitaliste în agricultură, stabilite de Marx în capitolul 47 din volumul al III-lea al „Capitalului“. În capitolul precedent s-a arătat deja că principalele forme sînt în număr de trei : 1) renta în muncă ; 2) renta în produse sau renta în natură și 3) renta în bani. De aceea, faptul că Marx a vrut să folosească tocmai date din Rusia pentru a ilustra secțiunea referitoare la renta funciară este foarte firesc.

** După „Rezultatele statisticii zemstvelor“ (vol. II), țărani iau în arendă pe bani 76% din totalul pămînturilor luate în arendă de ei ; în schimbul muncii în dijmă 3-7% ; în schimbul plății în produse 13-17% și, în sfîrșit, în schimbul plății mixte 2-3% din totalul pămînturilor.

*** Comp. cu exemplele date în nota din pag. 134 (volumul de față, pag. 182-183. — *Nota red.*). În cadrul gospodăriei bazate pe clacă, moșierul dădea țăranului pămînt pentru ca acesta să muncească pentru el. Cînd pămîntul se dă în schimbul muncii în dijmă, latura economică a problemei rămîne, evident, aceeași.

în numeroase regiuni se dezvoltă la ei tendința de a da țăranilor pământ în schimbul muncii în dijmă sau al dijmei în parte combinată cu munca în dijmă...” Acest sistem de gospodărie „...este destul de răspîndit. Cu cît practica de a duce gospodărie proprie se extinde tot mai mult la cei care dau pământ în arendă, cu cît oferta de pământ pentru arendare este mai mică și cu cît cererea de pământ pentru arendare este mai mare, cu atît se dezvoltă mai larg și această formă de arendare a pămînturilor“ (ibid., pag. 266, comp. de asemenea 367). Vedem deci aici o formă de arendare de un fel cu totul deosebit, care exprimă nu renunțarea proprietarului funciar la gospodăria proprie, ci *extinderea suprafețelor cultivate de către proprietarul pămîntului*, ceea ce este expresia nu a întăririi gospodăriei țărănești prin extinderea suprafeței de pământ aflate în posesiunea ei, ci *transformarea țăranului în muncitor agricol*. În capitolul precedent am văzut că în gospodăria țărănească arendarea are o dublă semnificație, pentru unii fiind o extindere avantajoasă a gospodăriei, iar pentru alții o tranzacție dictată de nevoie. Vedem acum că și în gospodăria moșierească darea în arendă a pămîntului are o dublă semnificație : uneori aceasta înseamnă trecerea gospodăriei la o altă persoană în schimbul rentei ; alteori este un mod de a-și duce gospodăria proprie, un mod de a asigura moșia cu brațe de muncă.

Trecem la problema retribuirii muncii în condițiile muncii în dijmă. Toate datele provenite din surse diferite arată că retribuirea muncii în cazul angajării în condițiile înrobitoare ale muncii în dijmă este întotdeauna *mai mică* decît în cazul angajării „libere“ capitaliste. În primul rînd, acest lucru este dovedit de faptul că arenda în natură, adică în schimbul muncii în dijmă și al dijmei pe din două (care, după cum am văzut acum, nu este altceva decît o angajare înrobitoare în condițiile muncii în dijmă), este de regulă *mai scumpă* decît arenda în bani, și chiar mult mai scumpă (ibid., 350), uneori dublă (ibid., 356, județul Rjev din gubernia Tver). În al doilea rînd, arenda în natură are cea mai mare dezvoltare în grupurile sărace ale țăranimii (ibid., 261 și urm.). Acestea sînt arendări de nevoie, „arendări“ la care recurge un țăran care nu mai este în stare să se împotrivescă transformării lui în felul acesta într-un muncitor agricol sala-

riat. Țăranii înstăriți caută să ia pământ în arendă pe bani. „Cel care ia în arendă profită de cel mai mic prilej pentru a plăti arenda în bani și pentru a ieftini prin aceasta costul folosirii pământului străin“ (ibid., 265) – și nu numai pentru a ieftini costul arenzii, adăugăm noi, ci și pentru a scăpa de o angajare înrobitoare. În județul Rostov-pe-Don s-a constatat chiar faptul demn de remarcat că, pe măsură ce arenzile cresc, se trece de la arenda în bani la skopșcină⁸³, *deși partea țăranilor în sistemul skopșcinei se reduce* (pag. 266, ibid.). Acest fapt ilustrează concret însemnătatea arenzilor în natură, care ruinează cu totul pe țăran și îl transformă în muncitor agricol*. În al treilea rînd, compararea directă a prețurilor muncii în cazul muncii în dijmă și în cazul angajării „libere“ capitaliste arată un nivel mai ridicat al acestor din urmă prețuri. În publicația citată a departamentului agriculturii: „Munca salariată etc.“ se calculează că plata medie pentru cultivarea completă cu inventarul țăranului a unei de-

* Totalizarea celor mai recente date referitoare la luarea în arendă (d-l Karișev în cartea „Influența recoltelor etc.“, vol. I) a confirmat întru totul că numai nevoia silește pe țăranii să ia pământ în dijmă pe din două sau în schimb muncii în dijmă, iar țăranii înstăriți preferă să ia pământ în arendă pe bani (pag. 317—320), deoarece arenda în natură este pretutindeni incomparabil mai scumpă pentru țăran decît cea în bani (pag. 342—346). Dar toate aceste fapte nu l-au împiedicat pe d-l Karișev să prezinte lucrurile așa ca și cum „țăranul nevoiaș... are posibilitatea să-și satisfacă mai bine necesitățile de hrană printr-o oarecare sporire a suprafeței cultivate pe pământ străin luat în dijmă pe din două“ (321). Iată la ce idei năstrușnice duce pe oameni simpatia preconcepută față de „economia naturală“! S-a dovedit că arenzile în natură sînt mai scumpe decît cele în bani, că ele reprezintă un fel de truck-system⁸⁴ în agricultură, că ele ruinează definitiv pe țăran și-l transformă în muncitor agricol, iar economistul nostru vorbește despre îmbunătățirea hranei! Arenzile în dijmă pe din două, vedeți dumneavoastră, „trebuie să ajute“ „partea... nevoiașă a populației rurale să capete“ pământ în arendă (320). D-l economist numește aici „ajutor“ faptul că pământul se capătă în cele mai proaste condiții, în condițiile transformării în muncitor agricol! Se pune întrebarea: care este deosebirea dintre narodnicii din Rusia și proprietarii funciari din Rusia, care au fost și sînt întotdeauna gata să acorde un asemenea „ajutor“ „părții nevoiașă a populației rurale“? Iată în această privință un exemplu interesant. În județul Hotin din gubernia Basarabia, cîștigul mediu pe zi al unui dijmaș este de 60 de copeici, iar al unui ziler, vara, de 35—50 de copeici. „Reiese că cîștigul unui dijmaș este totuși mai mare decît salariul unui muncitor agricol“ (344; subliniat de d-l Karișev). Acest „totuși“ este foarte caracteristic. Dar, spre deosebire de muncitorul agricol, dijmașul are cheltuieli de gospodărie; el trebuie să aibă cal și atelaj; de ce nu se ține seama de aceste cheltuieli? Dacă vara în gubernia Basarabia salariul mediu pe zi este de 40—77 de copeici (1883—1887 și 1888—1892), salariul mediu pe zi al unui lucrător care posedă atelaj este de 124—180 de copeici (1883—1887 și 1888—1892). Nu „reiese“ oare mai curînd că muncitorul agricol primește „totuși“ mai mult decît dijmașul? Salariul mediu pe zi (mediu pe întregul an) al unui lucrător fără cal este pentru perioada 1882—1891 de 67 de copeici în gubernia Basarabia (ibid., 178).

seatine de cereale de toamnă trebuie socotită la 6 ruble (datele referitoare la zona centrală cu cernoziom pe 8 ani, 1883–1891). Dacă se calculează însă costul aceluiași munci în condițiile angajării libere, obținem 6 ruble și 19 copeici numai pentru munca unui lucrător fără cal, fără a mai socoti munca calului (plata pentru munca calului nu poate fi socotită sub 4 ruble și 50 de copeici, l.c., 45). Autorul consideră pe bună dreptate că acest fenomen este „cu totul anormal” (ibid). Vom remarca doar că plata mai ridicată a muncii în condițiile angajării pur capitaliste, în comparație cu tot felul de forme de înrobire și de alte relații precapitaliste, este un fapt stabilit nu numai în ceea ce privește agricultura, dar și în ceea ce privește industria, nu numai în ceea ce privește Rusia, dar și în ceea ce privește celelalte țări. Iată date mai precise și mai amănunțite ale statisticii zemstvelor în această problemă („Culegere de date statistice cu privire la județul Saratov”, vol. I, secțiunea a III-a, pag. 18–19. Se citează după „Arendările” d-lui Karișev, pag. 353) :

Județul Saratov
Prețul mediu (în ruble) pentru cultivarea unei deseatine

Felurile muncilor	În cazul cînd toameala se face de ou iarnă, plătin- du-se anticipat 80—100% din salariu	În cazul cînd luarea în arendă a terenului arabil se plătește prin munca în dijmă		În cazul angajării după mărturiile	
		pe bază de con- tract scris	după mărtu- riile arenda- șilor	celor care anga- jează	celor care se an- gajează
Cultivarea completă și strîngerea recoltei, cu cărat și treierat....	9,6	—	9,4	20,5	17,5
Același lucru fără treierat (la cerealele de primăvară).....	6,6	—	6,4	15,3	13,5
Același lucru fără treierat (la cerealele de toamnă)	7,0	—	7,5	15,2	14,3
Cultivarea.....	2,8	2,8	—	4,3	3,7
Strîngerea recoltei (se- cerat și cărat).....	3,6	3,7	3,8	10,1	8,5
Strîngerea recoltei (fără cărat).....	3,2	2,6	3,3	8,0	8,1
Cosit (fără cărat)	2,1	2,0	1,8	3,5	4,0

Așadar, în condițiile muncii în dijmă (ca și atunci când se fac angajări în condiții de înrobire combinate cu camăta), prețul muncii este de obicei de peste două ori mai scăzut în comparație cu angajarea în condiții capitaliste *. Întrucât numai un țăran din localitate — și încă un țăran care este neapărat „asigurat cu lot” — poate să accepte munca în dijmă, faptul imensei scăderi a retribuirii muncii arată clar însemnătatea lotului ca salariu în natură. În asemenea cazuri lotul continuă și în prezent să servească ca mijloc de „a asigura” proprietarului funciar brațe de muncă ieftine. Dar deosebirea dintre munca liberă și cea „semiliberă” ** este departe de a fi epuizată numai prin deosebirea în ceea ce privește plata. O foarte mare importanță are de asemenea și faptul că ultima categorie de muncă presupune întotdeauna dependența personală a celui care se angajează față de cel care angajează, presupune întotdeauna menținerea într-o măsură mai mare sau mai mică a „constrîngerii extraeconomice”. Engelhardt spune cu foarte multă dreptate că darea de bani cu împrumut în schimbul muncii în dijmă se explică prin faptul că datoriile de acest fel sînt cel mai bine asigurate: este greu să scoți banii de la țăran în baza unui titlu executoriu, „dar autoritățile *vor sili* pe țăran să execute munca la care s-a obligat, chiar dacă propriile lui bucate ar rămîne nesecerate” (l.c., 216). „Numai anii îndelungați de robie, de muncă iobagă pentru boier au putut să formeze acest sînge rece” (doar aparent) cu care agricultorul își lasă bucatele în bătaia ploii pentru a merge să care snopii altuia (ibid., 429). Fără o formă sau alta de legare a populației de locul de baștină, de „obște”, fără existența unei anumite privări de drepturi cetățenești, munca în dijmă ar fi imposibilă ca sistem. Se înțelege de la sine că o urmare inevitabilă a trăsăturilor descrise ale sistemului muncii în dijmă o constituie productivitatea scăzută a muncii: metodele de gospodărire bazate pe munca în dijmă

* În această situație, cum să nu numești reacționară critica capitalismului pe care o face, de pildă, un narodnic ca prințul Vasilcikov? În însăși formula „angajat prin liber consimțămînt” — exclamă el în mod patetic — există o contradicție, deoarece angajarea presupune lipsă de independență, iar lipsa de independență exclude „libertatea”. Moșierul care face pe narodnicul uită, firește, că capitalismul substituie lipsa de independență liber consimțită lipsei de independență care are un caracter de înrobire.

** Expresia d-lui Karișev, l. c. Păcat că d-l Karișev n-a tras concluzia că arenzile în dijmă pe din două „ajută” la menținerea muncii „semilibere”.

nu pot fi decît dintre cele mai înapoiate ; munca țăranului înrobît nu poate să nu se apropie prin calitatea ei de munca iobagului.

Îmbinarea sistemului muncii în dijmă cu sistemul capitalist face ca structura actuală a gospodăriei moșierești să fie foarte asemănătoare, în ceea ce privește organizarea economică, cu structura care a predominat în industria noastră textilă înainte de apariția mării industrii mecanizate. Acolo negustorul efectua o parte din operații cu unelte proprii și cu muncitori salariați (urzirea firelor, vopsitul și finisarea țesăturilor etc.), iar altă parte cu uneltele țăranilor meșteșugari care munceau pentru el cu materialul lui ; aici o parte dintre operații este efectuată de muncitori salariați care folosesc inventarul proprietarului, iar altă parte cu munca și cu inventarul țăranilor care muncesc pe pămînt străin. Acolo capitalul industrial se îmbina cu cel comercial, iar asupra meșteșugarului apăsa — în afară de capital — înrobirea, mijlocirea meșterilor, truck-systemul etc. ; aici capitalul industrial se îmbină exact la fel cu capitalul comercial și cămătăresc, cu tot felul de forme de scădere a plății și de accentuare a dependenței personale a producătorului. Acolo sistemul de tranziție, care dura de secole, bazat pe tehnica primitivă manuală, a fost lichidat numai în vreo trei decenii de marea industrie mecanizată ; aici munca în dijmă durează aproape de la începuturile Rusiei (proprietarii funciari au înrobît pe smerzi încă de pe vremea „Pravilei Ruse“⁸⁵), permanentizînd tehnica înapoiată, și abia în epoca de după reformă a început să cedeze rapid locul capitalismului. Și într-un caz și într-altul, vechiul sistem nu înseamnă decît stagnare în formele de producție (și, prin urmare, în toate relațiile sociale) și dominația asiaticismului. Și într-un caz și într-altul, formele economice noi, capitaliste, cu toate contradicțiile proprii lor, reprezintă un mare progres.

IV. DECĂDEREA SISTEMULUI MUNCII ÎN DIJMA

Se pune acum întrebarea : care este raportul dintre sistemul muncii în dijmă și economia de după reformă a Rusiei ?

În primul rînd, dezvoltarea economiei de mărfuri este incompatibilă cu sistemul muncii în dijmă, deoarece acest sistem se bazează pe economia naturală, pe o tehnică statică, pe legă-

turile indisolubile dintre moșier și țăran. De aceea acest sistem este cu totul irealizabil într-o formă integrală, iar fiecare pas în dezvoltarea economiei de mărfuri și a agriculturii cu caracter comercial subminează condițiile realizării sale.

Trebuie apoi să ținem seama de următoarea împrejurare. Din cele expuse mai sus rezultă că în gospodăria moșierească actuală munca în dijmă ar trebui împărțită în două categorii : 1) munca în dijmă care poate fi efectuată numai de un țăran gospodar care are vite de muncă și inventar (de pildă cultivarea krugului, aratul etc.) și 2) munca în dijmă care poate fi efectuată și de proletarul agricol, care nu are nici un fel de inventar (de pildă seceratul, cositul, treieratul etc.). Evident că atât pentru gospodăria țărănească cât și pentru cea moșierească, cele două categorii de muncă în dijmă au un rol diametral opus și că ultima categorie de muncă în dijmă reprezintă o trecere directă la capitalism, contopindu-se cu el printr-o serie de treceri absolut imperceptibile. De obicei în publicistica noastră se vorbește de munca în dijmă în general, fără să se facă această distincție. Dar, în procesul înlăturării muncii în dijmă de către capitalism, mutarea centrului de greutate de la prima categorie de muncă în dijmă la a doua categorie are o imensă însemnătate. Iată un exemplu din „Culegerea de date statistice cu privire la gubernia Moscova“ : „Pe majoritatea moșiilor... cultivarea ogoarelor și însămînțările, adică muncile de a căror minuțioasă executare depinde recolta, sînt efectuate de muncitori permanenți, iar strîngerea bucatelor, adică munca în care principalul constă în executarea ei rapidă și la timp, o fac țărani din împrejurimi primind plata în bani sau în terenuri“ (vol. V, partea a 2-a, pag. 140). În asemenea gospodării, cele mai multe brațe de muncă se obțin prin muncă în dijmă, dar, incontestabil, sistemul capitalist predomină, și „țărani din împrejurimi“ se transformă de fapt în muncitori agricoli, de felul „zilerilor cu contract“ din Germania, care de asemenea posedă pămînt și care de asemenea se angajează pentru o anumită durată a anului (vezi mai sus, pag. 124, notă *). Imensa scădere a numărului cailor la țărani și sporirea numărului de gospodării fără cai, ca urmare a recoltelor proaste

* Volumul de față, pag. 167. — Nota red.

de la începutul ultimului deceniu al secolului al XIX-lea *, n-au putut să nu exercite o puternică influență asupra accelearii acestui proces de înlăturare a sistemului muncii în dijmă de către sistemul capitalist **.

În sfârșit, trebuie să arătăm că principala cauză a decăderii sistemului muncii în dijmă este descompunerea țărănimii. Legătura muncii în dijmă (de prima categorie) tocmai cu grupul mijlociu al țărănimii este limpede și apriori, așa cum am arătat mai sus, și poate fi dovedită cu datele statistice ale zemstvelor. De pildă, în culegerea cu privire la județul Zadonsk din gubernia Voronej se citează date referitoare la numărul gospodăriilor din diferitele grupuri ale țărănimii care au efectuat munci în acord. Iată aceste date în procente :

Grupuri de țărani	% țăranilor care au efectuat munci în acord față de numărul total al țăranilor din grup	% față de total	
		al gospodăriilor	al gospodăriilor care au efectuat munci în acord
Fără cai	9,9	24,5	10,5
Cu câte 1 cal	27,4	40,5	47,6
„ „ 2—3 cai	29,0	31,8	39,6
„ „ 4 „	16,5	3,2	2,3
<i>Pe județ</i>	23,3	100	100

De aici se vede limpede că munca în acord este mai puțin dezvoltată în cele două grupuri extreme. Cea mai mare parte a gospodăriilor care efectuează munca în acord revine grupului

* Recensământul cailor efectuat în 1893—1894 în 48 de gubernii a dat la iveală o scădere cu 9,6% a numărului total al cailor la toți proprietarii de cai și o scădere a numărului proprietarilor de cai cu 28.321 de oameni. În guberniile : Tambov, Voronej, Kursk, Reazan, Orel, Tula și Nijni-Novgorod, numărul cailor a scăzut între 1888 și 1893 cu 21,2%. În alte 7 gubernii cu cernoziom, scăderea a fost de 17% între 1891 și 1893. Între 1888 și 1891, în 38 de gubernii din Rusia europeană existau 7.922.260 de gospodării țărănești, dintre care 5.736.436 aveau cai ; în 1893—1894, în aceste gubernii existau 8.288.987 de gospodării, dintre care 5.647.233 aveau cai. Prin urmare, numărul gospodăriilor cu cai a scăzut cu 89.000, iar numărul celor fără cai a sporit cu 456.000. Procentul gospodăriilor fără cai a crescut de la 27,6% la 31,9% („Statistica Imperiului rus“. XXXVII, Petersburg, 1896). Am arătat mai sus că în 48 de gubernii din Rusia europeană numărul gospodăriilor fără cai a crescut de la 2.800.000 în 1888—1891 la 3.200.000 în 1896—1900, adică de la 27,3% la 29,2%. În 4 gubernii din sud (Basarabia, Ekaterinoslav, Taurida și Herson), numărul gospodăriilor fără cai a sporit de la 305.800 în 1896 la 341.600 în 1904, adică de la 34,7% la 36,4%. (Notă la ediția a 2-a).

** Comp. de asemenea S. A. Korolenko. „Munca salariată etc.“, pag. 46—47, în care, pe baza recensământului cailor din 1882 și 1888, se arată cum scăderea numărului cailor țăranilor este însoțită de sporirea numărului cailor proprietarilor privați.

mijlociu al țărănimii. Întrucît în culegerile de statistici ale zemstvelor adeseori munca în acord este de asemenea inclusă în categoria „cîștigurilor“ în general, vedem aici, prin urmare, un exemplu de „cîștiguri“ tipice ale țărănimii mijlocii, după cum din capitolul precedent am luat cunoștință de „cîștigurile“ tipice ale grupului inferior și ale celui superior ale țărănimii. Categoriile de „cîștiguri“ analizate acolo sînt expresia dezvoltării capitalismului (stabilimentele comerciale-meșteșugărești și vînzarea forței de muncă), iar această categorie de „cîștiguri“, dimpotrivă, este expresia unui stadiu înapoiat de dezvoltare a capitalismului și a predominării muncii în dijmă (dacă se presupune că în suma totală a „muncilor în acord“ predomină muncile pe care le-am încadrat în prima categorie a muncii în dijmă).

Cu cît economia naturală și țărănimea mijlocie decad mai mult, cu atît mai intens trebuie să devină procesul de înlăturare a muncii în dijmă de către capitalism. Țărănimea înstărită, firește, nu poate să servească drept bază pentru sistemul muncii în dijmă, pentru că numai mizeria extremă silește pe țăran să facă muncile cele mai prost plătite și mai ruinătoare pentru gospodăria lui. Dar nici proletariatul sătesc nu este potrivit pentru sistemul muncii în dijmă, deși din altă cauză : neavînd nici un fel de gospodărie sau avînd un petic infim de pămînt, proletarul de la sate nu este atît de legat de pămînt cum este țăranul „mijlociu“, din care cauză lui îi vine mult mai ușor să plece într-altă parte și să se angajeze „liber“, adică cu un salariu mai mare și fără nici un fel de condiții înrobitoare. De aici nemulțumirea generală a proprietarilor noștri funciari în legătură cu faptul că țăranii pleacă la oraș și, în genere, în legătură cu „cîștigurile în afară“, de aici plîngerile lor că țăranii sînt „prea puțin legați“ (vezi mai jos, pag. 183 *). Dezvoltarea muncii salariate pur capitaliste subminează din rădăcini sistemul muncii în dijmă **.

* Volumul de față, pag. 240. — *Nota red.*

** Iată un exemplu deosebit de pregnant. Statisticienii zemstvelor explică în felul următor faptul că arenda în bani și în natură este relativ răspîndită în diferite localități ale județului Bahmut din gubernia Ekaterinoslav :

„Localitățile în care arenda în bani este cea mai răspîndită... sînt situate în regiunea industriei cărbunelui și a sării geme, iar localitățile în care ea este cel mai puțin răspîndită sînt cele din regiunea de stepă și din cea pur agricolă. În general, țăranii merg fără tragere de inimă să muncească la alții și îndeosebi să muncească pe «exploatările» particulare, unde munca presupune

Este foarte important de menționat că această legătură indisolubilă dintre descompunerea țărănimii și înlăturarea muncii în dijmă de către capitalism, legătură pe care teoria o prezintă atît de limpede, a fost relevată încă de mult de către autorii care tratînd probleme de agricultură au constatat diferite metode de gospodărire pe domeniile moșierești. În prefața la culegerea sa de articole cu privire la agricultura din Rusia scrise între 1857 și 1882, prof. Stebut arată că „...în gospodăria noastră țărănească din cadrul obștii se produce o *diferențiere în gospodari-întreprinzători și muncitori agricoli*. Primii, devenind mari cultivatori de pămînt, încep să țină muncitori agricoli, și de obicei încetează de a se mai angaja pentru munci în acord, în afară doar de cazul unei nevoi extreme de a mai avea încă ceva pămînt pentru a-l cultiva sau de a se folosi de izlazuri, lucru pe care de cele mai multe ori nu-l pot obține decît efectuînd munci în acord ; ceilalți însă, neavînd cai, nu pot efectua nici un fel de munci în acord. *De aici, necesitatea evidentă de a se trece la gospodăria bazată pe muncă salariată, și aceasta cu atît mai repede cu cît și țărani care mai efectuează munci în acord, cu deosebita, din cauza lipsei de vlagă a cailor pe care-i au și din cauza numeroaselor munci la care se angajează, încep să efectueze prost muncile atît în ceea ce privește calitatea cît și în ceea ce privește îndeplinirea lor la timp*“ (pag. 20).

mai multă constrîngere și este insuficient plătită. Munca în minele de cărbuni și, în general, în industria extractivă și siderurgică este grea și vătămătoare sănătății muncitorului, dar, în general vorbind, ea este mai bine plătită și-l atrage prin perspectiva de a primi bani în fiecare lună sau săptămînă, bani pe care, de obicei, nu-i vede muncind pe «exploatare», pentru că acolo el muncește sau pentru o «palmă de pămînt», pentru o «mînă de paie», pentru niște «biete bucate», sau a și apucat să ia înainte toți banii pentru nevoile sale de zi cu zi etc. Toate acestea îndeamnă pe muncitor să se eschiveze de la muncile la «exploatare», ceea ce și face, din moment ce are posibilitatea să cîștige bani în afara «exploatării». Această posibilitate apare mai ales acolo unde sînt mai numeroase minele în care muncitorilor li se plătesc bani «peșin». După ce cîștigă «parale» în mine, țăranul poate să ia în schimbul lor pămînt în arendă, fără să se mai angajeze la muncă pe «exploatare», și, în felul acesta, se statornicește dominația arenzii în bani“ (se citează după „Rezultatele statisticii zemstvelor“, vol. II, pag. 265). În schimb, în plășile neindustriale, care se află în partea de stepă a județului, se statornicește skopșcina și arenda sub forma muncii în dijmă.

Astfel, țăranul este în stare să fugă pînă și în mine, numai să scape de munca în dijmă ! Plata la timp în numerar, forma impersonală a angajării și munca reglementată îl „atrag” într-atîta, încît preferă agricultura — acelei agriculturi pe care narodnicilor noștri le place s-o înfățișeze într-un mod atît de idilic — pînă și munca în subteran. Adevărul este că țăranul simte pe propria sa piele ce înseamnă munca în dijmă, pe care o idealizează proprietarii funciari și narodnicii, și cu cît relațiile pur capitaliste sînt mai bune decît aceasta.

Indicații asupra faptului că ruinarea țărănimii duce la înlăturarea muncii în dijmă de către capitalism există și în statistica curentă a zemstvelor. În gubernia Orel, de pildă, s-a constatat că scăderea prețurilor cerealelor a ruinat pe mulți arendași și că proprietarii au fost nevoiți să sporească suprafețele cultivate în exploatarea lor. „Paralel cu extinderea suprafețelor cultivate în aceste exploatarea se observă pretutindeni tendința de a se înlocui muncile în acord prin munca muncitorilor salariați și de a scăpa de folosirea inventarului țărănesc..., tendința de a îmbunătăți cultivarea ogoarelor prin folosirea uneltelor perfecționate..., de a modifica sistemul de gospodărie, de a introduce culturi de ierburi furajere, de a îmbunătăți creșterea vitelor, de a face ca aceasta să aibă un caracter productiv“ („Analiza asupra agriculturii guberniei Orel pe anii 1887/88“, pag. 124–126. Se citează după „Note critice“ de P. Struve, pag. 242–244). În gubernia Poltava, în 1890, când prețurile cerealelor erau scăzute, s-a constatat „o scădere a volumului luării în arendă a pământului de către țărani... în întreaga gubernie... Potrivit acestui lucru, în multe locuri, cu toată scăderea accentuată a prețurilor la cereale, suprafețele cultivate din gospodăriile moșierești au crescut“ („Influența recoltelor etc.“, I, 304). În gubernia Tambov s-a înregistrat o creștere simțitoare a prețurilor muncilor efectuate cu cai ; în perioada trienală 1892–1894, aceste prețuri au fost cu 25–30% mai ridicate decât în perioada trienală 1889–1891 („Novoe Slovo“, 1895, nr. 3, pag. 187). Scumpirea muncilor efectuate cu cai – rezultat firesc al scăderii numărului cailor aparținând țăranilor – nu poate să nu influențeze procesul de înlăturare a muncii în dijmă de către sistemul capitalist.

Firește, prin aceste constatări răzlețe nu intenționăm cituși de puțin să demonstrăm teza potrivit căreia capitalismul înlătură munca în dijmă ; în această privință nu există date statistice complete. Prin aceasta ilustrăm numai teza că există o *legătură* între descompunerea țărănimii și înlăturarea muncii în dijmă de către capitalism. Numărul mare de date generale care dovedesc în mod incontestabil existența acestui proces de înlăturare se referă la folosirea mașinilor în agricultură și la folosirea muncii salariate. Dar înainte de a trece la

aceste date trebuie să ne oprim asupra concepțiilor economiștilor-narodnici despre actuala gospodărie moșierească din Rusia.

V. CUM PRIVESC PROBLEMA NARODNICII

Teza potrivit căreia sistemul muncii în dijmă este o simplă rămășiță a gospodăriei bazate pe clacă nu este negată nici de narodnici. Dimpotrivă, o recunosc – deși nu consideră că are o valabilitate generală – atât d-l N.-on („Studii“, § IX) cât și d-l V. V. (deosebit de evident în articolul : „Gospodăria noastră țărănească și agronomia“, „Otecestvennie Zapiski“, 1882, nr. 8-9). Este cu atât mai uimitor că narodnicii se eschivează în fel și chip de la recunoașterea faptului simplu și limpede că actuala structură a gospodăriei moșierești constă din îmbinarea sistemului muncii în dijmă cu sistemul capitalist, că, prin urmare, cu cât este mai mult dezvoltat primul sistem, cu atât este mai slab al doilea, și invers, – se eschivează de la analiza raportului în care se află atât un sistem cât și celălalt față de productivitatea muncii, față de retribuirea muncii muncitorului, față de principalele trăsături ale economiei de după reformă din Rusia etc. A pune problema pe acest plan, adică pe planul constatării „înlocuirii“ care se produce în mod real, înseamnă a recunoaște necesitatea înlăturării muncii în dijmă de către capitalism și caracterul progresist al acestei înlăturări. Pentru a se eschiva de la această concluzie, narodnicii nu s-au dat în lături nici de la *idealizarea sistemului muncii în dijmă*. Această monstruoasă idealizare constituie trăsătura fundamentală a concepțiilor narodniciste asupra evoluției gospodăriei moșierești. D-l V. V. a mers pînă acolo încît a scris că „poporul rămîne învingător în lupta pentru forma de agricultură, cu toate că victoria repurtată a accentuat și mai mult ruinarea lui“ („Destinele capitalismului“, pag. 288). Recunoașterea unei *astfel* de „victorii“ este mai grăitoare decît o constatare a înfringerii ! În faptul că, în condițiile gospodăriei bazate pe clacă și pe munca în dijmă, țăranul este înzestrat cu pămînt, d-l N.-on a văzut „principiul“ „unirii producătorului cu mijloacele de producție“, uitînd micul amănunt că această înzestrare cu pămînt consti-

tuia un mijloc de a asigura moșierului brațe de muncă. După cum am arătat mai sus, Marx, descriind sistemele de agricultură precapitalistă, a analizat *toate* formele de relații economice existente în Rusia și a subliniat cu tărie necesitatea micii producții și a legăturii țaranului cu pământul atît în condițiile rentei în muncă cît și în condițiile rentei în natură sau ale celei în bani. Dar putea oare să-i treacă prin gînd să facă din faptul că țaranul dependent este înzestrat cu pământ un „principiu“ al legăturii seculare dintre producător și mijloacele de producție? A uitat el oare, fie și pentru o clipă, că *această* legătură dintre producător și mijloacele de producție era izvorul și condiția exploatării feudale, că determina o stagnare tehnică și socială și cerea în mod necesar tot felul de forme de „constrîngere extraeconomică“?

În „Culegerile“ de statistici ale zemstvelor din gubernia Moscova, d-nii Orlov și Kablukov idealizează în mod absolut analog munca în dijmă și înrobirea, luînd ca model gospodăria unei oarecare doamne Kostinskaia din județul Podolsk (vezi vol. V, partea I, pag. 175–176, și vol. II, pag. 59–62, secțiunea a II-a). După părerea d-lui Kablukov, această gospodărie dovedește „posibilitatea unei organizări care să excludă (sic !!) această opoziție“ (adică opoziția de interese dintre gospodăria moșierească și gospodăria țărănească) „și care să contribuie la situația înfloritoare (sic !) atît a țărănimii cît și a gospodăriei moșierești“ (vol. V., seria I, pag. 175–176). Reiese că situația înfloritoare a țărănimii constă în... munca în dijmă și înrobire. Țăranii *nu au pășuni și nici drumuri pentru cirezi* (vol. II, pag. 60–61), ceea ce nu-i împiedică însă pe d-nii narodnici să-i considere gospodari „cuprinși“, care iau aceste terenuri în arendă de la moșiereasă *prestînd în schimb muncă* și executînd „pe moșia acesteia toate muncile... cu grijă, la timp și repede“*.

Nici că se putea idealiza mai mult acest sistem de gospodărie, care constituie o rămășiță directă a clăcii I

Procedeele tuturor acestor raționamente narodniciste sînt foarte simple; ajunge să uiți că înzestrarea țaranului cu pământ este una dintre condițiile gospodăriei bazate pe clacă sau pe munca în dijmă, ajunge să faci abstracție de faptul

* Comp. Volghin, op. cit., pag. 280–281.

că acest plugar, pretins „de sine stătător“, este obligat să dea o rentă în muncă, în natură sau în bani, — ca să obții ideea „pură“ a „legăturii dintre producător și mijloacele de producție“. Dar faptul că se face pur și simplu abstracție de aceste forme nu schimbă cîtuși de puțin adevăratul raport dintre capitalism și formele precapitaliste de exploatare*.

Să ne oprim puțin asupra unui alt raționament, foarte curios, al d-lui Kablukov. Noi am văzut că el idealizează munca în dijmă; este remarcabil însă faptul că atunci cînd el, în calitate de statistician, caracterizează tipurile *reale* de gospodării *pur capitaliste* din gubernia Moscova, expunerea sa reflectă — împotriva voinței sale și într-o formă denaturată — tocmai faptele care dovedesc caracterul progresist al capitalismului în agricultura din Rusia. Solicităm atenția cititorului și-i cerem dinainte scuze pentru citatele oarecum lungi.

Pe lângă vechile tipuri de gospodării care folosesc muncă salariată, există în gubernia Moscova

„un nou tip de gospodării, în curs de formare, apărute recent, care au părăsit cu totul orice tradiție și care privesc lucrurile simplu, așa cum este privită orice producție care trebuie să servească drept sursă de venit. Agricultura nu mai este considerată aici ca... un capriciu boieresc, ca o ocupație pe care o poate practica oricine... Nu, aici se consideră că este necesar să ai cunoștințe speciale... Baza de calcul“ (în ceea ce privește organizarea producției) „este aceeași ca și în toate celelalte ramuri de producție“ („Culegerea de date statistice cu privire la gubernia Moscova“, vol. V, partea 1, pag. 185).

* „Se spune că răspîndirea arendărilor pe muncă în dijmă în locul arendărilor pe bani... constituie un regres. Dar spunem noi oare că acesta este un fenomen dezirabil, avantajos? Noi n-am afirmat niciodată că este un fenomen progresist“ — declara d-l Ciuprov în numele tuturor autorilor cărții „Influența recoltelor etc.“ (vezi Stenograma dezbaterilor din zilele de 1 și 2 martie 1897⁸⁶ de la Societatea imperială de științe economice, pag. 38). Chiar și din punct de vedere formal, această declarație este inexactă, deoarece d-l Karișev (vezi mai sus) a înfățișat munca în dijmă ca pe un „ajutor“ dat populației rurale. În fond însă, această afirmație este în totală contradicție cu conținutul real al tuturor teoriilor narodnice, care idealizează munca în dijmă. Este marele merit al d-lor Tugan-Baranovski și Struve de a fi *pus* în mod just problema (1897) semnificației prețurilor scăzute la cereale; criteriul pentru aprecierea lor trebuie să fie următorul: aceste prețuri favorizează sau nu procesul de înlăturare a muncii în dijmă de către capitalism? Această problemă este, evident, o problemă de fapt, și, în ceea ce privește răspunsul la ea, noi ne deosebim întrucîtva de autorii numiți mai sus. Pe baza datelor expuse în text (vezi mai ales § VII al capitolului de față și capitolul al IV-lea), considerăm că este posibil și chiar probabil ca perioada prețurilor scăzute la cereale să fie marcată printr-un proces de înlăturare a muncii în dijmă de către capitalism cel puțin tot atît de rapid, dacă nu chiar mai rapid, decît în perioada istorică premergătoare, perioada prețurilor ridicate la cereale.

D-l Kablukov nici nu observă că această caracterizare a noului tip de gospodărie, „apărute recent“, în deceniul al 8-lea, dovedește tocmai caracterul progresist al capitalismului în agricultură. Capitalismul este acela care a transformat pentru prima oară agricultura dintr-un „capriciu boieresc“ într-o întreprindere obișnuită ; el este acela care pentru prima oară a impus „ca lucrurile să fie privite simplu“, el a impus „să se rupă cu tradiția“, el este acela care a făcut necesară înarmarea cu „cunoștințe speciale“. Înainte de capitalism, acest lucru nu era nici necesar și nici posibil, deoarece gospodăriile diferitelor moșii, obști sau familii țărănești „își satisfăceau singure nevoile“, fără a depinde de alte gospodării, și nici o forță nu era în stare să le smulgă din această stagnare seculară. Capitalismul a fost tocmai forța care (prin intermediul pieței) a creat evidența socială a producției diferiților producători, obligându-i să țină seama de cerințele dezvoltării sociale. În aceasta și constă rolul progresist al capitalismului în agricultura tuturor țărilor europene.

Să vedem mai departe cum caracterizează d-l Kablukov gospodăriile noastre pur capitaliste :

„După aceea se ia în considerare forța de muncă, ca factor necesar de acționare asupra naturii, factor fără care nici o organizare a moșiei nu va duce la nimic. În felul acesta, deși sînt conștienți de întreaga însemnătate a acestui element, totuși nu-l consideră ca o sursă de venit de sine stătătoare, așa cum a fost în timpul iobăgiei și cum este și astăzi, cînd la baza rentabilității moșiei se pune nu produsul muncii, a cărui obținere constituie scopul direct al muncii, nu tendința de a folosi această muncă pentru a produce bunuri mai prețioase spre a profita în acest fel de rezultatele muncii, ci tendința de a micșora partea de produs pe care o primește muncitorul, dorința de a reduce, pe cît posibil, la zero costul muncii pentru proprietar“ (186). Se vorbește despre ducerea gospodăriei pentru otrezki. „În aceste condiții, pentru rentabilitate nu se cer proprietarului nici cunoștințe și nici calități deosebite. Tot ceea ce va rezulta de pe urma acestei munci va constitui venitul net al proprietarului sau, în orice caz, un venit care este obținut aproape fără nici un fel de investiție de capital circulant. Dar o astfel de gospodărie, firește, nu poate merge bine și nu poate fi numită gospodărie în sensul strict al acestui cuvînt, cum nu poate fi numită gospodărie nici darea în arendă a tuturor terenurilor ; aici lipsește orice organizare a gospodăriei“ (186). Și, citînd exemple cînd otrezki au fost date în arendă pentru muncă în dijmă, autorul conchide : „Centrul de greutate al gospodăriei, modul de obținere a venitului din pămînt se bazează pe acțiunea exercitată asupra muncitorului, și nu pe acțiunea exercitată asupra mamei și forțelor ei“ (189).

Acest raționament este o extrem de interesantă mostră de felul cum fapte observate realmente sînt înfățișate în chip denaturat, prin prisma unei teorii greșite. D-l Kablukov confundă producția cu sistemul social al producției. În orice orînduire socială, producția constă în „acțiunea“ exercitată de muncitor asupra materiei și forțelor ei. În orice orînduire socială, sursa de „venit“ pentru proprietarul funciar nu poate fi decît plusprodusul. În amîndouă privințele, sistemul de gospodărie bazat pe munca în dijmă este, în ciuda părerii d-lui Kablukov, cu desăvîrșire similar celui capitalist. Adevărata deosebire dintre ele constă însă în faptul că munca în dijmă presupune în mod necesar o productivitate a muncii foarte scăzută ; de aceea, pentru mărirea venitului nu există posibilități de mărire a cantității plusprodusului, pentru aceasta rămînînd un singur mijloc : folosirea a tot felul de forme înrobitoare de învoială. Dimpotrivă, în gospodăria pur capitalistă, formele înrobitoare de învoială trebuie să dispară, deoarece proletarul nelegat de pămînt este impropriu pentru a fi înrobît ; - sporirea productivității muncii devine nu numai posibilă, dar și necesară, ca singurul mijloc de a spori venitul și de a se menține în condițiile unei concurențe înverșunate. Astfel, caracterizarea gospodăriilor pur capitaliste de la noi - făcută implicit de d-l Kablukov, care s-a străduit cu atîta zel să idealizeze munca în dijmă - confirmă pe de-a-ntregul faptul că capitalismul rus *crează* condiții sociale *care cer* în mod necesar raționalizarea agriculturii și desființarea înrobirii, iar munca în dijmă, dimpotrivă, *exclude* posibilitatea raționalizării agriculturii, permanentizează stagnarea tehnică și înrobirea producătorului. Nimic nu este mai ușuratic decît să jubilezi, cum fac în mod obișnuit narodnicii, pe tema că în agricultura noastră capitalismul este slab. Și, dacă este slab, cu atît mai rău, căci aceasta nu înseamnă decît că formele precapitaliste de exploatare, forme incomparabil mai grele pentru producător, sînt puternice.

VI. ISTORICUL GOSPODĂRIEI LUI ENGELHARDT

Engelhardt ocupă un loc cu totul deosebit printre narodnici. A critica părerea lui despre munca în dijmă și despre capitalism ar însemna să repetăm cele spuse în paragraful

precedent. Socotim că este mult mai util să opunem concepțiilor narodniciste ale lui Engelhardt istoricul propriei gospodării a lui Engelhardt. O astfel de critică va avea și o însemnătate pozitivă, deoarece evoluția acestei gospodării reflectă oarecum în miniatură trăsăturile principale ale evoluției întregii gospodării moșierești din Rusia de după reformă.

Cînd Engelhardt a început să se ocupe de gospodărie, ea se baza pe tradiționala muncă în dijmă și pe tradiționala înrobire, care exclude posibilitatea unei „gospodării raționale” („Scrisori de la țară”, 559). Munca în dijmă implica o proastă creștere a vitelor, o proastă cultivare a pămîntului, uniformitatea sistemelor învechite de agricultură (118). „Am văzut că a gospodări ca în trecut nu e cu puțință” (118). Concurența cerealelor de stepă reducea prețurile și făcea ca gospodăria să fie nerentabilă (83) *. De remarcat faptul că, paralel cu sistemul muncii în dijmă, sistemul capitalist a jucat de la început un anumit rol în gospodărie: muncitori salariați, deși într-un număr foarte neînsemnat, au existat și în vechea gospodărie (îngrijitorul de vite etc.), și Engelhardt mărturisește că salariul muncitorului său agricol (provenit din rîndurile țăranilor înzestrați cu pămînt lotual) era „extrem de scăzut” (11) – scăzut pentru că „nici nu se putea da mai mult” față de starea proastă a creșterii vitelor. Productivitatea scăzută a muncii excludea posibilitatea sporirii salariului. Așadar, punctul de plecare în gospodăria lui Engelhardt îl constituie trăsăturile tuturor gospodăriilor din Rusia, trăsături pe care le cunoaștem: muncă în dijmă, înrobire, o foarte scăzută productivitate a muncii, o „necrezut de ieftină” retribuție a muncii, rutina în agricultură.

Care sînt însă schimbările pe care Engelhardt le-a introdus în această rînduială? El trece la cultura inului, plantă industrială și comercială care cere numeroase brațe de muncă. Prin urmare, se accentuează caracterul comercial și capitalist al agriculturii. Dar cum să-și procure brațe de muncă? La început, Engelhardt a încercat să aplice la agricultura nouă (cu caracter comercial) sistemul vechi: munca în dijmă.

* Faptul că concurența cerealelor ieftine constituie un mobil al transformării tehnicii și, prin urmare, al înlocuirii muncii în dijmă prin munca salariată merită o atenție deosebită. Concurența cerealelor din regiunile de stepă s-a manifestat și în perioada cînd prețurile cerealelor erau ridicate; perioada prețurilor scăzute imprimă însă acestei concurențe o deosebită vigoare.

Treaba nu mergea, se muncea prost, „munca în dijmă cu deseatină“ era peste puterile țăranilor, care se împotriveau din răspuțeri muncii „cu toptanul“, muncii înrobitoare. „Trebuia schimbat sistemul. Între timp am prins cheag, mi-am cumpărat cai, hamuri, căruțe, pluguri și grape proprii și puteam de acum să folosesc muncitori agricoli în gospodărie. Am început să cultiv in, parte cu muncitorii mei, parte cu muncitori angajați pentru anumite munci, plătiți în acord“ (218). Așadar, trecerea la sistemul nou de gospodărie și la agricultura cu caracter comercial a necesitat înlocuirea muncii în dijmă prin sistemul capitalist. Pentru a spori productivitatea muncii, Engelhardt a folosit o metodă verificată a producției capitaliste : munca în acord. Țăranțele se angajau să lucreze cu căpița, cu pudul, și Engelhardt vorbește (nu fără o oarecare naivă jubilară) despre succesul acestui sistem ; costul cultivării a crescut (de la 25 de ruble la 1 deseatină la 35 de ruble), în schimb însă și venitul a crescut cu 10–20 de ruble, și o dată cu trecerea de la munca în condiții de înrobire la munca salariată a crescut productivitatea muncii lucrătoarelor (de la 20 de funturi pe noapte pînă la 1 pud), salariile lucrătoarelor au sporit la 30–50 de copeici pe zi („fapt nemaiîntîlnit prin părțile noastre“). Un negustor de manufactură din localitate i-a mulțumit din suflet lui Engelhardt : „cu inul dv. ați binevoit să dați o mare dezvoltare comerțului“ (219).

Folosită la început pentru muncile cîmpului în cadrul agriculturii cu caracter comercial, munca salariată începe să cuprindă treptat și alte operații agricole. Una dintre primele operații pe care capitalul a smuls-o muncii în dijmă a fost treieratul. Se știe că, în general, în toate gospodăriile moșierești, această muncă se efectuează de cele mai multe ori în mod capitalist. „O parte din pămînt – scria Engelhardt – îl dau țăranilor ca să mi-l lucreze în kruguri, pentru că altfel mi-ar fi greu s-o scot la capăt cu secerișul secarei“ (211). Prin urmare, munca în dijmă constituie o trecere directă spre capitalism, asigurînd proprietarului munca zilerilor în perioada cînd muncile cîmpului sînt în toi. La început, cultivarea kru-

gurilor includea și treieratul, dar și aici calitatea proastă a muncii a impus trecerea la munca salariată. Cultivarea krugurilor se făcea fără treierat, iar acesta din urmă se făcea parte cu munca muncitorilor agricoli, parte era dată unui antreprenor cu un artel de muncitori salariați plățiți în acord. Rezultatul înlocuirii muncii în dijmă prin sistemul capitalist a fost și aici : 1) creșterea productivității muncii : înainte 16 oameni treierau 9 sute * pe zi, iar acum 8 oameni treieră 11 sute ; 2) creșterea cantității de grâne treierate ; 3) reducerea timpului treieratului ; 4) creșterea salariului ; 5) creșterea profitului proprietarului (212).

Apoi, sistemul capitalist cuprinde și operații de cultivare a solului. Se introduc pluguri de fier în locul vechilor pluguri de lemn, iar munca trece de la țăranul înrobite la muncitorul agricol. Jubilând, Engelhardt anunță succesul inovației sale, arată atitudinea conștiințioasă a muncitorilor, căutând, pe bună dreptate, să dovedească că acuzația ce i se aduce în mod curent muncitorului cum că ar fi leneș și de rea-credință este un rezultat al „stigmatului iobag“ și al muncii în condiții de înrobire „pentru boier“, că noua organizare a gospodăriei cere și proprietarului spirit întreprinzător, cunoașterea oamenilor și pricepera de a se purta cu ei, cunoașterea muncii și a cuantumului ei, cunoașterea laturii tehnice și comerciale a agriculturii, cu alte cuvinte calități pe care nu le-au avut și nu puteau să le aibă Oblomovii din satul feudal sau din satul bazat pe relații de înrobire. Diferitele schimbări în tehnica agriculturii sînt indisolubil legate una de alta și duc în mod inevitabil și la transformarea economiei. „Să presupunem, de pildă, că ați introduce cultura inului și a trifoiului ; va fi nevoie imediat de o mulțime de alte schimbări, și dacă nu le veți face, întreprinderea nu va prospera. Vor trebui schimbate uneltele de arat, va trebui să se întrebuițeze plugul de fier în locul plugului de lemn, grapa de fier în locul celei de lemn, lucru care, la rîndul său, va cere alți cai, alți muncitori, alt sistem de gospodărie în ceea ce privește angajarea muncitorilor etc.“ (154-155).

* — se subînțeleg snopi. — Nota trad.

Schimbarea tehnicii agriculturii s-a dovedit a fi astfel indisolubil legată de înlăturarea muncii în dijmă de către capitalism. În această privință, deosebit de interesant este faptul că această înlăturare se produce treptat : sistemul de gospodărie îmbină, ca și mai înainte, munca în dijmă și capitalismul, dar centrul de greutate se deplasează încetul cu încetul de la primul element la cel de-al doilea. Iată cum era organizată gospodăria transformată a lui Engelhardt.

„Acum am de lucru berechet, pentru că mi-am schimbat tot sistemul de gospodărie. O parte însemnată a muncilor este efectuată de muncitori agricoli și de zileri. Muncile sînt dintre cele mai variate : defrișez terenul cu ajutorul focului pentru a semăna grîu, dezrădăcinez mestecănișuri pentru a cultiva in, am cosit luncile de pe malul Niprului, am semănat trifoi și o groază de secară și in. Am nevoie de brațe cu nemiluita. Ca să ai muncitori, trebuie să ai grijă din timp, căci, atunci cînd va veni vremea muncilor, toți vor fi ocupați acasă sau pe la alte gospodării. O asemenea recrutare a brațelor de muncă se face dîndu-se avansuri în bani și în bucate în contul muncilor“ (116-117).

Munca în dijmă și relațiile de înrobire se mențin, prin urmare, și într-o gospodărie organizată „rațional“, dar, în primul rînd, ele capătă o importanță secundară față de munca salariată, iar în al doilea rînd se schimbă însăși munca în dijmă ; a rămas mai cu seamă munca în dijmă de categoria a doua, care presupune nu țărani-gospodari, ci muncitori agricoli și zileri.

Așadar, propria gospodărie a lui Engelhardt infirmă mai mult decît orice raționamente teoriile narodniciste ale lui Engelhardt. Propunîndu-și să organizeze o gospodărie rațională, el nu putea să facă acest lucru, în cadrul relațiilor social-economice date, altfel decît organizînd o gospodărie bazată pe munca muncitorilor agricoli. Dezvoltarea tehnicii agriculturii și înlăturarea muncii în dijmă de către capitalism au mers mîna în mîna în această gospodărie, după cum mîna în mîna merg în general în toate gospodăriile moșierești din Rusia. Acest proces se manifestă în modul cel mai evident în folosirea mașinilor în agricultura din Rusia.

VII. FOLOSIREA MAȘINILOR ÎN AGRICULTURA

În ceea ce privește dezvoltarea construcției de mașini agricole și a folosirii mașinilor în agricultură, epoca de după reformă se împarte în patru perioade *. Prima perioadă cuprinde ultimii ani care au precedat reforma țărănească și primii ani care au urmat-o. Moșierii s-au repezit să cumpere mașini din străinătate, pentru a se dispensa de munca „gratuită” a iobagilor și a înlătura dificultățile în legătură cu angajarea de muncitori salariați. Această încercare s-a soldat, firește, cu un eșec; febra cumpărărilor s-a potolit curînd și, începînd din 1863-1864, cererea de mașini din străinătate a scăzut. De la sfîrșitul deceniului al 8-lea începe perioada a doua, care durează pînă la 1885. Această perioadă se caracterizează printr-o extrem de regulată și extrem de rapidă creștere a importului de mașini din străinătate; producția internă crește și ea în mod regulat, dar mai lent decît importul. Din 1881 pînă în 1884, importul de mașini agricole a crescut deosebit de rapid, ceea ce se explică în parte prin faptul că în 1881 a fost desființată scutirea de taxe vamale la importul de fontă și fier pentru nevoile fabricilor producătoare de mașini agricole. Perioada a treia începe în 1885 și durează pînă la începutul ultimului deceniu al secolului al XIX-lea. Mașinile agricole, care pînă atunci erau scutite de taxe vamale de import, sînt impuse în acel an la taxă vamală (50 de copeici de aur la fiecare pud). Taxa vamală ridicată făcea să scadă enorm importul de mașini; totodată, sub influența crizei agricole care începuse tocmai în această perioadă, producția internă se dezvoltă și ea în ritm lent. În sfîrșit, de la începutul ultimului deceniu al secolului al XIX-lea începe, după cît se vede, perioada a patra, cînd importul de mașini agricole crește din nou, iar producția lor internă se dezvoltă deosebit de rapid.

* Vezi „Analiza istorică-statistică a industriei din Rusia”, vol. I, Petersburg, 1883 (Volum tipărit în vederea expoziției din 1882), articolul lui V. Cerneaev: „Construcția de mașini agricole”. — Idem., vol. II, Petersburg, 1886, în grupa IX. — „Agricultura și silvicultura din Rusia” (Petersburg, 1893, volum tipărit pentru expoziția din Chicago), articolul d-lui V. Cerneaev: „Unelte și mașini agricole”. — „Forțele de producție ale Rusiei” (Petersburg, 1896, volum tipărit pentru expoziția din 1896), articolul d-lui Lenin: „Unelte și mașini agricole” (secțiunea I). — „Vestnik Finansov”, 1896, nr. 51, și 1897, nr. 21. — V. Raspopin, articolul citat. Numai articolul din urmă tratează problema din punctul de vedere al economiei politice, pe cînd toate articolele precedente sînt scrise de specialiști agronomi.

Cităm datele statistice care ilustrează cele expuse mai sus. Volumul mediu anual al importului de mașini agricole din străinătate reprezenta în perioadele :

Perioade	Mii de puduri	Mii de ruble
1869—1872	259,4	787,9
1873—1876	566,3	2.283,9
1877—1880	629,5	3.593,7
1881—1884	961,8	6.318
1885—1888	399,5	2.032
1889—1892	509,2	2.596
1893—1896	864,8	4.868

În ceea ce privește producția de mașini și unelte agricole în Rusia, nu există, din păcate, astfel de date complete și precise. Caracterul nesatisfăcător al statisticii fabricilor și uzinelor, confuzia care se face între producția de mașini în general și producția de mașini agricole, lipsa unor reguli rigurose stabilite cu privire la delimitarea producției „industriale“ și a producției „meșteșugărești“ de mașini agricole, — toate acestea nu permit să se înfățișeze un tablou complet al dezvoltării construcției de mașini agricole în Rusia. Grupînd la un loc datele pe care le prezintă sursele sus-menționate, căpătăm următorul tablou al dezvoltării construcției de mașini agricole în Rusia :

Producția, importul și consumul de mașini și unelte agricole

A n i	În Regatul Poloniei	În cele trei gubernii baltice	În cele 4 gubernii de stepă din sud: Don, Ekaterinoslav, Taurida și Herșon	În celelalte gubernii ale Rusiei europene	În total, în cele 50 de gubernii ale Rusiei europene și în Regatul Poloniei	Importul de mașini agricole din străinătate	Consumul de mașini agricole
1876	646	415	280	988	2.329	1.628	3.957
1879	1.088	433	557	1.752	3.830	4.000	7.830
1890	498	217	2.360	1.971	5.046	2.519	7.565
1894	381	314	6.183	2.567	9.445	5.194	14.639

Din aceste date se vede cu cîtă vigoare se manifestă procesul de înlăturare a uneltelor agricole primitive de către cele perfecţionate (şi, prin urmare, procesul de înlăturare a formelor economice primitive de către capitalism). În decurs de 18 ani, consumul de maşini agricole a crescut de peste 3 ori şi jumătate ; această creştere s-a produs mai ales pe seama creşterii producţiei interne, care s-a mărit de mai bine de 4 ori. Demnă de remarcat este, de asemenea, mutarea principalului centru al acestei producţii din guberniile de pe Vistula şi din cele baltice în guberniile de stepă din sudul Rusiei. Dacă, în cursul deceniului al 8-lea, în Rusia centrul principal al capitalismului în agricultură erau guberniile din regiunile periferice de vest, apoi în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea s-au creat regiuni şi mai importante ale capitalismului în agricultură în guberniile pur ruse *.

În ceea ce priveşte datele citate mai sus, trebuie să adăugăm că, deşi ele se bazează pe informaţii oficiale (şi, după cîte ştim, unice) referitoare la problema analizată, ele sînt totuşi departe de a fi complete şi nu pe de-a-ntregul comparabile pentru diferiţi ani. Pentru perioada dintre 1876 şi 1879 există date strînse *special* pentru expoziţia din 1882 ; ele se deosebesc prin faptul că sînt foarte ample, cuprinzînd nu numai producţia „industrială” de unelte agricole, dar şi pe cea „meşteşugărească” ; în medie s-a socotit că în perioada dintre 1876 şi 1879 existau în Rusia europeană şi în Regatul Poloniei 340 de stabilimente, în timp ce, după datele statisticii „industriale”, în 1879 nu existau în Rusia europeană decît 66 de fabrici care produceau maşini şi unelte agricole (calculul s-a făcut după „Indicatorul fabricilor şi uzinelor” al lui Orlov pe 1879). Diferenţa colosală dintre aceste cifre se explică prin faptul că, din cele 340 de stabilimente, mai puţin de o treime (100) au maşini cu aburi şi mai mult de jumătate (196) sînt stabilimente care folosesc munca manuală ; 236 de stabilimente din cele 340, neavînd turnătorii de fontă proprii, turnau piesele de fontă în alte întreprinderi („Analiză istorică-statis-

* Pentru a ne putea face o idee despre modul în care s-au schimbat lucrurile în ultimul timp, cităm date din „Anuarul Rusiei” (publicaţia Comitetului central de statistică. Petersburg, 1906) pe anii 1900—1903. Valoarea producţiei de maşini agricole în imperiu este stabilită aici la 12.058.000 de ruble, iar valoarea importului din străinătate la 15.240.000 de ruble în 1902 şi la 20.615.000 de ruble în 1903. (Notă la ediţia a 2-a).

tică“, l. c.). Or, pentru anii 1890 și 1894 datele sînt luate din „Culegerea de date cu privire la producția fabricilor și uzinelor din Rusia“ (publicația departamentului comerțului și manufacturilor) *. Aceste date nu cuprind nici măcar întreaga producție „industrială“ de mașini și unelte agricole; de pildă, „Culegerea“ consideră că în 1890 existau în Rusia europeană 149 de fabrici în această ramură de producție, pe cînd „Indicatorul“ lui Orlov enumeră peste 163 de fabrici care produc mașini și unelte agricole; potrivit primelor date, se considera că în 1894 existau în Rusia europeană 164 de fabrici de acest fel („Vestnik Finansov“, 1897, nr. 21, pag. 544), pe cînd „Statistica fabricilor și uzinelor“ indică pe 1894/95 peste 173 de fabrici care produc mașini și unelte agricole. Cît privește mica producție „meșteșugărească“ de mașini și unelte agricole, ea nu este de loc cuprinsă în aceste date **. De aceea nu încapе îndoială că datele referitoare la perioada dintre 1890 și 1894 sînt considerabil micșorate față de realitate; lucrul acesta îl confirmă și părerile specialiștilor, care considerau că la începutul ultimului deceniu al secolului al XIX-lea se produceau în Rusia mașini și unelte agricole în valoare de circa 10.000.000 de ruble („Agricultura și silvicultura“, 359), iar în 1895 – în valoare de circa 20.000.000 de ruble („Vestnik Finansov“, 1896, nr. 51).

Să dăm cîteva date mai amănunțite despre categoriile și cantitățile de mașini și unelte agricole care se fabrică în Rusia. Se consideră că în 1876 s-au produs 25.835 de unelte, iar în 1877 – 29.590; în 1878 – 35.226; în 1879 – 47.892 de mașini și unelte agricole. Cît de mult au fost depășite aceste

* În „Vestnik Finansov“ nr. 21 din 1897 se face o comparație între aceste date pe 1888–1894, fără să se indice însă precis sursa lor.

** Se consideră că în 1864 existau în total 64 de ateliere pentru confecționarea și repararea uneltelor agricole; în 1871 – 112; în 1874 – 203; în 1879 – 340; în 1885 – 435; în 1892 – 400, ar în 1895 – circa 400 („Agricultura și silvicultura din Rusia“, pag. 358, și „Vestnik Finansov“, 1896, nr. 51). Or, „Culegerea“ consideră că în 1888–1894 existau numai 157–217 (în medie pentru 7 ani – 183) fabrici de acest fel. Iată un exemplu care ilustrează raportul dintre producția „industrială“ de mașini și unelte agricole și cea „meșteșugărească“: se consideră că în gubernia Perm existau în 1894 numai 4 „fabrici“ cu o producție globală de 28.000 de ruble, pe cînd recensămîntul din 1894/95 a înregistrat 94 de stabilimente „meșteșugărești“ cu o producție globală în valoare de 50.000 de ruble, cu mențiunea că printre stabilimentele „meșteșugărești“ au fost înregistrate și unele care au, de pildă, 6 lucrători salariați și o producție globală în valoare de peste 8.000 de ruble („Studiu asupra situației industriei meșteșugărești din gubernia Perm“, Perm, 1896).

cifre în momentul de față se vede din următoarele date. În 1879 s-au produs circa 14.500 de pluguri de fier, iar în 1894–75.500 („Vestnik Finansov“, 1897, nr. 21). „Dacă acum cinci ani problema luării unor măsuri pentru răspîndirea folosirii plugului de fier în gospodăriile țărănești era o problemă care necesita o rezolvare, în momentul de față ea s-a rezolvat de la sine. Cumpărarea unui plug de fier de către un țăran nu mai este o raritate, ci a devenit un fenomen obișnuit, iar plugurile achiziționate anual de țărani se numără acum cu miile“ *.

Marele număr de unelte agricole primitive folosite în Rusia face ca producția și desfacerea plugurilor de fier să aibă încă multe posibilități **. Progresul realizat în ceea ce privește folosirea plugului de fier a pus pe tapet chiar și problema folosirii energiei electrice. După cum relatează „Torgovo-Promișlennaia Gazeta“ *** (1902, nr. 6), la Congresul al doilea al electrotehnicienilor, „un mare interes a stîrnit referatul lui V. A. Rjevski «Electricitatea în agricultură»“. Cu ajutorul unor schițe minunate executate, referentul a ilustrat aratul unui ogor în Germania cu un plug electric și a prezentat date cifrice cu privire la caracterul economic al cultivării ogoarelor în acest mod, date luate din proiectul și devizul întocmite de el, la cererea unui moșier, pentru moșia acestuia dintr-una din guberniile din sud. Potrivit acestui proiect, urma ca în fiecare an să se are 540 de deseatine, din care o parte de două ori pe an. Adîncimea arăturii – $4\frac{1}{2}$ –5 verșoace **** ; pămîntul – cernoziom pur. În afară de pluguri, proiectul prevede folosirea mașinilor și la alte munci agricole, precum și o treierătoare și o moară, aceasta din urmă fiind calculată pentru 25 de cai putere și urmînd să funcționeze 2.000 de ore anual. Costul utilării complete a moșiei, inclusiv cei 6,4 km de cablu cu diametrul de 50 mm, a fost evaluat de referent la suma de 41.000 de ruble. Aratul unei deseatine, în cazul cînd se instalează și moara, costă 7 ruble și 40 de copeici ; fără moară – 8 ruble și 70 de copeici. Reiese că, după prețul

* „Rapoarte și studii cu privire la industria meșteșugărească din Rusia“. Publicația ministerului bunurilor statului, vol. I, Petersburg, 1892, pag. 202. În același timp, producția țărănească de pluguri scade, fiind înlăturată de cea industrială.

** „Agricultura și silvicultura din Rusia“, pag. 360.

*** „Ziarul comerțului și industriei“. — Nota trad.

**** — verșok — veche măsură de lungime în Rusia ; măsura circa 4,4 cm, — Nota trad.

local al mîinii de lucru, al vitelor etc., folosirea utilajului electric dă în primul caz o economie de 1.013 ruble, iar în al doilea caz, consumul de energie fiind mai mic fără moară, economia se cifrează la 966 de ruble.

În producția de treierători și vînturători nu se observă o schimbare atît de bruscă, din cauză că această producție s-a statornicit relativ temeinic încă de multă vreme*. S-a creat chiar un centru special de producție „meșteșugărească” a acestor unelte – orașul Sapojok din gubernia Reazan cu satele din împrejurimi, și burghezia țărănească locală a cîștigat bani grei cu acest „meșteșug” (comp. „Rapoarte și studii”, I, 208–210). În producția de secerători se observă o creștere deosebit de rapidă. În 1879 se produceau circa 780 de secerători pe an; în 1893 se considera că vînzarea lor se cifra la 7.000–8.000 de secerători pe an, iar în 1894/95 – circa 27.000 de secerători. În 1895, de pildă, fabrica lui G. Grievz din orașul Berdeansk, gubernia Taurida – „cea mai mare fabrică din Europa în această ramură de producție” (adică în producția de secerători, „Vestnik Finansov”, 1896, nr. 51) – a produs 4.464 de secerători. Printre țărani din gubernia Taurida, secerătorile au devenit atît de răspîndite, încît s-a creat chiar o îndeletnicire specială: strînsul recoltelor străine cu ajutorul mașinilor**.

* În 1879 s-au produs circa 4.500 de treierători, în 1894–1895 — circa 3.500. Ultima cifră nu cuprinde producția meșteșugărească.

** În 1893, de pildă, „la exploatarea agricolă din Uspenskoe a lui Falț-Fein (proprietarul a 200.000 de desetine) au fost aduse pentru efectuarea lucrărilor 700 de mașini aparținînd țăranilor; jumătate din ele au fost trimise înapoi fără să fi fost folosite, deoarece numai 350 au fost angajate” (*Šahovskot*: „Îndeletnicirile sezoniere agricole”, Moscova, 1896, pag. 181). În celelalte gubernii de stepă însă, mai ales în cele de dincolo de Volga, folosirea secerătorilor este încă puțin răspîndită. De altfel, în ultimii ani, și aceste gubernii caută cu tot dinadinsul să ajungă din urmă Novorossia. Astfel, calea ferată Sizrani-Veazma a transportat mașini agricole, locomobile și diferite piese pentru ele reprezentînd: în 1890 — 75.000 de puduri; în 1891 — 62.000 de puduri; în 1892 — 88.000 de puduri; în 1893 — 120.000 de puduri, iar în 1894 — 212.000 de puduri, ceea ce înseamnă că în decurs de numai 5 ani proporțiile transporturilor au crescut aproape de trei ori. Stația de cale ferată Uholovo a expedit mașini agricole de proveniență locală reprezentînd: în 1893 circa 30.000 de puduri, în 1894 — circa 82.000 de puduri, pe cînd pînă în 1892, inclusiv, mașinile agricole expediate de la această stație nu se ridicau nici la 10.000 de puduri pe an. „Din Uholovo se expediază mai ales treierători, produse în satele Kanino, Smîkovo, parte în orașul Sapojok, capitală de județ din gubernia Reazan. Lîngă satul Kanino există 3 turnătorii de fontă, aparținînd lui Ermakov, Karev și Golikov, care fabrică mai ales piese pentru mașini agricole. Cu montarea și asamblarea mașinilor se ocupă aproape toți lucrătorii din cele două localități amintite mai sus (Smîkovo și Kanino)”

Date asemănătoare există și în ceea ce privește celelalte unelte agricole, mai puțin răspândite. Mașinile de semănat prin împrăștiere, de pildă, se produc astăzi în zeci de fabrici, iar mașinile de semănat în rînduri, care sînt mai perfecționate și care în 1893 nu se produceau decît în două fabrici („Agricultura și silvicultura“, 360), se produc astăzi în 7 fabrici („Forțele de producție“, I, 51), ale căror produse sînt deosebit de larg răspândite tot în sudul Rusiei. Mașinile sînt folosite în toate ramurile producției agricole și la toate operațiile privind producția diferitelor produse : în lucrările de specialitate se arată că vînturătorile, mașinile pentru sortat cereale, mașinile pentru curățat cereale (trioare), mașinile pentru uscat cereale, mașinile de presat fîn, melițele pentru in etc. sînt răspândite. În „Anexă la raportul cu privire la agricultură“ pe 1898 („Severnii Kurier“, 1899, nr. 32), publicată de Consiliul zemstvei guberniei Pskov, se constată o răspîndire a mașinilor, mai ales a melițelor pentru in, în legătură cu trecerea de la cultivarea inului pentru consumul propriu la cultivarea inului pentru piață. Crește numărul plugurilor de fier. Se constată că strămutările fac să crească numărul mașinilor agricole și salariile. În gubernia Stavropol (ibid., nr. 33), în legătură cu creșterea strămutărilor în această gubernie, are loc un proces de intensă răspîndire a mașinilor agricole. În 1882, numărul lor era de 908 ; în 1891–1893 – în medie 29.275 ; în 1894–1896 – în medie 54.874 ; în 1895 – aproape 64.000 de mașini și unelte agricole.

Folosirea din ce în ce mai largă a mașinilor determină, firește, și o cerere de motoare : paralel cu mașinile cu aburi, în ultimul timp, în gospodăriile noastre „încep să se răspîndească mult motoarele cu petrol“ („Forțele de producție“, I, 56), și, în ciuda faptului că primul motor de acest fel a apărut în străinătate abia acum 7 ani, la noi există în prezent 7 uzine care produc astfel de motoare. În perioada dintre 1870 și 1880 existau în gubernia Herson numai 134 de locomobile în agricultură („Materiale pentru statistica mași-

(„Scurtă privire asupra traficului liniei de cale ferată Sizrani—Veazma pe 1894“. Partea a IV-a, Kaluga, 1896, pag. 62–63). În acest exemplu este interesant, în primul rînd, faptul că producția a crescut enorm tocmai în ultimii ani, ani în care prețurile la cereale au fost scăzute, iar în al doilea rînd faptul că între producția „industrială“ și așa-zisa producție „meșteșugărească“ există o legătură. Aceasta din urmă este pur și simplu o „secție exterioră“ a fabricii.

nilor cu aburi în Imperiul rus“, Petersburg, 1882), în 1881 – circa 500 („Analiza istorică-statistică“, vol. II, secțiunea uneltelor agricole). În 1884–1886, în trei (din cele șase) județe ale guberniei s-au găsit 435 de treierători cu locomobilă. „În momentul de față (1895), numărul acestor mașini trebuie considerat ca fiind cel puțin de două ori mai mare“ (*Tezeakov*: „Muncitorii agricoli și organizarea controlului lor sanitar în gubernia Herson“, Herson, 1896, pag. 71). „Vestnik Finansov“ (1897, nr. 21) spunea că în gubernia Herson „existau circa 1.150 de treierători cu locomobilă, în regiunea Kuban numărul treierătorilor cu locomobilă oscilează în jurul aceleiași cifre etc. ...Achiziționarea de treierători cu locomobilă a căpătat în ultimul timp un caracter lucrativ... Au fost cazuri când în 2–3 ani de recoltă bună întreprinzătorul își recupera complet prețul de 5.000 de ruble plătit pentru o treierătoare cu locomobilă, luând fără întârziere o altă treierătoare cu locomobilă în aceleași condiții. În felul acesta, în gospodăriile nu tocmai mari din Kuban poți întilni adesea câte 5 și chiar câte 10 mașini de acest fel. Acolo ele au devenit un accesoriu necesar al oricărei gospodării cât de cât organizate“. „În total există azi în sudul Rusiei mai mult de zece mii de locomobile destinate scopurilor agricole“ („Forțele de producție“, IX, 151) *.

Dacă ne amintim că, în perioada dintre 1875 și 1878, în întreaga Rusie europeană existau în agricultură numai 1.351 de locomobile, iar în 1901 – după date incomplete („Culegere de rapoarte ale inspectorilor de fabrici pe anul 1903“) – 12.091, în 1902 – 14.609, în 1903 – 16.021, în

* Comp. corespondența din județul Perekop, gubernia Taurida, apărută în „Russkie Vedomosti“ din 19 august 1898 (nr. 167). „Datorită faptului că printre agricultorii noștri este larg răspândită folosirea mașinilor de secerat, a treierătorilor cu locomobilă, a mașinilor de treierat cu cai..., muncile agricole înaintază extrem de rapid. Vechiul procedeu al treieratului cu «tăvălugul» este de domeniul trecutului... Pe an ce trece agricultorul din Crimeea mărește tot mai mult suprafața terenurilor cultivate, așa încît, fără să vrea, el este nevoit să recurgă la ajutorul uneltelor și mașinilor agricole perfecționate. În timp ce cu tăvălugurile pot fi treierate cel mult 150–200 de puduri de cereale pe zi, o treierătoare cu locomobilă de 10 cai putere treieră 2.000–2.500 de puduri pe zi, iar o mașină de treierat cu cai – 700–800 de puduri pe zi. Iată de ce, cu fiecare an, cererea de unelte agricole, de secerători și treierători crește într-o asemenea măsură, încît fabricile de unelte agricole rămîn, cum s-a întimplat și anul acesta, fără stocuri de marfă și nu pot satisface cererile agricultorilor“. Scăderea prețurilor la cereale, care obligă pe agricultori să reducă costul producției, trebuie considerată ca o foarte importantă cauză a răspîndirii uneltelor perfecționate.

1904 – 17.287 de locomobile agricole, ne vom da mai bine seama ce revoluție gigantică a săvârșit capitalismul în agricultura noastră în cursul ultimelor două, trei decenii. Un rol important în accelerarea acestui proces au avut zemstvele. La începutul anului 1897, zemstvele aveau depozite de mașini și unelte agricole „pe lângă 11 consilii de zemstve guberniale și pe lângă 203 consilii de zemstve județene, cu un capital circulant total de circa un milion de ruble“ („Vestnik Finansov“, 1897, nr. 21). În gubernia Poltava, totalul vânzărilor de mașini și unelte agricole de către zemstve s-a ridicat de la 22.600 de ruble în 1890 la 94.900 de ruble în 1892 și la 210.100 de ruble în 1895. În decurs de 6 ani s-au vândut 12.600 de pluguri, 500 de vînturători și mașini de sortat, 300 de secerători, 200 de mașini de treierat cu cai. „Principalii cumpărători de unelte vîndute de zemstve sînt cazacii și țărani; lor le revin 70% din totalul vânzărilor de pluguri și de mașini de treierat cu cai. Cumpărătorii de semănători și de secerători sînt mai ales proprietarii funciari, și anume marii proprietari care au peste 100 de desetine“ („Vestnik Finansov“, 1897, nr. 4).

După cum reiese din raportul pe 1895 al Consiliului zemstvei guberniei Ekaterinoslav, „în această gubernie răspîndirea uneltelor agricole perfecționate se desfășoară într-un ritm foarte rapid“. De pildă, în județul Verhnedneprovsk existau :

	1894	1895
Pluguri, buckere și antepuguri: la proprietari	5.220	6.752
„ „ „ „ „ „ țărani	27.271	30.112
Mașini de treierat cu cai	131	290
„ „ „ „ „ „ țărani	671	838

(„Vestnik Finansov“, 1897, n. 6.)

După datele Consiliului zemstvei guberniei Moscova, țărani din gubernia Moscova posedau în 1895 41.210 pluguri; 20,2% din totalul gospodăriilor aveau pluguri de fier („Vestnik Finansov“, 1896, nr. 31). După un recensămînt special făcut în 1896, în gubernia Tver existau 51.266 de pluguri de fier, ceea ce reprezintă 16,5% față de numărul total al gospodăriilor. Județul Tver avea în 1890 numai 290 de pluguri de fier, iar în 1896 – 5.581 de pluguri („Culegerea de date statistice cu

privire la gubernia Tver", vol. XIII, partea a 2-a, pag. 91, 94). De aici se poate deduce rapiditatea cu care se desfășoară procesul de consolidare și de perfecționare a gospodăriilor burgheziei țărănești.

VIII. INSEMNĂTATEA MAȘINILOR ÎN AGRICULTURA

După ce am stabilit faptul că construcția de mașini agricole și folosirea mașinilor în agricultura din Rusia de după reformă se dezvoltă extrem de rapid, trebuie să examinăm acum însemnătatea social-economică a acestui fenomen. Din cele expuse mai sus cu privire la economia agriculturii țărănești și a celei moșierești rezultă următoarele teze : pe de o parte, capitalismul este factorul care determină și extinde folosirea mașinilor în agricultură ; pe de altă parte, folosirea mașinilor în agricultură are un caracter capitalist, adică duce la formarea relațiilor capitaliste și la dezvoltarea lor.

Să ne oprim asupra primei teze. Am văzut că sistemul de gospodărie bazat pe munca în dijmă și gospodăria țărănească patriarhală, legată indisolubil de acest sistem, sînt bazate - prin însăși natura lor - pe o tehnică rutinară, pe menținerea metodelor de producție învechite. Structura internă a acestui regim economic nu dă nici un impuls transformării tehnicii ; dimpotrivă, caracterul închistat și izolat al gospodăriei, mizeria și starea de oprimare a țăranului dependent exclud posibilitatea introducerii unor metode perfecționate. Menționăm, printre altele, faptul că (după cum am văzut) în sistemul de gospodărie bazat pe munca în dijmă munca este mult mai prost retribuită decît atunci cînd este folosită munca salariată ; se știe însă că salariile reduse constituie una dintre principalele piedici în calea introducerii mașinilor. Iar faptele ne arată, într-adevăr, că mișcarea largă care tinde să transforme tehnica agricolă a început abia în perioada de după reformă, perioada dezvoltării economiei de mărfuri și a capitalismului. Concurența creată de capitalism și dependența agricultorului față de piața mondială au făcut ca transformarea tehnicii să devină o necesitate, iar

scăderea prețurilor la cereale a accentuat în mod deosebit această necesitate *.

Pentru a lămuri teza a doua trebuie să analizăm în mod special gospodăria moșierească și gospodăria țărănească. Când moșierul introduce o mașină sau o unealtă perfecționată, el înlocuiește inventarul țaranului (care a muncit pentru el) cu inventarul său propriu; el trece, prin urmare, de la sistemul de gospodărie bazat pe munca în dijmă la un sistem capitalist de gospodărie. Răspîndirea mașinilor agricole înseamnă înlăturarea muncii în dijmă de către capitalism. Fi-rește, este posibil ca munca în dijmă, sub forma muncii cu ziua la mașina de secerat, la treierătoare etc., să fie pusă ca o condiție a dării în arendă a pămîntului, dar aceasta va fi deja o muncă în dijmă de al doilea tip, o muncă în dijmă care transformă pe țaran în ziler. Prin urmare, asemenea „excepții“ nu fac decît să confirme regula generală că înzestrarea gospodăriilor moșierești cu inventar perfecționat înseamnă transformarea țaranului înrobot („de sine stătător“, după terminologia narodnică) în muncitor salariat, tot așa cum dobîndirea unor mijloace de producție proprii de către scupșcicul care dă de lucru la domiciliu înseamnă transformarea „meșteșugarului“ înrobot în muncitor salariat. Înzestrarea gospodăriei moșierești cu inventar propriu duce, inevitabil, la subminarea țărănimii mijlocii, care își procură mijloace de trai prin munca în dijmă. Am văzut mai sus că munca în dijmă constituie „îndeletnicirea“ specifică a țaranului mijlociu, al cărui inventar este, prin urmare, o parte integrantă nu numai a gospodăriei țărănești, dar și a celei moșierești **. De aceea răspîndirea mașinilor agricole și a unel-

* „În ultimii doi ani, sub influența prețurilor scăzute la cereale și a necesității de a ieftini cu orice preț muncile agricole, mașinile de secerat au început să se răspîndească atît de rapid, încît depozitele nu sînt în stare să satisfacă la timp toate cererile“ (Tezeakov, l. c., pag. 71). Criza agricolă din zilele noastre este o criză capitalistă. Ca toate crizele capitaliste, ea ruinează pe fermierii și gospodarii dintr-o regiune oarecare, dintr-o țară oarecare, dintr-o ramură de agricultură oarecare, dînd în același timp un puternic imbold dezvoltării capitalismului într-o altă regiune, într-o altă țară, în alte ramuri ale agriculturii. Neînțelegerea acestei trăsături fundamentale a crizei actuale și a naturii ei economice constituie principala greșeală din raționamentele d-lor N.-on, Kablukov etc. etc. în ceea ce privește această temă.

** D-l V. V. exprimă acest adevăr (că existența țărănimii mijlocii este condiționată într-o măsură considerabilă de folosirea sistemului muncii în dijmă în gospodăria moșierească) în următorul mod original: „Proprietarul participă, ca să zic așa, la cheltuielile de întreținere a inventarului lui (al țaranului)“. „Reiesc — observă în mod just referitor la aceasta d-l Sanin — că nu munci-

telor agricole perfecționate și exproprierea țărănimii constituie fenomene indisolubil legate unul de altul. După cele expuse în capitolul precedent, este puțin probabil să mai fie nevoie de lămuriri în ceea ce privește faptul că răspîndirea uneltelor perfecționate în rîndurile țărănimii are aceeași însemnătate. Folosirea sistematică a mașinilor în agricultură înlătură pe țăranul „mijlociu“ patriarhal tot atît de implacabil cum războiul mecanic înlătură pe meșteșugarul-țesător manual.

Rezultatele folosirii mașinilor în agricultură confirmă cele spuse, prezentînd toate trăsăturile tipice ale progresului capitalist, cu toate contradicțiile proprii lui. Mașinile sporesc într-o măsură uriașă productivitatea muncii în agricultură, care pînă în epoca actuală rămăsese aproape complet în afara cursului dezvoltării sociale. De aceea faptul folosirii crescînde a mașinilor în agricultura rusă e suficient pentru a vedea totala inconsistență a afirmației d-lui N.—on în sensul că producția de cereale din Rusia s-ar afla într-o stare de „staginare absolută“ („Studii“, pag. 32), iar „productivitatea“ muncii agricole ar fi chiar „în scădere“. Mai jos vom reveni la această afirmație, care este în contradicție cu faptele cunoscute de toată lumea și de care d-l N.—on a avut nevoie pentru a putea idealiza rînduiriile precapitaliste.

Apoi, mașinile duc la concentrarea producției și la folosirea cooperării capitaliste în agricultură. Pe de o parte, introducerea mașinilor necesită un capital de proporții însemnate, ceea ce face ca ea să fie accesibilă numai celor cu gospodăria mari ; pe de altă parte, mașina este rentabilă numai atunci cînd prelucrează mari cantități de produse ; prin introducerea mașinilor, lărgirea producției devine o necesitate. De aceea răspîndirea mașinilor de secerat, a mașinilor de treierat cu locomobilă etc. este un indiciu al concentrării producției agricole, și, într-adevăr, vom vedea mai jos că regiunea agricolă din Rusia în care folosirea mașinilor s-a dezvoltat în mod deosebit (Novorossia) se distinge, de asemenea, prin proporțiile considerabile ale gospodăriilor. Remarcăm numai

torul muncește pentru proprietarul funciar, ci proprietarul funciar pentru muncitor“. A. Sanin. „Unele observații cu privire la teoria producției populare“, în anexa la traducerea în limba rusă a cărții lui Gurvici „Situația economică a țărilor rus“, Moscova, 1896, pag. 47.

că ar fi greșit să ne închipuim concentrarea agriculturii exclusiv sub forma lărgirii extensive a suprafețelor cultivate (cum face d-l N.-on) ; în realitate, concentrarea producției agricole se manifestă în cele mai variate forme, în funcție de formele agriculturii cu caracter comercial (vezi în legătură cu aceasta capitolul următor). Concentrarea producției este indisolubil legată de cooperarea largă a muncitorilor în cadrul gospodăriei. Am văzut mai sus cazul unei mari exploatare agricole care, pentru a-și recolta cerealele, folosește concomitent sute de mașini de secerat. „Mașinile de treierat cu cai, care folosesc 4-8 cai, necesită între 14 și 23 de muncitori sau chiar mai mulți, dintre care jumătate sînt femei și adolescenți, adică semimuncitori... Mașinile de treierat cu locomobilă de 8-10 CP, existente în toate gospodăriile mari“ (din gubernia Herson), „necesită simultan de la 50 la 70 de muncitori, dintre care mai mult de jumătate sînt semimuncitori, băieți și fete în vîrstă de la 12 la 17 ani“ (Tezeakov, l. c., 93). „Marile gospodării, în care se adună concomitent cîte 500-1.000 de muncitori, pot fi ușor echivalate cu stabilimentele industriale“, observă, pe bună dreptate, același autor (pag. 151) *. Așadar, în timp ce narodnicii noștri spuneau despre „obște“ că „ar putea ușor“ să introducă cooperarea în agricultură, viața își urma calea ei, și capitalismul, după ce a scindat obștea în grupuri economice cu interese opuse, a creat mari gospodării bazate pe cooperarea largă a muncitorilor salariați.

Din cele arătate pînă acum reiese limpede că mașinile creează o piață internă pentru capitalism : în primul rînd, o piață pentru mijloacele de producție (pentru produsele industriei construcțiilor de mașini, ale industriei miniere etc. etc.) și, în al doilea rînd, o piață pentru forța de muncă. După cum am văzut mai sus, introducerea mașinilor duce la înlocuirea muncii în dijmă prin munca salariată și la crearea de gospodării țărănești bazate pe munca muncitorilor agricoli salariați. Folosirea în proporții de masă a mașinilor agricole presupune existența unei mase de muncitori agricoli salariați. În regiunile unde capitalismul în agricultură este

* Comp., de asemena, capitolul următor, § 2, unde sînt citate date mai amănunțite cu privire la dimensiunea gospodăriilor agricole capitaliste în această regiune a Rusiei.

mai dezvoltat, procesul acesta al *introducerii* muncii salariaate paralel cu introducerea mașinilor se încrucișează cu un alt proces, și anume cu procesul înlăturării muncitorilor salariați de către mașină. Pe de o parte, formarea unei burghezii țărănești și trecerea proprietarilor funciari de la munca în dijmă la capitalism *crează* o cerere de muncitori salariați; pe de altă parte, acolo unde gospodăria era deja de multă vreme bazată pe munca salariată, mașinile *înlătură* pe muncitorii salariați. Care este rezultatul general al ambelor procese pentru întreaga Rusie, cu alte cuvinte dacă numărul muncitorilor agricoli salariați crește sau scade, — în această privință nu există date statistice numeroase și exacte. Nu încapе îndoială că pînă în prezent acest număr a fost în creștere (vezi paragraful următor). Noi credem că el continuă să crească și în prezent*: în primul rînd, date cu privire la înlăturarea muncitorilor salariați din agricultură de către mașină există numai în ceea ce privește Novorossia; în celelalte regiuni cu agricultură capitalistă (ținutul baltic și ținutul apusean, regiunile periferice răsăritene, unele gubernii industriale), încă nu s-a constatat acest proces pe o scară largă. Rămîne încă o regiune vastă în care predomină munca în dijmă, și în această regiune introducerea mașinilor creează o cerere de muncitori salariați. În al doilea rînd, dezvoltarea agriculturii intensive (introducerea rădăcinoaselor, de pildă) mărește enorm cererea de muncă salariată (vezi cap. IV). Scăderea numărului absolut al muncitorilor agricoli salariați (spre deosebire de cei industriali) trebuie să se producă, firește, pe o anumită treaptă de dezvoltare a capitalismului, și anume în momentul cînd în întreaga țară agricultura va fi organizată pe baze pe deplin capitaliste și cînd folosirea mașinilor la cele mai variate munci agricole va deveni un fenomen general.

Cît privește Novorossia, statisticienii locali constată aici urmările obișnuite ale unui capitalism foarte dezvoltat. Mașinile înlătură pe muncitorii salariați și creează în agricultură o armată de rezervă a capitalului. „Și în gubernia Herson a

* Nu mai este nevoie să explicăm că, într-o țară cu o țărănime numeroasă, creșterea absolută a numărului de muncitori agricoli salariați este perfect compatibilă nu numai cu scăderea relativă, dar și cu scăderea absolută a populației rurale.

trecut timpul cînd mîna de lucru se plătea cu prețuri fabuloase. Datorită... răspîndirii intense a uneltelor agricole...“ (și altor cauze), „prețul mîinii de lucru scade sistematic“ (subliniat de autor)... „Repartizarea uneltelor agricole, eliberînd marile gospodării de necesitatea de a depinde de muncitori * și făcînd să scadă totodată cererea de brațe de muncă, pune pe muncitori într-o situație dificilă“ (Tezeakov, l. c., 66-71). Aceeași constatare o face și d-l Kudreavțev, un alt medic igienist de zemstvă, în lucrarea sa „Muncitorii agricoli veniți din alte părți la tîrgul de Sf. Nicolaie din orașelul Kahovka, gubernia Taurida, și asistența sanitară în 1895“ (Herson, 1896). – „Prețul mîinii de lucru... scade mereu, și o parte considerabilă dintre muncitorii veniți din altă parte rămîn pe din afară, lipsiți de orice posibilități de cîștig, cu alte cuvinte se creează ceea ce în limbajul economiei politice se cheamă armata de rezervă a muncitorilor – suprapopulația artificială“ (61). Scăderea prețului muncii ca rezultat al existenței acestei armate de rezervă ajunge uneori atît de departe, încît „mulți proprietari, avînd mașini proprii, preferau“ (în 1895) „să efectueze recoltarea cu mijloace manuale decît cu ajutorul mașinilor“ (ibid., 66 din „Culegerea zemstvei Herson“, 1895, august) ! Faptul acesta arată mai concret și mai convingător decît orice raționamente întreaga profunzime a contradicțiilor inerente folosirii mașinilor în societatea capitalistă !

O altă urmare a întrebuițării mașinilor este folosirea intensă a muncii femeilor și copiilor. Apariția capitalismului în agricultură a creat în genere o anumită ierarhie a muncitorilor, care aduce foarte mult cu ierarhia muncitorilor de fabrică. Astfel, în marile exploatari agricole din sudul Rusiei, muncitorii se împart în următoarele categorii : a) *muncitori plini* – bărbați adulți, în stare să îndeplinească orice munci ; b) *semimuncitori* – femeile și bărbații sub 20 de ani ; semimuncitorii se împart în două categorii : aa) cei în vîrstă de

* D-l Ponomarev se exprimă în această privință astfel : „Mașinile, reglementînd prețurile la muncile de recoltare, disciplinează, după cît se pare, în același timp pe muncitori“ (articol apărut în revista „Agricultura și silvicultura“, citat din „Vestnik Finansov“, 1896, nr. 14). Amintiți-vă cum „Pindar-ul fabricii capitaliste“, d-rul Ure (Andrew Ure)⁷⁷, saluta folosirea mașinilor, care introduc „ordine“ și „disciplină“ în rîndurile muncitorilor. În Rusia, capitalismul în agricultură a avut timpul să creeze nu numai „fabrici agricole“, dar și pe „Pindarii“ acestor fabrici.

la 12, 13 la 15, 16 ani, semimuncitori în înțelesul strict al cuvîntului, și bb) *semimuncitori cu multă forță*, „în limbaj economic – muncitor «trei sferturi»”*, în vîrstă de la 16 la 20 de ani, în stare să îndeplinească toate muncile pe care le îndeplinește un muncitor, cu excepția cositului. În sfîrșit, c) *semimuncitori care dau un ajutor minim* – copii care nu au mai puțin de 8 și nici mai mult de 14 ani ; ei fac munca de îngrijitori de porci, de viței, de plivitori sau mîină vitele la plug. Ei slugăresc adesea numai pe mîncare și îmbrăcăminte. Introducerea uneltelor agricole perfecționate „depreciază munca muncitorului plin” și permite înlocuirea ei cu munca mai ieftină a femeilor și adolescenților. Datele statistice cu privire la muncitorii veniți din alte părți confirmă faptul că munca femeilor înlătură munca bărbaților : în 1890, în orașelul Kahovka și în orașul Herson au fost înregistrate printre muncitori 12,7% femei ; în 1894, în întreaga gubernie – 18,2% (10.239 din 56.464) ; în 1895 – 25,6% (13.474 din 48.753). Copiii reprezentau în 1893 0,7% (între 10 și 14 ani), iar în 1895 – 1,69% (între 7 și 14 ani). În județul Elisavetgrad, gubernia Herson, printre muncitorii locali care lucrează pe marile exploatări agricole, numărul copiilor reprezintă 10,6% (ibid.).

Mașinile măresc intensitatea muncii muncitorilor. De pildă, cel mai răspîndit tip de mașini de secerat (cu descărcare manuală) a căpătat denumirea caracteristică de „lobogreika” sau „ciubogreika”**, deoarece munca la această mașină cere muncitorului o încordare extraordinară : el înlocuiește dispozitivul de descărcare (vezi „Forțele de producție”, I, 52). Tot așa crește încordarea pe care o necesită munca la mașinile de treierat. Mașina folosită în mod capitalist creează și aici (ca și pretutindeni) un puternic imbold pentru prelungirea zilei de lucru. Apare și în agricultură munca de noapte, necunoscută înainte. „În anii cu recoltă bogată... pe unele exploatări agricole și în multe gospodării țărănești se muncește și în timpul nopții” (Tezeakov, l. c., 126), la lumina artificială a făcliilor (92). În sfîrșit, folosirea sistematică a

* Tezeakov, l. c., 72.

** — „lobogreika”, „ciubogreika” — textual, mașină care te face să asuzi. Termeni folosiți pentru a desemna mașini de secerat de o construcție primitivă. — *Nota trad.*

mașinilor atrage după sine accidentarea muncitorilor agricoli ; faptul că la mașini lucrează fete și copii face, firește, ca accidentele să fie deosebit de frecvente. Spitalele și dispensarele zemstvelor din gubernia Herson, de pildă, se umplu în timpul sezonului muncilor agricole „aproape exclusiv cu accidentați“, fiind „un fel de spitale de câmp pentru victimele necruțătoarei și distrugătoarei activități a mașinilor și uneltelor agricole“ (ibid., 126). Se creează o literatură medicală specială despre leziunile cauzate de mașinile agricole. Se fac propuneri pentru publicarea unor dispoziții obligatorii cu privire la folosirea mașinilor agricole (ibid.). Și în agricultură, ca și în industrie, marea producție mecanizată face să se impună cu o forță irezistibilă necesitatea unui control obștesc și a unei reglementări a producției. Despre încercările de instituire a unui astfel de control vom mai vorbi.

Vom releva în încheiere poziția extrem de inconsecventă a narodnicilor în problema folosirii mașinilor în agricultură. Să recunoști avantajul și caracterul progresist al folosirii mașinilor, să susții toate măsurile care o dezvoltă și o înlesnesc și, în același timp, să ignorezi faptul că în agricultura rusă mașinile sînt folosite în mod capitalist înseamnă să te cobori pînă la punctul de vedere al proprietarilor funciari mici și mari. Iar narodnicii noștri tocmai că ignorează caracterul capitalist al folosirii mașinilor agricole și uneltelor perfecționate, fără a încerca măcar să analizeze ce tip de gospodării țărănești și moșierești introduc mașini. D-l V. V. îl numește cu supărare pe d-l V. Cërneaev „representant al tehnicii capitaliste“ („Curente progresiste“, 11). Se vede treaba că tocmai d-l V. Cërneaev sau vreun alt funcționar din ministerul agriculturii este vinovat de faptul că în Rusia mașinile sînt folosite în mod capitalist ! D-l N.-on, cu toată promisiunea sa grandilocventă de „a nu se abate de la fapte“ („Studii“, XIV), a preferat să ocolească faptul că tocmai capitalismul a dezvoltat folosirea mașinilor în agricultura noastră și a inventat chiar o teorie amuzantă potrivit căreia schimbul face să scadă productivitatea muncii în agricultură (pag. 74) ! A critica această teorie, decretată fără nici o analiză a datelor, nu este nici posibil, nici necesar. Ne vom mărgini să dăm aici o mică mostră de felul cum judecă d-l N.-on.

„Dacă productivitatea muncii ar crește la noi de două ori, un cetverti* de grâu în loc să coste 12 ruble ar costa 6, și atîta tot“ (234). Departe de a fi tot, onorabile domn economist. „La noi“ (ca și în orice societate cu economie de mărfuri), tehnica superioară este introdusă numai de unii proprietari, după care, treptat, o introduc și ceilalți. „La noi“, numai întreprinzătorii rurali pot să introducă o tehnică superioară. „La noi“, acest progres al întreprinzătorilor rurali, mici și mari, este indisolubil legat de ruina țărănimii și de formarea proletariatului sătesc. De aceea, dacă tehnica superioară din gospodăriile întreprinzătorilor rurali ar deveni socialmente necesară (numai cu această condiție prețul s-ar reduce la jumătate), aceasta ar însemna trecerea aproape a întregii agriculturi în mîna capitaliștilor, ar însemna proletarizarea totală a milioane de țărani, ar însemna o creștere uriașă a populației neagricole și înmulțirea fabricilor (pentru ca productivitatea muncii în agricultura noastră să crească de două ori este nevoie de o dezvoltare uriașă a construcției de mașini, a industriei miniere, a transporturilor cu aburi, de construirea unui mare număr de clădiri de tip nou destinate agriculturii, de magazine, depozite, canale etc. etc.). D-l N.—on repetă aici o mică eroare obișnuită în afirmațiile sale : el sare peste treptele consecutive necesare în dezvoltarea capitalismului, sare peste întregul complex de transformări social-economice care însoțește în mod necesar dezvoltarea capitalismului, — iar apoi se lamentează și se plînge de primejdia „sfărîmării“ pe care o produce capitalismul.

IX. MUNCA SALARIATĂ ÎN AGRICULTURĂ

Trecem acum la principala manifestare a capitalismului în agricultură — la folosirea muncii salariate. Această trăsătură a economiei de după reformă s-a manifestat mai puternic decît oriunde în regiunile periferice din sudul și răsăritul Rusiei europene, s-a manifestat prin strămutarea în masă a muncitorilor salariați agricoli, fenomen cunoscut sub numele de „migrațiunile țăranilor“. De aceea vom cita la început datele cu privire la această importantă regiune din Rusia în

* — *cetverti* — veche măsură de cereale în Rusia. — *Nota trad.*

care capitalismul în agricultură este cel mai dezvoltat, iar apoi vom analiza și datele privitoare la întreaga Rusie.

Migrațiunile în masă ale țăranilor noștri în căutare de lucru au fost relevate de mult în literatura noastră de specialitate. Chiar Flerovski a arătat acest lucru („Situația clasei muncitoare din Rusia“, Petersburg, 1869), căutînd să stabilească răspîndirea relativă a acestor strămutări în diferite gubernii. În 1875, d-l Ceaslavski a publicat un studiu general asupra „îndeletnicirilor sezoniere agricole ale țăranilor“ („Culegere de științe politice“, vol. II) și a arătat adevărata lor semnificație („s-a format... ceva în genul unei populații seminomade... ceva în genul unor viitori muncitori agricoli“). În 1887, d-l Raspopin a totalizat o serie de date din statisticile zemstvelor cu privire la acest fenomen, considerînd aceste îndeletniciri ca fiind nu niște „îndeletniciri“ ale țăranilor în general, ci un proces de formare a unei clase de muncitori agricoli salariați. În cursul ultimului deceniu al secolului al XIX-lea au apărut lucrările d-lor S. Korolenko, Rudnev, Tezeakov, Kudreațev, Șahovskoi, datorită cărora fenomenul a fost studiat incomparabil mai complet.

Principala regiune *în care se strămută* muncitorii salariați agricoli o constituie guberniile Basarabia, Herson, Taurida, Ekaterinoslav, Don, Samara, Saratov (partea de sud) și Orenburg. Ne limităm la Rusia europeană, însă trebuie arătat că mișcarea se întinde tot mai departe (mai ales în ultimul timp), cuprinzînd și Caucazul de nord, și regiunea Uralului etc. Datele cu privire la capitalismul în agricultură din această regiune (regiune producătoare de cereale pentru piață) vor fi reproduse în capitolul următor; tot acolo vom arăta care sînt și celelalte regiuni în care se strămută muncitorii agricoli. Principala regiune din care se strămută muncitorii agricoli o constituie guberniile din zona centrală cu cernoziom: Kazan, Simbirsk, Penza, Tambov, Reazan, Tula, Orel, Kursk, Voronej, Harkov, Poltava, Cernigov, Kiev, Podolsk, Volîn*. Prin urmare, muncitorii se strămută din regiunile mai populate în regiunile mai puțin populate, în curs de colonizare; — din regiunile în care relațiile feudale

* În capitolul al VIII-lea, la examinarea procesului migrațiunilor muncitorilor salariați din Rusia în ansamblul său, vom descrie mai amănunțit caracterul și direcția strămutărilor din diferite regiuni.

au fost cel mai dezvoltate în regiunile unde ele au fost cel mai puțin dezvoltate * ; — din regiunile unde munca în dijmă este dezvoltată la maximum în regiunile unde munca în dijmă este slab dezvoltată, iar capitalismul foarte dezvoltat. Muncitorii fug, prin urmare, de la munca „semiliberă“ la munca liberă. Ar fi greșit să se creadă că această fugă se reduce exclusiv la strămutările din regiunile cu populație densă în regiunile cu populație rară. Studiul strămutării muncitorilor (d-l Korolenko, l. c.) a arătat fenomenul original și important că din multe locuri muncitorii pleacă în număr atât de mare, încît în aceste locuri se creează o lipsă de muncitori care se completează prin venirea unor muncitori din alte locuri. Prin urmare, strămutarea muncitorilor nu exprimă numai tendința populației de a se repartiza uniform pe teritoriul respectiv, ci și tendința muncitorilor de a pleca acolo unde e mai bine. Vom înțelege pe deplin această tendință dacă ne vom aminti că în regiunea din care se strămută muncitorii, regiune în care este dominantă munca în dijmă, salariile muncitorilor agricoli sînt *deosebit de scăzute*, iar în regiunea în care se strămută, regiune cu relații capitaliste, salariile sînt incomparabil mai ridicate **.

Cît privește proporțiile „migrațiunilor țăranilor“, date generale în această privință există numai în lucrarea menționată mai sus a d-lui S. Korolenko, care evaluează excedentul de muncitori (în raport cu cererea *locală* de muncitori) la 6.360.000 în întreaga Rusie europeană, dintre care 2.137.000 în cele 15 gubernii, menționate mai sus, din care se strămută muncitorii agricoli, în timp ce în cele 8 gubernii în care se strămută muncitorii agricoli, lipsa de muncitori este evaluată de el la 2.173.000. În ciuda faptului că metodele de calcul ale d-lui S. Korolenko sînt departe de a fi întotdeauna satisfăcătoare, concluziile lui generale (după cum vom vedea în repetate rînduri mai jos) trebuie considerate ca fiind aproximativ juste, iar numărul muncitorilor care pleacă în căutare de lucru nu numai că nu trebuie considerat ca fiind exagerat, ci mai curînd ca fiind sub nivelul real. Nu încapе în-

* Încă Ceaslavski a arătat că în regiunile în care se strămută muncitorii procentul iobagilor a fost de 4—15%, iar în regiunile din care se strămută — 40—66%.

** Vezi datele din tabel pe 10 ani în cap. VIII, § IV : formarea pieței interne pentru forța de muncă (volumul de față, pag. 580. — *Nota red.*).

doială că o parte din aceste două milioane de muncitori care pleacă în sud nu sînt muncitori agricoli. D-l Șahovskoi însă (l. c.) socotește, într-un mod cu totul arbitrar, din ochi, că jumătate din acest număr sînt muncitori industriali. Din toate izvoarele reiese, în primul rînd, că în această regiune vin *mai ales* muncitori agricoli, iar în al doilea rînd că muncitorii agricoli vin nu numai din guberniile menționate mai sus. Însuși d-l Șahovskoi dă o cifră care confirmă calculele d-lui S. Korolenko. Chiar el arată că în 11 gubernii cu cer-noziom (care fac parte din regiunea menționată mai sus, din care muncitorii agricoli se strămută) au fost eliberate în 1891 2.000.703 acte de identitate și legitimații provizorii (l. c., pag. 24), pe cînd după calculele d-lui S. Korolenko, numărul muncitorilor care se strămută din aceste gubernii nu reprezintă decît 1.745.913. Prin urmare, cifrele date de d-l S. Korolenko nu sînt nicidecum exagerate, iar numărul total al muncitorilor agricoli din Rusia care se strămută în căutare de lucru trebuie să fie, evident, de peste 2.000.000 de oameni*. Această masă de „țărani“ care își părăsesc casa și lotul (cei care au casă și lot) dovedește în mod concret uriașul proces de transformare a micilor agricultori în proletariat sătesc, enorma cerere de muncă salariată determinată de capitalismul care se dezvoltă în agricultură.

Se pune acum întrebarea : cît de mare este în Rusia europeană numărul total al muncitorilor salariați de la sate — nomazi și stabili ? Singura încercare cunoscută de noi de a da un răspuns la această întrebare se găsește în lucrarea d-lui Rudnev : „Îndeletnicirile țăranilor din Rusia europeană“

* Mai există un mijloc pentru a verifica cifra dată de d-l S. Korolenko. Din cărțile citate mai sus ale d-lor Tezeakov și Kudrevțev aflăm că numărul muncitorilor de la sate care, strămutîndu-se „în căutare de lucru“, folosesc fie și parțial calea ferată reprezintă circa $\frac{1}{10}$ din numărul total al muncitorilor (combinînd datele ambilor autori, constatăm că, dintr-un număr de 72.635 de muncitori consultați, numai 7.827 au făcut fie chiar numai o parte din drum pe calea ferată). Or, numărul muncitorilor care s-au deplasat în 1891 pe principalele trei linii de cale ferată din direcția care ne interesează nu trece de 200.000 (170.000—189.000 de oameni), după cum arată d-l Șahovskoi (l.c., pag. 71, după datele căilor ferate). Prin urmare, trebuie să admitem că numărul total al muncitorilor care pleacă spre sud este de circa 2.000.000 de oameni. În treacăt fie zis, numărul infim de muncitori de la sate care folosesc calea ferată arată că d-l N.—on greșește atunci cînd consideră că în traficul de pasageri al căilor noastre ferate elementul fundamental îl constituie muncitorii agricoli. D-l N.—on a scăpat din vedere faptul că muncitorii neagricoli, primind salarii mai ridicate, folosesc într-o măsură mai mare căile ferate și se deplasează și ei (de pildă muncitori constructori, săpători de pămînt, hamali etc.) tot primăvara și vara.

(„Culegerea zemstvei Saratov“, 1894, nr. 6 și 11). Această extrem de prețioasă lucrare totalizează datele statistice ale zemstvelor pe 148 de județe din 19 gubernii ale Rusiei europene. Numărul total al țăranilor cu „îndeletniciri în afara gospodăriei“ a fost evaluat la 2.798.122 de oameni din cei 5.129.863 de lucrători de sex bărbătesc (între 18 și 60 de ani), adică 55% din numărul total al țăranilor care lucrează *. Autorul a considerat drept „îndeletniciri agricole“ numai munca agricolă *salariată* (muncitori agricoli, zileri, ciobani, îngrijitori de vite). Stabilirea procentului de muncitori agricoli în raport cu numărul total al bărbaților apti de muncă din diferitele gubernii și regiuni din Rusia a dus pe autor la concluzia că în zona cu cernoziom circa 25% din numărul total al bărbaților care lucrează efectuează munci agricole în schimbul unui salariu, iar în zona fără cernoziom – circa 10%. Aceasta înseamnă că numărul muncitorilor agricoli din Rusia europeană este de 3.395.000 de oameni, sau, în cifră rotundă, 3.500.000 de oameni (Rudnev, l. c., pag. 448. Acest număr reprezintă circa 20% din numărul total al bărbaților apti de muncă). Trebuie relevat, totodată, faptul că, după cum declară d-l Rudnev, „munca cu ziua și muncile agricole în acord au fost înregistrate de statisticieni printre îndeletniciri în afara gospodăriei numai în cazurile când se constata că ele constituie principala ocupație a unei anumite persoane sau familii“ (l. c., 446) **.

Această cifră a d-lui Rudnev trebuie considerată ca o cifră minimă, deoarece, în primul rînd, datele recensămintelor efectuate de zemstve sînt mai mult sau mai puțin învechite, ele referindu-se la deceniul al 9-lea, iar cîteodată chiar la

* Această cifră nu cuprinde, prin urmare, masa țăranilor pentru care muncile agricole efectuate în schimbul unui salariu nu reprezintă principala îndeletnicire, dar constituie totuși o îndeletnicire tot atît de importantă ca și propria lor gospodărie.

** Sînt considerate ca „îndeletniciri în afara gospodăriei“, după cum arată și d-l Rudnev, toate categoriile de îndeletniciri ale țăranilor, cu excepția agriculturii practicate pe pămînt propriu, pe pămînt cumpărat sau pe pămînt arendat. Nu încapă îndoială că majoritatea acestor țărani cu „îndeletniciri în afara gospodăriei“ sînt muncitori salariați care lucrează în agricultură sau în industrie. De aceea atragem atenția cititorului asupra faptului că aceste cifre se apropie de cifra proletarilor agricoli stabilită de noi: în capitolul al II-lea am admis că aceștia din urmă reprezintă circa 40% din numărul țăranilor. (Vezi volumul de față, pag. 165. — *Nota red. j.* Aici vedem ca numărul țăranilor cu „îndeletniciri în afara gospodăriei“ reprezintă 55%, dintre care, probabil, mai mult de 40% efectuează diferite munci ca salariați.

deceniul al 8-lea, și, în al doilea rînd, la stabilirea procentului de muncitori agricoli nu s-a ținut seama cîtuși de puțin de regiunile unde capitalismul în agricultură este foarte dezvoltat : guberniile baltice și cele apusene. Dar, în lipsă de alte date, sîntem nevoiți să acceptăm această cifră de 3.500.000.

Rezultă, prin urmare, că circa *a cincea parte* din numărul țăranilor a și ajuns în situația ca „principala” lor „îndeletnicire” să fie munca salariată la țăranii înstăriți sau la moșieri. Vedem aici primul grup de întreprinzători care au nevoie de forța de muncă a proletariatului sătesc. Aceștia sînt întreprinzătorii de la sate, care folosesc *aproape jumătate din grupul inferior al țăranimii*. Prin urmare, între formarea clasei întreprinzătorilor rurali și lărgirea grupului inferior al „țăranimii”, adică creșterea numărului de proletari agricoli, se observă o interdependență deplină. Burghezia țărănească are printre acești întreprinzători rurali un rol de seamă : de pildă, în 9 județe din gubernia Voronej, 43,4% din numărul total al muncitorilor agricoli sînt angajați de către țărani (Rudnev, 434). Dacă am adopta acest procent ca normă pentru toți muncitorii de la sate și pentru întreaga Rusie, am constata că burghezia țărănească ar avea nevoie de un milion și jumătate de muncitori agricoli. Aceeași „țărănime”, pe de o parte, aruncă pe piață milioane de muncitori care caută întreprinzători care să-i angajeze, iar pe de altă parte are nevoie de un număr important de muncitori salariați.

X. INSEMĂTATEA MUNCII SALARIATE ÎN AGRICULTURĂ

Vom încerca acum să caracterizăm trăsăturile fundamentale ale noilor relații sociale care se formează în agricultură în condițiile folosirii muncii salariate și să stabilim însemnătatea lor.

Muncitorii agricoli care se strămută în număr atît de mare în regiunile de sud aparțin celor mai sărace pături ale țăranimii. Dintre muncitorii care vin în gubernia Herson, $\frac{7}{10}$ se deplasează pe jos, neavînd cu ce să cumpere bilete de tren ; „ei fac sute și mii de verste de-a lungul terasamentelor de cale ferată și țărmurilor fluviilor navigabile, admirînd frumosul tablou al trenurilor care trec în viteză și al vapoa-

relor care plutesc lin“ (Tezeakov, 35). În medie, muncitorii iau cu ei cam două ruble * ; adesea nu le ajung banii nici măcar pentru a obține un pașaport intern, și de aceea își scot cu zece copeici o legitimație provizorie, valabilă timp de o lună. Drumul durează 10–12 zile, și, din cauza distanțelor enorme pe care le străbat (mergînd uneori desculți în noroiul rece al primăverii), picioarele li se umflă, se acoperă de bătăături și răni. Circa $\frac{1}{10}$ din numărul muncitorilor se deplasează cu *dube* (luntre mari, înjghebate din scinduri, în care intră 50–80 de oameni și care de obicei sînt pline pînă la refuz). Lucrările comisiei oficiale (comisia Zveghințev)⁸⁸ menționează caracterul extrem de primejdios al acestui mijloc de deplasare : „nu-i an în care una, două sau chiar mai multe dube arhipline să nu se ducă la fund cu pasageri cu tot“ (ibid., 34). Marea majoritate a muncitorilor posedă pămînt lotual, dar întinderea lui este cu totul neînsemnată. „În fond – observă pe bună dreptate d-l Tezeakov –, toate aceste mii de muncitori agricoli sînt doar proletari de la sate, lipsiți de pămînt, care își duc existența din îndeletnicirile în afara gospodăriei... Procesul deposedării de pămînt progresează rapid și, paralel cu aceasta, cresc rîndurile proletariatului sătesc“ (77). Caracterul rapid al acestei creșteri este confirmat în mod concret de numărul muncitorilor noi, adică al celor care se angajează pentru prima oară. Acești muncitori noi constituie de obicei circa 30%. Printre altele, din această cifră ne putem face o idee despre rapiditatea procesului care creează cadre *permanente* de muncitori agricoli.

Migrațiunile în masă ale muncitorilor au creat forme speciale de angajare la lucru, proprii capitalismului foarte dezvoltat. În sud și în sud-est s-au format o mulțime de piețe ale brațelor de muncă, unde se adună mii de muncitori și unde vin cei care angajează muncitori. Aceste piețe se creează adesea în orașe, pe lângă tîrguri, în centre industriale, în localități comerciale. Caracterul industrial al acestor cen-

* Banii de drum sînt obținuți din vînzarea avutului, chiar a lucrurilor din casă, din ipotecarea pămîntului lotual, din amanetarea unor lucruri. îmbrăcăminte etc., sau chiar și prin contractări de împrumuturi la „preoții, moșierii sau obiaburii locali“ (Șahovskoi. 55). cu obligația de a le achita prin muncă în dijmă.

tre îi atrage în mod deosebit pe muncitori, care se angajează bucuros și pentru munci neagricole. De pildă, în gubernia Kiev, piețe ale brațelor de muncă sînt orașele Șpola și Smela (mari centre ale industriei zahărului de sfeclă) și orașul Belaia Țerkov. În gubernia Herson, piețe ale brațelor de muncă sînt satele cu caracter comercial (Novoukrainka, Birezula, Mostovoe, unde în zilele de duminică se adună peste 9.000 de muncitori, și multe alte sate), stații de cale ferată (Znamenka, Dolinskaia și altele), orașe (Elisavetgrad, Bobrineț, Voznesensk, Odesa și altele). Țîrgoveții, salahorii și „cadeții” (denumirea locală a vagabonzilor) din Odesa vin și ei în timpul verii să se angajeze pentru munci agricole. În Odesa muncitorii agricoli se angajează în așa-numita piață Serebinskaia (sau „Kosarka”). „Muncitorii se îndreaptă spre Odesa, ocolind celelalte piețe, în speranța că aici vor putea avea cîștiguri mai bune” (Tezeakov, 58). Orașelul Krivoi Rog este o mare piață unde se fac angajări pentru munci agricole și pentru munci în mine. În gubernia Taurida se remarcă îndeosebi piața brațelor de muncă din orașelul Kahovka, unde mai înainte se adunau pînă la 40.000 de muncitori, în perioada 1890–1900 cîte 20.000–30.000 de muncitori, iar acum, judecînd după unele date, și mai puțin. În gubernia Basarabia trebuie menționat orașul Akkerman, în gubernia Ekaterinoslav – orașul Ekaterinoslav și stația de cale ferată Lozovaia ; în gubernia Don – orașul Rostov-pe-Don, unde vin anual pînă la 150.000 de muncitori. În Caucazul de nord trebuie menționate orașele Ekaterinodar și Novorossiisk, stația de cale ferată Tihorețkaia și altele. În gubernia Samara – localitatea Pokrovskaia (față-n față cu Saratov), satul Balakovo și altele. În gubernia Saratov – orașele Hvalînsk și Volsk. În gubernia Simbirsk – orașul Sîzran. În felul acesta capitalismul a creat la periferii o formă nouă de „îmbinare a agriculturii cu îndeletnicirile neagricole”, și anume îmbinarea muncii salariate agricole cu cea neagricolă. Pe scară largă o astfel de îmbinare este posibilă numai în perioada ultimului, celui mai înalt stadiu al capitalismului – perioada mării industrii mecanizate, care anihilează însemnătatea iscusinței, a „meșteșugului”, care

îlesnește trecerea de la o ocupație la alta și nivelează formele de angajare la lucru*.

Și într-adevăr, în această regiune formele de angajare la lucru sînt foarte originale și foarte caracteristice pentru agricultura capitalistă. Nici una din formele semipatriarhale, de semiînrobire ale muncii salariate, atît de frecvente în zona centrală cu cernoziom, nu sînt uzitate. Aici există numai relații între cel care angajează și cel care se angajează, o simplă tranzacție comercială de vînzare-cumpărare a forței de muncă. Cum se întîmplă întotdeauna în condițiile relațiilor capitaliste dezvoltate, muncitorii preferă angajarea cu ziua sau cu săptămîna, care le permite să reglementeze cu mai multă exactitate salariul potrivit cu cererea de muncă. „Prețurile se stabilesc pentru raza fiecărei piețe (circa 40 de verste împrejur) cu o exactitate matematică, iar celor care angajează le este foarte greu să reducă prețurile, deoarece țaranul venit preferă să mai stea un timp în piață sau să plece mai departe decît să se angajeze pentru un salariu mai redus” (Șahovskoi, 104). Se înțelege de la sine că oscilările mari ale prețurilor muncii dau loc la numeroase încălcări de contract, — dar nu numai dintr-o singură parte, cum caută să asigure de obicei persoanele care angajează, ci din amîndouă părțile: „greve se produc de ambele părți”; muncitorii se înțeleg între ei să ceară mai mult, iar cei care angajează — să dea mai puțin (ibid. 107)**. Pînă unde ajunge aici domnia fățișă și „necruțătoare a sacului cu bani” în relațiile dintre clase se vede, de pildă, din următorul fapt:

* D-l Șahovskoi arată și o altă formă de îmbinare a muncii agricole cu cea negricolă. Pe Nipru mii de plute se îndreaptă spre orașele de pe cursul lui inferior. Pe fiecare plută sînt cîte 15—20 de muncitori (plutași) — în majoritate bieloruși și velicoruși din gubernia Orcl. „Pentru tot timpul cît călătoresc cu pluta, ei primesc o plată literalmente mizeră”, dar principala lor intenție este să ajungă la timp pentru a se putea angaja la secerat și la treierat. Aceste intenții se înfăptuiesc numai în anii „buni”.

** Cînd muncile sînt în toi, cînd recolta este bună, muncitorul se ține tare și e greu să-l clintestești din loc. I se oferă un preț, dar el nici nu vrea să audă; o ține morțiș: dacă dai cît îți cer, mergem. Și aceasta nu fiindcă brațele de lucru ar fi fost puțin numeroase, ci din cauză că, așa cum spun muncitorii, „ai noștri sînt mai tari”. (După spusele unui secretar de plasă, Șahovskoi, 125).

„Dacă recolta este proastă și prețul brațelor de muncă a scăzut, întreprinzătorul-chiabur profită de această împrejurare și concediază pe muncitor înainte de termen; și astfel muncitorul pierde timpul cînd muncile sînt în toi fie căutînd de lucru în aceeași regiune, fie plecînd în alte părți” — mărtușește un corespondent-moșier (ibid., 132).

„întreprinzătorii cu experiență știu bine“ că muncitorii „cedează“ numai atunci cînd își isprăvesc piinea. „Un proprietar povestea că, venind la piață ca să angajeze muncitori..., a început să se plimbe printre ei și să pipăie cu bățul traistele lor (sic !): cît timp muncitorii mai aveau piine, el nici nu stătea de vorbă cu ei, ci pleca din piață“ și aștepta pînă cînd „în piață traistele aveau să se golească“ (din „Sel-skii Vestnik“, 1890, nr. 15, *ibid.*, 107–108).

Ca și în condițiile oricărui capitalism dezvoltat, se observă și aici că micul capital împilează în mod deosebit pe muncitor. Marele întreprinzător poate fi determinat printr-un simplu calcul comercial * să renunțe la micile șicane, care aduc puține foloase și care amenință să pricinuiască mari pagube în caz de conflict. De aceea, de pildă, marii întreprinzători (care angajează cîte 300–800 de muncitori) fac în așa fel încît să nu lase pe muncitori să plece după o săptămînă și stabilesc ei înșiși prețurile potrivit cu cererea de muncă ; unii introduc chiar un sistem de adaosuri la salariu atunci cînd, în împrejurimi, prețul muncii crește – și toate mărturiile arată că aceste adaosuri sînt răsplătite cu vîrf și îndesat atît printr-o muncă mai bună, cît și prin inexistența conflictelor (*ibid.*, 130–132 ; 104). Dimpotrivă, micul proprietar nu se dă în lături de la nimic. „Țăranii-hutornici și coloniștii germani angajează muncitori «pe alese», le plătesc cu 15–20% mai scump, dar și cuantumul de muncă pe care acești proprietari îl «storc» de la muncitori este cu cincizeci la sută mai mare“ (*ibid.*, 116). La astfel de stăpîni, „fetele“, după cum ei singuri o spun, nu cunosc odihnă „nici ziua, nici noaptea“. Angajînd cosași, coloniștii își pun cu schimbul feciorii să meargă cu ultimul din rînd (pentru a zori pe muncitori !), așa încît acești feciori care se schimbă unul pe altul intră în rîndul cosașilor de vreo trei ori pe zi cu puteri proaspete, zorindu-i din urmă pe aceștia : „din acest motiv, cei care au lucrat la coloniștii germani pot fi ușor recunoscuți după înfățișarea lor istovită“. „În general țăranii-hutornici și coloniștii germani evită să angajeze muncitori care îna-

* Comp. F. Engels. „Zur Wohnungsfrage“, Vorwort („Contribuții la problema locuințelor“. Prefață. — *Nota trad.*)”.

inte au lucrat la exploatarea moşiereşti. «*La noi n-o să puteţi rezista*», le spun ei deschis“ (ibid.) *.

Concentrînd la un loc mase de muncitori, transformînd metodele de producţie şi distrugînd toate învelişurile tradiţionale, patriarhale, care voalează relaţiile dintre clase, marea industrie mecanizată face întotdeauna ca societatea să-şi îndrepte atenţia asupra acestor relaţii, să încerce să le controleze şi să le reglementeze. Acest fenomen – care a căpătat o expresie deosebit de concretă în inspecţia de fabrică – începe să se manifeste şi în agricultura capitalistă din Rusia, şi anume în regiunea unde aceasta este dezvoltată cel mai mult. Problema stării sanitare a muncitorilor a fost pusă în gubernia Herson încă în 1875, la Congresul al doilea gubernial al medicilor zemstvei din Herson, şi reluată în 1888 ; în 1889 s-a întocmit un program pentru studierea situaţiei muncitorilor. Cercetările sanitare efectuate (într-o măsură care este departe de a fi completă) în perioada dintre anii 1889 şi 1890 au ridicat un colţ al vălului care acoperă condiţiile de muncă din satele uitate de lume. S-a constatat, de pildă, că în majoritatea cazurilor nu există pentru muncitori clădiri de locuit ; cînd există cazărmi, ele sînt amenajate de obicei foarte neigienic, „nu prea rar“ se întîlnesc şi *bordeie*, în care stau, de pildă, ciobani, suferind mult din cauza umezelii, a îngheşuielii, a frigului, a întunericului şi a atmosferei înăbuşitoare. Hrana muncitorilor este foarte adesea nesatisfăcătoare. Ziua de lucru durează de obicei între 12 $\frac{1}{2}$ şi 15 ore, adică mult mai mult decît ziua de lucru obişnuită în marea industrie (11–12 ore). Pauza în timpul lucrului, cînd dogoarea ajunge la culme, există numai „ca excepţie“, iar cazurile de insolăţie nu sînt rare. Munca la maşini creează diviziunea profesională a muncii şi boli profesionale. De pildă, la maşinile de treierat lucrează „coşarii“ (oamenii care pun snopii în toba maşinii ; este o muncă foarte periculoasă şi cea mai

* Aceleaşi trăsături sînt caracteristice şi pentru „cazaci“ din regiunea Kuban : „Cazacul se străduieşte prin toate mijloacele să reducă preţul mîinii de lucru, acţionînd atît izolat cît şi cu întreaga obşte“ (sic ! păcat că nu avem date mai amănunţite despre această nouă funcţie a „obşti“ !) : „prin împilarea muncitorilor la hrană, la lucru, la socoteală, prin reţinerea actelor lor, prin obţinerea de hotăriri din partea obşteii, care, sub ameninţarea amenzii, obligă pe diferiţi proprietari să nu plătească muncitorilor salarii mai mari decît cele stabilite etc.“ („Muncitorii strămutaţi în Kuban“ de A. Beloborodov, publicat în „Sev. Vestnik“, 1898, februarie, pag. 5).

grea dintre toate : din interiorul tobei te izbesc în față nori groși de praf), „aruncătorii de snopi“ (oameni care aruncă snopiile ; munca este atît de grea, încît cei care lucrează trebuie să se schimbe la fiecare oră sau la fiecare două ore). Femeile strîng la un loc pleava, pe care copiii o trag la o parte, iar 3-5 muncitori așază paiele în șire. În întreaga gubernie numărul celor care lucrează la mașinile de treierat trece de 200.000 (Tezeakov, 94) *. Concluzia d-lui Tezeakov în ceea ce privește condițiile sanitare în care se efectuează muncile agricole este următoarea : „În general, părerea anticilor care considerau că munca agricultorului este «cea mai plăcută și mai folositoare ocupație» nu prea pare a fi valabilă astăzi, cînd agricultura este dominată de spiritul capitalist. O dată cu introducerea mașinilor în agricultură, condițiile sanitare ale muncii agricole nu s-au îmbunătățit, ci, dimpotrivă, s-au înrăutățit. Mașinile au adus în domeniul agriculturii o specializare a muncii atît de puțin cunoscută aici, încît ea a avut ca rezultat dezvoltarea bolilor profesionale și un mare număr de accidente grave în rîndurile populației rurale“ (94).

Cercetările sanitare au avut ca rezultat (după anul de foamete și după holeră) o încercare de a se crea centre sanitare-alimentare care să organizeze înregistrarea muncitorilor, supravegherea lor sanitară și prînzuri ieftine. Oricît de modeste sînt proporțiile și rezultatele acestei organizări, oricît de șubredă este existența ei **, ea este totuși un fapt istoric important care dovedește tendințele capitaliste în agricultură. Pe baza datelor culese de medici, congresul gubernial al medicilor din gubernia Herson a fost solicitat să recunoască importanța centrelor sanitare-alimentare, necesitatea de a se îmbunătăți condițiile lor sanitare, de a se lărgi activitatea lor, dîndu-li-se un caracter de oficiu de plasare care să furnizeze informații asupra prețurilor muncii și oscilațiilor lor, să extindă supravegherea sanitară asupra tuturor gospodăriilor mai mult sau mai puțin mari care au un număr important

* Remarcăm, în treacăt, că această operație — treieratul — este efectuată destul de des de muncitori salariați. De aici putem deduce cît de mare trebuie să fie numărul celor care lucrează la mașini de treierat în toată Rusia !

** Din 6 adunări ale zemstvelor județelor guberniei Herson — ale căror păreri cu privire la organizarea supravegherii muncitorilor sînt comunicate de d-l Tezeakov —, patru s-au pronunțat împotriva acestui sistem. Proprietarii funciari din partea locului au învinuit consiliul zemstvei guberniale că „datorită ei muncitorii s-au lenevit cu totul“ etc.

de brațe de muncă – să publice, „după exemplul întreprinderilor industriale“ (pag. 155), dispoziții obligatorii cu privire la folosirea mașinilor agricole și la înregistrarea accidentelor, să ridice problema dreptului muncitorilor la asistență, precum și problema îmbunătățirii și ieftinirii transportului cu aburi. Congresul al cincilea al medicilor ruși a decis să atragă atenția zemstvelor interesate asupra activității zemstvei din Herson în ceea ce privește organizarea supravegheii medico-sanitare.

În încheiere, să revenim din nou la economiștii narodnici. Am văzut mai sus că ei idealizează munca în dijmă, trecînd cu vederea caracterul progresist al capitalismului în comparație cu aceasta. Trebuie să adăugăm acum că ei au o atitudine negativă și față de „strămutările“ muncitorilor, privind favorabil „indeletnicirile“ locale. Iată, de pildă, cum exprimă această concepție narodnică d-l N.-on : „Țăranii... pornesc în căutare de lucru... Se pune întrebarea : în ce măsură acest lucru este avantajos sub raport economic ? Nu personal pentru fiecare țaran în parte, ci în ce măsură acest lucru este avantajos în ansamblu pentru întreaga țărăniime sub raportul intereselor economice de stat ?... Noi vrem să arătăm dezavantajul pur economic al peregrinărilor anuale, dumnezeu știe pe unde, pentru tot timpul verii, atunci cînd s-ar părea că se pot găsi destule indeletniciri la îndemînă...“ (23-24).

Contrar teoriei narodnice, noi afirmăm că „peregrinările“ muncitorilor nu numai că oferă avantaje „pur economice“ muncitorilor înșiși, dar și că în general ele trebuie să fie considerate ca un fenomen progresist ; că atenția societății trebuie să fie îndreptată nu spre înlocuirea migrațiunilor muncitorilor cu „indeletniciri care sînt la îndemînă“, ci, dimpotrivă, spre înlăturarea a tot ce ar împiedica migrațiunile, spre înlesnirea acestora din toate punctele de vedere, spre ieftinirea și îmbunătățirea tuturor condițiilor de deplasare a muncitorilor etc. Temeiurile afirmației noastre sînt următoarele :

1) „Peregrinările“ aduc muncitorilor un avantaj „pur economic“, deoarece ei se strămută în locuri unde salariile sînt mai ridicate, în locuri unde situația lor ca oameni care se

angajează la lucru este mai avantajoasă. Oricît de simplu ar fi acest considerent, el este foarte des uitat de oamenii cărora le place să se situeze pe un punct de vedere superior, chipurile, al „intereselor economice de stat“.

2) „Peregrinările“ desființează formele înrobitoare de angajare la lucru și munca în dijmă.

Amintim, de pildă, că înainte, cînd migrațiunile erau slab dezvoltate, proprietarii funciari din sud (și alți întreprinzători) foloseau bucuros următorul procedeu de angajare a muncitorilor : ei trimiteau vechilii în guberniile nordice și angajau (prin intermediul autorităților sătęști) pe țaranii cu dările neachitate, în condiții extrem de dezavantajoase pentru aceștia din urmă *. Prin urmare, întreprinzătorii profitau de libera concurență, pe cînd cei angajați – nu. Am citat mai sus exemple care arată cum, pentru a scăpa de munca în dijmă și de înrobire, țaranul este gata să fugă chiar și în mine.

De aceea nu este de mirare că în problema „peregrinărilor“ proprietarii funciari de la noi merg mină în mină cu narodnicii. Să luăm, de pildă, pe d-l S. Korolenko. Reproducînd în cartea sa o serie întregă de aprecieri ale moșierilor cu privire la „migrațiunile“ muncitorilor, el aduce împotriva „indeletnicirilor sezoniere“ o mulțime de „argumente“ : „dez-măț“, „apucături violente“, „beție“, „rea-credință“, „tendința de a-și părăsi familia spre a scăpa de ea și de supravegherea rudelor“, „dorință de distracții și de o viață mai veselă“ etc. Dar iată un argument deosebit de interesant : „În sfîrșit, după proverbul care spune că «piatra care stă pe loc prinde mușchi», tot așa și omul care stă într-un loc face neapărat avere și ține la ea“ (l.c., pag. 84). Proverbul, într-adevăr, arată într-un chip foarte plastic ce influență are asupra omului faptul că e legat de loc. O nemulțumire deosebită îi pricinuieste d-lui S. Korolenko fenomenul, constatat de noi mai sus, că din unele gubernii pleacă „prea“ mulți muncitori și lipsa de brațe de muncă se înlătură prin venirea unor muncitori din alte gubernii. Vorbind despre acest fapt în ceea ce privește, de pildă, gubernia Voronej, d-l S. Koro-

* Șahovskoi, l.c., 98 și urm. Autorul reproduce chiar tariful „recompenselor“ acordate secretarilor și primarilor de la sate pentru angajarea avantajoasă a țaranilor. — Tezeakov : l.c., 65. — Trigorov : „Obștea și dările“ ; articolul : „Relații de înrobire în economia națională“.

lenko arată și care este una dintre cauzele fenomenului, și anume : marele număr de țărani care au primit loturi fără răscumpărare. „Evident că acești țărani, pentru că se află într-o situație materială relativ mai proastă și pentru că nu se sinchiesc de puținul lor avut, își îndeplinesc mai puțin decît alții obligațiile asumate și în genere pleacă cu mai mare ușurință în alte gubernii chiar și atunci cînd ar putea găsi pe loc suficiente posibilități de cîștig“. „Acești țărani, care sînt prea puțin legați (sic !) de propriul lor lot, neîndestulător, și care uneori n-au nici măcar inventar, își lasă mai ușor casa și se duc să-și caute norocul departe de satul de baștină, fără să le pese de cîștigurile ce li se oferă pe loc, uneori chiar fără să le pese nici de obligațiile asumate, deoarece de la ei n-ai ce să iei“ (ibid.).

„Prea puțin legați“ ! Iată cuvîntul potrivit.

Asupra acestui cuvînt ar trebui să reflecteze cei care vorbesc despre inconvenientele „peregrinărilor“, despre faptul că „îndeletnicirile“ locale „care sînt la îndemînă“ sînt preferabile ! *

3) „Peregrinările“ dovedesc că populația a devenit mobilă. Peregrinările constituie unul dintre principalii factori care împiedică pe țărani „să prindă mușchi“, cu care istoria i-a acoperit și așa îndeajuns de mult. Fără ca populația să fie mobilă, ea nu poate nici să se dezvolte, și ar fi o naivitate să se creadă că vreo școală satească poate da oamenilor ceea ce le dă cunoașterea personală a diferitelor relații și rînduiri atît la sud cît și la nord, atît în agricultură cît și în industrie, atît în capitală cît și în funduri de provincie.

* Iată încă un exemplu de influență dăunătoare a prejudecăților narodnice. D-l Tezeakov, a cărui lucrare excelentă am citat-o adesea, constată faptul că din gubernia Herson pleacă mulți muncitori locali în gubernia Taurida, cu toate că în prima se simte o mare lipsă de muncitori. El califică aceasta ca „un fenomen mai mult decît curios“ : „suferă și proprietarii, suferă și muncitorii care renunță la posibilitățile de lucru la ci acasă și riscă să nu le găsească în Taurida“ (33). Nouă, dimpotrivă, ni se pare mai mult decît curioasă această afirmație a d-lui Tezeakov. Oare muncitorii nu-și cunosc ei singuri interesul și oare n-au ei dreptul să-și caute singuri cele mai convenabile condiții de angajare ? (În gubernia Taurida salariile muncitorilor sînt mai mari decît în gubernia Herson). Trebuie oare într-adevăr să credem că țăranul este obligat să trăiască și să muncească acolo unde este înregistrat și unde „este asigurat cu un lot“ ?

CAPITOLUL AL IV-LEA

DEZVOLTAREA AGRICULTURII CU CARACTER COMERCIAL

După ce am examinat structura economică internă a gospodăriei țărănești și a celei moșierești, trebuie să trecem la problema schimbărilor survenite în producția agricolă : sînt oare aceste schimbări expresia dezvoltării capitalismului și a pieței interne ?

I. DATE GENERALE CU PRIVIRE LA PRODUCȚIA AGRICOLĂ
DIN RUSIA DE DUPĂ REFORMĂ ȘI CU PRIVIRE LA FORMELE
AGRICULTURII CU CARACTER COMERCIAL

Să aruncăm înainte de toate o privire asupra datelor statistice generale referitoare la producția de cereale din Rusia europeană. Fluctuațiile considerabile ale recoltelor fac ca datele referitoare la diferite perioade sau la diferiți ani să fie cu desăvîrșire inutilizabile*. Este necesar să luăm perioade diferite și datele pentru o serie întregă de ani. Avem la dispoziția noastră următoarele date : pentru perioada 1860-1870 - datele referitoare la anii 1864-1866 („Culegere de statistici militare“, IV. Petersburg, 1871, date din dările de seamă ale guvernatorilor). Pentru perioada 1870-1880 - datele departamentului agriculturii privind întregul deceniu („Analiza istorică-statistică a industriei din Rusia“, vol. I, Petersburg, 1883). În sfîrșit, pentru perioada de după 1880 - date pe o perioadă de cinci ani, 1883-1887 („Statistica Imperiului rus“, IV) ; această perioadă de cinci

* Chiar și numai din această cauză este cu totul greșit procedeul d-lui N.-on, care trage cele mai îndrăznețe concluzii din datele pe 8 ani ai unui singur deceniu (1871-1878) !

ani poate reprezenta întregul deceniu al 9-lea, deoarece recolta medie pe zece ani, de la 1880 pînă la 1889, este chiar puțin mai mare decît recolta medie din perioada celor cinci ani – 1883–1887 (vezi „Agricultura și silvicultura din Rusia“, editată pentru expoziția de la Chicago, pag. 132 și 142). Apoi pentru a putea deduce în ce direcție au evoluat lucrurile în ultimul deceniu al secolului trecut, luăm datele referitoare la deceniul 1885–1894 („Forțele de producție“, I, 4). În sfîrșit, datele asupra anului 1905 („Anuarul Rusiei“, 1906) sînt perfect valabile pentru a putea aprecia momentul actual. Recolta din 1905 a fost numai cu puțin inferioară recoltei medii din perioada 1900–1904.

Să comparăm toate aceste date * :

Cele 50 de gubernii din Rusia europeană 90

Perioade	Milioane de cetverti							
	Populație de ambele sexe,	Suprafața cultivată	Recolta netă	Suprafața cultivată	Recolta netă	La 1 locuitor revin cetverti de recoltă netă		
	milioane	Toate cerealele, adică grînele plus cartofii		Cartofi		Grîne	Cartofi	Total cereale
1864–1866	61,4	72,2	152,8	6,9	17,0	2,21	0,27	2,48
1870–1879	69,8	75,6	211,3	8,7	30,4	2,59	0,43	3,02
1883–1887	81,7	80,3	255,2	10,8	36,2	2,68	0,44	3,12
1885–1894	86,3	92,6	265,2	16,5	44,3	2,57	0,50	3,07
(1900–1904)– –1905	107,6	103,5	396,5	24,9	93,9	2,81	0,87	3,68

Din acest tabel vedem că pînă la deceniul 1890–1900 epoca de după reformă se caracterizează printr-o incontestabilă creștere atît a producției de grîne cît și a producției de cartofi. Productivitatea muncii agricole crește : în primul rînd, cuantumul recoltei nete crește mai repede decît suprafața cultivată (cu unele excepții parțiale) ; în al doilea rînd, trebuie să se țină seama de faptul că în perioada indicată partea de populație care se ocupă cu agricultura a scăzut continuu datorită faptului că populația era sustrasă de la agricultură spre comerț și industrie, precum și datorită faptului

* Pentru perioada 1883–1887 a fost luată cifra populației din 1885 ; creșterea a fost considerată = 1,2%. Diferența dintre datele din dările de seamă ale guvernatorilor și datele departamentului agriculturii este, după cum se știe, neînsemnată. Cifrele pe 1905 sînt calculate prin transformarea pudurilor în cetverti.

că țărani se strămutau dincolo de hotarele Rusiei europene *. Este deosebit de remarcabil faptul că crește tocmai agricultura cu caracter *comercial*: crește cuantumul de cereale recoltate (scăzând sămînța) pe cap de locuitor, iar în rîndurile populației diviziunea muncii sociale continuă să progreseze mereu; crește numărul populației ocupate în industrie și în comerț: populația agricolă se scindează în întreprinzători rurali și proletariat sătesc; crește specializarea agriculturii însăși, așa încît cuantumul cerealelor produse pentru piață crește incomparabil mai repede decît întreaga cantitate de cereale produse în țară. Caracterul capitalist al procesului este ilustrat în mod concret de creșterea rolului cartofului în volumul total al producției agricole **. Extinderea suprafețelor cultivate cu cartofi înseamnă, pe de o parte, ridicarea tehnicii agriculturii (introducerea culturilor de rădăcinoase) și creșterea prelucrării industriale a produselor agricole (fabricarea spirtului și producția amidonului din cartofi). Pe de altă parte, din punctul de vedere al clasei întreprinzătorilor rurali, ea este producție de plusvaloare relativă (ieftinirea întreținerii forței de muncă, înrăutățirea alimentației poporului). Datele referitoare la deceniul 1885—1894 arată apoi că criza din 1891—1892, care a provocat o intensificare enormă a exproprierii țărănimii, a dus la o considerabilă scădere a producției de grîne și la scăderea producției la hectar a tuturor cerealelor; dar procesul de înălțurare a cerealelor de către cartofi a continuat cu atîta vigoare, încît, cu toată scăderea recoltei, producția de cartofi pe cap de locuitor a crescut. În sfîrșit, ultima perioadă

* Este cu totul greșită părerea d-lui N-on, care afirmă că „nu există nici un temei pentru a presupune că numărul lor” (numărul persoanelor care se ocupă cu agricultura) „s-a redus, ba chiar dimpotrivă” („Studii”, 33, notă). Vezi cap. VIII, § II.

** Din 1864—1866 pînă în 1870—1879 recolta netă de cartofi pe cap de locuitor a crescut în toate regiunile Rusiei europene fără nici o excepție. Din 1870—1879 pînă în 1883—1887 recolta a crescut în 7 regiuni din 11 (și anume: în regiunea baltică, în regiunea apuseană, în regiunea industrială, în regiunea de nord-vest, în regiunea de nord, în cea de sud, în regiunea de stepă, în regiunea Volgăi inferioare și în regiunea de dincolo de Volga).

Comp. „Date statistice cu privire la agricultură pe bază de materiale primite de la țărani”, partea a VII-a, Petersburg, 1897 (publicat de ministerul agriculturii) ¹⁾. În 1871, culturile de cartofi ocupau în cele 50 de gubernii din Rusia europeană o suprafață de 790.000 de des., în 1881 — 1.375.000 des., în 1895 — 2.154.000 des., ceea ce înseamnă că în 15 ani avem o creștere de 55%. Dacă considerăm recolta de cartofi din 1841 drept 100, obținem pentru perioada ulterioară următoarele cifre: 1861 — 120; 1871 — 162; 1881 — 297; 1895 — 530.

de cinci ani (1900–1904) vădește totodată creșterea producției agricole, sporirea productivității muncii în agricultură și înrăutățirea situației clasei muncitoare (creșterea rolului cartofilor).

După cum am arătat deja mai sus, dezvoltarea agriculturii cu caracter comercial se manifestă în specializarea agriculturii. Numeroasele date globale cu privire la producția de cereale de tot felul ne pot servi numai ca o indicație foarte generală asupra acestui proces (dar nici aceasta întotdeauna), dat fiind că în aceste condiții particularitățile specifice ale diferitelor regiuni dispar. Or, una dintre trăsăturile cele mai caracteristice ale agriculturii din Rusia de după reformă constă tocmai în specializarea diferitelor regiuni agricole. Astfel, lucrarea „Analiza istorică-statistică a industriei din Rusia” (vol. I, Petersburg, 1883), citată de noi mai sus, înregistrează următoarele regiuni agricole: regiunea culturilor de in, „ținutul unde creșterea vitelor are o importanță precumpănitoare” și unde în special „producția de lapte și de produse lactate este dezvoltată considerabil”, ținutul în care predomină culturile cerealiere, în special regiunea unde se aplică asolamentul trienal, și regiunea unde se aplică un sistem îmbunătățit de asolament cu mai multe sole și cu ierburi furajere (partea din zona de stepă care „se caracterizează prin producția celor mai prețioase cereale, așa-zisele cereale roșii, destinate mai ales exportului”), regiunea culturilor de sfeclă, regiunea culturilor de cartofi în vederea fabricării spirtului. „Regiunile economice menționate au luat naștere pe teritoriul Rusiei europene relativ recent, și pe an ce trece ele continuă să se dezvolte și să se specializeze din ce în ce mai mult” (l.c., pag. 15)*. Prin urmare, sarcina noastră este acum de a studia acest proces de specializare a agriculturii; trebuie să vedem dacă agricultura cu caracter comercial în diferitele ei forme se dezvoltă, dacă o dată cu aceasta are loc formarea unei agriculturi capitaliste, dacă capitalismului în agricultură îi sînt proprii caracteristi-

* Comp. și „Agricultura și silvicultura din Rusia”, pag. 84–88; aici se adaugă și regiunea culturilor de tutun. Hărțile d-lor D. Semenov și A. Fortunatov sînt întocmite pe regiuni după felul culturilor care predomină; de pildă, regiunea culturilor de seară, ovăz și in — în guberniile Pskov și Iaroslavl; regiunea culturilor de seară, ovăz și cartofi — în guberniile Grodno și Moscova etc.

cile pe care le-am arătat mai sus cu prilejul examinării datelor generale referitoare la gospodăria țărănească și la cea moșierească. Se înțelege de la sine că pentru a urmări scopul nostru este suficient să ne limităm la o caracterizare a principalelor regiuni de agricultură cu caracter comercial.

Dar înainte de a trece la datele referitoare la diferite regiuni, vom face următoarea observație : economiștii narodnici, după cum am văzut, se străduiesc din răspuțeri să ocolească faptul că epoca de după reformă se caracterizează tocmai prin dezvoltarea agriculturii cu caracter *comercial*. Firește că totodată ei mai ignorează și faptul că scăderea prețurilor la cereale reprezintă un imbold pentru specializarea agriculturii și pentru atragerea produselor agriculturii în procesul schimbului. Iată un exemplu. Autorii cunoscutei cărți „Influența recoltelor și a prețurilor la cereale” pornesc cu toții de la premisa că pentru o gospodărie naturală prețul cerealelor nu prezintă importanță, și repetă acest „adevăr” de nenumărate ori. Unul dintre ei, d-l Kablukov, a remarcat totuși că *în condițiile generale ale economiei de mărfuri* această premisă este în fond greșită. „Firește, e posibil – scrie el – ca producția de cereale care se aduce pe piață să fi necesitat mai puține cheltuieli de producție decât cerealele cultivate în gospodăria propriei, și atunci s-ar părea că și gospodăriile care produc pentru consumul propriu ar avea interes să treacă de la cultivarea cerealelor la alte culturi” (sau la alte îndeletniciri – adăugăm noi), „deci și ele devin interesate în prețul cerealelor pe piață de îndată ce acesta nu coincide cu cheltuielile lor de producție” (I, 98, notă, subliniat de autor). „Noi însă nu putem lua în considerație acest lucru” – decretează el. – Și pentru ce oare ? Iată pentru ce : 1) pentru că trecerea la alte culturi este posibilă „numai atunci când există anumite condiții”. Cu ajutorul acestui truism lipsit de conținut (totul pe lume este posibil numai în anumite condiții !), d-l Kablukov ocolește cu seninătate faptul că epoca de după reformă a creat și creează în Rusia tocmai condițiile care determină specializarea agriculturii și sustragerea populației de la agricultură... 2) Pentru că, „dată fiind clima noastră, nu este cu putință să se găsească un produs care, prin valoarea sa nutritivă,

să fie egal cu grânele“. Argumentul este foarte original și nu constituie decît o eschivare de la problemă. Ce caută aici valoarea nutritivă a celorlalte produse, cînd aici este vorba de vînzarea acestora și de cumpărarea de cereale ieftine?... 3) Pentru că „gospodăriile producătoare de cereale, de tipul gospodăriilor care produc pentru consumul propriu, au întotdeauna o temelie rațională a existenței lor“. Cu alte cuvinte: pentru că d-l Kablukov „și tovarășii săi“ consideră că gospodăria naturală este o gospodărie „rațională“. După cum vedeți, argumentul este irefutabil..

II. REGIUNEA PRODUCȚIEI DE CEREALE PENTRU PIAȚĂ

Această regiune cuprinde periferia sudică și răsăriteană a Rusiei europene și guberniile de stepă ale Novorossiei și ale regiunii de dincolo de Volga. Agricultură se distinge aici prin caracterul ei extensiv și printr-o masivă producție de cereale pentru piață. Dacă luăm 8 gubernii, și anume: Herson, Basarabia, Taurida, Don, Ekaterinoslav, Saratov, Samara și Orenburg, constatăm că în 1883-1887, la o populație de 13.877.000 de suflete, reveneau 41.300.000 de cetverti recoltă netă de cereale (în afară de ovăz), adică mai mult de o pătrime din întreaga recoltă netă obținută în cele 50 de gubernii ale Rusiei europene. Cel mai mult se cultivă aici grîul - principala cereală de export *. Aici agricultura se dezvoltă cel mai rapid (în comparație cu celelalte regiuni ale Rusiei), și datorită acestui fapt guberniile din zona centrală cu cernoziom care dețineau înainte locul întii trec acum pe planul al doilea.

Grupuri de gubernii	Recolta netă de cereale pe cap de locuitor în perioadele **		
	1864-1866	1870-1879	1883-1887
De stepă din sud.....	2,09	2,14	3,42
Din zona Volgăi inferioare și de dincolo de Volga.....	2,12	2,96	3,35
Din zona centrală cu cernoziom	3,32	3,88	3,28

* În guberniile menționate - în afară de gubernia Saratov, unde culturile de grîu reprezintă 14,3% - culturile de grîu reprezintă 37,6-57,8%.

** Sursele au fost indicate mai sus. Grupurile de gubernii sînt indicate după „Analiză istorică-statistică“. Regiunea „Volgăi inferioare și regiunea de dincolo de Volga“ nu este fericit alcătuită, deoarece printre guberniile de stepă cu o mare producție de cereale sînt socotite și guberniile Astrahan (în această gubernie cerealele nu ajung pentru hrană), Kazan și Simbirsk, care corespund mai bine zonei centrale cu cernoziom.

În felul acesta se produce o *deplasare* a principalului centru al producției de cereale : în perioada 1860–1880, guberniile din zona centrală cu cernoziom erau în fruntea tuturor, iar în perioada 1880–1890 ele au cedat întâietatea guberniilor de stepă și guberniilor din zona Volgăi inferioare ; producția de cereale din aceste gubernii a început să scadă.

Acest fapt interesant al imensei creșteri a producției agricole în regiunea descrisă se explică prin aceea că în epoca de după reformă stepele de la periferie n-au fost decît o *colonie* a Rusiei europene centrale, care era de mult populată. Abundența de terenuri neocupate a atras înspre aceste părți numeroși coloniști, care au extins într-un ritm rapid suprafața cultivată *. Dezvoltarea largă a producției agricole pentru piață a fost posibilă numai datorită legăturii economice strînse a acestor colonii pe de o parte cu Rusia centrală, iar pe de altă parte cu țările europene care importă cereale. Dezvoltarea industriei în Rusia centrală și dezvoltarea agriculturii cu caracter comercial în regiunile periferice sînt indisolubil legate între ele, creîndu-și reciproc o piață una celeilalte. Guberniile industriale primeau din sud cereale și desfăceau acolo produsele fabricilor lor, aprovizionau coloniile cu brațe de muncă, cu meseriași (vezi cap. V, § III, despre strămutările micilor meseriași în regiunile periferice **), cu mijloace de producție (cherestea, materiale de construcții, unelte și altele). Numai datorită acestei diviziuni sociale a muncii au putut coloniștii din regiunile de stepă să se ocupe exclusiv cu agricultura și să desfacă mari cantități de cereale pe piețele interne și mai ales pe cele din străinătate. Dezvoltarea economică a acestor regiuni a putut să capete un ritm atît de rapid numai datorită legăturii strînse cu piața internă și cu cea externă ; aceasta a fost tocmai o

* Vezi la d-l V. Mihailovski („Novoe Slovo“, 1897, iunie) despre imensa creștere a populației în regiunile periferice și despre faptul că din 1885 pînă în 1897 s-au stabilit aici sute de mii de țărani veniți din guberniile din interiorul țării. Despre extinderea suprafețelor cultivate, vezi lucrarea lui V. Postnikov menționată mai sus, culegerile de statistici ale zemstvelor cu privire la gubernia Samara ; lucrarea lui V. Grigoriev „Strămutările țărănilor din gubernia Reazan“. Cu privire la gubernia Ufa, vezi lucrarea lui Remezov : „Schite din viața sălbaticii Bașkirii“ — o descriere vie a felului cum „colonizatorii“ au distrus pădurile cu esențe bune pentru construcții navale și au transformat în „fabrici de grâu“ ogoarele de unde „au curățat“ pe „sălbaticii“ bașkiri. Aceasta este o mostră de politică colonialistă care poate fi comparată cu diferețele isprăvi săvîrșite de germani în Africa, de pildă.

** Vezi volumul de față, pag. 329–330. — *Nota red.*

dezvoltare capitalistă, deoarece paralel cu creșterea agriculturii cu caracter comercial a avut loc într-un ritm tot atât de rapid și un proces de atragere a populației spre industrie, un proces de creștere a orașelor și de formare a unor noi centre ale marii industrii (vezi mai jos capitolele al VII-lea și al VIII-lea) *.

Cît privește problema dacă în această regiune creșterea agriculturii cu caracter comercial este legată de un progres al tehnicii în agricultură și de formarea unor relații capitaliste, — despre aceasta s-a vorbit deja mai sus. În capitolul al II-lea am văzut cît de mari sînt suprafețele de pămînt cultivate pe care le posedă în aceste locuri țaranii, cît de puternic se manifestă aici relațiile capitaliste chiar și în sînul obștii. În capitolul precedent am văzut că în această regiune folosirea mașinilor s-a dezvoltat deosebit de rapid, că fermele capitaliste din regiunile periferice atrag sute de mii și milioane de muncitori salariați, dezvoltînd mari gospodării, fără precedent în agricultură, în care se practică pe scară largă cooperarea muncitorilor salariați etc. Nu ne mai rămîne acum să adăugăm decît puține lucruri pentru a completa acest tablou.

În regiunile periferice de stepă moșiile proprietarilor funciari nu numai că se disting uneori prin uriașa lor întindere, dar ele duc și o gospodărie de proporții foarte mari. Am menționat mai sus existența în gubernia Samara a unor suprafețe cultivate de cîte 8.000—10.000—15.000 de deseatine. În gubernia Taurida, Falț-Fein posedă 200.000 des., Mordvinov — 80.000 des., două persoane — cîte 60.000 des. „și numeroși proprietari — între 10.000 și 25.000 des.” (Șahovskoi, 42). Despre proporțiile gospodăriei ne poate da o idee faptul că la Falț-Fein, de pildă, au fost folosite în 1893 la cositul finului 1.100 de mașini (dintre care 1.000 aparțineau țăranilor). În 1893, în gubernia Herson, suprafața cultivată reprezenta 3.300.000 de deseatine, dintre care

* Comp. Marx. „Das Kapital”, III, 2, 289 — unul din principalele indicii ale unei colonii capitaliste este abundența de terenuri libere, ușor accesibile coloniștilor (traducerea rusă a acestui pasaj, pag. 623, este cu totul greșită)²². Vezi de asemenea III, 2, 210, traducerea rusă, pag. 553, — surplusul enorm de cereale în coloniile agricole se explică prin faptul că întreaga populație a acestor colonii se ocupa la început „aproape exclusiv cu agricultura și în special cu produsele ei de larg consum”, pe care coloniștii le schimbă pe produse industriale. „Ele primesc de-a gata, prin intermediul pieței mondiale, produsele pe care în alte împrejurări ar fi trebuit să le producă singure”²³.

1.300.000 des. aparțineau proprietarilor particulari ; în cinci județe ale acestei gubernii (fără județul Odesa) existau 1.237 de gospodării mijlocii (avînd între 250 și 1.000 des. de pămînt), 405 gospodării mari (avînd între 1.000 și 2.500 des.) și 226 de gospodării avînd fiecare peste 2.500 des. Potrivit unor date asupra a 526 de gospodării, strînse în 1890, aceste gospodării aveau 35.514 muncitori, adică la 1 gospodărie reveneau în medie cîte 67 de muncitori, dintre care 16 pînă la 30 erau muncitori cu anul. În 1893, 100 de gospodării, mai mult sau mai puțin mari, din județul Elisavetgrad aveau 11.197 de muncitori (în medie cîte 112 de fiecare gospodărie !), dintre care 17,4% muncitori cu anul, 39,5% muncitori angajați pe termen fix și 43,1% muncitori cu ziua *. Iată datele cu privire la repartizarea pămîntului cultivat între toate gospodăriile agricole din județ, atît ale moșierilor cît și ale țăranilor **.

			Suprafața cultivată aproximativ în mii de desetine
Gospodării care nu-și cultivă pămîntul	15.228	—	
„ „ cultivă pînă la 5 des.	26.963	74,6	
„ „ „ între 5 — 10 „	19.194	144	
„ „ „ „ 10 — 25 „	10.234	157	
„ „ „ „ 25 — 100 „	2.005	91	} 215
„ „ „ „ 100 — 1.000 „	372	110	
„ „ „ „ peste 1.000 „	10	14	
<i>În total pe județ</i>	74.006	590,6	

Prin urmare, ceva mai mult de 3% din numărul total al gospodăriilor (iar dacă socotim numai pe cele care-și cultivă pămîntul — 4%) concentrează în mîna lor mai mult de o treime din totalul suprafeței cultivate, pentru a cărei cultivare și recoltare este nevoie de o mulțime de muncitori angajați pe un termen anumit și de zileri.

* Tezeakov, l.c.

** „Materiale pentru evaluarea terenurilor din gubernia Herson“, vol. II, Herson, 1888. Numărul desetinelor de pămînt cultivat în fiecare grup este stabilit prin înmulțirea numărului mediu de desetine de pămînt cultivat cu numărul gospodăriilor. Numărul grupurilor a fost redus.

În sfârșit, iată date referitoare la județul Novouzensk, gubernia Samara. În capitolul al II-lea am luat numai pe țărani ruși care posedă gospodăria în cadrul obștii ; să adăugăm acum și pe germani și pe „hutornici“ (țărani care își duc gospodăria pe parcele aparte). Din păcate, nu dispunem de date în ceea ce privește gospodăriile moșierilor *. [Vezi tabelul de la pag. 251. — *Nota trad.*]

După cum se vede, nu este nevoie să comentăm aceste date. Am avut mai sus prilejul să remarcăm că regiunea descrisă este cea mai tipică regiune cu agricultură capitalistă din Rusia, — tipică, bineînțeles, nu în sens agricol, ci în sens social-economic. Aceste colonii, care s-au dezvoltat cel mai liber, ne arată ce relații ar fi putut și ar fi trebuit să se dezvolte și în restul Rusiei, dacă numeroasele rămășițe ale orînduiriilor de dinainte de reformă n-ar fi frînat capitalismul. Cît privește formele capitalismului în agricultură, ele sînt, după cum se va vedea din cele ce urmează, extrem de variate.

III. REGIUNEA CREȘTERII VITELOR ÎN SCOPURI COMERCIALE. DATE GENERALE CU PRIVIRE LA DEZVOLTAREA PRODUCȚIEI DE LAPTE ȘI DE PRODUSE LACTATE

Trecem acum la o altă regiune importantă cu agricultură capitalistă în Rusia, și anume la o regiune în care nu produsele cerealiere, ci produsele animale au importanță precumpănitoare. În afară de guberniile baltice și cele apusene, această regiune cuprinde și guberniile nordice, cele industriale și părți din unele gubernii centrale (Reazan, Orel, Tula, Nijni-Novgorod). Productivitatea vitelor este folosită aici în direcția producției de lapte și de produse lactate, și întregul caracter al agriculturii este adaptat scopului de a se obține o cantitate cît mai mare de cît mai prețioase pro-

* Culegere cu privire la jud. Novouzensk. — Pămîntul arendat este luat în întregime : atît pămînturile statului cît și pămînturile moșierilor și pămînturile lotuale. Iată o enumerare a uneltelor perfecționate de care dispun hutornicii ruși : 609 pluguri de fier, 16 mașini de treierat cu locomobilă, 89 de mașini de treierat cu cai, 110 mașini de cosit, 64 de greble trase de cai, 61 de vînturători și 64 de mașini de secerat. Cifra muncitorilor angajați nu cuprinde pe zileri.

Județul Novouzensk, gub. Samara	Gospodării	Pământ		Suprafața cultivată	Capete de vite (în total, socote în vite mari)	Unelte agricole perfecționate	Muncitorii angajați	La 1 gospodărie rovine în medie			
		Cumpărat	Luat în arendă					Pământ		Suprafața cultivată	Capete de vite (în total, socote în vite mari)
								Cumpărat	Luat în arendă		
		Deseatine						Deseatine			
<i>În total în județ există</i>	51.348	130.422	751.873	816.133	343.260	13.778	8.278	2,5	14,6	15,9	6,7
Gospodării cu 10 și mai multe vite de muncă	3.958	117.621	580.158	327.527	151.744	10.598	6.055	29	146	82	38
Dintre acestea din urmă, hutornici ruși cu 20 de vite de muncă și mai mult	218	57.083	253.669	59.137	39.520	1.013	1.379	261	1.163	271	181

duse-marfă de acest fel *. „Sub ochii noștri se înfăptuiește în mod evident trecerea de la creșterea vitelor în scopul obținerii de îngrășăminte la creșterea vitelor în scopul producției de lapte și de produse lactate ; această trecere este deosebit de vădită în ultimul deceniu“ (lucrarea citată în nota precedentă, *ibid.*). A caracteriza sub acest raport din punct de vedere statistic diferitele ținuturi din Rusia este extrem de greu, deoarece aici importă nu numărul total al vitelor cornute, ci numai numărul vitelor de lapte și calitatea lor. Dacă luăm numărul de vite care revin la 100 de locuitori, constatăm că în Rusia acest număr este cel mai mare în regiunile periferice de stepă și cel mai mic în zona fără cernoziom („Agricultura și silvicultura“, 274) ; constatăm că cu timpul acest număr *descrește* („Forțele de producție“, III, 6. Comp. „Analiza istorică-statistică“, I). Observăm aici, prin urmare, același fenomen pe care l-a constatat încă Roscher, și anume că numărul de vite socotit pe cap de locuitor este cel mai mare în regiunile „în care creșterea vitelor are un caracter extensiv“ (*W. Roscher. „Nationalökonomik des Ackerbaues“*. 7-te Aufl. Stuttgart. 1873, S. 563–564 **). Pe noi însă ne interesează creșterea intensivă a vitelor, și în special creșterea vitelor de lapte. Va trebui de aceea să ne limităm la calculul *aproximativ* făcut de autorii „Studiului“ menționat mai sus, fără să avem pretenția de a arăta exact amploarea acestui fenomen ; acest calcul arată în mod concret raportul dintre diferitele regiuni ale Rusiei în ceea ce privește gradul de dezvoltare a producției de lapte și de produse lactate. Reproducem acest calcul in extenso, completându-l cu unele cifre medii obținute prin calcul și cu date

* În celelalte regiuni din Rusia, creșterea vitelor are o altă însemnătate. De pildă, în extremul sud și în sud-est s-a statomnicit cea mai extensivă formă de creștere a vitelor, și anume creșterea vitelor și îngrășarea lor pentru tăiere. Mai la nord vitele cornute capătă însemnătate ca forță de muncă. În sfârșit, în zona centrală cu cernoziom vita cornută devine „o mașină care produce gunoii de grajd pentru îngrășăminte“. V. Kovalevski și I. Levitski : „Studiu statistic asupra producției de lapte și produse lactate în zona de nord și în zona centrală a Rusiei europene“ (Petersburg, 1879). Ca și majoritatea specialiştilor în probleme de agricultură, autorii acestei lucrări manifestă foarte puțin interes pentru latura social-economică a problemei și dau dovadă de neînțelegerea acestei laturi. Este cu desăvârșire greșit, de pildă, ca din faptul creșterii rentabilității gospodăriilor să tragi direct concluzia că „bunăstarea și alimentația poporului sînt asigurate“ (pag. 2).

** — *W. Roscher. „Economia agriculturii“*, ediția a 7-a, Stuttgart, 1873, pag. 563–564. — *Nota trad.*

despre producția de brânzeturi pe anul 1890 după datele statisticii „fabricilor și uzinelor“.

Grupuri de gubernii	Populația de ambele sexe, mii (1873)	Vaci de lapte, mii	Cantitatea		Cantit. medie de lapte dată de o vacă, vedre	La 100 de locuitori revine			So produce, după calculul aproximativ din 1879, brânzeturi, brânză de vaci, unt	Producția de brânzeturi în 1890
			de lapte, mii de vedre	de unt, mii de puduri		vaci de lapte	lapte, vedre	unt, puduri		
Mii ruble										
I. Baltice și apusene (9)	8.127	1.101	34.070	297	31	13,6	420	3,6	?	469
II. Nordice (10)	12.227	1.407	50.000	461	35	11,4	409	3,7	3.370,7	563
III. Industriale (fără cernoziom) (7)	8.822	662	18.810	154	28	7,5	214	1,7	1.088	295
IV. Centrale (cu cernoziom)	12.387	785	16.140	133	20	6,3	130	1,0	242,7	23
V. Sudice cu cernoziom, sud-vestice, sudice și răsăritice de stepă (16)	24.087	1.123	20.880	174	18	4,6	86	0,7	—	—
<i>Total în cele 50 de gubernii din Rusia europeană</i>	65.650	5.078	139.900	1.219	27	7,7	213	1,8	4.701,4	1.350

Acest tabel ilustrează în mod concret (deși prin date foarte învechite) formarea unor regiuni specializate în producția de lapte și de produse lactate, dezvoltarea agriculturii cu caracter comercial în aceste regiuni (desfacerea laptelui și prelucrarea lui industrială) și creșterea productivității vitelor de lapte.

Pentru a ne face o idee despre dezvoltarea producției de lapte și de produse lactate în decursul timpului, ne putem folosi numai de datele privitoare la producția de unt și de brânzeturi. Această producție a luat naștere în Rusia la sfârșitul secolului al XVIII-lea (1795); producția de brânzeturi în gospodăriile moșierești a început să se dezvolte în secolul

al XIX-lea și a trecut printr-o criză gravă în perioada 1860–1870, care a deschis epoca producției de brînzeturi de către țărani și de către negustori.

În cele 50 de gubernii din Rusia europeană existau stabilimente producătoare de brînzeturi * :

În 1866	72	cu 226	de muncitori și cu o prod. în valoare de	119.000	de ruble
„ 1879	108	„ 289	„ „ „ „ „ „ „ „	225.000	„ „
„ 1890	265	„ 865	„ „ „ „ „ „ „ „	1.350.000	„ „

Așadar, în decurs de 25 de ani producția a crescut de peste 10 ori ; pe baza acestor date, care sînt extrem de incomplete, ne putem da seama numai de dinamica fenomenului. Vom prezenta unele date mai amănunțite. În gubernia Vologda, îmbunătățirea producției de lapte și de produse lactate a început propriu-zis în 1872, cînd a fost pusă în funcțiune calea ferată Iaroslavl-Vologda ; de atunci „proprietarii au început să se preocupe de îmbunătățirea șeptelului lor, au început să introducă culturi de ierburi furajere, să-și procure unelte perfecționate... și s-au străduit să organizeze producția de lapte și de produse lactate pe baze pur comerciale“ („Studiu statistic“, 20). În gubernia Iaroslavl „terenul a fost pregătit“ de așa-zisele „arteluri producătoare de brînzeturi“ în deceniul al 8-lea, și „producția de brînzeturi continuă să se dezvolte pe bază de inițiativă privată, păstrînd numai denumirea de «arteluri»“ (25) ; „artelurile“ producătoare de brînzeturi figurează – adăugăm noi – în „Indicatorul fabricilor și uzinelor“ ca întreprinderi cu muncitori salariați. Autorii „Studiului“ consideră, potrivit datelor *oficiale*, că valoarea producției de unt și brînzeturi este de 412.000 de ruble (calculat pe baza cifrelor risipite prin toată cartea), și nu de 295.000 de ruble ; corectarea acestei cifre arată că producția de brînzeturi și unt de frișcă este de 1.600.000 de ruble, iar dacă

* Date din „Culegere de statistici militare“ și din „Indicatorul“ d-lui Orlov (ed. 1 și 3). Despre aceste izvoare vezi cap. VII (volumul de față, pag. 452–454. — *Nota red.*) Remarcăm doar că cifrele reproduse fac ca adevăratul ritm de dezvoltare să apară micșorat, deoarece în 1879 noțiunea de „fabrică“ avea un sens mai îngust decît în 1866, iar în 1890, un sens și mai îngust decît în 1879. În ediția a 3-a a „Indicatorului“ există date cu privire la momentul fondării a 230 de fabrici: rezultă că numai 26 sînt fondate înainte de 1870, 68 — în perioada 1870—1880, 122 — în perioada 1880—1890 și 14 — în 1890. Și aceasta indică creșterea rapidă a producției. Cît privește noua „Statistică a fabricilor și uzinelor“ (Petersburg, 1897), aceasta se caracterizează printr-un haos complet : producția de brînzeturi este înregistrată numai în vreo două sau trei gubernii, în celelalte fiind complet omisă.

adăugăm untul topit și brânza de vaci – de 4.701.400 de ruble, fără a socoti guberniile baltice și guberniile apusene.

În ceea ce privește perioada de mai târziu, vom reda următoarele aprecieri din publicația departamentului agriculturii citată mai sus : „Munca salariată etc.“ Despre guberniile industriale în general citim următoarele : „Dezvoltarea producției de lapte și de produse lactate a determinat o răsturnare totală în starea gospodăriilor din această regiune“, ea „a avut o influență indirectă și în ceea ce privește îmbunătățirea agriculturii“, „în această regiune producția de lapte și de produse lactate se dezvoltă din an în an“ (258). În gubernia Tver „atit moșierii cât și țărani manifestă tendința de a îmbunătăți întreținerea vitelor“ ; venitul realizat din creșterea vitelor este evaluat la 10.000.000 de ruble (274). În gubernia Iaroslavl „producția de lapte și de produse lactate... se dezvoltă din an în an... Producția de brânzeturi și de unt a început chiar să capete un oarecare caracter industrial... laptele... este cumpărat de la vecini și chiar de la țărani. Există întreprinderi producătoare de brânzeturi care aparțin unor proprietari asociați“ (285). „Orientarea generală a gospodăriei moșierești din partea locului – scrie un corespondent din județul Danilov, gubernia Iaroslavl – se caracterizează în prezent prin următoarele trăsături : 1) trecerea de la asolamentul cu trei sole la asolamentul cu cinci și șapte sole, cu culturi de ierburi furajere pe ogoare ; 2) deștelenirea pîrloagelor ; 3) introducerea producției de lapte și de produse lactate, și, ca urmare, o mai strictă selecționare a vitelor și îmbunătățirea întreținerii lor“ (292). Același lucru se spune și despre gubernia Smolensk, unde valoarea producției de brânzeturi și de unt este evaluată la 240.000 de ruble în 1889, după raportul guvernatorului (potrivit statisticii, 136.000 de ruble în 1890). Se mai observă o dezvoltare a producției de lapte și de produse lactate și în guberniile Kaluga, Kovno, Nijni-Novgorod, Pskov, Estonia, Vologda. În aceasta din urmă producția de unt și de brânzeturi este evaluată la 35.000 de ruble potrivit statisticii din 1890, la 108.000 de ruble potrivit raportului guvernatorului, și la 500.000 de ruble potrivit datelor locale pe 1894, care semnaleză un număr de 389 de fabrici. „Aceasta este cifra pe care ne-o indică sta-

tistica. În realitate însă numărul fabricilor este mult mai mare, dat fiind că, potrivit cercetărilor consiliului zemstvei din Vologda, numai în județul Vologda există 224 de fabrici^{*}. Dar producția este dezvoltată în trei județe și în parte a pătruns deja și în cel de-al patrulea^{*}. De aici putem deduce de câte ori trebuie să mărim cifrele de mai sus pentru a ne apropia de realitate. Simpla părere a unui specialist, care afirmă că „în prezent numărul fabricilor de unt și al fabricilor de brinzeturi se ridică la câteva mii“ („Agricultura și silvicultura din Rusia“, 299), ne dă o imagine mai veridică a situației decât cifra pretins exactă : 265 de fabrici.

Așadar, datele nu lasă nici un fel de îndoială în ceea ce privește uriașa dezvoltare a acestei forme deosebite de agricultură cu caracter comercial. Și în acest domeniu dezvoltarea capitalismului a fost însoțită de o transformare a tehnicii învechite. „În Rusia, în decursul ultimilor 25 de ani – citim, de pildă, în publicația „Agricultura și silvicultura“ – s-a făcut atât de mult în domeniul producției de brinzeturi, încât este puțin probabil că în vreo altă țară s-ar fi putut face atât“ (301). Același lucru îl afirmă și d-l Blajin în articolul „Succesele tehnicii în producția de lapte și de produse lactate“ („Forțele de producție“, III, 38–45). Principala transformare constă în faptul că metoda „străveche“ de smântînire a laptelui prin punerea la prins a fost înlocuită prin smântînirea laptelui cu ajutorul unor mașini centrifuge (separatoare)^{**}. Mașina a făcut ca producția să nu depindă de temperatura aerului, a mărit cu 10% cantitatea de unt extrasă din lapte, a îmbunătățit calitatea produsului, a ieftinit fabricarea untului (mașina cere muncă mai puțină, încăperi mai puține, vase mai puține, gheață mai puțină) și a determinat o concentrare a producției. Au apărut mari fabrici de unt care aparțin țăranilor și „care prelucrează pînă la 500 de puduri de lapte pe zi, ceea ce ar fi

* „Nedelea“, 1896, nr. 13. Producția de lapte și de produse lactate este atât de rentabilă, încît aici au dat năvală negustorii de la orașe, care, printre altele, au introdus procedee ca plata în mărfuri. Un proprietar de pămînt din partea locului, care posedă o fabrică mare, organizează un artel, „avansînd bani pe lapte“, pentru a elibera pe țăranii de exploatarea scușcicilor și pentru „a cîștiga noi piețe“. Este un exemplu caracteristic care arată adevărata însemnătate a artelurilor și a faimoasei „organizări a desfacerii“ : „eliberarea“ de capitalul comercial prin dezvoltarea capitalului industrial.

** Înainte de 1882 în Rusia aproape că nu existau separatoare. În 1886 ele s-au răspîndit atât de rapid, încît au înlăturat definitiv vechiul procedeu. În ultimul deceniu al secolului trecut au apărut chiar și separatoare-extractoare de unt.

materialmente imposibil... în sistemul de smântînire prin punerea laptelui la prins" (ibid). Se perfecționează uneltele de producție (cazane permanente, prese cu ghivent, pivnițe bine amenajate); bacteriologia este folosită în producție și da culturi pure de bacterii ale acidului lactic, necesare fermentării friștii.

Astfel, în ambele regiuni descrise de noi, regiuni în care agricultura cu caracter comercial este dezvoltată, perfecționările tehnice determinate de cerințele pieței sînt introduse în primul rînd la operațiile care sînt mai susceptibile de transformări și care sînt deosebit de importante pentru piață: la recoltarea, treieratul și curățirea cerealelor în producția cerealiere cu caracter comercial; la prelucrarea industrială a produselor animale în regiunile unde creșterea vitelor se face în scop comercial. Cît privește întreținerea propriu-zisă a vitelor, capitalul consideră că deocamdată e mai rentabil s-o lase în grija micului producător: să îngrijească el cu „zel“ și „sîrguință“ de vitele „lui“ (înduioșînd pe d-l V. V. cu zelul său, vezi „Curente progresiste“, pag. 73), să ia asupra lui cea mai mare parte a muncii celei mai grele și celei mai puțin calificate: îngrijirea mașinii care dă lapte. Capitalul dispune de cele mai noi perfecționări și metode nu numai pentru a separa frișca de lapte, ci și pentru a separa „frișca“ ce rezultă din acest „zel“, pentru a separa laptele de copiii țăranilor săraci.

IV. CONTINUARE.

STRUCTURA ECONOMICĂ A GOSPODARIEI MOȘIEREȘTI ÎN REGIUNEA DESCRISĂ

Am citat mai sus mărturiile agronomilor și ale proprietarilor agricoli cu privire la faptul că în gospodăriile moșierești prelucrarea laptelui duce la raționalizarea agriculturii. Vom adăuga aici că analiza datelor statistice ale zemstvelor cu privire la această problemă, analiză făcută de către d-l Raspopin*, confirmă pe deplin această concluzie. Trimițînd pe

* Și această problemă a fost pusă de d-l Raspopin (pare-se pentru prima oară în publicistica noastră) dintr-un punct de vedere just și teoretic consecvent. El arată din capul locului că „mărirea productivității creșterii vitelor“ — în special dezvoltarea producției de lapte și de produse lactate — se desfășoară la noi pe calea *capitalistă* și constituie unul din principalele indicii de pătrundere a capitalului în agricultură.

ditor, pentru date amănunțite, la articolul d-lui Raspopin, vom reproduce aici numai principala lui concluzie. „Dependența dintre starea creșterii vitelor, a producției de lapte și de produse lactate, pe de o parte, și numărul moșiilor în decădere și caracterul intensiv al gospodăriilor, pe de altă parte, este incontestabilă. Județele (din gubernia Moscova) în care creșterea vitelor de lapte și producția de lapte și de produse lactate este cea mai dezvoltată au cel mai mic procent de gospodării în decădere și cel mai mare procent de gospodării cu o agricultură foarte dezvoltată. Pretutindeni în gubernia Moscova suprafața terenurilor arabile se restringe, ele fiind transformate în fînețe și pășuni, iar asolamentele cu culturi de cereale cedează locul asolamentelor cu multe sole și cu culturi de ierburi furajere. Ierburile furajere și vitele de lapte, iar nu cerealele, dețin în prezent rolul principal, și nu numai în marile exploatați agricole din gubernia Moscova, dar chiar în întreaga regiune industrială a Moscovei“ (l. c.).

Proporțiile producției de unt și brînzeturi au o importanță deosebită tocmai datorită faptului că ele vădesc o revoluție în agricultură, aceasta devenind o ocupație lucrativă și eliberîndu-se de rutină. Capitalismul își subordonează unul dintre produsele agriculturii, și acestui produs principal i se adaptează toate celelalte laturi ale economiei. Întreținerea vitelor de lapte determină cultura de ierburi furajere, trecerea de la sistemul de asolament cu trei sole la sistemul de asolament cu mai multe sole etc. Resturile rezultate din fabricarea brînzeturilor sînt folosite pentru îngrășarea vitelor destinate vînzării. Nu numai prelucrarea laptelui, ci întreaga agricultură devine o ocupație lucrativă *. Influența producției de brînze-

* În lucrarea sa „Cercetarea sanitară a fabricilor și uzinelor din gubernia Smolensk“ (Smolensk, 1894, partea I, pag. 7), d-rul Jbankov arată că „numărul muncitorilor ocupați cu fabricarea propriu-zisă a brînzeturilor... este foarte neînsemnat... Numărul muncitorilor auxiliari, care sînt necesari în același timp și în producția de brînzeturi și în agricultură, este mult mai mare; aceștia sînt văcarii, mulgătoarele și alții; la toate fabricile [de brînzeturi] numărul acestor muncitori este de două, de trei și chiar de patru ori mai mare decît numărul muncitorilor care se ocupă în mod special cu fabricarea brînzeturilor“. Să remarcăm în treacăt că, potrivit descrierii d-rului Jbankov, condițiile de muncă de aici sînt foarte neigienice, ziua de lucru este excesiv de lungă (16—17 ore) etc. Astfel și în această regiune de agricultură cu caracter comercial, tradiționalele idei despre munca idilică a agriculturului se dovedesc a fi inexacte.

turi și de unt nu se limitează la cadrul gospodăriilor în care ea a fost introdusă, întrucît laptele este cumpărat adesea de la țărani și de la moșierii din împrejurimi. Prin cumpărarea laptelui, capitalul își subordonează și pe micii agricultori, — mai ales atunci cînd se organizează așa-zise „centre de lapte“, a căror răspîndire a fost constatată încă în perioada 1870—1880 (vezi „Studiul“ d-lor Kovalevski și Levitski). Acestea sînt întreprinderi organizate în marile orașe sau în apropierea lor, și care prelucrează cantități foarte mari de lapte, transportat pe calea ferată. Din lapte se scoate îndată frișca, care este vîndută proaspătă, iar laptele smîntînit este desfăcut la preț redus cumpărătorilor cu mijloace mai modeste. Pentru a-și asigura un produs de o anumită calitate, aceste întreprinderi încheie uneori contracte cu furnizorii, contracte care-i obligă pe aceștia să respecte anumite reguli în ceea ce privește hrănirea vacilor. Este lesne de văzut cît de mare este importanța unor astfel de întreprinderi mari : pe de o parte, ele își cuceresc o piață largă (desfacerea laptelui smîntînit orășenilor cu mijloace modeste), iar pe de altă parte lărgesc în proporții enorme piața pentru întreprinzătorii rurali. Aceștia din urmă capătă un puternic imbold pentru lărgirea și îmbunătățirea agriculturii cu caracter comercial. Marea industrie îi stimulează, ca să zicem așa, cerînd un produs de o anumită calitate, înlăturînd de pe piață (sau dînd pe mîna cămătarilor) pe micul producător care se situează sub nivelul „normal“. În aceeași direcție acționează și principiul stabilirii prețului la lapte după calitatea sa (de pildă după grăsimea pe care o conține), pe care tehnica îl servește cu atîta zel, inventînd fel de fel de lactodensimetre etc., și care este susținut cu atîta căldură de specialiști (vezi „Forțele de producție“, III, 9 și 38). În această privință rolul centrelor de lapte în dezvoltarea capitalismului este perfect analog cu rolul silozurilor în producția cerealieră cu caracter comercial. Sortînd cerealele după calitate, silozurile fac ca ele să nu fie produse individuale, ci produse de specie (*res fungibilis* *, cum spun specialiștii în drept civil), adică le adaptează pentru prima oară pe deplin schimbului (vezi articolul lui M. Sering despre comerțul de cereale în Statele Unite ale Americii în culegerea „Proprieta-

* — bunuri fungibile*. — *Nota red.*

tea funciară și agricultura“, pag. 281 și urm.). În felul acesta silozurile constituie un puternic imbold pentru producția de cereale-marfă și stimulează dezvoltarea ei tehnică prin introducerea aceluiași principiu al stabilirii prețului în funcție de calitate. Acest sistem dă o dublă lovitură micului producător. În primul rînd, el introduce ca normă, decretează ca obligatorie calitatea superioară a cerealelor la marii cultivatori, depreciind complet prin aceasta cerealele de calitate mai proastă ale țăranilor săraci. În al doilea rînd, organizînd sortarea și păstrarea cerealelor după tipul marii industrii capitaliste, el reduce la marii cultivatori cheltuielile necesitate de aceste operații, înlesnește și simplifică pentru ei vînzarea cerealelor și aruncă astfel definitiv în brațele chiaburilor și ale cămătarilor pe micul producător cu metoda sa patriarhală și primitivă de vînzare cu carul în piață. Dezvoltarea rapidă din ultimul timp a construcției de silozuri înseamnă, așadar, în producția de cereale o tot atît de mare victorie a capitalului și o micșorare a rolului micului producător de marfă ca și apariția și dezvoltarea „centrelor de lapte“ capitaliste.

Datele citate mai sus arată limpede că dezvoltarea creșterii vitelor în scop comercial *crează* piață internă *, în primul rînd pentru mijloacele de producție : aparate pentru prelucrarea laptelui, clădiri, adăposturi pentru vite, unelte agricole perfecționate necesare pentru trecerea de la asolamentul rutinar cu trei sole la asolamentele cu mai multe sole etc., iar în al doilea rînd pentru forță de muncă. Căpătînd un caracter industrial, creșterea vitelor cere incomparabil mai mulți muncitori decît vechea creștere a vitelor, care a avut ca scop obținerea „gunoiului de grajd“. Regiunea producției de lapte și de produse lactate – guberniile industriale și cele din nord-vestul țării – atrage într-adevăr un mare număr de muncitori

* Piața pentru creșterea vitelor în scop comercial se creează mai ales prin creșterea populației industriale, despre care vom vorbi amănunțit mai jos (cap. VIII, § II). În ceea ce privește comerțul exterior, ne vom limita la următoarea remarcă : la începutul epocii de după reformă, exportul de brînzeturi a fost mult mai mic decît importul, dar în perioada 1890—1900 exportul aproape că a atins nivelul importului (în decurs de 4 ani, între 1891 și 1894, importul a reprezentat 41.800 de puduri, iar exportul 40.600 de puduri în medie pe an ; în cursul celor 5 ani dintre 1886 și 1890, exportul a fost mai mare decît importul). Exportul de unt de vacă și unt de oaie a fost întotdeauna mult mai mare decît importul ; volumul acestui export crește rapid : în perioada 1866—1870 au fost exportate în medie 190.000 de puduri pe an, iar în perioada 1891—1894 — 370.000 de puduri pe an. („Forțele de producție“, III, 37).

agricoli. Foarte mulți oameni vin în căutare de munci agricole în guberniile Moscova, Petersburg, Iaroslavl, Vladimir ; mai puțini, dar totuși un număr considerabil, se strămută în guberniile Novgorod, Nijni-Novgorod și în alte gubernii fără cernoziom. Așa cum rezultă din răspunsurile date de corespondenții departamentului agriculturii, în gubernia Moscova și în alte gubernii exploatarea agricolă folosește mai ales muncitori veniți din alte părți. Acest paradox – strămutarea de muncitori agricoli din guberniile agricole (mai ales din guberniile din zona centrală cu cernoziom și în parte și din cele nordice) în guberniile industriale pentru munci agricole, în schimbul muncitorilor industriali care pleacă în masă – este un fenomen extrem de caracteristic (vezi în această privință lucrarea lui S. A. Korolenko, l. c.). Mai convingător decât orice calcule și raționamente, fenomenul acesta arată că în guberniile din zona centrală cu cernoziom, care sînt cele mai slab dezvoltate din punct de vedere capitalist, nivelul de trai al poporului muncitor este incomparabil mai scăzut și situația sa incomparabil mai proastă decât în guberniile industriale, care sînt mai dezvoltate din punct de vedere capitalist ; că și în Rusia s-a generalizat în prezent fenomenul caracteristic tuturor țărilor capitaliste constînd în faptul că situația muncitorilor din industrie este mai bună decît situația muncitorilor agricoli (deoarece în agricultură la apăsarea capitalismului se adaugă apăsarea formelor precapitaliste de exploatare). De aceea și fug muncitorii din agricultură spre industrie, pe cînd în guberniile industriale nu numai că nu există o tendință spre agricultură (de pildă strămutările din aceste gubernii sînt cu desăvîrșire inexistente), dar se observă chiar o atitudine de superioritate față de „amăriții“ de muncitori agricoli, cărora li se spune „văcari“ (gub. Iaroslavl), „cazaci“ (gub. Vladimir), „oameni care scurmă pămîntul“ (gub. Moscova).

Este important să menționăm apoi că îngrijirea vitelor cere în timpul iernii un număr mai mare de muncitori decît în timpul verii. Din această cauză, precum și din cauza dezvoltării prelucrării industriale a produselor agricole, în regiunea descrisă cererea de muncitori nu numai că crește, dar se și *repartizează mai uniform pe toată durata anului și pe diferiți ani*. Materialul pe care ne putem bizui cel mai mult în studierea acestui

fapt interesant îl constituie datele cu privire la salarizare, dacă acestea sînt luate pe o serie întreagă de ani. Cităm aceste date, limitîndu-ne la grupele de gubernii velicoruse și maloruse. Lăsăm la o parte guberniile apusene, date fiind particularitățile traiului de acolo și aglomerarea artificială a populației (zona de domiciliere a evreilor), iar pe cele baltice le cităm numai pentru a ilustra relațiile care se formează în condiții în care capitalismul în agricultură este mai dezvoltat*.

Grupuri de gubernii	Medii pe 10 ani (1881—1891)			Medii pe 8 ani (1883—1891)					
	Salariul muncitorului în ruble		Salariul pe timpul verii în % față de cel anual	Salariul zilerului în perioada strîngerii recoltei, în opeici		Diferența dintre ele	Salariul zilerului în opeici		Diferența dintre ele
	ou anul	pe timpul verii		media infer.	media sup.		la însă-mînțări	media la recoltare	
I. Periferiile sudice și răsăritene	78	50	64%	64	181	117	45	97	52
II. Guberniile din zona centrală cu cernoziom	54	38	71%	47	76	29	35	58	23
III. Guberniile fără cernoziom	70	48	68%	54	68	14	40	60	11
Guberniile baltice	82	53	65%	61	70	9	60	67	7

* Primul grup (regiunea producției cerealiere capitaliste) cuprinde 8 gubernii: Basarabia, Herson, Taurida, Ekaterinoslav, Don, Samara, Saratov și Orenburg. Grupa a II-a (regiunea unde capitalismul este cel mai puțin dezvoltat) cuprinde 12 gubernii: Kazan, Simbirsk, Penza, Tambov, Reazan, Tula, Orel, Kursk, Voronej, Harkov, Poltava și Cernigov. Grupul al III-lea (regiunea producției capitaliste de lapte și de produse lactate și a capitalismului industrial) cuprinde 10 gubernii: Moscova, Tver, Kaluga, Vladimir, Iaroslavl, Kostroma, Nijni-Novgorod, Petersburg, Novgorod și Pskov. Cifrele care indică mărimea salariului reprezintă media cifrelor pe gubernii. Sursa — publicația departamentului agriculturii: „Munca salariată etc.”

Să examinăm acest tabel, în care cifrele din principalele trei coloane sînt subliniate. Prima coloană arată raportul dintre salariul pe timpul verii și salariul anual. Cu cît acest raport este mai *scăzut*, cu cît mai mult se apropie salariul pe timpul verii de salariul pe o jumătate de an, cu atît mai uniform se repartizează cererea de muncitori în cursul anului, *cu atît mai scăzut este șomajul în timpul iernii*. Sub acest raport, situația cea mai puțin favorabilă o au guberniile din zona centrală cu cernoziom, regiune în care predomină munca în dijmă și unde capitalismul este slab dezvoltat*. În guberniile industriale, în regiunea producției de lapte și de produse lactate, cererea de muncă este mai mare, iar șomajul în timpul iernii este mai redus. Atunci cînd luăm fiecare an în parte, salariul în aceste gubernii este mai stabil, după cum se vede din coloana a doua, care arată diferența dintre salariul cel mai mic și salariul cel mai mare în perioada recoltării. În sfîrșit, diferența dintre salariul care se plătește la însămînțări și cel care se plătește la strînsul recoltei este și ea mai mică în zona fără cernoziom, adică cererea de muncitori se repartizează mai uniform între sezonul de primăvară și cel de vară. Sub toate raporturile amintite, guberniile baltice sînt superioare guberniilor fără cernoziom, iar guberniile de stepă, care folosesc muncitori veniți din altă parte și unde producția la hectar prezintă cele mai mari oscilații, se disting și prin faptul că acolo salariile sînt cel mai puțin stabile. Prin urmare, datele cu privire la salarii arată că în regiunea descrisă capitalismul în agricultură nu numai că creează o cerere de muncă salariată, dar și repartizează această cerere în mod mai uniform pe tot timpul anului.

În sfîrșit, trebuie să relevăm încă una din formele de dependență față de marele proprietar a micului agricultor din regiunea descrisă. Este vorba de completarea șeptelului moșierilor prin cumpărarea de vite de la țărani. Moșierii consideră

* D-l Rudnev trage o concluzie similară: „În localitățile unde munca muncitorului cu anul are un preț relativ ridicat, salariul muncitorului pe timpul verii se apropie mai mult de jumătatea salariului anual. Prin urmare, dimpotrivă, în guberniile apusene și aproape în toate guberniile din zona centrală cu cernoziom și cu populație deasă, munca muncitorului are în timpul verii un preț foarte scăzut” (l. c., 455).

că este mai convenabil să cumpere vite de la țărani, care de nevoie le vînd „în pierdere“, decît să crească singuri vite, — la fel cum în așa-zisa industrie meșteșugărescă scupșcii de la noi preferă adesea să cumpere de la meșteșugari produsul finit la un preț ieftin, care ruinează pe meșteșugari, decît să confecționeze acest produs în atelierele proprii. Faptul acesta, care dovedește starea de extremă decădere a micului producător, care arată că în societatea contemporană micul producător se poate menține numai printr-o nelimitată reducere a nevoilor sale, a fost transformat de către d-l V. V. într-un argument în favoarea micii producții „populare“ l... „Sîntem îndreptățiți să tragem concluzia că marii noștri proprietari... nu dau dovadă de suficientă independență... Țăranul însă... dă dovadă de mai multă capacitate de a-și îmbunătăți în mod real gospodăria“ („Curente progresiste“, 77). Această lipsă de independență se manifestă în faptul că „proprietarii noștri care se ocupă cu producția de produse lactate... acaparează (vacile) țăranilor la un preț care rareori se ridică la jumătatea costului creșterii acestora și care de obicei nu este mai mare de $\frac{1}{3}$ sau chiar $\frac{1}{4}$ din acest cost“ (ibid, 71). Capitalul comercial al proprietarilor crescători de vite și-a subordonat în întregime pe țăranii cu gospodărie mică, transformîndu-i în grăjdari ai săi, care cresc, pentru o plată derizorie, vite pentru el, iar pe femeile lor în mulgătoare, în serviciul lui *. S-ar părea că de aici ar trebui să decurgă concluzia

* Iată două aprecieri asupra nivelului de trai și condițiilor de trai ale țăranului rus în general. În „Nimicurile vieții“, M. E. Saltîkov scrie despre „Țăranul gospodar“... „Țăranul are nevoie de toate; dar mai mult decît de orice el are nevoie de ...capacitatea de a se istovi, de a nu-și cruța munca proprie... Țăranul gospodar pur și simplu moare muncind“. „Și femeia și copiii mai mari, toți se chinuie mai rău ca la ocnă“.

În articolul „Lizar“ („Severnîi Kurier“, 1899, nr. 1) V. Veresaiev vorbește despre țăranul Lizar din gubernia Pskov, care propovăduiește folosirea de picături etc. pentru „stîrpirea omului“. „Mai tirziu — remarcă autorul — am auzit adesea de la medicii și mai ales de la moașele zemstvelor că nu rareori li se întimplă să primească astfel de rugăminți din partea bărbaților și a femeilor de la țară“. „Viața care se mișcă într-o anumită direcție a folosit toate căile, iar în cele din urmă s-a împotmolit într-o fundătură. Nu există ieșire din această fundătură. Și iată că în mod firesc se conturează și devine tot mai coaptă o nouă rezolvare a problemei“.

Situația țăranului în societatea capitalistă este într-adevăr fără ieșire și duce „în chip firesc“ atît în Rusia obștilor, cît și în Franța agriculturii parcelare, la o nefirescă... nu „rezolvare a problemei“, bineînțeles, ci la un mijloc nefiresc de a amîna pieirea micii gospodării. (Notă la ediția a 2-a).

că este lipsit de sens să fie frînată transformarea capitalului comercial în capital industrial, că este lipsit de sens să fie susținută mica producție, care duce la scăderea nivelului de trai al producătorului sub nivelul de trai al muncitorului agricol. Dar d-l V. V. raționează altfel. El este încântat de „sîrghința” (pag. 73, l. c.) depusă de țaran în îngrijirea vitelor; el este încântat de „frumoasele rezultate în creșterea vitelor” obținute de femei, „care își petrec toată viața lîngă vacă și lîngă oi” (80). Gîndiți-vă numai, ce fericire! „Toată viața lîngă vacă” (al cărei lapte se duce la separatorul de frișcă perfecționat); și drept recompensă pentru această viață – primește un „sfert din costul” cheltuielilor de întreținere a acestei vaci! Într-adevăr, în aceste condiții, cum să nu te pronunți pentru „mica producție populară”!

V. CONTINUARE. DESCOMPUNEREA ȚĂRANIMII ÎN REGIUNEA PRODUCȚIEI DE LAPTE ȘI DE PRODUSE LACTATE

În aprecierile literaturii privind problema influenței producției de lapte și produse lactate asupra situației țărănimii ne lovim de contradicții permanente: pe de o parte se arată progresul economiei, creșterea veniturilor, îmbunătățirea tehnicii agricole, înzestrarea cu unelte perfecționate; pe de altă parte – înrăutățirea alimentației, crearea unor noi forme de înrobire și ruinare a țaranilor. După cele expuse în capitolul al II-lea, aceste contradicții nu trebuie să ne mire: noi știm că aprecierile opuse se referă la grupuri opuse ale țărănimii. Pentru a ne face o idee mai precisă despre acest lucru, vom lua datele referitoare la clasificarea gospodăriilor țărănești după numărul vacilor existente în fiecare gospodărie*.

* Datele statisticii zemstvelor după „Culegerea rezumativă” a d-lui Blagoveșcenski. Circa 14.000 de gospodării din aceste 18 județe nu sînt repartizate după numărul de vaci; în total sînt 303.262 de gospodării, iar nu 289.079. D-l Blagoveșcenski aduce date asemănătoare pentru încă 2 județe din guberniile cu cernoziom, dar, după cît se vede, aceste județe nu sînt tipice. În 11 județe din gubernia Tver („Culegere de date statistice”, XIII, 2) procentul de gospodării fără vaci printre gospodăriile cu pămînt lotual nu este prea mare (9,8), dar 21,9% din gospodăriile cu 3 vaci și mai mult, concentrează în mîna lor 48,4% din numărul total al vacilor. Procentul gospodăriilor fără cai este de 12,2%; gospodăriile cu 3 cai și mai mulți reprezintă numai 5,1%, ele neavînd decît 13,9% din numărul total al cailor. Remarcăm în treacăt că și în celelalte gubernii fără cernoziom se înregistrează o mai mică concentrare a cailor (în comparație cu concentrarea vacilor).

Grupuri de gospodării	18 județe din guberniile Petersburg, Moscova, Tver și Smolensk					Gubernia Petersburg, 6 județe				
	Numărul gospodăriilor	%	Numărul vacilor	%	La 1 gosp. revin vaci	Numărul gospodăriilor	%	Numărul vacilor	%	La 1 gosp. revin vaci
Gospodării fără vaci	59.336	20,5	—	—	—	15.196	21,2	—	—	—
„ cu 1 vacă	91.737	31,7	91.737	19,8	1	17.579	24,6	17.579	13,5	1
„ cu 2 vaci	81.937	28,4	163.874	35,3	2	20.050	28,0	40.100	31,0	2
„ cu 3 vaci și mai mult	56.069	19,4	208.735	44,9	3,7	18.676	26,2	71.474	55,5	3,8
<i>Total</i>	289.079	100	464.346	100	1,6	71.501	100	129.153	100	1,8

Prin urmare repartizarea vacilor între țărani din zona fără cernoziom se dovedește a fi foarte asemănătoare cu repartizarea vitelor de muncă între țărani din guberniile cu cernoziom (vezi cap. II). Totodată, în regiunea descrisă, concentrarea vitelor de lapte se dovedește a fi mai puternică decât concentrarea vitelor de muncă. Aceasta arată în mod vădit că descompunerea țărănimii este strâns legată tocmai de forma locală de agricultură cu caracter comercial. Aceeași legătură o indică, după cât se vede, și următoarele date (din păcate, nu destul de complete). Dacă luăm datele totalizate ale statisticii zemstvelor (d-1 Blagoveșcenski ; datele privind 122 de județe din 21 de gubernii), obținem la 1 gospodărie, în medie, 1,2 vaci. Prin urmare, în zona fără cernoziom țărănimea este, după cât se vede, mai bogată în vaci decât țărănimea din zona cu cernoziom, iar țărănimea din gubernia Petersburg este în general încă și mai bogată decât cea din zona fără cernoziom. Pe de altă parte, în 123 de județe din 22 de gubernii procentul gospodăriilor fără vaci este de 13⁰/₀, pe când în cele 18 județe luate de noi el este de 17%, iar în cele 6 județe din gubernia Petersburg – de 18,8⁰/₀. Prin urmare, descompunerea țărănimii (din acest punct de vedere) este cel mai mult accentuată în gubernia Petersburg, apoi în zona fără cernoziom în general. Aceasta dovedește că tocmai agricultura cu caracter *comercial* este principalul factor al descompunerii țărănimii.

Din datele citate se vede că aproximativ jumătate din numărul gospodăriilor țărănești (gospodăriile fără vaci și cele cu o vacă) nu au decât ponoase de pe urma avantajelor producției de lapte și de produse lactate. Țăranul care are o vacă va vinde laptele numai de nevoie, înrăutățind alimentația copiilor săi. Dimpotrivă, circa o cincime din numărul gospodăriilor (cele cu 3 vaci și mai mult) concentrează în mâna lor, probabil, mai mult de jumătate din întreaga producție de lapte și de produse lactate, deoarece în aceste gospodării calitatea vitelor și rentabilitatea gospodăriei sînt mai mari

decît la țăranul „mijlociu“*. Datele privitoare la o regiune unde producția de lapte și de produse lactate și capitalismul în general sînt foarte dezvoltate constituie o interesantă ilustrare a acestei concluzii. E vorba de județul Petersburg**. Producția de lapte și de produse lactate este deosebit de dezvoltată în localitățile de vilegiatură ale județului, care sînt populate mai ales de ruși; aici cea mai mare dezvoltare o au culturile de ierburi furajere (23,5% pămînt lotual arabil față de 13,7% în județ), culturile de ovăz (52,3% din pămîntul arabil) și de cartofi (10,1%). Agricultură se află sub influența directă a pieței din Petersburg, care are nevoie de ovăz, cartofi, fîn, lapte și forță de muncă cabalină (l. c., 168). Cu „producția de lapte și de produse lactate“ se ocupă 46,3% din numărul familiilor populației înregistrate. Laptele obținut de la 91% din numărul total al vacilor este destinat vînzării. Venitul obținut din această îndeletnicire se ridică la 713.470 de ruble (203 ruble de familie, 77 de ruble de fiecare vacă). Cu cît localitatea este situată mai aproape de Petersburg, cu atît calitatea vitelor și îngrijirea lor sînt mai bune. Desfacerea laptelui se face în două feluri: 1) pe loc, scușcicilor și 2) la Petersburg, „fermelor de produse lactate“ etc. Acest din urmă mod de desfacere este incomparabil mai avantajos, dar „majoritatea gospodăriilor, care au una sau două vaci, cîteodată chiar mai multe, sînt lipsite... de posibilitatea de a-și trimite produsul direct la Petersburg“ (240) – fie din cauză că nu au cal, fie pentru motivul că transportul de cantități mici nu este avantajos etc. Printre scușcici figurează nu numai negustorii-specialiști în materie, dar și persoane care au o

* Trebuie să avem în vedere aceste date referitoare la grupurile opuse ale țărănimii atunci cînd întîlnim, de pildă, aprecieri nefîntemeiate de felul acesta: „Venitul între 20 și 200 de ruble pe an de gospodărie, realizat din creșterea vitelor de lapte, constituie pe vasta întindere a guberniilor nordice nu numai o pîrghie dintre cele mai importante pentru extinderea și îmbunătățirea creșterii vitelor, dar el a avut influență și asupra îmbunătățirii agriculturii și chiar asupra scăderii strămutărilor în scopul căutării de lucru, deschiind populației posibilități de lucru acasă — atît la îngrijirea vitelor cît și la amenajarea terenurilor lăsate pînă atunci în paragină“. („Forțele de producție“, III, 18). În general strămutările nu scad, ci cresc. În unele regiuni însă scăderea poate să rezulte fie dintr-o creștere a procentului de țărani înstăriți, fie din dezvoltarea „muncii la domiciliu“, adică a muncii salariate folosite de întreprinzătorii rurali din localitate.

** „Materiale statistice cu privire la economia guberniei Petersburg“. Partea a V-a, secțiunea a II-a, Petersburg, 1887.

producție proprie de lapte și de produse lactate. Iată date privind 2 plăși din județ :

Două plăși din jud. Petersburg	Numărul familiilor	Numărul vasilor de care dispun	La 1 familie	„Cîștigul” acestor familii, ruble	Revine cîștig	
					la 1 familie	la 1 vacă
Familii care vînd lapte scușcoicilor	441	1.129	2,5	14.884	33,7	13,2
Familii care desfac laptele la Petersburg	119	649	5,4	29.187	245,2	44,9
<i>Total</i>	560	1.778	3,2	44.071	78,8	24,7

De aici putem deduce în ce măsură se bucură de avantajele producției de lapte și produse lactate întreaga țărănime din zona fără cernoziom, în rîndurile căreia, după cum am văzut, concentrarea vitelor de lapte este și mai mare decît în rîndurile acestor 560 de familii. Rămîne să adăugăm că 23,10% din familiile țărănești din județul Petersburg folosesc muncitori salariați (printre care și aici, ca și pretutindeni în agricultură, predomină muncitorii zileri). „Avînd în vedere că muncitori agricoli angajează aproape exclusiv familiile care au gospodărie agricolă completă” (și asemenea familii nu reprezintă în județ decît 40,40% din numărul total al familiilor), „trebuie să tragem concluzia că mai mult de jumătate din aceste gospodării nu se pot dispensa de munca salariată” (158).

Așadar, în cele mai diferite regiuni ale Rusiei, în gubernia Petersburg și în gubernia Taurida, să zicem, relațiile social-economice din cadrul „obștii” se dovedesc a fi absolut identice. Din rîndurile „țăranilor-plugari” (expresia este a d-lui N.—on) se desprind și aici, ca și acolo, un număr mic de întreprinzători rurali și o mulțime de proletari rurali. Particularitatea agriculturii constă în aceea că capitalismul își subordonează într-o regiune o ramură a agriculturii, în altă regiune — altă ramură, ceea ce face ca relații economice identice să-și găsească expresia în cele mai diferite forme agronomice și de trai.

Stabilind că în regiunea descrisă țărănimea se diferențiază în clase opuse, vom înțelege ușor părerile contradictorii care se emit de obicei în ceea ce privește rolul producției de lapte și de produse lactate. Este cu totul firesc ca pentru țărănimea înstărită aceasta să constituie un imbold în ceea ce privește dezvoltarea și îmbunătățirea agriculturii, ceea ce are drept rezultat o răspîndire a culturilor de ierburi furajere, care devin o parte integrantă necesară creșterii vitelor în scopuri comerciale. În gubernia Tver, de pildă, se constată o dezvoltare a culturilor de ierburi furajere, iar în județul Kașin, care stă în fruntea județelor din gubernie, $\frac{1}{6}$ din numărul gospodăriilor cultivă actualmente trifoi („Culegere“, XIII, 2, pag. 171). Este interesant de relevat totodată că pe terenurile cumpărate culturile de ierburi furajere ocupă o parte mai mare a pământului cultivat decît pe lot : burghezia țărănească preferă, firește, posesiunii în cadrul obștii proprietatea privată asupra pământului *. În „Privire asupra guberniei Iaroslavl“ (partea a II-a, 1896) întîlnim de asemenea o mulțime de indicații cu privire la creșterea culturilor de ierburi furajere, și aceasta iarăși îndeosebi pe terenuri cumpărate sau pe terenuri luate în arendă **. În aceeași publicație se găsesc indicații cu privire la răspîndirea uneltelor perfecționate ca : pluguri de fier, mașini de treierat, tăvăluge etc. O puternică dezvoltare ia producția de unt și brînzetură. Încă la începutul deceniului al 9-lea s-a constatat în gubernia Novgorod, concomitent cu o scădere și o înrăutățire generală a creșterii vitelor la țărani, îmbunătățirea acesteia în unele localități, unde există posibilități de a desface convenabil laptele sau unde s-a statornicit de multă vreme practica hrănirii artificiale a vițelilor (*Bicikov* : „Studiu asupra situației economice și a gospodăriei țăranilor din trei plăși ale județului Novgorod pe baza recensămîntului pe gos-

* O îmbunătățire esențială în întreținerea vitelor mari s-a constatat numai acolo unde s-a dezvoltat producția de lapte pentru piață (pag. 219, 224).

** Pag. 39, 65, 136, 150, 154, 167, 170, 177 și altele. Sistemul dărilor, rămas la noi același de dinainte de reformă, frînează și aici progresul agriculturii. „Din cauza desimii gospodăriilor — scrie un corespondent — culturile de ierburi furajere sînt introduse în plasă pretutîndeni, trifoiul însă se vinde pentru plata restanțelor de dări“ (91). În această gubernie dările sînt cîteodată așa de mari, încît gospodarul care își cedează pămîntul este nevoit să mai plătească din buzunarul său o anumită sumă noului posesor al lotului.

podării". Novgorod, 1882). Hrănirea artificială a vițelilor, care reprezintă și ea una din formele de creștere a vitelor în scop comercial, constituie în genere o îndeletnicire destul de răspândită în guberniile Novgorod, Tver și în general în apropiere de capitale (vezi „Munca salariată etc.", publicația departamentului agriculturii). „Această îndeletnicire – spune d-l Bîcikov – constituie în fond un venit al țăranilor care au un mare număr de vaci și care și fără aceasta sînt țărani înstăriți, deoarece la o singură vacă, și uneori chiar la două vaci cu lapte puțin, hrănirea artificială a vițelilor este de neconceput" (l. c., 101) *.

Dar cel mai caracteristic indiciu al succeselor economice ale burgheziei țărănești în regiunea descrisă este faptul că țăranii angajează muncitori. Proprietarii funciari din partea locului își dau seama că încep să fie concurați, și în comunicările pe care le dau departamentului agriculturii explică uneori lipsa de muncitori prin faptul că aceștia sînt angajați de către țăranii înstăriți („Munca salariată", 490). Angajarea de muncitori de către țărani se constată și în guberniile Iaroslavl, Vladimir, Petersburg, Novgorod (l. c., passim). O sumă de indicații asemănătoare sînt presărate și în „Privire asupra guberniei Iaroslavl".

Toate aceste progrese ale minorității înstărite apasă însă greu asupra masei țăranilor săraci. Iată, de pildă, în plasa Koprina, jud. Rîbinsk, gub. Iaroslavl, se constată o răspîndire a fabricilor de brînzeturi din inițiativa „lui V. I. Blandov, cunoscutul fondator al artelurilor pentru producția de brînzeturi" **. „Țăranii mai săraci care au cîte o singură vacă, ducînd... laptele" (la fabrica de brînzeturi), „își prejudiciază,

* Remarcăm în treacăt că diversitatea de „îndeletniciri" ale țăranimii locale l-a determinat pe d-l Bîcikov să distingă două tipuri de țărani cu îndeletniciri după mărimea cîștigului realizat. S-a constatat că 3.251 de oameni (27,4% din populație) cîștigă mai puțin de 100 de ruble, cîștigul lor însumînd 102.000 de ruble, adică 31 de ruble de fiecare. Peste 100 de ruble cîștigă 454 de oameni (3,8% din populație): cîștigul lor însumează 107.000 de ruble, adică 238 de ruble de fiecare. Din primul grup fac parte mai ales tot felul de muncitori salariați, din cel de-al doilea grup — negustorii, negustorii de fîn, proprietarii de exploatare forestiere și alții.

** „Artelurile pentru producția de brînzeturi" din plasa Koprina figurează în „Indicatorul fabricilor și uzinelor", iar firma Blandov este cea mai mare firmă în producția de brînzeturi: în 1890 ea stăpînea 25 de fabrici, situate în șase gubernii diferite.

bineînțeleș, alimentația“, în timp ce țărani înstăriți îmbunătățesc rasa vitelor (pag. 32-33). Printre diferitele categorii de muncă salariată se constată și angajarea la fabricile de brînzeturi; dintre țărani tineri se formează un contingent de meșteri în fabricarea brînzeturilor. În județul Poșehonie „numărul fabricilor de brînzeturi și al fabricilor de unt crește an de an tot mai mult“, dar „folosul pe care fabricile de brînzeturi și cele de unt îl aduc gospodăriei țărănești cu greu compensează dezavantajele pe care fabricile de brînzeturi și cele de unt de la noi le aduc traiului țăranilor“. După cum mărturisesc țărani înșiși, ei sînt nevoiți adesea să rabde de foame, deoarece de îndată ce într-o localitate oarecare ia ființă o fabrică de brînzeturi, produsele de lapte iau calea spre aceste fabrici de brînzeturi și spre fabricile de unt, iar țărani se hrănesc de obicei cu lapte diluat cu apă. Se dezvoltă sistemul plății prin mărfuri (pag. 43, 54, 59 și altele), așa încît este cazul să regretăm că legea care interzice în fabricile „capitaliste“ plata în mărfuri nu se extinde și asupra micii producții „populare“ de la noi*.

Prin urmare, părerile persoanelor care cunosc nemijlocit problema confirmă concluzia noastră că progresul în agricultura locală are efecte pur negative asupra majorității țăranilor. Progresul agriculturii cu caracter comercial înrăutățește situația grupurilor inferioare ale țărănimii și le înlătură definitiv din rîndurile agricultorilor. Remarcăm faptul că în literatura narodnică a fost arătată această contradicție dintre progresul

* Iată o apreciere caracteristică a d-lui Starfi Maslodol (pseudonim care înseamnă: Bătrîn producător de unt. — *Nota trad.*): „Cine a văzut și cunoaște satul actual și își aduce aminte de satul de acum 40-50 de ani va fi uimit de deosebirea dintre ele. În satele de altădată, casele țăranilor erau la fel atît în ceea ce privește aspectul lor exterior, cît și interiorul lor; acum însă alături de coșoabe stau case mari, frumos zugrăvite; alături de oameni săraci lipiți pămîntului trăiesc bogătași; alături de umiliți și obidiți — oameni care huzuresc și se veselesc. Înainte vreme întâlneam adesea localități în care nu exista nici un țăran lipsit de pămînt și fără gospodărie; acum însă în fiecare sat sînt cel puțin cinci, dacă nu chiar zece țărani de aceștia. Și trebuie să spunem adevărul: producția de unt are o mare vină în această transformare a satului. Într-un răstimp de 30 de ani, producția de unt a îmbogățit pe mulți, le-a zugrăvit casele; în perioada dezvoltării producției de unt, mulți țărani furnizori de lapte și-au îmbunătățit starea materială, și-au mărit numărul de vite, au cumpărat în tovarășie sau singuri pămînt, dar și mai mulți dintre ei au sărăcit, iar în sate au apărut țărani lipsiți de pămînt și fără gospodărie, precum și țărani săraci lipiți pămîntului“. („Jizn“, 1899, nr. 8, citat din „Severnii Krai“, 1899, nr. 223). (*Notă la ediția a 2-a*).

producției de lapte și de produse lactate și înrăutățirea alimentației țăranilor (pentru prima oară, pare-se, de Engelhardt). Dar tocmai din acest exemplu se poate vedea cât de îngust apreciază narodnicii fenomenele care se produc în rîndurile țăranimii și în agricultură. Ei observă contradicția într-o formă, într-o regiune, – și nu înțeleg că ea este proprie întregii orînduirii social-economice, manifestîndu-se peste tot sub forme diferite. Ei observă caracterul contradictoriu al unei „îndeletniciri rentabile“, – și preconizează cu stăruință „dezvoltarea“ în rîndurile țăranilor a tot felul de alte „îndeletniciri locale“. Ei observă caracterul contradictoriu al unuia dintre progresele înregistrate în agricultură, – și nu înțeleg că mașinile, de pildă, au și în agricultură absolut aceeași însemnătate politică-economică pe care o au și în industrie.

VI. REGIUNEA CULTURILOR DE IN

Ne-am oprit destul de amănunțit asupra descrierii primelor două regiuni ale agriculturii cu caracter capitalist, date fiind proporțiile lor vaste și caracterul tipic al relațiilor care există acolo. În continuarea expunerii ne vom mărgini la date mai sumare cu privire la unele regiuni dintre cele mai importante.

Inul este cea mai importantă dintre așa-zisele „plante tehnice“. Însuși termenul acesta ne arată că aici avem de-a face tocmai cu agricultura cu caracter *comercial*. De pildă, în gubernia Pskov, gubernie producătoare „de in“, acesta reprezintă pentru țăran de mult „primul ban“, după cum spun localnicii („Culegere de statistici militare“, 260). Producția de in este pur și simplu unul dintre mijloacele de a-și procura bani. În linii generale epoca de după reformă se caracterizează printr-o indiscutabilă dezvoltare a cultivării inului în scopuri comerciale. Astfel, la sfîrșitul deceniului 1860–1870, volumul producției de in a Rusiei reprezenta circa 12.000.000 de puduri de fibre (ibid., 260) ; la începutul deceniului 1880–1890 – 20.000.000 de puduri de fibre („Analiză istorică-statistică a industriei din Rusia“, vol. I, Petersburg, 1883, pag. 74) ; în prezent, în cele 50 de gubernii ale Rusiei europene se

strîng peste 26.000.000 de puduri de fibre de in *. În regiunea propriu-zisă a culturilor de in (19 gubernii din zona fără cer-noziom), suprafața culturilor de in a variat în ultimul timp astfel : 1893 – 756.600 des. ; 1894 – 816.500 des. ; 1895 – 901.800 des. ; 1896 – 952.100 des. și 1897 – 967.500 des. În întreaga Rusie europeană (50 de gubernii) au fost cultivate cu in în 1896 – 1.617.000 des., iar în 1897 – 1.669.000 des. („Vestnik Finansov“, ibid., și 1898, nr. 7) față de 1.399.000 des. la începutul deceniului 1890–1900 („Forțele de producție“, I, 36). Aprecierile generale din literatura economică indică de asemenea o creștere a cultivării inului în scopuri comerciale. De pildă, în ceea ce privește primele două decenii de după reformă, „Analiza istorică-statistică“ constată că „regiunea în care inul este cultivat în scopul prelucrării industriale s-a mărit cu cîteva gubernii“ (l. c., 71), fapt asupra căruia a exercitat o deosebită influență extinderea rețelei de cale ferată. La începutul deceniului al 9-lea d-l V. Prugavin a scris despre județul Iuriev, gubernia Vladimir : „În ultimii 10–15 ani cultivarea inului... a devenit aici extrem de răspîdită“. „Unii gospodari cu familie numeroasă vînd în fiecare an in în valoare de 300–500 de ruble și chiar mai mult... În orașul Rostov... se cumpără“ (in pentru sămință)... „Țăranii din partea locului dau multă atenție alegerii seminței“ („Obștea sătească, meșteșugurile și gospodăria agricolă din județul Iuriev, gubernia Vladimir“. Moscova, 1884, pag. 86–89). În culegerea de date statistice ale zemstvelor cu privire la gubernia Tver (vol. XIII, partea a 2-a) se constată că „principalele cereale de primăvară, orzul și ovăzul, cedează locul cartofilor și inului“ (pag. 151) ; în unele județe inul ocupă

* După datele Comitetului central de statistică, media din perioada 1893–1897 este de 26.291.000 de puduri. Vezi „Vestnik Finansov“, 1897, nr. 9, și 1898, nr. 6. În ceea ce privește perioada anterioară, datele statistice cu privire la producția de in se caracterizau printr-o mare lipsă de precizie ; tocmai de aceea am preferat să folosim calculele aproximative bazate pe compararea, făcută de specialiști, a celor mai diferite izvoare. Sînt ani în care proporțiile producției de in prezintă oscilații considerabile. Tocmai de aceea d-l N.—on, de pildă, care s-a apucat să tragă cele mai îndrăznețe concluzii despre o „scădere“ a producției de in și despre o „restringere a culturilor de in“ („Studii“, pag. 236 și urm.) pe baza unor date de șase ani, a ajuns la erori foarte ciudate (vezi la P. B. Struve analiza acestora în „Note critice“, pag. 233 și urm.). La cele expuse în text adăugăm că, după datele citate de d-l N.—on, întinderea maximă a culturilor de in în perioada 1880–1890 a fost de 1.372.000 des., iar recolta de fibre — de 19.245.000 de puduri, în timp ce în 1896–1897 întinderea culturilor s-a ridicat la 1.617.000—1.669.000 des., iar recolta de fibre la 31.713.000—30.139.000 de puduri.

între $\frac{1}{3}$ și $\frac{3}{4}$ din terenurile cu culturi de primăvară, de pildă în județele Zubțov, Kașin și altele, „în care cultivarea inului a căpătat un caracter de îndeletnicire net speculativă“ (pag. 145), dezvoltându-se deosebit de puternic pe țelinele și pîrloagele luate în arendă. Totodată se constată că în unele gubernii, unde există încă terenuri neocupate (terenuri înțele-nite, locuri părăginite, terenuri despădurite), cultivarea inului se extinde în chip deosebit, pe cînd în alte gubernii, în care inul se cultivă de mult timp, „cultura inului ori își menține propor-țiile dinainte, ori chiar cedează locul unor culturi nou intro-duse, de pildă cultura rădăcinoaselor, a legumelor etc.“ („Vest-nik Finansov“, 1898, nr. 6, pag. 376, și 1897, nr. 29), adică cedează locul altor ramuri de agricultură cu caracter comercial.

Cît privește exportul de in în străinătate, în primele două decenii de după reformă el a crescut foarte rapid : de la 4.600.000 de puduri în medie pe perioada 1857-1861 la 8.500.000 de puduri între 1867 și 1871 și la 12.400.000 de puduri între 1877 și 1881, după aceea însă exportul s-a oprit parcă la volumul său anterior, reprezentînd în medie 13.300.000 de puduri în perioada 1894-1897*. Dezvoltarea cultivării inului în scopuri comerciale a dus, firește, la un schimb nu numai între agricultură și industrie (vînzare de in și cumpărare de produse fabricate), dar și la un schimb între *diferitele ramuri de agricultură cu caracter comercial* (vînzare de in și cumpărare de cereale). Iată date cu privire la acest interesant fenomen, care arată în mod concret că piața internă pentru capitalism se creează nu numai prin aceea că populația este sustrasă de la agricultură la industrie, dar și prin specia-lizarea agriculturii cu caracter comercial ** :

Traficul de mărfuri pe calea ferată înspre și din guberina Pskov (gubernia „a inului“).
(Cifre medii în mii de puduri)

Perioade	S-a scos in	S-au adus grîne și făină
1860-1861	255,9	43,4
1863-1864	551,1	464,7
1865-1866	793,0	842,6
1867-1868	1.053,2	1.157,9
1869-1870	1.406,9	1.809,3

* Datele se referă la exportul de in, fuior de in și cîlți. Vezi „Analiza istorică-statistică“, P. Struve, „Note critice“ și „Vestnik Finansov“, 1897, nr. 26, și 1898, nr. 36.

** Vezi N. Strokin. „Cultura inului în gubernia Pskov“, Petersburg, 1882. Autorul a împrumutat aceste date din „Lucrările“ comisiei pentru dări.

Dar ce efecte are această dezvoltare a cultivării inului în scopuri comerciale asupra țărănimii, care, după cum se știe, este principalul producător de in? * „Trecînd prin gubernia Pskov, observînd viața economică de acolo, nu poți să nu constăți că, alături de cîteva sate și comune mari și bogate, se află unele extrem de sărace; *aceste extreme constituie trăsătura caracteristică a vieții economice a regiunii producătoare de in*“. „Oamenii au fost cuprinși de febra cultivării inului“, și „cea mai mare parte“ a venitului provenit din cultivarea inului „rămîne în mîna scupșcicilor și în mîna aceluia care dau în arendă pămînt spre a fi cultivat cu in“ (Strokin, 22–23). Arenalurile ruinate reprezintă o adevărată „rentă în bani“ (vezi mai sus), și masa țărănilor se află „într-o stare de dependență totală, lipsită de orice perspectivă“ (Strokin, *ibid.*) față de scupșcici. Dominația capitalului comercial s-a statornicit în această regiune de vreme îndelungată **, iar ceea ce caracterizează epoca de după reformă este uriașa concentrare a acestui capital, subminarea monopolului exercitat de micii scupșcici de altădată, constituirea unor „oficii pentru achiziționarea inului“, care au acaparat întregul comerț de in. „Însemnătatea cultivării inului – spune d-l Strokin referindu-se la gubernia Pskov – se exprimă... în concentrarea capitalurilor în cîteva mîini“ (pag. 31). Creînd această febră a cultivării inului, capitalul a ruinat mase de mici agricultori, care înrăutățeau calitatea inului, sleiau pămîntul, ajungeau în situația de a ceda loturile și în cele din urmă îngroșau rîndurile muncitorilor „care se strămutau în căutare de lucru“. Aceasta în timp ce o minoritate neînsemnată de țărani înstăriți și de negustori a căpătat posibilitatea – și a fost silită de concurență – să introducă unele perfecționări tehnice. Au început să se răspîndească mașinile Coutais de bătut in, atît cele manuale (costînd pînă la 25 de ruble) cît și cele cu cai (care sînt de trei ori mai scumpe). În 1869 existau în

* Din 1.399.000 des. de pămînt cultivat cu in, 745.400 des. se află în zona fără cernoziom, unde numai 13% aparțin proprietarilor. În zona cu cernoziom, din 609.600 des. de pămînt cultivat cu in, 44,4% aparțin proprietarilor („Forțele de producție“, I, 36).

** Încă „Culegerea de statistici militare“ arată că „inul cultivat de țărani este adeseori în realitate proprietatea bulinilor“ (denumirea locală a micilor scupșcici), „iar țăranul nu este decît un lucrător pe ogorul său“ (505). Comp. „Analiza istorică-statistică“ pag. 88.

gubernia Pskov numai 557 de mașini de acest fel, iar în 1881 – 5.710 (4.521 de mașini manuale și 1.189 de mașini cu cai) *. „În momentul de față – citim în „Analiza istorică-statistică“ – fiecare familie țărănească înstărită care se ocupă cu cultivarea inului are o mașină Coutais manuală, care a căpătat chiar denumirea de «mașina de bătut in din Pskov»“ (l. c., 82–83). În capitolul al II-lea am văzut raportul dintre gospodarii „înstăriți“, care introduc mașini, și restul țărănimii. În locul mașinilor rudimentare, care curățau semințele extrem de prost, zemstva din Pskov a început să introducă mașini perfecționate pentru curățatul semințelor (trioare), și „unii țărani mai înstăriți“ consideră că e convenabil să cumpere ei înșiși aceste mașini, pe care le dau cu chirie cultivatorilor de in („Vestnik Finansov“, 1897, nr. 29, pag. 85). Scupșiciei de in mai mari instalează uscătorii, prese, angajează muncitori pentru sortarea și melișatul inului (vezi exemplul citat de d-l V. Prugavin, l. c., 115). În sfârșit, trebuie să adăugăm că obținerea fibrelor de in necesită deosebit de multe brațe de muncă: se consideră că pentru a cultiva o deseatină de in este nevoie de 26 de zile de muncă agricolă propriu-zisă și de 77 de zile pentru extragerea fibrelor din tulpine („Analiza istorică-statistică“, 72). De aceea dezvoltarea cultivării inului face ca, pe de o parte, agricultorul să aibă de lucru în timpul iernii, iar pe de altă parte să apară cererea de muncă salariată din partea moșierilor și țărănilor înstăriți care se ocupă cu cultivarea inului (vezi în această privință exemplul din cap. III, § VI).

Prin urmare, și în regiunea de cultivare a inului, dezvoltarea agriculturii cu caracter comercial duce la dominația capitalului și la descompunerea țărănimii. Acest din urmă proces este, fără îndoială, frânat într-o foarte mare măsură de arenzile ruinătoare de mari **, de apăsarea exercitată de capitalul comercial, de faptul că țărăniile sînt legați de lot și de plățile mari pentru pămîntul lotual. De aceea, cu cît cum-

* Strokin, 12.

** În momentul de față arenzile care se plătesc pentru pămînturile cultivate cu in sînt în scădere, datorită faptului că a scăzut prețul inului, dar întinderea culturilor de in nu s-a redus, în 1896 de pildă, în regiunea Pskov, regiune producătoare de in („Vestnik Finansov“, 1897, nr. 29).

părările de pământ de către țărani * și strămutările în căutare de lucru ** se vor extinde mai mult, cu cât uneltele și metodele perfecționate folosite în agricultură vor deveni mai răspândite, cu atât mai repede capitalul industrial va înlătura capitalul comercial, cu atât mai repede se va forma o burghezie sătească ieșită din rîndurile țărănimii, și sistemul capitalist va înlătura sistemul de gospodărie moșierească bazat pe munca în dijmă.

VII. PRELUCRAREA TEHNICĂ A PRODUSELOR AGRICOLE

Am avut mai sus prilejul să observăm (cap. I, § I) că autorii de lucrări agricole, împărțind sistemele practicate în agricultură după principalul produs destinat pieței, încadrează într-o categorie deosebită sistemul de gospodărie bazată pe prelucrarea industrială sau tehnică. Esența acestui sistem constă în aceea că, înainte de a fi consumat (individual sau productiv), produsul agricol este supus unei prelucrări tehnice. Stabilimentele care efectuează această prelucrare sau fac parte din aceleași gospodării în care se cultivă produsul brut, sau aparțin unor întreprinzători care cumpără produsul de la agricultori. Din punctul de vedere al economiei politice, deosebirea dintre aceste două tipuri nu este esențială. Dezvoltarea prelucrării tehnice a produselor agricole are o foarte mare însemnătate în problema dezvoltării capitalismului. În primul rînd, această creștere reprezintă una din formele de dezvoltare a agriculturii cu caracter comercial, și anume o formă care arată în chip deosebit de pregnant că agricultura se transformă într-o ramură industrială cu caracter capitalist. În al doilea rînd, dezvoltarea prelucrării tehnice a produselor agricole este de obicei indisolubil legată de progresul tehnic

* Gubernia Pskov este una dintre primele gubernii din Rusia în ceea ce privește dezvoltarea cumpărărilor de pământ de către țărani. După datele „Cu-
legerii de materiale statistice cu privire la situația economică a populației ru-
rale“ (publicație a cancelariei comitetului de miniștri), în această gubernie
pământurile țărănești provenite din cumpărare reprezintă 23% din întinde-
rea pământului lotual bun pentru a fi folosit; în toate cele 50 de gubernii,
acesta este procentul maxim. De fiecare persoană de sex bărbătesc din rîndu-
rile populației țărănești existentă la 1 ianuarie 1892 revin 0,7 des. de pământ
provenit din cumpărare; sub acest raport numai guberniile Novgorod și Tau-
rida sînt superioare guberniei Pskov.

** După datele statistice, în gubernia Pskov, în perioada 1865—1875 și
1896, strămutările bărbaților au crescut aproape de 4 ori („Îndeletnicirile popu-
lației țărănești din gubernia Pskov“, Pskov, 1898, pag. 3).

al agriculturii : pe de o parte, chiar producția de materii prime în vederea prelucrării cere adesea îmbunătățirea agrotehnicii (de pildă cultivarea rădăcinoaselor) ; pe de altă parte, deșeurile rezultate în urma prelucrării sînt adeseori folosite în agricultură, mărindu-i productivitatea, restabilind măcar în parte echilibrul și dependența reciprocă dintre agricultură și industrie, a căror perturbare constituie una dintre cele mai adînci contradicții ale capitalismului.

Prin urmare, trebuie să caracterizăm acum dezvoltarea prelucrării tehnice a produselor agricole în Rusia de după reformă.

1) Fabricarea spiritului

Examinăm aici fabricarea spiritului numai din punctul de vedere al agriculturii. De aceea 'nu este cazul să arătăm cît de rapid s-a desfășurat procesul de concentrare a fabricării spiritului în fabrici mari (în parte datorită cerințelor sistemului accizelor), cît de rapid a progresat tehnica industrială, ieftinind producția, cum creșterea accizei a depășit această ieftinire și cum prin dezvoltarea ei exagerată a frînat creșterea consumului și a producției.

Reproducem datele cu privire la producția „agricolă“ de spirt de pe întreg cuprinsul Imperiului rus * :

Fabrici de spirt în 1896/97	Numărul fabricilor	Spirt fabricat, mii de vedre
Agricole	1.474	13.521 } 24.331
Mixte	404	
Industriale.....	159	5.457
<i>Total</i>	2.037	29.788

Prin urmare, mai mult de $\frac{9}{10}$ din numărul total al fabricilor de spirt (care dau mai mult de $\frac{4}{5}$ din întreaga producție) sînt legate direct de agricultură. Fiind mari întreprinderi

* Legea din 4 iunie 1890 a stabilit următoarele criterii pentru producția agricolă de spirt : 1) timpul cînd se efectuează fabricarea spiritului, și anume perioada dintre 1 septembrie și 1 iunie, cînd nu sînt muncile de cîmp ; 2) concordanța dintre cantitatea de spirt fabricat și numărul deseatinelor de teren arabil al moșiei. Fabricile de spirt care au un caracter în parte agricol și în parte industrial se numesc fabrici mixte (comp. „Vestnik Finansov“, 1896, nr. 25, și 1898, nr. 10).

capitaliste, aceste fabrici imprimă același caracter tuturor gospodăriilor moșierești în care se află instalate (fabricile de spirt aparțin aproape exclusiv moșierilor și mai ales nobililor). Această formă de agricultură pe baze comerciale este deosebit de dezvoltată în guberniile din zona centrală cu cernoziom, în care sînt concentrate mai mult de $\frac{1}{10}$ din numărul total al fabricilor de spirt din Imperiul rus (239 în 1896/97, dintre care 225 de fabrici agricole și mixte), care produc mai mult de un sfert din cantitatea totală de spirt. (7.785 mii de vedre în 1896/97, inclusiv 6.828 în fabrici agricole și mixte). Prin urmare, într-o regiune în care predomină munca în dijmă, caracterul comercial al agriculturii se manifestă cel mai adesea (în comparație cu celelalte regiuni) prin fabricarea rachiului din cereale și cartofi. Fabricarea spirtului din cartofi s-a dezvoltat deosebit de rapid în epoca de după reformă, după cum reiese din următoarele date referitoare la întregul Imperiu rus * :

Materiile prime folosite pentru fabricarea spirtului
în mii de puduri

	Total produse cerealiere	Dintre care, cartofi	% de cartofi	
În 1867	76.925	6.950	9,1	
Mediile pentru 10 ani	1873/74—1882/83	123.066	65.508	53
	1882/83—1891/92	128.706	79.803	62
În 1893/94	150.857	115.850	76	
În 1896/97	144.038	101.993	70,8	

Prin urmare, față de dublarea cantității totale de produse cerealiere supuse distilării, cantitatea cartofilor supuși distilării a crescut de 15 ori. Acest fapt confirmă în chip concret regula stabilită mai sus (în § I al acestui capitol) că creșterea enormă a culturilor și a recoltei de cartofi înseamnă tocmai dezvoltarea agriculturii pe baze comerciale și capitaliste, concomitent cu ridicarea nivelului tehnic al agriculturii, cu înlocuirea asolamentului cu trei soale prin asolamentul cu mai

* Izvoare : „Culegere de statistici militare“, 427 ; „Forțele de producție“, 1X, 49 și „Vestnik Finansov“, 1898, nr. 14.

multe sole etc. * Regiunea în care fabricarea spirtului este dezvoltată cel mai mult se caracterizează de asemenea (în guberniile ruse, adică fără guberniile baltice și cele apusene) și printr-o cifră ridicată a recoltei nete de cartofi, socotită pe cap de locuitor. Astfel, în guberniile nordice cu cernoziom, această cifră reprezenta în perioadele 1864–1866, 1870–1879 și 1883–1887 – 0,44 – 0,62 – 0,60 cetverti⁹⁵, pe cînd pentru întreaga Rusie europeană (50 de gubernii) cifrele corespunzătoare erau : 0,27 – 0,43 – 0,44 cetverti. Încă la începutul deceniului 1880–1890, „Analiza istorică-statistică” menționa că „regiunea în care se observă cea mai mare extindere a culturilor de cartofi cuprinde toate guberniile din partea mijlocie și din partea de nord a zonei cu cernoziom, guberniile de pe Volga și cele de dincolo de Volga, precum și guberniile din zona centrală fără cernoziom” (l. c., pag. 44) **.

Extinderea cultivării cartofilor de către moșieri și de către țărani înstăriți înseamnă o creștere a cererii de muncă salariată ; cultivarea unei deseatine de cartofi necesită o cantitate de muncă *** mult mai mare decît cultivarea unei deseatine de cereale, iar folosirea mașinilor este încă foarte slab dezvoltată, de pildă, în zona centrală cu cernoziom. Prin urmare, dacă numărul muncitorilor care lucrează în producția

* Comp. Raspopin, l.c. — „Analiza istorică-statistică”, l. c., pag. 14. Deșeurile producției de spirt (borhotul) sînt utilizate adesea (chiar și în fabricile industriale, nu numai în cele agricole) pentru creșterea vitelor pentru carne în scopuri comerciale. — Comp. „Date statistice cu privire la agricultură”, partea a VII-a, pag. 122 și passim.

** Cu ce colosală rapiditate a crescut tocmai în guberniile agricole centrale folosirea cartofului pentru fabricarea spirtului se vede din următoarele date. În 6 gubernii — Kursk, Orel, Tula, Reazan, Tambov și Voronej — au fost distilate în medie, în perioada 1864/65—1873/74, 407.000 de puduri de cartofi pe an ; în perioada 1874/75—1883/84 — 7.482.000 de puduri ; în perioada 1884/85—1893/94 — 20.077.000 de puduri. Pentru întreaga Rusie europeană cifrele corespunzătoare sînt : 10.633.000 de puduri, 30.599.000 de puduri și 69.620.000 de puduri. Numărul fabricilor care au folosit cartofi ca materie primă pentru fabricarea spirtului a fost în medie în guberniile arătate : 1867/68—1875/76 — 29 pe an ; în perioada 1876/77—1884/85 — 130 ; în perioada 1885/86—1893/94 — 163. Pentru întreaga Rusie europeană cifrele corespunzătoare sînt : 739—979—1.195 (vezi „Date statistice agricole”, partea a VII-a).

*** De pildă, în culegerea de statistici ale zemstvelor cu privire la județul Balahna, gub. Nijni-Novgorod, se consideră că cultivarea unei deseatine de cartofi necesită 77,2 zile de muncă, dintre care 59,2 zile de muncă ale unei muncitoare, pentru săditul, mușuroitul, plivitul și culesul cartofilor. Prin urmare, cel mai mult crește cererea de muncă cu ziua prestată de țărancelor din partea locului.

de spirt propriu-zisă a scăzut *, pe de altă parte înlăturarea muncii în dijmă de către sistemul capitalist de gospodărie cu cultivarea rădăcinoaselor a mărit cererea de zileri rurali.

2) Producția de zahăr din sfeclă

Fabricarea zahărului din sfeclă este concentrată într-o măsură și mai mare decât fabricarea spirtului în mari întreprinderi capitaliste și constituie, de asemenea, un apanaj al domeniilor moșierești (și mai ales al celor nobiliare). Principala regiune în care este dezvoltată această producție cuprinde guberniile sud-vestice, apoi cele din zona sudică și mijlocie cu cernoziom. Suprafața culturilor de sfeclă de zahăr era în perioada 1860–1870 de circa 100.000 des. **, în perioada 1870–1880 – de circa 160.000 des. ***, în perioada 1886–1895 – de 239.000 des. ****, în perioada 1896–1898 – de 369.000 des. *****, în 1900 – de 478.778 des., în 1901 – de 528.076 des. („Torgovo-Promîșlennaia Gazeta“, 1901, nr. 123), în 1905/06 – de 483.272 des. („Vestnik Finansov“, 1906, nr. 12). Prin urmare, în perioada de după reformă, suprafața culturilor a crescut de peste 5 ori. Incomparabil mai repede a crescut cantitatea de sfeclă de zahăr recoltată și prelucrată : în perioada 1860–1864 au fost prelucrate în întregul imperiu, în medie, 4.100.000 de berkoveți⁹⁶ de sfeclă de zahăr ; între 1870 și 1874 – 9.300.000 ; între 1875 și 1879 – 12.800.000 ; între 1890 și 1894 – 29.300.000 ; între 1895/96 și 1897/98 –

* În 1867, în Rusia europeană numărul muncitorilor din fabricile de spirt era evaluat la 52.660 („Culegere de statistici militare“. În capitolul al VII-lea vom arăta că în genere acest izvor exagerează enorm numărul muncitorilor din fabrici și uzine), iar în 1890 — 26.102 (după „Indicatorul“ lui Orlov) Muncitorii care lucrează în producția de spirt propriu-zisă sînt puțin numeroși și în plus se deosebesc prea puțin de muncitorii de la sate. „Toți muncitorii din fabricile situate în localități rurale — spune, de pildă, d-rul Jbankov — și care nu funcționează permanent, deoarece în timpul verii muncitorii se duc la muncile câmpului, se deosebesc simțitor de muncitorii de fabrică permanenți : ei poartă îmbrăcăminte țărănească, păstrează deprinderile țărănești și nu dobîndesc acel lustru deosebit care este propriu muncitorilor de fabrică“ (l.c., II, 121).

** „Anuarul ministerului de finanțe“, partea I. — „Culegere de statistici militare“. — „Analiza istorică-statistică“, vol. II.

*** „Analiza istorică-statistică“, I.

**** „Forțele de producție“, I, 41.

***** „Vestnik Finansov“, 1897, nr. 27, și 1898, nr. 36. În Rusia europeană fără Regatul Poloniei, în 1896–1898, suprafața culturilor de sfeclă de zahăr era de 327.000 des.

35.000.000 de berkoveți *. Începînd cu perioada 1860-1870 și pînă în prezent, cantitatea de sfeclă de zahăr prelu-crată a crescut de peste 8 ori. Prin urmare, în ceea ce pri-vește sfecla, producția la hectar, adică productivitatea muncii pe marile moșii organizate pe baze capitaliste, a crescut enorm **. Introducerea în asolament a unei culturi rădăci-noase ca sfecla este indisolubil legată de trecerea la un sistem mai perfecționat de agricultură, de îmbunătățirea cultivării pămîntului și a hrănirii vitelor etc. „Cultivarea sfeclei – citim în „Analiza istorică-statistică“ (vol. I) –, care în genere este destul de complicată și dificilă, a fost ridicată la noi, în multe gospodării cultivate de sfeclă de zahăr, la un înalt grad de perfecțiune, mai ales în guberniile de sud-vest și în cele de pe Vistula. Pentru cultivare se folosesc în diverse localități diferite unelte și pluguri, mai mult sau mai puțin perfecționate; în unele cazuri sînt folosite chiar plu-guri cu aburi“ (109).

Acest progres al mării agriculturi capitaliste este legat de o foarte importantă creștere a cererii de muncitori agri-coli salariați, și mai ales de zileri, munca femeilor și a copiilor fiind folosită pe o scară deosebit de largă (comp. „Analiza istorică-statistică“, II, 32). La țaranii din guberniile înve-cinate s-a creat un gen deosebit de îndeletnicire sezonieră – a merge „la zahăr“ (ibid., 42). Se consideră că cultivarea completă a unui morg ($=\frac{2}{3}$ des.) de sfeclă de zahăr necesită 40 de zile de muncă („Munca salariată“, 72). „Culegere de materiale cu privire la situația populației rurale“ (publi-cație a comitetului de miniștri) consideră că cultivarea unei deseatine de sfeclă necesită 12 zile de muncă prestată de bărbați adulți în cazul cînd se lucrează cu mașini, 25 de zile de muncă în cazul cînd se lucrează fără mașini, fără a socoti munca femeilor și adolescenților (pag. X-XI). Prin urmare, cultivarea întregii suprafețe cu culturi de sfeclă din Rusia necesită, probabil, nu mai puțin de 300.000 de zileri,

* În afară de izvoarele arătate mai sus, vezi „Vestnik Finansov“, 1898, nr. 32.

** În medie, în perioada 1890-1894, din suprafața de 285.000 des. cu cul-turi de sfeclă de zahăr în imperiu, 118.000 des. aparțineau fabricilor, iar 167.000 des. cultivatorilor de sfeclă de zahăr („Forțele de producție“, IX, 44).

bărbați și femei, de la sate. Dar, pe baza creșterii numărului deseatinelor cultivate cu sfeclă de zahăr, nu ne putem face încă o idee completă despre cererea de muncă salariată, deoarece unele munci sînt plătite la berkovețul de sfeclă de zahăr. Iată ce citim, de pildă, în „Rapoarte și studii cu privire la industria meșteșugărească din Rusia“ (publicație a ministerului bunurilor de stat, vol. II, Petersburg, 1894, pag. 82).

„Populația feminină atît din oraș cît și din județ“ (este vorba de orașul Kroleveț, gubernia Cernigov) „preferă munca la plantațiile de sfeclă de zahăr; toamna se plătește pentru curățitul sfeclei cîte 10 copeici de berkoveț, două femei curăță pe zi între 6 și 10 berkoveți, unele însă se învoiesc să îngrijească culturile pe perioada vegetației, adică se învoiesc pentru plivit și mușuroit; atunci, pentru îngrijirea completă, inclusiv dezgropatul și curățitul sfeclei, ele primesc cîte 25 de copeici de fiecare berkoveț de sfeclă curățită“. Situația muncitorilor de pe plantațiile de sfeclă de zahăr este extrem de grea. De pildă, „Cronica medicală a guberniei Harkov“ (1899, septembrie, citat din „Russkie Vedomosti“, 1899, nr. 254) citează „o serie de fapte, mai mult decît triste, cu privire la situația celor ce lucrează la plantațiile de sfeclă“. Astfel, medicul de zemstvă Podolski din satul Kotelva, județul Ahtírka, scrie: „Toamna, tifosul începe să se dezvolte de obicei în rîndurile tineretului care lucrează la plantațiile de sfeclă ale țăranilor înstăriți. Magaziile destinate pentru odihna și dormitul muncitorilor sînt întreținute de acești cultivatori într-o stare de extremă murdărie; spre sfîrșitul sezonului de lucru, paiele pe care dorm oamenii se transformă literalmente în gunoi, deoarece nu sînt schimbate niciodată: aici se și dezvoltă focarul de infecție. S-a întîmplat să înregistrăm dintr-o dată 4-5 bolnavi de tifos aduși de la aceeași plantație“. După părerea aceluiași medic, „principalul contingent de sifilitici provine din rîndurile celor care lucrează la plantațiile de sfeclă“. D-l Feinberg observă cu foarte mult temei că, „fără a fi în urma fabricilor în ceea ce privește influența ei dăunătoare atît asupra muncitorilor înșiși cît și asupra populației din împrejurimi, munca la plantații este deosebit de funestă prin faptul că ea este prestată

de mase de femei și adolescenți și că aici muncitorii sînt lipsiți de cea mai elementară ocrotire din partea societății și a statului“ ; față de cele arătate, autorul se raliază întru totul părerii exprimate de d-rul Romanenko la Congresul al VII-lea al medicilor din gubernia Harkov în sensul că „la publicarea unor dispoziții *obligatorii* trebuie, de asemenea, să se aibă grijă de situația muncitorilor de pe plantațiile de sfeclă de zahăr. Acești muncitori sînt lipsiți de strictul necesar, trăiesc luni de-a rîndul sub cerul liber, se hrănesc de la cazan“.

Prin urmare, creșterea în proporții imense a producției de sfeclă a mărit cererea de muncitori sătești, transformînd țărănimia din împrejurimi în proletariat sătesc. Sporirea numărului de muncitori sătești a fost slăbită numai într-o măsură neînsemnată de mica scădere a numărului muncitorilor ocupați în producția de zahăr propriu-zisă *.

3) Producția de amidon de cartofi

De la industrializarea produselor, care constituie apanajul exclusiv al gospodăriilor moșierești, trecem la producția mai mult sau mai puțin accesibilă țărănimii. Din această categorie face parte, în primul rînd, obținerea de amidon și de glucoză din cartofi (în parte și din grîu și alte cereale). Producția de amidon a crescut deosebit de rapid în epoca de după reformă, ca urmare a uriașei creșteri a industriei textile, care necesită amidon. Regiunea în care această producție este mai răspîdită cuprinde îndeosebi guberniile fără cernoziom, guberniile industriale și în parte guberniile nordice cu cernoziom. „Analiza istorică-statistică“ (vol. II) consideră că la jumătatea deceniului al 7-lea existau circa 60 de fabrici cu o producție în valoare de circa 270.000 de ruble, iar în 1880 – 224 de fabrici cu o producție în valoare de 1.317.000 de ruble. Potrivit datelor din „Indicatorul fabricilor și uzinelor“, în 1890 existau 192 de fabrici cu 3.418 muncitori și cu o pro-

* În fabricile și în rafinăriile de zahăr din Rusia europeană lucrau în 1867 80.919 muncitori („Anuarul ministerului de finanțe“, I. „Culegerea de statistici militare“ a exagerat și în cazul de față acest număr, mărindu-l la 92.000, numărînd, probabil, pe unii și aceiași muncitori de două ori). În 1890, numărul respectiv a fost de 77.875 de muncitori („Indicatorul“ lui Orlov).

ducție în valoare de 1.760.000 de ruble *. „Producția de amidon a crescut în ultimii 25 de ani de patru ori și jumătate în ceea ce privește numărul fabricilor – se spune în „Analiza istorică-statistică” – și de zece ori și trei sferturi în ceea ce privește valoarea produsului fabricat; și totuși această productivitate este departe de a acoperi cererea de amidon” (pag. 116), dovadă în această privință fiind creșterea importului de amidon din străinătate. Analizând datele pentru fiecare gubernie în parte, „Analiza istorică-statistică” ajunge la concluzia că (în opoziție cu producția de amidon de grâu) producția de amidon de cartofi are la noi un caracter agricol, fiind concentrată în mâna țăranilor și a moșierilor. „Avînd perspective de largă dezvoltare” în viitor, „ea aduce și acum populației noastre rurale avantaje importante” (126).

Vom vedea îndată cine se bucură de aceste avantaje. Vom remarca însă mai întîi că în dezvoltarea producției de amidon trebuie să distingem două procese: pe de o parte, apariția unor noi fabricuțe și creșterea producției țărănești, iar pe de altă parte concentrarea producției în mari fabrici cu mașini cu aburi. De pildă, în 1890 existau 77 de fabrici cu mașini cu aburi, care concentrău 52⁰/₀ din numărul total al muncitorilor și 60⁰/₀ din valoarea producției. Din aceste fabrici, numai 11 fuseseră înființate înainte de 1870, 17 – între 1870 și 1880, 45 – între 1880 și 1889 și 2 – în 1890 („Indicatorul” d-lui Orlov).

Pentru a cunoaște economia producției țărănești de amidon, vom folosi datele din cercetările locale. În gubernia

* Luăm datele din „Analiza istorică” ca fiind cele mai omogene și mai susceptibile de comparație. „Culegerea de date și materiale cu privire la întreprinderile aflate sub controlul ministerului de finanțe” (1866, nr. 4, aprilie) considera, potrivit datelor oficiale ale departamentului comerțului și manufacturilor, că în 1864 existau în Rusia 55 de fabrici de amidon cu o producție în valoare de 231.000 de ruble. „Culegerea de statistici militare” consideră că în 1866 existau 198 de fabrici cu o producție în valoare de 563.000 de ruble, dar în acest număr sînt înglobate, fără îndoială, și stabilimentele mici, care acum nu sînt considerate ca fabrici. În general, statistica acestei ramuri de producție este foarte nesatisfăcătoare: fabricile mici sînt cînd incluse, cînd (de cele mai multe ori) omise. De pildă, în gubernia Iaroslavl, „Indicatorul” lui Orlov considera că în 1890 existau 25 de fabrici („Recensămîntul” pe 1894/95 – 20), pe cînd, potrivit datelor din „Privire asupra guberniei Iaroslavl” (partea a II-a, 1896), numai în județul Rostov existau 810 fabrici de glucoză. De aceea, cifrele reproduse în text pot caracteriza numai dinamica fenomenului, dar nicidecum adevărata dezvoltare a producției.

Moscova, producția de amidon cuprindea în 1880/81 43 de localități din 4 județe *. Numărul stabilimentelor era evaluat la 130 cu 780 de muncitori și cu o producție de cel puțin 137.000 de ruble. Această producție s-a extins mai ales după reformă; tehnica ei a progresat treptat, au luat ființă stabilimente mai mari, care necesită un capital fix mai mare și care se deosebesc printr-o productivitate a muncii superioară. Răzătoarele de mână au fost înlocuite prin răzătoare perfecționate, au început să fie folosite manejurile și, în sfârșit, a fost introdusă *toba* – aparat care a îmbunătățit și a ieftinit considerabil producția. Iată datele recensământului pe gospodăria al „meșteșugarilor” după mărimea stabilimentelor, date prelucrate de noi :

Categorii de stabilimente**	Nr. stabilimentelor			Numărul muncitorilor			Revin muncitori la 1 stabiliment			Valoarea producției în ruble		
	Nr. stabilimentelor	Membri de familie	Salariați	Total	Membri de familie	Salariați	Total	Numărul mediu al săptăm. de lucru	Total	La 1 stabiliment	La 1 muncitor în 4 săpt.	
Micii	15	30	45	75	2	3	5	5,3	12.636	842	126	
Mijlocii	42	96	165	261	2,2	4	6,2	5,5	55.890	1.331	156	
Mari	11	26	67	93	2,4	6	8,4	6,4	61.282	5.571	416	
<i>Total</i>	68	152	277	429	2,2	4,1	6,3	5,5	129.808	1.908	341	

Așadar, avem aici mici stabilimente capitaliste în care, pe măsura lărgirii producției, crește folosirea muncii salariate și sporește productivitatea muncii. Aceste stabilimente aduc burgheziei țărănești un profit considerabil, ridicând, de asemenea, nivelul tehnic al agriculturii. Dar situația muncitorilor din aceste fabricuțe este extrem de nesatisfăcătoare din

* „Culegere de date statistice cu privire la gubernia Moscova”, vol. VII, partea I, Moscova, 1882.

** Vezi anexa la cap. V., meșteșugul nr. 24.

cauza condițiilor de muncă extrem de neigienice și a zilei de lucru foarte lungă *.

La țărani care au stabilimente de „răzuit“, agricultura are condiții foarte favorabile. Culturile de cartofi (pe pământul lotual și mai ales pe pământul luat în arendă) aduc un venit considerabil mai mare decât culturile de seară și de ovăz. Pentru a-și extinde gospodăria, proprietarii de fabrici iau în arendă pe scară largă loturi ale țăranilor săraci. De pildă, în satul Țibino (județul Bronniți), 18 proprietari de fabrici de amidon (din 105 gospodari care locuiesc în sat) iau în arendă loturile de la țăranii care au plecat din sat în căutare de lucru, precum și de la cei care nu au cai, adăugînd astfel la cele 61 de loturi ale lor încă 133 de loturi luate în arendă ; în mîna lor sînt concentrate în total 194 de loturi, adică 44,5⁰/₀ din numărul total al loturilor din acest sat. „Cazuri absolut identice – citim în culegere – se constată și în celelalte sate, în care producția de amidon este mai mult sau mai puțin dezvoltată“ (l. c., 42) **. Proprietarii de fabrici de amidon au de două ori mai multe vite decât ceilalți țărani : în medie, la 1 gospodărie revin cîte 3,5 cai și 3,4 vaci, față de 1,5 cai și 1,7 vaci cît revin la țăranii localnici în general. Din 68 de proprietari de fabrici de amidon (înregistrați la recensămîntul pe gospodării), 10 au pămînt cumpărat, 22 iau în arendă pămînt extralotual, iar 23 iau în arendă pămînt lotual. Într-un cuvînt, aceștia sînt reprezentanții tipici ai burgheziei țărănești.

Relații absolut similare există în producția de amidon din județul Iuriev, gubernia Vladimir (V. Prugavin, l. c., pag. 104 și urm.). Și aici proprietarii de fabrici de amidon își organizează producția mai ales pe baza muncii salariate (din 128 de lucrători, în 30 de fabrici, – 86 sînt muncitori salariați); și aici proprietarii de fabrici au o situație incomparabil mai bună decât masa în ceea ce privește creșterea vitelor și cultivarea pămîntului ; ei întrebunțează borhotul de cartofi ca

* L. c., pag. 32. În fabricuțele țărănești, ziua de lucru este de 13—14 ore, iar în marile fabrici din aceeași ramură industrială (după Dementiev) predomină ziua de lucru de 12 ore ⁹¹.

** Comparați cu acestea aprecierea generală a lui V. Orlov cu privire la întreaga gubernie Moscova (vol. IV al culegerii, partea I, pag. 14) : țăranii instăriți iau deseori în arendă loturile țăranilor săraci, concentrînd cîteodată în mîna lor cîte 5—10 loturi arendate.

hrană pentru vite. Printre țărani apar chiar și adevărați fermieri. D-l Prugavin descrie gospodăria unui țăran care are o fabrică de amidon (în valoare de 1.500 de ruble) cu 12 muncitori salariați. El produce cartofi în gospodăria proprie, care este lărgită prin luarea de pământ în arendă. Asolamentul este de șapte sole, cu culturi de trifoi. Pentru muncile agricole sînt angajați 7-8 muncitori din primăvară pînă în toamnă („confeviie“). Borhotul este folosit ca hrană pentru vite, iar cu apa care rămîne de la spălarea cartofilor proprietarul intenționează să ude ogoarele.

D-l V. Prugavin ne asigură că această fabrică se află „în condiții cu totul excepționale“. Desigur, în orice societate capitalistă, burghezia de la sate va constitui întotdeauna o minoritate neînsemnată a populației rurale, și în acest sens ea va fi, dacă vreți, o „excepție“. Dar această calificare nu va înlătura faptul că atît în regiunea producătoare de amidon cît și în toate celelalte regiuni din Rusia în care este dezvoltată agricultura cu caracter comercial se formează o clasă de întreprinzători rurali care organizează o agricultură capitalistă *.

4) Producția de ulei

Fabricarea uleiului din in, cînepă, floarea-soarelui etc. constituie, de asemenea, adeseori o producție agricolă cu caracter industrial. Despre dezvoltarea producției de ulei în epoca de după reformă ne putem face o idee din faptul că în 1864 valoarea producției de ulei era evaluată la 1.619.000 de ruble, în 1879 – la 6.486.000 de ruble, iar în 1890 – la 12.232.000 de ruble **. Și în această producție se constată

* Ca o curiozitate remarcăm că atît d-l Prugavin (l.c., 107) cît și autorul descrierii meșteșugurilor din gubernia Moscova (l.c., 45), ca și d-l V.V. („Studii asupra industriei meșteșugărești“, 127) au descoperit un „principiu“ de artel în faptul că unele stabilimente producătoare de amidon aparțin mai multor proprietari. Perspicacii noștri narodnici au știut să vadă un „principiu“ deosebit în asociațiile întreprinzătorilor rurali, și n-au observat nici un fel de „principii“ social-economice noi în însăși existența și dezvoltarea unei clase de întreprinzători rurali.

** „Culegere de date și materiale cu privire la întreprinderile aflate sub controlul ministerului de finanțe“, 1866, nr. 4, „Indicatorul“ lui Orlov, ediția 1 și a 3-a. Nu reproducem datele privitoare la numărul fabricilor pentru că statistica noastră industrială confundă micile uleiinite cu caracter agricol cu marile fabrici de ulei cu caracter industrial, cînd numărîndu-le pe cele dintîi, cînd omițîndu-le în diferite gubernii și în diferite perioade. În perioada 1860—1870, de exemplu, o multime de mici uleiinite au fost incluse în categoria „fabricilor“.

un dublu proces de dezvoltare : pe de o parte, apar la sate mici uleinițe țărănești (uneori și moșierești), care fabrică produse pentru piață. Pe de altă parte, se dezvoltă mari fabrici cu mașini cu aburi, care concentrează producția și înlătură stabilimentele mici *. Pe noi ne interesează aici numai prelucrarea plantelor oleaginoase în cadrul producției agricole. „Proprietarii de fabricuțe de ulei de cînepă – citim în „Analiza istorică-statistică“ (vol. II) – fac parte din pătura țărănimii înstărite“ ; ei prețuiesc în mod deosebit producția de ulei întrucît ea oferă posibilitatea de a obține un furaj excelent pentru vite (turtele oleaginoase). D-I Prugavin (l. c.), relevînd „dezvoltarea largă a producției de ulei din sămînță de in“ în județul Iuriev, gubernia Vladimir, constată că țăraniii trag de pe urma ei „multe foloase“ (pag. 65–66), că la țăraniii care au uleinițe agricultura și creșterea vitelor se află la un nivel mult mai ridicat decît la masa țărănimii, unii proprietari de uleinițe recurgînd, de asemenea, la angajarea de muncitori din rîndurile proletariului sătesc (l. c., tabele, pag. 26–27, 146–147). Recensămîntul din 1894/95 al meșteșugarilor din gubernia Perm a arătat, de asemenea, că la meșteșugarii care au uleinițe agricultura se află la un nivel mult mai înalt decît la masa țărănimii (o suprafață cultivată mult mai întinsă, mult mai multe vite, recolte mai bune etc.), și că această îmbunătățire a agriculturii este însoțită de angajarea de muncitori din rîndurile proletariului sătesc **. În gubernia Voronej, o dezvoltare deosebit de largă au căpătat în epoca de după reformă cultivarea florii-soarelui *în scop comercial* ; din semințele de floarea-soarelui se extrage ulei în uleinițele din partea locului. În perioada 1870–1880, suprafața culturilor de floarea-soarelui din Rusia era apreciată la circa 80.000 de desetine („Analiza istorică-statistică“, I), în perioada 1880–1890 – la circa 136.000

* De pildă, în 1890, din 383 de fabrici 11 au avut o producție în valoare de 7.170.000 de ruble din totalul de 12.232.000 de ruble. Această victorie a întreprinzătorilor industriali asupra celor de la sate provoacă o nemulțumire adîncă în rîndurile agrarienilor noștri (de pildă d-l S. Korolenko, l.c.) și în rîndurile narodnicilor noștri (de pildă d-l N.—on. „Studii“, pag. 241–242). Noi nu împărtășim părerile lor. Fabricile mari vor ridica productivitatea muncii și vor socializa producția. Aceasta pe de o parte. Iar pe de altă parte, în fabricile mari, situația muncitorilor va fi desigur mai bună, și nu numai sub raport material, decît în micile uleinițe cu caracter agricol.

** V. *Ilîn*. „Studii și articole economice“, Petersburg, 1899, pag. 139–140 (vezi Opere complete, vol. 2, Editura politică, 1960, ediția a doua, pag. 344. — *Notă red.*).

des., care aparțineau în proporție de $\frac{2}{3}$ țăranilor. „De atunci însă, judecând după unele date, suprafața cultivată cu această plantă a crescut considerabil – în unele locuri cu 100% și chiar mai mult“ („Forțele de producție“, I, 37). „Numai în satul Alekseevka“ (județul Biriuci, gubernia Voronej) – citim în „Analiza istorică-statistică“, partea a II-a – „există peste 40 de uleiunițe ; chiar și Alekseevka s-a îmbogățit și s-a transformat dintr-un jalnic sătuleț într-un sat bogat, cu case și prăvălii acoperite cu tablă de fier, numai datorită culturilor de floarea-soarelui“ (pag. 41). Ce efecte a avut această bogăție a burgheziei țărănești asupra masei țărănimii se vede din faptul că în satul Alekseevka, în 1890, din 2.273 de familii înregistrate (cu 13.386 de persoane de ambele sexe), 1.761 nu aveau vite de muncă, 1.699 nu aveau inventar, 1.480 nu-și cultivau pământul, și numai 33 de familii nu aveau îndeletniciri în afara gospodăriei*.

În general trebuie relevat că, în recensămintele pe gospodării efectuate de zemstve, uleiunițele țărănești figurează de obicei printre „stabilimentele comerciale-meșteșugărești“, despre al căror rol și repartizare am vorbit deja în capitoul al II-lea.

5) Cultura tutunului

În încheiere vom cita câteva date sumare cu privire la dezvoltarea culturii tutunului. În perioada 1863–1867, în Rusia s-a recoltat în medie 1.923.000 de puduri de pe o suprafață de 32.161 des. ; între 1872 și 1878 – 2.783.000 de puduri de pe o suprafață de 46.425 des. ; în perioada 1880–1890 – 4.000.000 de puduri de pe o suprafață de 50.000 des.**. În aceeași perioadă, numărul plantațiilor era de 75.000–95.000–650.000, ceea ce dovedește, după cât se

* „Culegere de date statistice cu privire la județul Biriuci, gubernia Voronej“. — În acest sat au fost înregistrate 153 de stabilimente meșteșugărești. După „Indicatorul“ pe 1890 al d-lui Orlov, în acest sat existau 6 fabrici de ulei cu 34 de muncitori și cu o producție în valoare de 17.000 de ruble, iar după „Statistica fabricilor și uzinelor“ pe 1894/95 — 8 fabrici cu 60 de muncitori și cu o producție în valoare de 151.000 de ruble.

** „Anuarul ministerului de finanțe“, I. — „Analiza istorică-statistică“, vol. I. — „Forțele de producție“, IX, 62. Suprafața culturilor de tutun oscilează simțitor în diverși ani : de pildă, pentru perioada 1889–1894, media a fost de 47.813 des. (media recoltei fiind de 4.180.000 de puduri), în timp ce media pentru perioada 1892–1894 este de 52.516 des. cu o recoltă de 4.878.000 de puduri. Vezi „Culegere de date cu privire la Rusia“, 1896, pag. 208–209.

vede, o foarte importantă creștere a numărului micilor agricultori antrenați în această ramură de agricultură cu caracter comercial. Cultivarea tutunului cere un număr considerabil de muncitori. Printre diferitele forme de migrațiuni ale țărănilor se constată și strămutările în vederea muncilor la plantațiile de tutun (mai ales în guberniile de la periferia sudică, unde cultivarea tutunului s-a extins în ultima vreme deosebit de rapid). În publicistică s-a arătat deja că situația muncitorilor la plantațiile de tutun este extrem de grea*.

În ceea ce privește cultivarea tutunului ca ramură a agriculturii cu caracter comercial, găsim date deosebit de amănunțite și interesante în „Studiu asupra culturii tutunului în Rusia“ (partea a II-a și a III-a. Petersburg, 1894, publicat pe baza dispoziției departamentului agriculturii). D-l V. S. Șcerbacev, descriind cultura tutunului în Malorusia, citează date extrem de precise cu privire la trei județe din gubernia Poltava (județele Priluki, Lohvița și Romni). Aceste date, culese de autor și prelucrate de biroul de statistică al Consiliului zemstvei guberniei Poltava, cuprind 25.089 de gospodării țărănești – din toate aceste trei județe – care cultivă tutun, avînd o suprafață de 6.844 des. cultivate cu tutun și 146.774 des. cu cereale. Aceste gospodării sînt repartizate în modul următor :

Trei județe din gubernia Poltava (1888)

Grupuri de gospodării, după întinderea culturilor de cereale	Numărul gospodăriilor	Suprafața cultivată în deseatine cu tutun	cu cereale
Sub 1 des.	2.231	374	448
Între 1-3 „	7.668	895	13.974
„ 3-6 „	8.856	1.482	34.967
„ 6-9 „	3.319	854	22.820
Peste 9 „	3.015	3.239	74.565
<i>Total</i>	25.089	6.844	146.774

* *Beloborodov*, articol citat mai sus din „*Severnii Vestnik*“, 1896, nr. 2. „*Russkie Vedomosti*“, 1897, nr. 127 (din 10 mai) : dezbaterile judiciare în acțiunea pe care 20 de muncitoare au intentat-o proprietarului unei plantații de tutun din Crimeea au avut ca urmare că „în instanță s-au stabilit o mulțime de fapte care arată situația îngrozitor de grea a muncitorilor de pe aceste plantații“.

Vedem, deci, o uriașă concentrare a culturilor de tutun și a culturilor de cereale în mîna gospodăriilor capitaliste. Mai puțin de $\frac{1}{8}$ din numărul gospodăriilor (3.000 din 25.000) concentrează mai mult de jumătate din totalul culturilor de cereale (74.000 din 147.000), revenind în medie cîte aproape 25 des. de gospodărie. Aceste gospodării concentrează aproape jumătate din suprafața culturilor de tutun (3.200 din 6.800), aici revenind în medie la 1 gospodărie mai mult de o deseatină de tutun, pe cînd în toate celelalte grupuri suprafața culturilor de tutun nu trece de 0,1 - 0,2 deseatine de gospodărie.

În afară de aceasta, d-l Șcerbacev ne oferă date cu privire la gruparea acelorași gospodării după întinderea culturilor de tutun :

Grupuri de plantații de tutun	Numărul plantațiilor	Culturi de tutun, deseatine	
0,01 des. și mai puțin	2.919	30	
Între 0,01 și 0,10 des.	9.078	492	
„ 0,10 „ 0,25 „	5.989	931	
„ 0,25 „ 0,50 „	4.330	1.246	
„ 0,50 „ 1,00 „	1.834	1.065	} 4.145
„ 1,00 „ 2,00 „	615	720	
De la 2,00 des. și mai mult	324	2.360	
<i>Total</i>	25.089	6.844	

De aici se vede că concentrarea culturilor de tutun este mult mai accentuată decît concentrarea culturilor de cereale. În regiunea respectivă, ramura exclusiv comercială a agriculturii este într-o măsură mai mare în mîna capitaliștilor decît agricultura în general. În mîna a 2.773 de gospodării dintr-un total de 25.000 sînt concentrate 4.145 des. de culturi de tutun din totalul de 6.844 des., adică mai mult de trei cincimi. 324 de mari cultivatori de tutun (ceva mai mult de o zecime din numărul total al cultivatorilor de tutun) posedă 2.360 des. de culturi de tutun, adică mai mult de o treime din numărul total. În medie revin la 1 gospodărie *mai mult de 7 deseatine de culturi de tutun*. Pentru a ne putea face o idee despre tipul acestei gospodării, reamintim că cultivarea tutunului cere un număr foarte mare de brațe de muncă. Autorul consideră că pentru 1 deseatină este nevoie

de *cel puțin doi muncitori* pe termen de 4 pînă la 8 luni de vară, în funcție de soiul tutunului.

Proprietarul a șapte deseatine de culturi de tutun trebuie să aibă, prin urmare, cel puțin 14 muncitori, adică trebuie, fără doar și poate, să-și organizeze gospodăria pe baza muncii salariate. Pentru unele soiuri de tutun este necesară la o deșatină munca nu a doi, ci a trei muncitori angajați pe un termen anumit, iar pe lîngă aceasta mai este necesară munca a cîtorva muncitori cu ziua. Într-un cuvînt, se vede cît se poate de limpede că, pe măsură ce agricultura capătă un caracter mai comercial, structura ei capitalistă devine mai pronunțată.

Faptul că printre cultivatorii de tutun precumpănesc cei cu gospodării mici și foarte mici (11.997 de gospodării din numărul total de 25.089 posedă suprafețe cultivate mai mici *de o zecime* de deșatină) nu infirmă cîtuși de puțin caracterul capitalist al organizării acestei ramuri a agriculturii cu caracter comercial, deoarece această masă de gospodării foarte mici cuprinde o parte infimă din producție (11.997 de gospodării, adică aproape jumătate din numărul lor, posedă în total 522 des. din 6.844, adică mai puțin de o zecime). De asemenea și cifrele „medii“ la care unii se limitează atît de des nu dau o idee precisă despre starea de lucruri (în medie, la 1 gospodărie revine ceva mai mult de $\frac{1}{4}$ de deșatină de pămînt cultivat cu tutun).

În unele județe, dezvoltarea agriculturii capitaliste și concentrarea producției este și mai accentuată. De pildă, în județul Lohvița, din 5.957 de gospodării 229 posedă cîte 20 des. de pămînt și mai mult cultivat cu cereale. Aceste gospodării posedă 22.799 des. de pămînt cultivat cu cereale din numărul total de 44.751 des., adică mai mult de jumătate. Fiecare gospodărie posedă aproape 100 des. de pămînt cultivat. Din totalul de 2.003 des. de pămînt cultivat cu tutun, ele posedă 1.126 des. Iar dacă luăm clasificarea după întinderea suprafeței cultivate cu tutun, din 5.957 de gospodării din acest județ, 132 de gospodari posedă două și mai multe deseatine de pămînt cultivat cu tutun. Acești 132 de gospodari posedă 1.441 des. de pămînt cultivat cu tutun din totalul de 2.003, adică 72%, revenind la 1 gospodărie mai mult

de zece deseatine de pământ cultivat cu tutun. Tot în județul Lohvița, la celălalt pol avem 4.360 de gospodării (din 5.957) care posedă fiecare mai puțin de $\frac{1}{10}$ des. de pământ cultivat cu tutun, și în total 133 des. de pământ cultivat cu tutun din totalul de 2.003, adică $6\frac{0}{10}$.

Se înțelege de la sine că organizarea capitalistă a producției este însoțită aici de o puternică dezvoltare a capitalului comercial și de tot felul de forme de exploatare în afara sferei de producție. Micii cultivatori de tutun nu au magazii pentru uscarea tutunului; ei sînt lipsiți astfel de posibilitatea de a lăsa produsul să fermenteze și de a-l vinde (după 3-6 săptămîni) în stare finită. Ei îl vînd în stare brută, *la jumătate de preț*, scupșicilor, care adesea cultivă ei înșiși tutun pe terenuri luate în arendă. Scupșicii „împilează în fel și chip pe micii plantatori” (pag. 31 din publicația citată). Agricultură cu caracter comercial – producție capitalistă cu caracter comercial, această corelație poate fi constatată în chip vădit (cu condiția ca metodele alese să fie juste) și în această ramură a agriculturii.

VIII. LEGUMICULTURA ȘI POMICULTURA CU CARACTER COMERCIAL; GOSPODĂRIA SUBURBANĂ

O dată cu desființarea iobăgiei, „pomicultura moșierească”, care luase o dezvoltare destul de mare, „a decăzut dintr-o dată și foarte rapid aproape în întreaga Rusie”*. Construirea de căi ferate a schimbat starea de lucruri, dînd „un puternic imbold” dezvoltării unei pomiculturi noi, cu caracter comercial, și a dus la „o cotitură radicală spre mai bine” în această ramură a agriculturii cu caracter comercial**. Pe de o parte, aducerea de fructe ieftine din sud a subminat pomicultura în centrele unde ea era mai înainte răspîndită***, iar pe de altă parte, pomicultura cu caracter comercial s-a dezvoltat, de pildă, în guberniile Kovno, Vilno, Minsk, Grodno, Moghilev, Nijni-Novgorod paralel cu lărgirea piețelor de desfacere****. D-l V. Pașkevici arată că studierea situației pomi-

* „Analiză istorică-statistică”, I, pag. 2.

** Ibid.

*** De pildă, în gubernia Moscova. Vezi S. Korolenko. „Munca salariată etc.”, pag. 262.

**** Op. cit., pag. 335, 344 etc.

culturii în 1893/94 a dovedit că în ultimul deceniu ea s-a dezvoltat considerabil ca ramură cu caracter comercial, că cererea de grădinari și de muncitori horticoli a crescut etc.* Datele statistice confirmă aceste afirmații: cantitatea de fructe transportate pe căile ferate din Rusia este în creștere** ; importul de fructe, care crescuse în primul deceniu de după reformă, este în scădere***.

Se înțelege de la sine că legumicultura cu caracter comercial, care furnizează produse de consum pentru mase de populație incomparabil mai mari decât pomicultura, s-a dezvoltat și mai rapid și pe o scară și mai largă. Cultivarea legumelor în scop comercial este considerabil răspândită, în primul rând, în apropierea orașelor**** ; în al doilea rând, în apropierea localităților cu caracter industrial și industrial-comercial*****, precum și de-a lungul liniilor de cale ferată ; în al treilea rând, în diferite localități răspândite pe teritoriul întregii Rusii, renumite pentru producția de legume de grădină*****. Este necesar să remarcăm că acest gen de produse cere nu numai populația industrială, ci și cea agricolă : reamintim că, potrivit bugetelor țăranilor din Voronej, cheltuielile pentru legume reprezintă 47 de copeici la 1 locuitor, mai mult de jumătate din această sumă fiind folosită pentru *cumpărarea* acestor produse.

Pentru a cunoaște relațiile social-economice care se formează în cadrul acestui gen de agricultură cu caracter comercial, trebuie să folosim datele cercetărilor locale referitoare la regiunile în care legumicultura este deosebit de dezvoltată. În împrejurimile Petersburgului, de pildă, este dezvoltată pe scară largă legumicultura în sere și răsadnițe, introdusă de

* „Forțele de producție”, IV, 13.

** Op. cit., pag. 31, și „Analiză istorică-statistică”, pag. 31 și urm.

*** În perioada 1860—1870 se importau circa 1.000.000 de puduri ; între 1878 și 1880 — 3.800.000 de puduri ; între 1886 și 1890 — 2.600.000 de puduri ; între 1889 și 1893 — 2.000.000 de puduri.

**** Anticipînd, vom arăta aici că în 1863 existau în Rusia europeană 13 orașe cu o populație de peste 50.000 de locuitori, iar în 1897 — 44 (vezi cap. VIII, § II).

***** Vezi exemple de localități de acest tip în capitolele al VI-lea și al VII-lea.

***** Vezi indicarea acestor localități în guberniile : Veatka, Kostroma, Vladimir, Tver, Moscova, Kaluga, Penza, Nijni-Novgorod și multe altele, fără a mai vorbi de gubernia Iaroslavl, în „Analiză istorică-statistică”, I, pag. 13 și urm., și în „Forțele de producție”, IV, 38 și urm. Comp. de asemenea culegerile statisticii zemstvelor cu privire la județele Semenovski, Nijni-Novgorod și Balahna din gubernia Nijni-Novgorod.

cultivatorii de legume veniți din Rostov. La marii cultivatori de legume, răsadnițele se numără cu miile, la cultivatorii mijlocii – cu sutele. „Unii mari cultivatori de legume prepară varză murată, pe care o vînd armatei în cantități de zeci de mii de puduri“*. După datele statistice ale zemstvelor, în județul Petersburg 474 de gospodării ale localnicilor se ocupă cu legumicultura (circa 400 de ruble venit la 1 gospodărie) și 230 – cu pomicultura. Relațiile capitaliste sînt larg dezvoltate atît sub forma capitalului comercial (această îndeletnicire este supusă „unei exploatari dintre cele mai crunte din partea precupeților“) cît și sub forma angajării de muncitori. În rîndurile populației venite din alte părți, de pildă, au fost înregistrați 115 cultivatori de legume (cu un venit de peste 3.000 de ruble de fiecare gospodar) și 711 muncitori-grădinari (venitul este de cîte 116 ruble)**.

Reprezentanți tot atît de tipici ai burgheziei sătești sînt și țărani cultivatori de legume din împrejurimile Moscovei. „După un calcul aproximativ, pe piețele Moscovei sînt aduse anual peste 4.000.000 de puduri de legume și zarzavaturi. Unele sate fac un comerț intens cu murături : plasa Nogatinsk vinde fabricilor și cazărmilor circa 1.000.000 de vedre de varză murată, trimițînd varză murată pînă și la Kronstadt... Grădinile care cultivă legume și zarzavat în scop comercial sînt răspîndite în toate județele din gubernia Moscova, îndeosebi în apropierea orașelor și fabricilor“***. „To-carea verzei este efectuată de muncitori salariați care vin din județul Volokolamsk“ („Analiză istorică-statistică“, I, pag. 19).

Absolut asemănătoare sînt relațiile existente în cunoscuta regiune legumicolă din județul Rostov, gubernia Iaroslavl, regiune care cuprinde 55 de sate producătoare de legume, Porecie, Ugodici și altele. Aici, pe toată întinderea lui, în afară de pășuni și finețe, pămîntul este de mult ocupat de grădinile de legume. Prelucrarea industrială a legumelor –

* „Forțele de producție“, IV, 42.

** „Materialle de statistică economică cu privire la gubernia Petersburg“, partea a V-a. În realitate, numărul cultivatorilor de legume este mult mai mare decît cel arătat în text, deoarece majoritatea lor a fost inclusă în categoria gospodăriilor moșiercești, iar datele citate se referă numai la gospodăria țărănească.

*** „Forțele de producție“, IV, 49 și urm. Este interesant de semnalat faptul că unele sate se specializează în producția unor anumite legume.

producția de conserve — este aici puternic dezvoltată *. O dată cu produsul pământului se transformă în marfă atât pământul însuși, cât și forța de muncă. În ciuda faptului că există „obștea“, caracterul inegal al repartizării pământului este foarte accentuat; de pildă, în satul Porecie: la o familie formată din 4 persoane revin 7 „grădini de legume“, la o alta formată din 3 persoane — 17; această situație se explică prin aceea că aici nu se fac reimpărțiri generale, ci numai reimpărțiri parțiale, în cadrul cărora țărani „schimbă liber“ între ei „grădini de legume“ și „postate“ („Privire asupra guberniei Iaroslavl“, 97–98) **. „O mare parte a muncilor de câmp... este executată de zileri, bărbați și femei, care în timpul muncilor de vară vin în număr mare la Porecie atât din satele învecinate cât și din guberniile învecinate“ (ibid. 99). Gubernia Iaroslavl numără 10.322 de oameni (dintre ei 7.689 sînt din Rostov) ocupați cu *munci sezoniere* „agricole și de grădinarit“, adică în majoritatea cazurilor muncitorii salariați care au această îndeletnicire ***. Datele citate mai sus cu privire la strămutarea muncitorilor agricoli în guberniile Moscova și Petersburg, în gubernia Iaroslavl etc. trebuie să fie puse în legătură nu numai cu dezvoltarea producției de lapte și de produse lactate, dar și cu aceea a legumiculturii cu caracter comercial.

Tot de legumicultură ține și cultivarea legumelor în sere, îndeletnicire care se dezvoltă deosebit de rapid printre țărani înstăriți din guberniile Moscova și Tver ****. În prima

* „Analiză istorică-statistică“, I. — „Indicatorul fabricilor“ al d-lui Orlov. — „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești“, partea a XIV-a, articolul d-lui Stolpeanski. — „Forțele de producție“, IV, 46 și urm. — „Privire asupra guberniei Iaroslavl“, partea a 2-a, Iaroslavl, 1896. Din compararea datelor d-lui Stolpeanski (1885) cu datele din „indicator“ (1890) reiese o puternică creștere a producției industriale de conserve în această regiune.

** Prin urmare, publicația menționată mai sus a confirmat în întregime „îndoiala“ formulată de d-l Volghin că „pământul ocupat cu grădini de legume ar suferi dese reimpărțiri“ (op. cit., 172, notă).

*** Și aici se observă o specializare caracteristică a agriculturii: „Este demn de remarcat că în regiunile unde grădinaritul a devenit îndeletnicirea specială a unei părți a populației, cealaltă parte a țăranilor aproape că nu cultivă nici un fel de legume, ci le cumpără în piețe și la târguri“ (S. Korolenko, l. c., 285).

**** „Forțele de producție“, IV, 50–51. — S. Korolenko, l. c., 273. — „Culegere de date statistice cu privire la gubernia Moscova“, vol. VII, partea I. — „Culegere de date statistice cu privire la gubernia Tver“, vol. VIII, partea I, județul Tver: recensămîntul din 1886–1890 a înregistrat aici la 174 de țărani și la 7 moșieri 4.426 de răsadnițe, revenind în medie la 1 gospodărie circa 25 de răsadnițe. „În gospodăria țărănească, ea (îndeletnicirea aceasta) constituie un sprijin important, dar numai pentru țărani înstăriți... Când sera are mai mult de 20 de răsadnițe, se angajează muncitori“ (pag. 187).

gubernie recensământul din 1880/81 a înregistrat 88 de stabilimente cu 3.011 răsadnițe ; numărul muncitorilor era de 213, dintre care 47 (22,6⁰/₀) de muncitori salariați ; valoarea producției – 54.500 de ruble. Un proprietar de seră din categoria mijlocie trebuia să investească în „afacere” cel puțin 300 de ruble. Din 74 de capi de gospodărie despre care se dau date culese pe gospodării, 41 au pământ cumpărat și tot ațiția iau pământ în arendă ; la 1 gospodărie revin 2,2 cai. De aici reiese limpede că legumicultura în sere este accesibilă numai burgheziei țărănești *.

În sudul Rusiei, din această categorie de agricultură cu caracter comercial face parte și bostănăritul cu caracter comercial. Vom da câteva indicații sumare asupra dezvoltării lui într-o regiune descrisă în interesantul articol apărut în „Vestnik Finansov” (1897, nr. 16) despre „producția de pepeni pentru comerț”. Această producție a luat naștere în satul Bîkov (județul Țarev, gubernia Astrahan) la sfîrșitul deceniului al 7-lea și începutul celui de-al 8-lea. O dată cu construirea liniilor de cale ferată, produsul care la început se vindea numai în regiunea Volgăi, a luat drumul capitalelor. În deceniul al 9-lea producția „a crescut de cel puțin 10 ori”, datorită profiturilor imense (150–200 de ruble la 1 deseatină) pe care le realizau inițiatorii acestei producții. Ca niște adevărați mici burghezi, ei s-au străduit în fel și chip să împiedice creșterea numărului producătorilor, ascunzînd cu cea mai mare grijă vecinilor „secretul” noii îndeletniciri atît de rentabile. Se înțelege de la sine că toate aceste eforturi eroice ale „făranului-plugar” ** de a împiedica „concurența fatală” *** s-au dovedit a fi inutile, iar bostănăritul s-a extins departe atît în gubernia Saratov cît și în ținutul Donului. Scăderea prețurilor la cereale în ultimul deceniu al secolului trecut a dat un deosebit imbold producției, silind „pe agricultorii din partea locului să caute o ieșire din această situație grea în aplicarea sistemelor de asolament cu alternare” ****. Extinderea producției a mărit mult cererea de muncă

* Vezi datele cu privire la această îndeletnicire în anexa la cap. V, meșteșugul nr. 9.

** Expresia prin care d-l N.—on îl denumește pe făranul rus.

*** Expresia d-lui V. Prugavin.

**** Culturile de pepeni cer o mai bună cultivare a solului și fac ea acesta să fie mai productiv la cultivarea ulterioară a cerealelor.

salariată (bostănăritul necesită o foarte mare cantitate de muncă, așa încît cultivarea unei singure deseatine costă 30-50 de ruble), fapt care a făcut să crească și mai mult profitul întreprinzătorilor și renta funciară. În apropierea stației de cale ferată „Log“ (linia Greazie-Țarițin) s-au cultivat în 1884 pepeni pe 20 de deseatine, în 1890 - pe 500-600 des., în 1896 - pe 1.400-1.500 des., iar arenda pentru o deseatină de pămînt s-a ridicat în perioada respectivă de la 30 de copeici la 1 rublă și 50 de copeici - 2 ruble și la 4-14 ruble. Extinderea febrilă a culturilor a dus, în sfîrșit, în 1896 la supraproducție și la criză, care au consfințit definitiv caracterul capitalist al acestei ramuri de agricultură cu caracter comercial. Prețul pepenilor a scăzut atît de mult, încît nu mai acoperea nici cheltuielile de transport pe calea ferată. Pepenii erau lăsați să putrezească în bostănării fără să fie culeși. După ce au cunoscut gustul unor profituri uriașe, întreprinzătorii au avut ocazia să cunoască acum și pierderile. Dar foarte interesant este mijlocul ales de ei pentru a lupta împotriva crizei: acest mijloc constă în cucerirea de noi piețe, în ieftinirea pînă într-atîta a produsului și tarifului pe calea ferată, încît produsul acesta să se transforme „dintr-un obiect de lux într-un obiect de consum pentru populație“ (iar la locul de producție chiar în furaj pentru vite). „Bostănăritul cu caracter comercial - afirmă întreprinzătorii - se află pe drumul unei dezvoltări neconținute; în afară de tarif, nu există nimic care să împiedice continua lui dezvoltare. Dimpotrivă, linia de cale ferată Țarițin-Tihorețkaia care se construiește acum deschide o regiune nouă și importantă ca piață pentru bostănăritul cu caracter comercial“. Oricare ar fi soarta viitoare a acestei „îndeletniciri“, în orice caz istoria „crizei pepenilor“ este foarte instructivă, ea reprezentînd o foarte mică - în schimb foarte vie - imagine a evoluției capitaliste a agriculturii.

Ne rămîne să spunem cîteva cuvinte despre *gospodăria suburbană*. Ceea ce o deosebește pe aceasta de formele de agricultură cu caracter comercial descrise mai sus este faptul că acolo întreaga gospodărie era adaptată unui anumit produs principal, destinat pieței. Aici însă micul agricultor face comerț cu de toate, din fiecare cîte puțin: și cu casa sa, pe care o închiriază vilegiaturiștilor și chiriașilor, și cu curtea

sa, și cu calul său, și cu tot felul de produse de pe ogorul său și din gospodăria sa – cu grâne, cu furaje pentru vite, cu lapte, carne, legume, fructe, pește, lemne și altele; comercializează laptele nevastei sale (alăptarea copiilor din orfelinate, practică în jurul capitalelor), câștigă bani prestind orășenilor vilegiaturiști * cele mai variate (și care nu întotdeauna pot fi mărturisite) servicii etc. etc. ** Transformarea deplină a tipului străvechi de agricultor patriarhal determinată de capitalism, subordonarea lui completă „puterii banului”, își găsește aici o expresie atât de vie, încât de obicei narodnicul distinge pe țăranul din suburbiile orașelor de ceilalți spunând că acesta „nu mai e țăran”. Dar deosebirea dintre acest tip și toate tipurile precedente se limitează numai la forma fenomenului. Esența politică-economică a transformării micului agricultor pe care capitalismul o determină pe toată linia este pretutindeni și cu desăvârșire aceeași. Cu cât crește mai repede numărul orașelor, numărul așezărilor cu caracter industrial și comercial-industrial, numărul stațiilor de cale ferată, cu atât mai larg se desfășoară procesul de transformare a țăranului nostru – membru al obștei – într-un țăran de tipul acesta. Nu trebuie să uităm cele spuse încă de Adam Smith, și anume că mijloacele de comunicație perfecționate tind să transforme orice sat într-un sat suburban ***. Colțurile uitate de lume și fundurile de provincie, fiind încă de pe acum o excepție, devin din zi în zi tot mai mult o raritate de muzeu, iar agricultorul se transformă din ce în ce mai repede într-un producător supus legilor generale ale producției de mărfuri.

* Comp. Uspenski „Derevenski dnevnik” („Din jurnalul unui om de la țară”. — *Nota trad.*).

** Ne vom referi, pentru ilustrare, la „Materialele” citate mai sus cu privire la gospodăria țărănească din județul Petersburg. Cele mai variate feluri de negustorie au luat aici forma a diferite „îndeletniciri”: închirierea de camere pentru vilegiaturiști, închirierea de camere pentru locuit, producția de lapte și de produse lactate, grădinăritul, vânzarea fructelor de pădure, „câștiguri de pe urma cailor”, alăptarea copiilor din orfelinate, pescuitul racilor, al peștelui etc. Absolut asemănătoare sînt îndeletnicirile țăranilor din suburbiile orașelor din județul Tula: vezi articolul d-lui Borisov în partea a IX-a din „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești”.

*** „Good roads, canals and navigable rivers, by diminishing the expense of carriage, put the remote parts of the country more nearly upon a level with those in the neighbourhood of the town”. L. c., vol. I, p. 228–229 („Drumurile bune, canalele și fluviile navigabile, reducînd cheltuielile de transport, ridică regiunile rurale mai îndepărtate la nivelul împrejurimilor orașului”. Lucrarea citată, vol. I, pag. 228–229. — *Nota trad.*).

Terminînd cu aceasta examinarea datelor referitoare la dezvoltarea agriculturii cu caracter comercial, considerăm că nu este de prisos să repetăm aici că sarcina noastră este de a examina numai principalele (și nicidecum toate) forme de agricultură cu caracter comercial.

IX. CONCLUZII CU PRIVIRE LA INSEMNĂTATEA CAPITALISMULUI IN AGRICULTURA DIN RUSIA

În capitolele II-IV problema capitalismului în agricultura din Rusia a fost examinată sub două aspecte. La început am examinat structura relațiilor social-economice existente în gospodăria țărănească și în cea moșierească, structură care s-a format în epoca de după reformă. Am constatat că țărănimea se scindează într-un ritm extrem de rapid, dînd naștere unei burghezii sătești neînsemnate ca număr, dar puternică prin situația ei economică, și unui proletariat sătesc. În legătură indisolubilă cu acest proces de „desțăranire“ se află trecerea proprietarilor funciari de la sistemul de gospodărie bazat pe munca în dijmă la sistemul capitalist de gospodărie. După aceea am examinat același proces sub un alt aspect; am luat drept punct de plecare forma sub care agricultura se transformă în producție de mărfuri și am examinat relațiile social-economice care caracterizează fiecare formă mai importantă de agricultură cu caracter comercial. Se constată că, cu toată diversitatea condițiilor din agricultură, aceleași procese sînt caracteristice atît gospodăriei țărănești cît și gospodăriei moșierești.

Să examinăm acum concluziile care rezultă din toate datele expuse mai sus.

1) Trăsătura fundamentală a evoluției agriculturii din epoca de după reformă constă în faptul că agricultura capătă din ce în ce mai mult un caracter comercial, lucrativ. În ceea ce privește gospodăria moșierească, faptul acesta este atît de evident, încît nu necesită explicații deosebite. În ceea ce privește însă gospodăria țărănească, aici fenomenul acesta nu se constată atît de ușor, în primul rînd, datorită faptului că folosirea muncii salariate nu constituie o caracteristică absolut necesară a micii burghezii de la sate. După cum am relevat deja mai sus, în această categorie se încadrează orice mic

producător de mărfuri care își acoperă cheltuielile dintr-o gospodărie de sine stătătoare, cu condiția ca structura generală a gospodăriei să fie bazată pe contradicții capitaliste de felul celor examinate în capitolul al II-lea. În al doilea rînd, micul burghez de la sate (atît din Rusia cît și din celelalte țări capitaliste) se apropie printr-o serie de trepte intermediare de „țărănul“ parcelar și de proletarul de la sate care posedă un mic petic de pămînt. Această împrejurare constituie una dintre cauzele viabilității teoriilor care nu disting în rîndurile „țărănimii“ o burghezie sătească și un proletariat sătesc*.

2) Prin însăși natura agriculturii, transformarea acesteia în producție de mărfuri se efectuează pe o cale deosebită, care nu seamănă cu procesul corespunzător din industrie. Industria prelucrătoare se scindează în diferite ramuri absolut independente, consacrate exclusiv producției unui singur produs sau unei părți de produs. Producția agricolă însă nu se scindează în ramuri absolut diferite, ci se specializează numai în producția unui anumit produs destinat pieței – într-un caz, în producția unui alt produs destinat pieței – în alt caz, celelalte laturi ale agriculturii fiind adaptate producției acestui produs principal (adică produsului destinat pieței). De aceea formele de agricultură cu caracter comercial se disting printr-o mare diversitate, ele modificîndu-se nu numai de la regiune la regiune, dar și de la gospodărie la gospodărie. De aceea la examinarea problemei dezvoltării agriculturii cu caracter comercial nu este permis să te limitezi numai la datele globale privind întreaga producție agricolă**.

* Pe ignorarea împrejurării arătate mai sus se bazează, printre altele, teza preferată a economiștilor narodnici potrivit căreia „gospodăria țărănească din Rusia este în majoritatea cazurilor o gospodărie pur naturală“ („Influența recoltelor și a prețurilor la cereale“, I. 52). Ajunge să iei cifrele „medii“, care pun la un loc burghezia sătească și proletariatul sătesc, pentru ca această teză să treacă drept o teză demonstrată!

** Tocmai la astfel de date se limitează, de pildă, autorii cărții menționate în nota precedentă atunci cînd vorbesc despre „țărănime“. Ei admit că orice țărăn cultivă *tocmai* cerealele pe care le consumă, că el cultivă *toate* felurile de cereale pe care le consumă, că le cultivă *tocmai în proporția* în care li servesc pentru consum. Nu mai este nevoie de nici un efort pentru ca din astfel de „considerații“ (care sînt în contradicție cu faptele și ignorează trăsătura fundamentală a epocii de după reformă) să se tragă „concluzia“ că gospodăria naturală este predominantă.

În literatura economică narodnică poate fi întîlnită și următoarea metodă ingenioasă de a raționa: *luate separat* fiecare formă de agricultură cu caracter comercial constituie o „excepție“ în comparație cu întreaga agricultură în ansamblul ei. De aceea, zic ei, se cuvine să considerăm întreaga agricultură cu caracter comercial drept excepție, gospodăria naturală urmînd a fi considerată regula generală! În manualele de logică pentru școli medii, în secțiunea care tratează despre sofisme, pot fi găsite multe raționamente asemănătoare.

3) Dezvoltarea agriculturii cu caracter comercial creează o piață internă pentru capitalism. În primul rînd, specializarea agriculturii determină un schimb între diferite regiuni agricole, între diferite gospodării agricole, între diferite produse agricole. În al doilea rînd, cu cît agricultura este atrasă mai mult în orbita circulației mărfurilor, cu atît mai rapid crește în rîndurile populației rurale cererea de produse ale industriei prelucrătoare care servesc pentru consumul individual; – cu atît mai rapid, în al treilea rînd, crește cererea de mijloace de producție, deoarece cu ajutorul vechilor clădiri, ale vechilor unelte „țărănești” etc. etc. nici micul și nici marele întreprinzător rural nu pot să practice o agricultură nouă, cu caracter comercial. În sfîrșit, în al patrulea rînd, se creează o cerere de forță de muncă, dat fiind că formarea micii burghezii la sate și trecerea proprietarilor funciari la sistemul capitalist de gospodărie presupun formarea unui contingent de muncitori agricoli și zileri. Numai prin dezvoltarea agriculturii cu caracter comercial poate fi explicat faptul că epoca de după reformă se caracterizează printr-o lărgire a pieței interne pentru capitalism (dezvoltarea agriculturii capitaliste, dezvoltarea industriei de fabrică în general, dezvoltarea construcției de mașini agricole în special, dezvoltarea așa-ziselor „îndeletniciri agricole” țărănești, adică a muncii salariate etc.).

4) Capitalismul adîncește și ascute într-o măsură considerabilă în rîndurile populației agricole contradicțiile fără de care în genere nu poate exista acest mod de producție. Dar cu toate acestea, prin semnificația sa istorică, capitalismul în agricultura din Rusia este o importantă forță progresistă. În primul rînd, capitalismul a transformat pe agricultor din „feudal-suveran”, pe de o parte, și din țaran patriarhal, dependent, pe de altă parte, într-un *producător*, asemănător oricărui alt producător din societatea modernă. Înainte de a se fi dezvoltat capitalismul, agricultura era în Rusia o îndeletnicire a moșierilor, un capriciu boieresc pentru unii, o îndatorire, o povară pentru alții, și tocmai de aceea ea nu a putut fi practică altfel decît prin metode de rutină seculară, determinînd în mod necesar izolarea deplină a agricultorului de tot ce se petrecea în lume dincolo de hotarele satului său. Sistemul muncii în dijmă – această rămășiță vie a timpurilor patriarhale în economia modernă – confirmă în mod concret

această caracterizare. Capitalismul a pus capăt pentru prima oară caracterului feudal al proprietății funciare, transformând pământul într-o marfă. Produsul agriculturii a început să fie destinat pieței, a început să apară ca un produs social la început pe piața locală, apoi pe cea națională, și, în sfârșit, pe piața internațională; în felul acesta izolarea de mai înainte de tot restul lumii a agriculturii sălbăticită a fost definitiv lichidată. Sub amenințarea ruinei, agricultorul a trebuit – vrînd, nevrînd – să țină seama de întreaga totalitate a relațiilor sociale, atît din țara sa cît și din celelalte țări, legate prin piața mondială. Chiar și sistemul muncii în dijmă – care înainte asigura lui Oblomov un cîștig sigur fără nici un risc din partea lui, fără nici o investiție de capital, fără nici un fel de schimbări în rutina străveche a producției – s-a dovedit a nu mai fi în stare să-l salveze de concurența fermierului american. Iată de ce ceea ce s-a spus acum o jumătate de secol despre Europa occidentală, și anume că capitalismul în agricultură „a devenit forța motrice care a introdus idila în evoluția istoriei” *, este perfect valabil acum și pentru Rusia de după reformă.

În al doilea rînd, capitalismul în agricultură a zdruncinat pentru prima oară stagnarea seculară a agriculturii noastre, a dat un imbold puternic transformării tehnicii agricole, dezvoltării forței productive a muncii sociale. Cele cîteva decenii de „sfărîmare” capitalistă au făcut în această privință mai mult decît veacuri întregi din istoria anterioară. Uniformitatea gospodăriei naturale rutinare a fost înlocuită prin diversitatea formelor agriculturii cu caracter comercial; uneltele agricole primitive au început să cedeze locul unor unelte și mașini

* „Misère de la philosophie” („Mizeria filozofiei”. — *Nota trad.*) (Paris, 1896), pag. 223; autorul califică cu dispreț drept ieremiade reacționare aspirațiile celor care doresc reîntoarcerea bunei vieți patriarhale, renașterea moravurilor simple etc., care condamnă faptul că „solul a trebuit să se supună acelorasi legi care guvernează toate celelalte industrii” **.

Înțelegem foarte bine că argumentul expus în text poate să pară narodnicilor nu numai neconvincător în întregul lui, dar pur și simplu de neînțeles. Ar fi însă o sarcină prea îngrată să examinăm amănunțit păreri ca, de pildă, aceea că circulația pămînturilor este un fenomen „anormal” (d-l Ciuprov în dezbaterile asupra prețurilor cerealelor; pag. 39 din stenograma dezbaterilor), sau ca aceea că inalienabilitatea loturilor țărănești este o instituție care poate fi apărută, că sistemul de gospodărie bazat pe munca în dijmă este mai bun sau în orice caz nu este mai rău decît sistemul capitalist de gospodărie etc. Toată expunerea precedentă constituie o infirmare a argumentelor de ordin economic aduse de narodnici pentru a justifica aceste păreri.

perfecționate ; caracterul static al sistemelor patriarhale de cultivare a pământului a fost subminat de noile metode de cultivare a pământului. Procesul tuturor acestor schimbări este indisolubil legat de fenomenul arătat mai sus al specializării agriculturii. Prin însăși natura sa, capitalismul în agricultură (la fel ca și în industrie) nu se poate dezvolta în mod egal : într-un loc (într-o țară, într-o regiune, într-o gospodărie) el face să progreseze o latură a agriculturii, în alt loc altă latură etc. Într-un caz el transformă tehnica unor munci agricole, în alt caz — tehnica altora, rupându-le de gospodăria țărănească patriarhală sau de patriarhala muncă în dijmă. Dat fiind că întreaga desfășurare a acestui proces este dominată de cerințele capricioase ale pieței, care nici măcar nu sînt întotdeauna cunoscute de producător, agricultura capitalistă devine în anumite cazuri (adesea în anumite regiuni, iar uneori chiar în anumite țări) mai unilaterală, mai îngustă în comparație cu agricultura de mai înainte ; în schimb ea devine în ansamblul ei incomparabil mai multilaterală și mai rațională decât agricultura patriarhală. Formarea unor categorii speciale de agricultură cu caracter comercial face ca crizele capitaliste în agricultură și cazurile de supraproducție capitalistă să fie posibile și inevitabile, dar aceste crize (ca toate crizele capitaliste în genere) constituie un imbold și mai puternic pentru dezvoltarea producției mondiale și a socializării muncii *.

În al treilea rînd, capitalismul a creat pentru prima oară în Rusia o mare producție agricolă, bazată pe folosirea mașinilor și pe cooperarea pe scară largă a muncitorilor. În perioada precapitalistă, producția produselor agricole se desfășura întotdeauna într-o formă neschimbată, mizeră și fărîmîțată — și atunci cînd țăranul lucra pentru sine, și cînd lucra pentru moșier — și nici un fel de „posesiune a pământului în obște“ nu era în stare să înlătore această uriașă fărîmîțare a producției. Indisolubil legată de această fărîmîțare a

* Romanticii din Europa occidentală și narodnicii ruși subliniază cu stăruință în acest proces caracterul unilateral al agriculturii capitaliste, crizele și instabilitatea pe care le creează capitalismul, — și, pe această bază, ei neagă caracterul progresist al dezvoltării capitaliste în comparație cu stagiunea precapitalistă.

producției era și izolarea agricultorilor înșiși *. Legați de lotul lor, de minuscula lor „obște“, ei erau complet despărțiți chiar și de țărani din obștea vecină prin deosebirea dintre categoriile cărora le aparțineau (țărani foști ai moșierilor, țărani foști ai statului etc.), prin deosebirile în ceea ce privește întinderea suprafeței de pământ pe care o posedau, prin deosebirile de condiții în care a avut loc eliberarea lor (iar aceste condiții erau determinate uneori pur și simplu de însușirile personale ale moșierilor și de bunul lor plac). Capitalismul a sfărâmat pentru prima oară aceste bariere pur feudale, — și bine a făcut că le-a sfărâmat. De pe acum deosebirile dintre diferitele categorii de țărani, dintre diferitele grupuri după lotul pe care-l posedă se dovedesc a fi incomparabil mai puțin importante decât deosebirile economice din cadrul fiecărei categorii, din cadrul fiecărui grup, din cadrul fiecărei obști. Capitalismul lichidează mărginirea și închistarea locală, înlocuiește împărțirea feudală a agricultorilor în grupuri mici prin împărțirea lor în mare, care cuprinde națiunea întreagă, prin împărțirea lor în clase care ocupă locuri diferite în sistemul general al economiei capitaliste **. Dacă înainte înseși condițiile producției determinau legarea masei

* De aceea, cu toată deosebirea de forme a posesiunii pământului, țărănului rus îi sint perfect aplicabile cele spuse de Marx despre micul țărăn francez : „Țăraniii parcelari formează o masă imensă ai cărei membri trăiesc în aceleași condiții, dar fără a intra în raporturi variate unii cu alții. Modul lor de producție îi izolează unul de altul în loc de a-i pune în contact unii cu alții. Această izolare mai este favorizată de mijloacele de comunicație proaste din Franța și de sărăcia țăranilor. Cultivarea cimpului lor de producție (Produktionsfeld), parcela, nu îngăduie nici diviziunea muncii, nici aplicarea științei, deci nici varietatea dezvoltării, nici diversitatea talentelor, nici bogăția relațiilor sociale. Fiecare familie țărănească își acoperă aproape singură nevoile, produce singură în mod direct cea mai mare parte din ceea ce consumă, și-și procură astfel mijloacele de existență mai mult printr-un schimb cu natura decât printr-un contact cu societatea. Parcela, țăranul și familia ; alături altă parcelă, alt țăran și altă familie. Un număr de unități de acest fel alcătuiește un sat și un număr de sate un departament. Astfel marea masă a națiunii franceze este formată din simpla adunare a unor mărimi denumite la fel, așa cum, de pildă, un sac umplut cu cartofi formează un sac de cartofi“ [„Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte“, Hmb. 1865, S. 98—99 („Otsprezece Brumar al lui Ludovic Bonaparte“, Hamburg, 1885, pag. 98—99. — *Nota trad.*)] ”.

** „In societatea capitalistă, necesitatea asocierii, a unirii nu a slăbit, ci, dimpotrivă, a crescut incomensurabil. Dar este cu totul absurd să aplici vechiul criteriu atunci cînd este vorba de satisfacerea acestei necesități în cadrul noii societăți. Această nouă societate necesită, în primul rînd, ca asocierea să nu mai fie o asociere cu caracter local, bazată pe starea socială, pe categoria socială și, în al doilea rînd, ca punctul de plecare al asocierii să fie deosebirea de situație și de interese pe care a creat-o capitalismul și descompunerea țăranimii“ (V. Ilin, l.c., 91—92, notă. [Vezi V. I. Lenin, Opere complete, vol. 2, Editura politică, 1960, ediția a doua, pag. 229. — *Nota red.*]).

agriculturilor de locul domiciliilor lor, apoi apariția diferitelor forme de agricultură cu caracter comercial și capitalist și formarea diferitelor regiuni de agricultură cu caracter comercial și capitalist nu puteau să nu producă strămutări de mari mase de populație în întreaga țară ; iar fără mobilitatea populației (după cum am remarcat mai sus) nu poate fi concepută dezvoltarea conștiinței ei și a activității ei de sine stătătoare.

În sfârșit, în al patrulea rând, în Rusia capitalismul în agricultură a subminat pentru prima oară temelia muncii în dijmă și a stării de dependență personală a agriculturului. Sistemul de gospodărie bazat pe munca în dijmă a dominat exclusiv în agricultura noastră începând de pe timpul „Pravilei Ruse” și pînă la actualul sistem de cultivare a pămînturilor moșierești cu inventarul țăranului ; acest sistem implica în mod necesar starea de abrutizare și sălbăticităre a agriculturului, umilit dacă nu prin caracterul iobag, atunci prin caracterul „semiliber” al muncii sale ; fără ca agricultorul să fie lipsit de anumite drepturi civile (de pildă, prin apartenența la o stare socială inferioară ; pedepsele corporale ; trimiterea la munci obștești ; legarea de lot etc.), sistemul muncii în dijmă ar fi de neconceput. De aceea înlocuirea muncii în dijmă prin munca salariată este marele merit istoric al capitalismului în agricultura din Rusia *. Rezumînd cele expuse mai sus cu privire la rolul istoric progresist al capitalismului în agricultura din Rusia, se poate spune că el socializează producția agricolă. Într-adevăr, faptul că agricultura s-a transformat dintr-un privilegiu al stării sociale superioare sau dintr-o povară a stării sociale inferioare într-o ocupație curentă cu caracter comercial-industrial ; faptul că produsul muncii agriculturului a început să capete un caracter social de piață ; faptul că agricultura rutinară, uniformă se transformă în agricultură cu caracter comercial, în forme variate și evolute

* Dintre nenumăratele lamentări și văicăreli ale d-lui N.—on pe tema sfărțirii pe care capitalismul o produce la noi, una merită o atenție deosebită : „...Nici certurile dintre cnejii feudali și nici jugul tătăresc n-au atins formele vieții noastre economice” (pag. 284 din „Studii”), numai capitalismul a dat dovadă de „atitudine de desconsiderare a propriului trecut istoric” (283). Sfînt adevăr ! Tocmai de aceea capitalismul în agricultura din Rusia este un fenomen progresist, pentru că a dat dovadă de „atitudine de desconsiderare” față de formele „patriarhale”, „consfințite de veacuri”, de muncă în dijmă și de aservire, pe care într-adevăr nu le-au putut sfărîma nici un fel de furtună politice, inclusiv certurile dintre cnejii feudali și jugul tătăresc,

din punct de vedere tehnic ; faptul că fărîmîţarea şi închis-tarea locală a micului cultivator de pămînt dispar, ca şi faptul că diversele forme de aservire şi dependenţă personală sînt înlăturate prin tranzacţii impersonale de cumpărare-vînzare a forţei de muncă, – toate acestea sînt verigi ale aceluiaşi proces care socializează munca în agricultură şi ascute din ce în ce mai mult contradicţia dintre anarhia oscilaţiilor de pe piaţă şi caracterul individual al diferitelor întreprinderi agri-cole, pe de o parte, şi caracterul colectiv al marii agriculturi capitaliste, pe de altă parte.

Aşadar (repetăm încă o dată), subliniind rolul istoric progresist al capitalismului în agricultura rusă, noi nu uităm cîtuşi de puţin nici caracterul trecător şi istoric al acestui regim economic, nici profundele contradicţii sociale care îi sînt proprii. Dimpotrivă, după cum am arătat mai sus, toc-mai narodnicii, care nu ştiu decît să deplîngă „sfărîmarea“ pe care o produce capitalismul, apreciază extrem de super-ficial aceste contradicţii, escamotînd descompunerea ţărănimii, ignorînd faptul că folosirea maşinilor în agricultura noastră are un caracter capitalist, ascunzînd sub expresii ca „înde-letniciri agricole în afara gospodăriei“ sau „cîştiguri în afară“ formarea unei clase de muncitori salariaţi agricoli.

X. TEORIILE NARODNICE ASUPRA CAPITALISMULUI ÎN AGRICULTURĂ. „ELIBERAREA TIMPULUI DE IARNĂ“

Concluziile pozitive cu privire la însemnătatea capitalismu-lui expuse mai sus trebuie să fie completate cu analiza unora dintre „teoriile“ speciale în această problemă, teorii răspîn-dite în publicistica noastră. În majoritatea cazurilor, narod-nicii noştri nu şi-au putut de loc asimila concepţiile funda-mentale ale lui Marx asupra capitalismului în agricultură. Cei mai sinceri dintre ei au declarat de-a dreptul că teoria lui Marx nu cuprinde agricultura (d-l V. V. în „Curentele de la noi“), în timp ce alţii (de felul d-lui N.-on) au preferat să ocolească diplomatic problema raportului dintre „construc-ţiile“ lor şi teoria lui Marx. Una din aceste construcţii, mai larg răspîndită printre economişti narodnici, este teoria „eli-

berării timpului de iarnă". Esența ei constă în următoarele *

În orînduirea capitalistă agricultura devine o ramură specială a industriei, nelegată de celelalte ramuri. Dar în agricultură nu se muncește tot anul, ci numai 5-6 luni. De aceea transformarea agriculturii în agricultură capitalistă duce la „eliberarea timpului de iarnă“, la „o limitare a timpului de muncă a clasei agricultorilor la numai o parte a anului de muncă“, ceea ce și constituie „cauza fundamentală a înrăutățirii situației economice a claselor agricultorilor“ (N.-on, 229), „a îngustării pieței interne“ și „a irosirii forțelor de producție“ ale societății (d-l V.V.).

Iată toată această faimoasă teorie care fundamentează cele mai ample concluzii de ordin istoric-filozofic pe nimic altceva decît pe marele adevăr că în agricultură muncile se repartizează extrem de neuniform de-a lungul anului ! A lua această *singură* trăsătură - a o duce la absurd cu ajutorul unor presupuneri abstracte -, a lăsa la o parte toate celelalte particularități ale procesului complex care transformă agricultura patriarhală în agricultură capitalistă, - iată procedeele simple prin care se încearcă acum restaurarea teoriilor romantice asupra „producției populare“ precapitaliste.

Pentru a arăta cît de excesiv de îngustă este această construcție abstractă, vom indica pe scurt laturile procesului real pe care narodnicii noștri fie că nu le văd de loc, fie că nu le apreciază la justa lor valoare. În primul rînd, cu cît agricultura se specializează mai mult, cu atît scade mai mult populația agricolă, care reprezintă o parte din ce în ce mai mică a populației. Narodnicii uită acest lucru, în timp ce în abstracția lor ei duc specializarea agriculturii la un grad pe care în realitate agricultura nu-l atinge aproape nicăieri. Ei consideră că numai operațiile de însămînțare și recoltare a cerealelor au devenit o ramură specială de producție ; cultivarea solului și îngrășarea lui, cultivarea și transportul produsului, creșterea vitelor, silvicultura, repararea clădirilor și a inventarului etc. etc. - toate acestea s-au transformat în ramuri de producție *speciale* capitaliste. Aplicarea unor aseme-

* V. V. „Studii de economie teoretică“, pag. 108 și urm. N.-on. „Studii“, pag. 214 și urm. Aceleași idei le găsim la d-l Kablukov : „Prelegeri de economie agricolă“, Moscova, 1897, pag. 55 și urm.

nea abstracții la realitatea din zilele noastre va furniza prea puține elemente pentru explicarea ei. În al doilea rând, presupunerea că agricultura s-a specializat într-o măsură atât de completă implică o organizare pur capitalistă a agriculturii, o scindare completă în fermieri-capitaliști și muncitori salariați. A vorbi în aceste condiții de „țaran“ (cum face d-l N.-on, pag. 215) înseamnă a atinge culmea lipsei de logică. Organizarea pur capitalistă a agriculturii presupune, la rândul ei, o repartizare mai uniformă a muncilor de-a lungul anului (datorită asolamentului, creșterii raționale a vitelor etc.), imbinarea în multe cazuri a agriculturii cu prelucrarea industrială a produsului, investirea unei mari cantități de muncă în pregătirea prealabilă a solului etc.* În al treilea rând, capitalismul presupune separarea completă a întreprinderilor agricole de cele industriale. Dar de unde rezultă că această separare nu îngăduie imbinarea *muncii salariate* agricole cu cea industrială? În orice societate capitalistă dezvoltată observăm această imbinare. Capitalismul separă pe muncitorii calificați de muncitorii simpli, necalificați, care trec de la o ocupație la alta, când angajați de vreo mare întreprindere, când aruncați

* Pentru a nu face afirmații gratuite, vom cita exemple de gospodării moșierești de la noi a căror organizare se apropie cel mai mult de tipul pur capitalist. Să luăm gubernia Orel („Culegere de date statistice ale zemstvelor cu privire la județul Kromi“, vol. VI, partea a 2-a, Orel 1892). Moșia nobilului Hliustin : 1.129 des., 562 des. arături, 8 clădiri, felurite unelte perfecționate. Culturi de ierburi furajere. Crescătorie de cai. Creștere de vite. Secarea mlaștinilor prin săparea de canale și prin drenaj („secarea mlaștinilor se face mai mult în timpul liber“, pag. 146). Vara, numărul muncitorilor este de 50—80 de oameni pe zi, iarna — până la 30 de oameni. În 1888 au fost 81 de muncitori, dintre care 25 angajați pentru sezonul de vară. În 1889 au lucrat 19 dulgheri. — Moșia contelui Ribeaupierre : 3.000 des. — 1.293 des. arături, 898 des. date în arendă țaranilor. Asolament cu 12 sole. Extracție de turbă pentru îngrășămintele, extracție de fosforiți. Incepînd din 1889 se introduce un cîmp experimental de 30 des. Căratul gunoiului de grajd iarna și primăvara. Culturi de ierburi furajere. Exploatare forestieră regulată (necesită 200—300 de tăietori de pădure din octombrie pînă în martie). Creștere de vite cornute. Producție de lapte și de produse lactate. În 1888 au fost acolo 90 de angajați, dintre care 34 angajați pentru muncile de vară. — Moșia lui Menșcikov din gub. Moscova („Culegere“, vol. V, partea a 2-a) : 23.000 des. Forța de muncă se procură în schimbul unor otrezki și prin angajări. Exploatarea forestiere. „Vara caii și muncitorii permanenți lucrează pe ogoare ; toamna tîrziu și o parte din iarnă ei cară cartofi și amidon la uscătorie și la fabrica de amidon, cară lemne din pădure și le duc la gară ; datorită tuturor acestor lucruri, munca este repartizată destul de uniform în cursul anului“ (pag. 145), ceea ce se vede de altfel din tabelul zilelor lucrate pe luni : în medie revin pe lună 293 de zile lucrate cu caii, oscilări : între 223 (în aprilie) și 362 (în iunie). Media zilelor lucrate de bărbați — 218, oscilări : între 126 (în februarie) și 279 (în noiembrie). Media zilelor lucrate de femei — 23, oscilări : între 13 (în ianuarie) și 27 (în martie). Seamănă oare această realitate cu abstracția cu care își pierd timpul narodnicii ?

în rîndurile șomerilor *. Cu cît mai puternic se dezvoltă capitalismul și marea industrie, cu atît mai puternice devin în genere oscilațiile în ceea ce privește cererea de muncitori nu numai în agricultură, dar și în industrie **. De aceea, presupunînd dezvoltarea la maximum a capitalismului, trebuie să presupunem că trecerea muncitorilor de la îndeletnicirile agricole la cele neagricole se face cu cea mai mare ușurință, trebuie să presupunem formarea unei armate generale de rezervă, din care își procură forța de muncă tot felul de întreprinzători. În al patrulea rînd, dacă luăm întreprinzătorii rurali din zilele noastre, nu se poate nega, firește, că aceștia întîmpină uneori dificultăți în ceea ce privește asigurarea gospodăriei lor cu forțe de muncă. Dar nu trebuie uitat nici faptul că ei dispun și de mijlocul de a-i lega pe muncitori de gospodăria lor, și anume acela de a le da cîte un petec de pămînt etc. Zilerul sau muncitorul agricol cu lot, acesta este tipul propriu tuturor țărilor capitaliste. Una din principalele greșeli ale narodnicilor constă în faptul că ei ignorază formarea unui tip asemănător în Rusia. În al cincilea rînd, este cu totul greșit să se pună problema eliberării timpului de iarnă al agriculturii independent de problema generală a suprapopulației capitaliste. Formarea armatei de rezervă a șomerilor este proprie capitalismului în general, iar particularitățile agriculturii determină numai formele speciale ale acestui fenomen. De aceea autorul „Capitalului“, de pildă, tratează problema repartizării muncilor în agricultură în le-

* Marea industrie capitalistă creează o clasă de muncitori nomazi. Această clasă provine din rîndurile populației rurale, dar se îndeletnicește îndeosebi cu munci neagricole. „Ea formează infanteria ușoară a capitalului, pe care acesta o aruncă, după necesități, ba într-un punct, ba în celălalt... Muncitorii nomazi sînt întrebuințați la diferite lucrări de construcții și drenaj, la fabricarea cărămizilor, la stînsul varului, la construirea de căi ferate etc.“ („Das Kapital“, I, S. 692) ¹⁰⁰. „În general, asemenea întreprinderi de mari proporții, cum sînt căile ferate, retrag de pe piața muncii o anumită cantitate de forțe care nu poate să provină decît din anumite ramuri, cum e agricultura...“ (ibid., II, B., S. 303) ¹⁰¹.

** De pildă, statistica sanitară din gubernia Moscova a înregistrat în această gubernie 114.381 de muncitori industriali; acesta este numărul efectiv; numărul maxim este de 146.338, numărul minim — 94.214 („date rezumative“ etc., vol. IV, partea I, pag. 98). În procente: 128% — 100% — 82%. Accentuînd în genere oscilările numărului muncitorilor, capitalismul atenuează și în această privință deosebiriile dintre industrie și agricultură.

gătură cu problema „suprapopulației relative“ *, precum și într-un capitol special problema deosebiri dintre „perioada de muncă“ și „timpul de producție“ („Das Kapital“, II, B., capitolul al 13-lea). Se numește perioadă de muncă timpul în cursul căruia produsul este supus prelucrării; timpul de producție este timpul în cursul căruia produsul se află în producție, inclusiv perioada când el nu este supus prelucrării. Perioada de muncă și timpul de producție nu coincid în foarte multe ramuri de producție, printre acestea agricultura este numai cea mai tipică, dar nicidecum singura ramură **. Printre celelalte țări europene, în Rusia deosebirea dintre perioada de muncă în agricultură și timpul de producție este deosebit de mare. „Atunci când producția capitalistă desăvârșește mai târziu separarea dintre manufactură și agricultură, muncitorul agricol devine tot mai dependent de ocupații accesorii, pur întâmplătoare, și situația lui se înrăutățește din această cauză... Pentru capital toate deosebirile în ceea ce privește rotația dispar. Pentru muncitor însă nu“ (ib., 223–224) ¹⁰⁴. Prin urmare, sub raportul care ne interesează, singura concluzie care rezultă din particularitățile agriculturii este aceea că situația muncitorului agricol este și mai proastă decât situația muncitorului industrial. De aici mai este o distanță foarte mare pînă la „teoria“ d-lui N.—on potrivit căreia eliberarea timpului de iarnă constituie „cauza fundamentală“ a înrăutățirii situației „claselor de agricultori“ (? !). Dacă în agricultura noastră perioada de muncă ar fi de 12 luni, procesul dezvoltării capitalismului s-ar desfășura la fel ca și acum; toată

* De pildă, în ceea ce privește relațiile din agricultura engleză, Marx spune: „Muncitorii agricoli sînt întotdeauna prea numeroși pentru nevoile medii ale agriculturii și întotdeauna prea puțini pentru nevoile ei excepționale sau temporare“ (I, 725), așa încît, cu toată „suprapopulația relativă“ permanentă, satul se dovedește a fi insuficient populat. Pe măsură ce producția capitalistă pune stăpînire pe agricultură — spune Marx în altă parte — se formează o populație rurală excedentară. „O parte a populației rurale se găsește deci întotdeauna gata să se transforme în proletariat orașenesc, adică manufacturier“ (ib., 668) ¹⁰²; această parte a populației suferă veșnic de pe urma șomajului; munca ei este extrem de neregulată și cel mai prost retribuită (de pildă munca la domiciliu pentru magazine și altele).

** Îndeosebi este demnă de relevat cu acest prilej observația lui Marx că și în agricultură există posibilitatea ca cererea de muncă „să fie repartizată în mod mai uniform în decursul anului întreg“, și anume: prin cultivarea unor produse mai variate, prin înlocuirea asolamentului cu trei sole cu asolamentul alternativ, prin culturi de rădăcinoase, culturi de ierburi furajere etc. Dar toate aceste metode „necesită o sporire a capitalului circulant avansat în producție, cheltuit pentru salarii, îngrășăminte, sămînță etc.“ (ibid. S. 225–228) ¹⁰³.

deosebirea ar consta în faptul că situația muncitorului agricol s-ar apropia întrucîtva de situația muncitorului industrial*.

Prin urmare, „teoria“ d-lor V. V. și N.-on nu aduce absolut nimic nici măcar în problema generală a dezvoltării capitalismului în agricultură în general. Cît privește particularitățile Rusiei, ea nu numai că nu le explică, ci, dimpotrivă, le estompează. Faptul că în timpul iernii țărănimea noastră șomează este rezultatul nu atît al capitalismului, cît al insuficienței dezvoltări a capitalismului. Am arătat deja mai sus (§ IV al acestui capitol), pe baza datelor referitoare la salarii, că dintre guberniile velicoruse șomajul de iarnă este cel mai accentuat în guberniile în care capitalismul este cel mai puțin dezvoltat, în care predomină munca în dijmă. Și acest lucru este pe deplin explicabil. Munca în dijmă frînează dezvoltarea productivității muncii, frînează dezvoltarea industriei și agriculturii, deci și dezvoltarea cererii de forță de muncă, — și, în același timp, legîndu-l pe țaran de lot, ea nu-i asigură nici posibilitatea de lucru în timpul iernii, nici posibilitatea de a-și asigura existența din mizera sa gospodărie agricolă.

XI. CONTINUARE. — OBȘTEA. —

PĂRERILE LUI MARX DESPRE MICA GOSPODĂRIE ȚĂRĂNEASCĂ. —
PĂREREA LUI ENGELS DESPRE CRIZA AGRARĂ CONTEMPORANĂ

„Principiul obștii împiedică capitalul să acapareze producția agricolă“ — așa formulează d-l N.-on (pag. 72) o altă răspîdită teorie narodnică, la fel de abstract concepută ca și teoria precedentă. În capitolul al II-lea am citat o serie întregă de fapte care dovedesc caracterul inexact al acestei teze curente. Acum însă vom adăuga următoarele. În general este greșit să se creadă că apariția capitalismului în agricultură necesită o anumită formă specială de posesiune a pămîntului. „Forma sub care modul de producție capitalist incipient găsește proprietatea funciară nu corespunde acestui mod de producție. Forma corespunzătoare lui o creează abia el însuși prin subordonarea agriculturii față de capital ; în felul

* Spunem „întrucîtva“ pentru că situația muncitorului agricol este departe de a se înrăutăți exclusiv din cauza caracterului neregulat al muncii.

acesta, proprietatea funciară feudală, proprietatea de clan ¹⁰⁵ sau mica proprietate țărănească cu comunitate de marcă * (Markgemeinschaft) sînt transformate în forma economică corespunzătoare acestui mod de producție, oricît de diferite ar fi formele lor juridice“ („Das Kapital“, III, 2, 156). Prin urmare, nici un fel de particularități ale sistemului de posesiune a pămîntului nu pot, în fond, să constituie o piedică de netrecut pentru capitalism, care ia forme felurite, în funcție de felurile condiții agricole, juridice și de trai. De aici se poate vedea cît de greșit era însuși *modul în care pun* problema narodnicii noștri, care au creat o întregă literatură pe tema : „obște sau capitalism ?“ Fie că se întîmpla ca un prea luminat angloman să instituie un premiu pentru cea mai bună lucrare despre introducerea sistemului fermelor în Rusia, fie că vreo societate științifică lansa un proiect pentru stabilirea țăranilor în hutore, fie că vreun funcționar fără treabă întocmea un proiect de terenuri de cîte 60 de desetine, narodnicul se grăbea să ridice mînușa și să se arunce în lupta împotriva acestor „proiecte burgheze“ de „a introduce capitalismul“ și de a distruge paladiul „producției populare“, obștea. Bunului narodnic nici nu-i trecea prin gînd că, în timp ce se întocmeau și se combăteau tot felul de proiecte, capitalismul își urma drumul, iar satul bazat pe obște se transforma și se transformase ** într-un sat de mici proprietari de pămînt.

Iată de ce sîntem foarte indiferenți în ceea ce privește forma propriu-zisă de posesiune a pămîntului de către țărani. În fond, oricare ar fi forma de posesiune a pămîntului, relațiile dintre burghezia țărănească și proletariatul sătesc nu se

* În alt loc, Marx arată că „proprietatea în comun (Gemeineigentum) formează pretutindeni a doua completare a gospodăriei parcelare [mici]“ („Das Kapital“, III, 2, 341) ¹⁰⁶.

** Dacă ni se va spune că anticipăm făcînd această afirmație, vom da următorul răspuns. În fața celui care vrea să descrie un oarecare fenomen viu în dezvoltarea lui se pune în mod necesar și inevitabil dilema : ori să anticipeze, ori să rămînă în urmă. O cale de mijloc nu există. Și dacă toate datele arată că evoluția socială are tocmai un astfel de caracter, că această evoluție a ajuns deja foarte departe (vezi cap. II), dacă, totodată, sînt precis arătate împrejurările și instituțiile care frînează această evoluție (impozitele excesiv de mari, închistarea feudală a țăranimii, îngrădirea libertății circulației pămîntului, a deplasărilor și strămutărilor), — atunci o astfel de anticipare nu constituie nici o greșeală.

vor schimba cîtuși de puțin din această cauză. Problema cu adevărat importantă nu este cîtuși de puțin forma de posesiune a pămîntului, ci aceea a rămășițelor rînduieșilor patriarhale pur feudale, care continuă să apese țărănimea : închistarea feudală a obștilor țărănești, răspunderea solidară, impunerea fiscală excesivă a pămîntului țărănesc, impunere care nici nu poate fi comparată cu impunerea pămînturilor moșierești, îngrădirea libertății circulației pămînturilor țărănești, a deplasărilor și strămutărilor țărănimii *. Toate aceste instituții învechite, fără a asigura cîtuși de puțin țărănimea împotriva descompunerii, duc numai la înmulțirea diferitelor forme de aservire și de muncă în dijmă, la o puternică frinare a dezvoltării sociale.

În încheiere trebuie să ne mai oprim asupra încercării originale a narodnicilor de a interpreta unele afirmații ale lui Marx și Engels din volumul al III-lea al „Capitalului” în așa fel încît să vină în sprijinul părerii lor în sensul că mica gospodărie țărănească ar fi superioară celei mari, iar capitalismul în agricultură nu ar avea un rol istoric progresist. În acest scop este deosebit de des citat următorul pasaj din volumul al III-lea al „Capitalului”.

„Morala acestei istorii – la care de altminteri se poate ajunge și pe baza altor considerații privind agricultura – este că sistemul capitalist se opune unei agriculturi raționale sau că agricultura rațională este incompatibilă cu sistemul capitalist (deși acesta favorizează dezvoltarea ei tehnică) și că, prin urmare, este nevoie sau de mîna micului țaran care-și lucrează singur pămîntul (selbst arbeitenden), sau de controlul producătorilor asociați” (III, 1, 98. Trad. rusă, 83) 107.

Ce rezultă, așadar, din această afirmație (care, în treacăt fie zis, reprezintă un pasaj cu totul izolat, inserat în capitolul care tratează despre influența variației prețurilor materiilor prime asupra profitului, iar nu în secțiunea a VI-a, care tratează în mod special despre agricultură) ? Că capitalismul este incompatibil cu o organizare rațională a agriculturii (pre-

* Faptul că narodnicii apără unele dintre aceste instituții vădește în mod deosebit de concret caracterul reacționar al concepțiilor lor, care îi apropie din ce în ce mai mult de proprietarii funciari.

cum și a industriei), – acest lucru este de mult cunoscut, și nu în această privință sîntem în controversă cu narodnicii. Cît privește rolul istoric progresist al capitalismului în agricultură, Marx l-a subliniat în mod special aici. Rămîne apoi referirea lui Marx la „micul țaran care-și lucrează singur pămîntul”. Nimeni dintre narodnicii care au invocat acest pasaj nu s-a ostenit să explice în ce sens îl înțelege el, nimeni nu s-a ostenit să pună această indicație în legătură, pe de o parte, cu contextul, iar pe de altă parte cu teoria generală a lui Marx despre mica gospodărie țărănească. – Pasajul citat din „Capitalul” arată cît de accentuate sînt oscilațiile prețurilor la materiile prime, cum încalcă aceste oscilații proporționalitatea și caracterul sistematic al producției, cum încalcă concordanța dintre agricultură și industrie. *Numai în această privință* – în privința caracterului proporțional, sistematic, regulat al producției – Marx pune pe același plan mica gospodărie țărănească și gospodăria „producătorilor asociați”. În această privință, și mica industrie medievală (meșteșugul) se aseamănă cu gospodăria „producătorilor asociați” (comp. „Misère de la philosophie”, ediția citată, pag. 90)¹⁰⁸, iar capitalismul se deosebește de amîndouă aceste sisteme economice-sociale prin anarhia în producție. Care este, așadar, logica care ne permite să tragem de aici concluzia că Marx admitea viabilitatea micii gospodării țărănești *, că el nu recunoștea rolul istoric progresist al capitalismului în agricultură? Iată ce a spus Marx cu privire la această problemă în secțiunea specială consacrată agriculturii, *în paragraful special care tratează despre mica gospodărie țărănească* (cap. 47, § V) :

„Prin natura ei, proprietatea parcelară exclude : dezvoltarea forței productive sociale a muncii, formele sociale ale muncii, concentrarea socială a capitalurilor, creșterea vitelor pe scară mare, aplicarea progresivă a științei.

Camăta și sistemul fiscal trebuie să o ruineze pretutindeni. Cheltuirea capitalului pentru cumpărare de pămînt sustrage acest capital agriculturii. Fărămițarea infinită a mijloacelor de

* Amintim că, puțin timp înainte de moartea sa și într-o vreme cînd, în legătură cu scăderea prețurilor, criza agricolă se manifestase din plin, Engels a considerat că este necesar să se ridice cu hotărîre împotriva „discipolilor” francezi care făcuseră unele concesii doctrinei viabilității micii gospodării țărănești¹⁰⁸.

producție și izolarea producătorilor înșiși. Enormă risipă a forței umane. Înrautățirea progresivă a condițiilor de producție și scumpirea mijloacelor de producție este o lege necesară a proprietății parcelare. Pentru modul acesta de producție anii cu recoltă bună constituie o nenorocire“ (III, 2, 341-342. Trad. rusă, 667) ¹¹⁰.

„Mica proprietate de pământ presupune că majoritatea precumpănitoare a populației este rurală și că predomină munca izolată, iar nu cea socială ; că, prin urmare, sînt excluse în aceste împrejurări diversitatea și dezvoltarea reproducției, atît a condițiilor ei materiale cît și a celor spirituale, deci și condițiile unei agriculturi raționale“ (III, 2, 347. Trad. rusă, 672) ¹¹¹.

Autorul acestor rînduri nu numai că nu trecea cu vederea contradicțiile proprii mării agriculturi capitaliste, ci, dimpotrivă, le denunța fără cruțare. Dar aceasta nu-l împiedica să aprecieze rolul *istoric* al capitalismului.

„...Unul din rezultatele importante ale modului de producție capitalist este că, pe de o parte, transformă agricultura dintr-o ocupație empirică, a celei mai nedezvoltate părți a societății, ocupație care se transmite în mod automat din tată în fiu, într-o aplicare conștientă a științei agronomice, în măsura în care în genere această aplicare este posibilă în condițiile proprietății private ; că el liberează, pe de o parte, proprietatea funciară de orice relații de dominație și sclavie, iar pe de altă parte separă complet pămîntul, ca condiție de muncă de proprietatea funciară și de proprietarul funciar... Raționalizarea agriculturii, pe de o parte, care pentru prima oară face posibilă exercitarea ei pe scară socială, reducerea la absurd a proprietății funciare, pe de altă parte, iată marile merite ale modului de producție capitalist. Ca și toate celelalte progrese istorice ale lui, și acesta a fost obținut în primul rînd cu prețul sărăcirii complete a producătorilor direcți“ (III, 2, 156-157. Trad. rusă, 509-510) ¹¹².

S-ar părea că, dat fiind caracterul atît de categoric al afirmațiilor lui Marx, nu pot exista două păreri asupra felului cum privea el problema rolului istoric progresist al capitalis-

mului în agricultură. Totuși d-l N.—on a mai găsit ceva de invocat : el citează părerea lui Engels asupra crizei agrare contemporane, părere care ar răsturna teza potrivit căreia capitalismul în agricultură are un rol progresist *.

Să vedem ce spune de fapt Engels. Adunînd laolaltă principalele teze din teoria lui Marx asupra rentei diferențiale, Engels formulează legea potrivit căreia „cu cît se investește mai mult capital în pămînt, cu cît într-o țară dezvoltarea agriculturii și în genere a civilizației este mai mare, cu atît mai mult se urcă renta per acru, ca și suma totală a rentei, cu atît mai uriaș devine tributul pe care societatea îl plătește marilor proprietari funciari sub forma de profit suplimentar“ („Das Kapital“, III, 2, 258. Trad. rusă, 597) ¹¹³. Această lege, spune Engels, explică „prodigioasa viabilitate a clasei marilor proprietari funciari“, care fac o mulțime de datorii și care totuși în timpul oricăror crize „cad în picioare“ — de pildă, în Anglia, abrogarea legii cerealelor, care a dus la scăderea prețului cerealelor, nu numai că nu a ruinat pe landlorzi, ci, dimpotrivă, i-a îmbogățit enorm.

Ar putea să pară, așadar, că capitalismul nu este în stare să slăbească forța monopolului proprietății funciare.

„Dar totul e trecător“ — continuă Engels. — Vapoarele transoceanice, căile ferate din America de Nord și de Sud, precum și cele din India, au făcut să apară noi concurenți. Preriile din America de Sud, pampasurile din Argentina etc. au inundat piața mondială cu grîne ieftine. „Și acestei concurențe — a pămînturilor virgine ale stepelor, ca și a țaranului rus sau indian strivit de povara dărilor — arendașul și ță-

* Vezi „Novoe Slovo“, 1896, nr. 5, februarie, scrisoarea d-lui N.—on către redacție, pag. 256—261. Tot aici se află și „citatul“ referitor la „morala istoriei“. Este demn de remarcat faptul că nici d-l N.—on și nici altcineva dintre numeroșii economiști narodnici care au încercat să invoce criza agrară contemporană pentru a combate teoria care atribuie capitalismului un rol istoric progresist în agricultură n-au pus niciodată problema direct, pe terenul unei anumite teorii economice; ei n-au expus niciodată temeiurile care l-au făcut pe Marx să considere că capitalismul în agricultură are un rol istoric progresist și n-au arătat în mod precis pe care anume dintre aceste temeiuri ei le neagă și pentru ce anume. Și în cazul de față, ca și în alte cazuri, economiștii narodnici preferă să combată teoria lui Marx nu direct, ci numai mărginindu-se la aluzii vagi prin care lasă să se înțeleagă că este vorba de „discipolii ruși“. Mărginindu-ne în prezenta lucrare la economia Rusiei, am arătat mai sus motivele care ne-au determinat să tratăm problema dată în modul în care am tratat-o.

ranul din Europa nu-i puteau ține piept în condițiile vechii rente. O parte a pământurilor din Europa n-au putut să mai concureze niciodată în producția de grâne, rentele scăzută pretutindeni, și cazul nostru II, varianta 2 – preț în scădere și productivitate descrescândă a investițiilor suplimentare de capital – deveni regulă în Europa. De aici văicărelile proprietarilor funciari, începând din Scoția pînă în Italia și din sudul Franței pînă în Prusia orientală. Din fericire, încă nu toate pământurile de stepă au fost deștelenite; au mai rămas încă destule pentru a ruina nu numai întreaga mare proprietate funciară din Europa, dar pe deasupra și pe cea mică” (ib. 260. Trad. rusă, 598 cu omisiunea cuvintelor „din fericire”) ¹¹⁴.

Dacă cititorul a citit cu atenție acest pasaj, atunci trebuie să-i fie limpede că Engels spune exact contrarul celor pe care i le atribuie d-l N.-on. După părerea lui Engels, criza agrară contemporană face să scadă renta și tinde chiar s-o desființeze cu desăvîrșire, cu alte cuvinte capitalismul în agricultură realizează tendința, care-i este proprie, de a desființa monopolul proprietății funciare. Hotărît lucru, d-l N.-on al nostru nu prea are succes cu „citatele”. Capitalismul în agricultură face încă un pas, un pas uriaș înainte; el extinde într-o măsură enormă producția de produse agricole în scop comercial, antrenînd în arena mondială o serie întreagă de țări noi; el înlătură agricultura patriarhală din ultimele ei sălașuri, India sau Rusia de pildă; el creează o producție pur industrială de cereale, producție nemaiîntilnită în agricultură, bazată pe cooperarea unor mase de muncitori înzestrați cu cele mai perfecționate mașini; el agravează enorm situația vechilor țări europene, face să scadă renta, subminînd astfel monopolurile care părușeră a fi cele mai trainice și reducînd „la absurd” proprietatea funciară nu numai în teorie, ci și în practică; el pune pe primul plan într-un mod atît de accentuat problema necesității socializării producției agricole, încît în Occident pînă și reprezentanții claselor avute încep să simtă această necesitate*. Și Engels, cu ironia zglo-

* Nu sînt oare caracteristice, într-adevăr, astfel de „semne ale timpului” ca faimosul Antraș Kanitz (propunerea lui Kanitz. — *Nota trad.*) în Reichstagul german ¹¹⁵ sau planul fermierilor americani de transformare a tuturor silozurilor în proprietate de stat?

bie care-l caracterizează, *salută* ultimii pași ai capitalismului mondial : din fericire, spune el, mai sînt încă destule stepe nedestelenite pentru ca lucrurile să meargă și mai departe tot așa. Iar bunul d-l N.-on, à propos des bottes *, suspină după „țăranul plugar“ de altădată, după „conșfințita de veacuri“... stagnare din agricultura noastră și după fel de fel de forme de aservire în agricultură, forme pe care nu le-au putut zdruncina „nici certurile dintre cnejii feudali și nici jugul tătăresc“ și pe care acum – ce grozăvie ! – a început să le zdruncine în modul cel mai hotărît acest monstruos capitalism ! O, sancta simplicitas ! **

* — nitam-nisam. — *Nota trad.*

** — O, sfîntă candoare ! — *Nota trad.*

CAPITOLUL AL V-LEA

PRIMELE STADII ALE CAPITALISMULUI ÎN INDUSTRIE

Trecem acum de la agricultură la industrie. Și pentru acest domeniu sarcina noastră este aceeași ca și pentru domeniul agriculturii : trebuie să analizăm formele industriei în Rusia de după reformă, adică să studiem structura existentă a relațiilor social-economice în industria prelucrătoare și caracterul evoluției acestei structuri. Vom începe cu cele mai simple și mai primitive forme de industrie, urmărind dezvoltarea lor.

I. INDUSTRIA CASNICĂ ȘI MESERIILE

Numim industrie casnică prelucrarea materiilor prime în cadrul aceleiași gospodării (familii țărănești) care le produce. Industria casnică constituie un accesoriu necesar al gospodăriei naturale, ale cărei rămășițe se mențin aproape întotdeauna acolo unde există o țărănime cu gospodărie mică. Este firesc, de aceea, ca în literatura economică rusă să se întâlnească repetate semnalări ale acestei forme de industrie (producția casnică a unor articole din in, cînepă, lemn și altele pentru consumul propriu). Dar o răspîndire cît de cît largă a industriei casnice poate fi constatată în prezent numai în puține regiuni, în funduri de provincie : de pildă, Siberia se număra pînă în ultimul timp printre acestea. Industria ca îndeletnicire de sine stătătoare nu există încă în cadrul acestei forme : meșteșugul este indisolubil legat aici de agricultură, formînd cu ea un tot.

Prima formă de industrie care se rupe de agricultura patriarhală este meseria, adică producerea de articole la co-

manda consumatorului *. Materialul poate să aparțină consumatorului care a făcut comanda sau meseriașului, iar plata pentru munca meseriașului se face fie în bani, fie în natură (adăpostirea și întreținerea meseriașului, retribuirea lui cu o parte din produse, de pildă cu făină etc.). Meseriile sînt o parte integrantă necesară a vieții orășenești, dar sînt răspîndite într-o măsură considerabilă și la sate, unde constituie o completare a gospodăriei țărănești. Un anumit procent din populația rurală este format din meseriași specialiști, care se ocupă (uneori în mod exclusiv, iar uneori în legătură cu agricultura) cu prelucrarea pieilor, cu confecționarea încălțăminte, îmbrăcăminte, cu fierăria, cu vopsitul țesăturilor de casă, cu producția de postavuri țărănești, cu morăritul etc. Din cauza stării extrem de nesatisfăcătoare a statisticii noastre economice, nu există nici un fel de date precise cu privire la gradul de răspîndire a meseriilor în Rusia, dar date răzlețe cu privire la această formă de industrie sînt risipite în aproape toate lucrările care descriu gospodăria țărănească, în cercetările cu privire la așa-zisa industrie „meșteșugărească” ** și se află pînă și în statistica oficială a fabricilor și uzinelor ***. Culegerile de statistici ale zemstvelor, înregistrînd industriile țărănești, disting uneori un grup deosebit de „meseriași” (comp. Rudnev, l.c.), dar în acest grup sînt incluși (potrivit terminologiei curente) toți muncitorii din construcții. Din punctul de vedere al economiei politice, această confundare este cu totul greșită, deoarece masa muncitorilor din construcții nu este formată din meseriași de sine stătători care să lucreze la comanda consumatorului, ci din muncitori sala-

* Kundenproduktion. Comp. Karl Bücher. „Die Entstehung der Volkswirtschaft”. Tüb. 1893 (Producția la comanda clientului. Comp. Karl Bücher. „Nașterea economiei naționale”. Tübingen, 1893. — *Nota trad.*) ¹¹⁶.

** Ar fi cu neputință să reproducem aici citate care să confirme cele spuse, întrucît numeroase date referitoare la meserii sînt risipite în toate cercetările cu privire la industria meșteșugărească, deși — după părerea curentă — meseriașii nu sînt meșteșugari. Vom mai vedea — și nu o singură dată — cît de iremediabil de neprecis este termenul „meșteșuguri”.

*** Haosul din această statistică este ilustrat în mod deosebit de concret prin faptul că pînă în prezent ea nu a elaborat criteriul pentru a deosebi stabilimentele meșteșugărești de fabrici și uzine. În perioada 1860 — 1870, de pildă, în categoria acestora din urmă au fost incluse boiangeriile sătești de tip pur meșteșugăresc („Anuarul ministerului de finanțe”, vol. I., pag. 172—176), în 1890, pivele țărănești de postav au fost incluse în categoria fabricilor de postav („Indicatorul fabricilor și uzinelor” al lui Orlov, ed. a 3-a, pag. 21) etc. De această confuzie nu s-a debarasat nici noua „Statistică a fabricilor și uzinelor” (Petersburg, 1897). Vezi exemple în „Studiile” noastre, pag. 270—271 (vezi V. I. Lenin, Opere, vol. 4, Editura pentru literatură politică, 1953, pag. 9—10. — *Nota red.*)

riați care sînt folosiți de antreprenori. Desigur, nu întotdeauna este ușor să deosebești pe meseriașul rural de micul producător de mărfuri sau de muncitorul salariat; pentru aceasta trebuie să se facă o analiză economică a datelor privitoare la fiecare mic producător de mărfuri. Prelucrarea datelor recensămîntului meșteșugurilor din 1894/95 în gubernia Perm constituie o încercare remarcabilă de a separa strict meseriile de celelalte forme ale micii industrie*. Numărul meseriașilor rurali din partea locului a fost stabilit la aproximativ unu la sută din populația țărănească, cu mențiunea (precum și era de așteptat) că cel mai mare procent de meseriași îl au județele care se caracterizează printr-o mai slabă dezvoltare a industriei. În comparație cu micii producători de mărfuri, meseriașii se deosebesc printr-o mai strînsă legătură cu pămîntul: din 100 de meseriași 80,6 sînt agricultori (pentru ceilalți „meșteșugari” acest procent este mai mic). Folosirea muncii salariate se constată și la meseriași, dar producătorii din această categorie o folosesc într-o măsură mai mică decît ceilalți. La meseriași proporțiile stabilimentelor (după numărul muncitorilor) sînt, de asemenea, cît se poate de mici. Cîștigul mediu pe an al meseriașului-agricultor este evaluat la 43,9 ruble, iar al meseriașului care nu se ocupă cu agricultura — la 102,9 ruble.

Ne mărginim la aceste indicații sumare deoarece nu ne-am propus să facem un examen amănunțit al meseriilor. În această formă de industrie nu există încă producție de mărfuri; aici nu apare decît circulația mărfurilor, în cazul cînd meseriașul este plătit cu bani sau cînd își vinde partea de produs primită pentru munca depusă, cumpărînd materii prime și unelte de producție. Produsul muncii meseriașului nu apare pe piață; el aproape că nu părăsește sfera gospodăriei naturale a țaranului**. Este firesc, de aceea, ca meseriile să se caracterizeze prin aceleași procedee rutinare, prin aceeași

* Am consacrat acestui recensămînt un articol special în „Studiile” noastre, pag. 113—199 (vezi V. I. Lenin, Opere complete, vol. 2, Editura politică, 1960, pag. 309—418. — *Nota red.*). Toate faptele citate în text privitoare la „meșteșugarii” din Perm sînt luate din acest articol.

** Faptul că meseriile sînt strîns legate de gospodăria naturală a țaranelor face ca aceștia să încerce să organizeze munca meseriașului în așa fel, încît el să deservească întreg satul: țaranii oferă meseriașului întreținere, obligîndu-l să muncească pentru toți locuitorii satului respectiv. În momentul de față, acest mod de organizare a meseriilor poate fi întîlnit numai

fărîmitare și îngustime ca și mica agricultură patriarhală. Singurul element de dezvoltare propriu acestei forme de producție îl constituie strămutările meseriașilor în căutare de lucru în alte localități. Aceste strămutări erau destul de larg dezvoltate în satele noastre, mai ales înainte vreme ; de obicei ele duceau la rezultatul că în localitățile unde veneau meseriașii luau ființă stabilimente de sine stătătoare ale acestora.

II. MICII PRODUCĂTORI DE MĂRFURI ÎN INDUSTRIE. SPIRITUL DE BREASLĂ ÎN MICUL MEȘTEȘUG

Am remarcat mai sus că meseriașul apare pe piață, deși nu cu produsul pe care îl confecționează. Firește că, venind o dată în contact cu piața, el trece cu timpul și la producția pentru piață, adică devine *producător de mărfuri*. Această trecere se săvârșește treptat, la început cu titlu de experiență : se vînd produse rămase întîmplător în mîinile meseriașului sau confecționate în timpul liber. Caracterul treptat al trecerii mai este accentuat și prin faptul că la început piața pentru desfacerea produselor este extrem de îngustă, așa încît distanța dintre producător și consumator crește numai într-o măsură foarte neînsemnată ; ca și înainte, produsul trece din mîinile producătorului direct în mîinile consumatorului, vînzarea produsului fiind uneori precedată de un schimb al acestuia pe produse agricole *. Dezvoltarea ulterioară a economiei de mărfuri își găsește expresia în lărgirea comerțului, în apariția unor negustori-scupșici specialiști ; drept piață pentru desfacerea produselor servește nu mica piață sătească sau iarmarocul **, ci o regiune întregă, apoi țara întregă,

cu titlu de excepție sau în cele mai îndepărtate periferii (de pildă în unele sate din Transcaucazia unde fierăria este organizată în acest mod. Vezi „Raport și studii cu privire la industria meșteșugărească din Rusia”, vol. II, pag. 321).

* De pildă, schimbul vaselor de lut pe grîne etc. Atunci cînd grînele erau ieftine, echivalentul unei oale era, bunăoară, cantitatea de grîne care încăpea în oală. Comp. „Raport și studii”, I, 340. — „Meșteșugurile din gubernia Vladimir”, V, 140. — „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești”, I, 61.

** Cercetarea unuia dintre aceste iarmaroace sătești a dovedit că vînzarea și cumpărarea de produse „meșteșugărești” reprezintă 31% din toate vînzările și cumpărările efectuate (circa 15.000 de ruble din 50.000 de ruble). Vezi „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești”, I, 48. Cît de îngustă este la început piața de desfacere a micilor producători de mărfuri se vede, de pildă, din împrejurarea că cizmarii din Poltava își desfac produsele pe o rază de cel mult 60 de verste în jurul localității lor. „Raport și studii”, I, 287.

iar uneori chiar și alte țări. Producția produselor industriale sub formă de marfă pune prima temelie pentru separarea industriei de agricultură și pentru un schimb reciproc între ele. D-l N.-on, căruia îi este caracteristic modul de a înțelege stereotip și abstract lucrurile, se mărginește să proclame „separarea industriei de agricultură“ drept o trăsătură a „capitalismului“ în general, fără să se ostenească să analizeze nici diferitele forme ale acestei separări, nici diferitele stadii ale capitalismului. De aceea, este important să arătăm că chiar și cea mai mică producție de mărfuri în cadrul meșteșugurilor țărănești începe să separe industria de agricultură, deși în majoritatea cazurilor în acest stadiu de dezvoltare meșteșugarul nu se separă încă de agricultor. Mai departe vom arăta cum stadiile mai dezvoltate ale capitalismului duc la separarea întreprinderilor industriale de cele agricole, la separarea muncitorilor industriali de agricultori.

În formele embrionare ale producției de mărfuri, concurența dintre „meșteșugari“ este încă foarte slabă, dar, pe măsură ce piața se extinde și cuprinde regiuni tot mai largi, această concurență devine mai puternică, tulburând tihna patriarhală a micului producător de mărfuri, tihnă clădită pe situația de monopol pe care el o deținea de fapt. Micul producător de mărfuri își dă seama că, în opoziție cu interesele restului societății, interesele lui cer menținerea acestei situații de monopol, și de aceea el *se teme* de concurență. El face tot felul de eforturi, atât individuale cât și colective, pentru a împiedica concurența, pentru „a nu permite“ pătrunderea unor rivali în regiunea sa, pentru a întări situația sa de mic patron, asigurată cu un anumit cerc de cumpărători. Această teamă de concurență explică într-un mod atât de pregnant adevărata natură socială a micului producător de mărfuri, încât socotim necesar să ne oprim mai amănunțit asupra faptelor referitoare la această problemă. Să dăm mai întâi un exemplu în legătură cu următorul meșteșug. Blănarii din Kaluga se duc în alte gubernii pentru a prelucra blănille de oaie ; acest meșteșug, după desființarea iobăgiei, decade ; moșierii, lăsînd pe iobagii lor – în schimbul unei dijme mari – să se ducă să lucreze „la blăni“, vegheau cu strictețe ca blănarii să-și cunoască „locul stabilit“ și să nu lase alți blănari să încalce un sector străin. Organizat în acest fel, acest meșteșug era

atît de rentabil, încît „vadurile“ se vindeau cu 500 și cu 1.000 de ruble, iar venirea unui meseriaș într-un sector străin ducea cîteodată la încăierări sîngeroase. Desființarea iobăgiei a subminat această tihnă medievală ; „comoditatea deplasării pe calea ferată favorizează și ea în acest caz concurența“ *. În aceeași categorie de fenomene se încadrează și tendința micilor producători de mărfuri de a-și tăinui invențiile și perfecționările tehnice, de a ascunde față de alții ocupația lor rentabilă, de a împiedica „o concurență păgubitoare“, tendință constafată la o serie întregă de meșteșuguri și care are un caracter net de regulă generală. Cei care introduc un meșteșug nou sau persoanele care aduc oarecare perfecționări unui meșteșug vechi se străduiesc din răspuțeri să ascundă față de consăteni îndeletnicirea lor rentabilă, folosind în acest scop diferite vicșuguri (de pildă, păstrează de ochii lumii vechile instalații în stabiliment), nu lasă pe nimeni să intre în atelierele lor, lucrează în pod, ascund chiar și propriilor lor copii procesul de producție **. Dezvoltarea înceată a meșteșugului de bidinele în gubernia Moscova „este explicată de obicei prin faptul că producătorii existenți nu-și doresc noi concurenți. Se spune că, pe cît este cu puțință, ei se străduiesc să nu arate străinilor procedeele lor, așa încît numai producătorul ține ucenici străini“ ***. Despre satul Bezvodnoe, gubernia Nijni-Novgorod, care este vestit prin meșteșugul confecționării de produse metalice, citim : „Este demn de remarcat că pînă în prezent“ (și anume pînă la începutul perioadei 1880-1890 ; meșteșugul ființează de la începutul perioadei 1850-1860) „locuitorii satului Bezvodnoe își ascund cu grijă meșteșugul față de țărani din vecinătate. Ei au încercat de mai multe ori să obțină din partea administrației

* „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești“, II, 35-36.

** Vezi „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești“, II, 81, V, 460 ; IX, 2.526. — „Meșteșugurile din gubernia Moscova“, vol. VI, partea I, 6-7, 253 ; vol. VI, partea a 2-a, 142 ; vol. VII, partea I, secțiunea a 2-a, cu privire la întemeietorul „meșteșugului tiparului“. — „Meșteșugurile din gubernia Vladimir“, I, 145, 149. — „Rapoarte și studii“, I, 89. — Grigoriev : „Producția meșteșugărească de lacăte și cuțite din raionul Pavlovo“ (supliment la publicația „Volga“, Moscova, 1881), pag. 39. — D-I V. V. citează unele dintre aceste fapte în lucrarea sa „Studii asupra industriei meșteșugărești“ (Petersburg, 1886), pag. 192 și urm. ; el trage de aici numai concluzia că meșteșugarii nu se feresc de inovații ; nici prin gînd nu-i trece că aceste fapte caracterizează poziția de clasă a micilor producători de mărfuri în societatea actuală și interesele lor de clasă.

*** „Meșteșugurile din gubernia Moscova“, VI, 2, 193.

plășii o hotărîre în care să se prevadă că acela care divulgă acest meșteșug locuitorilor din satele vecine să fie pasibil de pedeapsă ; deși ei n-au reușit să obțină o hotărîre oficială de felul acesta, totuși ea apasă oarecum moralmente asupra fiecăruia dintre ei, din care cauză nu-și mărită fetele cu tineri din satele vecine și, pe cît e cu putință, nu iau în căsătorie fete din alte sate“*.

Economiștii narodnici nu numai că s-au străduit să lase în umbră faptul că masa micilor meșteșugari țărani face parte din categoria producătorilor de mărfuri, dar au creat chiar și o întregă legendă despre un profund antagonism care ar exista între organizarea economică a micilor meșteșuguri țărănești și aceea a marii industrii. Lipsa de temei a acestei păreri reiese, printre altele, și din datele arătate mai sus. Dacă marea industriaș nu se dă în lături de la nici un fel de mijloace pentru a-și asigura un monopol, apoi în această privință „meșteșugarul“-țăran este frate bun cu el ; micul burghez caută prin mijloacele sale restrînse să apere în fond aceleași interese de clasă pentru a căror apărare marea fabricant dorește protecționism, premii, privilegiu etc.**

III. CREȘTEREA DUPĂ REFORMĂ A MICULUI MEȘTEȘUG. CELE DOUĂ FORME ALE ACESTUI PROCES ȘI INSEMNĂTATEA LUI

Din cele expuse mai sus rezultă și următoarele caracteristici ale micii producții, care merită să fie luate în seamă. Apariția unui nou meșteșug înseamnă, după cum am arătat mai sus, un proces de creștere a diviziunii sociale a muncii. De aceea acest proces are loc în mod necesar în fiecare societate capitalistă în măsura în care în aceasta se menține încă într-un grad sau altul țărănimea și agricultura semina-turală, în măsura în care diferitele instituții și tradiții patriarhale (în legătură cu starea proastă a căilor de comunicație etc.) împiedică marea industrie mecanizată să ia de-a dreptul locul industriei casnice. Orice pas în dezvoltarea economiei de

* „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești“, IX, 2.404.

** Dîndu-și seama că concurența îl va distruge, micul burghez caută s-o împiedice, — la fel cum ideologul său, narodnicul, își dă seama că capitalismul distruge „temeliile“ scumpe inimii lui, pentru care motiv el caută „să preîntîmpine“, să nu îngăduie, să împiedice etc. etc.

mărfuri face în mod inevitabil ca din rîndurile țărănimii să se desprindă noi și noi meșteșugari ; acest proces desțelenește, ca să spunem așa, terenul, pregătește pentru a fi acaparate succesiv de capitalism noi domenii în cele mai înapoiate părți ale țării sau în cele mai înapoiate ramuri de producție. Același proces de creștere a capitalismului se manifestă cu totul altfel în alte părți ale țării sau în alte ramuri de producție industrială : nu prin mărirea, ci prin scăderea numărului micilor ateliere și al muncitorilor care lucrează la domiciliu, pe care-i înghite fabrica. Se înțelege că, pentru a studia dezvoltarea capitalismului în industria unei țări oarecare, trebuie să se facă o distincție foarte strictă între toate aceste procese ; confundarea lor nu poate să ducă decît la o totală confuzie de noțiuni*.

În Rusia de după reformă, creșterea micului meșteșug, creștere care reprezintă primii pași ai dezvoltării capitalismului, s-a manifestat și se manifestă în două feluri : întâi, în strămutările micilor producători de mărfuri și ale meseriașilor din guberniile centrale, populate de vreme îndelungată și cele mai dezvoltate sub raport economic, în regiunile periferice ; al doilea, în formarea unor noi mici meșteșuguri și în lărgirea celor existente în rîndurile populației locale.

Primul din aceste procese constituie una din manifestările de colonizare a periferiilor, despre care am vorbit mai sus (cap. IV, § II). Țăranul meșteșugar din guberniile Nijni-Novgorod, Vladimir, Tver, Kaluga etc., dîndu-și seama că, o dată cu creșterea populației, crește și concurența și că se dezvoltă manufacturile și fabricile capitaliste, care amenință mica producție, se îndreaptă spre sud, unde oamenii „cu meserie“ sînt încă puțin numeroși, cîștigurile sînt mari și viața ieftină. Pe

* Iată un exemplu interesant care arată cum în aceeași gubernie, în același timp și în același meșteșug au loc amîndouă aceste procese diferite. Meșteșugul confecționării roatei de tors (în gubernia Veatka) constituie o completare a producției casnice de țesături. Dezvoltarea acestui meșteșug marchează apariția unei producții de mărfuri care cuprinde confecționarea uneia dintre uneltele folosite la producția de țesături. Se constată însă că în localitățile mai îndepărtate ale guberniei, la nordul ei, roata de tors este aproape necunoscută („Materiale pentru descrierea meșteșugurilor din gubernia Veatka“, II, 27), și acolo „meșteșugul ar putea să apară“, adică ar putea să facă prima breșă în gospodăria naturală patriarbală a țăranilor. Or, în alte părți ale guberniei acest meșteșug decade în prezent, iar statisticienii consideră cauza probabilă a acestei decăderi tocmai „folosirea țesăturilor de bumbac industriale, care devin tot mai răspîndite în mediul țărănesc“ (pag. 26). Prin urmare, aici creșterea producției de mărfuri și a capitalismului se manifestă prin înlăturarea micului meșteșug de către fabrică.

locul cel nou se înființează un mic stabiliment, care pune începutul unui nou meșteșug țărănesc, ce se răspîndește apoi în localitatea respectivă și în împrejurimile ei. Regiunile din centrul țării, în care industriile au de veacuri forme mai înaintate, au înlesnit astfel dezvoltarea unor forme asemănătoare în părțile noi ale țării, care încep să se populeze. Relațiile capitaliste (care, după cum vom vedea mai jos, sînt proprii și micului meșteșug țărănesc) au fost extinse astfel în întreaga țară*.

Trecem acum la faptele care exprimă cel de-al doilea dintre procesele arătate mai sus. Să remarcăm în prealabil că, constatînd faptul dezvoltării micilor stabilimente și a meșteșugurilor țărănești, nu atingem deocamdată problema organizării lor economice: din cele ce vor urma se va vedea că aceste meșteșuguri fie că duc la formarea cooperăției capitaliste simple și a capitalului comercial, fie că reprezintă o parte integrantă a manufacturii capitaliste.

În județul Arzamas, gubernia Nijni-Novgorod, meșteșugul prelucrării blănurilor a luat naștere în orașul Arzamas și s-a extins apoi treptat în localitățile suburbane, cuprinzînd c regiune din ce în ce mai mare. La început, la sate erau puțini blănari și fiecare dintre ei avea mulți muncitori salariați; muncitorii nu necesitau mari cheltuieli, deoarece se angajau pentru a învăța meseria. După ce învățau meseria, ei părăseau locurile acestea, deschizîndu-și mici stabilimente proprii, pregătind astfel un teren mai larg pentru dominația capitalului, care își subordonează în prezent o mare parte din meșteșugari**. Remarcăm, în genere, că această abundență de muncitori salariați în primele stabilimente ale meșteșugului în curs de apariție și transformarea ulterioară a acestor muncitori salariați în mici patroni este un fenomen extrem de răs-

* Vezi, de pildă, S. A. Korolenko, I. c., despre strămutările muncitorilor industriali spre periferii, unde o parte dintre muncitori rămîn definitiv. „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești“, partea I (despre precumpănirea în gubernia Stavropol a meșteșugarilor veniți din guberniile centrale); partea a III-a, pag. 34 (strămutările cizmarilor din satul Viedznaia din gubernia Nijni-Novgorod în orașele de pe cursul inferior al Volgăi); partea a IX-a (pielarii din satul Bogorodskoe, aceeași gubernie, au înființat fabrici în toată Rusia). „Meșteșugurile din gubernia Vladimir“, IV, 136 (olarii din Vladimir au adus producția lor în gubernia Astrahan). Vezi „Rapoarte și studii“, vol. I, pag. 125, 210; vol. II, 160—165, 168, 222 — observația cu caracter general că „în tot sudul“ precumpănesc meșteșugarii veniți din guberniile velicoruse.

** „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești“, III.

pîndit, avînd un caracter de regulă generală *. Este evident că ar fi profund greșit să se tragă de aici concluzia că, „contrar diferitelor considerente istorice..., nu marile întreprinderi înghit pe cele mici, ci întreprinderi mici răsar din cele mari” **. Proporțiile mari ale primelor stabilimente nu exprimă cîtuși de puțin o concentrare a producției; ele se explică prin faptul că aceste stabilimente sînt puțin numeroase și prin dorința țăranilor din împrejurimi de a învăța în aceste ateliere o meserie rentabilă. Cît privește procesul răspîndirii meșteșugurilor țărănești din vechile lor centre în localitățile din împrejurimi, procesul acesta poate fi constatat în mod foarte frecvent. Așa, de pildă, în epoca de după reformă s-au dezvoltat (atît în ceea ce privește numărul localităților în care se practică meșteșugul, cît și în ceea ce privește numărul producătorilor de mărfuri și valoarea producției) următoarele meșteșuguri, care se deosebesc prin însemnătatea lor: meșteșugul lăcătușeriei din Pavlovo, al pielăriei și cizmăriei din satul Kimri, împletitul încălțămintei din orașul Arzamas și din împrejurimi¹¹⁷, industria meșteșugărească de obiecte metalice din satul Burmakino, industria meșteșugărească de căciuli din satul Molvitino și din regiunea respectivă, industria meșteșugărească de articole de sticlă, de pălării și de dantele din gubernia Moscova, industria meșteșugărească de articole de aur și argint etc. *** Autorul articolului despre industriile meșteșugărești din 7 plăși ale județului Tula consideră ca fiind un fenomen general „creșterea numărului mese-

* De pildă, același fenomen se constată în producția de flori artificiale din gubernia Moscova („Meșteșugurile din gubernia Moscova”, VI, I, 73—99), în industria meșteșugărească de pălării (ibid., VI, partea I), în industria meșteșugărească de blănuri (ibid., VII, partea I, seria a 2-a), în meșteșugul lăcătușeriei din Pavlovo (Grigoriev, l.c., 37—38) și altele.

** În „Destinele capitalismului”, 78—79, d-1 V. V. n-a întîrziat să tragă o astfel de concluzie pe baza unui fapt de acest fel.

*** A. Smirnov: „Pavlovo și Vorskma”. Moscova, 1864. — N. Labzin: „Studiu cu privire la industria de cuțite etc.” Petersburg, 1870. — Grigoriev, l. c. — N. Annenski. „Raport etc.”, în nr. 1 al „Buletinului din Nijni-Novgorod al navigației și industriei” pe 1891. — „Materialele” statistice ale zemstvei privitoare la județul Gorbatov. Nijni-Novgorod, 1892. — A. N. Potresov, raport prezentat în 1895 la sucursala din Petersburg a comitetului asociației de împrumut și păstrare. — „Analele statistice ale Imperiului rus”, II, partea a 3-a Petersburg, 1872. — „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești”, VIII. — „Raport și studii”, I, III. — „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești”, VI, XIII. — „Meșteșugurile din gubernia Moscova”, VI, partea I, pag. 111, ib. 177; VII, partea a II-a, pag. 8. — „Analiza istorică-statistică a industriei din Rusia”, II, gr. VI, producția I. — „Vestnik Finansov”, 1898, nr. 42. Comp. de ascmeana „Meșteșugurile din gubernia Vladimir”, III, 18—19 și altele.

riașilor după reforma țărănească”, „apariția meșteșugarilor și a meseriașilor în regiuni unde nu existau în timpurile dinainte de reformă” *. Aceeași constatare o fac și statisticienii din gubernia Moscova **. În sprijinul acestei constatări putem cita date statistice privitoare la momentul cînd au luat ființă un număr de 523 de stabilimente meșteșugărești care cuprind 10 meșteșuguri din gubernia Moscova ***.

Numărul total al stabilimentelor	Numărul stabilimentelor întemeiate									
	Nu se știe cînd	de mult	În secolul al XIX-lea, în deceniul						al 7-lea	al 8-lea
			al 2-lea	al 3-lea	al 4-lea	al 5-lea	al 6-lea			
523	13	46	3	6	11	11	37	121	275	

Recensămîntul meșteșugurilor din gubernia Perm a stabilit de asemenea (după datele referitoare la timpul cînd au luat ființă un număr de 8.884 de mici stabilimente de meseriași și meșteșugari) că epoca de după reformă se caracterizează printr-o creștere deosebit de rapidă a micilor meșteșuguri. Este interesant să aruncăm o privire mai îndeaproape asupra acestui proces de apariție a noilor meșteșuguri. În gubernia Vladimir, producția de țesături de lînă și de mătase în amestec cu alte fire a apărut recent, în 1861. La început, această producție era o îndeletnicire practică în afara satului, dar mai tîrziu apar și la sate „meșterași” care împart fire. Unul dintre primii „fabricanți” a făcut un timp comerț cu crupe, pe care le cumpăra în „stepele” din Tambov și Saratov. O dată cu construirea căilor ferate, prețurile grînelor s-au nivelat, comerțul de grîne s-a concentrat în mîna milionarilor,

* „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești”, IX, 2.303—2.304.

** „Meșteșugurile din gubernia Moscova”, VII, partea I, secțiunea a 2-a, 196.

*** Datele privitoare la industriile meșteșugărești: de perii, ace cu gămălie, copci, pălării, amidon, încălțăminte, ochelari, hamuri, franjuri și mobile sînt luate din recensămintele pe gospodării ale meșteșugarilor, reproduse în „Meșteșugurile din gubernia Moscova” și în cartea cu același titlu a d-lui Isaev.

iar negustorul nostru a hotărît să-și investească capitalul într-o întreprindere industrială textilă ; el a intrat la lucru într-o fabrică, a învățat meșteșugul și a devenit „meșteraș“ *. Prin urmare, în regiunea respectivă, apariția noului „meșteșug“ a fost provocată de faptul că dezvoltarea economică generală a țării a înlăturat capitalul din comerț, îndrumându-l spre industrie **. Cercetătorul meșteșugului citat de noi cu titlu de exemplu arată că cazul descris de el este departe de a fi un caz izolat : țărani care trăiau din îndeletniciri sezoniere „erau pionieri a tot felul de meșteșuguri ; ei aduceau cunoștințele lor tehnice în satul natal, determinau prin exemplul lor și pe alți țărani să plece la oraș, iar prin povestirile lor despre câștigurile fabuloase pe care meșteșugul lor le aduce svetelocinicilor *** și meșterașilor ațîțau poftetele de îmbogățire ale țaranului bogat. Țăranul bogat, care pune bani la ciorap sau se ocupa cu comerțul de cereale, asculta cu atenție aceste povestiri și se apuca să creeze întreprinderi industriale“ (ibidem). În județul Aleksandrov, gubernia Vladimir, producția de încălțăminte și de pîslărie a apărut în unele locuri în felul următor : posesorii de svetelki pentru producția de pînză sau de mici întreprinderi care dădeau de lucru la domiciliu, văzînd că țesătoria manuală decade, înființau ateliere pentru o altă producție, angajînd cîteodată meșteri pentru ca să se inițieze în meșteșug și pentru ca să învețe pe copii ****. Pe măsură ce marea industrie înlătură micul capital dintr-o ramură de producție, acest capital se îndreaptă spre alte ramuri de producție, dîndu-le imbold spre o dezvoltare în aceeași direcție.

Condițiile generale ale epocii de după reformă, care au determinat la sate dezvoltarea micilor meșteșuguri, au fost caracterizate într-un mod extrem de pregnant de cercetătorii industriei meșteșugărești din gubernia Moscova. „Pe de o

* „Meșteșugurile din gubernia Vladimir“, III, 242—243.

** În studiul său despre destinele istorice ale fabricii ruse, M.I.T.-Baranovski a arătat că capitalul comercial a constituit condiția istorică necesară pentru formarea marii industrii. Vezi cartea sa : „Fabrica etc.“, Petersburg, 1898.

*** — mici meșteșugari care își exercită meșteșugul în încăperea (svetelka) în care locuiesc. — *Nota trad.*

**** „Meșteșugurile din gubernia Vladimir“, II, 25, 270.

parte, în acest răstimp condițiile de trai ale țărănimii s-au înrăutățit considerabil — citim în descrierea industriei meșteșugărești de dantele —, iar pe de altă parte, cerințele populației, ale acelei părți a populației care are condiții mai favorabile, au crescut considerabil” *. Și autorul constată, pe bază de date referitoare la ținutul cercetat de el, că paralel cu creșterea numărului țăranilor cu mulți cai și a numărului total al vitelor posedate de țărani a crescut și numărul țăranilor care nu au cai și care nu se ocupă cu plugăria. Prin urmare, pe de o parte creștea numărul persoanelor care au nevoie de „cîștiguri accesorii“, care caută de lucru în afara gospodăriei lor, iar pe de altă parte o minoritate de familii înstărite se îmbogățește, făcea „economii“, căpăta „posibilitatea să mai angajeze un muncitor, doi, sau să dea de lucru la domiciliu țăranilor săraci“. „Desigur — explică autorul —, nu ne ocupăm aici de cazurile cînd în rîndurile acestor familii apar persoane cunoscute sub denumirea de chiaburi, lipitori ale satelor, ci examinăm numai cele mai obișnuite fenomene din mediul populației țărănești“.

Așadar, cercetătorii locali arată că există o legătură între descompunerea țărănimii și dezvoltarea micilor meșteșuguri țărănești. Și acest lucru este cu totul de înțeles. Din datele expuse în capitolul al II-lea rezultă că descompunerea țărănimii care se ocupă cu plugăria trebuia să fie în mod necesar însoțită de o dezvoltare a micului meșteșug țărănesc. Pe măsură ce gospodăria naturală decade, diferitele genuri de prelucrare a materiilor prime se transformă unul după altul în ramuri speciale de industrie; formarea burgheziei țărănești și a proletariatului sătesc a făcut să crească cererea de produse ale micilor meșteșuguri țărănești, furnizînd în același timp și brațele de muncă disponibile pentru aceste meșteșuguri și mijloacele bănești disponibile **.

* „Meșteșugurile din gubernia Moscova“, vol. VI, partea a II-a, pag. 8 și urm.

** Eroarea teoretică fundamentală pe care d-l N.—on o face în raționamentele sale asupra „transformării meșteșugurilor în industrie capitalistă“ constă în aceea că el ignorează primii pași ai producției de mărfuri și ai capitalismului în stadiile sale consecutive. D-l N.—on sare de-a dreptul de la „producția populară“ la „capitalism“ și se miră apoi, cu amuzantă naivitate, că la el rezultă un capitalism lipsit de bază, artificial etc.

IV. DESCOMPUNEREA MICILOR PRODUCĂTORI DE MARFURI.
DATELE RECENSĂMINTELOR PE GOSPODĂRII ALE MEȘTEȘUGARILOR
DIN GUBERNIA MOSCOVA

Să vedem acum care sînt relațiile social-economice care se formează în rîndurile micilor producători de mărfuri în industrie. Sarcina definirii acestor relații este similară cu sarcina care a fost pusă mai sus, în cap. II, în ceea ce privește pe micii agricultori. În locul dimensiunilor gospodăriei agricole trebuie să luăm acum ca bază dimensiunile întreprinderilor meșteșugărești ; să grupăm pe micii producători de mărfuri după proporțiile producției lor, să cercetăm rolul muncii salariale în fiecare grup, starea tehnicii etc. * Recensăminte pe gospodării ale meșteșugarilor necesare pentru această analiză există în ceea ce privește gubernia Moscova **. Cu privire la o serie întregă de meșteșuguri, cercetătorii citează date statistice exacte despre producție, uneori și despre gospodăria agricolă a fiecărui meșteșugar în parte (data înființării stabilimentului, numărul muncitorilor membri de familie și numărul muncitorilor salariați, valoarea producției anuale, numărul cailor de care dispune meșteșugarul, modul de cultivare a pămîntului etc.). Statisticienii nu dau nici un fel de tabele pe grupuri, așa încît a trebuit să întocmim noi înșine aceste tabele, împărțind pe meșteșugarii din fiecare industrie meșteșugărească în categorii (I – inferioară, II – mijlocie și III – superioară) după numărul muncitorilor (atît muncitorii membri de familie cît și cei salariați) care revin la un stabiliment,

* Descriind industria „meșteșugărească” din gubernia Cernigov, d-l Varzer constată „o diversitate de unități economice” (de o parte familii cu un venit între 500 și 800 de ruble, de altă parte familii „aproape paupere”) și face următoarea remarcă : „În aceste condiții, recensămîntul pe unități al gospodăriilor și gruparea lor într-un anumit număr de tipuri medii de gospodării primate în ansamblul structurii lor economice este singurul mijloc de a înfățișa un tablou complet al vieții economice a meșteșugarilor. Tot restul va fi ori fantezia unor impresii întâmplătoare, ori o muncă de cabinet, de calcule aritmetice bazate pe tot felul de cifre medii...” („Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești”, partea a V-a, pag. 354).

** „Culegere de date statistice cu privire la gubernia Moscova”, vol. VI și VII. „Meșteșugurile din gubernia Moscova”, și A. Isaev : „Meșteșugurile din gubernia Moscova”, Moscova, 1876—1877, în două volume. Date similare cu privire la un număr restrîns de meșteșuguri sînt publicate și în „Meșteșugurile din gubernia Vladimir”. Se înțelege de la sine că în capitolul de față ne mărginim să examinăm numai meșteșuguri de felul celor în care micii producători de mărfuri lucrează pentru piață, și nu pentru scușpșci, cel puțin în marea majoritate a cazurilor. Munca pentru scușpșci este un fenomen mai complex, pe care îl vom examina aparte mai jos. Recensămintele pe gospodării ale meșteșugarilor care lucrează pentru scușpșci nu sînt potrivite pentru a putea studia relațiile existente între micii producători de mărfuri.

uneori după proporțiile producției, după organizarea ei tehnică etc. În general, criteriile pentru împărțirea meșteșugarilor pe categorii au fost stabilite în concordanță cu toate datele citate în descrierea meșteșugului ; a mai trebuit, totodată, să stabilim pentru diversele meșteșuguri diferite criterii de împărțire a meșteșugarilor în categorii ; de pildă, în meșteșugurile foarte mici am inclus în categoria inferioară stabilimentele cu 1 muncitor, în categoria mijlocie stabilimentele cu 2 muncitori, în categoria superioară stabilimentele cu 3 muncitori sau mai mulți, iar în meșteșugurile mai mari am inclus în categoria inferioară stabilimentele cu 1-5 muncitori, în categoria mijlocie stabilimentele cu 6-10 muncitori etc. Fără a folosi diferite metode de grupare n-am fi putut obține pentru *fiecare* meșteșug datele privitoare la stabilimente de proporții diverse. Tabelul astfel întocmit se află în anexă (vezi anexa I) ; tabelul arată criteriile potrivit cărora au fost împărțiți pe categorii meșteșugarii din fiecare industrie meșteșugărească ; el cuprinde pentru fiecare categorie de fiecare meșteșug numărul absolut al stabilimentelor, numărul muncitorilor (membri de familie și salariați laolaltă), valoarea producției, numărul stabilimentelor cu muncitori salariați, numărul muncitorilor salariați ; pentru caracterizarea gospodăriei agricole a meșteșugarilor s-a calculat media cailor care revin la 1 gospodărie în fiecare categorie și procentul de meșteșugari care își cultivă pământul „cu muncitori” (adică angajează muncitori agricoli). Tabelul cuprinde în total 37 de meșteșuguri cu 2.278 de stabilimente, 11.833 de muncitori și o producție în valoare de peste 5.000.000 de ruble, iar lăsînd la o parte cele 4 meșteșuguri care sînt excluse din totalul general din lipsă de date complete sau pentru caracterul lor excepțional * - în total 33 de meșteșuguri, 2.085 de stabilimente, 9.427 de muncitori și o producție în valoare de 3.466.000 de ruble, iar cu rectificare (la 2 meșteșuguri) - circa 3.750.000 de ruble.

* Din acest motiv este exclusă din total „industria meșteșugărească” de porțelan, în care 20 de stabilimente au 1.817 muncitori salariați. Ceea ce-i caracteristic pentru confuzia de idei care domnește la noi este faptul că statisticienii din gubernia Moscova au încadrat și această ramură de producție printre industriile „meșteșugărești” (vezi tabelele rezumative în partea a III-a din volumul al VII-lea, l.c.).

Deoarece nu este cîtuși de puțin necesar – și ar fi și extrem de împovărător – să examinăm datele cu privire la cele 33 de meșteșuguri, am împărțit aceste meșteșuguri în 4 grupuri : 1) 9 meșteșuguri în care numărul mediu al muncitorilor (membri de familie și salariați laolaltă) care revin la 1 stabiliment variază între 1,6 și 2,5 ; 2) 9 meșteșuguri în care numărul mediu al muncitorilor variază între 2,7 și 4,4 ; 3) 10 meșteșuguri în care numărul mediu al muncitorilor variază între 5,1 și 8,4 și 4) 5 meșteșuguri în care numărul mediu al muncitorilor variază între 11,5 și 17,8. În fiecare grup sînt clasificate astfel meșteșuguri care se apropie unul de celălalt prin numărul muncitorilor care revin la 1 stabiliment ; în expunerea ulterioară ne vom mărgini la datele privitoare la aceste patru grupuri de meșteșuguri. Cităm in extenso aceste date. [Vezi tabelul de la pag. 338. – *Nota trad.*]

Acest tabel totalizează principalele date cu privire la relațiile dintre categoriile superioare și inferioare ale meșteșugarilor, date care ne vor servi pentru noi concluzii. Datele totalizatoare cu privire la toate cele patru grupuri pot fi ilustrate printr-o diagramă, construită absolut la fel ca și diagrama cu care am ilustrat în capitolul al II-lea descompunerea țărănimii care se ocupă cu plugăria. Stabilim pentru fiecare categorie cota procentuală a numărului total de stabilimente, a numărului total de muncitori membri de familie, a numărului total de stabilimente cu muncitori salariați, a numărului total de muncitori (membri de familie și salariați laolaltă), a valorii totale a producției și a numărului total de muncitori salariați, și înscrinem aceste cote procentuale (după procedeul arătat în capitolul al II-lea) pe diagramă *.

Să examinăm acum concluziile care rezultă din aceste date.

Începem cu rolul muncii salariate. În cele 33 de meșteșuguri, munca salariată precumpănește față de munca membrilor de familie : 51⁰/₁₀₀ din numărul total al muncitorilor sînt muncitori salariați ; pentru „meșteșugarii“ din gubernia Moscova acest procent este chiar inferior celui real. Am calculat datele pentru 54 de meșteșuguri din gubernia Moscova cu privire la care există numărul exact al muncitorilor salariați și am obținut 17.566 de muncitori salariați față de totalul

* Vezi volumul de față, pag. 341. — *Nota red.*

Grupuri de meșteșuguri	Cifre absolute * ale : a) stabilimentelor b) muncitorilor c) valorii producției în ruble	Repartizarea procentuală ** a : a) stabilimentelor b) muncitorilor c) valorii producției						a) % stabilimentelor care au muncitori salariați b) % muncitorilor salariați **				Valoarea medie a producției în rubla a) la 1 stabiliment b) la 1 muncitor				Numărul mediu de muncitori la 1 stabiliment a) membri de familie b) salariați c) total			
		total	pe categorii			total	pe categorii			total	pe categorii			total	pe categorii				
			I	II	III		I	II	III		I	II	III		I	II	III		
Grupul 1 (9 meșteșuguri)	831	100	57	30	13									1,9	1,28	2,4	3,3		
	1.776	100	35	37	28	12	2	19	40	430	243	527	1.010	0,2	0,02	0,2	1,2		
	357.890	100	32	37	31	11	1	9	27	202	183	202	224	2,1	1,3	2,6	4,5		
Grupul 2 (9 meșteșuguri)	348	100	47	34	19									2,5	1,9	2,9	3,7		
	1.242	100	30	35	35	41	25	43	76	1.484	791	1.477	3.291	1,0	0,3	0,8	3,0		
	516.268	100	25	34	41	26	13	21	45	415	350	399	489	3,5	2,2	3,7	6,7		
Grupul 3 (10 meșteșuguri)	804	100	53	33	14									2,4	2,0	2,7	2,3		
	4.893	100	25	37	38	64	35	95	100	2.503	931	2.737	8.063	3,7	0,8	3,9	14,9		
	2.013.918	100	20	37	43	61	25	59	86	411	324	411	468	6,1	2,8	6,6	17,2		
Grupul 4 (5 meșteșuguri)	102	100	38	33	29									2,1	2,2	2,1	2,1		
	1.516	100	15	24	61	84	61	97	100	5.668	1.919	3.952	12.714	12,7	3,5	8,7	29,6		
	*** 577.930	100	13	23	64	85	60	81	93	381	331	363	401	14,8	5,7	10,8	31,7		
Total pentru toate grupurile (33 de meșteșuguri)	2.085	100	53	32	15									2,2	1,8	2,6	2,9		
	9.427	100	26	35	39	40	21	57	74	1.664	651	1.756	5.029	2,3	0,4	2,2	9,0		
	3.466.006	100	21	34	45	51	20	46	75	367	292	362	421	4,5	2,2	4,8	11,9		

* Literele a) b) c) arată că cifrele care au semnificația indicată în titlu sînt puse în coloane una deasupra celeilalte.

** Procente față de numărul total al stabilimentelor și muncitorilor din grupul respectiv de meșteșuguri sau din categoria respectivă.

*** Pentru două meșteșuguri în locul valorii produsului (= valoarea producției) sînt citate date care arată valoarea materiilor prime prelucrate. Aceasta micșorează valoarea producției cu circa 300.000 de ruble.

de 29.446 de muncitori, adică 59,65%. În gubernia Perm, procentul de muncitori salariați față de toți meșteșugarii și meseriașii laolaltă este de 24,5%, iar față de producătorii de mărfuri, de numai 29,4–31,2%. Dar aceste cifre globale cuprind, după cum vom vedea mai jos, nu numai pe micii producători de mărfuri, ci și manufactura capitalistă. De aceea mult mai interesantă este concluzia că *rolul muncii salariate crește paralel cu mărirea proporțiilor stabilimentelor*: acest fenomen se constată și atunci când comparăm grupurile între ele, și atunci când comparăm diferitele categorii din același grup. Cu cât sînt mai mari proporțiile stabilimentului, cu atît este mai ridicat procentul de stabilimente cu muncitori salariați, cu atît este mai ridicat procentul muncitorilor salariați. Economisții narodnici se mărginesc de obicei să declare că printre „meșteșugari” precumpănesc micile stabilimente în care lucrează exclusiv muncitori membri de familie, iar în sprijinul acestei afirmații ei citează adesea cifre „medii”. După cum se vede din datele citate, aceste „medii” nu sînt valabile pentru caracterizarea – în această privință – a fenomenului, iar precumpănirea numerică a micilor stabilimente cu muncitori membri de familie nu înlătură faptul fundamental că *tendința micii producții de mărfuri înclină spre o tot mai largă folosire a muncii salariate, spre formarea unor ateliere capitaliste*. În afară de aceasta, datele citate răstoarnă de asemenea și o altă afirmație – nu mai puțin răspîdită – a narodnicilor, și anume că în producția „meșteșugărească” munca salariată servește propriu-zis la „completarea” muncii membrilor de familie, că ea nu este folosită în scop de îmbogățire etc. * În realitate însă reiese că și printre micii meșteșugari – la fel ca și printre micii agricultori – *folosirea crescîndă a muncii salariate are loc paralel cu creșterea numărului muncitorilor membri de familie*. În majoritatea meșteșugurilor constatăm că folosirea muncii salariate crește mai mult la categoria superioară decît la cea inferioară, *cu toate că și numărul muncitorilor membri de familie la 1 stabiliment crește*. Folosirea muncii salariate nu atenuază deosebirile în ceea ce privește numărul „meșteșugarilor” membri de familie, ci accentuează aceste deosebiri. Diagrama arată în mod concret această

* Vezi, de pildă, „Culegere de date statistice cu privire la gubernia Moscova”, vol. VI, partea I, pag. 21.

trăsătură generală a micilor meșteșuguri : categoria superioară concentrează un mare număr de muncitori salariați, cu toate că ea este cel mai bine asigurată cu muncitori membri de familie. „Cooperarea de familie“ este, prin urmare, baza cooperării capitaliste *. Firește, se înțelege de la sine că această „lege“ este valabilă numai pentru cei mai mici producători de mărfuri, numai pentru începuturile capitalismului ; această lege dovedește că tendința fărănimii este de a se transforma în mică burghezie. De îndată ce s-au format ateliere cu un număr destul de mare de muncitori salariați, importanța „cooperării de familie“ scade în mod inevitabil. Și constatăm, într-adevăr, din datele noastre că legea menționată nu este valabilă pentru categoriile cele mai importante ale grupurilor superioare. Când „meșteșugarul“ se transformă într-un adevărat capitalist, care folosește 15–30 de muncitori salariați, rolul muncii membrilor de familie în atelierele lui scade, ajungând la proporții cu totul neînsemnate (de pildă, în categoria superioară a grupului superior muncitorii membri de familie reprezintă numai 7% din numărul total al muncitorilor). Cu alte cuvinte : în măsura în care industriile „meșteșugărești“ au proporții atât de mici încât „cooperarea de familie“ are rolul precumpănitor în ele, în aceeași măsură această cooperare de familie este cea mai sigură cheazășie a dezvoltării cooperării capitaliste. Prin urmare, aici se vedește în modul cel mai concret dialectica producției de mărfuri, care transformă „traiful bazat pe munca brațelor proprii“ în traiful bazat pe exploatarea muncii altuia.

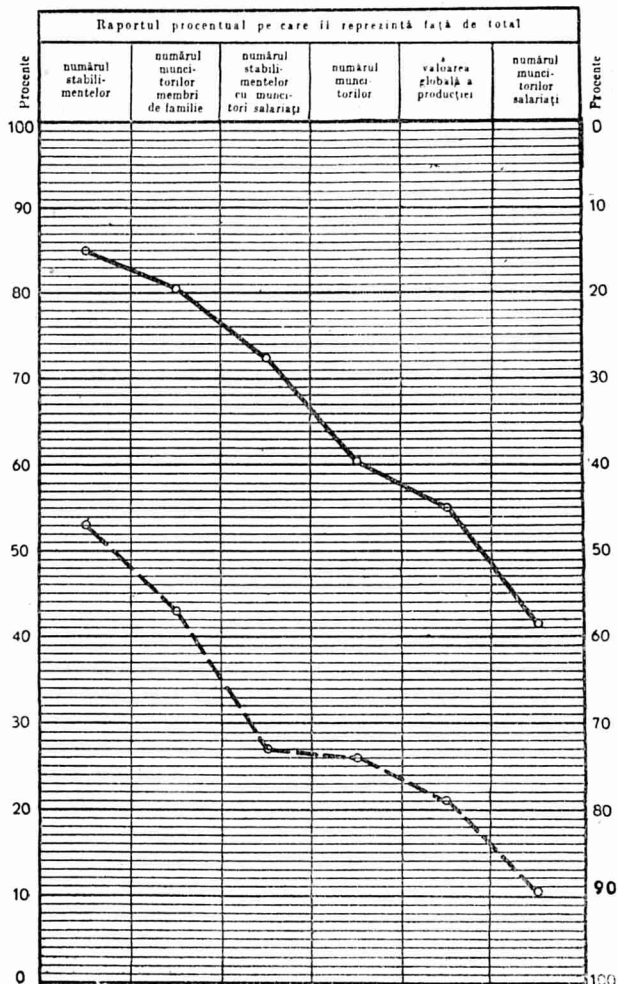
Trecem acum la datele privitoare la productivitatea muncii. Datele privitoare la valoarea producției care revine la 1 muncitor în fiecare categorie arată că *paralel cu mărirea proporțiilor stabilimentelor crește productivitatea muncii*. Aceasta se observă în marea majoritate a meșteșugurilor și în toate grupurile de meșteșuguri fără nici o excepție ; diagrama ilustrează în mod concret această lege, arătând că raportul dintre valoarea producției categoriei superioare și valoarea producției tuturor categoriilor este mai mare decât raportul dintre

* Aceeași concluzie rezultă din datele cu privire la „meșteșugarii“ din gubernia Perm, vezi „Studiile“ noastre, pag. 126–128. (Vezi V. I. Lenin, Opere complete, vol. 2, Editura politică, 1960, ediția a doua, pag. 326–329. — Nota red.).

DIAGRAMA DATELOR TOTALIZATOARE DIN TABELUL PRECEDENT

— Linia continuă arată în procente (socotind de sus) partea categoriei superioare, a treia, a meșteșugarilor în numărul total al stabilimentelor, al muncitorilor etc. pe 33 de meșteșuguri.

- - - Linia punctată arată în procente (socotind de jos) partea categoriei inferioare, întâia, a meșteșugarilor în numărul total al stabilimentelor, al muncitorilor etc. pe 33 de meșteșuguri.

numărul muncitorilor folosiți în cadrul ei și numărul total al muncitorilor ; în categoria inferioară acest raport este invers. Valoarea producției pe 1 muncitor în stabilimentele de categorie superioară se dovedește a fi cu 20-40% mai mare decît valoarea corespunzătoare în stabilimentele de categorie inferioară. E drept că marile stabilimente au de obicei o perioadă de muncă mai îndelungată, iar uneori ele prelucrează materii prime mai prețioase decît micile stabilimente, dar amîndouă aceste împrejurări nu pot înlătura faptul că în marile ateliere productivitatea muncii este mult mai ridicată decît în cele mici *. Și nici nu s-ar putea altfel. Marile stabilimente au de 3-5 ori mai mulți muncitori (atît membri de familie cît și salariați laolaltă) decît stabilimentele mici, iar folosirea cooperăției pe o scară mai largă nu poate să nu influențeze creșterea productivității muncii. Marile ateliere sînt întotdeauna mai bine utilizate din punct de vedere tehnic, sînt înzestrate cu instrumente, unelte, dispozitive, mașini etc. mai bune. De pildă, în industria meșteșugărească de perii, într-un „atelier rațional organizat“ trebuie să lucreze circa 15 muncitori, în industria meșteșugărească de copci - 9-10 muncitori. În industria meșteșugărească de jucării, majoritatea meșteșugarilor folosesc pentru uscarea produselor cuptoare obișnuite, întreprinzătorii mai mari au cuptoare speciale pentru uscat, iar întreprinzătorii cei mai mari - clădiri speciale, uscătorii. În producția de jucării de metal, 8 întreprinzători din 16 au ateliere speciale, iar pe categorii : I) 6 au 0 ; II) 5 au 3 și III) 5 au 5. La un număr de 142 de producători de oglinzi și de rame există 18 ateliere speciale, iar pe categorii : I) 99 au 3 ; II) 27 au 4 și III) 16 au 11. În producția meșteșugărească de ciururi împletite, împletitul ciururilor se face cu mîna (categoria I), iar țesutul - prin mijloace mecanice (categoriile II și III). În croitorie, numărul mașinilor de cusut care revin la 1 întreprinzător este pe categorii : I) 1,3 ; II) 2,1 și III) 3,4 etc. Cercetînd industria meșteșugărească de mobile, d-l Isaev constată că exercitarea meșteșugului de unul singur este legată de următoarele dezavantaje : 1) cei care

* În ceea ce privește producția de amidon care figurează în tabelele noastre, există date referitoare la durata perioadei de muncă în stabiliment de diferite proporții. Reiese (după cum am văzut mai sus) că și într-o perioadă de muncă egală un muncitor dintr-un stabiliment mare produce o mai mare cantitate de produse decît unul dintr-un stabiliment mic.

lucrează de unul singur nu dispun de toate uneltele necesare ; 2) mărfurile produse de ei sînt puțin variate, deoarece pentru produse de dimensiuni mari nu este loc în casa țărănească ; 3) materialele sînt cumpărate de ei mult mai scump în comerțul cu amănuntul (mai scump cu 30-35%) ; 4) ei sînt nevoiți să vîndă marfa mai ieftin, în parte din cauza neîncrederii față de micul „meșteșugar“, în parte din nevoie de bani *. Se știe că fenomene cu totul similare se constată nu numai în producția de mobile, ci și în marea majoritate a micilor meșteșuguri țărănești. În sfîrșit, trebuie să adăugăm că valoarea produselor confecționate de un muncitor este mai mare nu numai în categoriile superioare față de cele inferioare în majoritatea meșteșugurilor, dar și în industria meșteșugărească mare față de cea mică. În primul grup de meșteșuguri, un muncitor produce în medie produse în valoare de 202 ruble, în grupurile 2 și 3 - de circa 400 de ruble, în grupul 4 - de peste 500 de ruble (pentru motivul arătat mai sus, cifra 381 trebuie să fie mărită aproximativ o dată și jumătate). Acest fapt dovedește legătura dintre scumpirea materiilor prime și procesul de înlăturare a micilor stabilimente de către cele mari. Fiecare pas în dezvoltarea societății capitaliste este însoțit în mod inevitabil de scumpirea unor produse ca lemnul etc., grăbind în felul acesta pieirea micilor stabilimente.

Din cele expuse mai sus rezultă că stabilimentele capitaliste relativ mari joacă un rol foarte important și în micile meșteșuguri țărănești. Reprezentînd o neînsemnată minoritate în numărul total al stabilimentelor, ele concentrează totuși o parte foarte mare din numărul total al muncitorilor și o parte și mai mare încă din valoarea totală a producției. Astfel, în 33 de meșteșuguri din gubernia Moscova, categoria superioară, care reprezintă 15% din stabilimente, concentrează 45% din valoarea totală a producției, pe cînd categoriei inferioare, care reprezintă 53% din stabilimente, îi revine numai 21% din valoarea totală a producției. Se înțelege de la sine că repartizarea venitului net care provine din meșteșuguri este incomparabil mai inegală. Datele recensămîntului meșteșugurilor din

* Micul producător luptă împotriva acestor condiții nefavorabile prelungind ziua de lucru și măbind intensitatea muncii (l.c., pag. 38). În economia de mărfuri, micul producător, atît în agricultură cît și în industrie, se menține numai prin restrîngerea nevoilor.

1894/95 în gubernia Perm ilustrează în mod concret acest lucru. Desprinzând cele mai mari stabilimente pe care le cuprind 7 meșteșuguri, obținem următorul tablou al raporturilor dintre stabilimentele mici și cele mari * :

Stabili- mente	Numărul stabilimentelor			Venit brut		Salariu		Venit net		
	Numărul membri de familie	salariați	total	total	la 1 muno.	total	la 1 muno. salarizat	total	la 1 muno. membru de familie	
										Ruble
Toate stabi- limentele	735	1.587	837	2.424	239.837	98,9	28.985	34,5	69.027	43
Mari	53	65	336	401	117.870	293	16.215	48,2	22.529	346
Celelalte	682	1.522	501	2.023	121.967	60,2	12.770	25,4	46.498	30,5

Un număr infim de stabilimente mari (mai puțin de $\frac{1}{10}$ din numărul total), în care lucrează aproximativ $\frac{1}{5}$ din numărul total al muncitorilor, concentrează aproape jumătate din producția totală și circa $\frac{2}{5}$ din venitul global (socotind laolaltă și salariile muncitorilor și venitul patronilor). Micii patroni realizează un venit net care este cu mult inferior salariilor muncitorilor salariați din marile stabilimente ; în alt loc am arătat amănunțit că acest fenomen nu constituie o excepție, ci, dimpotrivă, o regulă generală în micile meșteșuguri țărănești **.

Rezumând concluziile care rezultă din datele analizate de noi, trebuie să spunem că structura economică a micilor mește-

* Vezi „Studiile” noastre, pag. 153 și urm. (vezi V. I. Lenin, Opere complete, vol. 2, Editura politică, 1960, ediția a doua, pag. 362 și urm. — *Nota red.*), unde sînt reproduse date cu privire la fiecare meșteșug în parte. Relevăm că toate aceste date se referă la meșteșugari-agricultori, care lucrează pentru piață.

** Din datele reproduse în text se vede că în micile meșteșuguri țărănești un rol important și chiar precumpănitor îl au stabilimentele cu o producție în valoare de peste 1.000 de ruble. Amintim că statistica noastră oficială a inclus întotdeauna și include și astăzi stabilimentele de acest fel în categoria „fabricilor și uzinelor” [comp. „Studii”, pag. 267, 270 (vezi V. I. Lenin, Opere, vol. 4, Editura pentru literatură politică, 1953, pag. 5,9. — *Nota trad.*) și cap. VII, II]. Prin urmare, dacă am considera că economistului îi este permis să facă uz de tradiționala terminologie curentă pe care n-au depășit-o narodnicii noștri, am fi îndreptățiți să stabilim următoarea „lege” : printre stabilimentele țărănești, „meșteșugărești”, un rol precumpănitor îl au „fabricile și uzinele” nefinregistrate de statistica oficială, care este nesatisfăcătoare.

șuguri țărănești este o structură tipic mic-burgheză, la fel cu aceea pe care am constatat-o mai sus la micii cultivatori de pământ. Lărgirea, dezvoltarea, perfecționarea micilor meșteșuguri țărănești nu pot avea loc altfel, în condițiile social-economice date, decât prin desprinderea unei minorități de mici capitaliști, pe de o parte, iar pe de altă parte a unei majorități de muncitori salariați sau de „meșteșugari de sine stătători“, care trăiesc încă și mai greu și mai prost decât muncitorii salariați. Prin urmare, în cele mai mici meșteșuguri țărănești constatăm foarte vădiți germeni de capitalism, același capitalism pe care diferiții economiști-Manilovi¹¹⁸ îl înfățișează ca fiind ceva rupt de „producția populară“. Și din punctul de vedere al teoriei pieței interne, însemnătatea faptelor analizate nu este tocmai mică. Dezvoltarea micului meșteșug țărănesc duce la rezultatul că la meșteșugarii mai înstăriți crește cererea de mijloace de producție și de forță de muncă, al cărei izvor este proletariatul sătesc. Numărul muncitorilor salariați la meseriașii rurali și la micii producători de mărfuri de la sate din întreaga Rusie trebuie să fie destul de important dacă, de pildă, numai în gubernia Perm numărul lor se ridică la aproximativ 6.500*.

V. COOPERAȚIA CAPITALISTĂ SIMPLĂ

Crearea de către micii producători de mărfuri a unor ateliere relativ mari reprezintă trecerea la o formă superioară de industrie. Mica producție fărâmițată se transformă în *cooperatie capitalistă simplă*. „...Producția capitalistă începe de fapt abia în momentul în care același capital individual folosește un număr mai mare de muncitori în același timp, în

* Menționăm că și în celelalte gubernii, în afară de guberniile Moscova și Perm, izvoarele constată relații cu totul similare în rîndurile micilor producători de mărfuri. Vezi, de pildă, „Meșteșugurile din gubernia Vladimir“, partea a II-a, recensămintele pe gospodării ale pantofarilor și pistolarilor; „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești“, partea a II-a — despre rotarii din județul Medin; partea a II-a — despre blănarii din același județ; partea a III-a — despre blănarii din județul Arzamas; partea a VI-a — despre pistolarii din județul Semenov și despre pielarii din județul Vasil etc. Comp. „Culegere din Nijni-Novgorod“, vol. IV, pag. 137. — A. S. Gaținski, în aprecierea generală pe care a făcut-o asupra micului meșteșug, constată apariția marilor ateliere. Comp. raportul lui Annenski cu privire la meșteșugarii din Pavlovo (menționat mai sus), despre grupurile de familii după cuantumul câștigului săptămînal etc. etc. Toate aceste date se deosebesc de datele recensămintelor pe gospodării, analizate de noi, numai prin faptul că sînt incomplete și sărace. Fondul lucrurilor este însă pretutindeni același.

care deci procesul de muncă își mărește proporțiile și furnizează produse pe o scară cantitativ mai mare. Activitatea unui număr mai mare de muncitori în același timp, în același loc (sau, dacă vreți, pe același câmp de muncă), în vederea producerii aceleiași spețe de marfă, sub comanda aceluiași capitalist, formează, din punct de vedere istoric și logic, punctul de plecare al producției capitaliste. În ceea ce privește modul de producție însuși, cu greu se poate spune, de exemplu, că la începuturile ei manufactura se deosebește de meșteșugul în cadrul sistemului breslelor prin altceva decât prin numărul mai mare de muncitori folosiți simultan de același capital. Atelierul meșterului breslaș a fost doar lărgit“ („Das Kapital“, I², S. 329) ¹¹⁹.

Tocmai acest punct de plecare al capitalismului se și constată, prin urmare, în micile noastre industrii țărănești („meșteșugărești“). Condițiile istorice diferite (inexistența sau slaba dezvoltare a meșteșugului în cadrul sistemului breslelor) modifică numai formele de manifestare ale unora și acelorași relații capitaliste. Deosebirea dintre atelierul capitalist și atelierul micului producător de mărfuri constă la început numai în numărul muncitorilor folosiți simultan. De aceea, primele stabilimente capitaliste, reprezentînd din punct de vedere numeric o minoritate, dispar oarecum în masa generală a micilor stabilimente. Dar folosirea unui număr mai mare de muncitori duce în mod inevitabil la schimbări succesive și în producția însăși, la transformarea treptată a producției. În condițiile tehnicii manuale primitive, deosebirile dintre diferiții lucrători (în ceea ce privește forța, îndemînarea, iscusința etc.) sînt întotdeauna foarte mari ; chiar și numai din această cauză situația micului producător de mărfuri devine extrem de șubredă ; dependența lui de fluctuațiile pieței ia forme foarte grele. Atunci însă cînd într-un stabiliment lucrează cîțiva muncitori, deosebirile individuale dintre ei se nivelează chiar în atelier ; „ziua globală de muncă a unui număr mai mare de muncitori folosiți în același timp... este, în sine, o zi de muncă socială medie“ ¹²⁰, și din această cauză producția și desfacearea produselor unui atelier capitalist sînt incomparabil mai regulate și mai stabile. Apare posibilitatea de a folosi într-o măsură mai deplină clădirile, depozitele, instrumentele și uneltele de muncă ; iar aceasta duce la o ieftinire a costului

producției în atelierelor mai mari *. Pentru a lărgi proporțiile producției și a folosi simultan mulți muncitori este nevoie de acumularea unui capital considerabil, care se formează adesea nu în sfera producției, ci în sfera comerțului etc. Mărimea acestui capital determină forma participării personale a întreprinzătorului în întreprindere, adică : dacă lucrează și el însuși atunci când capitalul lui este încă foarte mic, sau dacă renunță să lucreze personal și se specializează în îndeletnicirea de întreprinzător și negustor. „Se poate stabili o legătură între situația patronului atelierului și numărul muncitorilor săi“ — citim, de pildă, în descrierea industriei meșteșugărești de mobile. „Doi-trei lucrători dau patronului un prisos atît de neînsemnat, încît el lucrează alături de ei... Cinci lucrători dau patronului atîta încît într-o anumită măsură el poate să se elibereze de munca fizică, să-și permită să lenevească și să îndeplinească mai ales ultimele două funcții de patron“ (adică cumpărarea de materiale și desfacerea mărfurilor). „De îndată ce numărul muncitorilor salariați se ridică la 10 sau depășește această cifră, patronul nu numai că se lasă de munca fizică, dar aproape că și încetează de a supraveghea personal pe muncitori : el angajează un maistru-șef care să supravegheze pe muncitori... În cazul acesta el devine un mic capitalist, un adevărat «patron»“ (Isaev, „Meșteșugurile din gubernia Moscova“, I, 52-53). Datele statistice citate de noi confirmă în mod grăitor această caracterizare, arătînd că, atunci cînd apare un număr considerabil de muncitori salariați, scade numărul muncitorilor membri de familie.

* De pildă, despre poleitorii ¹²¹ din gubernia Vladimir citim : „Cînd numărul de muncitori este mai mare se pot face considerabile reduceri de cheltuieli ; din acestea fac parte cheltuielile pentru lumină, pentru locul de muncă, pentru pietre și unelte“ („Meșteșugurile din gubernia Vladimir“, III, 188). În industria meșteșugărească de articole de aramă din gubernia Perm, un meșteșugar care lucrează singur are nevoie de o garnitură completă de instrumente (16 feluri) ; pentru doi muncitori este necesară numai „o completare foarte neînsemnată“. „Pentru un atelier cu 6-8 oameni, garnitura de instrumente trebuie să fie mărită de trei ori sau de patru ori... Tot de un singur strung e nevoie dacă e vorba de un atelier cu 8 oameni“ („Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești“ X, 2.939). Într-un atelier mare, capitalul fix este evaluat la 466 de ruble, într-un atelier de proporții mijlocii — la 294 de ruble, într-un atelier mic — la 80 de ruble, iar valoarea producției la 6.200 de ruble — 3.655 de ruble — 871 de ruble. Prin urmare, în micile stabilimente volumul producției este de 11 ori mai mare decît suma capitalului fix, în cele mijlocii — de 12 ori, în cele mari — de 14 ori.

Autorul „Capitalului“ caracterizează astfel însemnătatea generală a cooperăției capitaliste simple în dezvoltarea formelor capitaliste ale industriei :

„Din punct de vedere istoric... cooperăția se dezvoltă în opoziție cu gospodăria țărănească și cu meșteșugul independent, indiferent dacă acesta îmbracă sau nu forma corporatistă... După cum forța productivă socială a muncii dezvoltată prin cooperare apare ca forță productivă a capitalului, tot astfel cooperăția însăși apare ca o formă specifică a procesului de producție capitalist în opoziție cu procesul de producție al unor muncitori izolați și independenți sau al unor meșteri mici. Este prima modificare pe care o suferă procesul real de muncă prin subordonarea lui către capital... Premisa ei, adică folosirea simultană a unui număr mai mare de muncitori salariați în același proces de muncă, formează punctul de plecare al producției capitaliste... Dacă deci, pe de o parte, modul de producție capitalist se prezintă ca o necesitate istorică pentru transformarea procesului de muncă într-un proces social, această formă socială a procesului de muncă se prezintă, pe de altă parte, ca o metodă pe care o folosește capitalul pentru a exploata cu mai mult profit acest proces de muncă, prin ridicarea forței sale productive.

În forma ei simplă pe care am analizat-o pînă acum, cooperăția coincide cu producția pe scară mai mare ; ea nu constituie însă o formă fixă, caracteristică, a unei epoci speciale de dezvoltare a modului de producție capitalist. Ea apare aproximativ în această formă cel mult la începuturile încă meșteșugărești ale manufacturii...“ („Das Kapital“, I², 344-345) ¹²².

În cursul expunerii ulterioare vom vedea că în Rusia micile stabilimente „meșteșugărești“ cu muncitori salariați sînt strîns legate de formele incomparabil mai dezvoltate și mai larg răspîndite ale capitalismului. Cît privește însă rolul acestor stabilimente în micile meșteșuguri țărănești, s-a arătat mai sus prin date statistice că aceste stabilimente creează o cooperăție capitalistă destul de largă în locul fărîmîțării din trecut a producției și măresc considerabil productivitatea muncii.

Concluzia noastră în sensul că cooperăția capitalistă joacă un rol important în micile meșteșuguri țărănești și că are o

însemnătate progresistă este în totală contradicție cu doctrina narodnicistă larg răspândită care susține că în micile meșteșuguri țărănești precumpănesc tot felul de manifestări ale „principiului de artel“. În realitate, tocmai dimpotrivă, mica producție (și meseriile) se deosebește printr-o foarte pronunțată răzlețire a producătorilor. În sprijinul părerii opuse, lucrările narodnicilor n-au putut aduce nimic altceva decât exemple singulare anume alese, exemple care în marea lor majoritate nici nu se referă la cooperatie, ci la asocierile temporare, minuscule de patroni și mici patroni pentru a cumpăra în comun materii prime, pentru a construi un atelier comun etc. Aceste arteluri nu scad cîtuși de puțin însemnătatea precumpănitoare a cooperatiei capitaliste *. Pentru a ne da scama cît de larg este aplicat în realitate „principiul de artel“, nu este suficient să invocăm exemple spicuite de ici, de colo ; pentru aceasta trebuie să luăm datele privitoare la o regiune oarecare cercetată în întregime și să examinăm răspîndirea relativă a diferitelor forme de cooperatie și însemnătatea lor. Astfel sînt, de pildă, datele recensămîntului „meșteșugurilor“ din 1894/95 în gubernia Perm, — și am arătat în alt loc („Studii“, pag. 182—187 **) că acest recensămînt a constatat cît de mare este însemnătatea stabilimentelor mari, care sînt foarte puține la număr, precum și uimitoarea răzlețire a micilor producători de mărfuri. Concluzia trasă de noi cu privire la rolul cooperatiei capitaliste se bazează nu pe exemple singulare, ci pe datele precise ale recensămîntelor pe gospodării, care cuprind zeci de meșteșuguri, dintre cele mai variate, din diferite localități.

* Considerăm că este de prisos să aducem exemple pentru a confirma cele spuse în text : exemple există în număr mare în cartea d-lui V. V. : „Artelurile în industria meșteșugărească“ (Petersburg, 1895). D-] Volghin a analizat deja adevărata semnificație a exemplurilor citate de d-l V. V. (op. cit., pag. 182 și urm.) și a arătat totala lipsă de însemnătate a „principiului de artel“ în industria noastră „meșteșugărească“. Să cităm doar următoarea afirmație a d-lui V. V. : „...asocierea citorva meșteșugari de sine stătători într-o unitate de producție... nu este determinată în mod imperios de condiții de concurență, ceea ce este demonstrat prin faptul că în majoritatea industriilor meșteșugărești nu există ateliere de proporții mai mult sau mai puțin mari cu muncitori salariați“ (93). Firește, este mult mai ușor să formulezi fără a dovedi o astfel de teză nefondată decât să analizezi datele existente în această privință în recensămîntele pe gospodării.

** Vezi V. I. Lenin, Opere complete, vol. 2, Editura politică, 1960, ediția a doua, pag. 397—403. — *Nota red.*

VI. CAPITALUL COMERCIAL ÎN MICUL MEȘTEȘUG

După cum se știe, micile meșteșuguri țărănești generează într-o mulțime de cazuri scușșcici de un fel deosebit, care se ocupă în special cu operațiile comerciale de aprovizionare cu materii prime și de desfacere a produselor și care își subordonează de obicei într-o formă sau alta pe micii producători de mărfuri. Să vedem care este legătura dintre acest fenomen și structura generală a micilor meșteșuguri țărănești și care este însemnătatea lui.

Principala operație economică a scușșcicului este de a cumpăra mărfuri (produse sau materii prime) pentru a le revinde. Cu alte cuvinte, scușșcicul este un reprezentant al capitalului comercial. Punctul de plecare al oricărui capital – atît industrial cît și comercial – este formarea unor mijloace bănești disponibile în mîinile diferitelor persoane (înțelegînd prin disponibile mijloacele bănești care nu sînt necesare pentru consumul individual etc.). Modul cum se produce în satul nostru această diferențiere după avere a fost arătat amănunțit mai sus, pe baza datelor referitoare la descompunerea țărănimii care se îndeletnicește cu plugăria și a celei care are îndeletniciri în afara gospodăriei agricole. Aceste date au scos în evidență una dintre condițiile care determină apariția scușșcicului, și anume : răzlețirea, izolarea micilor producători, existența unei diferențieri economice și a luptei dintre ei. O altă condiție este caracterul funcțiilor pe care le îndeplinește capitalul comercial, adică desfacerea produselor și aprovizionarea cu materii prime. În condițiile unei dezvoltări minime a producției de mărfuri, micul producător se mărginește să-și desfacă produsele pe mica piață locală, uneori chiar direct consumatorului. Acesta este stadiul inferior de dezvoltare a producției de mărfuri, care abia se desprinde de meserii. Pe măsura lărgirii pieței, această desfacere fărîmițată și de mici proporții (care era în deplină concordanță cu mica producție fărîmițată) devine *imposibilă*. Pe o piață mare, desfacerea trebuie să se facă în proporții mari, de masă. Și iată că caracterul mărginit al producției intră într-o contradicție de neîmpăcat cu necesitatea unei desfaceri masive, cu ridicata. În condițiile social-economice date, în condițiile izolării micilor producători și ale

descompunerii lor, această contradicție nu putea fi rezolvată altfel decât ca minoritatea înstărită să ia în mîna ei desfacerea, s-o concentreze. Cumpărînd produse (sau materii prime) în cantități masive, scușcicii ieftineau astfel cheltuielile de desfacere, transformau desfacerea de proporții reduse, întîmplătoare și neregulată într-o desfacere în proporții mari, regulată, — și această superioritate pur economică a desfacerii în proporții mari a dus inevitabil la rezultatul că micul producător s-a dovedit a fi izolat de piață și lipsit de apărare în fața puterii capitalului comercial. Prin urmare, în condițiile economiei de mărfuri, micul producător devine în mod inevitabil dependent de capitalul comercial din cauza superiorității pur economice a desfacerii în proporții mari, de masă față de desfacerea în proporții reduse și dispersată *. Se înțelege de la sine că, în realitate, profitul scușcicilor este adesea departe de a se limita la diferența dintre cheltuielile de desfacere cu ridicata și cheltuielile de desfacere cu amănuntul, — la fel cum profitul capitalistului industrial reprezintă adesea și scăzăminte din salariul normal. Totuși, pentru a explica profitul capitalistului industrial, trebuie să admitem că forța de muncă se vinde la valoarea ei reală. Tot așa, atunci cînd explicăm rolul scușcicului, trebuie să admitem că cumpărarea-vînzarea produselor este efectuată de el potrivit legilor generale ale schimbului de mărfuri. Numai aceste cauze economice ale dominației capitalului comercial ne pot da cheia pentru a înțelege variatele forme pe care acesta le ia în realitate și printre care întîlnim mereu (în această privință nu încapе nici o îndoială) și cea mai ordinară escrocherie. A proceda altfel, așa cum fac de obicei narodnicii, adică a te mărgini la a arăta diferențele manopere ale „chiaburilor“ și, pe această bază, a înlătura cu desăvîrșire problema naturii economice a feno-

* În ceea ce privește problema importanței capitalului comercial, negustoresc. în dezvoltarea capitalismului în general, trimitem pe cititor la volumul al III-lea al „Capitalului“. Vezi mai ales III, I, S. 253—254 (trad. rusă, 212) despre caracterul capitalului comercial; S. 259 (trad. rusă, 217) despre reducerea cheltuielilor de desfacere pe care o determină capitalul comercial; S. 278—279 (trad. rusă, 233—234) despre necesitatea economică a fenomenului potrivit căruia „concentrarea în comerț“ „apare“ „istoricește mai devreme decît în industrie“; S. 308 (trad. rusă, 259) și S. 310—311 (trad. rusă, 260—261) despre rolul istoric al capitalului comercial ca „condiție“ necesară „pentru dezvoltarea modului de producție capitalist“¹²⁸.

menului, înseamnă a adopta punctul de vedere al economiei vulgare *.

Pentru a confirma teza noastră potrivit căreia între mica producție pentru piață și dominația capitalului comercial există o legătură cauzală necesară, ne vom opri mai amănunțit asupra uneia dintre cele mai bune descrieri ale felului cum apar scupșicii și ale rolului pe care îl au. Avem în vedere cercetarea producției de dantele în gubernia Moscova („Meșteșugurile din gubernia Moscova“, vol. VI, partea a II-a). Procesul apariției „negustoreselor“ este următorul. În perioada 1820–1830, adică în perioada când a apărut acest meșteșug, și mai târziu, când dantelăresele erau încă puține la număr, principalii cumpărători erau moșierii, „boierii“. Consumatorul era aproape de producător. Pe măsură ce acest meșteșug s-a răspândit, țărani au început să trimită dantele la Moscova „prin vreo ocazie“, de pildă prin pieptănari. Dezavantajele acestui procedeu primitiv de desfacere s-au vădit foarte curînd: „cum să umble din casă în casă un om care nu se ocupă cu acest meșteșug?“ Desfacerea a început să fie încredințată cîte unei dantelărese, căreia i se plătea pentru timpul pe care îl pierdea cu această treabă. „Tot ea aducea și material pentru croșetarea dantelelor“. Astfel caracterul dezavantajos al desfacerii izolate determină separarea comerțului într-o funcție specială, îndeplinită de o singură persoană, care strînge produsele confecționate de mai multe lucrătoare. Apropierea patriarhală dintre aceste lucrătoare (rubedenii, vecini, consăteni etc.) determină la început încercarea ca desfacerea să fie organizată pe bază de întovărășire și să fie încredințată uneia dintre aceste meșterițe. Dar economia bănească face îndată o breșă în tradiționalele relații patriarhale, duce foarte rapid la fenomenele pe care le-am constatat mai sus pe baza numeroaselor date cu privire la descompunerea țărănimii. Con-

* Punctul de vedere preconcept al narodnicilor — care idealizau industria „meșteșugărească“ și prezentau capitalul comercial ca o tristă deviere, și nu ca un atribut necesar al micii producții pentru piață — s-a reflectat, din păcate, și în cercetările statistice. Astfel avem o serie întreagă de recensăminte pe gospodăriile ale meșteșugarilor (în guberniile Moscova, Vladimir, Perm), care au supus unei cercetări meticuloase gospodăria fiecărui mic producător de mărfuri, dar au omis problema *întreprinderii* scupșicului, problema formării capitalului acestuia, ce anume determină mărimea acestui capital, precum și problema cheltuielilor de desfacere și de aprovizionare ale scupșicului etc. Vezi „Studiile“ noastre, pag. 169. (Vezi V. I. Lenin, Opere complete, vol. 2, Ediția politică, 1960, ediția a doua, pag. 380–381. — *Nota red.*)

fecționarea de produse pentru piață învață pe oameni să prețuiască timpul în bani. Se creează necesitatea ca mijlocitoarea să fie compensată pentru timpul pe care-l pierde și pentru munca depusă ; mijlocitoarea se deprinde cu ocupația ei și începe s-o transforme în profesiune. „Aceste călătorii, repetându-se de câteva ori, au creat tipul de *negustoreasă*“ (l. c., 30). Persoana care a fost de câteva ori la Moscova își creează acolo legături permanente, atât de necesare pentru o desfacere regulată. „Se creează necesitatea și deprinderea de a trăi din câștigul provenit din comision“. În afară de plata primită pentru comision, negustoreasa „caută să adauge la costul materialului, al hîrtiei, al aței“, își însușește diferența de preț obținută pentru dantele peste prețul fixat ; negustoresele pretind că au vîndut la un preț inferior celui fixat : „vrei – bine, nu vrei – iar bine“. „Negustoresele încep... să aducă mărfuri de la oraș și realizează astfel un profit considerabil“. Comisionara se transformă, prin urmare, într-o negustoreasă de sine stătătoare, care începe să monopolizeze desfacerea și să se folosească de monopolul ei pentru a-și subordona în întregime pe meșterițe. Paralel cu operațiile comerciale apar și cele cămătărești : negustoresele dau bani cu împrumut meșterițelor, primesc de la ele mărfuri la prețuri reduse etc. „Fetele plătesc pentru vînzare 10 copeici de rublă, și... își dau foarte bine seama că negustoreasa oricum le mai ia și în plus, vînzînd dantelele la un preț mai mare. Dar ele literalmente nu știu cum să se aranjeze altfel. Cînd le-am spus să meargă cu rîndul la Moscova, ele mi-au răspuns că va fi mai rău, deoarece nu știu cui să desfacă marfa, pe cînd negustoreasa cunoaște bine toate locurile. Negustoreasa le desface produsele și le aduce comenzi, material, izvoade (modele) și altele ; negustoreasa le dă întotdeauna și bani înainte, sau cu împrumut ; în caz de nevoie, i se poate vinde chiar direct ei un cupon. Pe de o parte, negustoreasa devine omul cel mai necesar, cel mai trebuincios, iar pe de altă parte ea se transformă treptat într-o persoană care exploatează intens munca altuia, într-o chiaburoaică“ (32). Trebuie să adăugăm că aceste tipuri provin chiar din rîndurile micilor producători : „În toate cazurile cercetate de noi s-a constatat că toate negustoresele s-au ocupat ele însele în trecut cu croșetarea dantelei, fiind, prin urmare, persoane care cunosc meșteșugul ; ele au ieșit chiar

din rîndurile dantelăreselor ; la început nu aveau nici un fel de capital, și numai încetul cu încetul, pe măsură ce se îmbogățeau de pe urma ocupației lor de comisionare, s-au apucat să facă comerț cu stambă și cu alte mărfuri“ (31) *. Prin urmare, nu încapе îndoială că, în condițiile economiei de mărfuri, din rîndurile micilor producători se desprind în mod necesar nu numai producători de mărfuri mai înstăriți în general, dar și reprezentanți ai capitalului comercial în special **. Iar de îndată ce apar aceștia din urmă, înlăturarea defacerii fărîmițate, pe scară îngustă, de către defacerea pe scară largă devine inevitabilă ***. Iată cîteva exemple de felul cum organizează în practică defacerea producătorii mai mari din rîndurile „meșteșugarilor“, care sînt în același timp și scupșcici. Defacerea abacelor de către meșteșugarii din gubernia Moscova (vezi în tabelul nostru datele statistice cu privire la ei ; anexa I) se face îndeosebi la tîrguri pe tot cuprinsul Rusiei. Pentru a-și putea deface singur produsele la tîrg, meșteșugarul trebuie să posede, în primul rînd, un capital considerabil, deoarece la tîrguri vînzarea se face numai cu ridicata ; în al doilea rînd, el trebuie să aibă un om al său care să cumpere produsele pe loc și să le trimită negustorului. Aceste condiții le îndeplinește „numai negustorul-țăran“, care este și „meșteșugar“, avînd un capital important și ocupîndu-se cu montarea abacelor (adică cu confecționarea lor din cadre și bile) și cu defacerea lor ; cei 6 fii ai săi „se ocupă exclusiv cu comerțul“, astfel încît el trebuie să angajeze pentru cultivarea lotului doi lucrători. „Nu-i de mirare – remarcă cercetătorul – că el are posibilitatea să-și defacă mărfurile... la toate tîrgurile, pe cînd negustorii relativ mici își defac marfa de obicei numai prin apropiere“ („Mește-

* Proveniența scupșcicilor din rîndurile micilor producători este un fenomen general, pe care cercetătorii îl constată întotdeauna îndată ce se ocupă cu această problemă. Vezi, de pildă, aceeași observație cu privire la „negustoressele care dau de lucru“ în producția mînușilor din piele de căprioară („Meșteșugurile din gubernia Moscova“, vol. VII, partea a II-a, pag. 175-176), cu privire la scupșcicii din industria meșteșugărească de la Pavlovo (Gri-goriev, l. c., 92) și multe altele.

** Încă Korsak („Despre formele industriei“) a observat în mod absolut just legătura dintre nerentabilitatea defacerii pe scară mică (ca și a aprovizionării cu materii prime în cantități mici) și caracterul general al micii producții fărîmițate (pag. 23 și 239).

*** Foarte adesea, marii patroni din rîndurile meșteșugarilor, despre care am vorbit amănunțit mai sus, sînt în parte și scupșcici. De pildă, cumpărarea produselor micilor producători de mărfuri de către marii producători este un fenomen foarte răspîndit.

șugurile din gubernia Moscova“, VII, partea I, secțiunea a 2-a, pag. 141). În cazul de față, reprezentantul capitalului comercial este încă într- așa măsură nediferențiat de masa generală a „țăranilor-plugari“, încît și-a păstrat pînă și lotul pe care își duce gospodăria precum și numeroasa familie patriarhală. În gubernia Moscova, meșteșugarii care fac rame de ochelari se află în totală stare de dependență față de scupșcici, cărora le vînd produsele lor (ramele de ochelari). Acești scupșcici sînt în același timp și „meșteșugari“ cu ateliere proprii ; ei dau meșteșugarilor săraci materii prime pe datorie, cu condiția ca aceștia să livreze scupșcicului produsele lor etc. Micii meșteșugari au încercat să-și desfacă singuri produsele la Moscova, dar încercarea lor a eșuat : s-a văzut că desfacerea în cantități mici, pentru 10–15 ruble, este foarte dezavantajoasă (ib., 263). În industria meșteșugărească de dantele din gubernia Reazan, negustoresele realizează profituri de 12–50% din cîștigul meșteritelor. Negustoresele „cu situație“ au stabilit legături regulate cu centrele de desfacere și expediază marfa prin poștă, ceea ce economisește cheltuielile de drum. Cît de necesară este desfacerea cu ridicata se vede din faptul că negustorii socot că cheltuielile de desfacere nu se recuperează nici chiar la o desfacere de mărfuri în valoare de 150–200 de ruble („Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești“, VII, 1.184). Desfacerea dantelelor din Belev este organizată în felul următor : în orașul Belev există trei categorii de negustorese : 1) „prasolșcițe“, adică negustorese care fac comenzi mărunte, merg singure la meșterite și livrează marfa marilor negustorese. 2) Negustorese care fac singure comenzi sau cumpără marfa de la prasolșcițe și o duc în capitală etc. 3) Marile negustorese (2–3 „firme“), care practică comerțul prin comisionari, trimițîndu-le marfă și primind de la ei comenzi importante. Negustoreselor din provincie le este „aproape imposibil“ să-și ducă marfa la marile magazine : „magazinele preferă să aibă de-a face cu scupșcițe, care le vînd marfa cu ridicata și care le furnizează dantele în cantități mari... din cele mai variate împletituri“ ; tot acestor „furnizoare“ trebuie să le vîndă negustoresele marfa lor ; „de la acestea ele află toate condițiile comerțului ; tot ele fixează prețurile ; într-un cuvînt, fără ele nu te poți mișca“ („Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești“, X,

2.823—2.824). Exemple de acest fel se pot da la infinit. Dar și exemplele citate sînt suficiente pentru a vedea că desfacerea pe scară mică, dispersată este absolut imposibilă în condițiile producției pentru piețe mari. În condițiile stării de fărîmițare a micilor producători și a descompunerii lor totale *, desfacerea pe scară largă poate fi organizată numai de marele *capital*, care din această cauză îi și pune pe meșteșugari într-o situație de totală dependență și neputință. Putem deduce de aici cît de absurde sînt teoriile *narodnice* curente care recomandă ajutorarea „meșteșugarului” prin „organizarea desfacerii”. Din punct de vedere pur teoretic, aceste teorii țin de utopiile mic-burgeze bazate pe neînțelegerea legăturii insolubile dintre producția *de mărfuri* și desfacerea *capitalistă* **. Cît privește însă datele din realitatea rusă, ele sînt pur și simplu ignorate de autorii acestor teorii : este ignorată starea de fărîmițare a micilor producători de mărfuri și descompunerea lor totală ; este ignorat faptul că din rîndurile lor au ieșit și continuă să iasă „scupșicii” ; că în societatea capitalistă desfacerea poate fi organizată numai de marele capital. Se înțelege că, făcînd abstracție de toate aceste trăsături ale neplăcutei, dar neîndoielnicei realități, nu mai este greu să visezi în's Blau hinein *** ****.

* D-l V. V. ne încredințează că meșteșugarul subordonat capitalului comercial „suferă pierderi, ceea ce în fond este cu totul de prisos” („Studii asupra industriei meșteșugărești”, 150). Nu consideră oare d-l V. V. că descompunerea micilor producători este un fenomen „cu totul de prisos” „în fond”, adică în virtutea economiei de mărfuri în cadrul căreia trăiește acest mic producător ?

** „Nu chiaburul e de vină, ci lipsa de capital de care suferă meșteșugarii” — declară *narodnicii* din Perm („Studii asupra industriei meșteșugărești din gubernia Perm”, pag. 8). Dar ce este chiaburul, dacă nu un meșteșugar cu capital ? Tocmai aici este buba : *narodnicii* nu vor să cerceteze procesul de descompunere a micilor producători, care face ca din rîndurile acestora să se desprindă întreprinzători și „chiaburi”.

*** — în van. — Nota trad.

**** Afirmările în legătură cu proporțiile neînsemnate ale *capitalului* „fix” și *capitalului* „circulant” de care are nevoie un „meșteșugar independent” fac parte din fundamentările pseudoeconomice ale teoriilor *narodnice*. Aceste afirmații, extrem de răspîndite, sună astfel : Industriile meșteșugărești aduc țăranelui mari foloase, și de aceea este de dorit ca dezvoltarea lor să fie stimulată. (Nu insistăm asupra acestei amuzante idei că masa țărănimii care se ruinează poate fi ajutată prin transformarea unui număr oarecare de țărani în mici producători de mărfuri). Iar pentru a stimula dezvoltarea industriei meșteșugărești trebuie să se știe cît de mari sînt proporțiile „capitalului” de care are nevoie un meșteșugar pentru a-și exercita meseria. Iată unul dintre numeroasele calcule de acest gen. Meșteșugarul din Pavlovo — ne învață d-l Grigoriev — are nevoie de un „capital” fix de 3—5 ruble, 10—13—15 ruble etc., socotind costul uneltelor de muncă, și de un „capital” circulant de 6—8 ruble, socotind cheltuiala săptămînală pentru alimente și materii prime. „Așadar, proporțiile capitalului fix și ale capitalului circulant (sic !) în regiunea

Nu avem posibilitatea să ne lansăm aici în amănunte descriptive cu privire la modul cum anume se manifestă capitalul comercial în industriile noastre „meșteșugărești“ și în ce situație jalnică și de neputință pune el pe micul producător de mărfuri. De altfel, în capitolul care urmează vom avea de caracterizat dominația capitalului comercial într-un stadiu de dezvoltare superior, în care el (ca anexă a manufacturii) organizează în proporții de masă munca capitalistă la domiciliu. Aici însă ne vom mărgini să arătăm principalele forme pe care le îmbracă capitalul comercial în micul meșteșug. Prima și cea mai simplă formă este cumpărarea produselor de către negustor (sau de către patronul unui atelier mare) de la micii producători de mărfuri. Atunci când aceste cumpărări sînt slab dezvoltate sau când numărul scușșicilor concurenți este mare, vînzarea mărfii către negustor poate să nu se deosebească de oricare altă vînzare ; dar, în majoritatea cazurilor, scușșicul local este singura persoană căreia țăranul îi poate vinde în permanență produsele, și în acest caz scușșicul profită de monopolul său pentru a scădea excesiv prețul pe care îl plătește producătorului. A doua formă a capitalului comercial este îmbinarea acestuia cu cămătăria : mereu strîmătorat, țăranul împrumută bani de la scușșici, apoi își plătește datoria în marfă. În acest caz (care este foarte larg răspîndit) desfacerea mărfii se efectuează întotdeauna la prețuri artificial micșorate, care adesea nu lasă în mîna meșteșugarului nici atît cît ar fi putut cîștiga un muncitor salariat. În plus, relațiile dintre creditor și datornic duc în mod inevitabil la o stare de dependență personală a acestuia din urmă, la aservirea lui, la faptul că creditorul profită de cazurile în care da-

Pavlovo sînt atît de nefinseminate, încît a-ți procura acolo unelte și materialele necesare pentru o producție de sine stătătoare (sic ! !) este ceva foarte simplu“ (l. c., 75). Și, într-adevăr, ce poate fi „mai simplu“ decît o astfel de afirmație ? Dintr-o trăsătură de condei, proletarul din Pavlovo a fost transformat în „capitalist“, fiind de ajuns să se dea denumirea de „capital“ cheltuielilor lui de întreținere săptămînală și uneltelor lui mizere. Cît privește însă *capitalul* real al marilor scușșici, care au monopolizat desfacerea, care sînt singurii care pot fi de facto „de sine stătători“ și care mînuiesc capitaluri de mii de ruble, — de acest capital real autorul face pur și simplu abstracție ! Ciudați oameni mai sînt acești bogătași din Pavlovo : generații de-a rîndul ei s-au străduit să înjghebeze capitaluri de mii de ruble, în vreme ce, după cele mai noi descoperiri, e suficient să ai un „capital“ de cîteva zeci de ruble pentru a fi „de sine stătător“ !

tornicul este deosebit de strîmtorat etc. A treia formă a capitalului comercial este plata produselor în mărfuri, ceea ce constituie unul dintre procedeele obișnuite ale scupșicilor de la sate. Specificul acestei forme constă în aceea că ea este proprie nu numai micului meșteșug, ci în genere unor stadii nedezvoltate ale economiei de mărfuri și ale capitalismului. Numai marea industrie mecanizată, care a socializat munca și s-a rupt definitiv de orice fel de patriarhalism, a înlăturat această formă de aservire, determinînd interzicerea ei prin lege în ceea ce privește marile stabilimente industriale. A patra formă a capitalului comercial este aceea în care negustorul plătește tocmai cu mărfurile de care are nevoie „meșteșugarul“ pentru producție (materii prime sau materiale auxiliare etc.). Vînzarea de materiale necesare producției micului producător poate constitui și o operație de sine stătătoare a capitalului comercial, cu totul similară cu operația cumpărării produselor. Dacă însă scupșicul, cumpărînd produsele, începe să le plătească cu materiile prime de care are nevoie „meșteșugarul“, aceasta înseamnă un pas foarte important în dezvoltarea relațiilor capitaliste. După ce a izolat pe micul producător de piața produselor finite, scupșicul îl izolează acum de piața materiilor prime, și prin aceasta își subordonează definitiv pe meșteșugar. De la această formă nu mai rămîne decît un singur pas pînă la forma superioară a capitalului comercial, în care scupșicul dă direct „meșteșugarilor“ materii prime pentru prelucrare în schimbul unei plăți anumite. Meșteșugarul devine de facto un muncitor salariat, care lucrează la domiciliu pentru capitalist; în acest caz, capitalul comercial al scupșicului se transformă în capital industrial*. Ia naștere munca la domiciliu cu caracter capitalist. În micul meșteșug ea există mai mult sau mai puțin sporadic; folosirea ei în proporții de masă corespunde stadiului superior următor al dezvoltării capitaliste.

* Forma pură a capitalului comercial este cumpărarea mărfii cu scopul de a vinde aceeași marfă cu profit. Forma pură a capitalului industrial este cumpărarea mărfii cu scopul de a o vinde într-o formă prelucrată; prin urmare, cumpărarea de materii prime etc. și cumpărarea forței de muncă, care să prelucreză materiile prime.

VII. „MEȘTEȘUGUL ȘI AGRICULTURA“

Acesta este, de obicei, titlul unor secțiuni speciale în descrierile meșteșugurilor țărănești. Deoarece în stadiul inițial al capitalismului, stadiu pe care îl examinăm acum, meșteșugarul aproape că nu s-a diferențiat încă de țăran, legătura lui cu pământul apare ca un fenomen într-adevăr foarte caracteristic, care necesită o analiză specială.

Să începem cu datele din tabelul nostru (vezi anexa I). Pentru caracterizarea ocupațiilor agricole ale „meșteșugarilor“ sînt reproduse aici, în primul rînd, datele privind numărul mediu de cai pe care îl au meșteșugarii din fiecare categorie. Grupînd laolaltă cele 19 meșteșuguri cu privire la care există date de acest fel, constatăm că la un meșteșugar (gospodar sau mic gospodar) revin în medie 1,4 cai, iar pe categorii : I) 1,1 ; II) 1,5 și III) 2,0. Prin urmare, cu cît situația țăranului este mai bună din punctul de vedere al proporțiilor întreprinderilor meșteșugărești, cu atît este mai bună și situația lui ca agricultor. În ceea ce privește numărul vitelor de muncă, cei mai mari meșteșugari au un număr de aproape 2 ori mai mare decît cei mici. Dar și cei mai mici meșteșugari (categoria I) sînt superiori țăranimii mijlocii în ceea ce privește starea gospodăriei lor agricole, deoarece în 1877 în gubernia Moscova, în ansamblu, la 1 gospodărie țărănească reveneau 0,87 cai *. Prin urmare, numai țăranii relativ înstăriți reușesc să devină meșteșugari-patroni și meșteșugari-mici patroni. Țărănimea săracă însă furnizează nu meșteșugari-patroni, ci mai ales muncitori (muncitori salariați care lucrează la „meșteșugari“, muncitori sezonieri etc.). Din păcate, în ceea ce privește marea majoritate a meșteșugarilor din gubernia Moscova, nu există date privitoare la agricultura muncitorilor salariați care lucrează în micile meșteșuguri. O excepție o constituie producția de pălării (vezi datele generale cu privire la acest meșteșug în tabelul nostru, anexa I). Iată date extrem de instructive cu privire la gospodăria agricolă a pălărierilor-patroni și la cea a pălărierilor-muncitori.

* Vezi „Culegere de materiale statistice cu privire la situația economică a populației rurale“. Publicație a comitetului de miniștri. Anexa I : Datele cercetărilor pe gospodării făcute de zemstve, pag. 372—373.

Situația pălărie- rilor	Numărul de vite care revin la 1 gospodărie			Numărul loturilor personale*	Dintre oare		Numărul gospodăriilor				Restanțe de dări în ruble	
	Numărul gospodăriilor	cai	vaci		oi	cultivate	necultivate	care cultivă lotul				Numărul gospodăriilor fără cai
								singure	prin anga- jare de lucrători	care nu se ocupă cu plugaritul		
Patroni	18	1,5	1,8	2,5	52	46	6	17	—	1	—	54
Muncitori	165	0,6	0,9	0,8	389	249	140	84	18	63	17	2.402

Astfel, meșteșugarii-patroni fac parte din rîndurile agricultorilor foarte „cuprinși“, adică din rîndurile burgheziei sătești, pe cînd muncitorii salariați sînt recrutați din rîndurile masei țărănilor ruinați **. Și mai importante pentru caracterizarea relațiilor descrise sînt datele privitoare la modul în care meșteșugarii-patroni își cultivă pămîntul. Cercetătorii din gubernia Moscova deosebesc trei moduri de cultivare a pămîntului : 1) prin munca personală a capului gospodăriei ; 2) „prin tocmire“, adică prin tocmirea cuiva dintre vecini care să lucreze cu inventarul său pămîntul țărănilor „scăpătat“. Acest mod de cultivare este caracteristic țărănilor neînstăriți, care se ruinează. O semnificație opusă are al 3-lea mod : cultivarea cu ajutorul „muncitorilor“, adică angajarea de către meșteșugar a unor muncitori agricoli („de pămînt“) ; acești muncitori sînt angajați de obicei pentru toată vara, iar în toiu muncilor meșteșugarul le trimite de obicei în ajutor muncitori din atelier. „Astfel, cultivarea pămîntului cu ajutorul unor muncitori «de pămînt» este o afacere destul de

* — lot personal — suprafața de pămînt care, în baza reformei țărănești din 1861, revenea la 1 suflet de revizie. Lotul personal a fost adoptat ca unitate de calcul pentru stabilirea lotului țărănesc în cadrul obștii. — *Nota trad.*

** Este caracteristic faptul că autorul descrierii industriei țărănești de pălării „n-a observat“ nici măcar în cazul de față descompunerea țărănimii atît în agricultură cît și în industria meșteșugărească. Asemenea tuturor narodnicilor, el s-a mărginit în concluziile sale la următoarea banalitate cu totul lipsită de conținut : „meșteșugul nu constituie o piedică pentru practicarea agriculturii“ („Meșteșugurile din gubernia Moscova“, VI, I, pag. 231). În felul acesta, contradicțiile social-economice, existente atît în structura industriei meșteșugărești cît și în structura agriculturii, au fost ocolite cu seninătate.

convenabilă“ („Meșteșugurile din gubernia Moscova“, VI, I, 48). În tabelul nostru am totalizat datele privitoare la acest mod de cultivare a pământului în 16 meșteșuguri, dintre care 7 în care nu există de loc gospodari care să angajeze „muncitori de pământ“. În toate aceste 16 meșteșuguri, procentul de meșteșugari-patroni care angajează muncitori agricoli este de 12%, iar pe categorii : I) 4,5% ; II) 16,7% și III) 27,3%. Cu cât meșteșugarii sînt mai înstăriți, cu atît se întîlnesc mai des în mijlocul lor întreprinzători rurali. Analiza datelor cu privire la țărani meșteșugari vădește, prin urmare, aceeași stare de descompunere existentă paralel atît în industria meșteșugărească cît și în agricultură, stare pe care am constatat-o în capitolul al II-lea pe baza datelor cu privire la plugărima.

În general, angajarea de „muncitori de pământ“ de către gospodarii-„meșteșugari“ este un fenomen foarte răspîndit în toate guberniile industriale. Întîlnim, de pildă, indicații cu privire la faptul că rogojinarii bogați din gubernia Nijni-Novgorod angajează muncitori agricoli. Blănarii din aceeași gubernie angajează muncitori agricoli, care vin de obicei din localitățile pur agricole din împrejurimi. „Țăranii membri ai obștilor din plasa Kimrî“ care se îndeletnicesc cu cizmăria „consideră că este convenabil să angajeze pentru cultivarea ogoarelor lor muncitori și muncitoare agricole, care vin în Kimrî în mare număr din județul Tver și din localitățile vecine“. Vopsitorii de vase din gubernia Kostroma trimit pe muncitorii lor salariați la munci agricole în timpul cînd aceștia nu sînt ocupați cu lucrul în atelier *. „Meșteșugarii de sine stătători“ (poleitorii din gubernia Vladimir) „au muncitori speciali pentru muncile cîmpului“ ; așa se face că ogoarele lor sînt bine lucrate, cu toate că ei înșiși „de obicei nu știu nici să are, nici să cosească“ **. În gubernia Moscova, angajarea de „muncitori de pământ“ este practică de mulți meșteșugari, în afară de cei despre care sînt date în tabelul nostru, de exemplu producătorii de ace cu gămălie, de pîslărie, de

* „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești“, III, 57, 112 ; VIII, 1.354 ; IX, 1931, 2.093, 2.185.

** „Meșteșugurile din gubernia Vladimir“, III, 187, 190.

jucării își trimit muncitorii și la muncile cîmpului ; meșteșugarii care se ocupă cu producția de poleială, producătorii de nasturi, șepcarii, șelarii angajează muncitori agricoli etc.* Însemnătatea acestui fapt, adică a faptului că țărani-meșteșugari angajează muncitori *agricoli*, este foarte mare. El arată că pînă și în micile industrii țărănești începe să se manifeste fenomenul propriu tuturor țărilor capitaliste și care constituie o confirmare a rolului istoric progresist al capitalismului, și anume : creșterea nivelului de trai al populației, creșterea nevoilor ei. Meșteșugarul începe să privească de sus pe plugarul „amărit”, sălbăticit în înapoierea sa patriarhală, și caută să scape de muncile agricole mai grele și mai prost plătite. În micul meșteșug, care se caracterizează printr-o dezvoltare minimă a capitalismului, acest fenomen se manifestă într-o măsură încă foarte slabă ; muncitorul meșteșugar abia începe să se diferențieze de muncitorul agricol. În stadiile următoare ale dezvoltării industriei capitaliste, acest fenomen se constată, după cum vom vedea, în proporții de masă.

Importanța problemei „legăturii dintre agricultură și industria meșteșugărească” ne obligă să examinăm mai amănunțit datele care se referă și la alte gubernii, în afară de gubernia Moscova.

Gubernia Nijni-Novgorod. La cea mai mare parte a rogoșinarilor, agricultura decade, și ei lasă pămîntul în paragină ; circa $\frac{1}{3}$ din ogorul de toamnă și $\frac{1}{2}$ din ogorul de primăvară este lăsat în paragină. Dar pentru „țărani înstăriți”, „pămîntul nu mai este mamă vitregă, ci, dimpotrivă, mamă bună” : ei au vite destule, au îngrășăminte, iau pămînt în arendă, caută ca loturile lor să fie exceptate de la reîmpărțire și le îngrijesc mai bine. „Acum, țărani bogați ieșiți din rîndurile noastre s-au făcut moșieri, iar alți țărani, țărani săraci, sînt iobagii lor” („Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești”, III, 65). Blănarii sînt „plugari nepricepuți”, dar și aici trebuie deosebiți gospodarii mai mari, care „iau în arendă pămînt de la consătenii lor săraci” etc. ; iată datele totalizate ale bugetelor-tip ale diferitelor grupuri de blănari :

* „Meșteșugurile din gubernia Moscova”, I, 6.

Tipuri de familii după starea lor materială	Numărul persoanelor de ambele sexe	Luorători de sex bărbătesc	Muncitori salariați	Desecătine de pământ	Luarea în arendă a pământului	Darea în arendă	Venit calculat în ruble					Cheltuieli calculate în ruble			Bilanțul	Procentul cheltuielilor în bani
							în natură	în bani	provenit din			în natură	în bani	total		
									agricultură	meșteșugul biănăriei	total					
Bogată	14	3	2 angajați	19	5	—	212,8	697	409,8	500	909,8	212,8	503	715,8	+194	70
Mijlocie	10	2	—	16	—	—	88 *	120	138	70	208	88	124	212	— 4	58
Săracă	7	2	Se angajează ei la alții	6	—	6	15 *	75	50	40	90	15	111	126	— 36	88

* „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești”, III, 38 și urm. Cifrele citate sînt stabilite în mod aproximativ, după datele aflate la dispoziția autorului cu privire la timpul pentru care ajung grînele din recolta proprie.

Paralelismul descompunerii agricultorilor și a meșteșugarilor apare aici cum nu se poate mai evident. Vorbind despre fierari, cercetătorul spune că „meșteșugul este mai important decât plugăritul“, pe de o parte, pentru gospodarii-bogătași, iar pe de altă parte pentru lucrătorii „săraci lipiți pământului“ (ib., IV, 168).

În „Meșteșugurile din gubernia Vladimir“, problema raportului dintre industria meșteșugărească și agricultură este tratată incomparabil mai temeinic decât în oricare alt studiu. Pentru o serie întreagă de meșteșuguri sînt prezentate date precise nu numai referitor la agricultura „meșteșugarilor“ în general (după cum rezultă din tot ce s-a expus mai sus, asemenea cifre „medii“ sînt absolut fictive), dar și la agricultura diferitelor categorii și grupuri de „meșteșugari“, cum ar fi: mari meșteșugari, mici meșteșugari, muncitori salariați, svetelocinici și țesători; gospodarii-meșteșugari și restul țărănimii; gospodării ai căror membri își exercită meșteșugul în localitate și în afara localității etc. Din concluzia generală pe care d-l Harizomenov a tras-o din aceste date reiese că, dacă împărțim pe „meșteșugari“ în trei categorii: 1) producători mari; 2) producători mici și mijlocii; 3) muncitori salariați, constatăm, pe măsură ce ne apropiem de categoria a treia, o *înrautățire a agriculturii*, micșorarea suprafeței de pământ și a numărului de vite, creșterea procentului de gospodării „decăzute“ etc.* Din păcate, d-l Harizomenov a analizat aceste date dintr-un punct de vedere prea îngust și unilateral, fără a ține seama de procesul paralel și independent al descompunerii plugărimii. Tocmai de aceea nici n-a tras din aceste date concluzia care rezultă în mod inevitabil, și anume că atît în agricultură cît și în industria meșteșugărească țărănimea se scindează în mică burghezie și proletariat sătesc**.

* Vezi „Iuridiceski Vestnik“, 1883, vol. XIV, nr. 11 și 12.

** Cît de aproape era d-l Harizomenov de o astfel de concluzie se vede din următoarea caracterizare făcută de el dezvoltării economice de după reformă, în descrierea industriei meșteșugărești de mătăsuri: „Iobăgia nivela situația economică a țărănimii: ea lega mîinile țăranului bogat, sprijinea pe cel sărac, împiedica împărțirile în cadrul familiei. Economia naturală restrîngea într-o măsură prea mare arena activității comerciale și industriale. Piața locală nu oferea un spațiu suficient de larg pentru un spirit întreprinzător. Negustorul sau țăranul-meșteșugar strîngea bani, e drept, fără risc, dar extrem de încet, cu greu — strîngea și punea la ciorap. Începînd din deceniul al 7-lea, condițiile se schimbă. Iobăgia se desființează; creditul, căile ferate, creînd o piață vastă și care depășește cadrul local, oferă un spațiu vast țăra-

De aceea, în descrierea diferitelor meșteșuguri, el coboară adesea la nivelul tradiționalelor afirmații narodnice despre influența „industrii meșteșugărești” în general asupra „agriculturii” (vezi, de pildă, „Meșteșugurile din gubernia Vladimir”, II, 288 ; III, 91), adică pînă la a ignora profundele contradicții din însăși structura *atît* a meșteșugurilor *cît* și a agriculturii, pe care chiar el a fost nevoit să le constate. Un alt cercetător al industriei meșteșugărești din gubernia Vladimir, d-l V. Prugavin, este un exponent tipic al concepțiilor narodnice în această problemă. Iată o mostră de felul cum judecă el. Industria meșteșugărească a țesăturilor de bumbac din județul Pokrov „nu poate fi de loc considerată ca un element care aduce prejudicii (sic ! !) îndeletnicirilor agricole ale țesătorilor” (IV, 53). Datele dovedesc că la marea majoritate a țesătorilor cultivarea pămîntului este într-o stare proastă și că la svetelocinici cultivarea pămîntului este la un nivel mai ridicat decît nivelul general (ibid.) ; din tabele se vede că unii svetelocinici angajează și muncitori agricoli. Concluzia : „industria meșteșugărească și agricultura merg mîna în mîna, determinînd fiecare dezvoltarea și înflorirea celeilalte” (60). Este una dintre mostrele de fraze cu ajutorul cărora se lasă în umbră faptul că dezvoltarea și înflorirea burgheziei țărănești merg mîna în mîna atît în industria meșteșugărească cît și în agricultură*.

Datele recensămîntului meșteșugurilor din Perm pe 1894/95 au dat la iveală aceleași fenomene : la micii producători de mărfuri (gospodari și mici gospodari), cultivarea pămîntului este la un nivel foarte înalt ; ei folosesc și munci-

nului-negustor, țăranului meșteșugar cu spirit întreprinzător. Tot ce era peste nivelul economic mijlociu prinde repede putere, dezvoltă comerțul și meșteșugurile, își extinde exploatarea atît cantitativ cît și calitativ. Tot ce era sub acest nivel decade, se lasă la fund, intră în rîndurile celor fără pămînt, fără gospodărie, fără cai. Țărănimea se scindează în grupuri : chiaburi, țărani cu stare mijlocie și proletari lipsiți de gospodărie. Elementul chiaburesc din rîndurile țăranimii își asimilează repede toate deprinderile mediului cult : duce un trai boieresc, generează clasa extrem de numeroasă a păturilor semiculte ale societății ruse” (III, 20—21).

* La fraze de același gen se limitează în această problemă și d-l V. V. în capitolul al VIII-lea din lucrarea sa „Studii asupra industriei meșteșugărești”. „Plușăria... sprijină meșteșugurile” (205). „Industria meșteșugărească constituie unul dintre cele mai sigure reazeme ale agriculturii în guberniile industriale” (219). Dovezi ? — Cite vreți : luați, de pildă, pe *întreprinzători* — pielari, proprietari de fabrici de amidon, de uleiuri (ib., 224) etc. — și veți vedea că la ei cultivarea pămîntului este la un nivel mai ridicat decît la masa țărănilor !

tori agricoli ; la meseriași, cultivarea pământului este la un nivel mai scăzut, iar la meșteșugarii care lucrează pentru scupșcici nivelul cultivării pământului este cel mai scăzut (din păcate, în ceea ce privește cultivarea pământului la muncitorii salariați și la diferitele grupuri de gospodari, nu s-au cules date). Recensământul a scos la iveală de asemenea că, în comparație cu agricultorii, „meșteșugarii“ neagricultori se deosebesc : 1) printr-o mai înaltă productivitate a muncii ; 2) prin proporțiile incomparabil mai mari ale veniturilor nete realizate de pe urma meșteșugului ; 3) printr-un nivel cultural mai ridicat și prin știința lor de carte. Toate acestea sînt fenomene care confirmă concluzia trasă de noi, și anume : chiar și în primul stadiu al capitalismului se observă tendința industriei de a ridica nivelul de trai al populației (vezi „Studii“, pag. 138 și urm. *).

În sfîrșit, legată de problema raportului dintre industria meșteșugărească și agricultură este și următoarea împrejurare. Stabilimentele mai mari au de obicei o perioadă de muncă mai îndelungată. De pildă, în industria meșteșugărească de mobile din gubernia Moscova, în sectorul de tîmplărie în lemn alb, perioada de muncă este de 8 luni (aici un atelier are în medie 1,9 muncitori), în sectorul producției de mobilă curbată – 10 luni (2,9 muncitori la 1 stabiliment), în sectorul producției de mobilă mare – 11 luni (4,2 muncitori la 1 stabiliment). În industria meșteșugărească de încălțăminte din gubernia Vladimir, în 14 ateliere mici perioada de muncă este de 40 de săptămîni, iar în 8 ateliere mari (9,5 muncitori la 1 stabiliment, față de 2,4 în cele mici) – 48 de săptămîni etc. ** Se înțelege că acest fenomen este legat de numărul mare al muncitorilor (lucrători membri de familie, muncitori salariați și salariați agricoli) din marile stabilimente și ne explică marea stabilitate a acestora din urmă și tendința lor de a se specializa pe tărîmul activității industriale.

* Vezi V. I. Lenin, Opere complete, vol. 2, Editura politică, 1960, ediția a doua, pag. 342 și urm. — Nota red.

** Izvoarele au fost arătate mai sus. Același fenomen îl constată și recensămîntele pe gospodării ale producătorilor de coșuri împletite, de chitare, ale proprietarilor de fabrici de amidon din gubernia Moscova. Recensămîntul meșteșugurilor din gubernia Perm arată, de asemenea, că în marile ateliere perioada de muncă este mai îndelungată (vezi „Studiu asupra industriei meșteșugărești din gubernia Perm“, pag. 78. Din păcate, în această privință nu sînt citate date precise):

Să facem acum bilanțul datelor expuse cu privire la „industria meșteșugărească și agricultură”. Îndeobște, în stadiul inferior al capitalismului, examinat de noi, meșteșugarul aproape că nu s-a diferențiat încă de țăran. Îmbinarea industriei meșteșugărești cu agricultura are un rol foarte important în procesul accentuării și adâncirii descompunerii țăranimii : gospodarii înstăriți și cei bogați deschid ateliere, angajează muncitori din rîndurile proletariatului sătesc, strîng mijloace bănești pentru operații comerciale și cămătărești. Dimpotrivă, țăranimea săracă furnizează muncitori salariați, meșteșugari care lucrează pentru scupșcici, și grupurile inferioare de meșteșugari, care suferă cel mai mult din cauza apăsării capitalului comercial. Prin urmare, îmbinarea industriei meșteșugărești cu agricultura consolidează și dezvoltă relațiile capitaliste, extinzîndu-le de la industrie la agricultură, și invers *. Separarea industriei de agricultură, proprie societății capitaliste, se manifestă în stadiul dat în forma cea mai embrionară, dar ea se manifestă deja, și – ceea ce este deosebit de important – se manifestă cu totul altfel decît își închipuie narodnicii. Vorbînd despre faptul că industria meșteșugărească nu „prejudiciază” agricultura, narodnicul vede acest prejudiciu în părăsirea agriculturii din cauza îndeletnicirilor meșteșugărești mai rentabile. Dar această idee despre starea de lucruri este o născocire (iar nu o concluzie trasă din fapte), și o născocire proastă, deoarece ea ignorează contradicțiile de care este pătrunsă întreaga structură economică a țăranimii. Separarea industriei de agricultură, în legătură cu descompunerea țăranimii, se desfășoară pe căi diferite la ambii poli ai satului : minoritatea înstărită înființează stabilimente industriale, le extinde, îmbunătățește cultura pămîntului, angajează pentru cultivarea pămîntului muncitori agricoli, consacră meșteșugului o parte tot mai mare a anului și – pe o anumită treaptă de dezvoltare a meșteșugului – consideră că e

* De pildă, în industria meșteșugărească a produselor de lînă din gubernia Vladimir, marii „fabricanți” și meșterașii se disting prin aceea că nivelul gospodăriei lor agricole este ridicat. „În perioadele de stagnare a producției, meșterașii caută să cumpere o moșie, să se ocupe cu gospodăria, părăsind cu totul meșteșugul” („Meșteșugurile din gubernia Vladimir”, II, 131). Acest exemplu este demn de reținut, deoarece fapte de acest fel dau uneori narodnicilor prilejul de a conchide că „țăranii se întorc la agricultură”, că „cei alungați de pe pămînturi trebuie să fie aduși înapoi” (d-l V. V. în „Vestnik Evropi” nr. 7 pe 1884).

mai bine să separe întreprinderea meșteșugărească de cea agricolă, adică să transmită gospodăria agricolă altor membri ai familiei sau să vîndă clădirile, vitele etc. și să treacă în rîndul tîrgoveților, al negustorilor *. Separarea industriei de agricultură este precedată în cazul de față de crearea unor relații capitaliste în agricultură. La celălalt pol al satului, separarea industriei de agricultură constă în aceea că țărani săraci se ruinează și se transformă în muncitori salariați (muncitori agricoli și muncitori meșteșugari). La acest pol al satului nu rentabilitatea meșteșugului, ci nevoia și ruina sînt acelea care obligă pe țaran să părăsească pămîntul, și nu numai să părăsească pămîntul, dar și să renunțe la situația de meșteșugar de sine stătător ; procesul separării industriei de agricultură constă aici într-un proces de expropriere a micului producător.

VIII. „ÎMBINAREA INDUSTRIEI MEȘTEȘUGĂREȘTI CU AGRICULTURA“

Aceasta este formula narodnică preferată cu ajutorul căreia d-nii V. V., N.-on & Co. vor să rezolve problema capitalismului în Rusia. „Capitalismul“ separă industria de agricultură ; „producția populară“ le unește în cadrul gospodăriei țărănești tipice și normale, – această contrapunere simplistă conține o bună parte din teoria lor. Avem acum posibilitatea să facem un bilanț în ceea ce privește problema felului cum țărănimea noastră „îmbină“ în realitate „industria meșteșugărească cu agricultura“, deoarece mai sus au fost examinate amănunțit relațiile tipice atât în rîndurile țăranilor plugari cît și în rîndurile țăranilor-meșteșugari. Să enumerăm acele forme variate de „îmbinare a industriei meșteșugărești cu agricultura“, forme existente în cadrul gospodăriei țărănești din Rusia.

1) Agricultura patriarhală (naturală) se îmbină cu industria casnică (adică cu prelucrarea materiilor prime pentru consumul propriu) și cu claca în folosul proprietarului funciar.

* „Țăranii au arătat că, în ultimul timp, unii gospodari-meșteșugari înstăriți s-au mutat la Moscova pentru a se ocupa cu meșteșugul“. „Industria meșteșugărească de peii după cercetările din 1895“, pag. 5.

Această formă de îmbinare a „meșteșugurilor“ țărănești cu agricultura este cea mai tipică pentru regimul economic feudal, ea fiind o parte integrantă a acestui regim *. Din această economie patriarhală – în care nu există încă de loc nici capitalism, nici producție de mărfuri, nici circulația mărfurilor – n-au mai rămas în Rusia de după reformă decât sfărâmturi, și anume : industrii casnice ale țăranilor și munca în dijmă.

2) Agricultura patriarhală se îmbină cu meșteșugul sub formă de meserie.

Această formă de îmbinare este încă foarte apropiată de forma precedentă, deosebindu-se numai prin faptul că aici apare circulația mărfurilor – în cazul când meseriașul primește plata în bani și apare pe piață pentru a se aproviziona cu unelte, materii prime și altele.

3) Agricultura patriarhală se îmbină cu mica producție de produse industriale pentru piață, adică cu producția de mărfuri în cadrul industriei. Țăranul patriarhal se transformă într-un mic producător de mărfuri, care tinde, așa cum am arătat, spre folosirea muncii salariate, adică spre producția capitalistă. Această transformare este condiționată de un anumit grad de descompunere a țăranimii : am văzut că în industria meșteșugărească micii întreprinzători fac parte, în majoritatea cazurilor, din grupul țăranilor înstăriți sau al celor bogați. La rîndul ei, și dezvoltarea micii producții de mărfuri în industrie dă un imbold descompunerii plugărimii.

4) Agricultura patriarhală se îmbină cu munca salariată în industrie (precum și în agricultură) **.

Această formă constituie o completare necesară a celei precedente : acolo produsul este acela care devine marfă, aici – forța de muncă. Mica producție de mărfuri în industrie este, după cum am văzut, însoțită în mod necesar de apariția

* În capitolul al IV-lea din cartea menționată mai sus, Korsak aduce mărturi istorice de felul următor : de pildă, că „egumenul împărțea (în sat) în pentru tors“, că țăranii erau obligați să presteze proprietarului funciar „muncă în timpul muncilor de vară și munci accesorii pe lângă casă“ ¹²⁴.

** Așa cum s-a arătat mai sus, în literatura noastră economică și în statistica noastră economică domnește o confuzie atât de mare în ceea ce privește terminologia, încît sînt considerate ca „meșteșuguri“ țărănești și industria casnică, și munca în dijmă, și meseriile, și mica producție de mărfuri, și comerțul, și munca salariată în industrie, și munca salariată în agricultură etc. Iată un exemplu care arată cum se folosesc narodnicii de această confuzie. D-1 V. V.,

muncitorilor salariați și a meșteșugarilor care lucrează pentru scupșci. Această formă de „îmbinare a agriculturii cu meșteșugul“ este proprie tuturor țărilor capitaliste, și una dintre cele mai pregnante particularități ale istoriei de după reformă a Rusiei este răspîndirea extrem de rapidă și extrem de largă a acestei forme.

5) Agricultura mic-burgheză (cu caracter comercial) se îmbină cu meșteșugurile mic-burheze (mica producție de mărfuri în industrie, micul comerț etc.).

Deosebirea dintre această formă și forma a 3-a constă în faptul că relațiile mic-burheze cuprind aici nu numai industria meșteșugărească, ci și agricultura. Fiind cea mai tipică formă de îmbinare a meșteșugurilor cu agricultura în gospodăria micii burghezii sătești, această formă este, de aceea, proprie tuturor țărilor capitaliste. Numai economiștilor narodnici din Rusia le-a fost hărăzită cinstea să descopere un capitalism *fără* mică burghezie.

6) Munca salariată în agricultură se îmbină cu munca salariată în industrie. Despre modul în care se manifestă această îmbinare a meșteșugurilor cu agricultura și despre semnificația acestei îmbinări s-a vorbit mai sus.

Așadar, formele „de îmbinare a agriculturii cu industria meșteșugărească“ în rîndurile țărânimii noastre se disting printr-o extraordinară diversitate : unele sînt expresia celei mai primitive structuri economice în care domină gospodăria naturală ; altele sînt expresia unei înalte dezvoltări a capitalismului ; între unele și altele există o serie întreagă de trepte intermediare. Mărginindu-te la formule generale (cum sînt, de pildă, „îmbinarea meșteșugurilor cu agricultura“ sau „separarea industriei de agricultură“), nu poți face nici un pas în direcția lămuririi procesului real de dezvoltare a capitalismului.

precumînd „îmbinarea meșteșugurilor cu agricultura“, menționează, totodată, spre ilustrare și „munca la pădure“, și „munca de salahor“ : „el (țărânu) este robust și obișnuit cu munca grea, de aceea poate să facă orice muncă necalificată“ („Studii asupra industriei meșteșugărești“, 26). Și acest fapt figurează printr-o grămadă de alte fapte pentru a confirma următoarea concluzie : „noi constatăm un protest împotriva specializării îndeletnicirilor“, „trăinicia organizării producției, organizare creată încă în perioada cînd predomină gospodăria naturală“ (41). Așadar, pînă și transformarea țărânului în muncitor la pădure și în salahor a fost folosită, printre altele, ca o dovadă a trăinicieii gospodăriei naturale !

IX. UNELE OBSERVAȚII CU PRIVIRE LA ECONOMIA
PRECAPITALISTĂ A SATULUI NOSTRU

La noi, fondul problemei „destinelor capitalismului în Rusia“ este adesea prezentat în așa fel ca și cum problema : *cît de repede ?* (cu alte cuvinte cît de repede se dezvoltă capitalismul ?) ar fi de o însemnătate principală. În realitate însă, problema : *cum anume ?* și problema : *de unde ?* (cu alte cuvinte care a fost structura economică precapitalistă a Rusiei ?) sînt de o însemnătate incomparabil mai mare. Principalele erori ale teoriei economice a narodnicilor constau în răspunsul greșit pe care îl dau tocmai la aceste două probleme, adică în greșita înfățișare a modului în care se dezvoltă capitalismul în Rusia, în falsa idealizare a rînduieiilor precapitaliste. În capitolul al II-lea (în parte în al III-lea) și în capitolul de față am examinat cele mai primitive stadii ale capitalismului în mica producție agricolă și în micul meșteșug țărănesc ; în cadrul acestei examinări trebuia inevitabil să ne referim în repetate rînduri la trăsăturile rînduieiilor precapitaliste. Dacă vom încerca acum să sintetizăm aceste trăsături, vom ajunge la concluzia că satul precapitalist reprezenta (din punct de vedere economic) *o rețea de mici piețe locale, care lega minuscule grupuri de mici producători, fărîmițați atît prin modul izolat de a-și duce gospodăria cît și printr-o mulțime de bariere feudale existente între ei, precum și prin rămășițele dependenței feudale.*

Cît privește starea de fărîmițare a micilor producători, ea se manifestă deosebit de pregnant în procesul de descompunere a lor, proces constatat mai sus atît în agricultură cît și în industrie. Dar starea de fărîmițare nu se mărginește numai la atît. Fiind grupată de obște în foarte mici uniuni administrative-fiscale și agricole, țărănimea este fărîmițată printr-o mulțime de variate împărțiri ale ei în categorii, în grupuri, după întinderea lotului, după mărimea plăților etc. Să luăm fie și culegerea de date statistice ale zemstvelor cu privire la gubernia Saratov : țărănimea se împarte aici în următoarele categorii : țărani cu lot fără răscumpărare, țărani proprietari, țărani proprietari plini, țărani ai statului, țărani ai statului care posedă pămînt în cadrul obștii, țărani cetvertini¹²⁵, țărani ai statului foști iobagi la moșieri, țărani de pe domeniile imperiale, arendași de terenuri care aparțin statului, țărani

fără pământ, proprietari care au aparținut moșierilor, țărani cu lot răscumpărat, proprietari care au aparținut domeniilor imperiale, coloniști-prorietari, țărani coloniști, țărani cu lot fără răscumpărare care au aparținut moșierilor, proprietari care au aparținut statului, țărani eliberați individual, țărani eliberați de dijmă, plugari liberi¹²⁶, țărani temporar obligați, țărani care erau afectați fabricilor etc., și apoi încă țărani pripășiți, țărani veniți din alte locuri etc. Toate aceste categorii se deosebesc prin istoria relațiilor agrare, prin mărimea loturilor și a sumelor de plată etc. etc. Și în cadrul categoriilor există o mulțime de deosebiri de același fel : unora chiar țăranii din același sat sînt împărțiți în două categorii cu totul deosebite : „țăranii foști ai d-lui N.N.“ și „țăranii foști ai d-nei M. M.“ Toate aceste categorii pestrițe erau firești și necesare în evul mediu, în trecutul îndepărtat ; în timpurile noastre însă, menținerea închistării feudale a obștilor țărănești este un anacronism flagrant și înrăutățește extraordinar de mult situația maselor muncitoare, fără a le asigura, totodată, cîtuși de puțin împotriva vitregiei condițiilor epocii noi, capitaliste. Narodnicii de obicei închid ochii asupra acestei stări de fărîmițare, iar atunci cînd marxiștii își exprimă părerea că descompunerea țăranimii este un fenomen progresist, narodnicii se mărginesc la exclamații-șablon împotriva „partizanilor deposedării de pământ“, camuflînd astfel caracterul cu totul greșit al ideilor pe care le au despre satul precapitalist. Ajunge numai să ne imaginăm uimitoarea stare de fărîmițare a micilor producători, care a fost o urmare inevitabilă a agriculturii patriarhale, pentru a ne convinge de caracterul progresist al capitalismului, care distruge însăși temelia formelor economice patriarhale și a formelor patriarhale de viață, cu rutina și imobilitatea lor seculară, distruge sedentarismul țăranilor rămași nemișcați între barierele lor medievale și creează noi clase sociale, care tind din necesitate spre legături cu alții, spre unire, spre o participare activă la întreaga viață economică (și nu numai economică) a statului și a lumii întregi.

Luați-i pe țăranii meseriași sau mici producători de mărfuri, — și veți constata același lucru. Interesele lor nu depășesc cadrul micului district din care fac parte localitățile din împrejurimi. Din cauza proporțiilor neînsemnate ale pieței locale, ei nu vin în contact cu producătorii de mărfuri din alte re-

giuni ; ei se tem ca de foc de „concrență“, care distruge fără cruțare paradisul patriarhal al micilor meseriași și producători de mărfuri, pe care nimeni și nimic nu-i tulbură în tradiționala lor vegetare. În ceea ce-i privește pe acești mici producători de mărfuri, concurența și capitalismul efectuează o muncă istorică folositoare scoțindu-i din fundurile lor de provincie, punind în fața lor toate problemele care au fost deja puse în fața păturilor mai dezvoltate ale populației.

Un atribut necesar al micilor piețe locale, în afară de formele primitive ale meseriilor, îl constituie și formele primitive ale capitalului comercial și cămătăresc. Cu cît satul este mai pierdut în fundul provinciei, cu cît este mai în afara influenței rînduinelor capitaliste noi, a influenței căilor ferate, a marilor fabrici, a marii agriculturi capitaliste, — cu atît mai puternic este monopolul negustorilor și cămătarilor locali, cu atît mai mare este subordonarea față de ei a țaranilor din împrejurimi și cu atît mai brutale sînt formele pe care le ia această subordonare. Numărul acestor lipitori mărunte este imens (în comparație cu cantitatea mizeră a produsului țaranilor), și pentru desemnarea lor există o bogată colecție de denumiri locale. Amintiți-vă de toți acești prasoli, șibai, șcetinnici, maiaci, ivași, bulini etc. etc.* Predominarea gospodăriei naturale, care face ca la sate banii să fie rari și scumpi, are ca rezultat faptul că însemnătatea tuturor acestor „chiaburi“ este nemăsurat de mare în comparație cu proporțiile capitalului lor. Dependența țaranilor față de posesorii de bani capătă în mod inevitabil forma unor relații de aservire. După cum nu ne putem imagina un capitalism dezvoltat fără marele capital comercial sub formă de marfă și fără marele capital comercial bănesc, tot așa nu putem concepe satul precapitalist fără mici negustori și scupșcici, care sînt „stăpînii“ micilor piețe locale. Capitalismul împreunează aceste piețe, unindu-le într-o mare piață națională, iar apoi și într-o piață mondială, distruge formele primitive de aservire și dependență personală, adîncește și lărgeste contradicțiile care în formă embrionară există și în rîndurile țărănimii din cadrul obștii, pregătind în felul acesta rezolvarea acestor contradicții.

* = diferite denumiri locale ale scupșcicului. — Nota trad.

CAPITOLUL AL V-LEA
MANUFACTURA CAPITALISTĂ
ȘI MUNCA CAPITALISTĂ LA DOMICILIU

I. FORMAREA MANUFACTURII ȘI TRĂSĂTURILE EI
FUNDAMENTALE

După cum se știe, prin manufactură se înțelege cooperarea bazată pe diviziunea muncii. Prin modul cum ia naștere, manufactura este direct legată de „primele stadii ale capitalismului în industrie“, descrise mai sus. Pe de o parte, atelierele cu un număr de muncitori mai mult sau mai puțin important introduc treptat diviziunea muncii, și în felul acesta cooperarea capitalistă simplă se transformă în manufactură capitalistă. Datele statistice citate în capitolul precedent cu privire la meșteșugurile din gubernia Moscova arată în mod concret procesul acestei apariții a manufacturii : atelierele mai mari din cadrul tuturor meșteșugurilor din grupul al patrulea, din unele meșteșuguri din grupul al treilea și din câteva meșteșuguri izolate din grupul al doilea folosesc în mod sistematic diviziunea muncii pe scară largă ; de aceea ele trebuie incluse în categoria manufacturii capitaliste. Mai jos vom reproduce date mai amănunțite cu privire la tehnica și economia unora dintre aceste meșteșuguri.

Pe de altă parte, am văzut cum în micul meșteșug capitalul comercial, atingând treapta superioară a dezvoltării sale, reduce pe producător la situația de muncitor salariat, care prelucrează o materie primă ce nu-i aparține, pentru care i se plătește în acord. Dacă dezvoltarea ulterioară face ca în producție să se introducă o diviziune sistematică a muncii, care transformă tehnica micului producător, dacă „scușcicul“ separă unele operații parțiale și le execută cu ajutorul unor muncitori

salariați în atelierul său, dacă paralel cu munca la domiciliu și în legătură indisolubilă cu ea apar marile ateliere în care există diviziunea muncii (ateliere care adesea aparțin aceluiași scupșci), — avem în fața noastră un alt fel de proces de apariție a manufacturii capitaliste *.

Manufactura are o mare importanță în dezvoltarea formelor capitaliste ale industriei, ea fiind veriga intermediară dintre meserie și mica producție de mărfuri cu forme primitive ale capitalului, de o parte, și marea industrie mecanizată (fabrica), de altă parte. Manufactura se apropie de micul meșteșug prin aceea că baza ei continuă să rămână tehnica manuală, că din această cauză marile stabilimente nu pot înlătura definitiv pe cele mici, că nu pot rupe cu totul pe micul producător de mărfuri de agricultură. „Manufactura nu era în stare nici să cuprindă producția socială în toată întinderea ei, nici să o revoluționeze în adâncime (in ihrer Tiefe). Ea a culminat ca operă de artă economică pe baza largă a meșteșugului orășenesc și a industriei casnice sătești“ **.

Manufactura se apropie de fabrică prin aceea că și ea formează o piață mare, mari stabilimente cu muncitori salariați, un capital mare, față de care masa muncitorilor nevoiași se află într-o stare de totală subordonare.

În literatura economică rusă este atît de răspîdită judecata că producția așa-zisă „de fabrică și uzină“ este ruptă de producția „meșteșugărească“, că prima are un „caracter artificial“, iar a doua un caracter „popular“, încît socotim că este deosebit de important să examinăm datele privitoare la toate ramurile principale ale industriei prelucrătoare și să arătăm care a fost structura lor economică după ce au ieșit din stadiul micului meșteșug țărănesc și înainte de a fi fost transformate de marea industrie mecanizată.

* În ceea ce privește acest proces de apariție a manufacturii capitaliste, vezi Marx, „Das Kapital“, III, 318—320, trad. rusă, 267—270¹²⁷.

„Manufactura nu a apărut... în sinul vechilor corporații. Negustorul, nu vechiul meșter breslaș, a fost acela care a devenit patronul atelierului modern“ („Misère de la philosophie“, 190)¹²⁸. Am avut prilejul să enumăr în altă parte care sînt, după Marx, trăsăturile esențiale ale noțiunii de manufactură [„Studii“, 179. (Vezi V. I. Lenin, Opere complete, vol. 2, Editura politică, 1960, ediția a doua, pag. 393. — Nota trad.)].

** „Das Kapital“, I, S. 383¹²⁹.

II. MANUFACTURA CAPITALISTĂ ÎN INDUSTRIA RUSĂ

Să începem cu industria prelucrătoare de fire.

1) Producția de țesături

Producția țesăturilor de in, lână, bumbac și mătase, a țesăturilor cu fir de aur sau argint etc. a avut pretutindeni la noi (înainte de apariția mării industrii mecanizate) următoarea organizare : în fruntea acestei ramuri de producție se aflau marile ateliere capitaliste cu zeci și sute de muncitori salariați, dispunând de mari capitaluri ; patronii acestor ateliere achiziționau mari cantități de materii prime, în parte prelucrându-le în stabilimente proprii, în parte împărțind firele și urzeala pe la micii producători (svetelocinici, zaglodî¹³⁰, țărani-„meșteșugari“ etc.), care țeseau la domiciliu sau în mici stabilimente și cărora li se plătea în acord. Munca manuală era baza producției ; între diferiți muncitori se repartizau următoarele operații separate : 1) vopsirea firelor ; 2) depănarea firelor (în această operație se specializau adesea femeile și copiii) ; 3) urzirea firelor (muncitori-„urzitori“) ; 4) țesutul ; 5) canetarea bătăturii pentru țesători (această operație este efectuată de cei care lucrează la canetat, în cea mai mare parte copii). Uneori, în marile ateliere există și muncitori speciali, „năvăditorii“ (care trec firul de urzeală prin ochii cocleților și prin spata războiului) *. De obicei, diviziunea muncii este practică nu numai pentru operații parțiale, dar și pentru anumite feluri de marfă, adică țesătorii se specializează în producția unui anumit fel de țesături. Faptul că unele operații sînt efectuate la domiciliu nu schimbă, firește, cîtusi de puțin structura economică a industriei de tipul acesta. Svetelki, sau casele în care lucrează țesătorii, nu sînt decît niște filiale externe ale manufacturii. Baza tehnică a industriei de acest fel este producția manuală, cu o largă și sistematică diviziune a muncii ; sub raport economic, constatăm formarea unor capitaluri uriașe, care dispun de achiziționarea materiilor prime și de desfacerea produselor pe o piață foarte largă (piața națională) și cărora

* Comp. „Culegere de date statistice cu privire la gubernia Moscova“, vol. VII, partea a III-a (Moscova, 1883, pag. 63—64).

masa proletarilor țesători le este în întregime subordonată ; stabilimente mari și puține ca număr (manufacturile în sens îngust) domină masa stabilimentelor mici. Diviziunea muncii face ca în rîndurile țărănimii să se formeze meșteri specialiști ; se formează centre manufacturiere neagricole, ca, de pildă, satul Ivanovo din gubernia Vladimir (începînd din 1871 – orașul Ivanovo-Voznesensk ; actualmente – centrul unei mari industrii mecanizate) ; satul Velikoe din gubernia Iaroslavl și multe alte sate din guberniile Moscova, Kostroma, Vladimir, Iaroslavl care au devenit în prezent localități industriale *. În literatura economică și în statistica noastră, industria astfel organizată apare de obicei scindată în două părți : țărani care lucrează la domiciliu sau în svetelki, ateliere etc. nu prea mari sînt încadrați în categoria industriei „meșteșugărești“, iar svetelki și atelierele mai mari sînt trecute în categoria „fabricilor și uzinelor“ (și acest lucru se face absolut la întîmplare, deoarece nu există nici un fel de reguli rigurose stabilite și uniforme aplicate prin care să se facă o distincție între stabilimentele mici și cele mari, svetelki și manufacturi, între muncitorii care lucrează la domiciliu și muncitorii care lucrează în atelierul capitalistului)**. Se înțelege că o astfel de clasificare, care se referă numai la unii dintre muncitorii salariați și numai la unii dintre patroni care utilizează (pe lângă muncitorii din stabiliment) și pe acești muncitori salariați, este din punct de vedere științific un nonsens.

Să ilustrăm cele expuse cu date amănunțite referitoare la una dintre ramurile „producției meșteșugărești de țesături“, și anume producția de țesături de mătase din gubernia Vladimir ***. „Producția de țesături de mătase“ este o manufactură

* Vezi în capitolul următor tabloul principalelor localități de acest tip.

** În capitolul următor vor fi citate exemple care ilustrează această confuzie.

*** Vezi „Meșteșugurile din gubernia Vladimir“, III. A cita date amănunțite cu privire la întreaga producție de țesături descrisă în lucrările privitoare la industria noastră meșteșugărească ar fi un lucru și imposibil și de prisos. Pe lângă aceasta, în momentul de față, în cea mai mare parte din această producție domnește fabrica. Despre „țesătoriile meșteșugărești“ vezi și „Culegere de date statistice cu privire la gubernia Moscova“, vol. VI și VII. — „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești“. — „Materiale cu privire la statistica muncii manuale“. — „Rapoarte și studii“. — Korsak, I. c.

capitalistă tipică. Aici predomină producția manuală. Majoritatea sînt stabilimente mici (179 de stabilimente din 313, adică 57% din numărul lor total, au cîte 1-5 muncitori), dar în cea mai mare parte ele nu sînt de sine stătătoare, fiind mult inferioare stabilimentelor mari în ceea ce privește importanța lor în ansamblul industriei. Stabilimentele cu 20-150 de muncitori reprezintă 8% din numărul total (25), dar ele concentrează 41,5% din numărul total al muncitorilor și dau 51% din valoarea totală a producției. Din numărul total al muncitorilor din această ramură (2.823), muncitorii salariați reprezintă 2.092, adică 74,1%. „În această ramură de producție întîlnim și diviziunea muncii pe feluri de marfă, și diviziunea muncii pe operații parțiale“. Rar se întîmplă ca aceiași țesători să știe să lucreze și „catifea“ și „tricou simplu“ (principalele două tipuri de marfă din această producție). „Diviziunea muncii pe operații parțiale în cadrul atelierului este aplicată mai riguros numai în marile fabrici“ (adică în ateliere manufacturiere), „care folosesc muncitori salariați“. Sînt numai 123 de întreprinzători complet independenți, care achiziționează materii prime și își desfac ei înșiși produsul; ei au 242 de muncitori membri de familie și „pentru ei muncesc 2.498 de muncitori salariați, cărora în cea mai mare parte li se plătește în acord“, prin urmare în total 2.740 de muncitori, sau 97% din numărul total al muncitorilor. Este limpede, astfel, că împărțirea lucrului la domiciliu de către acești proprietari de ateliere manufacturiere prin intermediul „meșterășilor“ (svetelocinici) nu constituie nicidecum o formă specială de industrie, ci numai una dintre operațiile capitalului în manufactură. D-l Harizomenov observă, pe bună dreptate, că „mulțimea de stabilimente mici față de numărul infim al celor mari, numărul neînsemnat al salariaților care revin în medie la 1 stabiliment (7 $\frac{1}{2}$ salariați) camuflează adevăratul caracter al producției“ (l.c., 39). Specializarea ocupațiilor, proprie manufacturii, se manifestă aici în mod concret atît în separarea de agricultură a celor care lucrează în manufacturi (pămîntul este părăsit, pe de o parte, de țesătorii pauperizați, iar pe de altă parte de marii proprietari de ateliere manufacturiere) cît

și în formarea unui tip special de populație industrială, care trăiește incomparabil mai „acătării“ decât plugarii și care se uită de sus la țăran (l.c., 106). Statistica noastră cu privire la fabrici și uzine înregistra întotdeauna numai o părticică, luată la întâmplare, din producția respectivă*.

„Producția țesăturilor cu fir de aur și argint“ din gubernia Moscova este o manufactură capitalistă cu o structură absolut similară**. La fel și producția de zefir din județul Kamîșin, gubernia Saratov. Potrivit „Indicatorului“ pe 1890 existau aici 31 de „fabrici“ cu 4.250 de muncitori, cu o producție în valoare de 265.000 de ruble, iar potrivit „Statisticii“ — „un oficiu care împarte lucru la domiciliu“ cu 33 de muncitori în stabiliment și cu o producție în valoare de 47.000 de ruble. (Aceasta înseamnă că în 1890 muncitorii care lucrează în stabiliment și muncitorii care lucrează la domiciliu au fost confundați!) Potrivit cercetărilor locale, pentru producția de zefir erau folosite în 1888 circa 7.000 de războaie de țesut***; valoarea producției era de 2.000.000 de ruble și „întreaga producție se afla în mâinile citorva fabricanți“, pentru care și muncesc „meșteșugarii“, inclusiv copii în vîrstă de 6-7 ani, care primesc o plată de 7-8 copeici pe zi („Rapoarte și studii“, vol. I)****. Etc.

* „Culegerea de statistici militare“ a reușit să numere în 1866 în gubernia Vladimir 98 de fabrici (!) de mătase cu 98 de muncitori și cu o producție în valoare de 4.000 de ruble (!). Potrivit „Indicatorului“ pe 1890: 35 de fabrici — 2.112 muncitori — 936.000 de ruble. Potrivit „Statisticii“ pe 1894/95: 98 de fabrici — 2.281 de muncitori — 1.918.000 de ruble și încă 2.477 de muncitori „folosiți în afară de stabiliment, în exterior“. Încercați să deosebiți aici pe „meșteșugari“ de „muncitorii de fabrică“!

** Potrivit „Indicatorului“ pe 1890, mai existau, în afară de cele din Moscova, 10 franci de țesături cu fir de aur și argint, avînd 303 muncitori și o producție în valoare de 58.000 de ruble. Pe cînd după „Culegere de date statistice cu privire la gubernia Moscova“ (vol. VI, partea a II-a) — 400 de stabilimente cu 2.619 muncitori (din care 72,8% muncitori salariați), cu o producție în valoare de 963.000 de ruble.

*** „Culegere de rapoarte ale inspectorilor de fabrici pe 1903“ (Petersburg, 1906) numără în toată gubernia Saratov 33 de oficii, care împart lucru la domiciliu unui număr de 10.000 de muncitori. (Notă la ediția a 2-a).

**** Centrul acestei producții este plasa Sosnovka, în care recensămîntul organizat de zemstvâ a înregistrat, în 1886, 4.626 de gospodării cu o populație de 38.000 de locuitori, bărbați și femei; stabilimentele industriale — 291. În total, în plasă 10% din totalul gospodăriilor sînt părăsite (față de 6,2% pe județ), 44,5% din gospodării nu-și cultivă pămîntul (față de 22,8% pe județ). Vezi „Culegere de date statistice cu privire la gubernia Saratov“, vol. XI. — Prin urmare, manufactura capitalistă a creat și aici centre industriale care rup pe muncitorii de pămînt.

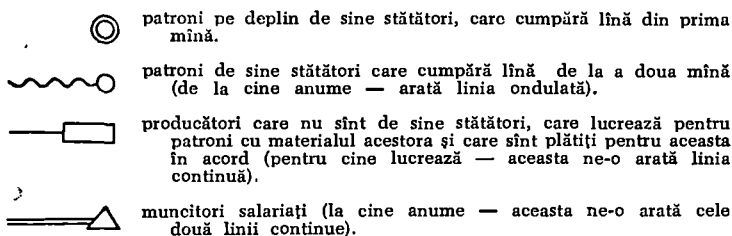
2) Alte ramuri ale industriei textile.
Producția de pîslă

Dacă ar fi să judecăm după statistica oficială a fabricilor și uzinelor, în producția de pîslă „capitalismul” este foarte slab dezvoltat : în întreaga Rusie europeană există în total 55 de fabrici cu 1.212 muncitori și cu o producție în valoare de 454.000 de ruble („Indicatorul” pe 1890). Dar aceste cifre nu cuprind decît o parte luată la întîmplare dintr-o industrie capitalistă foarte dezvoltată. Gubernia Nijni-Novgorod ocupă primul loc în ceea ce privește dezvoltarea producției „industriale” de pîslă, iar aici principalul centru al acestei industrii este orașul Arzamas și suburbia Vîezdnaia Sloboda (în aceste două localități există 8 „fabrici” cu 278 de muncitori și cu o producție în valoare de 120.000 de ruble ; în 1897 – 3.221 de locuitori, iar în satul Krasnoe – 2.835). Tocmai în împrejurimile acestor centre este dezvoltată producția „meșteșugărească” de pîslă, care numără circa 243 de stabilimente, avînd 935 de muncitori și o producție în valoare de 103.847 de ruble („Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești”, V). Pentru a arăta în mod concret structura economică a producției de pîslă din această regiune, vom încerca să folosim un procedeu grafic, desemnînd prin semne diversele grupuri de producători din punctul de vedere al locului pe care îl ocupă fiecare în cadrul acestei ramuri de producție. [Vezi prezentarea grafică de la pag. 382. – *Nota trad.*]

Este limpede, prin urmare, că separarea industriei „de fabrică” de cea „meșteșugărească” este întru totul artificială și că în fața noastră avem o structură unică și încheată a acestei producții, care se încadrează perfect în noțiunea de manufactură capitalistă *. Din punct de vedere tehnic, aceasta este o producție manuală. Cooperația, bazată pe diviziunea muncii, este forma de organizare a muncii ; diviziunea muncii se manifestă aici sub o formă dublă : atît pe feluri de marfă (unele sate confecționează pîslă bucăți, altele – pîslari, pălării, bran-

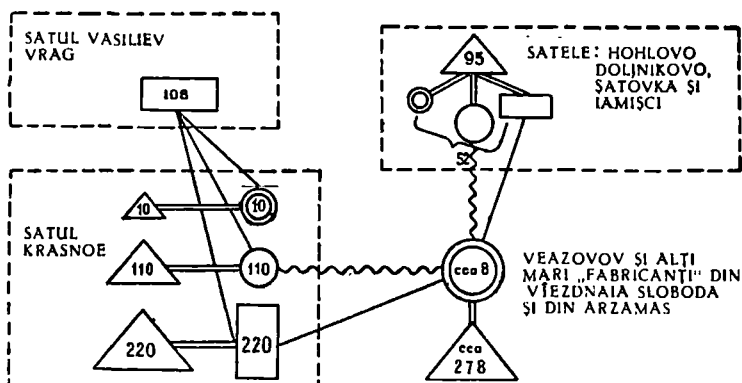
* Remarcăm faptul că reprezentarea grafică alăturată ne dă imaginea tipică a tuturor industriilor ruse organizate după tipul manufacturii capitaliste : pretutindeni vedem în fruntea industriei stabilimente mari (care uneori sînt incluse în categoria „fabricilor și uzinelor”) și subordonarea totală a micilor stabilimente față de acestea, într-un cuvînt o cooperație capitalistă bazată pe diviziunea muncii și pe producția manuală. Manufactura creează, de asemenea, centre neagricole nu numai aici, dar și în majoritatea celorlalte industrii.

Prezentarea grafică a structurii producției de pîslă

Cifrele reprezintă numărul (aproximativ) al muncitorilor *.

Datele înscrise în interiorul dreptunghiurilor cu laturi punctate se referă la industria așa-zisă „meșteșugărească“, celelalte — la industria așa-zisă „de fabrică“.

turi etc.) cît și pe operații parțiale (de pildă, întregul sat Vasiliiev Vrag execută calote de pălării și branțuri pentru satul Krasnoe, unde semifabricatul este finisat definitiv etc.). Această cooperare este capitalistă, deoarece în fruntea ei se află marele capital, care a creat mari manufacturi și și-a subordonat (prin intermediul unei complexe rețele de relații economice) o mulțime de stabilimente mici. Marea majoritate a producătorilor s-au și transformat în *muncitori parțiali*, care

* Izvoarele sînt arătate în text. Numărul stabilimentelor este aproximativ de două ori mai mic decît numărul muncitorilor de sine stătători (52 de stabilimente în Vasiliiev Vrag, 5+55+110 în satul Krasnoe și 21 de stabilimente în cele 4 sate mai mici). Cifra 8 pentru orașul Arzamas și pentru Vîezdnaia Sloboda reprezintă numărul „fabricilor“, iar nu pe cel al muncitorilor.

lucrează pentru întreprinzători în condiții extrem de neigienice *. Vechimea acestei industrii și relațiile capitaliste pe deplin formate determină separarea de agricultură a celor care lucrează în această industrie ; în satul Krasnoe agricultura se află într-o stare de totală decădere, iar felul de trai al locuitorilor este deosebit de felul de trai al agricultorilor **.

Absolut similară este structura producției de pîslă și într-o serie întregă de alte regiuni. În județul Semenov din aceeași gubernie, în 363 de obști se ocupau cu producția pîslei, în 1889, 3.180 de gospodării cu 4.038 de lucrători. Din 3.946 de muncitori, numai 752 produceau pentru vînzare, 576 lucrau ca muncitori salariați și 2.618 lucrau pentru întreprinzători, în majoritatea cazurilor cu materialul acestora. 189 de gospodării împărțeau de lucru unui număr de 1.805 gospodării. Marii întreprinzători au ateliere cu muncitori salariați, al căror număr atinge 25 ; ei cumpără anual lînă în valoare de 10.000 de ruble ***. Marii întreprinzători sînt denumiți *tîseacini* **** ; volumul afacerilor lor se ridică la 5.000–100.000 de ruble ; ei au depozite proprii de lînă, magazine proprii de desfacere a produselor *****. În gubernia Kazan „Statistica“ înregistrează 5 „fabrici“ de pîslă cu 122 de muncitori, cu o producție în valoare de 48.000 de ruble și cu 60 de muncitori care lucrează la domiciliu. Aceștia din urmă figurează, probabil, și printre „meșteșugari“, despre care aflăm că lucrează adesea pentru „scupșici“, și că există stabilimente care au pină la

* Lucrează goi, la o temperatură de 22°–24° R. În aer plutește un praf fin și mai puțin fin, lînă și tot felul de scame de lînă. „Fabricile“ (și anume spălătoriile) nu sînt pardosite etc.

** Nu este lipsit de interes să relevăm aici jargonul special al locuitorilor din satul Krasnoe ; este o trăsătură caracteristică a ermetismului teritorial, propriu manufacturii. „În satul Krasnoe, în *graiul matroiski*, fabricile se numesc *povarni*. *Graiul matroiski* face parte din numeroasele ramificații ale *graiului ofenilor*, dintre care principalele ramificații sînt următoarele trei : *graiul ofenilor*, propriu-zis, care este folosit mai ales în gubernia Vladimir, *graiul galvonski* — în gubernia Kostroma, și *matroiski* — în guberniile Nijni-Novgorod și Vladimir“ („Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești“, V, pag. 465). Numai marea industrie mecanizată desființează cu desăvîrșire caracterul teritorial al relațiilor sociale și le înlocuiește cu relații naționale (și internaționale).

*** „Materiale pentru evaluarea terenurilor din gub. Nijni-Novgorod“, vol. XI, N.—N. 1893. Pag. 211—214.

**** — tîseacini — de la cuvîntul tîseacia, o mie. — *Nota trad.*

***** „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești“, VI.

60 de muncitori *. Din 29 de „fabrici“ de pîslă din gub. Kostroma, 28 sînt concentrate în județul Kineșma, ele avînd 593 de muncitori care lucrează în stabilimente și 458 care lucrează la domiciliu („Statistica“, pag. 68-70 ; două întreprinderi folosesc numai muncitori care lucrează la domiciliu. Încep să apară și mașini cu aburi). Din „Lucrările comisiei“ (XV) știm că din 3.908 scărmanători de lînă și piuari din această gubernie, 2.008 sînt concentrați tocmai în județul Kineșma. Piuarii din gub. Kostroma în cea mai mare parte nu sînt de sine stătători sau lucrează ca muncitori salariați, în ateliere extrem de neigienice **. În județul Kaleazin, gub. Tver, constatăm, pe de o parte, munca la domiciliu pentru „fabricanți“ („Statistica“, 113), iar pe de altă parte constatăm că tocmai acest județ este o pepinieră de piuari-„meșteșugari“ ; din acest județ pleacă nu mai puțin de 3.000 de oameni, care trec prin paragina „Zimneak“ ¹³¹ (în deceniul al 7-lea era aici fabrica de postav a lui Alekseev), formînd „o uriașă piață de muncă de piuari și scărmanători de lînă“ ***. În gub. Iaroslavl constatăm de asemenea atît munca la domiciliu pentru „fabricanți“ („Statistica“, 115), cît și „meșteșugari“ care lucrează pentru întreprinzătorii-negustori cu lîna lor etc.

3) Producția de pălării și căciuli,
de articole de cîneapă și frînghii

Datele statistice cu privire la producția de pălării din gub. Moscova au fost reproduse mai sus ****. Din ele se vede că $\frac{2}{3}$ din întreaga producție și din numărul total al muncitorilor sînt concentrate în 18 stabilimente, care au în medie cîte 15,6 muncitori salariați *****. „Meșteșugarii“-pălării nu execută decît o parte din operațiile de confecționare a pălăriilor : ei confecționează *calotele* pe care le vînd negustorilor din Moscova care au „stabilimente de finisaj“ proprii ; la rîndul lor, pentru „meșteșugarii“-pălării lucrează la domiciliu „tunză-

* „Rapoarte și studii“, III.

** „Meșteșugurile din gubernia Vladimir“, II.

*** „Meșteșugurile din gubernia Vladimir“, II, pag. 271.

**** Vezi anexa I la cap. V, meșteșugul nr. 27.

***** Unele din aceste stabilimente au fost incluse uneori în categoria „fabricilor și uzinelor“. Vezi, de pildă, „Indicatorul“ pe anul 1879, pag. 126.

toarele" (femei care tund puful). Prin urmare, aici avem în general de-a face cu o cooperare capitalistă bazată pe diviziunea muncii și învăluită într-o întregă rețea de felurite forme de dependență economică. În centrul acestei industrii (satul Klenovo, jud. Podolsk) este vădită separarea meșteșugarilor (mai ales a muncitorilor salariați) de agricultură* și ridicarea nivelului nevoilor populației: trăiesc „mult mai acătării”, poartă îmbrăcăminte de stambă și chiar de postav, au samovare, se debarasează de obiceiurile patriarhale etc., provocând prin aceasta amarnice lamentări din partea admiratorilor locali ai vremurilor de odinioară**. Epoca nouă a determinat chiar și apariția unor pălării care pleacă la munci sezoniere în alte localități.

O manufactură capitalistă tipică este producția de căciuli din satul Molvitino, jud. Bui, gub. Kostroma***. „Principala ocupație în satul Molvitino și în alte 36 de sate este producția de căciuli”. Oamenii se lasă de agricultură. După 1861 această producție a luat o mare dezvoltare; mașinile de cusut au început să fie folosite pe scară largă. În satul Molvitino 10 ateliere lucrează tot anul, avînd cîte 5-25 de meșteri și cîte 1-5 meșterițe. „Cel mai bun atelier are un rulaj anual de circa 100.000 de ruble”****. Se practică și darea de lucru la domiciliu (de pildă, femeile confecționează la domiciliu material pentru calote). Diviziunea muncii schilodește pe muncitori, aceștia lucrează în cele mai proaste condiții sanitare, din care cauză se îmbolnăvesc de obicei de tuberculoză. Existența îndelungată a acestui meșteșug (peste 200 de ani) a creat meșteri extrem de iscusiți: meșterii din Molvitino sînt vestiți și în capitale și în periferiile îndepărtate.

Centrul producției de articole de cînepă din jud. Medin, gub. Kaluga, este satul Polotneanîi Zavod. El este un sat mare (cu 3.685 de locuitori, potrivit recensămîntului din 1897), cu o populație lipsită de pămînt și cu meșteșuguri foarte dezvoltate (peste 1.000 de „meșteșugari”); el este centrul industriei

* Vezi mai sus cap. V, § VII.

** „Culegere de date statistice cu privire la gub. Moscova”, VI, partea I, pag. 282-287.

*** Vezi „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești”, IX, și „Rapoarte și studii”, III.

**** Dintr-o cauză sau alta însă atelierele de acest fel n-au fost trecute pînă în prezent în categoria „fabricilor și uzinelor”.

„meșteșugărești“ din județul Medin *. Producția de articole de cînepă este organizată astfel : marii întreprinzători (în număr de trei ; cel mai mare dintre ei este Erohin) au ateliere cu muncitori salariați și capitaluri circulante, mai mult sau mai puțin importante, pentru achiziționarea de materii prime. Pieptănatul cînepei se face la „fabrică“ ; torsul este efectuat de torcătoare la domiciliu, răsucitul — la fabrică și la domiciliu. Urzitul se face la fabrică, iar țesutul — la fabrică și la domiciliu. În 1878 producția articolelor de cînepă număra 841 de „meșteșugari“ ; Erohin este considerat și „meșteșugar“, și „fabricant“, avînd între 94 și 64 de muncitori în 1890 și în 1894—1895 ; după cum arată „Rapoarte și studii“ (vol. II, pag. 187), pentru el muncesc „sute de țărani“.

În gubernia Nijni-Novgorod, centrul producției de frînghii sînt satele Nijni Izbîleț și Verhni Izbîleț din jud. Gorbatov, sate de asemenea neagricole, industriale **. Potrivit datelor d-lui Karpov („Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești“, partea a VIII-a), ele alcătuiesc o singură regiune, regiunea Gorbatov-Izbîleț, în care se produc frînghii și odgoane ; o parte din locuitorii orașului Gorbatov se îndeletnicesc și ei cu acest meșteșug ; de altfel, satele Verhni Izbîleț și Nijni Izbîleț sînt și ele „aproape o parte a orașului Gorbatov“ ; locuitorii trăiesc ca orășenii, beau ceai în fiecare zi, se îmbracă cu haine cumpărate, mănîncă pîine albă. În total aproape $\frac{2}{3}$ din populația din 32 de localități, și anume circa 4.701 lucrători (2.096 de sex masculin și 2.605 de sex feminin) se îndeletnicesc cu acest meșteșug, dînd o producție de circa 1.500.000 de ruble. Acest meșteșug are o vechime de aproape 200 de ani, iar acum decade. El este organizat astfel : toți lucrează pentru 29 de întreprinzători, cu materialul acestora, sînt plătiți în acord și se află într-o stare „de totală dependență față de întreprinzători“, muncind cîte 14—15 ore pe zi. Potrivit datelor statistice ale zemstvelor (1889), în această ramură de producție lucrează 1.699 de muncitori bărbați (plus 558 de fete

* „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești“, II.

** Potrivit statisticii zemstvelor (partea a VII-a din „Materiale“, N.-N 1892), în 1889 aceste sate numărau 341 și 119 gospodării, cu 1.277 și 540 de locuitori de ambele sexe. Gospodării cu lot — 253 și 103. Gospodării cu îndeletniciri neagricole — 284 și 91, dintre care 257 și 32 de gospodării care nu practică de loc agricultura. Gospodării fără cai — 218 și 51. Gospodării care își dau loturile în arendă — 237 și 53.

și băieți care n-au încă vârsta de muncă). Din 1.648 de lucrători, numai 197 lucrează pentru piață, 1.340 – pentru patron * și 111 – ca muncitori salariați în atelierele a 58 de patroni. Din 1.288 de gospodării *cu lot*, numai 727 de gospodării, adică ceva mai mult de $\frac{1}{2}$, își lucrează singure tot pământul arabil. Din 1.573 de lucrători cu lot, un număr de 306 persoane, adică 19,4%, nu se ocupă de loc cu agricultura. Pentru a cerceta cine sînt acești patroni așa-zisi „gospodari”, trebuie să trecem din domeniul industriei „meșteșugărești” în domeniul industriei de „fabrică”. Potrivit „Statisticii” pe 1894/95, existau aici două fabrici de frînghii, cu 231 de muncitori în stabilimente și 1.155 de muncitori la domiciliu, cu o producție în valoare de 423.000 de ruble. Ambele stabilimente și-au instalat deja motoare (care nu existau nici în 1879, nici în 1890); prin urmare, vedem aici în mod concret transformarea manufacturii capitaliste în industrie mecanizată capitalistă, transformarea în adevărați fabricanți a „meșteșugarilor” și a scupșicilor care dau de lucru la domiciliu.

În gubernia Perm recensămîntul meșteșugurilor din 1894/95 a înregistrat în gubernie 68 de stabilimente țărănești pentru producția de frînghii și odgoane, cu 343 de muncitori (din care 143 salariați) și cu o producție în valoare de 115.000 de ruble **. În fruntea acestor mici stabilimente se află – socotite laolaltă – marile manufacturi: 6 patroni au 101 muncitori (dintre care 91 sînt muncitori salariați) și o producție în valoare de 81.000 de ruble ***. Structura producției în aceste stabilimente mari poate servi ca o mostră vie de „manufactură organică” (după Marx)¹⁸², adică de manufactură în care diferiți muncitori execută diferitele operații ale prelucrării *successive* a materiei prime: 1) melișatul cînepei; 2) pieptănatul; 3) torsul; 4) strîngerea în „colaci”; 5) smolitul; 6) depănatul la tobă; 7) trecerea firelor de la mașină prin găurile scîn-

* Vezi „Culegere din Nijni-Novgorod”, vol. IV, articolul preotului Roslavlev.

** „Studiu asupra situației industriei meșteșugărești în gub. Perm”, pag. 158; totalul din tabel conține o eroare de calcul sau o greșeală de tipar.

*** Ibid., pag. 40 și 188 tab. După cît se vede, aceleași stabilimente figurează și în „Statistică”, pag. 152. Pentru a putea face o comparație între marile stabilimente și stabilimentele mici, am separat pe agricultorii producători de mărfuri, vezi „Studii”, pag. 156. (Vezi V. I. Lenin, Opere complete, vol. 2. Editura politică, 1960, ediția a doua, pag. 334–335. — Nota red.).

durii ; 8) trecerea firelor prin bucușă de fontă ; 9) răsucirea funiilor, răsucirea parimelor și strângerea lor în colaci *.

După cît se pare, structura industriei de prelucrare a cînepei este aceeași și în gubernia Orel ; din marele număr de mici stabilimente țărănești se desprind mari manufacturi, mai ales la orașe, care sînt trecute în categoria „fabricilor și uzinelor“ (potrivit „Indicatorului“ pe 1890 existau în gub. Orel 100 de fabrici de melițat cînepă, cu 1.671 de muncitori și cu o producție în valoare de 795.000 de ruble). În cadrul meșteșugului de prelucrare a cînepei, țărani lucrează „pentru negustori“ (probabil pentru aceiași proprietari de manufacturi) cu materialul acestora, pentru care sînt plătiți cu bucata, iar munca se împarte pe operații speciale : unii meliță cînepa ; „torcătorii“ o torc ; alții o curăță de puzderie ; „rotarii“ învîrtesc roata. Munca este foarte grea. Mulți se îmbolnăvesc de tuberculoză și de „vătămătură“. Atmosfera este atît de încărcată de praf, încît, „dacă nu ești obișnuit, nu rezisti nici un sfert de oră“. Oamenii lucrează în simple magazii din zori și pînă seara, din mai pînă în septembrie **.

4) Prelucrarea lemnului

Un exemplu dintre cele mai tipice de manufactură capitalistă în acest domeniu este producția de cufere de lemn. După datele statisticienilor din Perm, de pildă, ea „este organizată în felul următor : cîțiva mari patroni, care au ateliere cu muncitori salariați, achiziționează materiale, confecționează *în parte* în atelierele lor proprii produsele, dar de cele mai multe ori dau materiale unor mici ateliere specializate, iar în atelierele proprii ei assemblează cuferele și, după finisare, trimit marfa pe piață. Diviziunea muncii... se aplică pe scară largă în producție : confecționarea unui cufăr se împarte în 10-12 operații, fiecare dintre ele fiind executată de meșteșugari specializați. Structura acestei producții reprezintă unirea

* „Industria meșteșugărească din gub. Perm la expoziția Siberia-Ural“, partea a III-a, pag. 47 și urm.

** Vezi culegerile de statistică ale zemstvelor pentru județele Trubcevsck, Karacev și Orel din gub. Orel. Legătura dintre marile manufacturi și micile stabilimente țărănești reiese și din faptul că și în acestea din urmă se dezvoltă folosirea muncii salariate : de pildă, în județul Orel la 16 țărani care posedă torcătorii lucrează 77 de muncitori.

unor muncitori parțiali (Teilarbeiter, cum li se spune în «Capitalul») sub comanda *capitalului**. Aceasta este o manufactură eterogenă (heterogene Manufaktur, după Marx¹³³), în care diferiți muncitori execută nu operații succesive de prelucrare a materiei prime în produs, ci confecționează diferite părți ale produsului, care sînt apoi asamblate. Faptul că capitaliștii preferă munca la domiciliu a „meșteșugarilor“ se explică în parte prin caracterul – pe care l-am arătat – al acestei manufacturi, iar în parte (și mai ales) prin aceea că munca la domiciliu este plătită mai ieftin**. Remarcăm că atelierele relativ mari din această industrie sînt trecute uneori în categoria „fabrici și uzine“***.

După toate probabilitățile, în același mod este organizată și producția de cufere din jud. Murom, gub. Vladimir, unde „Statistica“ înregistrează 9 „fabrici“ (toate bazate pe muncă manuală), cu 89 de muncitori în stabilimente și 114 la domiciliu, valoarea producției fiind de 69.810 ruble.

Similară este structura producției de trăsuri, de pildă, în gubernia Perm : din masa de stabilimente mici se desprind atelierele de asamblare cu muncitori salariați ; micii meșteșugari sînt niște muncitori parțiali care confecționează diferitele părți ale trăsorii atît cu materialul lor propriu cît și cu materialul „scupșcilor“ (adică al proprietarilor de ateliere de asamblare)****. Despre „meșteșugarii“-careași din gubernia Poltava citim că în localitatea Ardoni există ateliere în care lucrează muncitori salariați și care dau de lucru la domiciliu (atelierele mai mari au fiecare pînă la 20 de muncitori care lucrează la domiciliu)*****. În gubernia Kazan se observă în producția trăsurilor de tip orașenesc o diviziune a muncii după felul mărfii produse : în unele localități se produc numai sâni, în altele numai căruțe etc. „Trăsurile de oraș, complet asamblate la sate (dar neferecate, fără roți și fără hulube), trec la negus-

* V. Ilin, „Studii“, pag. 176. (Vezi V. I. Lenin, Opere complete, vol. 2, Editura politică, 1960, ediția a doua, pag. 389–390. — Nota red.)

** Vezi în această privință datele exacte ale recensămîntului meșteșugarilor din Perm, ibid., pag. 177. (Vezi V. I. Lenin, Opere complete, vol. 2, Editura politică, 1960, ediția a doua, pag. 390–391. — Nota red.)

*** Vezi „Indicatorul“ și „Statistica“ referitoare tot la gubernia Perm și tot la satul Nevianski Zavod (sat neagricol), care este un centru al „industriei meșteșugărești“.

**** Comp. „Studiile“ noastre, pag. 177–178. (Vezi V. I. Lenin, Opere complete, vol. 2, Editura politică, 1960, ediția a doua, pag. 391. — Nota red.)

***** „Raportul și studiul“, I.

torii din Kazan care fac comenzi, iar de la aceștia la meșteșugarii-fierari spre a fi ferecate. Apoi aceste articole se întorc din nou la prăvăliile și atelierile de la oraș, unde sînt finisate, adică căptușite și vopsite... Orașul Kazan, unde erau ferecate înainte trăsurile de tip orășenesc, a predat încetul cu încetul această muncă meșteșugarilor, care muncesc pentru o plată mai redusă decît meșterii de la orașe...“ * Prin urmare, capitalul preferă munca la domiciliu, căci în acest fel se ieftinește forța de muncă. Structura producției de trăsuri, după cum se vede din datele reproduse, reprezintă în majoritatea cazurilor un sistem de meșteșugari parțiali, subordonați capitalului.

Marele sat industrial Voronțovka din jud. Pavlovsk, gub. Voronej (în 1897 avea 9.541 de locuitori), apare oarecum de la un capăt la altul ca o manufactură de produse lemnoase („Lucrările comisiei etc.“, partea a IX-a, articolul preotului Mitr. Popov). Cu această producție se ocupă peste 800 de gospodării (și încă unele gospodării din localitatea Aleksandrovka, care numără 5.000 de locuitori). Se confecționează căruțe, trăsuri, roți, cufere etc., în valoare totală de circa 267.000 de ruble. Meșteșugarii de sine stătători reprezintă mai puțin de o treime; muncitorii salariați sînt folosiți rar în atelierile lor **. Majoritatea execută comenzile țăranilor-negustori din localitate, fiind plătiți în acord. Muncitorii se îndatorează la întreprinzători și se istovesc muncind din greu; oamenii devin tot mai slabi. Populația din localitate este o populație de tip industrial, și nu rural; această populație, avînd loturi mizere, aproape că nu se ocupă cu agricultura (cu excepția grădinăritului). Meșteșugul există de multă vreme; el sustrage populația de la agricultură și accentuează tot mai mult scindarea în bogătași și săraci. Populația se hrănește prost, se îmbracă „mai arătos ca înainte“, „dar nu în raport cu mijloacele ei“ – și poartă numai lucruri cumpărate. „Populația este stăpînită de un spirit întreprinzător și comercial“. „Aproape fiecare om care nu cunoaște meseria face negustorie cu cîte ceva... Sub influența industriei

* Ibid., III.

** Mari negustori de materiale lemnoase sînt în număr de 14. Ei au instalații de aburire (în valoare de circa 300 de ruble); în total există în sat 24 de asemenea instalații, la fiecare dintre ele lucrînd cîte 6 muncitori. Acești negustori însă dau de lucru și la domiciliu muncitorilor și li aservesc, dîndu-le bani înainte.

și a comerțului, țăranul a devenit în genere mai dezghețat și prin aceasta mai dezvoltat și mai descurcăreț“*.

Vestita industrie meșteșugărească de linguri din județul Semenov, gub. Nijni-Novgorod, se apropie, prin structura ei, de manufactura capitalistă ; este drept că aici încă nu există ateliere mari care să se desprindă de masa atelierelor mici și să le domine ; în schimb, însă, constatăm aici o adânc înrădăcinată diviziune a muncii și o subordonare totală a masei muncitorilor parțiali față de capital. Până a fi gata, lingura trece prin nu mai puțin de 10 miini, unele operații fiind efectuate de scușcici fie cu ajutorul unor muncitori salariați, speciali, fie cu ajutorul unor muncitori specialiști care execută la domiciliu operațiile respective (de pildă vopsitul) ; unele localități se specializează în efectuarea unor operații parțiale (de pildă, satul Deakovo s-a specializat în strunjirea lingurilor, care se face la comanda scușcicului, plătindu-se la bucată, sau satele Hvostikova, Deanova, Jujelki – în vopsitul lingurilor etc.). Scușcicii cumpără material lemnos cu ridicata în gubernia Samara și în alte gubernii, trimițând acolo arteluri de muncitori salariați ; ei au depozite de materii prime și de produse, din care dau meșteșugarilor să confecționeze produse din cele mai prețioase soiuri de material etc. Masa muncitorilor parțiali constituie un mecanism de producție complex, care este în totul subordonat capitalului. „Pentru lingurari este tot una dacă lucrează ca salariați la un patron și în localul acestuia sau dacă robotesc în casele lor, pentru că în acest meșteșug, ca și în celelalte, totul este deja cântărit, măsurat și numărat. Mai mult de strictul necesar, fără de care nu se poate trăi, lingurarul nu poate să producă“**. Este foarte firesc că, în asemenea condiții, capitaliștii, care dețin rolul dominant în întreaga producție, nu se grăbesc să înființeze ateliere, și această ramură de producție, care se bazează pe meșteșugul manual și pe tradiționala diviziune a muncii, vegetează în imobilitatea și în stagnarea sa.

* Este locul să arătăm aici, în general, procesul de dezvoltare a capitalismului în *brânșa lemnăriei*. Exploatatorii de păduri nu vînd lemnul în forma lui brută, ci angajează muncitori, îi pun să prelucreze lemnul, să confecționeze diferite produse din lemn, pe care apoi le vînd. Vezi „Lucrările comisiei etc.“, VIII, pag. 1.268, 1.314. De asemenea, „Culegerea de date statistice cu privire la gub. Orel, jud. Trubcevska“.

** „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești“, partea a II-a, 1879. — Vezi, de asemenea, „Materialele“ statistice ale zemstvelor cu privire la jud. Semenov, partea a XI-a, 1893.

Legăți de pământ, „meșteșugarii“ au împietrit parcă în rutina lor : în 1879, ca și în 1889, ei continuă încă să numere banii, așa cum au apucat din bătrâni, în bani de hîrtie, iar nu în argint.

În fruntea producției de jucării din gub. Moscova se află, de asemenea, stabilimente de tipul manufacturii capitaliste *. Din 481 de ateliere, 20 au mai mult de 10 muncitori. În această producție se aplică pe scară foarte largă atât diviziunea muncii după felul de marfă, cât și diviziunea muncii pe operații parțiale, ceea ce mărește într-o măsură enormă productivitatea muncii (cu prețul schilodirii muncitorului). De pildă, rentabilitatea unui atelier mic este evaluată la 26% din prețul de vînzare, iar a unuia mare – la 58% **. Fără să că proprietarii atelierelor mari au și un capital fix mult mai mare ; ei au și instalații tehnice (de pildă uscătorii). Centrul acestei producții este localitatea neagrăcolă Serghievski posad (ea numără 1.055 de muncitori din 1.398, iar valoarea producției este de 311.000 de ruble din 405.000 ; după recensămîntul din 1897, numărul locuitorilor este de 15.155). Autorul studiului asupra acestui meșteșug, subliniind predominarea micilor ateliere etc., consideră că, deși transformarea acestui meșteșug în manufactură este mai probabilă decît transformarea lui în fabrică, totuși și ea este puțin probabilă. „Și în viitor – spune el – micii producători vor avea întotdeauna posibilitatea să concureze cu mai mult sau mai puțin succes marea producție“ (l. c., 93). Autorul uită că în manufactură, ca și în micul meșteșug, baza tehnică continuă să fie producția manuală ; că superioritatea diviziunii muncii nu poate să fie hotărîtoare în așa măsură încît să înlătore complet pe micii producători, mai ales dacă aceștia din urmă recurg la mijloace ca prelungirea zilei de lucru etc. ; că manufactura nu este niciodată în stare să cuprindă întreaga producție, ea rămînînd doar o suprastructură a nenumăratelor stabilimente mici.

* Datele statistice reproduse de noi (anexa I la cap. V, meșteșugurile nr. 2, 7, 26) nu cuprind decît o mică parte a celor care se ocupă cu confecționarea jucăriilor, dar aceste date arată că au apărut ateliere cu 11–18 muncitori.

** „Culegere de date statistice cu privire la gubernia Moscova“, vol. VI, partea a II-a, pag. 47.

5) Prelucrarea produselor animale, Producția de piei și blănuri

Cele mai vaste regiuni cu industrie de pielărie constituie exemple deosebit de pregnante, care dovedesc deplina contopire a industriei „meșteșugărești” cu producția de fabrică și uzină, exemple de manufactură capitalistă foarte dezvoltată (atît în adîncime cît și ca întindere). E caracteristic și faptul că guberniile care se disting prin proporțiile producției „de fabrică” în ramura pielăriei (guberniile Veatka, Nijni-Novgorod, Perm și Tver) se deosebesc printr-o dezvoltare deosebită a industriilor „meșteșugărești” din această ramură.

Potrivit „Indicatorului” pe 1890 existau în satul Bogorodskoe, jud. Gorbatov, gub. Nijni-Novgorod, 58 de „fabrici” cu 392 de muncitori și cu o producție în valoare de 547.000 de ruble, iar după „Statistica” pe 1894/95 – 119 „fabrici” cu 1.499 de muncitori care lucrează în stabilimente și 205 muncitori la domiciliu, valoarea producției fiind de 934.000 de ruble (aceste cifre din urmă cuprind numai prelucrarea produselor animale – principala ramură de producție locală). Dar aceste date nu înfățișează decît *vîrfurile* manufacturii capitaliste. D-l Karpov a stabilit în 1879 că în acest sat și în regiunea învecinată există peste 296 de stabilimente cu 5.669 de muncitori (dintre care foarte mulți lucrează la domiciliu pentru capitaliști) și cu o producție în valoare de circa 1.490.000 de ruble * în următoarele ramuri : pielărie, confecționarea tocurilor din șerfuituri de piele încleiate, împletitul coșurilor (pentru marfă), confecționarea de hamuri, mănuși și – ca ramură separată – olăria. Recensămîntul organizat de zemstvă în 1889 a înregistrat în această regiune 4.401 producători, cu specificarea că, din 1.842 de muncitori cu privire la care există date amănunțite, 1.119 lucrează ca salariați în atelierele altora și 405 lucrează la domiciliu pentru întreprinzători **. „Bogorodskoe, cu populația sa de 8.000 de persoane, reprezintă o vastă fabrică de pielărie cu activitate neîntrepută” ***. Mai bine zis, aceasta este o manufactură „organică”, subordonată unui mic număr de mari capitaliști, care achiziționează materii prime, prelucrează pieile, confecționează

* „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești”, IX.

** „Materiale pentru evaluarea terenurilor” din județul Gorbatov.

*** „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești”, IX.

din ele diferite articole, angajînd în vederea producției cîteva mii de muncitori săraci lipiți pămîntului și dominînd micile stabilimente *. Acest meșteșug există de foarte multă vreme, din secolul al XVII-lea ; în istoria acestui meșteșug sînt deosebit de cunoscuți moșierii Șeremetev (începutul secolului al XIX-lea), care au contribuit considerabil la dezvoltarea lui și care, printre altele, au apărat proletariatul – care s-a format aici de foarte multă vreme – împotriva bogătașilor din partea locului. După 1861 această producție s-a dezvoltat puternic, și mai ales marile stabilimente au crescut pe seama celor mici ; secolele de activitate în acest meșteșug au format în rîndurile populației meșteri extrem de iscusiți, care au răspîndit acest gen de producție în toată Rusia. Relațiile capitaliste care s-au statornicit au dus la separarea industriei de agricultură : satul Bogorodskoe nu numai că nu se ocupă aproape de loc cu agricultura, dar îi și rupe de pămînt pe țărani din împrejurimi, care se mută în acest „oraș” **. D-l Karpov constată că în acest sat „locuitorii n-au în ei nimic țărănesc”, „nici nu-ți vine să crezi că te afli într-un sat, și nu într-un oraș”. Acest sat lasă cu mult în urmă atît orașul Gorbatov cît și celelalte orașe reședință de județ din gub. Nijni-Novgorod, excepție făcînd doar orașul Arzamas. Satul acesta este „unul dintre cele mai importante centre industriale și comerciale din gubernie, a cărui producție și comerț se cifrează în milioane de ruble”. „Regiunea asupra căreia își extinde influența producția și comerțul satului Bogorodskoe este foarte vastă ; dar producția din Bogorodskoe se leagă în modul cel mai strîns de producția din împrejurimile lui pe o rază de circa 10–12 verste. Aceste localități industriale din împrejurimi se prezintă ca fiind

* De pildă, în fruntea producției de hamuri se află 13 mari întreprinzători, care au cîte 10–30 de muncitori salariați și cîte 5–10 muncitori care lucrează la domiciliu. Marii producători de mînuși croiesc mînușile în atelierle proprii (cu cîte 2–3 muncitori salariați) și le dau la cusut în afară la cîte 10–20 de femei ; acestea din urmă se împart în muncitoare care *montează degetele mînușii* și muncitoare care *încheie mînușa* ; primele iau de lucru de la întreprinzători și-l împart celor din urmă, exploatîndu-le (date pe anul 1879).

** În 1899, din 1.812 gospodării (cu 9.241 de locuitori) 1.469 nu-și cultivau pămîntul (în 1897—12.342 de locuitori). Satele Pavlovo și Bogorodskoe se deosebesc de celelalte localități din jud. Gorbatov prin aceea că aici strămutările populației sînt deosebit de reduse : ba chiar dimpotrivă, din numărul total al țărănilor din jud. Gorbatov care se strămută, 14,9% trăiesc la Pavlovo, iar 4,9% — la Bogorodskoe. Creșterea populației pe județ este evaluată pentru perioada 1858—1889 la 22,1%, iar în satul Bogorodskoe la 42 % (Vezi „Materialele” statistice ale zemstvelor).

oarecum o prelungire a satului Bogorodskoe". „Locuitorii din Bogorodskoe nu seamănă cîtuși de puțin cu obișnuiții țărani amărîți ; ei se aseamănă cu meseriașii de la orașe, sînt oameni cu mînte ageră, cu experiență de viață și privesc de sus pe țărani. Modul de viață și factura noțiunilor morale ale locuitorilor din Bogorodskoe sînt întru totul cele ale unor orașeni". La aceasta mai rămîne să adăugăm că satele industriale din județul Gorbatoev se disting printr-un procent relativ ridicat de locuitori știutori de carte : astfel, în satele Pavlovo, Bogorodskoe și Vorsma, procentul știutorilor de carte și al celor care învață carte, bărbați și femei, este de 37,8% și 20,0%, iar în restul județului — 21,5% și 4,4% (vezi „Materialele" statistice ale zemstvelor).

Relații absolut asemănătoare (dar pe o scară mai redusă) găsim în meșteșugul de prelucrare a pieilor din satele : Katunki și Gorodeț din jud. Balahna ; Bolșoe Murașkino, jud. Kneaghinin ; Iurino, jud. Vasil ; Tubanaevka, Spasskoe, Vatrass și Latîșiha din același județ. Aici constatăm aceleași centre neagricole avînd un „cordon" de localități agricole, aceleași variate meșteșuguri și numeroase mici stabilimente (precum și muncitori care lucrează la domiciliu) subordonate marilor întreprinzători, ale căror ateliere capitaliste sînt trecute uneori în categoria „fabrici și uzine" *. Fără a intra în amănunte statistice, care nu conțin nimic nou față de cele expuse mai sus, vom cita numai următoarea caracterizare, extrem de interesantă, a satului Katunki ** :

„O oarecare simplitate patriarhală în relațiile dintre patroni și muncitori, care de altfel nu te izbește de la prima vedere și care, din păcate (?), pe an ce trece dispare tot mai mult, dovedește caracterul meșteșugăresc al acestei producții (?). Caracterul industrial atît al producției cît și al

* Vezi „Materialele" statistice ale zemstvelor cu privire la județele menționate. — „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești", IX și VI. — „Indicatorul" și „Statistica". — „Rapoarte și studii", II.

** În 1889, satul avea 380 de gospodării (nici una nu-și cultiva pămîntul), cu 1.305 locuitori. În toată plasa Katunki, 90,6% din gospodării au îndeletniciri neagricole, 70,1% din numărul total al lucrătorilor au numai îndeletniciri neagricole (adică nu se ocupă cu agricultura). În ceea ce privește știința de carte, această plasă depășește cu mult media pe județ, rămînînd în urmă sub acest raport numai față de plasa Cernorețkaia, plasă și ea neagricolă, cu o foarte dezvoltată producție de ambarcațiuni. Satul Bolșoe Murașkino avea în 1887 un număr de 856 de gospodării (din care 853 nu-și cultivau pămîntul), cu 3.473 de locuitori, bărbați și femei. Potrivit datelor recensămîntului din 1897, satul Gorodeț avea 6.330 de locuitori, Bolșoe Murașkino — 5.341, Iurino — 2.189, Spasskoe — 4.494, Vatrass — 3.012.

populației începe să se manifeste numai în ultimul timp, sub influența mai ales a orașului, cu care legăturile au devenit mai lesnicioase o dată cu înființarea transportului pe apă. Astăzi satul arată ca o localitate pe de-a-ntregul industrială : faptul că aici nu există nici urmă de agricultură, înghesuirea clădirilor, care sînt construite una lîngă alta, aproape la fel ca la oraș, palatele de piatră ale bogătașilor și alături de ele cocioabele mizere ale celor săraci, lungile clădiri de lemn și de piatră ale fabricilor, îngrămădite în centrul localității, — toate acestea fac ca satul Katunki să se deosebească net de localitățile vecine și dovedesc limpede caracterul industrial al populației locale. Înșiși locuitorii amintesc, prin unele trăsături ale caracterului lor, tipul de muncitor «de fabrică» deja format în Rusia : un oarecare lustru în aranjarea locuinței, în îmbrăcăminte, în maniere, o viață în majoritatea cazurilor destrăbălată și puțină grijă pentru ziua de mîine, un limbaj îndrăzneț, uneori chiar pretențios, o oarecare atitudine de mîndrie față de țărănoii neciopliți, — toate aceste trăsături ale lor sînt comune tuturor muncitorilor de fabrică din Rusia” *.

În orașul Arzamas, gub. Nijni-Novgorod, statistica „fabricilor și uzinelor“ a înregistrat în 1890, în total, 6 pielării cu 64 de muncitori („Indic.“) ; și acestea nu reprezintă decît o infimă parte a manufacturii capitaliste care cuprinde producția de blănuri, de încălțăminte și altele. Aceiași fabricanți folosesc muncitori la domiciliu și în orașul Arzamas (în 1878, numărul lor era evaluat la 400 de oameni), și în cele 5 localități din imediata apropiere a orașului, unde din 360 de blănari 330 lucrează pentru negustorii din Arzamas cu materialul acestora, muncind cîte 14 ore pe zi pentru 6—9 ruble pe lună ** ; de aceea blănarii sînt toți palizi, debili, pe cale de a degenera. În satul Vîezdnaia Sloboda, situat în imediata apropiere a orașului, din 600 de cizmari 500 lucrează pentru întreprinzători, primind pielea pentru cizme gata croită. Acest meșteșug, vechi de aproape 200 de ani, continuă să crească și să se dezvolte. Locuitorii aproape că nu se ocupă cu agricultura, iar întregul lor fel de viață e pur orășenesc ; ei duc un trai „luxos“. Același lucru este valabil și pentru localitățile de blănari menționate mai sus, unde locuitorii „privesc cu dispreț pe țărănul-plugar, numindu-l «țărănoii-necioplit»“ ***.

Exact același lucru se constată și în gub. Veatka. Județele Veatka și Slobodskoi sînt în același timp și centre de produc-

* „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești“, IX, pag. 2567. Datele pe anul 1880.

** În comparație cu situația muncitorului agricol, situația muncitorilor de la fabricile din Arzamas este mai bună („Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești“, III, pag. 133).

*** Ibid., pag. 76.

ție „meșteșugărească“ și centre de producție „de fabrică“ în ramura pielăriei și a blănurilor. În județul Veatka, stabilimentele meșteșugărești pentru prelucrarea pieilor sînt concentrate la periferiile orașelor, „completînd“ producția fabricilor mari *, de pildă lucrînd pentru marii fabricanți ; tot pentru aceștia lucrează în majoritatea cazurilor meșteșugarii-curelari și meșteșugarii care prepară clei. Patronii de fabrici pentru prelucrarea blănurilor folosesc sute de muncitori care lucrează la domiciliu, cosînd piei de oaie etc. Aceasta este o manufactură capitalistă cu secțiile : de cojoace și de argăsit, de piele și de hamuri etc. Și mai evidente sînt relațiile care s-au creat în județul Slobodskoi (centrul producției este suburbia Demianka) ; aici găsim un număr restrîns de mari fabricanți **, care și-au subordonat pe meșteșugarii-pielari (870 de oameni), cizmari și mănușari (855 de oameni), blănari (940 de oameni), croitori (309 oameni confecționează scurte de blană la comanda capitaliștilor). În general, acest mod de organizare a producției de articole de piele este răspîndit, după cît se vede, pe o scară foarte largă : de pildă, în orașul Sarapul, gub. Veatka, „Statistica“ înregistrează 6 pielării care confecționează în același timp și încălțăminte, folosind pe lîngă cei 214 muncitori din stabiliment încă 1.080 de muncitori la domiciliu (pag. 495). Ce s-ar alege de „meșteșugarii“ noștri, acești reprezentanți ai industriei „populare“ pe care Manilovii de tot felul ni-i înfățișează în culori trandafirii, dacă toți negustorii și fabricanții din Rusia și-ar număra – tot atît de precis și de minuțios – muncitorii folosiți de ei la domiciliu ! ***

* „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești“, partea a XI-a, pag. 3.084. (Comp. „Indicatorul“ pe 1890). În categoria meșteșugarilor a fost inclus țaranul-agricultor Dolgușin, care are o fabrică cu 60 de muncitori ; de altfel, el nu este singurul meșteșugar de acest fel.

** Potrivit „Indicatorului“ pe 1890 — circa 27 de patroni, avînd peste 700 de muncitori.

*** Comp., de asemenea, „Statistica“, pag. 469, privitor la cunoscutul sat „de meșteșugari“ Dunilovo din jud. Șuia, gub. Vladimir. „Indicatorul“ pe 1890 a înregistrat aici 6 fabrici de blănuri cu 151 de muncitori, iar după datele cuprinse în „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești“ (partea a X-a), în această regiune lucrează circa 2.200 de blănari și 2.300 de cojojari ; în 1877 se numărau aici pînă la 5.500 de „meșteșugari“. Probabil că în același mod este organizată și producția de site de fire de păr din același județ, care cuprinde circa 40 de sate și aproape 4.000 de oameni așa-zisi „mardassieni“ (denumirea întregii regiuni)¹³⁴. Structura similară a producției de piele și încălțăminte din gub. Perm am descris-o în „Studii“, pag. 171 și urm. (Vezi V. I. Lenin, Opere complete, vol. 2, Editura politică, 1960, ediția a doua, pag. 382 și urm. — Nota red.).

Tot aici trebuie să menționăm satul industrial Rasskazovo din jud. Tambov, gub. Tambov (în 1897 – 8.283 de locuitori), care este în același timp și un centru al producției „de fabrică” (fabrici de postav, de săpun, de piele, de spirt) și un centru de industrie „meșteșugărească”, aceasta din urmă fiind strîns legată de cea dintîi ; găsim aici pielării, pîslării (aproape 70 de proprietari de stabilimente ; există stabilimente cu cîte 20–30 de muncitori), producție de clei, de încălțăminte, de ciorapi (nu există gospodărie în care să nu se împletească ciorapi din lînă primită la cîntar de la „scupșciți”) etc. Lîngă acest sat este localitatea Belaia Poleana (300 de gospodării), cunoscută prin industria meșteșugărească de același gen. În județul Morșansk, centrul de industrie meșteșugărească – satul Pokrovskoe-Vasilievskoe – este în același timp și un centru al industriei de fabrică (vezi „Indicatorul” și „Rapoarte și studii”, vol. III). În gubernia Kursk sînt remarcabile, ca localități industriale și centre de industrii „meșteșugărești”, localitățile : Veliko-Mihailovka (jud. Novii Oskol, în 1897 – 11.853 loc.), Borisovka (jud. Graivoron, 18.071 loc.), Tomarovka (jud. Belgorod, 8.716 loc.), Mitropolie (jud. Sudjan, peste 10.000 de locuitori. Vezi „Rapoarte și studii”, vol. I, datele pe 1888–1889). În aceleași localități veți găsi și „fabrici” de pielărie (vezi „Indicatorul” pe 1890). Principala industrie „meșteșugărească” este cea de pielărie și încălțăminte. Ea a luat naștere încă în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, iar în perioada 1860–1870 a atins culmea dezvoltării ei, devenind o „organizație cu caracter pur comercial”. Întreaga industrie a fost monopolizată de antreprenori, care achiziționau piele și o dădeau meșteșugarilor spre a o prelucra. Căile ferate au desființat acest caracter de monopol al capitalului, iar capitaliștii-antreprenori și-au transferat capitalurile în întreprinderi mai rentabile. Acum această industrie este organizată astfel : numărul întreprinzătorilor mari este de circa 120 ; ei posedă ateliere cu muncitori salariați și dau de lucru la domiciliu ; numărul micilor întreprinzători de sine stătători (care însă achiziționează piele de la marii întreprinzători) se ridică pînă la 3.000 ; numărul meșteșugarilor care lucrează la domiciliu (pentru marii patroni) este de 400, și același este și numărul muncitorilor salariați ; mai sînt apoi și ucenicii. În total, numărul cizmarilor este de peste 4.000. În afară de aceasta mai sînt

meșteșugari-olari, meșteșugari care fac rame de icoane, meșteșugari-iconari, țesători de fețe de masă etc.

O manufactură capitalistă cât se poate de caracteristică și de tipică este industria blănurilor de veveriță din jud. Kargopol, gub. Oloneț, descrisă în „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești” (partea a IV-a) cu foarte multă competență de un meșter-învățător care a redat în mod simplu și veridic întreaga viață a populației care lucrează în această ramură de producție. Din descrierea lui (1878) rezultă că această industrie există de la începutul secolului al XIX-lea : 8 patroni au 175 de muncitori ; tot pentru ei lucrează la domiciliu aproape 1.000 de cusătorese și circa 35 de familii de blănari (pe la sate), în total 1.300–1.500 de oameni, cu o producție în valoare de 336.000 de ruble. Ca o curiozitate trebuie relevat faptul că, atunci când această producție era în floare, ea nu figura în statistica „fabricilor și uzinelor”. „Indicatorul” pe 1879 nu o menționează. Abia când a început să decadă, a menționat-o și statistica. „Indicatorul” pe 1890 înregistrează în orașul Kargopol și în județ 7 fabrici cu 121 de muncitori, cu o producție în valoare de 50.000 de ruble, iar „Statistica” – 5 fabrici cu 79 de muncitori (și 57 de oameni la domiciliu), cu o producție în valoare de 49.000 de ruble *. Rînduielele din această manufactură capitalistă sînt extrem de instructive ca mostră de ceea ce se petrece în străvechile noastre „industrii meșteșugărești” neașe, pierdute într-unul din numeroasele funduri de provincie din Rusia. Meșterii muncesc cîte 15 ore pe zi într-o atmosferă extrem de nesănătoasă, cîștigînd 8 ruble pe lună și mai puțin de 60–70 de ruble pe an. Venitul patronilor este de circa 5.000 de ruble pe an. Relațiile dintre patroni și muncitori sînt „patriarhale” : potrivit obiceiului din bătrîni, patronul dă muncitorilor gratuit cvas și sare, pe care muncitorii le obțin după multe rugăminți de la bucătăreasa patronului. În semn de recunoștință față de patron (pentru faptul că le „dă”

* Iată datele cu privire la „meșteșugari” pe anul 1894. „Cu cusutul blănurilor de veveriță prelucrate se ocupă cele mai sărace femei din orașul Kargopol și cele mai sărace țărance din plasa Pavlov. Ele sînt plătite extrem de prost”, așa încît o cusătoreasă nu cîștigă pe lună decît 2 ruble și 40 de copeici – 3 ruble cu întreținere proprie, și pentru a scoate acest cîștig (se plătește la bucată) trebuie să muncească fără pic de răgaz cîte 12 ore pe zi. „Munca este istovitoare prin aceea că cere încordare și asiduitate extremă”. Numărul cusătoreșelor este acum de aproape 200 („Industria meșteșugărească din gubernia Oloneț”, studiul d-lor Blagoveșcenki și Gareazin. Petrozavodsk, 1895. Pag. 92–93).

de lucru), muncitorii vin să smulgă fără plată cozile blănurilor de veveriță și, de asemenea, după terminarea lucrului curăță blănurile. Meșterii trăiesc toată săptămîna în ateliere, iar patronii, sub formă de glumă, le trag din cînd în cînd cite o bătaie (pag. 218, l.c.), îi pun să facă diferite munci : să dea fin la vite, să curețe zăpada, să aducă apă, să clătească rufe și altele. Ieftinătatea brațelor de muncă este uimitoare chiar și la Kargopol, iar țărani din împrejurimi „sînt gata să muncească aproape pe degeaba“. Producția este manuală, cu o sistematică diviziune a muncii, cu o ucenicie de lungă durată (8-12 ani) ; ne putem lesne închipui soarta ucenicilor.

6) Celelalte ramuri de prelucrare a produselor animale

Un exemplu deosebit de remarcabil de manufactură capitalistă este faimosul meșteșug al cizmăriei din satul Kimrî, jud. Korceava, gub. Tver, și din împrejurimile lui *. Este un meșteșug vechi, care există din secolul al XVI-lea. În epoca de după reformă, el continuă să crească și să se dezvolte. Pletnev a stabilit că la începutul deceniului al 8-lea această producție cuprindea 4 plăși, iar în 1888 numărul plășilor se ridicase la 9. Baza structurii acestei producții este următoarea. În fruntea producției se află proprietarii marilor ateliere cu muncitori salariați, care dau în afară piei croite pentru a fi cusute. D-l Pletnev a stabilit că există 20 de patroni cu 124 de muncitori și 60 de ucenici, și cu o producție în valoare de 818.000 de ruble ; totodată, autorul stabilește că numărul aproximativ al muncitorilor la domiciliu folosiți de acești capitaliști este de 1.769 de muncitori și 1.833 de ucenici. Urmează micii patroni, cu 1-5 muncitori salariați și cu 1-3 ucenici. Acești patroni își desfac marfa mai ales în târgurile din satul Kimrî ; numărul lor este de 224, avînd 460 de

* Vezi „Analele statistice ale Imperiului rus“, II, partea a III-a. Petersburg, 1872. Materiale pentru studierea industriei meșteșugărești și a muncii manuale în Rusia. Prelucrate de L. Maikov. Articolul lui V. A. Pletnev. Această lucrare este cea mai bună în ceea ce privește claritatea descrierii întregii structuri a acestei producții. Lucrările ulterioare oferă date statistice prețioase și date privitoare la felul de trai, dar explică într-un mod mai puțin satisfăcător structura economică a acestei producții complexe. Vezi, apoi, „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești“, partea a VIII-a, articolul d-lui Pokrovski. — „Rapoarte și studii“, vol. I.

muncitori și 301 ucenici ; valoarea producției este de 187.000 de ruble. Prin urmare, în total sînt 244 de patroni, 2.353 de muncitori (dintre care 1.769 de muncitori la domiciliu) și 2.194 de ucenici (dintre care 1.833 lucrează la domiciliu), cu o producție în valoare de 1.005.000 de ruble. Mai sînt apoi ateliere care execută diferite operații parțiale : de ajustaj (șerfuitul pielii cu cuțitoaia) ; de folosire a șerfuiturilor (încleiatul șerfuiturilor de piele rezultate de la șerfuit) ; cărăuși speciali pentru transportarea mărfii (4 patroni cu 16 muncitori, avînd circa 50 de cai) ; tîmplari speciali (confeționează lăzi) etc. * Pletnev evaluează valoarea globală a producției la 4.700.000 de ruble pentru întreaga regiune. În 1881, numărul meșteșugarilor era evaluat la 10.638, iar împreună cu cei care se strămutau pentru munci sezoniere – la 26.000 de oameni ; valoarea producției era evaluată la 3.700.000 de ruble. În ceea ce privește condițiile de muncă, este important să menționăm ziua de lucru excesiv de lungă (14–15 ore), condițiile de muncă extrem de neigienice, plata în mărfuri etc. Centrul acestei producții, satul Kimrî, „pare a fi mai curînd un mic oraș“ („Rapoarte și studii“, I, 224) ; locuitorii sînt slabi agricultori, tot anul se îndeletnicesc cu ocupații neagricole ; numai meșteșugarii satului se lasă de meșteșugul lor în perioada cositului finului. Casele din satul Kimrî sînt case de tip orășenesc, iar locuitorii se disting prin deprinderi orășenești (de pildă „ținuta îngrijită“). În „statistica fabricilor și uzinelor“, această ramură de producție nu figura pînă în ultimul timp, probabil din cauză că patronii „își zic bucuroși meșteșugari“ (ib., 228). În „Statistică“ au figurat pentru prima oară 6 ateliere de încălțăminte din regiunea Kimrî, cu cîte 15–40 de muncitori care lucrează în stabiliment și fără muncitori la domiciliu. Firește, aici sînt o mulțime de lacune.

Tot manufactură este și producția de nasturi din gub. Moscova, județele Bronniți și Bogorodsk – producția de nasturi din

* Comp. „Rapoarte și studii“ : 7 categorii : 1) negustori de piel ; 2) scupșici de încălțăminte ; 3) proprietari de mari ateliere de rihtuit (5–8 oameni) care dau apoi marfa pentru lucru la domiciliu ; 4) proprietari de ateliere mici cu muncitori salariați care dau și ei de lucru la domiciliu ; 5) meșteșugari care lucrează de unul singur fie pentru piață, fie pentru patroni [despre care a fost vorba la punctele 3 și 4] ; 6) muncitori salariați (meșteri, calfe, ucenici) ; 7) „calapodari, muncitori care ștupează încălțăminte, precum și patronii și muncitorii atelierelor de ajustaj, de uns și de mușama“¹³⁵ (pag. 227, l. c.). Potrivit recensămîntului din 1897, numărul locuitorilor din Kimrî este de 7.017.

copite, precum și din coarne de berbec. În această ramură de producție lucrează 487 de muncitori în 52 de stabilimente ; valoarea producției este de 264.000 de ruble. Stabilimente cu mai puțin de 5 oameni sînt în număr de 16 ; 26 de stabilimente au între 5 și 10 oameni ; 10 stabilimente au cîte 10 oameni și mai mulți. Nu au muncitori salariați doar 10 meșteșugari, care lucrează pentru marii întreprinzători cu materialul acestora. Cu totul independenți sînt numai marii întreprinzători (care, după cum se vede din cifrele citate, trebuie să aibă cîte 17–21 de muncitori la 1 stabiliment). Probabil că ei sînt aceia care figurează în „Indicator“ ca „fabricanți“ (vezi pag. 291 : 2 stabilimente cu o producție în valoare de 4.000 de ruble și cu 73 de muncitori). Aceasta este „o manufactură organică“ ; mai întii coarnele sînt muiate cu ajutorul aburilor în așa-zisa „încăpere de aburire“ (o căsuță de lemn cu o vatră înăuntru), apoi trec în *atelier*, unde sînt tăiate la presa de tăiat nasturi ; presa de imprimat modele imprimă pe ele un desen și, în sfîrșit, se face finisarea și lustruirea la polizoare. În această producție există ucenici. Ziua de lucru este de 14 ore. Plata se face de obicei în mărfuri. Relațiile dintre patroni și muncitori sînt patriarhale, și anume : patronul îi numește pe muncitori „flăcăi“, iar registrul de plată este numit „registrul flăcăilor“ ; la plata salariilor, patronul dojenește pe muncitori și niciodată nu satisface pe deplin „rugămintele“ lor de a le da bani.

De același tip este și producția de articole de corn, care figurează în tabelul nostru de mici meșteșuguri (anexa I la cap. V, meșteșugurile nr. 31 și 33). „Meșteșugarii“ cu zeci de muncitori salariați figurează și în „Indicator“ ca „fabricanți“ (pag. 291). În această producție este aplicată diviziunea muncii ; se folosește și darea de lucru la domiciliu (celor care lucrează la îndreptarea pieptenilor). În județul Bogorodsk, centrul acestei producții este marele sat Hoteici în care agricultura trece deja pe planul al doilea (în 1897 – 2.494 de locuitori). Pe bună dreptate se spune în publicația zemstvei din Moscova : „Industria meșteșugărești din județul Bogorodsk, gub. Moscova, în 1890“, că acest sat „nu este nimic altceva decît o vastă manufactură a producției de piepteni“ (pag. 24, subliniat de noi). În 1890, în acest sat existau peste 500 de

producători, cu o producție de la 3.500.000 pînă la 5.500.000 de piepteni. „De cele mai multe ori vînzătorul de coarne este în același timp și scușcicul care cumpără produsele, iar uneori el este, în afară de aceasta, și un mare producător de piepteni“. Deosebit de proastă este situația producătorilor care sînt nevoiți să ia coarne ca să le lăcreze „în acord“ : „de fapt situația lor este mai proastă decît aceea a muncitorilor salariați din marile stabilimente“. Nevoia îi obligă să exploateze peste măsură munca întregii lor familii și să *prelungescă ziua de lucru*, să pună la lucru adolescenți. „Iarna, la Hoteici, munca începe la ora 1 noaptea și este greu de spus cu certitudine cînd încetează ea în casa meșteșugarului «de sine stătător» care lucrează «în acord»“. Plata în mărfuri este folosită pe scară largă. „Acest sistem, care a fost desființat în fabrici cu atîta greutate, continuă să fie în vigoare în micile stabilimente meșteșugărești“ (27). Probabil că la fel este și structura producției de articole de corn în județul Kadnikov, gub. Vologda, în regiunea satului Ustie (așa-zisa „Ustianșcina“) cu 58 de sate. D-l V. Borisov („Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești“, partea a IX-a) înregistrează aici 388 de meșteșugari cu o producție în valoare de 45.000 de ruble ; toți meșteșugarii lucrează pentru capitaliști, care cumpără coarne de la Petersburg, iar бага – din străinătate.

În fruntea producției de perii din gub. Moscova (vezi anexa I la cap. V, meșteșugul nr. 20) găsim stabilimente mari cu un număr mare de muncitori salariați și cu o aplicare sistematică a diviziunii muncii *. Este interesant să arătăm aici schimbarea survenită în structura acestui meșteșug în perioada 1879 – 1895 (vezi publicația zemstvei Moscova : „Producția de perii potrivit cercetărilor din 1895“). Unii meșteșugari înstăriți s-au mutat la Moscova pentru a-și înființa întreprinderi acolo. Numărul producătorilor a crescut cu 70% ; îndeosebi a crescut numărul femeilor (+ 170%) și al fetelor tinere (+159%). Numărul marilor ateliere cu muncitori salariați s-a micșorat : procentul de stabilimente cu muncitori salariați a scăzut de la 62% la 39%. Aceasta se explică prin faptul că întreprinzătorii

* „Tăietorul“ taie monturile pentru perii ; „sfredelitorul“ face găurile în monturi ; „curățitorul“ curăță părul ; „custovșcicul“ „prinde“ părul în găuri ; „tîmplarul“ lipește capacele pe monturi („Culegere de date statistice cu privire la gubernia Moscova“, vol. VI, partea I, pag. 18).

au adoptat sistemul *împărțirii lucrului la domiciliu*. Introducerea mașinii de găurit (pentru sfredelirea găurilor în monturi), a cărei folosire a devenit generală, a accelerat și a înlesnit unul dintre principalele procese ale muncii de confecționare a perilor. A crescut cererea de „custovșici“ (meșteșugari care „prind“ părul în monturi), și această operație, specializându-se din ce în ce mai mult, a revenit femeilor, care reprezintă o forță de muncă mai ieftină. Femeile au început să execute acasă la ele operația de a prinde părul în monturile perilor, pentru care sînt plătite în acord. Prin urmare, intensificarea muncii la domiciliu a fost determinată aici de progresul tehnicii (mașina de găurit), de progresul diviziunii muncii (femeile nu fac nimic altceva decît să prindă părul în monturi), de progresul exploatării capitaliste (munca femeilor și a fetelor tinere este mai ieftină). Din acest exemplu reiese deosebit de limpede faptul că *munca la domiciliu nu exclude cîtuși de puțin noțiunea de manufactură capitalistă*, ci, dimpotrivă, că ea este cîteodată chiar *un indiciu al dezvoltării manufacturii*.

7) Prelucrarea produselor minerale

În ramura de producție a ceramicii, un exemplu de manufactură capitalistă ne oferă producția din regiunea Gjel (care cuprinde 25 de sate ținînd de județele Bronniți și Bogorodsk, gubernia Moscova). Datele statistice referitoare la această producție figurează în tabelul nostru de mici meșteșuguri (anexa I la cap. V, meșteșugurile nr. 15, 28 și 37). Din aceste date se vede că, cu toate enormele deosebiri dintre cele trei feluri de producție din Gjel : producția de oale, de vase de porțelan și atelierele de ornare, treptele intermediare dintre diferitele categorii de stabilimente în fiecare meșteșug atenuază aceste deosebiri, astfel încît rezultă un șir întreg de ateliere ale căror proporții, pe măsură ce trecem de la unul la altul, cresc. Iată, pe categorii, numărul mediu al muncitorilor la un stabiliment în aceste trei ramuri de producție : 2,4 - 4,3 - 8,4 - 4,4 - 7,9 - 13,5 - 18 - 69 - 226,4. Adică, pornind de la atelierul cel mai mic, șirul ajunge pînă la atelierul cel mai mare. Faptul că marile stabilimente țin de manufactura capitalistă (în măsura în care n-au introdus mașini și nu s-au transformat în fabrici)

este în afară de orice îndoială ; important însă este nu numai aceasta, ci și faptul că *micile stabilimente sînt legate de cele mari*, că aici constatăm o *structură unică a producției*, și nu ateliere diferite care să aibă ba un tip de organizare economică, ba altul. „Gjel formează un singur tot economic“ (Isaev, l. c., 138) ; marile ateliere din această regiune s-au format încet și treptat, dezvoltîndu-se din cele mici (ib., 121). Producția se bazează pe munca manuală *, cu folosirea într-o măsură considerabilă a *diviziunii muncii* : la olari găsim modelari (care se specializează în modelarea diferitelor feluri de vase), muncitori care le ard în cuptoare, și alții, iar cîteodată și un muncitor special pentru prepararea vopselelor. La fabricanții de vase de porțelan, diviziunea muncii este extrem de detaliată : lucrători care macină argila, modelari, ajutori care pun la îndemînă muncitorului materialul necesar, lucrători care lucrează la vatră, pictori de ceramică etc. Modelarii se specializează chiar în diferite feluri de vase (comp. Isaev, l. c., 140 : într-un caz diviziunea muncii ridică productivitatea muncii cu 25 %). Atelierele de ornare lucrează pentru fabricanții de porțelan, fiind, prin urmare, simple secții ale manufacturii acestora, care execută o operație specială parțială. Caracteristic pentru manufactura capitalistă creată aici este faptul că și forța fizică devine în această ramură o specialitate. Astfel, în regiunea Gjel, în unele sate săpatul lutului este ocupația principală (aproape a întregii populații) ; aici, pentru muncile grele care nu cer o iscusință deosebită (de pildă munca lucrătorului care macină argila) sînt folosiți aproape exclusiv muncitori veniți din guberniile Tula și Reazan, muncitori care întrec prin forță și vigoare pe locuitorii pîrpirii din regiunea Gjel. Plata în mărfuri este folosită pe o scară largă. Agricultură se află într-o stare proastă. „Locuitorii regiunii Gjel reprezintă o generație degenerată“ (Isaev, 168) ; ei au pieptul slab, umerii înguști, sînt lipsiți de putere ; pictorilor le slăbește de timpuriu vederea etc. Diviziunea capitalistă a muncii zdrobește pe om și îl schilodește. Ziua de lucru este de 12–13 ore.

* Remarcăm că în această producție, ca și în producția de țesături descrisă mai sus, manufactura capitalistă reprezintă, propriu-zis, economia zilei de ieri. Epoca de după reformă se caracterizează prin transformarea acestei manufacturi în mare industrie mecanizată. Numărul fabricilor din Gjel care folosesc mașini cu aburi era : în 1866 — 1, în 1879 — 2, în 1890 — 3 (după datele „Anuarului ministerului de finanțe“, partea I, și ale „Indicatorului“ pe 1879 și 1890).

8) Prelucrarea metalelor.
Meșteșugurile din Pavlovo

Rennumita producție de lacăte și articole de oțel din regiunea Pavlovo cuprinde o regiune întreagă din județul Gorbatov, gub. Nijni-Novgorod, și din județul Murom, gub. Vladimir. Originea acestor meșteșuguri este foarte veche : Smirnov arată că încă în 1621 existau în Pavlovo (potrivit condiții birnicilor) ¹³⁶ 11 fierării. Pe la jumătatea secolului al XIX-lea, aceste meșteșuguri erau dominate de relații capitaliste pe deplin formate și foarte extinse. După reformă, meșteșugurile din această regiune au continuat să se dezvolte în adâncime și, totodată, să se extindă. Potrivit recensământului efectuat de zemstve în 1889, în 13 plăși și 119 sate din județul Gorbatov se ocupau cu meșteșugul 5.953 de gospodării, 6.570 de lucrători de sex masculin (54% din numărul total al lucrătorilor din aceste sate) și 2.741 de bătrâni, adolescenți și femei, în total 9.311 persoane. În județul Murom, d-l Grigoriev a înregistrat, în 1881, 6 plăși cu meșteșuguri dezvoltate, 66 de sate, 1.545 de gospodării și 2.205 lucrători bărbați (39% din numărul total al lucrătorilor din aceste sate). Aici nu numai că s-au format mari sate cu meșteșuguri dezvoltate care nu se ocupă cu agricultura (Pavlovo, Vorsma), dar pînă și țărani din împrejurimi au început să se lase de agricultură : în afara satelor Pavlovo și Vorsma, în județul Gorbatov erau ocupate cu diferite meșteșuguri 4.492 de persoane, dintre care 2.357, adică *mai mult de jumătate*, nu se ocupau cu agricultura. În centre ca Pavlovo viața a luat un aspect cu totul orășenesc, dînd naștere la cerințe incomparabil mai dezvoltate în ceea ce privește mobilierul, îmbrăcămintea etc. ; condițiile de trai sînt mult mai civilizate decît la plugarii „neciopliți“ din împrejurimi *.

Trecînd la problema structurii economice a producției din Pavlovo, trebuie să constatăm, în primul rînd, faptul incontestabil că în fruntea „meșteșugarilor“ se află manufacturi capitaliste dintre cele mai tipice. De pildă, în stabilimentul Zavialovilor (stabiliment care încă în deceniul al 7-lea folosea în atelier peste 100 de muncitori, iar acum a introdus și o

* Vezi mai sus cele spuse cu privire la faptul că procentul de știutori de carte este mai ridicat în rîndurile populației din Pavlovo și Vorsma și că țărani se strămută de la sate în aceste localități.

mașină cu aburi), un briceag trece prin 8-9 miini : la confecționarea lui lucrează un fierar, un muncitor care lucrează lamele, unul care lucrează prășelele (acesta lucrează de obicei la domiciliu), un muncitor care căleşte lamele, unul care le lustruiește, un muncitor care finisează briceagul, unul care lucrează la îndreptarea și un muncitor care lucrează la marcarea lui. Aceasta este o largă cooperatie capitalistă, bazată pe diviziunea muncii, o parte considerabilă a muncitorilor parțiali efectuând munca nu în atelierul capitalistului, ci la domiciliu. Iată datele d-lui Labzin (1866) cu privire la cele mai mari stabilimente din satele Pavlovo, Vorsma și Vacea în toate ramurile de producție din această regiune : 15 patroni aveau 500 de muncitori în stabilimente și 1.134 de muncitori în afară, în total 1.634 de oameni, valoarea producției fiind de 351.700 de ruble. În ce măsură această caracterizare a relațiilor economice este valabilă pentru întreaga regiune în momentul de față se vede din următoarele date * :

Regiuni	Numărul persoanelor care se îndeletnicesc cu meșteșuguri și care lucrează efectiv					Valoarea aprox. a producției în milioane de ruble
	pentru piață	pentru patron	ca muncitori salariați	pentru patron și ca muncitori salariați	T o t a l	
Pavlovo	3.132	2.819	619	3.438	6.570	} 2
Regiunea satului Selitba	41	60	136	196	237	
Murom	500	?	?	2.000	2.500	1
<i>Total</i>	3.673	—	—	5.634	9.307	3

Așadar, structura producției de felul celei schițate de noi predomină în toate regiunile. În linii generale, circa *trei cincimi* din numărul total al muncitorilor lucrează în condițiile unor relații capitaliste. Prin urmare, vedem că și aici manu-

* Datele sînt luate din „Materialele” statistice ale zemstvelor și din „Raportul” d-lui Annenski, precum și din studiul lui A. N. Potresov (cit. mai sus). În ceea ce privește regiunea Murom, cifrele sînt aproximative. Numărul locuitorilor, după recensămîntul din 1897, este de : 4.674 în Vorsma, 12.431 în Pavlovo.

factura ocupă o poziție predominantă în structura generală a producției * și își subordonează mase de muncitori, fără a fi totuși în stare să înlăture cu totul mica producție. Viabilitatea relativă a acesteia din urmă se explică pe deplin, în primul rînd, prin aceea că unele ramuri de producție din Pavlovo n-au fost încă de loc mecanizate (de pildă producția de lacăte), iar în al doilea rînd prin faptul că micul producător se apără de decădere prin mijloace de pe urma cărora el decade mai mult decît muncitorul salariat. Aceste mijloace sînt : prelungirea zilei de lucru, reducerea nivelului de trai și a nivelului necesităților. „Cîștigul grupului de meșteșugari care lucrează pentru patroni este expus unor oscilații mai mici“ (Grigoriev, l. c., 65) ; la Zavalov, de pildă, cel mai prost plătit este muncitorul care lucrează prășele : „el lucrează la domiciliu, și de aceea se și mulțumește cu o plată scăzută“ (68). Meșteșugarii care lucrează „pentru fabricanți“ „au posibilitatea să cîștige ceva mai mult decît ceea ce cîștigă în medie meșteșugarul care își duce produsul la piață. Creșterea cîștigului este deosebit de vizibilă la muncitorii care locuiesc chiar în fabrici“ (70) **. Ziua de lucru în „fabrici“ este de 14¹/₂-15 ore, maximum 16 ore. „Pe cîtă vreme la meșteșugarii care lucrează la domiciliu ziua de lucru este întotdeauna de cel puțin 17 ore, uneori ajungînd pînă la 18 și chiar pînă la 19 ore“ (ibid.). N-ar fi de mirare ca legea din 2 iunie 1897¹³⁷ să determine aici o intensificare a muncii la domiciliu ; era de mult timpul ca acești „meșteșugari“ să-și concentreze preocupările și eforturile pentru a obține de la patronii lor amenajarea unor fabrici ! Să-și aducă aminte cititorul de faimoasa „plată în mărfuri“, „amanetarea soțiilor“, „procente pentru împărțirea

* Datele citate sînt departe de a exprima într-o măsură deplină această predominare : cele expuse mai jos în text arată cum meșteșugarii care lucrează pentru piață sînt subordonați capitalului într-o măsură și mai mare decît cei care lucrează pentru patroni, iar aceștia din urmă într-o măsură încă și mai mare decît muncitorii salariați. Producția din Pavlovo dă la iveală deosebit de pregnant legătura indisolubilă dintre capitalul comercial și cel industrial, legătură care este proprie în genere manufacturii capitaliste în ceea ce privește raportul dintre ea și micii producători.

** Legătura cu pămîntul are, de asemenea, un rol important în scăderea cîștigurilor. Meșteșugarii de la sate „cîștigă în general mai puțin decît meșteșugarii din Pavlovo care lucrează lacăte“ (Annenski, „Raportul“, pag. 61). Ce-i drept, trebuie să se țină seama de faptul că primii au grînela din recolta proprie ; cu toate acestea însă, „situația meșteșugarului de rînd de la sate numai cu greu ar putea fi calificată ca fiind mai bună decît situația unui meșteșugar de rînd din Pavlovo care lucrează lacăte“ (61).

banilor“*, practicate la Pavlovo, și alte forme asemănătoare de aservire și de umilire a omului care strivesc pe micul producător pretins independent**. Din fericire, marea industrie mecanizată, care se dezvoltă într-un ritm rapid, nu tolerează atât de ușor aceste forme de exploatare, care sînt cele mai crîncene, așa cum face acest lucru manufactura. Anticipînd, cităm cîteva date cu privire la creșterea producției de fabrică în această regiune***.

A n i	Numărul „fabricilor și uzinelor“	Numărul muncitorilor			Valoarea producției (în mii de ruble)	Numărul stabilimentelor cu mașini cu aburi	Numărul stabilimentelor cu 15 muncitori și mai mult
		care lucrează în stabilimente	care lucrează la domiciliu	total			
1879	31	?	?	1.161	498	2	12
1890	38	circa 1.206	circa 1.155	2.361	594	11	24
1894/95	31	1.905	2.197	4.102	1.134	19	31

Vedem, așadar, că un număr din ce în ce mai mare de muncitori se concentrează în mari stabilimente, care încep să folosească mașini****.

* Scupșicului nu plătea pe fiecare meșteșugar în parte, ci dădea la cîțiva o bancnotă mare. Pentru a se putea dezlega unul pe altul, oamenii erau nevoiți să-i mai dea scupșicului, drept plată pentru schimbarea banilor, 1½—2 copeici de fiecare rublă. — *Nota trad.*

** În timpul crizelor sînt și cazuri cînd oamenii lucrează literalmente pe degeaba, schimbînd „laia pe bălaia“, adică schimbînd produse finite pe materii prime, și cazurile acestea sînt „destul de frecvente“ (Grigoriev, *ibid.*, 93).

*** Datele sînt luate din „Indicator“ și din „Statistică“ cu privire la întreaga regiune, inclusiv satele Selitba și Vacea cu împrejurimile lor. „Indicatorul“ pe 1890 a inclus, fără îndoială, în numărul total al muncitorilor de fabrică pe muncitorii care lucrează în afară; noi am stabilit cu aproximație numărul muncitorilor care lucrează în afară, mărghinindu-ne să-l corectăm cu cifrele corespunzătoare privitoare la două stabilimente foarte mari (stabilimentul Zavalovilor și cel al lui F. Varipaev). Pentru ca numărul „fabricilor și uzinelor“ din „Statistică“ să poată fi comparat cu cel care figurează în „Indicator“, trebuie să luăm numai stabilimentele care au 15 muncitori și mai mulți (în această privință vezi amănunte în „Studiile“ noastre, articolul „Cu privire la problema statisticii noastre industriale“). (Vezi Opere, vol. 4, Editura pentru literatură politică, 1953. — *Nota red.*)

**** Într-una din ramurile de producție din Pavlovo, și anume în producția de lacăte, are loc, dimpotrivă, o scădere a numărului de ateliere cu muncitori salariați. A. N. Potresov (l. c.), care a constatat pînă în cele mai mici amănunte acest fapt, a arătat și cauza lui: concurența fabricii de lacăte din gubernia Kovno (fabrica fraților Schmidt, care în 1891 avea 500 de muncitori și o producție în valoare de 500.000 de ruble; în 1894/95 — 625 de muncitori și o producție în valoare de 730.000 de ruble).

9) Alte ramuri de prelucrare a metalelor

De manufactura capitalistă țin, de asemenea, meșteșugurile din satul Bezdnoe, județul Nijni-Novgorod, gub. Nijni-Novgorod. Acest sat este și el unul dintre satele industriale în care o mare parte a populației nu se ocupă de loc cu agricultura și care este centrul unui district cu meșteșuguri dezvoltate format din câteva sate. Potrivit recensământului făcut de zemstvă în 1889 („Materiale“, partea a VIII-a, Nijni-Novgorod, 1895), în plasa Bezdnoe (581 de gospodării) 67,3% din gospodării nu-și cultivau pământul, 78,3% din gospodării nu aveau cai, 82,4% din gospodării se îndeletniceau cu meșteșuguri, în 57,7% din gospodării existau știutori de carte și elevi (față de 44,6% cât este media pe județ). În satul Bezdnoe se produc diferite articole de metal: lanțuri, undițe, pinze metalice; volumul producției era evaluat la 2.500.000 de ruble în 1883 * și la 1.500.000 de ruble în 1888/89 **. Producția este organizată în felul următor: se lucrează pentru patroni cu materialul acestora: munca este repartizată între mai mulți muncitori parțiali și executată parte în atelierele întreprinzătorilor, parte la domiciliu. De pildă, în producția de undițe, diferitele operații sînt executate de „îndoitori“, de „tăietori“ (ei lucrează într-o încăpere specială) și de „ascuțitori“ (femei și copiii care lucrează la domiciliu la ascuțirea undițelor); toți acești muncitori lucrează cu bucata pentru capitalist, iar îndoitorul dă de lucru muncitorilor care taie undițele și celor care ascut capetele. „Sîrma de fier este trasă astăzi cu ajutorul unor troliuri puse în mișcare de cai; înainte însă sîrma era trasă de orbi, care se adunau aici în număr mare...“ Iată una dintre „frumusețile“ manufacturii capitaliste! „Prin condițiile sale, această producție se deosebește net de toate celelalte. Oamenii sînt nevoiți să lucreze într-o atmosferă înăbușitoare, îmbîcsită de emanațiile dăunătoare ale grămezilor de bălegar de cal“ ***. După același tip de manufactură capitalistă este organizată în gubernia Moscova producția

* „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești“, IX. În 1897, numărul locuitorilor din satul Bezdnoe era de 3.296.

** „Rapoarte și studii“, vol. I. — „Statistica“ înregistrează în această regiune 4 „fabrici“ cu 21 de muncitori în stabiliment și cu 29 de muncitori la domiciliu și avînd o producție în valoare de 68.000 de ruble.

*** „Rapoarte și studii“, I, pag. 186.

meșteșugărească de ciururi împletite *, de ace cu gămălie ** și de fire de aur ***. Acest din urmă meșteșug cuprindea la începutul deceniului al 9-lea 66 de stabilimente cu 670 de muncitori (din care 79% muncitori salariați) și cu o producție în valoare de 368.500 de ruble; unele dintre aceste stabilimente capitaliste figurau uneori și printre „fabrici și uzine“ ****.

De același tip este, după toate probabilitățile, și organizarea lăcătușeriei din plasa Burmakino (și din plășile înconjurătoare) din gubernia și județul Iaroslavl. În orice caz vedem aici aceeași diviziune a muncii (fierari, calfe de fierari, lăcătuși), aceeași largă dezvoltare a muncii salariate (din 307 fierării existente în plasa Burmakino, 231 au muncitori salariați), aceeași dominație a marelui capital asupra tuturor acestor muncitori parțiali (în frunte sînt scușșicii; pentru ei lucrează fierarii, pentru fierari — lăcătușii), aceeași îmbinare a îndeletnicirii de scușșic cu producția de diferite articole în ateliere capitaliste, dintre care unele figurează uneori în categoria „fabricilor și uzinelor“ *****.

În anexa la capitoul precedent au fost reproduse date statistice cu privire la producția de tăvi și de articole de aramă ***** din gubernia Moscova (articole de aramă se produc într-o regiune denumită „Zagarie“). Din aceste date reiese că munca salariată are în această producție un rol precumpănitor, că în fruntea ei se află ateliere mari care au în medie cîte 18–23 de muncitori salariați și o producție în valoare de cîte 16.000–17.000 de ruble. Dacă la aceasta adăugăm că diviziunea muncii este folosită aici pe o scară foarte largă ***** , va

* Anexa I la cap. V, meșteșugul nr. 29.

** Ibid., nr. 32.

*** „Culegere de date statistice cu privire la gubernia Moscova“, vol. VII, partea I, secțiunea a II-a, și „Meșteșugurile din județul Bogorodsk în 1890“.

**** Vezi, de pildă, „Statistica“ nr. 8.819.

***** „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești“, partea a VI-a, studiu făcut în 1880. — „Rapoarte și studii“, vol. I (1888–1889), comp. pag. 271: „aproape întreaga producție este concentrată în atelierele care au muncitori salariați“. Comp., de asemenea, „Studiu asupra guberniei Iaroslavl“, partea I, Iaroslavl, 1896, pag. 8, II. — „Statistica“, pag. 403.

***** Anexa I la cap. V, meșteșugurile nr. 19 și 30.

***** În atelierul unui arămar este nevoie de 5 executanți pentru diferite operații; la producătorii de tăvi — de minimum 3, iar într-un „atelier normal“ — de 9 muncitori. „În stabilimentele mari“ se aplică o „foarte amănunțită diviziune (a muncii), care urmărește sporirea productivității“ (Isaev, l. c., 27 și 31).

deveni limpede că avem de-a face cu o manufactură capitalistă *. „Micile unități de producție, care, în actualele condiții ale tehnicii și diviziunii muncii, constituie o anomalie, se pot menține alături de marile ateliere numai prin prelungirea zilei de lucru pînă la limitele ei extreme“ (Isaev, l. c., pag. 33), – de pildă, la producătorii de tăvi ziua de lucru este de 19 ore. În genere, ziua de lucru este aici de 13–15 ore, iar la micii meșteșugari – de 16–17 ore. Plata în mărfuri este folosită pe o scară largă (și în 1876, și în 1890) **. Adăugăm că vechimea acestui meșteșug (el a luat naștere nu mai tîrziu de începutul secolului al XIX-lea), precum și specializarea pe scară largă a ocupațiilor au creat și în cazul de față muncitori extrem de iscusiți : cei din Zagarie sînt vestiți pentru măiestria lor. În această producție au apărut și unele operații specializate care nu cer o pregătire prealabilă și sînt accesibile chiar și muncitorilor nevîrstnici. „Această posibilitate – observă, pe bună dreptate, d-l Isaev – de a deveni de-a dreptul muncitor încă la o vîrstă fragedă și de a-și însuși oarecum meseria fără a învăța arată că spiritul de meserie, care cere formarea forței de muncă, dispăre ; simplitatea multor operații parțiale constituie un indiciu care dovedește că meseria se transformă în manufactură“ (l. c., 34). Remarcăm doar că într-o anumită măsură „spiritul de meserie“ rămîne întotdeauna în manufactură, deoarece baza acesteia este tot producția manuală.

10) Producția de giuvaericele,
producția de samovare și de armonici

Satul Krasnoe din județul Kostroma, gubern. Kostroma, este unul dintre satele industriale care sînt de obicei centre ale manufacturii capitaliste „populare“ de la noi. Acest sat mare (în 1897 avea 2.612 locuitori) are un caracter pur orășenesc, locuitorii duc un trai de orășeni și nu se ocupă cu agricultura (cu foarte rare excepții). Satul Krasnoe este centrul producției

* „Indicatorul“ pe 1890 înregistrează în regiunea Zagarie 14 fabrici cu 184 de muncitori și cu o producție în valoare de 37.000 de ruble. Comparînd aceste cifre cu datele statistice ale zemstvelor citate mai sus, constatăm că statistica fabricilor și uzinelor a cuprins și în acest caz numai vîrfurile manufacturii capitaliste larg dezvoltate.

** Comp. „Industria meșteșugărească din județul Bogorodsk“.

de giuvaericeale, producție care cuprinde 4 plăși și 51 de sate (inclusiv plasa Sidorovo din județul Nerehta) cu 735 de gospodării și circa 1.706 lucrători *. „Principalii reprezentanți ai acestei producții – spune d-l Tillo – sînt fără doar și poate marii întreprinzători din satul Krasnoe : negustorii Pușilov, Mazov, Sorokin, Ciulkov și alții. Ei cumpără material – aur, argint, aramă –, țin meșteri, cumpără produse gata confecționate, dau comenzi celor care lucrează la domiciliu, dau modele pentru produsele care urmează să fie confecționate etc.“ (2.043). Marii întreprinzători au ateliere – „rabortorni“ (laboratoare), unde forjează sau toarnă metalele, care sînt date apoi „meșteșugarilor“ pentru a fi lucrate ; ei au aparate tehnice – „preți“ (prese cu stanțe pentru stanțarea produselor), „boini“ (presă de imprimat modele), „valțuri“ (pentru laminarea metalului), mese de lucru etc. Diviziunea muncii este larg folosită în producție : „Confecționarea aproape a fiecărui produs trece prin cîteva mîini, potrivit unei ordini stabilite. Astfel, de pildă, pentru a confecționa cercei, patronul dă întîi argintul în atelierul său propriu, unde argintul este parte laminat și parte tras și prefăcut în sîrmă ; acest material trece apoi, pe bază de comandă, la un meșter care lucrează acasă, și, dacă are familie, executarea acestei munci se va împărți la cîteva persoane : unul va stanța din placa de argint desenul sau forma cerceilor, un altul va curba sîrma, făcînd din ea inelușe cu ajutorul cărora cerceii sînt prinși de ureche, un al treilea va suda aceste piese și, în sfîrșit, un al patrulea va lustrui cerceii gata confecționați. Toată această muncă nu este grea și nu cere cine știe ce pregătire : sudarea și lustruitul sînt foarte des executate de femei sau de copii în vîrstă de 7-8 ani“ (2.041) **. Și aici ziua de lucru este extrem de lungă, ajungînd de obicei la 16 ore. Se practică plata în alimente.

* „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești“, partea a IX-a, articolul d-lui A. Tillo. — „Rapoarte și studii“, vol. III (1893). Producția este în continuă dezvoltare. Comp. corespondența din „Russkie Vedomosti“ nr. 231 pe 1897. „Vestnik Finansov“, 1898, nr. 42. Valoarea producției este de peste 1.000.000 de ruble, din care circa 200.000 primesc muncitorii și circa 300.000 — scupșicii și negustorii.

** „Fiecare fel și chiar fiecare parte de produs este executat în Krasnoe Selo de meșteri specializați, și de aceea se întîmplă foarte rar ca în aceeași casă să se lucreze, de pildă, inele și cercei, brățări și broșe etc. ; de obicei, un produs oarecare este confecționat piesă cu piesă de muncitori specializați care locuiesc nu numai în case diferite, dar chiar și în sate diferite“ („Rapoarte și studii“, vol. III, pag. 76).

Următoarele date statistice (publicate recent de inspectorul local care verifică proba produselor) arată concret structura economică a acestui meșteșug ¹³⁸ :

Grupuri de meșteri	Numărul meșterilor	%	Numărul tuturor muncitorilor (aproxim.)	%	Cantitatea de produse (puduri)	%
Care nu au adus produse pe piață	404	} 66,0	1.000	58	} —	—
Care au adus pînă la 12 funturi de produse	81					
Care au adus 12—120 de funturi	194	26,4	500	29	236	28,7
Care au adus 120 de funturi și mai mult	56	7,6	206	13	577	70,0
<i>Total</i>	735	100	1.706	100	824	100

„Primele două grupuri (circa două treimi din numărul total al meșterilor) pot fi asimilate mai curînd cu muncitorii de fabrică care lucrează la domiciliu decît cu meșteșugarii“. În grupul superior, „munca salariată este folosită din ce în ce mai mult... Meșterii încep în prezent să cumpere încetul cu încetul produse confecționate de alții“ ; în păturile superioare ale grupului „precumpănește cumpărarea produselor“, iar „patru scupșci n-au de loc ateliere“ *.

Producția de samovare și producția de armonici din orașul Tula și din împrejurimile lui reprezintă exemple extrem de tipice de manufactură capitalistă. În general, industria „meșteșugărească“ din această regiune are o vechime îndelungată : începuturile ei datează din secolul al XV-lea **. Ea a luat o deosebită dezvoltare pe la jumătatea secolului al XVII-lea ; d-l Borisov consideră că de atunci începe a doua perioadă de dezvoltare a industriei meșteșugărești din Tula. În 1637 a fost construită prima turnătorie de fontă (de către olandezul Vinus). Armurierii din Tula formau o suburbie specială a fie-

* „Vestnik Finansov“, 1898, nr. 42.

** Vezi articolul d-lui V. Borisov în „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești“, partea a IX-a.

rarilor ; ei constituiau o categorie socială deosebită, cu drepturi și privilegii speciale. În 1696 apare în Tula prima turnătorie de fontă, înființată de un vestit fierar din Tula, și acest meșteșug se mută în Ural și în Siberia *. De atunci începe a treia perioadă în istoria meșteșugurilor din Tula. Meșterii au început să înființeze stabilimente proprii, transmitând meșteșugul și țăranilor din împrejurimi. În perioada 1810–1820 au apărut primele fabrici de samovare. „În 1825 existau deja în Tula 43 de fabrici de diferite feluri, care aparțineau unor armurieri ; de altfel, aproape toate fabricile existente astăzi aparțin și ele unor foști armurieri, azi negustori în Tula“ (l. c., 2.262). Aici, prin urmare, vedem o legătură și o continuitate directă între vechii meșteri de breaslă și patronii atelierelor manufacturiere capitaliste de mai târziu. În 1864, armurierii din Tula au fost eliberați de iobăgie¹⁸⁹ și trecuți în rîndul tîrgoveților ; cîștigurile au scăzut din cauza puternicei concurențe a meșteșugarilor de la sate (ceea ce a provocat și fenomenul invers al strămutării producătorilor de mărfuri de la oraș la sat) ; muncitorii au început să se ocupe de meșteșuguri, producînd samovare, lacăte, cuțite, armonici (primele armonici din Tula au apărut între 1830 și 1835).

În momentul de față, producția de samovare este organizată în felul următor. În frunte se află marii capitaliști, care posedă ateliere cu zeci și sute de muncitori salariați ; paralel cu aceasta, ei încredințează un mare număr de operații parțiale muncitorilor care lucrează la domiciliu, atît la oraș cît și la sat ; uneori acești executanți de operații parțiale posedă ei înșiși ateliere cu muncitori salariați. Fîrește, pe lîngă marile ateliere mai sînt și ateliere mici, cu toate treptele succesive ale dependenței față de capitaliști. Baza generală a întregii structuri a acestei producții o constituie diviziunea muncii. Procesul de confecționare a unui samovar se împarte în următoarele operații parțiale : 1) Confecționarea tuburilor din foi de aramă ; 2) sudarea lor ; 3) pilirea cusăturilor ; 4) așezarea cenușarelor ; 5) forjarea detaliilor separate ; 6) curățirea suprafețelor interioare ; 7) finisarea corpului și a gîturilor ; 8) cositorirea ; 9) stanțarea la presă a orificiilor de la cenușare și de la supor-

* Nikita Demidov Antufiev, fierar din Tula, și-a cîștigat bunăvoința lui Petru cel Mare înființînd o fabrică lîngă orașul Tula, și în 1702 a primit uzina din Neviansk. Urmașii lui sînt vestiții industriași Demidov din Ural.

turile pentru ceainice ; 10) asamblarea samovarului. Apoi mai figurează separat și turnarea micilor piese de aramă : a) confecționarea formelor și b) turnarea *. În cazul cînd se dă de lucru la domiciliu, fiecare din aceste operații poate constitui un „meșteșug“ deosebit. În partea a VII-a a „lucrărilor comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești“, d-l Borisov a descris unul dintre aceste „meșteșuguri“. Această industrie meșteșugărească (confecționarea tuburilor pentru samovare) constă în aceea că țărani execută cu bucata, cu materialul negustorilor, una dintre operațiile parțiale descrise de noi. După 1861, meșteșugarii din Tula s-au mutat la sate : la sat întreținerea costă mai puțin și nevoile sînt mai mici (l. c., pag. 893). D-l Borisov explică, pe bună dreptate, această viabilitate a „meșteșugarului“ prin menținerea forjării manuale a samovarelor : „pentru fabricant, care face comenzi, meșteșugarul de la sat va fi întotdeauna mai convenabil, deoarece lucrează cu 10–20% mai ieftin decît meseriașul de la oraș“ (916).

În 1882, d-l Borisov a evaluat volumul producției de samovare la aproximativ 5.000.000 de ruble, numărul muncitorilor (inclusiv meșteșugarii) fiind evaluat la 4.000–5.000. Nici în cazul de față statistica fabricilor și uzinelor nu îmbrățișează decît o mică parte din întreaga manufactură capitalistă. „Indicatorul“ pe 1879 a înregistrat în gubernia Tula 53 de „fabrici“ de samovare (toate bazate pe muncă manuală) cu 1.479 de muncitori și cu o producție în valoare de 836.000 de ruble. „Indicatorul“ pe 1890 a înregistrat 162 de fabrici cu 2.175 de muncitori și cu o producție în valoare de 1.100.000 de ruble ; totuși, în lista nominală n-au fost trecute decît 50 de fabrici (1 cu mașini cu aburi) cu 1.326 de muncitori și cu o producție în valoare de 698.000 de ruble. Evident că de data aceasta în categoria „fabricilor“ au fost incluse și 100 de stabilimente mici. În sfîrșit, „Statistica“ înregistrează în 1894/95 25 de fabrici (4 cu mașini cu aburi) cu 1.202 muncitori (+ 607 care lucrează în afară) și cu o producție în valoare de 1.613.000 de ruble. Nici cifrele care arată numărul fabricilor, nici acelea

* „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești“, partea a X-a, în care d-l Manohin face o minunată descriere a producției de samovare din Suksun. gub. Perm. Structura este aceeași ca și în gubernia Tula. Comp. ibid., partea a IX-a, articolul d-lui Borisov despre industria meșteșugărească la expoziția din 1882.

care indică numărul muncitorilor nu pot fi comparate (din motivul arătat mai sus, precum și din cauză că în anii precedenți muncitorii din stabilimente și cei din afară au fost socotiți laolaltă). În afară de orice îndoială este numai faptul că marea industrie mecanizată înlătură în mod progresiv manufactura : în 1879, 2 fabrici aveau 100 de muncitori și chiar mai mulți ; în 1890 – 2 (una cu mașini cu aburi), în 1894/95 – 4 (trei cu mașini cu aburi) *.

Exact aceeași este și structura producției de armonici, care se află într-un stadiu inferior de dezvoltare economică **. „Producția de armonici necesită mai mult de 10 operații de specialitate“ („Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești“, IX, 236) ; confecționarea diferitelor piese de armonică sau efectuarea unora dintre operațiile parțiale constituie o industrie „meșteșugărească“ aparte, cvasiindependentă. „În perioada de acalmie, toți meșteșugarii lucrează pentru fabrici sau pentru ateliere mai mult sau mai puțin mari, de la ai căror patroni primesc material ; în timpul însă când cererea de armonici este mare apar o mulțime de mici producători care cumpără de la meșteșugari piese izolate, assemblează singuri armonicile și le duc în magazinele din localitate, unde armonicile se desfac foarte repede“ (ibid.). În 1882, d-l Borisov a înregistrat în această producție 2.000–3.000 de muncitori și o producție în valoare de circa 4.000.000 de ruble ; statistica fabricilor și uzinelor înregistrează în 1879 două „fabrici“ cu 22 de muncitori și cu o producție în valoare de 5.000 de ruble : în 1890 – 19 fabrici cu 275 de muncitori și cu o producție în valoare de 82.000 de ruble ; în 1894/95 – 1 fabrică cu 23 de muncitori (plus 17 muncitori la domiciliu) și cu o producție în

* După cât se vede, există trăsături asemănătoare în structura producției de articole de lăcătușărie din orașul Tula și împrejurimi. În 1882, d-l Borisov considera că această producție cuprinde 2.000–3.000 de muncitori, care confecționează produse în valoare totală de circa 2.500.000 de ruble. Subordonarea acestor „meșteșugari“ față de capitalul comercial este foarte accentuată. „Fabricile“ de articole de fierărie din gubernia Tula folosesc și ele uneori muncitori în afară (comp. „Statistica“, pag. 393–395).

** Dezvoltarea producției de armonici este, de asemenea, interesantă ca proces de înlăturare a instrumentelor populare primitive și ca proces de creare a unei piețe largi, naționale : fără o astfel de piață n-ar fi fost posibilă diviziunea detaliată a muncii, iar fără diviziunea muncii nu s-ar fi obținut un produs ieftin. „Datorită ieftinătății (lor), armonicile au înlăturat aproape pretutindeni balalaica, instrument muzical popular primitiv cu coarde“ („Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești“, partea a IX-a, pag. 2.276).

valoare de 20.000 de ruble *. Mașinile cu aburi nu sînt folosite de loc. Toate aceste salturi ale cifrelor dovedesc că au fost luate pur și simplu la întîmplare stabilimente care fac parte integrantă din organismul complex al manufacturii capitaliste.

III. TEHNICA IN MANUFACTURĂ. DIVIZIUNEA MUNCII ȘI INSEMNĂTATEA EI

Să tragem acum concluzii din datele expuse și să vedem dacă ele caracterizează într-adevăr un stadiu deosebit de dezvoltare a capitalismului în industria noastră.

O trăsătură comună tuturor industriilor meșteșugărești examinate de noi este menținerea producției manuale, precum și o aplicare sistematică, pe scară largă, a diviziunii muncii. Procesul de producție constă în cîteva operații parțiale care sînt executate de diferiți meșteri specialiști. Pregătirea acestor specialiști necesită o învățatură destul de îndelungată, și de aceea *ucenicia* însoțește în mod firesc manufactura. Se știe că, în cadrul general al economiei de mărfuri și al capitalismului, acest fenomen duce la cele mai grele forme de dependență personală și de exploatare**. Dispariția ucenicii este legată de un grad mai înalt de dezvoltare a manufacturii și de formarea mării industrii mecanizate, cînd mașinile reduc la minimum perioada de ucenicie sau cînd se creează operații parțiale atît de simple, încît ele sînt accesibile și copiilor (vezi mai sus exemplul regiunii Zagarie).

* Recensămîntul orașului Tula din 29 noiembrie 1891 a înregistrat în oraș 38 de stabilimente care fac comerț cu armonici și 34 de ateliere de armonici (vezi „Anuarul guberniei Tula pe 1895“, Tula, 1895).

** Ne vom limita la un singur exemplu. În localitatea Borisovka, jud. Graivoron, gub. Kursk, există circa 500 de oameni care se ocupă cu zugrăvirea icoanelor. Meșterii lucrează în majoritatea cazurilor fără muncitori salariați, dar folosesc ucenici care lucrează cîte 14—15 ore pe zi. Proiectul de organizare a unei școli de desen a fost întîmpinat cu ostilitate de acești meșteri, care se temeau să nu piardă prin aceasta forța de muncă gratuită a ucenicilor („Raportare și studii“, I, 333). În cazul muncii la domiciliu, situația copiilor în manufactura capitalistă nu este cîtusi de puțin mai bună decît situația ucenicilor, întrucît muncitorul la domiciliu este nevoit să prelungească ziua de lucru nec plus ultra (pînă la limita extremă. — *Nota trad.*) și să pună toată familia la o muncă încordată.

Menținerea producției manuale ca bază a manufacturii explică imobilitatea relativă a acesteia, imobilitate care sare în ochi mai ales când se compară manufactura cu fabrica. Dezvoltarea și adâncirea diviziunii muncii se produce extrem de lent, așa încît manufactura menține decenii (și chiar secole) de-a rîndul forma odată luată : am văzut că foarte multe din industriile meșteșugărești examinate de noi au o origine foarte veche, și, cu toate acestea, la majoritatea dintre ele nu s-a observat pînă în ultimul timp nici un fel de transformări mai importante în metodele de producție.

Cît privește diviziunea muncii, nu intenționăm să repetăm aici tezele îndeobște cunoscute ale economiei teoretice cu privire la rolul ei în procesul de dezvoltare a forței productive a muncii. Pe baza producției manuale progresul tehnicii nici nu putea avea loc decît sub forma diviziunii muncii *. Menționăm numai cele două împrejurări mai importante care elucidează necesitatea diviziunii muncii ca stadiu pregătitor al mării industrii mecanizate. În primul rînd, numai fracționarea procesului de producție într-o serie de operații pur mecanice dintre cele mai simple dă posibilitatea de a se introduce mașini, și acestea sînt folosite la început la operațiile cele mai simple și numai treptat încep să cuprindă și operațiile mai complexe. De pildă, în producția de țesături, războiul mecanic de țesut și-a subordonat de mult producția de țesături simple, în timp ce producția de țesături de mătase continuă să se bazeze mai ales pe muncă manuală ; în lăcătușărie, mașina este folosită în primul rînd la una dintre cele mai simple operații – la șlefuit etc. Dar această fracționare a producției în operații dintre cele mai simple – care este o măsură pregătitoare necesară pentru introducerea mării producții mecanizate – duce, în același timp, și la creșterea micii industrii meșteșugărești. Populația din împrejurimi capătă posibilitatea să efectueze operații parțiale la domiciliu, fie la comanda proprietarilor de manufacturi și cu materialul acestora (prinderea părului în monturi în atelierul manufacturier de perii, cusutul blănilor de oaie, al cojoacelor,

* „Forma casnică a mării producții și manufactura constituie pentru mica producție de sine stătătoare o soluție inevitabilă și; într-o anumită măsură, chiar și de dorit atunci cînd aceasta cuprinde o regiune vastă“ (Harizomenov în „Iuridiceski Vestnik“, 1883, nr. 11, pag. 435).

cusutul mănușilor, al încălțămintei etc. în ramura pielăriei, îndreptarea pieptenilor în atelierile manufacturiere de piepteni, „confecționarea tuburilor“ pentru samovare etc.), fie chiar cum-părînd „pe cont propriu“ materii prime, confecționînd diferite piese ale produsului și vînzîndu-le proprietarilor de manufacturi (producția de pălării, de trăsuri, de armonici etc.). Pare paradoxal : creșterea micului meșteșug (uneori chiar și „de sine stătător“) ca expresie a dezvoltării manufacturii capitaliste, și totuși acesta este un fapt. „Independența“ acestor „meșteșugari“ este cu totul fictivă. Munca lor nu ar putea fi efectuată, iar uneori chiar produsul lor nu ar avea nici un fel de valoare de întrebuițare în afara legăturii cu celelalte munci parțiale, cu celelalte părțile ale produsului. Dar această legătură a putut fi creată * și a fost creată numai de *marele capital*, care domină (într-o formă sau alta) masa muncitorilor parțiali. Una dintre principalele greșeli ale teoriilor economice narodnice este că ele ignorează sau estompează faptul că „meșteșugarul“ care efectuează operații parțiale este o parte integrantă a manufacturii capitaliste.

A doua împrejurare care trebuie subliniată în mod deosebit este faptul că manufactura pregătește muncitori iscusiți. Marea industrie mecanizată nu s-ar fi putut dezvolta atît de rapid în perioada de după reformă dacă n-ar fi avut în urma ei o epocă îndelungată în care manufactura să fi format muncitori. De pildă, cercetătorii industriei „meșteșugărești“ de țesături din județul Pokrov, gubernia Vladimir, subliniază minunata „experiență și îndemînare tehnică“ a țesătorilor din plasa Kudîka (în această plasă se află satul Orehovo și vestitele fabrici ale Morozovilor) : „nicăieri... nu întilnești atîta încordare în muncă..., aici se practică întotdeauna o riguroasă diviziune a muncii între țesător și muncitorul de la țevă... Trecutul... a elaborat la cei din Kudîka... procedee tehnice de producție desăvîrșite..., priceperea de a se orienta în tot felul de situații dificile“ **. „Nu poți construi fabrici în orice localitate și în

* De ce numai capitalul putea crea această legătură ? Pentru că producția de mărfuri generează, după cum am văzut, fărîmișarea micilor producători și descompunerea lor totală, pentru că micul meșteșug a lăsat moștenire manufacturii atelierile capitaliste și capitalul comercial.

** „Meșteșugurile din gubernia Vladimir“, IV, 22.

orice număr vrei" – citim despre producția de țesături de mătase : „fabrica trebuie să-l urmeze pe țesător în acele localități unde, datorită strămutărilor“ (sau, adăugăm noi, datorită muncii la domiciliu), „s-a format un contingent de muncitori care cunosc această producție“ *. Întreprinderile de felul fabricii de încălțăminte din Petersburg ¹⁴⁰ ** nu s-ar fi putut dezvolta atât de repede dacă în regiunea satului Kimri, de pildă, nu s-ar fi format de-a lungul veacurilor muncitori iscusiți, care acum au început să se strămute etc. De aceea, printre altele, o foarte mare însemnătate prezintă faptul că manufactura a creat o serie întreagă de regiuni mari care s-au specializat într-o anumită producție și au format un mare număr de muncitori iscusiți ***.

Diviziunea muncii în manufactura capitalistă duce la degerarea și schilodirea muncitorului, inclusiv a „meșteșugarului“ care efectuează operații parțiale. Apar virtuoși și schilozi, victime ale diviziunii muncii ; primii – ca unități foarte rare, care stîrnesc uimirea cercetătorilor **** ; ceilalți – ca apariție în proporție de masă a unor „meșteșugari“ cu pieptul slab, cu miinile excesiv de dezvoltate, cu „spatele gheboșat într-o parte“ ***** etc. etc.

* Ib., III, 63.

** În 1890 – 514 muncitori, o producție în valoare de 600.000 de ruble ; în 1894/95 – 845 de muncitori, o producție în valoare de 1.288.000 de ruble.

*** Acest fenomen este foarte bine caracterizat prin termenul : „meserii cu ridicata“. „Începînd din secolul al XVII-lea – citim la Korsak –, meșteșugurile de la sate au început să se dezvolte în mod vizibil : sate întregi, mai ales cele din împrejurimile Moscovei, care sînt situate de-a lungul drumurilor importante, au început să se ocupe cu exercitarea unei singure meserii oarecare ; locuitorii din aceste sate au devenit unii pielari, alții țesători, iar alții vonsitori, căruțari, fierari etc. Către sfîrșitul secolului trecut, aceste meserii cu ridicata, cum le spun unii, au luat o foarte mare dezvoltare în Rusia“ (l.c., 119–121).

**** Ne limităm la două exemple : renumitul Hvorov din Pavlovo făcea dintr-un zolotnik (circa 4,25 gr. – *Nota trad.*) 24 de lacăte ; unele piese ale acestor lacăte aveau mărimea unei gămălii de ac (Labzin, l.c., 44). Un mester de iucării din gubernia Moscova s-a ocupat aproape toată viața lui cu finisarea cailor de ham, și a ajuns pînă într-acolo că finisa într-o zi pînă la 400 de bucăți („Culegere de date statistice cu privire la gubernia Moscova“, vol. VI, partea a II-a, pag. 38–39).

***** Astfel caracterizează d-l Grigoriev pe meșteșugarii din Pavlovo. „Am avut prilejul să întîlnesc pe unul dintre acești muncitori, care lucrează de șase ani la aceeași menghină și care cu piciorul său stîng, desculț, a făcut în podea o adîncitură care trece de jumătatea grosimii scîndurii de dușumea : el spunea cu o ironie amară că patronul intenționează să-l dea afară atunci cînd piciorul său va străpunge scîndura de tot“ (op. cit., pag. 108–109).

IV. DIVIZIUNEA TERITORIALĂ A MUNCII
ȘI SEPARAREA AGRICULTURII DE INDUSTRIE

În legătură directă cu diviziunea muncii în general se află, după cum am observat deja, diviziunea teritorială a muncii, specializarea diferitelor regiuni în producția unui singur produs, uneori a unui singur fel de produs și chiar a unei anumite părți din produs. Precumpănirea producției manuale, existența unui mare număr de mici stabilimente, menținerea legăturii producătorului cu pământul, faptul că meșterul este ținut de o anumită specialitate, — toate acestea determină inevitabil închistarea diferitelor districte industriale ale manufacturii; uneori această închistare locală ajunge pînă la o ruptură totală de restul lumii *, cu care au de-a face numai negustorii-patroni.

În tirada de mai jos, d-l Harizomenov subapreciază însemnătatea diviziunii teritoriale a muncii: „Din cauza marilor distanțe dintre diferitele regiuni ale imperiului, condițiile naturale se deosebesc foarte mult: o localitate este bogată în păduri și animale sălbatice, alta are vite multe, iar alta este bogată în argilă sau fier. Aceste însușiri naturale au determinat și caracterul producției. Marile distanțe și starea proastă a căilor de comunicație au făcut ca transportul materiilor prime să fie cu neputință sau extrem de scump. Din această cauză, diferitele meșteșuguri trebuiau în mod necesar să se concentreze în regiunile unde materiile prime se găseau la îndemînă din abundență. Tocmai de aici provine trăsătura caracteristică a industriei noastre — specializarea producției de mărfuri pe regiuni vaste și compacte“ („Juridiceski Vestnik“, l. c., pag. 440).

Diviziunea teritorială a muncii constituie trăsătura caracteristică nu a industriei noastre, ci a manufacturii (atît în Rusia cît și în alte țări); mica producție meșteșugărească n-a cuprins regiuni atît de vaste; fabrica a zdruncinat închistarea industriilor meșteșugărești și a înlesnit strămutarea stabilimentelor și a unor mase de muncitori pe alte meleaguri. Manufactura nu numai că creează regiuni compacte, dar introduce chiar specializarea în cadrul acestor regiuni (diviziunea muncii pe feluri

* Producția de blănuri de veveriță din jud. Kargopol, producția de linguri din Semenov.

de marfă). Existența materiilor prime în localitatea respectivă nu este cîtuși de puțin obligatorie pentru manufactură, și este puțin probabil ca acesta să fie un fenomen curent, deoarece manufactura presupune relații comerciale destul de întinse*.

În legătură cu trăsăturile manufacturii descrise mai sus este și împrejurarea că acestui stadiu de evoluție capitalistă îi este proprie o formă deosebită de separare a agriculturii de industrie. Acum cel mai tipic reprezentant al celor care au îndetănit în afara gospodăriei agricole nu mai este țăranul, ci „muncitorul de fabrică“, care nu se mai ocupă cu agricultura (la celălalt pol – negustorul și patronul de atelier). În majoritatea cazurilor (după cum am văzut mai sus), centrele producției organizate după tipul manufacturii sînt neagricole: fie că sînt orașe, fie (mult mai des) sate ai căror locuitori aproape că nu se ocupă cu agricultura și care trebuie să fie considerate ca localități cu caracter comercial și industrial. Separarea industriei de agricultură are aici rădăcini adînci, care rezidă atît în tehnica manufacturii cît și în structura ei economică și în particularitățile modului de viață (sau ale nivelului de cultură) al lucrătorilor. Tehnica manufacturii țintuiește pe muncitor de o singură specialitate, ceea ce, pe de o parte, face ca acesta să devină inapt pentru agricultură (debil etc.), iar pe de altă parte necesită o experiență neîntreruptă și îndelungată în meserie. Structura economică a manufacturii se caracterizează printr-o diferențiere a producătorilor mult mai adîncă decît în micul meșteșug, – iar noi am văzut că în micul meșteșug, paralel cu descompunerea meșteșugului, se produce și descompunerea agriculturii. Dată fiind pauperizarea totală a maselor de producători – condiție și consecință a manufacturii –, aceasta nu-și poate recruta muncitorii din rîndul țărănilor cît de cît cuprinși. Particularitățile culturale determinate de manufactură sînt: în primul rînd, existența de foarte multă vreme (uneori seculară) a meșteșugului, care pune o amprentă deosebită asupra populației; în al doilea rînd, nivelul de trai mai ridicat al

* În producția de țesături, în industriile meșteșugărești din Pavlovo și Gjel, în pielăriile din Perm etc. se prelucrează materiile prime aduse din alte părți (adică nu de proveniență locală) (comp. „Studii“, pag. 122–124). (Vezi V. I. Lentin, Opere complete, vol. 2, Editura politică, 1960, ediția a doua. pag. 321–324. — Nota red.).

populației *. Despre această din urmă împrejurare vom vorbi îndată mai amănunțit, dar mai întâi vom observa că manufactura nu efectuează o separare totală a industriei de agricultură. În condițiile tehnicii manuale, marile stabilimente nu pot înlătura cu desăvârșire pe cele mici, mai ales dacă micii meșteșugari prelungesc ziua de lucru și reduc nivelul nevoilor lor : în aceste condiții, manufactura, după cum am văzut, chiar contribuie la dezvoltarea micului meșteșug. De aceea este firesc ca în jurul centrului neagricol de manufactură să existe în majoritatea cazurilor un întreg district format din localități agricole, ai căror locuitori de asemenea se îndeletnicesc cu meșteșugul. Prin urmare și sub acest raport se manifestă în mod concret caracterul tranzitoriu — între mica producție manuală și fabrică — al manufacturii. Dacă perioada manufacturieră a capitalismului n-a putut efectua o separare completă a muncitorilor industriali de agricultură ** nici chiar în Apus, atunci în Rusia, dată fiind menținerea multor instituții care leagă pe țaran de pământ, această separare nu putea să nu întârzie. De aceea, repetăm, cel mai tipic pentru manufactura capitalistă din Rusia este centrul neagricol, care atrage spre sine populația din satele înconjurătoare — ai căror locuitori sînt pe jumătate agricultori, pe jumătate întreprinzători sau muncitori — și care domină aceste sate.

Deosebit de remarcabil e, totodată, faptul că în aceste centre neagricole nivelul cultural al populației este mai ridicat. Un procent mai mare de știutori de carte, un nivel de trai mai ridicat și un nivel mai înalt al necesităților, separarea netă de „satul natal“ „cenușiu“, — acestea sînt trăsăturile distinctive

* În lucrarea sa „Studii asupra industriei meșteșugărești“, d-l V. V. ne încredințează că la „noi... sînt foarte puține locuri cu meșteșuguri dezvoltate în care populația să fi abandonat complet agricultura“ (36) — am arătat mai sus că numărul lor este, dimpotrivă, foarte mare — și că „slabele manifestări ale diviziunii muncii pe care le observăm în țara noastră trebuie să fie atribuite nu atît virulenței progresului industrial, cît dimensiunilor neschimbate ale pămînturilor țărănești...“ (40). Împrejurarea că aceste „colțuri cu industrii meșteșugărești dezvoltate“ se deosebesc printr-o structură deosebită a tehnicii, economiei și culturii, că ele vădesc un anumit stadiu de dezvoltare al capitalismului, d-l V. V. nu o observă. Important este că „satele industriale“ au primit în cea mai mare parte un „lot mai mic“ (39) — (în 1861, cînd meșteșugurile lor existau de zeci și uneori chiar de sute de ani !) — și, firește, dacă la mijloc n-ar fi această neglijență a autorităților, n-ar fi existat nici capitalismul.

** „Das Kapital“, I², 779—780 141.

obișnuite ale locuitorilor din centrele de acest fel *. Se înțelege ce uriașă importanță are faptul acesta, care dovedește în mod concret rolul istoric progresist al capitalismului, și încă al unui capitalism pur „popular“, despre care chiar și cel mai inveterat narodnic cu greu s-ar hotărî să spună că este „artificial“, deoarece marea majoritate a centrelor descrise sînt calificate de obicei ca centre de industrie „meșteșugărească“ ! Caracterul tranzitoriu al manufacturii se vedește și aici, deoarece aceasta nu face decît să înceapă transformarea fizionomiei morale a populației, dar de desăvîrșit o desăvîrșește numai marea industrie mecanizată.

V. STRUCTURA ECONOMICĂ A MANUFACTURII

În toate meșteșugurile examinate de noi, organizate după tipul manufacturii, masa covîrșitoare a muncitorilor este dependentă față de capital, subordonată lui și primește numai salariu, fără a dispune nici de materii prime, nici de produsul fabricat. În fond, majoritatea covîrșitoare a muncitorilor din aceste „meșteșuguri“ sînt *muncitorii salariați*, cu toate că în manufactură aceste relații nu ating niciodată puritatea și formele precise care sînt proprii fabricii. În manufactură, capitalul in-

* Importanța acestui fapt ne obligă să completăm cu cele ce urmează datele citate în § II. Localitatea Buturlinovka din județul Bobrov, gubernia Voronej, este unul dintre centrele producției de piele. Aici, din cele 3.681 de gospodării, 2.383 nu se ocupă cu agricultura. Numărul locuitorilor trece de 21.000. Gospodăriile cu știutori de carte reprezintă 53% față de 38% pe județ (culegerea de statistici ale zemstvelor cu privire la județul Bobrov). Slobozia Pokrovskaja și satul Balakovo din gubernia Samara au fiecare peste 15.000 de locuitori, printre care deosebit de mulți veniți din alte părți. Locuitorii fără gospodărie agricolă formează 50% și 42%. Procentul știutorilor de carte trece de nivelul mijlociu. Statistica arată că în general localitățile cu industrii meșteșugărești și comerț dezvoltat se deosebesc printr-un procent mai mare de știutori de carte și prin „aparitia în masă a gospodăriilor care nu-și cultivă pămîntul“ (culegerile de statistici ale zemstvelor cu privire la județele Novouzensk și Nikolaeov). — Cu privire la nivelul cultural mai ridicat al „meșteșugarilor“, comp. și „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești“, III, pag. 42 ; VII, pag. 914 ; Smirnov, l.c., pag. 59 ; Grigoriev, l.c., pag. 106 și urm. : Annenski, l.c., pag. 61 ; „Culegerea din Nijni-Novgorod“, vol. II, pag. 223—239 ; „Raportul și studiul“, II, pag. 243 ; III, 151. Apoi „Meșteșugurile din gubernia Vladimir“, III, pag. 109 — redarea identică a discuției pe care d-l Harizomenov a avut-o cu căruțașul său — un țesător de mătase. Acest țesător, care ataca cu asprime și violență viața „amărită“ a țăranilor, nivelul scăzut al necesităților lor și înapoierea lor etc., a încheiat cu exclamația : „Zău, dacă stai să te gîndești, la ce mai trăiesc oamenii ăștia !“ De mult s-a observat că țăranul rus este sărac îndeosebi prin lipsa conștiinței sărăciei sale. Despre muncitorul din manufacturile capitaliste (fără a mai vorbi despre muncitorul de fabrică) trebuie să spunem că, în această privință, el este un om relativ foarte bogat.

dustrial se împletește în cele mai variate forme cu capitalul comercial, iar dependența muncitorului față de capitalist ia o mulțime de forme și nuanțe, începînd de la munca salariată într-un atelier străin, continuînd cu munca la domiciliu pentru „patron“ și terminînd cu starea de dependență în ceea ce privește aprovizionarea cu materii prime sau desfacerea produsului. În condițiile manufacturii, pe lângă masa muncitorilor dependenți continuă să se mențină întotdeauna un număr mai mult sau mai puțin însemnat de producători cvasiindependenți. Dar toate aceste forme variate de dependență nu fac decît să mascheze trăsătura fundamentală a manufacturii, și anume că aici sciziunea dintre oamenii muncii și capital se manifestă în toată puterea. În momentul eliberării țăranilor, în marile centre manufacturiere de la noi această scindare era deja consfințită prin faptul că ea se transmitea de multă vreme de la o generație la alta. În toate „meșteșugurile“ examinate mai sus găsim, pe de o parte, masa populației dependentă de persoanele din clasa avută și care nu are în afară de muncă nici un fel de mijloace de a-și câștiga existența, iar pe de altă parte o minoritate restrînsă de întreprinzători înstăriți, care dețin în mîna lor (într-o formă sau alta) aproape întreaga producție a regiunii. Acesta este faptul esențial care imprimă manufacturii noastre un accentuat caracter capitalist, spre deosebire de stadiul precedent. Dependența față de capital și munca salariată existau și atunci, dar ele nu aveau încă o formă precisă, nu cuprindeau încă masa producătorilor, masa populației și nu provocaseră o sciziune între diferitele grupuri de persoane care luau parte la producție. Producția însăși mai păstra în stadiul precedent proporții mici – deosebirea dintre patron și muncitor fiind relativ mică –, capitaliști mari (care întotdeauna se află în fruntea manufacturii) aproape nu existau, nu existau nici muncitori parțiali, legați de o singură operație și care să fie astfel înlănțuiți și de capital, care unește toate aceste operații parțiale într-un mecanism de producție unic.

Iată mărturia unui vechi scriitor, mărturie care confirmă în chip pregnant această caracterizare a datelor citate de noi mai sus : „În satul Kimri, ca și în celelalte așa-zise sate bogate din Rusia, ca de pildă în Pavlovo, jumătate din populație este formată din cerșetori, care trăiesc numai din mila

oamenilor... Dacă un muncitor se îmbolnăvește și dacă mai este și singur, el riscă să rămână în săptămâna următoare fără o bucată de piine” *.

Prin urmare, încă în deceniul al 7-lea s-a vădit pe deplin trăsătura fundamentală a structurii economice a manufacturii noastre : opoziția dintre „bogăția” unei serii întregi de „sate” „vestite” și proletarizarea totală a majorității covârșitoare a „meșteșugarilor”. Legată de această trăsătură este și împrejurarea că cei mai tipici muncitori din manufacturi (anume muncitorii care au rupt-o complet sau aproape complet cu agricultura) sînt atrași către stadiul următor al capitalismului, și nu către stadiul anterior ; ei se află mai aproape de muncitorul din marea industrie mecanizată decît de țaran. Datele citate mai sus cu privire la nivelul cultural al meșteșugarilor dovedesc acest fapt în mod concret. Dar această afirmație nu poate fi extinsă asupra întregii mase a muncitorilor din manufacturi. Menținerea unui mare număr de mici stabilimente și de mici patroni, păstrarea legăturii cu pămîntul și dezvoltarea extrem de largă a muncii la domiciliu, – toate acestea fac ca foarte mulți „meșteșugari” din manufactură să se simtă încă atrași spre țărănime, să năzuiască a se transforma într-un mic patron, să năzuiască spre trecut, și nu spre viitor **, să nutrească tot felul de iluzii cu privire la posibilitatea de a se transforma într-un patron de sine stătător *** (printr-o extremă încordare în muncă, prin economii și abilitate). Iată o apreciere cum nu se poate mai justă a acestor iluzii mic-burgeze, apreciere făcută de un cercetător al „industriilor meșteșugărești” din gubernia Vladimir :

„Victoria definitivă a marii industrii asupra industriei mici, reunirea între zidurile unei singure fabrici de mătase a muncitorilor risipiți prin numeroase svetelki, nu este decît o chestiune de timp, și cu cît va veni mai repede această victorie, cu atît va fi mai bine pentru țesători.

* N. Ovseannikov. „Regiunea de pe cursul superior al Volgăi și țirgul din Nijni-Novgorod”. Articol apărut în „Culegere din Nijni-Novgorod”, vol. II (Nijni-Novgorod. 1889). Autorul se bazează pe date din 1865 referitoare la satul Kimri. Autorul însoțește descrierea țirgului de o caracterizare a relațiilor social-economice existente în meșteșugurile reprezentate la țirg.

** Intocmai ca ideologiei lor narodnici.

*** O astfel de transformare în perioada manufacturieră este încă posibilă. pentru unii eroi izolați care tind să devină de sine stătători (în genul lui Dujkin din „Schite din Pavlovo” de V. Korolenko), dar, bineînțeles, nu pentru masa nevoiașă a muncitorilor parțiali.

Structura actuală a industriei mătăsurilor se caracterizează prin instabilitatea și caracterul imprecis al categoriilor economice, prin lupta dintre marea producție, pe de o parte, și mica producție și agricultura, pe de altă parte. Această luptă atrage pe micul patron și pe țesător în învâlmășagul unei stări de agitație, fără să le dea nimic, dar rupându-i de agricultura, făcându-i să intre în datorii și lovindu-i cu toată puterea în perioada de stagnare. Concentrarea producției nu va scădea salariul țesătorului, dar ea va face să devină de prisos metoda de a atrage pe muncitori prin făgăduieli, cu băutura sau prin arvune care nu corespund venitului lor anual. O dată cu slăbirea concurenței, fabricanții pierd interesul de a cheltui sume importante pentru a-l vîrî pe țesător în datorii. Apoi, marea producție creează între interesele fabricantului și cele ale muncitorilor, între bogăția unuia și mizeria celuilalt un contrast atît de pronunțat, încît țesătorul nu mai poate aspira să devină el însuși un fabricant. Mica producție nu dă țesătorului mai mult decît îi dă marea producție, dar ea nu are un caracter atît de stabil ca aceasta din urmă, și de aceea ea îl pervertește mai profund pe muncitor. În fața țesătorului-meșteșugar se conturează un fel de perspective false : el așteaptă momentul care-i va permite să-și instaleze un *război de țesut propriu*. Pentru a-și realiza acest vis, el muncește din răspuțeri, se înglodează în datorii, fură, minte, începe să vadă în tovarășii săi de lucru nu tovarășii de suferință, ci dușmani, concurenți la același jalnic război de țesut care se profilează într-un viitor îndepărtat. Micul meșteșugar nu-și dă seama de mizeria sa economică ; el caută să intre în grațiile scupșicilor și fabricanților și ascunde tovarășilor săi locul și condițiile de achiziționare a materiilor prime și desfacerii produsului. Închipuindu-și că este un mic patron de sine stătător, el devine de bună voie o unealtă jalnică, o jucărie în mîna marilor negustori. El nu s-a ridicat încă bine din noroi, instalînd 3 sau 4 războaie de țesut, și iată-l că și începe să vorbească de situația grea a patronului, de lenea și beția țesătorilor, de necesitatea de a-l asigura pe fabricant împotriva riscului de a pierde sumele date pe datorie. Micul patron reprezintă tipul curent al slugărniceii în industrie, așa cum în vremurile bune de altă dată logofătul și chelarul erau întruchiparea vie a slugărniceii feudale. Cînd producătorul nu este cu totul lipsit de unelte de producție și cînd i se oferă posibilitatea de a deveni întreprinzător de sine stătător, cînd prăpastia economică dintre scupșic și țesător este astupată de către fabricanți, mici patroni și meșterași, care domină și exploatează categoriile economice inferioare și care, la rîndul lor, sînt exploatați de categoriile superioare, atunci conștiința socială a muncitorilor este adormită și imaginația lor pervertită de ficțiuni. Acolo unde trebuie să fie solidaritate apare concurența, iar interesele grupurilor economice care în fond sînt ostile se unesc. Fără a se limita numai la exploatarea economică, structura actuală a producției de mătase își găsește agenți în rîndurile celor exploatați, lăsînd pe seama lor sarcina de a adormi conștiința muncitorilor și de a perverti inimile lor" („Meșteșugurile din gubernia Vladimir“, partea a III-a, pag. 124-126),

VI. CAPITALUL COMERCIAL ȘI CAPITALUL INDUSTRIAL
ÎN MANUFACTURĂ. „SCUȘCICUL“ ȘI „FABRICANTUL“

Din datele citate mai sus se vede că, pe această treaptă de dezvoltare a capitalismului, paralel cu marile ateliere capitaliste, întâlnim întotdeauna un număr foarte însemnat de stabilimente mici ; din punct de vedere numeric, acestea din urmă de obicei chiar precumpănesc, avînd însă un rol cu totul subordonat în ceea ce privește valoarea globală a producției. Această menținere (și, după cum am văzut mai sus, chiar dezvoltare) a micilor stabilimente în cadrul manufacturii este un fenomen întru totul firesc. În condițiile producției manuale, marile stabilimente nu au o superioritate hotărîtoare față de cele mici ; diviziunea muncii, creînd operații parțiale dintre cele mai simple, înlesnește apariția atelierelor mici. De aceea, pentru manufactura capitalistă este *tipic* tocmai un număr restrîns de stabilimente relativ mari alături de un număr considerabil de stabilimente mici. Există oare o legătură oarecare între unele și celelalte ? Datele analizate mai sus nu lasă nici o îndoială asupra faptului că între ele există o legătură foarte strînsă, că marile stabilimente răsar tocmai din cele mici, că micile stabilimente nu sînt adesea decît secții externe ale manufacturii ; în marea majoritate a cazurilor, legătura dintre unele și celelalte este realizată de capitalul comercial, care aparține marilor întreprinzători și care își subordonează pe cei mici. Patronul unui mare atelier *trebuie* să practice pe scară largă achiziționarea de materii prime și desfacerea produselor ; cu cît volumul comerțului său va fi mai mare, cu atît vor fi mai reduse (socotite la unitatea de produs) cheltuielile pentru achiziționarea și vînzarea mărfii, pentru sortarea, depozitarea ei etc. etc. ; în felul acesta apare revînzarea cu amănuntul către micii patroni a materiilor prime, cumpărarea produselor lor, pe care patronul atelierului manufacturier le revinde ca produse proprii *. Dacă

* La cele expuse mai sus adăugăm încă un exemplu. În producția de mobile din gubernia Moscova (date pe 1876, luate din cartea d-lui Isaev), cei mai mari producători de mobilă sînt Zeninii, care au introdus fabricarea mobilei scumpe și „au format generații întregi de meseriași iscusiți“. În 1845 ei au înființat o fabrică de cherestea proprie (în 1894/95 — 12.000 de ruble, 14 muncitori, o mașină cu aburi). Trebuie notat că în total producția de mobilă cuprindea 708 stabilimente, 1.979 de muncitori, dintre care 836, adică 42,7%, muncitori salariați ; valoarea producției era de 459.000 de ruble. La începutul deceniului al 7-lea,

aceste operații de vânzare a materiilor prime și de cumpărare a produselor se îmbină (așa cum se întâmplă adesea) cu aservirea și cămătăria, dacă micul patron ia materii prime pe datorie și își plătește datoria cu produse, proprietarul marilor ateliere manufacturiere obține la capitalul său un profit atât de ridicat, cum n-ar fi putut obține niciodată pe seama unor muncitori salariați. Diviziunea muncii dă un nou imbold dezvoltării acestor relații de dependență a micilor patroni față de cei mari : aceștia din urmă fie că dau materii prime spre a fi prelucrate la domiciliu (sau în vederea efectuării unor anumite operații parțiale), fie că cumpără de la „meșteșugari“ o parte din produs, anumite feluri de produs etc. Într-un cuvânt, *cea mai strinsă și indisolubilă legătură dintre capitalul comercial și capitalul industrial* este una dintre cele mai caracteristice particularități ale manufacturii. Aici „scușcicul“ se confundă aproape întotdeauna cu proprietarul manufacturilor („fabricantul“, după expresia curentă, greșită, care denumește „fabrică“ orice atelier mai mult sau mai puțin mare). De aceea, în marea majoritate a cazurilor, datele privitoare la producția marilor stabilimente *nu ne dau încă nici o idee* despre importanța reală a acestora în „industriile meșteșugărești“ * de la noi, deoarece patronii acestor stabilimente dispun nu numai de munca muncitorilor din stabilimentele lor, dar și de munca unui mare număr de muncitori la domiciliu și chiar (de facto) de munca unui mare număr de mici patroni cvasiindependenți,

Zeninii încep să achiziționeze materii prime cu ridicata la Nijni-Novgorod ; ei cumpără cu vagoanele scinduri cioplite, plătind cu câte 13 ruble suta de scinduri și vânzând-o micilor meșteșugari cu 18—20 de ruble. În 7 sate (în care există 116 lucrători), majoritatea vînd mobilă lui Zenin, care are la Moscova un depozit de mobilă și placaj cu un rulaj de circa 40.000 de ruble (depozitul a fost înființat în 1874). Pentru Zenin lucrează circa 20 de meșteșugari care n-au muncitori salariați.

* Iată un exemplu care ilustrează cele spuse în text. În satul Neghino, județul Trubcevsck, gubernia Orel, există o uleiiniță cu 8 muncitori și cu o producție în valoare de 2.000 de ruble („Indicatorul“ pe 1890). În aparență, această fabricuță arată că rolul capitalului în producția locală de ulei este foarte mic. Dar slaba dezvoltare a capitalului industrial nu înseamnă decât că capitalul comercial și capitalul cămătăresc sînt puternic dezvoltate. Din culegerea de statistici ale zemstvelor aflăm despre această localitate că din 186 de gospodării 160 sînt complet aservite fabricantului local, care plătește pentru ele pînă și toate dările, le împrumută *toate ce le sînt necesare* (și aceasta mulți ani de-a rîndul), primind în contul datoriei cîneapă la preț redus. În aceeași stare de aservire se află un mare număr de țărani din gubernia Orel. În asemenea condiții nu putem oare bucura de faptul că capitalul industrial este slab dezvoltat ?

față de care ei au rolul de „scupșcici“ *. Datele privitoare la manufactura din Rusia confirmă astfel într-un mod deosebit de pregnant legea stabilită de autorul „Capitalului“ potrivit căreia gradul de dezvoltare a capitalului comercial este invers proporțional cu gradul de dezvoltare a capitalului industrial¹⁴². Și, într-adevăr, toate ramurile de producție descrise în § II pot fi caracterizate în felul următor : cu cât în aceste ramuri sînt mai puține ateliere mari, cu atît este mai puternic dezvoltată „cumpărarea“ produselor de către scupșcici, și invers ; se schimbă numai forma capitalului care domină și într-un caz și în celălalt și care pune pe meșteșugarul „de sine stătător“ într-o situație care este adesea incomparabil mai proastă decît situația muncitorului salariat.

Greșeala fundamentală a teoriei economice narodnice constă tocmai în faptul că ea ignorează sau estompează legătura dintre marile stabilimente și stabilimentele mici, de o parte, și între capitalul comercial și capitalul industrial, de altă parte. „Fabricantul din regiunea Pavlovo nu este altceva decît un scupșcic de un tip mai complex“ – spune d-l Grigoriev (l.c., pag. 119). Acest lucru este valabil nu numai în ceea ce privește Pavlovo, dar și în ceea ce privește majoritatea meșteșugurilor organizate după tipul manufacturii capitaliste ; valabilă este și teza inversă : scupșcicul în manufactură este un „fabricant“ de un tip complex ; aceasta constituie, printre altele, una dintre trăsăturile distinctive esențiale ale scupșcicului din manufactură, spre deosebire de scupșcicul din micul meșteșug țărănesc. Dar a vedea în faptul că există o legătură între „scupșcic“ și „fabricant“ un argument în favoarea micii producții (cum cred d-l Grigoriev și mulți alți narodnici) înseamnă a trage o concluzie cu totul arbitrară, violînd faptele de dragul unei idei preconcepuate. O serie întregă de date dovedesc, după cum am văzut, că îmbinarea capitalului comercial cu capitalul industrial înrăutățește într-o foarte mare măsură situația producătorului direct în comparație cu situația muncitorului salariat, îi pre-

* De aceea ne putem imagina cum va arăta descrierea structurii economice a unor astfel de „industrii meșteșugărești“, dacă se va face abstracție de proprietarii de mari manufacturi (ei doar nu reprezintă industria meșteșugărească, ci marea industrie mecanizată !), iar „scupșcicii“ vor fi prezentați ca un fenomen „în fond cu totul de prisos și provocat numai de lipsa de organizare a desfacerii produselor“ (d-l V. V. „Studii asupra industriei meșteșugărești“, 150) !

lungeste ziua de lucru, îi reduce câștigurile și frânează dezvoltarea economică și culturală.

VII. MUNCA CAPITALISTĂ LA DOMICILIU CA ANEXA A MANUFACTURII

Munca capitalistă la domiciliu, adică prelucrarea la domiciliu a materiei prime primite de la întreprinzător cu plata în acord, se întâlnește, așa cum s-a arătat în capitolul precedent, și în micul meșteșug țărănesc. Mai jos vom vedea că ea există de asemenea (și în proporții largi) alături de fabrică, adică alături de marea industrie mecanizată. Așadar, munca capitalistă la domiciliu există în toate stadiile de dezvoltare a capitalismului în industrie, dar cel mai mult ea este caracteristică pentru manufactură. Atît micul meșteșug țărănesc cît și marea industrie mecanizată se dispensează foarte ușor de munca la domiciliu, pe cînd perioada manufacturieră de dezvoltare a capitalismului, căreia îi sînt proprii menținerea legăturii muncitorului cu pămîntul, precum și abundența de mici stabilimente în jurul celor mari, este greu, aproape imposibil de conceput fără munca la domiciliu *. Și, într-adevăr, datele privind Rusia dovedesc, așa cum am văzut, că în producția organizată după tipul manufacturii capitaliste munca la domiciliu este practică pe o scară deosebit de largă. Iată de ce socotim că cel mai nimerit este să examinăm tocmai în capitolul de față particularitățile caracteristice ale muncii capitaliste la domiciliu, deși unele din exemplele citate mai jos nu pot fi aplicate special manufacturii.

Vom remarca, în primul rînd, abundența de intermediari între capitalist și muncitor în condițiile muncii la domiciliu. Marele întreprinzător nu poate să distribuie personal material la sute și mii de muncitori, care sînt risipiți uneori în diferite localități; este necesară existența intermediarilor (în unele cazuri, chiar a unei ierarhii de intermediari), care iau material în cantități mari și îl împart la lucru în cantități mici. Rezultă

* După cum se știe, și în Europa occidentală perioada manufacturieră a capitalismului se distinge printr-o largă dezvoltare a muncii la domiciliu, de pildă în producția de țesături. Este interesant de arătat că, descriind — ca un exemplu clasic de manufactură — ceasornicăria, Marx arată că cadranul, arcul și cutia ceasornicului nu sînt confecționate decît arareori în cadrul atelierului manufacturier propriu-zis, că în general muncitorul parțial lucrează adesea la domiciliu („Das Kapital“, I, 2-te Aufl., S. 353—354) ¹².

un adevărat sweating system, un sistem de extenuare, sistemul celei mai crîncene exploatare : „meșterășul“, care se apropie de muncitor (sau „svetelocinik“-ul sau „negustoreasa“ din producția de dantele etc. etc.), știe să profite chiar și de cazurile de nevoie deosebită ale acestui muncitor și născocoște fel de fel de metode de exploatare, care ar fi de neconceput într-un stabiliment mare și care înlătură cu desăvîrșire posibilitatea oricărui control și a oricărei supravegheri *.

Alături de sweating system și, de bună seamă, ca una dintre formele lui trebuie să fie pus truck-systemul, adică plata în alimente, care este interzisă în fabrici și care continuă să domine în industria meșteșugărească, mai ales în cazul muncii la domiciliu. Mai sus, cu prilejul descrierii diferitelor industrii meșteșugărești, am dat exemple care ilustrează acest fenomen răspîndit.

Mai departe, munca capitalistă la domiciliu implică în mod inevitabil condiții de muncă extrem de neigienice. Mizeria totală a muncitorului, imposibilitatea totală de a reglementa prin oarecare reguli condițiile de muncă, faptul că aceeași încăpere este și locuință, și atelier – iată condițiile care transformă locuințele muncitorilor care lucrează la domiciliu în focare de insalubritate revoltătoare și în focare de boli profesionale. În marile stabilimente, tot mai este posibilă lupta împotriva unor astfel de fenomene, pe cînd munca la domiciliu constituie în această privință cea mai „liberală“ formă de exploatare capitalistă.

Durata excesivă a zilei de lucru – iată unul dintre atribuțiile necesare ale muncii la domiciliu pentru capitaliști și ale micului meșteșug, în general. Mai sus am citat unele exemple care scot în evidență durata zilei de lucru în „fabrici“ în comparație cu durata zilei de lucru la „meșteșugari“.

Antrenarea în producție a femeilor și a copiilor de la o vîrstă foarte fragedă se observă aproape întotdeauna în con-

* Și de aceea, de altfel, fabrica duce lupta împotriva acestor intermediari, ca, de pildă, împotriva muncitorilor „cu bucată“, care angajează pe cont propriu ajutori. Comp. Kobeleaški : „Îndreptar pentru uzul fabricanților etc.“ Petersburg, 1897, pag. 24 și urm. Lucrările care se ocupă cu descrierea industriilor meșteșugărești abundă în fapte care dovedesc că, în condițiile muncii la domiciliu, intermediarii exploatează crîncen pe meșteșugari. Menționăm cu titlu de exemplu aprecierea generală a lui Korsak, l. c., pag. 258, descrierea industriei „meșteșugărești“ de țesături (citată mai sus), descrierea meșteșugurilor din gub. Moscova în care predomină munca femeilor („Culegere de date statistice cu privire la gubernia Moscova“, vol. VI și VII) și multe altele.

dițiile muncii la domiciliu. Spre ilustrare, cităm unele date dintr-o descriere a industriilor meșteșugărești din gubernia Moscova în care predomină munca femeilor. La depănarea firelor sînt folosite 10.004 femei ; copiii încep să lucreze de la vîrsta de 5-6 ani (!), cîștigul pe o zi este de 10 copeici, cîștigul anual - de 17 ruble. În industriile meșteșugărești în care predomină munca femeilor, ziua de lucru este în general de 18 ore. În ramura articolelor tricotate, copiii încep să lucreze de la vîrsta de 6 ani ; aici cîștigul pe o zi este de 10 copeici, cîștigul anual - de 22 de ruble. Iată bilanțul industriilor meșteșugărești în care predomină munca femeilor : muncitoare 37.514 ; copiii încep să lucreze de la 5-6 ani (în 6 meșteșuguri din 19, aceste 6 meșteșuguri cuprinzînd 32.400 de muncitoare) ; cîștigul mediu pe zi este de 13 copeici, cîștigul anual - de 26 de ruble și 20 de copeici *.

Una dintre cele mai dăunătoare laturi ale muncii capitaliste la domiciliu constă în faptul că ea duce la o scădere a nivelului necesităților muncitorului. Întreprinzătorul capătă posibilitatea de a-și alege muncitori din locuri uitate de lume, unde nivelul de trai al populației este deosebit de scăzut și unde legătura cu pămîntul permite să se lucreze aproape pe degeaba. De pildă, proprietarul unui stabiliment pentru producția de ciorapi dintr-un sat lămurește că la Moscova locuințele sînt scumpe, iar meșterițelor „trebuie să le dai... pîine albă... Pe cînd la noi oamenii lucrează în propria lor izbă, mîncîcă pîine neagră... Cum să se pună Moscova cu noi ?” ** În meșteșugul depănării firelor, nivelul extrem de scăzut al salariilor se explică prin faptul că pentru femeile și fiicele de țărani acesta nu constituie decît un cîștig auxiliar. „În felul acesta, sistemul existent în această producție coboară la un nivel imposibil salariile celor care trăiesc exclusiv din cîștigurile realizate din munca în acest meșteșug, face să scadă salariile sub minimul necesităților, sau frînează ridicarea nivelului necesităților celor care trăiesc exclusiv din munca în fabrică. Atît una cît și cea-

* Doamna Gorbunova, care a descris meșteșugurile în care predomină munca femeilor, consideră în mod greșit cîștigul mediu de 18 copeici și de 37 de ruble și 77 de copeici, operînd numai cu cifre medii în fiecare meșteșug și făcînd abstracție de faptul că în diferite meșteșuguri numărul muncitoarelor este diferit ¹⁴⁴.

** „Culegere de date statistice cu privire la gubernia Moscova”, vol. VII, partea a II-a, pag. 104.

laltă creează condiții cu totul anormale“ *. „Fabrica caută un țesător ieftin – spune d-l Harizomenov –, și pe acesta ea îl găsește în satul lui natal, departe de centrele industriale... Scăderea salariilor pe măsură ce ne îndepărtăm de centrele industriale către periferii constituie un fapt care nu poate fi pus la îndoială“ **. Prin urmare, întreprinzătorii știu să profite de minune de condițiile care rețin populația în mod artificial la sate.

O latură nu mai puțin dăunătoare a acestui sistem este starea de fărâmițare a muncitorilor care lucrează la domiciliu. Iată o caracterizare concretă a acestei laturi a problemei, făcută chiar de scupșcici : „Operațiile făcute atât de unii cât și de ceilalți“ (scupșcici mici și scupșcici mari care cumpără cuie de la fierarii din Tver) „se bazează pe aceleași principii : la ridicarea cuielelor să se plătească o parte în bani, iar o parte în fier și să aibă întotdeauna fierari care să lucreze la domiciliu, pentru a fi siguri că aceștia vor lucra pentru o plată mai mică“ ***. Aceste cuvinte conțin explicația simplă a „viabilității“ industriei noastre „meșteșugărești“ !

Starea de fărâmițare a muncitorilor care lucrează la domiciliu și numărul foarte mare al intermediarilor duc în mod firesc la o înflorire a relațiilor de aservire, la tot felul de forme de dependență personală care însoțesc de obicei relațiile „patriarhale“ din satele uitate de lume. Îndatorarea muncitorilor la patroni constituie un fenomen foarte răspândit în industriile „meșteșugărești“, în general, și în condițiile muncii la domiciliu, în special ****. Muncitorul este de obicei nu numai Lohnsklave *****, dar și Schuldklave *****. Mai sus au fost ară-

* Ibid., pag. 285.

** „Meșteșugurile din gubernia Vladimir“, III, 63. Comp. ibid., 250.

*** „Rapoarte și studii“, I, 218. Comp. ibid., 280 : declarația fabricantului Irodov că pentru el e mai avantajos să dea de lucru țesătorilor manuali care lucrează la domiciliu.

**** Exemple de îndatorare a muncitorilor față de patroni există în producția de perii din gubernia Moscova („Culegere de date statistice cu privire la gubernia Moscova“, vol. VI, partea I, pag. 32), în producția de piepteni (ibid., 261), în producția de jucării (VI, partea a II-a, 44), în producția de poleială etc. etc. În industria mătăsii, țesătorul este înglodat în datorii față de fabricant, care plătește pentru el dările și în genere „il ia pe țesător în arendă cun se ia în arendă un teren“ etc. („Meșteșugurile din gubernia Vladimir“, III, 51—55).

***** — sclav salariat. — *Nota trad.*

***** — sclav înrobît prin datorii. — *Nota trad.*

tate unele exemple care ilustrează situația în care îl pune pe muncitor „patriarhalismul“ relațiilor rurale*.

Trecînd de la caracterizarea muncii capitaliste la domiciliu la condițiile răspîndirii ei, trebuie să arătăm în primul rînd legătura dintre acest sistem și legarea țăranilor de lotul lor. Lipsa libertății de deplasare, necesitatea de a suporta uneori pagube bănești pentru a se putea descotorosi de pămînt (și anume atunci cînd sumele de plată care grevează pămîntul depășesc veniturile provenite din el, așa încît acela care dă în arendă lotul mai plătește din buzunar arendașului), închistarea feudală a obștii țărănești — toate acestea lărgesc în mod artificial domeniul folosirii muncii capitaliste la domiciliu, îl leagă în mod artificial pe țăran de aceste forme, cele mai crîncene, de exploatare. Instituțiile învechite și rînduielile agrare pe de-a-ntregul pătrunse de spiritul feudal exercită astfel o influență dintre cele mai nefaste atît asupra agriculturii cît și asupra industriei, menținînd formele de producție înapoiate din punct de vedere tehnic, care sînt legate de dezvoltarea foarte puternică a relațiilor de aservire și de dependență personală și care pun pe oamenii muncii** într-o situație dintre cele mai grele și mai lipsite de perspectivă.

Mai departe, legătura dintre munca la domiciliu pentru capitaliști și descompunerea țăranimii este, de asemenea, în afară de orice îndoială. Răspîndirea pe scară largă a muncii la domiciliu presupune două condiții: 1) existența unui proletariat sătesc numeros care să fie *nevoit* să-și vîndă forța de muncă și s-o vîndă ieftin; 2) existența unor țărani *înstăriți* care să cunoască bine condițiile locale și care să poată să-și asume rolul de agenți la împărțirea lucrului la domiciliu. Omul de încredere trimis de negustor este departe de a fi întotdeauna în măsură să îndeplinească acest rol (mai ales în meșteșugurile mai mult sau mai puțin complexe) și este problematic că ar fi

* „Bineînțeles — citim despre fierarii din gubernia Nijni-Novgorod —, și aici patronul exploatează munca muncitorului, dar o face într-o măsură mai mică (P), și chiar într-un mod oarecum patriarhal, de comun acord cu acesta (I), fără nici un fel de neînțelegeri“ („Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești“, IV, 199).

** Firește, în orice societate capitalistă va exista întotdeauna un proletariat sătesc care să consimtă să lucreze la domiciliu în condițiile cele mai mizere; dar instituțiile învechite fac să se lărgească domeniul folosirii muncii la domiciliu și îngreuiază lupta împotriva ei. Încă Korsak arăta în 1861 legătura dintre vasta răspîndire la noi a muncii la domiciliu și rînduielile agrare de la noi (l.c., 305—307).

vreodată în stare să-l îndeplinească cu „măiestria“ cu care l-ar îndeplini țăranul din partea locului — „unul dintre ai noștri“ *. Marii întreprinzători n-ar putea realiza, probabil, nici jumătate din operațiile lor în ceea ce privește împărțirea lucrului la domiciliu dacă n-ar avea la dispoziția lor o armată întregă de mici întreprinzători cărora să li se poată da marfă pe datorie sau în comision și care să se agațe cu aviditate de orice ocazie de a-și lărgi micile lor operații comerciale.

În sfârșit, este deosebit de important să arătăm însemnătatea muncii capitaliste la domiciliu în teoria populației excedentare pe care o crează capitalismul. Nimeni n-a vorbit atât de mult despre „punerea în disponibilitate“ a muncitorilor de către capitalismul din Rusia ca d-nii V.V., N.—on și ceilalți narodnici ; totuși nici unul dintre ei nu s-a ostenit să analizeze formele concrete ale „armatei de rezervă“ a muncitorilor, forme care s-au creat și se creează în Rusia de după reformă. Nimeni dintre narodnici n-a observat cel puțin amănuntul că muncitorii care lucrează la domiciliu formează la noi aproape cea mai mare parte a „armatei de rezervă“ a capitalismului **. Prin intermediul muncii la domiciliu, întreprinzătorii capătă posibilitatea să mărească neîntârziat volumul producției pînă la porțiunile dorite, fără a cheltui capitaluri importante și mult timp pentru construirea de ateliere etc. Or, această lărgire neîntârziată a producției este de foarte multe ori dictată de condițiile pieței, atunci cînd cererea sporită este urmarea înviorării unei oarecare ramuri industriale importante (de pildă a construcției de căi ferate) sau a unor împrejurări ca războiul etc. *** De

* Am văzut mai sus că marii întreprinzători, scupșcii, svetlocinicii, meșterașii sînt, totodată, și agricultori înstăriți. „Meșterașul — citim, de pildă, în descrierea țesăturilor cu fir de aur și argint din gubernia Moscova („Culegere de date statistice cu privire la gubernia Moscova“, vol. VI. partea a II-a, pag. 147) — este și el un țăran întocmai ca și țesătorul său, dar un țăran care are o casă, un cal și o vacă mai mult decît cel dîntîi și care are, poate, posibilitatea de a bea ceai împreună cu toată familia de două ori pe zi“.

** Această greșeală a narodnicilor este cu atât mai grosolană, cu cît majoritatea lor vor să se călăuzească după teoria lui Marx, care a subliniat în termenii cei mai categorici caracterul capitalist al „muncii la domiciliu din zilele noastre“ și a arătat în mod special că acești muncitori la domiciliu constituie una din formele suprapopulației relative, care este proprie capitalismului („Das Kapital“, I², S. S. 503 u. ff. ; 688 u. ff. ; cap. 23, § 4 mai ales) ¹⁴⁶.

*** Un singur exemplu. În gubernia Moscova este larg răspîndit meșteșugul croitoriei (în această gubernie, statistica zemstvelor a înregistrat în total, la sfîrșitul deceniului al 8-lea, 1.123 de croitori locali și 4.291 de croitori veniți din altă parte), mare parte din croitori lucrînd pentru negustorii de confecții din Moscova. Centrul meșteșugului croitoriei este plasa Perhușevo, județul Zvenigorod (vezi datele privitoare la croitorii din Perhușevo în anexa I la cap. V, meșteșugul nr. 38). Afacerile croitorilor din Perhușevo au mers deosebit de

aceea o altă latură a procesului pe care l-am caracterizat în capitolul al II-lea ca fiind un proces de formare a unui proletariat sătesc de milioane de oameni reprezintă, printre altele, o dezvoltare uriașă în epoca de după reformă a muncii capitaliste la domiciliu. „Dar ce s-au făcut brațele eliberate de ocupațiile gospodăriei casnice, naturale în sensul strict al cuvîntului, care deservea familia proprie și consumatorii puțin numeroși din piața învecinată? Fabricile arhipline de muncitori și *extinderea rapidă a marii producții la domiciliu* dau un răspuns limpede“ („Meșteșugurile din gubernia Vladimir“, III. Subliniat de noi). Cît de mare trebuie să fie în prezent numărul muncitorilor din Rusia pe care întreprinzătorii industriali îi utilizează la domiciliu, aceasta se va vedea din cifrele pe care le vom înfățișa în paragraful următor.

VIII. CE ESTE INDUSTRIA „MEȘTEȘUGĂREASCĂ“ ?

În cele două capitole precedente am avut de-a face mai ales cu industria căreia la noi i se spune în mod obișnuit „meșteșugărească“ ; acum putem încerca să dăm un răspuns la întrebarea formulată în titlu.

Vom începe cu unele date statistice, pentru a putea vedea care anume dintre formele de industrie analizate mai sus figurează în literatura economică în ansamblul „industriei meșteșugărești“.

În încheierea cercetării „meșteșugurilor“ țărănești întreprinse de ei, statisticienii din gubernia Moscova au făcut un bilanț al *tuturor* îndeletnicirilor neagricole. Ei au stabilit că în meșteșugurile locale (în cadrul cărora se confecționează mărfuri) lucrează 141.329 de oameni (vol. VII, partea a III-a) ; în această cifră au fost incluși însă și meseriași (parte din cizmari,

bine în timpul războiului din 1877. La comanda unor antreprenori speciali se confecționau foi de cort pentru armată ; meșterășii avînd 3 mașini de cusut și 10 zile, obțineau la aceste comenzi „foloase“ de 5—6 ruble pe zi. Zilerele primeau cîte 20 de copeici pe zi. „Se spune că în toiul muncilor se aflau la Șadrino (cel mai important sat din plasa Perhușevo) mai mult de 300 de zilere, venite din diferite sate învecinate“ („Culegere de date statistice cu privire la gubernia Moscova“, vol. VI, partea a II-a, l.c., 256). „Croitorii din Perhușevo, adică proprietarii de ateliere, au reușit să cîștige în vremea aceea atît de mult, încît aproape toți s-au aranjat de minune“ (ibid.). Aceste sute de zilere, care sînt folosite poate numai o dată la 5—10 ani la o astfel de muncă excepțională, sînt nevoite să stea mereu în așteptare, îngroșînd rîndurile armatei de rezervă a proletariatului.

geamii și mulți alții), gateriști etc. etc. Cel puțin 87.000 dintre ei sînt (după calculul făcut de noi pentru diferite meșteșuguri) muncitori care lucrează la domiciliu, primind de lucru de la capitaliști *. În 54 de meșteșuguri, cu privire la care am putut grupa datele, 17.566 de muncitori din 29.446, adică 59,65%, sînt muncitori salariați. În ceea ce privește gubernia Vladimir, am obținut următoarele rezultate (potrivit celor 5 ediții ale „Meșteșugurilor din gubernia Vladimir“): în total sînt 18.286 de lucrători în 31 de meșteșuguri; dintre aceștia, 15.447 lucrează în meșteșugurile în care domină munca capitalistă la domiciliu (inclusiv 5.504 muncitori salariați, adică salariați – ca să spunem așa – de gradul al doilea). Apoi 150 de meseriași rurali (dintre ei, 45 sînt salariați) și 2.689 de mici producători de mărfuri (dintre ei, 511 sînt salariați). Numărul total al muncitorilor folosiți de capitaliști reprezintă ($15.447 + 45 + 511 =$) 16.003, adică 87,5% **. În gubernia Kostroma (pe baza tabelelor întocmite de d-l Tillo în „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești“) există 83.633 de producători locali, dintre care 19.701 sînt muncitori forestieri (te pomenești că și ăștia sînt „meșteșugari“!), iar 29.564 sînt muncitori care lucrează la domiciliu pentru capitaliști; circa 19.954 lucrează în industrii meșteșugărești în care predomină micii producători de mărfuri și circa 14.414 sînt meseriași rurali ***. În 9 județe din gubernia Veatka există (potrivit aceluiași „Lucrări“) 60.019 producători locali; dintre ei, 9.672 sînt morari și proprietari de uleiuri; 2.032 sînt meseriași propriu-

* Reamintim că d-l Harizomenov (articolul citat mai sus) considera că, din cei 102.245 de lucrători care lucrează în 42 de meșteșuguri din gubernia Moscova, 66% lucrează în meșteșuguri în care predomină net sistemul marii producții bazat pe munca la domiciliu.

** Din păcate, nu avem posibilitatea să consultăm cea mai recentă lucrare despre industria meșteșugărească din gubernia Iaroslavl („Industria meșteșugărești“, publicație a biroului de statistică al zemstvei guberniei Iaroslavl. Iaroslavl, 1904). Judecînd după recenzia amănunțită din „Russkie Vedomosti“ (1904, nr. 248), acesta este un studiu extrem de prețios. Numărul meșteșugurilor din gubernie este evaluat la 18.000 (numărul muncitorilor de fabrică era evaluat în 1903 la 33.898). Industria meșteșugărești decad, $\frac{1}{3}$ din numărul total al întreprinderilor sînt întreprinderi cu muncitori salariați. Muncitorii salariați reprezintă $\frac{1}{4}$ din numărul total al meșteșugarilor. 15% din numărul total al meșteșugarilor lucrează în stabilimente cu 5 muncitori și mai mult. Jumătate din numărul total al meșteșugarilor lucrează pentru întreprinzători cu materialul acestora. Agricultură decade: $\frac{1}{4}$ dintre meșteșugari nu au cai și vaci; $\frac{1}{3}$ își cultivă pămîntul folosind munca salariată; $\frac{1}{3}$ nu-și cultivă pămîntul. Cîștigul meșteșugarului este de $1\frac{1}{2}$ ruble pe săptămîină! (Notă la ediția a 2-a).

*** Toate aceste cifre sînt aproximative, deoarece sursa nu oferă date precise. Printre meseriașii rurali figurează morari, fierari etc. etc.

ziși (vopsitul țesăturilor) ; 14.928 – parte meseriași, parte producători de mărfuri în rîndurile cărora predomină în foarte mare măsură munca de sine stătătoare ; 14.424 lucrează în industrii meșteșugărești care sînt în parte subordonate capitalului ; 14.875 – în industrii complet subordonate capitalului ; 4.088 – în meșteșuguri în care munca salariată precumpănește cu desăvîrșire *. După datele furnizate de „Lucrări“ cu privire la celelalte gubernii, am întocmit un tabel al meșteșugurilor despre a căror structură există date mai mult sau mai puțin amănunțite. Au rezultat 97 de industrii cu 107.957 de lucrători și cu o producție în valoare de 21.151.000 de ruble. În cadrul acestora, 70.204 lucrători lucrează în meșteșugurile în care predomină munca salariată și munca capitalistă la domiciliu (18.621.000 de ruble) ; 26.935 de lucrători lucrează în industriile în care muncitorii salariați și muncitorii folosiți de capitaliști la domiciliu nu constituie decît o minoritate (1.706.000 de ruble) ; și, în sfîrșit, 10.818 lucrători lucrează în industriile în care precumpănirea muncii de sine stătătoare este aproape generală (824.000 de ruble). După datele materialelor statistice ale zemstvelor cu privire la 7 meșteșuguri din județele Gorbатов și Semenov, gub. Nijni-Novgorod, există 16.303 meșteșugari, dintre care 4.614 lucrează pentru piață ; 8.520 lucrează „pentru întreprinzători“ și 3.169 – în calitate de muncitori salariați ; adică 11.689 de muncitori lucrează în condițiile unor relații capitaliste. Potrivit datelor recensămîntului meșteșugurilor din 1894/95 în gubernia Perm, din 26.000 de meșteșugari, 6.500 (25%) sînt muncitori salariați și 5.200 (20%) lucrează pentru scupșcici, adică 45% din muncitori sînt folosiți în mod capitalist **.

Oricît de fragmentare sînt aceste date (alte date nu am avut la dispoziție), ele arată totuși în mod limpede că, în linii generale, în categoria „meșteșugarilor“ este inclus *un mare număr de muncitori folosiți în mod capitalist*. De pildă, numărul celor care lucrează la domiciliu pentru capitaliști se

* Vezi nota cu *** de la pag. 439. — *Nota trad.*

** Vezi „Studii“, pag. 181—182. În categoria „meșteșugarilor“ au fost incluși aici și meseriași (25%). Dacă exceptăm pe meseriași, reiese că 29,3% sînt muncitori salariați și 29,5% muncitori care lucrează pentru scupșcici (pag. 122), adică 58,8% din muncitori lucrează în condițiile unor relații capitaliste. (Vezi V. I. Lenin, Opere complete, vol. 2, Editura politică, 1960, ediția a doua, pag. 395—396 și 321. — *Nota red.*)

ridică (potrivit datelor citate mai sus) *la peste 200.000 de oameni*. Aceasta numai în vreo 50–60 de județe, din care nu toate au fost cercetate într-un mod cît de cît complet. În întreaga Rusie numărul acestor muncitori este, probabil, de două milioane *. Dacă la aceștia mai adăugăm și muncitorii salariați care lucrează la „meșteșugari” – numărul acestor muncitori salariați, după cum se vede din datele citate mai sus, nu este de loc atît de mic cum se crede uneori la noi –, atunci trebuie să admitem că cifra de 2.000.000 de muncitori meșteșugari, folosiți în mod capitalist în afara zidurilor așa-ziselor „fabrici și uzine”, este mai curînd o cifră minimă **.

La întrebarea : „ce este industria meșteșugărească ?”, datele expuse în ultimele două capitole ne obligă să răspundem că industria meșteșugărească este o noțiune cu totul nesusceptibilă de un studiu științific, noțiune în care sînt incluse de obicei tot felul de forme de producție, începînd cu industriile casnice și meseriile și terminînd cu munca salariată în manufacturile foarte mari ***. Această manieră de a amesteca cele mai eterogene tipuri de organizare economică, manieră care predomină într-un mare număr de lucrări ce se ocupă cu descrierea

* De pildă, în industria de confecții, munca capitalistă la domiciliu este deosebit de dezvoltată, iar această industrie se dezvoltă repede. „Cererea de confecții, acest obiect de primă necesitate, crește pe an ce trece” („Vestnik Finansov”, 1897, nr. 52, descrierea tirgului din Nijni-Novgorod). Numai începînd cu deceniul al 9-lea al secolului trecut această producție s-a dezvoltat într-o măsură imensă. În prezent, numai la Moscova se confecționează haine în valoare de cel puțin 16.000.000 de ruble, numărul muncitorilor fiind de circa 20.000 de oameni. Se consideră că în întreaga Rusie această producție se ridică la 100.000.000 de ruble („Succesele industriei din Rusia potrivit rapoartelor comisiilor de experți”, Petersburg, 1897, pag. 136–137). La Petersburg recensămîntul din 1890 a înregistrat în producția de confecții (grupul XI, clasele 116–118) 39.912 oameni, socotind și familiile celor care lucrează în această industrie, printre care 19.000 de muncitori, 13.000 de meșteșugari care lucrează fără muncitori salariați, cu membrii familiilor lor („Petersburgul după recensămîntul din 15 decembrie 1890”). Potrivit recensămîntului din 1897, în Rusia lucrau în producția de îmbrăcăminte în total 1.158.865 de oameni, numărul membrilor lor de familie fiind de 1.621.511 ; în total 2.780.376 de oameni. (Notă la ediția a 2-a).

(Mențiune : „(Notă la ediția a 2-a)” se referă numai la ultima frază din notă, care începe cu cuvintele : „Potrivit recensămîntului din 1897...” ; restul notei există și în prima ediție. — Nota red.)

** Reamintim că în Rusia numărul „meșteșugarilor” este evaluat la cel puțin 4.000.000 (cifră dată de d-l Harizomenov. D-l Andreev considera că numărul lor este de 7.500.000, dar metodele lui de calcul sînt foarte aproximative)¹⁴⁸ ; prin urmare, datele totalizate care sînt citate în text cuprind circa 1/3 din numărul total al „meșteșugarilor”.

*** Comp. „Studii”, pag. 179 și urm. (Vezi V. I. Lenin, Opere complete, vol. 2, Editura politică, 1960, ediția a doua, pag. 398 și urm. — Nota red.)

„industriilor meșteșugărești“*, a fost reluată fără nici un fel de critică și fără nici un fel de sens de către economiștii narodnici, care au făcut un uriaș pas înapoi în comparație cu autori ca, de pildă, Korsak, și s-au folosit de confuzia de noțiuni care domină pentru a crea teorii dintre cele mai bizare. „Industria meșteșugărească“ a fost considerată ca ceva în sine, ca ceva omogen din punct de vedere economic, și a fost opusă (sic!) „capitalismului“, prin care ei înțelegeau, fără multă vorbă, industria de „fabrică“. Luați, de pildă, pe d-l N.—on. La pag. 79 din „Studii“ veți citi titlul: „capitalizarea (?) industriilor meșteșugărești“**, și apoi de-a dreptul, fără nici un fel de rezerve sau lămuriri, „date privitoare la fabrici și uzine“... O simplitate, după cum vedeți, înduioșătoare: „capitalismul“ = „industria de fabrică“, iar industria de fabrică = cu ceea ce figurează sub acest titlu în publicațiile oficiale. Și pe baza acestei „analize“ atât de profunde se face abstracție de masele de muncitori folosiți în mod capitalist, care sînt incluși de ei în categoria „meșteșugarilor“. Pe baza acestei „analize“ este cu totul trecută cu vederea problema diferitelor forme de producție din Rusia. Pe baza acestei „analize“ se formează una dintre cele mai absurde și dăunătoare prejudecăți, care pretinde că industria noastră „meșteșugărească“ și industria noastră de „fabrică“ sînt diametral opuse, că cea din urmă este ruptă de cea dintîi, că industria de „fabrică“ are un „caracter

* Dorința de a menține termenul „meșteșugăresc“ în definirea științifică a formelor de industrie a dus în literatura noastră economică la discuții pur scolastice și la definiții pur scolastice ale acestui termen. Un savant „înțelegea“ prin meșteșugari numai pe producătorii de mărfuri, altul includea în această categorie și pe meseriași; unul considera că legătura cu pămîntul constituie un criteriu necesar, altul admitea excepții; unul excludea munca salariată, altul o admitea cu condiția ca numărul muncitorilor să nu treacă, de pildă, de 16 etc. etc. Se înțelege de la sine că din asemenea raționamente (în loc de a se cerceta diferitele forme de industrie) nu putea să iasă nimic bun. Remarcăm că vitalitatea termenului special „meșteșugar“ se explică întîi de toate prin împărțirea societății ruse în stări sociale: „meșteșugarul“ este un producător din stările sociale inferioare, care poate fi luat sub tutelă și pe seama căruia se pot întocmi, nestingherit, tot felul de proiecte fanteziste, fără a se face o distincție între formele de producție. Negustorul însă și nobilul (chiar dacă sînt mici producători) sînt numai rareori socotiți ca „meșteșugari“. Industriile „meșteșugărești“ sînt de obicei tot felul de industrii țărănești, și numai industrii țărănești.

** Termenul „capitalizare“, agreat de d-nii V. V. și N.—on, este admisibil într-un articol de ziar, pentru conciziune, dar e cu totul nepotrivit într-un studiu economic, al cărui scop este de a analiza diferitele forme și stadii ale capitalismului, însemnătatea lor, legătura dintre ele și dezvoltarea lor succesivă. Prin „capitalizare“ se poate înțelege tot ce vreți: și angajarea unui singur muncitor, și operațiile scupșicului, și o fabrică care folosește mașini cu aburi. Încearcați după aceea să înțelegeți ceva, dacă toate acestea sînt puse într-o singură oală!

artificial“ etc. Aceasta nu este decît o prejudecată, deoarece nimeni n-a încercat vreodată să arunce măcar o privire asupra datelor care arată că, în toate ramurile de producție, între industria „meșteșugărească“ și industria de „fabrică“ există o legătură indisolubilă.

Sarcina acestui capitol era tocmai aceea de a arăta în ce anume constă această legătură și ce trăsături specifice, din punctul de vedere al tehnicii, al economiei și al nivelului de cultură prezintă forma de producție care în Rusia se situează între mica producție de mărfuri și marea industrie mecanizată.

parel", wie in den meisten übrigen Gewerken, die Umwälzung der Manufaktur, des Handwerks und der Hausarbeit in Fabrikbetrieb, nachdem alle jene Formen, unter dem Einfluss der grossen Industrie gänzlich verändert, zersetzt, entstellt, bereits längst alle Ungeheuerlichkeiten des Fabriksystems ohne seine positiven Entwicklungsmomente reproducirt und selbst übertrieben hatten²⁷⁵⁾ *gegenwärtig* *N.B.*

Diese naturwüchsig vorgehende industrielle Revolution wird künstlich beschleunigt durch die Ausdehnung der Fabrikgesetzte auf alle Industriezweige, worin Weiber, junge Personen und Kinder arbeiten. Die schwammartige Regulation des Arbeitstages nach Länge, Pausen, Anfangs- und Endpunkt, das System der Ablösung für Kinder, der Anschluss aller Kinder unter einem gewissen Alter u. s. w. erüthigen einerseits vermehrte Maschinerie²⁷⁶⁾ und Ersatz von Muskeln durch Dampf als Triebkraft²⁷⁷⁾. Andererseits, um im Raum zu gewinnen, was in der Zeit verloren geht, findet Streckung der gemeinschaftlich vernutzten Produktionsmittel statt, der Oefen, Banlichkeiten u. s. w., also in einem Wort grössere Konzentration der Produktionsmittel und entsprechende grössere Konglomeration von Arbeitern. Der leidenschaftlich wiederholte Haupteinwand jeder mit dem Fabrikgesetz bedrohten Manufaktur ist in der That die Nothwendigkeit

²⁷⁵⁾ „Tendency to factory system.“ (l. c. p. LXVII.) „The whole employment is at this time in a state of transition, and is undergoing the same change as that effected in the lace trade, weaving etc.“ (l. c. n. 405.) „A complete Revolution.“ (l. c. p. XLVI, n. 318.) Zur Zeit der „Child. Empl. Comm.“ von 1840 war die Strumpfwirkerei noch Handarbeit. Seit 1846 wurde verschiedenartige Maschinerie eingeführt, jetzt durch Dampf getrieben. Die Gesamtzahl der in der englischen Strumpfwirkerei beschäftigten Personen beiderlei Geschlechts und aller Altersstufen vom 3. Jahr an betrug 1862 ungefähr 120,000 Personen. Davon, nach Parliamentary Return vom 11. Februar, 1862 doch nur 4068 unter der Botmäßigkeit des Fabrikakts.

²⁷⁶⁾ So z. B. in der Töpferei berichtet die Firma Cochrane von der „British Pottery, Glasgow“: „To keep up our quantity, we have gone extensively into machines wrought by unskilled labour, and every day convinces us that we can produce a greater quantity than by the old method.“ („Reports of Insp. of Fact. 31. Oct. 1865“, p. 13.) „Die Wirkung des Fabrikakts ist zu weiterer Einführung von Maschinerie zu treiben.“ (l. c. p. 13, 14.)

²⁷⁷⁾ So nach Einführung des Fabrikakts in die Töpferei grosse Zunahme der power jiggers statt der handmoved jiggers.

CAPITOLUL AL VII-LEA
DEZVOLTAREA MARI INDUSTRII MECANIZATE

I. NOȚIUNEA ȘTIINȚIFICĂ DE FABRICĂ
ȘI INSEMNĂTATEA STATISTICII „FABRICILOR ȘI UZINELOR“ 147

Trecînd la marea industrie mecanizată (de fabrică), trebuie să stabilim în primul rînd că noțiunea științifică a acesteia nu corespunde de loc semnificației obișnuite, curente a acestui termen. La noi, în statistica oficială și în literatura economică, prin fabrică, în general, se înțelege orice stabiliment industrial mai mult sau mai puțin mare, cu un număr de muncitori salariați mai mult sau mai puțin însemnat. Teoria lui Marx însă numește mare industrie mecanizată (de fabrică) numai o anumită treaptă, și anume cea mai înaltă treaptă a capitalismului în industrie. Principala și cea mai esențială trăsătură a acestui stadiu este folosirea în producție a unor sisteme de mașini *. Trecerea de la manufactură la fabrică marchează o revoluție tehnică totală, care anulează iscusința manuală pe care meșterul a dobîndit-o de-a lungul veacurilor, iar după această revoluție tehnică începe să se desfășoare inevitabil o transformare radicală a relațiilor de producție sociale, o delimitare netă a diferitelor grupuri care participă la producție, o ruptură totală cu tradiția, o accentuare și lărgire a tuturor laturilor sumbre ale capitalismului și totodată socializarea în masă a muncii de către capitalism. Marea industrie mecanizată este, așadar, ultimul cuvînt al capitalismului, ultimul cuvînt al „momentelor“ lui „pozitive“ și negative **.

De aici rezultă în mod limpede că tocmai trecerea de la manufactură la fabrică are o însemnătate deosebit de mare în problema dezvoltării capitalismului. Cine confundă aceste

* „Das Kapital“, I, cap. 13.

** Ibid., I, S. 499¹⁰⁰.

două stadii, acela pierde posibilitatea de a mai înțelege rolul transformator, progresist al capitalismului. Tocmai aceasta este greșeala pe care o săvârșesc economiștii narodnici de la noi, care, după cum am văzut, identifică în mod naiv capitalismul în general cu industria „de fabrică”, care își închipuie că pot rezolva problema „misiunii capitalismului” și chiar problema „rolului lui unificator” * printr-o simplă consultare a datelor statisticii fabricilor și uzinelor. Fără a mai vorbi de faptul că în problemele statisticii fabricilor și uzinelor acești autori au dat dovadă (după cum vom arăta amănunțit mai jos) de o uimitoare ignoranță, ei săvârșesc o eroare și mai profundă prin modul stereotip și îngust de a înțelege teoria lui Marx. În primul rînd este ridicol să reduci problema dezvoltării marii industrii mecanizate numai la statistica fabricilor și uzinelor. Aceasta nu este numai o problemă de statistică, ci și o problemă care privește formele pe care le ia dezvoltarea capitalismului în industria țării respective și stadiile prin care trece această dezvoltare. Numai după ce a fost lămurită esența acestor forme și după ce au fost stabilite particularitățile lor distinctivă, are sens să se procedeze la ilustrarea dezvoltării unei forme sau alteia cu ajutorul unor date statistice prelucrate așa cum trebuie. Dacă te limitezi însă la datele statisticii autohtone, ajungi inevitabil să confunzi cele mai diferite forme de capitalism, ajungi ca din cauza copacilor să nu vezi pădurea. În al doilea rînd, a reduce întreaga misiune a capitalismului numai la sporirea numărului muncitorilor de „fabrică” înseamnă a da dovadă de aceeași profundă înțelegere a teoriei de care a dat dovadă d-l Mihailovski, care s-a mirat că oamenii vorbesc despre socializarea muncii de către capitalism, cînd toată această socializare se reduce la faptul că cîteva sute sau mii de muncitori execută diferite operații cu ferăstrăul, cu dalta, cu toporul sau cu rindeaua într-o singură încăpere **.

Expunerea care urmează are un dublu obiectiv : pe de o parte, să examineze amănunțit starea statisticii fabricilor și uzinelor de la noi și problema valabilității datelor ei. Această muncă, în bună parte negativă, este necesară, deoarece în pu-

* D-l N.—on, în „Russkoe Bogatstvo” pe 1894, nr. 6, pag. 103 și 119. — Vezi de asemenea „Studiile” lui și „Destinele capitalismului” ale lui V. V., passim.

** „Otecestvennie Zapiski”, 1883, nr. 7 ; Scrisoarea d-lui Postoranni adresață redacției.

blicistica noastră se face pur și simplu abuz de cifrele acestei statistici. Pe de altă parte, vom examina datele care indică o creștere a mării industriei mecanizate în perioada de după reformă.

II. STATISTICA FABRICILOR ȘI UZINELOR

Principalul izvor al statisticii fabricilor și uzinelor din Rusia îl constituie situațiile pe care proprietarii de fabrici și uzine le înaintează anual departamentului comerțului și manufacturilor conform prevederilor legii a cărei promulgare datează chiar de la începutul secolului în curs *. Prevederile foarte amănunțite ale legii în ceea ce privește felul cum trebuie să fie furnizate datele de către fabricanți rămân numai un deziderat pios, căci statistica fabricilor și uzinelor se păstrează și astăzi în vechea ei formă de organizare, exact așa cum era și înainte de reformă – o simplă anexă la rapoartele guvernatorilor. Nu există nici o definiție exactă a noțiunii „fabrică și uzină”, și de aceea organele administrative guberniale și chiar județene folosesc acest termen în modul cel mai diferit. Nu există nici un organ central care să îndrumeze culegerea rațională și uniformă a datelor și verificarea lor. Repartizarea stabilimentelor industriale între diferitele departamente (departamentul minelor, departamentul comerțului și al manufacturilor, departamentul accizelor etc.) sporește și mai mult confuzia **.

În anexa a II-a dăm date referitoare la industria noastră de fabrică din epoca de după reformă, date care există în publicațiile oficiale, și anume în cele pe anii 1863–1879 și 1885–1891. Aceste date se referă numai la ramurile industriale neimpuse la accize, pentru diferite perioade existind date despre un număr diferit de ramuri industriale (mai complete sînt datele pe anii 1864–1865, 1885 și următorii); de aceea am ales 34 de industrii cu privire la care există date pe perioada

* Vezi un studiu amănunțit al izvoarelor statisticii fabricilor și uzinelor în „Analele statistice ale Imperiului rus”, seria a II-a, partea a 6-a. Petersburg, 1872. „Materiale pentru statistica industriei de fabrică din Rusia europeană pe 1888”. Prelucrare de d-l Bock. Introducere, pag. I–XXIII.

** Vezi articolul „Cu privire la problema statisticii fabricilor și uzinelor” în „Studii”, unde este analizată în mod amănunțit ultima publicație a departamentului comerțului și manufacturilor privind industria noastră de fabrică. (Vezi V. I. Lenin, Opere, vol. 4, Editura pentru literatură politică, 1953. — Nota red.).

1864–1879 și 1885–1890, adică pe 22 de ani. Pentru a putea aprecia la justa valoare aceste date, să analizăm în primul rînd publicațiile mai importante din domeniul statisticii fabricilor și uzinelor. Să începem cu perioada 1860–1870.

Alcătuitorii statisticii fabricilor și uzinelor din perioada 1860–1870 își dădeau foarte bine seama de faptul că datele pe care le prelucrau erau extrem de nesatisfăcătoare. După părerea lor unanimă, numărul muncitorilor și valoarea producției sînt considerabil micșorate în cifrele indicate de fabricanți ; „nu există nici măcar o normă unică pentru diferitele gubernii cu privire la ceea ce trebuie considerat fabrică sau uzină, pentru că multe gubernii includ, de pildă, în categoria uzinelor și a fabricilor morile de vînt, magaziiile pentru ars cărămida și micile stabilimente industriale, pe cînd altele fac abstracție de ele, din care cauză chiar și datele comparative referitoare la numărul total al fabricilor și uzinelor din diferite gubernii își pierd valoarea“ *. Critici și mai aspre fac Bouchin, Bock și Timireazev **, arătînd în afară de aceasta că în categoria muncitorilor industriali sînt incluși muncitorii care lucrează la domiciliu, sau că unii fabricanți declară numai muncitorii care locuiesc chiar la fabrică etc. „O statistică oficială exactă cu privire la industria manufacturieră și la industria de fabrică – spune d-l Bouchin – nu există și nu va exista atîta timp cît nu se vor schimba bazele principale de culegere a materialelor primare“ ***. „În tabelele fabricilor și uzinelor, la numeroase ramuri de producție au fost incluse, probabil printr-o interpretare greșită, o mulțime de stabilimente ale meseriașilor și stabilimente pur meșteșugărești, care n-au nimic de-a face cu fabricile și uzinele“ ****. Din această cauză, redacția „Anuarului“ a renunțat chiar la o totalizare a datelor publicate, „nevîrînd să prezinte publicului date greșite și vădit exagerate“ *****. Pentru a da cititorului o idee exactă asupra proporțiilor acestei vădite exagerări, vom recurge la datele „Anuarului“, care se deosebește favorabil de toate celelalte

* P. Semenov în prefața la „Statisticeski Vremennik“, I, 1866, pag. XXVII.

** „Atlas statistic cu privire la principalele ramuri ale industriei de fabrică din Rusia europeană, cu lista nominală a fabricilor și uzinelor“, 3 părți, Petersburg, 1869, 1870 și 1873.

*** „Anuarul ministerului de finanțe“, I, pag. 140.

**** Ibid., pag. 306.

***** Ibid.

izvoare prin faptul că dă o listă nominală a fabricilor și uzinelor cu o producție în valoare de peste 1.000 de ruble. În prezent (începînd din 1885) stabilimentele cu o producție de o valoare mai mică sînt excluse din categoria fabricilor. Potrivit unui calcul după „Anuar“, numărul acestor mici stabilimente care au intrat în numărul total al fabricilor este de 2.366, ele avînd 7.327 de muncitori și o producție în valoare de 987.000 de ruble. Numărul total al fabricilor în 71 de ramuri de producție, după „Anuar“, este de 6.891, cu 342.473 de muncitori și cu o producție în valoare de 276.211.000 de ruble. Prin urmare, stabilimentele mici reprezintă 34,3% din numărul total al stabilimentelor și cuprind 2,1% din numărul total al muncitorilor și 0,3% din valoarea totală a producției. Se înțelege de la sine că este absurd să socotești niște stabilimente atît de mici (în medie revin la un stabiliment ceva mai mult de 3 muncitori și o producție în valoare de mai puțin de 500 de ruble) drept fabrici, și că nici nu poate fi vorba de vreo înregistrare a lor cît de cît completă. Nu numai că asemenea stabilimente erau incluse de statistica noastră în categoria fabricilor, dar se întîmpla chiar ca sute de meșteșugari să fie grupați într-un mod cu totul artificial și arbitrar, ca și cînd ar fi constituit o „fabrică“. De pildă, același „Anuar“ înregistrează în producția de frînghii din plasa Izbileț, județul Gorbатов, gubernia Nijni-Novgorod, o fabrică „a unor țărani din plasa Izbileț ; muncitori – 929, fusuri de tors – 308 ; valoarea producției – 100.400 de ruble“ (pag. 149) ; sau în satul Vorsma din același județ, fabrica „țăranilor vremelnici obligați ai contelei Șeremetiev ; fierării – 100, teșghele de tîmplar (pe lîngă case) – 250, tocile cu cai – 3, tocile manuale – 20 ; muncitori – 902 ; valoarea producției – 6.610 ruble“ (pag. 281). Ne putem închipui ce imagine a realității ne dă o asemenea statistică !*.

* În ceea ce privește micșorarea de către fabricanți, în declarațiile lor, a numărului muncitorilor și a valorii producției, izvoarele menționate mai sus ne oferă două experiențe interesante în domeniul verificării. Timireazev a comparat cifrele date de peste o sută de mari fabricanți pentru statistica oficială cu cifrele date tot de ei pentru expoziția din 1865. Ultimele cifre s-au dovedit a fi sporite față de cele dintîi cu 22% (l. c., I, pag. IV–V). În 1868, Comitetul central de statistică a efectuat cu titlu de experiență o cercetare specială a fabricilor și uzinelor în guberniile Moscova și Vladimir (în aceste două gubernii erau concentrați în 1868 aproape jumătate din totalul muncitorilor industriali și din valoarea totală a producției fabricilor și uzinelor din Rusia

Printre izvoarele statisticii fabricilor și uzinelor din perioada 1860–1870 un loc special îl ocupă „Culegerea de statistici militare” (partea a IV-a. Rusia. Petersburg, 1871). Ea oferă date despre toate uzinele și fabricile din Imperiul rus, inclusiv minele și întreprinderile impuse la accize, și înregistrează în Rusia europeană, în 1866, nici mai mult, nici mai puțin de 70.631 de fabrici, 829.573 de muncitori, cu o producție în valoare de 583.317.000 de ruble !! Aceste cifre bizare au fost obținute, în primul rând, datorită faptului că n-au fost luate din situațiile ministerului de finanțe, ci din datele speciale ale Comitetului central de statistică (aceste date n-au fost publicate în nici una din publicațiile comitetului și nu se știe cine, cum și când le-a cules și le-a prelucrat) * ; în al doilea rând, datorită faptului că alcătuitoarii „Culegerii de statistici militare” nu s-au jenat cîtuși de puțin să includă pînă și cele mai mici stabilimente în categoria fabricilor („Culegere de statistici militare”, pag. 319), completînd totodată datele principale cu alte materiale : cu date ale departamentului comerțului și manufacturilor, ale intendenței, ale departamentului artileriei și marinei și, în sfîrșit, cu date „din cele mai variate izvoare” (ibid., pag. XXIII) **. De aceea, folosind datele din „Culegerea de statistici militare” spre a le compara cu datele actuale, d-nii N.-on *** , Karîșev **** și Kablukov ***** au dat dovadă

europeană). Luînd ramurile industriale despre care există date atît ale ministerului de finanțe cît și ale Comitetului central de statistică, obținem următoarele cifre : potrivit datelor ministerului de finanțe existau 1.749 de fabrici, 186.521 de muncitori, cu o producție în valoare de 131.568.000 de ruble, iar potrivit cercetărilor Comitetului central de statistică — 1.704 fabrici, 196.315 muncitori în fabrică, plus 33.485 de muncitori la domiciliu, și cu o producție în valoare de 137.758.000 de ruble.

* Este foarte posibil ca aceste date să fi fost luate pur și simplu din rapoartele guvernatorilor, care, după cum vom vedea mai jos, exagerează întotdeauna extrem de mult numărul fabricilor și uzinelor.

** Cit de larg a aplicat „Culegerea de statistici militare” noțiunea de fabrică se vede deosebit de evident din faptul că ea califică statistica „Anuarului” drept o „statistică a stabilimentelor noastre mari” (pag. 319, subliniat de autori). După cum am văzut, $\frac{1}{3}$ din aceste stabilimente „mari” au o producție în valoare de mai puțin de 1.000 de ruble !! Lăsăm la o parte argumentele mai de amănunt în sprijinul tezei că nu trebuie să te servești de cifrele din „Culegerea de statistici militare” pentru comparații cu datele actuale ale statisticii fabricilor și uzinelor, deoarece această sarcină a și fost îndeplinită de d-l Tugan-Baranovski (vezi cartea lui „Fabrica” etc., pag. 336 și urm.). Vezi „Studii”, pag. 271 și 275. (Vezi V. I. Lenin, Opere, vol. 4, Editura pentru literatură politică, 1953, pag. 10—11 și 15. — *Nota red.*)

*** „Studii”, pag. 125, și „Russkoe Bogatstvo”, 1894, nr. 6.

**** „Iuridiceski Vestnik”, 1889, nr. 9, și „Materiale cu privire la economia națională rusă”, Moscova, 1898.

***** „Prelegeri de economie agricolă”, Moscova, 1897, pag. 13.

de o totală necunoaștere a principalelor izvoare ale statisticii fabricilor și uzinelor și totodată de o atitudine în cel mai înalt grad necritică față de această statistică.

Cu prilejul dezbaterilor de la Societatea Imperială de științe economice pe marginea raportului lui M. I. T.-Baranovski, care a arătat caracterul complet greșit al cifrelor din „Culegerea de statistici militare“, unele persoane au declarat că, chiar dacă există greșeli în ceea ce privește numărul muncitorilor, ele sînt cu totul neînsemnate, întrucît acesta este numai cu 10–15 % diferit de cel real. Așa spunea, de pildă, d-l V.V. (vezi steno-grama dezbaterilor. Petersburg, 1898, pag. 1). Lui i „s-a alăturat“ d-l V. Pokrovski, care de asemenea s-a mărginit la o simplă declarație lipsită de temeii (pag. 3). Fără ca măcar să încerce să analizeze în mod critic diferitele izvoare ale statisticii fabricilor și uzinelor, aceste persoane și partizanii lor s-au mărginit la a înșira fraze banale despre caracterul nesatisfăcător al statisticii fabricilor și uzinelor, spunînd că în ultimul timp datele ei ar deveni mai exacte (? ?) etc. În felul acesta, problema principală, problema greșelii grosolane a d-lor N.-on și Karîșev, a fost pur și simplu *escamotată*, după cum a observat foarte just P. B. Struve (pag. 11). De aceea considerăm că nu este de prisos să facem un bilanț al exagerărilor cuprinse în datele din „Culegerea de statistici militare“, pe care ar fi putut și ar fi trebuit să le observe cu ușurință oricine ar fi studiat cu atenție izvoarele ei. Pe anul 1866 există date paralele pentru 71 de ramuri de producție : unele ale ministerului de finanțe („Anuarul ministerului de finanțe“, I), altele de proveniență necunoscută („Culegere de statistici militare“). În ceea ce privește aceste ramuri de producție, cu excepția celei metalurgice, „Culegerea de statistici militare“ a exagerat numărul muncitorilor de fabrică din Rusia europeană cu 50.000. Mai departe, în ceea ce privește ramurile de producție despre care „Anuarul“ n-a dat decît cifre globale pe tot imperiul, renunțînd la prelucrarea lor detaliată din cauza „văditei exagerări“ a acestor cifre (pag. 306 din „Anuar“), – „Culegerea de statistici militare“ a socotit în plus încă 95.000 de muncitori. În producția de cărămidă numărul muncitorilor a fost exagerat cu *minimum* 10.000 ; pentru a ne convinge de acest lucru, nu avem decît să comparăm datele pe gubernii ale „Culegerii de statistici militare“, precum și datele din „Culegerea de date

și materiale cu privire la întreprinderile aflate sub controlul ministerului de finanțe“, 1866, nr. 4, și 1867, nr. 6. În ceea ce privește industria metalurgică, „Culegerea de statistici militare“ a exagerat, față de „Anuar“, *numărul muncitorilor cu 86.000*, incluzînd, probabil, și o parte din muncitorii minieri. În ceea ce privește ramurile de producție impuse la accize, „Culegerea de statistici militare“ a exagerat numărul muncitorilor, după cum vom arăta în paragraful următor, *cu aproximativ 40.000*. În total, numărul muncitorilor a fost exagerat *cu 280.000*. Această cifră este *minimă* și incompletă, deoarece nu dispunem de materiale cu ajutorul cărora să putem verifica datele „Culegerii de statistici militare“ privind *toate* ramurile de producție. Pe baza aceasta putem judeca cît de bine informate sînt în această problemă persoanele care afirmă că greșeala d-lor N.-on și Karîșev este neînsemnată !

În cursul deceniului al 8-lea s-a făcut mult mai puțin pentru gruparea și prelucrarea datelor statistice cu privire la fabrici și uzine decît în cursul deceniului al 7-lea. În „Anuarul ministerului de finanțe“ sînt publicate date referitoare la numai 40 de ramuri de producție (neimpuse la accize) în perioada 1867–1879 (partea a VIII-a, a X-a și a XII-a, vezi anexa a II-a), excluderea tuturor celorlalte ramuri fiind motivată prin „caracterul extrem de nesatisfăcător al materialelor“ cu privire la ramurile de producție „care sînt legate de agricultură sau care fac parte din meserii și meșteșuguri“ (partea a VIII-a, pag. 482 ; *ibid*, partea a X-a, pag. 590). Pentru perioada 1870–1880 cel mai prețios izvor este „Indicatorul fabricilor și uzinelor“ al d-lui P. Orlov (ediția I, Petersburg 1881, datele referitoare la 1879 fiind luate din aceleași situații furnizate de fabricanții departamentului comerțului și manufacturilor). Această publicație dă o listă nominală a tuturor stabilimentelor cu o producție în valoare de cel puțin 2.000 de ruble. Celelalte stabilimente, fiind mici și neputînd fi delimitate de cele meșteșugărești, n-au fost incluse în lista nominală, *dar au intrat în datele totalizate* pe care le dă „Indicatorul“. Întrucît nu s-au dat totaluri speciale pentru stabilimentele cu o producție în valoare de 2.000 de ruble și mai mult, datele generale din „Indicator“, ca și publicațiile anterioare, confundă

stabilimentele mici cu cele mari, astfel că în diferite ramuri de producție, în diferite gubernii, numărul stabilimentelor mici incluse (datorită, firește, unei simple întâmplări) în statistică nu este același *. În ceea ce privește ramurile de producție care au contingentă cu agricultura, „Indicatorul“ are, ca și „Anuarul“, aceeași rezervă (pag. 396) în privința datelor care sînt inexacte și incomplete, pentru care motiv refuză să stabilească „totalurile *fie ele și aproximative*“ (subliniat de autor)**. Această apreciere (foarte justă, după cum vom vedea mai jos) n-a împiedicat totuși ca toate aceste date cu totul inexacte, amestecate astfel cu date relativ exacte, să fie incluse în totalurile generale ale „Indicatorului“. Cităm datele generale din „Indicator“ privitoare la Rusia europeană, observînd că aceste date cuprind, spre deosebire de cele precedente, și ramurile de producție impuse la accize (ediția a 2-a a „Indicatorului“ din 1887 dă date pentru anul 1884 ; ediția a 3-a, din 1894, pentru anul 1890) :

A n i i	Numărul fabricilor și uzinelor	Valoarea producției în mii de ruble	Numărul muncitorilor
1879***	27.986	1.148.134	763.152
1884	27.235	1.329.602	826.794
1890	21.124	1.500.871	875.764

Vom arăta mai jos că, în realitate, scăderea numărului fabricilor pe care o indică toate aceste date n-a avut cîtuși de puțin loc ; lucrurile se explică prin faptul că, în epoci diferite, un număr diferit de stabilimente mici era inclus în categoria fabricilor. De pildă, numărul stabilimentelor cu o producție în valoare de peste 1.000 de ruble era evaluat în 1884 la 19.277, iar în 1890 la 21.124 ; numărul stabilimentelor cu o producție în valoare de 2.000 de ruble și mai mult era evaluat în 1884 la 11.509, iar în 1890 la 17.642 ****.

* Vom da exemple în paragraful următor. Aici însă ne referim la pag. 679 și urm. din „Indicator“ ; oricine va arunca o privire peste ele, se va convinge de justetea celor spuse în text.

** În ediția a 3-a a „Indicatorului“ (Petersburg, 1894) această rezervă nu mai este menționată, și degeaba nu mai este menționată, deoarece datele au rămas tot atât de nesatisfăcătoare.

*** Unele date care au lipsit au fost completate cu aproximație ; vezi „Indicatorul“, pag. 695.

**** Vezi gruparea fabricilor după valoarea producției în edițiile a 2-a și a 3-a ale „Indicatorului“.

Începînd din 1889, departamentul comerțului și manufacturilor a început să publice în ediții speciale „Date rezumative cu privire la marea industrie din Rusia” (pe anul 1885 și pe anii următori). Aceste date se bazează pe aceleași materiale (situațiile furnizate de fabricanți), iar prelucrarea lor este de parte de a fi satisfăcătoare, fiind inferioară prelucrării datelor cuprinse în publicațiile din perioada 1860–1870 menționate mai sus. Singura îmbunătățire adusă constă în aceea că stabilimentele mici, adică cele care au o producție în valoare de sub 1.000 de ruble, sînt excluse din numărul fabricilor și uzinelor, datele referitoare la aceste stabilimente mici fiind date separat, fără a fi repartizate pe ramuri de producție *. Firește că un asemenea criteriu este cu totul insuficient pentru a stabili dacă cutare stabiliment este „fabrică” : în condițiile actuale de culegere a datelor, nici nu poate fi vorba de o înregistrare *completă* a stabilimentelor cu o producție în valoare de peste 1.000 de ruble ; înregistrarea „fabricilor” pe ramurile de producție legate de agricultură se face absolut la întîmplare ; așa, de pildă, morile de apă și de vînt sînt considerate, în unele gubernii și în anumite perioade, ca făcînd parte din categoria fabricilor, iar în alte gubernii nu sînt incluse în categoria fabricilor **. Autorul articolului „Principalele date totalizatoare cu privire la industria de fabrică din Rusia pentru perioada 1885–1887” (în „Datele rezumative” pe acești ani) face în repetate rînduri greșeli, neținînd seama de caracterul eterogen și de necomparat al datelor privitoare la diferite gubernii. În sfîrșit, la caracterizarea „Datelor rezumative” vom adăuga că, pentru perioadele pînă la 1891 inclusiv, ele nu cuprind decît

* Se înțelege de la sine că datele privitoare la aceste stabilimente mici sînt luate absolut la întîmplare : în unele gubernii și în anumite perioade, numărul lor este evaluat la sute și mii de stabilimente, iar în alte gubernii și în alte perioade, numai la zeci de stabilimente sau unități. De pildă, în gubernia Basarabia, între 1887 și 1890 : 1.479 — 272 — 262 — 1.684, în gubernia Penza, între 1885 și 1891 : 4 — 15 — 0 — 1.127 — 1.135 — 2.148 — 2.264 etc. etc.

** Vezi exemple în „Studii”, pag. 274. (Vezi V. I. Lenin, Opere, vol. 4, Editura pentru literatură politică, 1953, pag. 14–15. — *Nota red.*) D-l T. Baranovski a comis o mică greșală cînd a afirmat, comparînd numărul mediu al muncitorilor care revin la 1 fabrică în diferitele ramuri industriale în epoci diferite („Fabrica”, pag. 350), că numărul fabricilor propriu-zise a scăzut din 1885 și pînă în 1891 (ib., 355). „Datele rezumative” sînt prea haotice pentru a fi folosite, fără o prelucrare specială, pentru asemenea concluzii.

ramurile de producție neimpuse la accize, iar cu începere din 1892 – toate ramurile de producție, inclusiv cele impuse la accize și industria extractivă și siderurgică ; totodată nu sînt grupate separat datele care ar putea fi comparate cu datele anterioare, iar procedeul de includere a industriei extractive și siderurgice în totalul general al fabricilor și uzinelor nu este explicat cîtuși de puțin (de pildă, statistica industriei extractive și siderurgice n-a indicat niciodată valoarea producției industriei extractive și siderurgice, ci numai cantitatea produsului. Cum au determinat autorii „Datelor rezumative“ valoarea producției, nu se știe).

În perioada 1880–1890 a mai apărut o sursă de date referitoare la industria noastră de fabrică, sursă care merită atenție prin caracterul ei negativ și prin faptul că d-l Karîșev s-a folosit tocmai de datele pe care le oferă această sursă*. Aceasta este „Culegerea de date cu privire la Rusia pentru anii 1884/85“ (Petersburg, 1887. Publicația Comitetului central de statistică), care într-unul din tabelele sale arată care era „valoarea producției industriei de fabrică din Rusia europeană pe 1885“ (tabelul XXXIX) ; numărul fabricilor și muncitorilor este dat pe întreaga Rusie, fără a fi repartizat pe gubernii. Sursa informațiilor sînt „datele din rapoartele d-lor guvernatori“ (pag. 311). Datele cuprind toate ramurile industriale, inclusiv cele impuse la accize și industria extractivă și siderurgică, pentru fiecare ramură industrială fiind calculat numărul „mediu“ al muncitorilor și valoarea producției care revine la 1 uzină pe întreaga Rusie europeană. D-l Karîșev s-a apucat „să analizeze“ tocmai aceste „medii“. Pentru a ne putea da seama de valoarea lor, să confruntăm datele din „Culegere“ și din „Datele rezumative“ (pentru o astfel de confruntare trebuie să excludem din „Culegere“ datele privind industria metalurgică, cea impusă la accize, cea a peștelui și „altele“ ; vor rămîne atunci 53 de ramuri industriale ; datele se referă la Rusia europeană) :

* N. A. Karîșev. „Analiză statistică asupra extinderii principalelor ramuri ale industriei prelucrătoare din Rusia“. „Juridiceski Vestnik“, 1889, nr. 9, septembrie. Alături de recenta lucrare a d-lui Karîșev, analizată de noi în „Studii“, acest articol ne oferă un exemplu de felul cum nu trebuie să tratezi datele statisticii fabricilor și uzinelor.

Sursa	Numărul		Valoarea producției în mii de ruble
	fabricilor	muncitorilor	
„Culegere de date cu privire la Rusia“	54.179	559.476	569.705
„Culegere de date rezumative ale departamentului comer- țului și manufacturilor“	14.761	499.632	672.079
	+39.418	+59.844	-102.374
	+267 %	+11,9%	-15,2%

În felul acesta rapoartele guvernatorilor au inclus în categoria „fabricilor“ zeci de mii de mici stabilimente agricole și meșteșugărești ! Firește, asemenea stabilimente au fost incluse în categoria fabricilor cu totul la întâmplare, numai pe anumite ramuri industriale și pe anumite gubernii și județe. Iată câteva exemple care indică numărul uzinelor în unele ramuri industriale după „Culegere“ și după „Datele rezumative“ : blănăria – 1.205 și 259 ; pielăria – 4.079 și 2.026 ; producția de rogojini și de saci – 562 și 55 ; producția de amidon și de melasă – 1.228 și 184 ; morăritul – 17.765 și 3.940 ; producția de ulei – 9.341 și 574 ; producția de gudron – 3.366 și 328 ; producția de cărămidă – 5.067 și 1.488 ; producția de teracotă și olăria – 2.573 și 147. Ne putem închipui ce fel de „stastică“ ar mai fi aceea în care „dimensiunile întreprinderilor“ * din industria noastră de fabrică ar fi apreciate pe baza „cifrelor medii“ calculate după o astfel de numărătoare a „fabricilor“ ! Iar d-l Karîșev le apreciază tocmai în felul acesta, incluzând în marea industrie numai întreprinderile la care „numărul mediu“ – așa cum este calculat mai sus – al muncitorilor care revine la o uzină (pe întreaga Rusie) este de *peste o sută*. Prin această metodă extravagantă se ajunge la concluzia că numai $\frac{1}{4}$ din valoarea totală a producției este dată de „marea industrie, concepută în proporțiile menționate mai

* Paragraful IV din articolul d-lui Karîșev. Vom observa că, în loc de „Date rezumative“, am fi putut lua pentru o comparație cu „Culegerea“ și „Indicatorul“ d-lui Orlov, a cărui ediție a 2-a (din 1884) este citată și de d-l Karîșev.

sus"!! (pag. 47 din articolul citat) *. Vom arăta mai jos că, de fapt, fabricile cu cîte 100 de muncitori și mai mult concentrează peste jumătate din valoarea totală a producției industriei noastre de fabrică.

Remarcăm, în legătură cu aceasta, că datele comitetelor guberniale locale de statistică (care sînt folosite în rapoartele guvernatorilor) se caracterizează întotdeauna printr-o totală lipsă de precizie a noțiunii de „fabrică și uzină” și printr-o înregistrare la întîmplare a stabilimentelor mici. De pildă, în gubernia Smolensk, în unele județe, în statistica pe 1893/94 au fost incluse zeci de uleișite mici în categoria fabricilor, iar în altele n-a fost inclusă nici una; în gubernie au fost înregistrate 152 de „fabrici” de gudron (potrivit „Indicatorului” pe 1890, nici una), această înregistrare făcîndu-se de asemenea la întîmplare pe județe etc. ** În gubernia Iaroslavl, în perioada 1890-1900, statistica locală a înregistrat 3.376 de fabrici și uzine (față de 472 potrivit „Indicatorului” pe 1890), incluzînd în această cifră (pe anumite județe) sute de mori, fierării și mici fabrici care folosesc ca materie primă cartofii etc. ***

Recent, statistica fabricilor și uzinelor a fost supusă unei reforme care a schimbat programul de culegere a datelor, care a schimbat noțiunea de „fabrică și uzină” (au fost introduse criterii noi: existența unui motor sau a unui număr de cel puțin 15 muncitori), care a atras inspecția de fabrică la culegerea și la verificarea datelor. Pentru amănunte trimitem pe cititor la articolul menționat mai sus din „Studiile”**** noastre,

* „Astfel $\frac{1}{4}$ din aceasta din urmă” (întreaga producție anuală) „sînt date de întreprinderile de tip relativ mai mic. Rădăcinile acestui fenomen pot să rezide în multe elemente de importanță esențială ale economiei naționale a Rusiei. Aici trebuie inclus, printre altele, *sistemul agrar în care este încadrat cea mai mare parte a populației*, viabilitatea obștii (sic!), care împiedică pe cît îi stă în putere dezvoltarea la noi a clasei profesionale a muncitorilor industriali. Cu aceasta se combină (!) și *răspîndirea formei de prelucrare a produselor la domiciliu* tocmai în zona (centrală) a Rusiei, care este principalul centru al fabricilor și uzinelor noastre” (ibid., subliniat de d-l Karîșev). Biata „obște”! Ea trebuie să răspundă pentru toate, chiar și pentru greșelile de statistică ale savanților ei admiratori!

** Date din cartea d-lui D. Jbankov: „Cercetarea sanitară a fabricilor și uzinelor din gubernia Smolensk” (Smolensk, partea I, 1894):

*** „Statistică cu privire la gubernia Iaroslavl”, partea a II-a, Iaroslavl, 1896. Comp. de asemenea „Anuarul guberniei Tula pe 1895” (Tula, 1895), secțiunea a VI-a, pag. 14-15: „situația fabricilor și uzinelor pe 1893”.

**** Vezi V. I. Lenin, Opere, vol. 4, Editura pentru literatură politică, 1953. — Nota red.

unde este analizată în mod amănunțit „Statistica fabricilor și uzinelor“ (Petersburg, 1897) *, întocmită după noul program, și care arată că, în ciuda reformei, *aproape că nu se observă* vreo îmbunătățire a statisticii fabricilor și uzinelor ; că noțiunea de „fabrică și uzină“ a rămas cu totul vagă ; că datele sînt, ca și înainte, luate de foarte multe ori cu totul la întimplare, ceea ce cere cea mai mare prudență în tratarea lor **. Numai un recensămînt industrial bine organizat, după modelul european, poate să scoată statistica noastră industrială din starea haotică în care se află ***.

Din analiza statisticii fabricilor și uzinelor rezultă că în marea majoritate a cazurilor datele ei nu pot fi folosite fără o prealabilă prelucrare a lor și că scopul principal al acestei prelucrări trebuie să fie separarea a ceea ce este relativ bun de ceea ce nu este bun de nimic. În legătură cu aceasta vom analiza în paragraful următor datele referitoare la ramurile industriale mai importante, iar acum vom pune întrebarea : numărul fabricilor din Rusia sporește sau scade ? Principala dificultate a acestei probleme constă în aceea că noțiunea de

* După un calcul al d-lui Karișev, totalul datelor din „Statistică“ în ceea ce privește Rusia europeană este următorul : 14.578 de fabrici cu 885.555 de muncitori și cu o producție în valoare de 1.345.348 de mii de ruble.

** În datele rezumative ale rapoartelor inspectorilor de fabrici, publicate de ministerul comerțului și industriei (pentru perioada 1901—1903), există date referitoare la numărul fabricilor și uzinelor, precum și al muncitorilor ocupați în ele (pe 64 de gubernii din Rusia), cu repartizarea fabricilor și uzinelor pe grupuri după numărul muncitorilor (sub 20 ; 21—50 ; 51—100 ; 101—500 ; 501—1.000 și peste 1.000). Acesta este un important pas înainte făcut de statistica fabricilor și uzinelor. Datele referitoare la atelierele mari (cu 21 de muncitori și mai mult) sînt oarecum mai sigure. Este evident că datele referitoare la „fabricile“ cu mai puțin de 20 de muncitori sînt luate la întimplare, din care cauză nu sînt bune la nimic. De pildă, pe 1903, pentru gubernia Nijni-Novgorod sînt menționate 266 de fabrici, cu mai puțin de 20 de muncitori fiecare ; ele au 1.975 de muncitori, adică în medie mai puțin de 8 muncitori fiecare. În gubernia Perm sînt 10 fabrici de felul acesta, cu 159 de muncitori ! Se înțelege că-i ridicol. Totalul pe anul 1903 pe 64 de gubernii ; 15.821 de fabrici cu 1.640.406 muncitori, iar dacă am excepta fabricile și uzinele cu mai puțin de 20 de muncitori fiecare, am obține 10.072 de fabrici și uzine cu 1.576.754 de muncitori. (Notă la ediția a 2-a).

*** Comp. „Vestnik Finansov“, 1896, nr. 35. Dările de seamă cu privire la rapoartele și dezbaterile de la Congresul din Nijni-Novgorod. D-l Mihailovski a caracterizat admirabil situația haotică a statisticii fabricilor și uzinelor, descriind cum se plimbă chestionarele „chiar pînă la cel mai obscur funcționar polițienesc, care, în sfîrșit, le remite în schimbul unei chitanțe, sub semnătură desigur, stabilimentelor industriale care i se par că merită atenție, dar de cele mai multe ori acelor dintre ele cărora le-a mai trimis și anul trecut“ ; cum se completează aceste chestionare cu răspunsuri, fie scrise „ca anul trecut“ (n-ai decît să răsfoiești „Datele rezumative“ ale departamentului comerțului și manufacturilor pe anumite ramuri industriale din anumite gubernii, ca să te convingi de justetea acestei afirmații), fie cu răspunsuri complet lipsite de sens etc.

„fabrică“ se folosește în statistica fabricilor și uzinelor într-un mod extrem de haotic ; de aceea răspunsurile negative care se dădeau la această întrebare, uneori potrivit datelor statisticii fabricilor și uzinelor (ca, de pildă, de către d-l Karișev), nu pot avea nici o valoare. Este necesar să se stabilească în primul rând un criteriu precis de definire a noțiunii de „fabrică“ ; fără această condiție ar fi absurd să se illustreze dezvoltarea mării industrii mecanizate prin datele privitoare la întreprinderi, printre care au figurat, în perioade diferite, un număr diferit de mori mici, uleișițe, magazii de cărămidă etc. etc. Să considerăm drept un asemenea criteriu existența în întreprinderile a cel puțin 16 muncitori, și va rezulta că în Rusia europeană existau în 1866 cel mult 2.500–3.000 de asemenea întreprinderi industriale, în 1879 aproape 4.500, în 1890 circa 6.000, în 1894/95 circa 6.400, în 1903 circa 9.000 *. Prin urmare, în epoca de după reformă numărul fabricilor din Rusia sporește într-un ritm destul de rapid.

III. ANALIZA DATELOR ISTORICE-STATISTICE CU PRIVIRE LA DEZVOLTAREA MĂRII INDUSTRII

Am observat mai sus că, pentru a ne putea face o idee despre dezvoltarea mării industrii după datele statisticii fabricilor și uzinelor, este necesar să delimităm materialul relativ bun

* Datele se referă la toate întreprinderile (adică inclusiv cele impuse la accize) în afară de mine. Pentru anii 1879, 1890 și 1894/95 datele au fost calculate de noi după „Indicator“ și după „Statistică“. Din datele „Statisticii“ sînt excluse tipografiile, pe care statistica fabricilor și uzinelor nu le înregistra înainte (vezi „Studii“, pag. 273). (Vezi V. I. Lenin, Opere, vol. 4, Editura pentru literatură politică, 1953, pag. 12–13. — Nota red.). Pentru 1866, după datele din „Anuar“ privind 71 de ramuri industriale, constatăm 1.861 de întreprinderi cu 16 muncitori și mai mult, din numărul total de 6.891 de întreprinderi ; în 1890 aceste 71 de ramuri industriale cuprindeau aproape $\frac{1}{3}$ din numărul total al întreprinderilor cu 16 muncitori și mai mult. Acest criteriu de definire a noțiunii de „fabrică“ pe care l-am adoptat, noi îl considerăm ca fiind cel mai precis, pentru că apartenența la categoria fabricilor a întreprinderilor cu 16 muncitori și mai mult n-a fost pusă la îndoială nici de cele mai diferite programe ale statisticii fabricilor și uzinelor și este valabil pentru toate ramurile de producție industrială. Nu încapem îndoială că statistica fabricilor și uzinelor n-a putut niciodată și nu poate nici acum să înregistreze toate întreprinderile cu 16 muncitori și mai mult (vezi exemplele din cap. VI, § II), dar noi n-avem nici un fel de motive să credem că înainte au fost omise mai multe întreprinderi decît acum. Pentru anul 1903 există date în „Datele rezumative ale rapoartelor inspectorilor de fabrici“. În 50 de gubernii din Rusia europeană existau 8.850 de fabrici și uzine cu peste 20 de muncitori fiecare.

din această statistică de materialul care nu este bun de nimic. Să analizăm în acest scop principalele ramuri ale industriei noastre prelucrătoare.

1) Industria textilă

În fruntea industriei pentru prelucrarea lînii se află industria postavului, care în 1890 avea o producție în valoare de peste 35.000.000 de ruble și cuprindea peste 45.000 de muncitori. Datele istorice-statistice cu privire la această ramură de producție vădesc o considerabilă scădere a numărului muncitorilor, anume de la 72.638 în 1866 la 46.740 în 1890 *. Pentru a aprecia acest fenomen, trebuie să avem în vedere faptul că, pînă în deceniul al 7-lea inclusiv, producția postavului a avut o structură deosebită, specifică: ea era concentrată în întreprinderi relativ mari, care nu făceau totuși parte din industria de fabrică capitalistă, ci erau bazate pe munca țăranilor iobagi sau a țăranilor temporar obligați. De aceea, în statisticile cu privire la industria „de fabrică” din deceniul al 7-lea veți întîlni clasificarea fabricilor de postav în 1) fabrici ale moșierilor sau ale nobililor și în 2) fabrici ale negustorilor. Primele produceau mai cu seamă postav pentru armată, comenzile date de stat fiind repartizate în mod egal între fabricanți după numărul mașinilor. Munca obligatorie determina starea de înapoiere a tehnicii unor astfel de stabilimente și folosirea de către ele a unui număr incomparabil mai mare de muncitori față de fabricile negustorilor, bazate pe munca salariată **. Numărul muncitorilor din industria postavului scade cel mai mult tocmai în guberniile în care fabricile aparțin moșierilor; astfel, în 13 gubernii de acest fel (menționate în „Privire asupra industriei manufacturiere”), numă-

* În toate cazurile în care nu este nici o indicație specială, luăm pentru 1866 datele din „Anuar”; pentru 1879 și 1890 — datele din „Indicator”. — „Analiza istorică-statistică” (vol. 11) cuprinde date cu privire la industria postavului pe ani, din 1855 pînă în 1879; iată numărul mediu al muncitorilor pe perioadele de cinci ani din 1855—1859 pînă în 1875—1879: 107.433; 96.131; 92.117; 87.960 și 81.458.

** Vezi „Privire asupra diferitelor ramuri ale industriei manufacturiere din Rusia”, vol. 1, Petersburg, 1862, mai ales pag. 165 și 167. Comp. de asemenea „Culegere de statistici militare”, pag. 357 și urm. În momentul de față, în listele pe care figurează fabricanții de postav întîlnești rar vestitele nume de nobili, care în deceniul al 7-lea constituiau o majoritate zdrobitoare.

rul muncitorilor a scăzut de la 32.921 la 14.539 (1866 și 1890), iar în 5 gubernii în care fabricile aparțin negustorilor (Moscova, Grodno, Livonia, Cernigov și Petersburg), numărul muncitorilor a scăzut de la 31.291 la 28.257. De aici rezultă limpede că în cazul de față avem de-a face cu două curente opuse, care sînt însă amîndouă expresia dezvoltării capitalismului, și anume: pe de o parte, decăderea stabilimentelor moșierilor, care aveau un caracter posesional *, iar pe de altă parte transformarea stabilimentelor negustorilor în fabrici pur capitaliste. În perioada 1860-1870 un număr însemnat de muncitori din industria postavului nu erau cîtuși de puțin muncitori *de fabrică* în sensul exact al acestui termen; aceștia erau țărani dependenți care lucrau pentru moșieri **. Producția postavului este un exemplu al acestui fenomen specific în istoria Rusiei, fenomen care constă în folosirea muncii iobagilor în industrie. Deoarece aici ne mărginim la epoca de după reformă, considerăm că sînt suficiente indicațiile sumare date mai sus cu privire la felul cum este reflectat acest fenomen în statistica fabricilor și uzinelor ***. Pentru a ne putea face o idee despre dezvoltarea marii industrii mecanizate în ramura respectivă, vom mai cita următoarele date din statistica mașinilor cu aburi: între 1875 și 1878, în Rusia europeană, în producția postavului și în filaturile de lînă au fost înregistrate 167 de stabilimente mecanizate cu 209 mașini cu aburi, însumînd 4.632 CP, iar în 1890 - 197 de stabilimente cu 341 de

* — *fabrici și uzine posesionale* — fabrici și uzine construite de persoane particulare care primiseră de la guvern pămînt, muncitori sau mine. Muncitorii care lucrau în aceste fabrici erau de obicei țărani iobagi, care aparțineau fabricii și care puteau fi instrăinați numai o dată cu fabrica. — *Nota trad.*

** Iată două exemple din statistica zemstvelor. Despre fabrica de postav a lui N. P. Gladkov din județul Volsk, gubernia Saratov (în 1866 — 306 muncitori), citim în culegerea de date statistice ale zemstvelor pe acest județ (pag. 275) că țărani erau obligați să lucreze în fabrica boierului. „Lucrau în fabrică pînă la înșurătoare, iar apoi deveneau țărani clăcași“. În 1866, în satul Riasi din județul Ranenburg, gubernia Reazan, exista o fabrică de postav cu 180 de muncitori. Țărani efecteau clacă lucrînd în fabrică; aceasta s-a închis în 1870. („Culegere de date statistice cu privire la gubernia Reazan“, vol. II, partea I, Moscova, 1882, pag. 330).

*** *Vczi Nisselovici*. „Istoria legislației industriale a Imperiului rus“. Secțiunea I și II. Petersburg, 1883-1884. — A. *Semenov*. „Studiu asupra datelor istorice despre comerțul exterior și industria Rusiei“, Petersburg, 1858-1859, 3 secțiuni. — V. I. *Semevski*. „Țărani sub domnia Ecaterinei a II-a“. Petersburg, 1881. — „Culegere de date statistice cu privire la gubernia Moscova. Capitolul statisticii sanitare“, vol. IV, secțiunea I (date rezumative generale). Moscova, 1890, articolul lui A. V. *Pogojev*. „Despre fabricile posesionale moșierești din gubernia Moscova“. — M. T. *Baranovski*. „Fabrica rusă“, Petersburg, 1898, vol. I.

mașini cu aburi, însumînd 6.602 CP. Prin urmare, folosirea aburului nu a progresat într-un ritm prea rapid, ceea ce se explică în parte prin tradițiile fabricilor moșierești, iar în parte prin înlăturarea postavului de către țesăturile mai ieftine din lînă dărăcită și de către țesăturile din lînă în amestec cu bumbac *. În perioada 1875–1878 existau în producția țesăturilor de lînă 7 stabilimente mecanizate, cu 20 de mașini cu aburi, însumînd 303 CP, iar în 1890 – 28 de stabilimente mecanizate, cu 61 de mașini cu aburi, însumînd 1.375 CP **.

Dintre ramurile industriale pentru prelucrarea lînii vom mai menționa pîslăria, care demonstrează într-un mod deosebit de pregnant faptul că datele statisticii fabricilor și uzinelor pe diferite perioade nu sînt comparabile : în 1866 au fost înregistrate 77 de fabrici cu 295 de muncitori, iar în 1890 – 57 cu 1.217 muncitori. În primul grup numărul micilor stabilimente cu o producție în valoare de mai puțin de 2.000 de ruble fiecare este de 60, ele avînd 137 de muncitori, iar în al doilea grup – 1 stabiliment cu 4 muncitori ; în 1866 au fost înregistrate 39 de stabilimente mici în județul Semenov din gubernia Nijni-Novgorod, unde și astăzi pîslăria mai este foarte dezvoltată, ea fiind inclusă însă în categoria industriilor „meșteșugărești“, și nu în cea a industriei „de fabrică“ (vezi cap. VI, § II, 2 ***).

Mai departe, un loc deosebit de remarcabil în industria textilă îl ocupă prelucrarea bumbacului, care cuprinde acum peste 200.000 de muncitori. Constatăm aici una dintre cele mai mari greșeli ale statisticii fabricilor și uzinelor, și anume confundarea muncitorilor care sînt folosiți în mod capitalist la domiciliu cu muncitorii de fabrică. Dezvoltarea mării industrii mecanizate a constat aici (ca și în numeroase alte cazuri) în concentrarea în fabrică a muncitorilor ocupați la domiciliu. Se înțelege sub ce formă denaturată se va înfățișa acest proces,

* Comp. „Succesele industriei din Rusia potrivit rapoartelor comisiilor de experți“. Petersburg, 1897, pag. 60.

** Datele privind mașinile cu aburi sînt luate atît în cazul de față cît și în cele care vor urma din „Materiale pentru statistica mașinilor cu aburi din Imperiul rus“, publicația Comitetului central de statistică, Petersburg, 1882 ; pe 1890 — din „Date rezumative cu privire la industria de fabrică“ ; iar despre numărul stabilimentelor mecanizate — din „Indicator“.

*** Vezi volumul de față, pag. 381. — *Nota red.*

dacă în categoria „fabricilor“ vor fi incluse oficiile pentru împărțirea lucrului la domiciliu și svetelki, dacă muncitorii care lucrează la domiciliu vor fi confundați cu muncitorii de fabrică ! În 1866 (potrivit „Anuarului“) aproape 22.000 de muncitori care lucrau la domiciliu au fost incluși în categoria muncitorilor de fabrică (numărul acesta este departe de a fi complet, deoarece pentru gubernia Moscova au fost omise în „Anuar“ – de bună seamă cu totul întâmplător – adnotările referitoare la „munca la sate“, care sînt atît de numeroase în ceea ce privește gubernia Vladimir). În 1890 (potrivit „Indicatorului“) au fost numai vreo 9.000 de muncitori de acest fel. Este limpede că cifrele statisticii fabricilor și uzinelor (1866 – 59.000 de muncitori la țesătoriile de bumbac, iar în 1890 – 75.000) micșorează creșterea reală a numărului muncitorilor de fabrică*. Iată datele care arată cît de diferite sînt stabilimentele incluse în diferite epoci în categoria „fabricilor“ de țesături de bumbac** :

Anii	Numărul total al „fabricilor“ de țesături de bumbac	dintre care		
		fabrici	oficii	svetelki
1866	436	256	38	142
1879	411	209	66	136
1890	311	283	21	7

Astfel, scăderea numărului „fabricilor“ înregistrată de „statistică“ înseamnă în realitate înlăturarea de către fabrică a oficiilor și a svetelki-lor. Să ilustrăm aceasta prin exemplul a două fabrici :

* Comp. T.-Baranovski, l. c., pag. 420. — Semenov a stabilit că numărul total al țesătorilor manuali de la sate folosiți în mod capitalist a fost în 1859 de aproximativ 385.857 (l. c., III, 273) ; la acest număr el a mai adăugat încă 200.000 de muncitori, folosiți prin sate „în alte ramuri ale industriei de fabrică“ (pag. 302, ibid.). În prezent, după cum am văzut mai sus, numărul muncitorilor folosiți în mod capitalist la domiciliu este incomparabil mai mare.

** În categoria svetelki-lor sînt incluse stabilimentele cu o producție în valoare de mai puțin de 2.000 de ruble. Din datele cercetării speciale a fabricilor și uzinelor din guberniile Moscova și Vladimir, făcute în 1868 de către Comitetul central de statistică, reiese, în cele mai multe cazuri, că valoarea producției micilor stabilimente de țesătorie nu depășește plata pentru muncă. În categoria oficiilor sînt incluse stabilimentele care împart lucrul la domiciliu. Pe anul 1866 numărul stabilimentelor înregistrate este departe de a fi complet, din cauza unor vădite omisiuni în ceea ce privește gubernia Moscova.

A n i i	Fabrica lui I. M. Terentiev din orașul Șuia					Fabrica lui I. N. Garelin din orașul Ivanovo-Voznesensk						
	Numărul războaielor de țesut mecanice	Numărul muncitorilor			Valoarea producției în mii de ruble	Numărul războaielor de țesut mecanice	Numărul muncitorilor			Valoarea producției în mii de ruble		
		în întreprindere	la domiciliu	total			în întreprindere	la domiciliu	total			
1866	Cu mașini acționate manual	—	205	670	875	130	Oficiu de împărțire a lucrului la domiciliu	—	?	1.917	1.917	158
1879	Cu mașini cu aburi	648	920	—	920	1.346	Cu mașini cu aburi	893	1.274	—	1.274	2.137
1890	„	1.502	1.043	—	1.043	1.244	„	1.141	1.483	—	1.483	2.058
1894/95	„	?	1.160	—	1.160	1.878	„	?	2.134	—	2.134	2.933

Prin urmare, pentru a ne putea face o idee despre dezvoltarea marii industrii mecanizate în această ramură, cel mai nimerit lucru este să luăm datele referitoare la numărul războaielor de țesut mecanice. În deceniul al 6-lea numărul lor se ridică la aproximativ 11.000 *, iar în 1890 la aproximativ 87.000. Marea industrie mecanizată s-a dezvoltat, prin urmare, într-un ritm extrem de rapid. Pentru perioada 1875–1878 au fost înregistrate în producția de fire și țesături de bumbac 148 de stabilimente mecanizate, cu 481 de mașini cu aburi, însumând 20.504 CP, iar în 1890 – 168 de stabili-

* „Culegere de statistici militare”, 380. — „Privire asupra industriei manufacturice”, vol. II, Petersburg, 1863, pag. 451. — În 1898 numărul războaielor de țesut mecanice în țesătoriile de bumbac era de 100.630 (probabil în întregul imperiu). „Succesele industriei din Rusia”, pag. 33.

mente mecanizate, cu 554 de mașini cu aburi, însumând 38.750 CP.

Exact aceeași greșeală face statistica noastră și în ceea ce privește industria de pînzeturi, indicînd în mod eronat o scădere a numărului muncitorilor de fabrică (în 1866 : 17.171 ; în 1890 : 15.497). În realitate, în 1866 fabricanții de pînză nu aveau în stabilimentele lor decît 4.749 de războaie din cele 16.900, iar restul de 12.151 funcționau la svetelocinici *. Prin urmare, în categoria muncitorilor de fabrică au fost incluși, în 1866, vreo 12.000 de muncitori care lucrau la domiciliu, iar în 1890 numai vreo 3.000 (calculat după datele „Indicatorului”). Numărul războaielor de țesut mecanice a sporit de la 2.263 în 1866 (calculul s-a făcut după datele din „Culegerea de statistici militare”) la 4.041 în 1890, iar al fuselor de la 95.495 la 218.012. Industria de fire și țesături de in cuprindea, în perioada 1875–1878, 28 de stabilimente mecanizate, cu 47 de mașini cu aburi, însumînd 1.604 CP, iar în 1890 – 48 de stabilimente mecanizate, cu 83 de mașini cu aburi, însumînd 5.027 CP **.

În sfîrșit, din industria textilă mai fac parte boiangeria, imprimeria și finisajul ; în aceste ramuri de producție statistica fabricilor și uzinelor confundă cu fabricile stabilimentele cele mai mici ale meseriașilor, care au cîte 1–2 muncitori și o producție în valoare de cîteva sute de ruble ***. Se înțelege că de aici rezultă o confuzie destul de mare, care pune în umbră dezvoltarea rapidă a mării industrii mecanizate. Iată datele referitoare la această dezvoltare : în perioada 1875–1878, spălatul lînii, vopsitul, înălbitul și apretatul cuprindeau un număr de 80 de întreprinderi mecanizate, cu 255 de mașini cu aburi, însumînd 2.634 CP, iar în 1890 – 189 de întreprinderi mecanizate, cu 858 de mașini cu aburi, însumînd 9.100 CP.

* „Culegere de statistici militare”, pag. 367–368 ; datele intendentei.

** În țesătoriile de mătase existau în 1879 495 de războaie de țesut mecanice și 5.996 de războaie manuale („Analiză istorică-statistică”), iar în 1890 numărul celor dintîi era de 2.899, iar al celorlalte — de peste 7.500.

*** De pildă, în 1879 se considera că aceste ramuri de producție cuprindeau 729 de fabrici : dintre acestea, 466 de fabrici aveau 977 de muncitori și o producție în valoare de 170.000 de ruble. Mai pot fi găsite și astăzi multe asemenea „fabrici”, de pildă în descrierea meșteșugurilor din guberniile Veatka și Perm.

2) Prelucrarea lemnului

În această ramură datele cele mai certe sînt cele referitoare la producția de cherestea, deși înainte aceste date cuprindeau și stabilimentele mici *. Uriașa dezvoltare a acestei industrii în epoca de după reformă (în 1866 : 4.000.000 de ruble ; în 1890 : 19.000.000 de ruble), însoțită de o considerabilă sporire a numărului muncitorilor (4.000 și 15.000) și a numărului întreprinderilor care folosesc mașini cu aburi (26 și 430), este deosebit de interesantă prin faptul că ilustrează în mod pregnant dezvoltarea industriei forestiere. Producția de cherestea reprezintă numai una din operațiile industriei forestiere care însoțește în mod necesar începuturile mării industrii mecanizate.

În ceea ce privește celelalte ramuri de producție din această industrie, producția de mobile și tâmplărie, producția de rogojini, de smoală și de gudron, datele statisticii fabricilor și uzinelor sînt deosebit de confuze. Micile stabilimente, atît de numeroase în aceste ramuri de producție, erau incluse înainte în categoria „fabricilor“, și uneori mai sînt incluse și astăzi **.

3) Industria chimică, industria de prelucrare a produselor animale și industria de ceramică

Datele referitoare la industria chimică propriu-zisă se disting printr-o relativă exactitate. Iată datele privitoare la dezvoltarea ei : în 1857 în Rusia se consumau produse chimice în valoare de 14.000.000 de ruble (din acestea se produceau în țară produse în valoare de 3.400.000 de ruble, iar restul, în valoare de 10.600.000 de ruble, se importa) ; în

* Comp. „Culegere de statistici militare“, pag. 389. „Privire asupra industriei manufacturiere“, I. 309.

** De pildă, în 1879, din 91 de fabrici de rogojini, 39 au avut o producție în valoare de mai puțin de 1.000 de ruble. (Comp. „Studii“, pag. 155). (Vezi V. I. Lenin, Opere complete, vol. 2, Editura politică, 1960, ediția a doua, pag. 363. — *Nota red.*) În producția smoalei și a gudronului au fost înregistrate în 1890 140 de fabrici, toate cu o producție în valoare de peste 2.000 de ruble ; în 1879 au fost înregistrate 1.033 de fabrici, dintre care 911 aveau o producție în valoare de mai puțin de 2.000 de ruble ; în 1866 au fost înregistrate 669 de fabrici (pe imperiu), iar „Culegerea de statistici militare“ a înregistrat chiar 3.164 ! ! (Comp. „Studii“, pag. 156 și 271). (Vezi V. I. Lenin, Opere complete, vol. 2, Editura politică, 1960, ediția a doua, pag. 365, și vol. 4, Editura pentru literatură politică, 1953, pag. 11. — *Nota red.*)

1880 – consumul era în valoare de 36.250.000 de ruble (din acestea se produceau în țară produse în valoare de 7.500.000 de ruble, iar restul, în valoare de 28.750.000 de ruble, se importa) ; în 1890 – în valoare de 42.700.000 de ruble (din acestea se produceau în țară produse în valoare de 16.100.000 de ruble, iar restul, în valoare de 26.600.000 de ruble, se importa) *. Aceste date sînt deosebit de interesante pentru că industria chimică are o însemnătate extraordinar de mare, ea producînd materiale auxiliare pentru marea industrie mecanizată, adică articole de consum *productiv* (și nu individual). În ceea ce privește industria de potasiu și de salpetru, relevăm că datele referitoare la numărul fabricilor sînt inexacte, tot din cauză că au fost incluse stabilimente mici **.

Industria de prelucrare a grăsimilor se caracterizează printr-o incontestabilă decădere în perioada de după reformă. Astfel producția fabricilor de lumînări de seu și a topitoriilor de seu era evaluată în 1866–1868 la 13.600.000 de ruble, iar în 1890 la 5.000.000 de ruble ***. Această decădere se explică prin întrebuițarea crescîndă a uleiurilor minerale pentru iluminat, fapt care duce la înlăturarea vechilor lumînări de seu.

În industria pielăriei (în 1866 : 2.308 stabilimente cu 11.463 de muncitori și cu o producție în valoare de 14.600.000 de ruble ; în 1890 : 1.621 de stabilimente cu 15.564 de muncitori și cu o producție în valoare de 26.700.000 de ruble) statistica confundă mereu fabricile și stabilimentele mici. Costul relativ ridicat al materialelor, care determindă valoarea ridicată a producției, precum și faptul că această ramură de producție cere un număr foarte mic de muncitori îngreuiază mult delimitarea întreprinderilor meșteșugărești de fabrici. În 1890, în numărul total al fabricilor (1.621) au fost incluse numai 103 cu o producție în valoare de mai puțin de 2.000 de ruble ; în

* „Culegere de statistici militare“, „Analiza istorică-statistică“ și „Forțele de producție“, IX, 16. — Numărul muncitorilor în 1866 — 5.645 ; în 1890 — 25.471 ; în 1875–1878 — 38 de întreprinderi mecanizate, cu 34 de mașini cu aburi, însumînd 332 CP, iar în 1890 — 141 de întreprinderi mecanizate, cu 208 mașini cu aburi, însumînd 3.319 CP.

** Comp. „Indicatorul“ pe 1879 și 1890 despre producția de potasiu. Producția de salpetru este concentrată acum la o singură fabrică din Petersburg, pe cînd în perioada 1860–1880 se producea salpetru din bălegar.

*** În perioada 1860–1880 erau incluse și aici în categoria fabricilor numeroase stabilimente mici.

1879 – 2.008 din numărul total de 3.320 * ; în 1866, din 2.308** fabrici 1.042 aveau o producție în valoare de sub 1.000 de ruble (aceste 1.042 de fabrici aveau 2.059 de muncitori și o producție în valoare de 474.000 de ruble). Prin urmare, numărul fabricilor a sporit, cu toate că statistica fabricilor și uzinelor indică o împușinare a lor. În ceea ce privește însă micile stabilimente de pielărie, numărul lor e și astăzi foarte mare : de pildă, publicația ministerului de finanțe „Industria de fabrică și comerțul din Rusia“ (Petersburg, 1893) înregistrează aproape 9.500 de întreprinderi meșteșugărești, cu 21.000 de muncitori și cu o producție în valoare de 12.000.000 de ruble. Aceste întreprinderi „meșteșugărești“ sînt mult mai mari decît acelea care în perioada 1860–1870 erau incluse în categoria „fabricilor și uzinelor“. Întrucît stabilimentele mici sînt incluse în categoria „fabricilor și uzinelor“ într-un număr care variază, în diferite gubernii și în diferiți ani, datele statistice referitoare la această ramură de producție trebuie să fie folosite cu multă prudență. Statistica mașinilor cu aburi a înregistrat în această ramură de producție, pentru 1875–1878, 28 de întreprinderi mecanizate, cu 33 de mașini cu aburi, însumînd 488 CP, iar pentru 1890 – 66 de întreprinderi mecanizate, cu 82 de mașini cu aburi, însumînd 1.112 CP. În aceste 66 de fabrici erau concentrați 5.522 de muncitori (peste o treime din numărul total), iar producția lor atingea o valoare de 12.300.000 de ruble (46% din valoarea totală), astfel încît concentrarea producției e foarte însemnată, iar productivitatea muncii în întreprinderile mai mari este incomparabil superioară celei medii ***.

* În 1875, prof. Kittari, în a sa „Hartă a industriei pielăriei din Rusia“, a înregistrat 12.939 de stabilimente cu o producție în valoare de 47.500.000 de ruble, iar statistica fabricilor și uzinelor — 2.764 de fabrici cu o producție în valoare de 26.500.000 de ruble („Analiza istorică-statistică“). Într-o altă ramură de producție din această categorie, blănăria, se observă aceeași confundare a fabricilor cu stabilimentele mici : comp. „Indicatorul“ pe 1879 și 1890.

** „Culegerea de statistici militare“ a înregistrat chiar mai mult — 3.890 !!

*** Dacă clasificăm fabricile menționate în „Indicatorul“ pe 1890 după momentul înființării lor, vedem că din 1.506 fabrici 97 nu se știe cînd au fost înființate, 331 au fost înființate înainte de 1850, 147 în perioada 1850–1860, 239 în perioada 1860–1870, 320 în perioada 1870–1880, 351 în perioada 1880–1890 și 21 în 1890. În fiecare deceniu, numărul fabricilor înființate sporea față de deceniul anterior.

Producția de ceramică se împarte în două categorii după caracterul datelor statisticii fabricilor și uzinelor : în unele statistici aproape că nu se observă o confundare a producției mari cu cea mică ; de aceea datele lor sînt relativ exacte. Din această categorie fac parte producția de sticlărie, porțelan și faianță, de alabastru și de ciment. Deosebit de remarcabilă este dezvoltarea rapidă a producției de ciment, care dovedește o dezvoltare a industriei construcțiilor : valoarea producției era evaluată în 1866 la 530.000 de ruble („Culegere de statistici militare“), iar în 1890 la 3.826.000 de ruble ; numărul stabilimentelor mecanizate era de 8 între 1875 și 1878 și de 39 în 1890. Dimpotrivă, în producția de olărie și de cărămidă se observă că stabilimentele mici au fost incluse în foarte mare parte în categoria fabricilor, și de aceea datele statisticii fabricilor și uzinelor pentru perioada 1860–1880 sînt deosebit de nesatisfăcătoare și de exagerate. De pildă, în producția de olărie, în 1879, au fost înregistrate 552 de stabilimente cu 1.900 de muncitori și cu o producție în valoare de 538.000 de ruble, iar în 1890 – 158 de stabilimente cu 1.978 de muncitori și cu o producție în valoare de 919.000 de ruble. Exceptînd stabilimentele mici (cu o producție în valoare de mai puțin de 2.000 de ruble), obținem : în 1879 : 70 de întreprinderi cu 840 de muncitori și cu o producție în valoare de 505.000 de ruble ; în 1890 143 de întreprinderi cu 1.859 de muncitori și cu o producție în valoare de 857.000 de ruble. Adică, în loc ca numărul „fabricilor“ să fi scăzut, iar numărul muncitorilor să fi rămas neschimbat, așa cum arată statistica, s-a produs în realitate o creștere considerabilă atât a numărului fabricilor cît și a numărului muncitorilor. În ceea ce privește producția de cărămidă, datele oficiale sînt următoarele : în 1879 – 2.627 de stabilimente cu 28.800 de muncitori și cu o producție în valoare de 6.963.000 de ruble ; în 1890 – 1.292 de stabilimente cu 24.334 de muncitori și cu o producție în valoare de 7.249.000 de ruble, iar fără stabilimente mici (cu o producție în valoare de mai puțin de 2.000 de ruble) : în 1879 – 518 întreprinderi cu 19.057 de muncitori și cu o producție în valoare de 5.625.000 de ruble ; în 1890 – 1.096 de întreprin-

deri cu 23.222 de muncitori și cu o producție în valoare de 7.240.000 de ruble*.

4) Industria metalurgică

În statistica fabricilor și uzinelor cu privire la industria metalurgică, izvorul confuziei îl constituie, în primul rând, faptul că au fost incluse și stabilimentele mici (mai ales pentru perioada 1860–1880)**, iar în al doilea rând, și mai ales, faptul că uzinele siderurgice sînt „subordonate” departamentului industriei miniere, și nu departamentului comerțului și manufacturilor. Datele ministerului de finanțe exclud de obicei „în principiu” uzinele siderurgice, dar reguli uniforme și permanente în ceea ce privește excluderea uzinelor siderurgice din numărul celorlalte n-au existat niciodată (și este problematică să ar putea fi create). De aceea publicațiile ministerului de finanțe cu privire la statistica fabricilor și uzinelor includ întotdeauna în parte și uzinele siderurgice, proporțiile însă în care se practică acest lucru variind de la gubernie la gubernie și de la an la an***. Vom da mai jos, atunci cînd vom analiza industria extractivă și siderurgică, date generale referitoare la felul cum a sîrbit, după reformă, folosirea mașinilor cu aburi în metalurgie.

* În aceste ramuri de producție, stabilimentele mici sînt incluse astăzi în categoria stabilimentelor meșteșugărești. Comp. ca model tabelul micilor meșteșuguri (anexa I) sau „Studii”, pag. 158–159. (Vezi V. I. Lenin, Opere complete, vol. 2, Editura politică, 1960, ediția a doua, pag. 366–368. — *Nota red.*) „Anuarul ministerului de finanțe” (partea I) a renunțat să facă totaluri pe aceste ramuri de producție din cauza văditei exagerări a datelor. Progresul statisticii de atunci și pînă astăzi constă în creșterea cutezanței și lipsei de răs-pundere în ceea ce privește calitatea materialului.

** De pildă, în perioada 1860–1870, în unele gubernii zeci de fierării erau incluse în categoria „întreprinderi extractive și metalurgice”. Vezi „Culegere de date și materiale a ministerului de finanțe”, 1866, nr. 4, pag. 406 ; 1867, nr. 6, pag. 384. — „Analele statistice”. Seria a II-a, partea a 6-a. — Comp. de asemenea exemplul dat mai sus (§ II) al includerii de către „Anuarul” pe 1866 a micilor meșteșugari din regiunea Pavlovo în categoria „fabricanților”.

*** Vezi exemple în „Studii”, pag. 269 și 284 (vezi V. I. Lenin, Opere, vol. 4, Editura pentru literatură politică, 1953, pag. 7–8 și 26. — *Nota red.*) — analiza greșelii pe care a făcut-o d-l Karîșev ignorînd această împrejurare. „Indicatorul” pe 1879 înregistrează, de pildă, uzinele metalurgice din Kulebaki și Viksa sau filialele lor (pag. 350 și 374), care sînt excluse din „Indicatorul” pe 1890.

5) Industria alimentară

Această industrie merită o deosebită atenție în ceea ce privește problema care ne interesează, deoarece confuzia creată de datele statisticii fabricilor și uzinelor atinge aici cel mai înalt grad. Or, în totalul general al industriei noastre de fabrică, această industrie ocupă un loc important. Astfel, potrivit „Indicatorului“ pe 1890, în Rusia europeană, din numărul total de 21.124 de fabrici cu 875.764 de muncitori și cu o producție în valoare de 1.501.000.000 de ruble, această industrie cuprindea 7.095 de fabrici cu 45.000 de muncitori și cu o producție în valoare de 174.000.000 de ruble. Principalele industrii din această ramură – morăritul, producția de crupe și de ulei – reprezintă prelucrarea produselor agricole. În Rusia, stabilimentele mici care se ocupă cu această prelucrare se numără cu sutele și miile în fiecare gubernie, și întrucât nu există nici un fel de reguli generale pentru a delimita „fabricile și uzinele“ de aceste stabilimente, statistica înregistrează aceste mici stabilimente *absolut la întâmplare*. De aceea numărul „fabricilor și uzinelor“ face niște salturi colosale de la an la an și de la gubernie la gubernie. Iată, de pildă, numărul fabricilor în industria morăritului pe diferiți ani, după diferite surse : în 1865 : 857 („Culegere de date și materiale a ministerului de finanțe“) ; în 1866 : 2.176 („Anuarul“) ; în 1866 : 18.426 („Culegere de statistici militare“) ; în 1885 : 3.940 („Date rezumative“) ; 17.765 („Culegere de date cu privire la Rusia“) ; în 1889, 1890 și 1891 : 5.073, 5.605 și 5.201 * („Date rezumative“) ; în 1894/95 : 2.308 („Statistica“). Din cele 5.041 de mori înregistrate în 1892 („Date rezumative“), 803 erau cu aburi, 2.907 de apă, 1.323 de vânt și 8 acționate cu cai ! În unele gubernii erau înregistrate numai morile cu aburi, în altele și cele de apă (într-un număr care variază de la 1 pînă la 425), în altele (minoritatea) și cele de vânt (de la 1 pînă la 530) și cele acționate cu cai. Ne putem imagina deci ce valoare are această statistică și cît de valabile sînt concluziile trase pe baza datelor ei luate ca bune ! ** Evident că,

* Și în afară de aceasta 32.957 de „mori mici“ care n-au fost incluse în categoria „fabricilor și uzinelor“.

** Vezi exemple de asemenea concluzii ale d-lui Karîșev în articolul din „Studii“ citat mai sus. (Vezi V. I. Lenin, Opere, vol. 4. Editura pentru literatură politică, 1953. — Nota red.).

pentru a ne putea face o idee despre dezvoltarea marii industrii mecanizate, trebuie să stabilim mai întâi un anumit criteriu pentru definirea noțiunii de „fabrică“. Să considerăm drept criteriu posedarea unei mașini cu aburi: morile cu aburi constituie un fenomen caracteristic epocii marii industrii mecanizate*.

Vom obține următorul tablou al dezvoltării producției de fabrică în această ramură**:

Cele 50 de gubernii din Rusia europeană

A n i i	Numărul morilor cu aburi	Numărul muncitorilor	Valoarea producției în mii de ruble
1866	126	?	?
1879	205	3.621	21.353
1890	649	10.453	67.481
1892	803	11.927	80.559

Tot din același motiv este nesatisfăcătoare și statistica producției de ulei. De pildă, în 1879 existau 2.450 de fabrici cu 7.207 muncitori și cu o producție în valoare de 6.486.000 de ruble, iar în 1890 – 383 de fabrici cu 4.746 de muncitori și cu o producție în valoare de 12.232.000 de ruble. Dar această scădere a numărului fabricilor și a numărului muncitorilor este numai aparentă. Dacă vom face comparabile datele pe 1879 și 1890, adică dacă vom exclude stabilimentele cu o producție în valoare de mai puțin de 2.000 de ruble (care n-au intrat în listele nominale), vom obține pe 1879 272 de fabrici cu 2.941 de muncitori și cu o producție în valoare de 5.771.000 de ruble, iar pe 1890 379 de fabrici cu 4.741 de muncitori și cu o producție în valoare de 12.232.000 de ruble. Că marea industrie mecanizată s-a dezvoltat în producția de ulei nu mai puțin rapid decât în industria morăritului se vede, de pildă, din statistica mașinilor cu aburi: între 1875 și 1878 existau 27 de

* *Marile* mori de apă au și ele, bineînțeles, un caracter de fabrică, dar nu avem date pentru a le putea distinge de morile mici. Potrivit „Indicatorului“ pe 1890 existau 250 de mori de apă cu 10 muncitori și mai mult fiecare. Ele aveau în total 6.378 de muncitori.

** „Culegere de statistici militare“, „Indicatorul“ și „Datele rezumative“. Potrivit „Statisticii“, în 1894/95 existau în Rusia europeană 1.192 de mori cu aburi. Între 1875 și 1878 statistica mașinilor cu aburi a înregistrat în Rusia europeană 294 de mori cu aburi.

fabrici, cu 28 de mașini cu aburi, însumând 521 CP, iar în 1890 – 113 fabrici mecanizate, cu 116 mașini cu aburi, însumând 1.886 CP.

Celelalte industrii din această ramură sînt relativ mici. Vom observa, de pildă, că, în ceea ce privește producția muștarului și a peștelui, statistica pentru perioada 1860–1870 a înregistrat sute de asemenea mici stabilimente, care nu au nimic comun cu fabricile și care în prezent nu mai sînt incluse în categoria acestora din urmă. De ce corective au nevoie datele statisticii fabricilor și uzinelor pe diferiți ani se vede din următoarele: cu excepția industriei morăritului, „Indicatorul” pe 1879 înregistra în ramura respectivă 3.555 de fabrici cu 15.313 muncitori, iar în 1890 – 1.842 de fabrici cu 19.159 de muncitori. În 1879, pe 7 ramuri de producție * au fost incluse 2.487 de mici stabilimente (fiecare avînd o producție în valoare de mai puțin de 2.000 de ruble) cu 5.176 de muncitori și cu o producție în valoare de 916.000 de ruble, iar în 1890 – 7 stabilimente cu 10 muncitori și cu o producție în valoare de 2.000 de ruble! Prin urmare, pentru ca aceste date să poată fi comparate, trebuie să se scadă într-un caz 5.000 de muncitori, iar în celălalt caz 10!

6) Industriile impuse la accize și celelalte

În unele industrii impuse la accize observăm, începînd din perioada 1860–1870 și pînă astăzi, o scădere a numărului muncitorilor de fabrică, proporțiile acestei scăderi fiind însă departe de a fi așa cum susține d-l N.-on **, care crede orbește în orice cifră tipărită. Pentru majoritatea industriilor impuse la accize, singura sursă de date este „Culegerea de statistici militare”, care, după cum știm, exagerează enorm rezultatele statisticii fabricilor și uzinelor. Pentru verificarea datelor ei avem însă, din păcate, puțin material. În producția spiritului, „Culegerea de statistici militare” a înregistrat în 1866 3.836 de fabrici cu 52.660 de muncitori (în 1890: 1.620 de fabrici cu 26.102 muncitori), numărul fabricilor necorespunzînd cu datele

* Producția de ulei, de amidon, de melasă, de malț, de articole de cofetărie, de conserve și de oțet.

** „Russkoe Bogatstvo”, 1894, nr. 6, pag. 104–105.

ministerului de finanțe, care a înregistrat în 1865/66 2.947 de fabrici în funcțiune, iar în 1866/67 – 3.386 *. Judecînd după aceasta, numărul muncitorilor este exagerat cu vreo 5.000–9.000. În industria rachiului, „Culegerea de statistici militare” înregistrează 4.841 de fabrici cu 8.326 de muncitori (în 1890 : 242 de fabrici cu 5.266 de muncitori) ; dintre acestea, în gubernia Basarabia sînt 3.207 fabrici cu 6.873 de muncitori. Absurditatea acestei cifre sare în ochi. Într-adevăr, din datele ministerului de finanțe ** se vede că numărul real al fabricilor de rachiu era în gubernia Basarabia de 10–12, iar în întreaga Rusie europeană de 1.157. Prin urmare, numărul muncitorilor este exagerat *cu minimum* 6.000. Cauza acestei exagerări este, probabil, faptul că „statisticienii” din Basarabia au inclus în categoria fabricanților pe proprietarii de vii (vezi mai jos, la producția tutunului). În industria berii și a miedului „Culegerea de statistici militare” înregistrează 2.374 de fabrici cu 6.825 de muncitori (în 1890 : 918 fabrici cu 8.364 de muncitori), pe cînd „Anuarul ministerului de finanțe” înregistrează în Rusia europeană, în 1866, 2.087 de fabrici. Și aici numărul muncitorilor este exagerat ***. În industria zahărului din sfeclă și a zahărului rafinat „Culegerea de statistici militare” exagerează numărul muncitorilor *cu 11.000*, înregistrînd 92.126 de oameni, față de 80.919 cîți indică datele „Anuarului ministerului de finanțe” (în 1890 : 77.875 de muncitori). În industria tutunului „Culegerea de statistici militare” înregistrează 5.327 de fabrici (!) cu 26.116 muncitori (în 1890 : 281 de fabrici cu 26.720 de muncitori) ; dintre acestea, 4.993 de fabrici cu 20.038 de muncitori sînt în gubernia Basarabia. În realitate, în 1866 existau în Rusia 343 de fabrici de tutun, iar în gubernia Basarabia – 13 ****. Numărul muncitorilor este exagerat *cu aproximativ 20.000*, și înșiși autorii „Culegerii de statistici mi-

* „Anuarul ministerului de finanțe”, I, pag. 76 și 82. Numărul tuturor fabricilor (inclusiv al celor care nu funcționau) era de 4.737 și 4.646.

** „Anuar”, I, pag. 104.

*** De pildă, în gubernia Simbirsk, „Culegerea de statistici militare” numără 218 fabrici (!) cu 299 de muncitori și cu o producție în valoare de 21.600 de ruble. (Potrivit „Anuarului” în această gubernie există numai 7 fabrici). Probabil că acestea sînt mici stabilimente casnice sau țărănești.

**** „Anuarul ministerului de finanțe”, pag. 61, Comp. „Privire asupra industriei manufacturiere” vol. II, Petersburg, 1863), în care există date amănunțite pe 1861 : 534 de fabrici cu 6.937 de muncitori, iar în gubernia Basarabia – 31 de fabrici cu 73 de muncitori. Numărul fabricilor de tutun oscilează mult de la an la an.

litare“ au remarcat că „fabricile menționate în gubernia Basarabia... nu sînt altceva decît plantații de tutun“ (pag. 414). D-l N.-on a socotit, probabil, că este de prisos să consulte textul publicației statistice de care se servește ; de aceea el n-a observat greșeala și a început să raționeze foarte serios despre „neînsemnata sporire a numărului de muncitori în fabricile de tutun“ (articolul citat, pag. 104) !! D-l N.-on ia pur și simplu numărul total al muncitorilor din industriile impuse la accize după „Culegerea de statistici militare“ și după „Indicatorul“ pe 1890 (186.053 și 144.332) și calculează procentul scăderii... „În 25 de ani s-a produs o reducere considerabilă a numărului muncitorilor ocupați, numărul lor scăzînd cu 22,4%“... „Aici“ (adică în industriile impuse la accize) „vedem că nici nu poate fi vorba de o creștere, ci că pur și simplu numărul muncitorilor a scăzut cu $\frac{1}{4}$ față de numărul dinainte“ (ibid.). Într-adevăr, ce poate fi mai „simplu“ ! Iei prima cifră care-ți cade în mînă și calculezi procentul ! Iar amănuntul neînsemnat că cifra din „Culegerea de statistici militare“ este exagerată cu vreo patruzeci de mii poți să nici nu-l iei în seamă.

7) Concluzii

Critica statisticii fabricilor și uzinelor expusă în ultimele două paragrafe ne duce la următoarele concluzii mai importante :

1. *În epoca de după reformă numărul fabricilor din Rusia crește într-un ritm rapid.*

Concluzia contrară care rezultă din cifrele statisticii fabricilor și uzinelor este greșită. La noi sînt incluse în categoria fabricilor micile stabilimente ale meseriașilor, ale meșteșugarilor și cele agricole ; *cu cît ne îndepărtăm mai mult de prezent, cu atît numărul de stabilimente mici incluse în categoria fabricilor este mai mare.*

2. *În ceea ce privește trecutul, numărul muncitorilor de fabrică și proporțiile producției fabricilor și uzinelor sînt de asemenea exagerate de statistica noastră.* Acest lucru se datorește, în primul rînd, faptului că înainte era inclus în categoria fabricilor un număr mai mare de stabilimente mici. De aceea sînt

inexacte îndeosebi datele privind ramurile de producție care au contingente cu meșteșugurile*. În al doilea rînd, aceasta se datorește faptului că în trecut erau incluși în categoria muncitorilor de fabrică mai mulți muncitori folosiți la domiciliu în mod capitalist decît astăzi.

3. La noi se obișnuiește să se creadă că cifrele statisticii oficiale a fabricilor și uzinelor trebuie considerate ca fiind comparabile cu alte cifre ale aceleiași statistici și că trebuie considerate mai mult sau mai puțin exacte atîta timp cît nu s-a dovedit contrarul. Din cele expuse mai sus rezultă însă o concluzie contrară: anume că orice comparație între datele statisticii fabricilor și uzinelor pe diferite perioade și pe diferite gubernii trebuie considerate inexacte atîta timp cît nu s-a dovedit contrarul.

IV. DEZVOLTAREA INDUSTRIEI EXTRACTIVE ȘI SIDERURGICE **

La începutul perioadei de dezvoltare de după reformă a Rusiei, principalul centru al industriei extractive și siderurgice era Uralul. Constituind o regiune – care pînă în ultimul timp a fost complet separată de Rusia centrală –, Uralul are totodată o structură specifică a industriei. În Ural, la baza „organizării

* Dacă am lua datele globale pe toate ramurile de producție pe intervale de timp mai mari, exagerarea care ar proveni din cauza menționată n-ar fi mare, pentru că stabilimentele mici prezintă un procent neînsemnat în numărul total al muncitorilor și al valorii globale a producției. Se înțelege că totodată se presupune o comparație a datelor luate din surse identice (nici nu poate fi vorba de o comparație între datele ministerului de finanțe și datele din rapoartele guvernatorilor sau cele din „Culegerea de statistici militare“).

** Sursele: *Semenov*. „Studiu asupra datelor istorice despre comerțul și industria Rusiei“. Vol. III. Petersburg, 1859, pag. 323–339. — „Culegere de statistici militare“, secțiunea referitoare la minieră. — „Anuarul ministerului de finanțe“, partea I, Petersburg, 1869. — „Culegere de date statistice cu privire la industria extractivă și siderurgică pe 1864–1867“. Petersburg, 1864–1867 (publicația comitetului științific al corpului inginerilor de minc). — *I. Bogoliubski*. „Studiu statistic cu privire la industria extractivă și siderurgică din Imperiul rus“. Petersburg, 1878. — „Analiza istorică-statistică a industriei din Rusia“. Petersburg, 1883, vol. I (articolul lui Keppen). — „Culegere de date statistice cu privire la industria extractivă și siderurgică din Rusia pe 1890“, Petersburg, 1892. — Aceeași pe anul 1901 (Petersburg, 1904) și pe anul 1902 (Petersburg, 1905). — *K. Skalkovski*. „Productivitatea în industria extractivă și siderurgică din Rusia în 1877“. Petersburg, 1879. — „Industria extractivă și siderurgică din Rusia“. Publicație a departamentului industriei extractive și siderurgice în vederea expoziției de la Chicago. Petersburg, 1893 (autor Keppen). — „Culegere de date cu privire la Rusia pe 1890“. Publicația Comitetului central de statistică. Petersburg, 1890. — Aceeași pe anul 1896. Petersburg, 1897. — „Forțele de producție ale Rusiei“. Petersburg, 1896, secțiunea a VII-a. — „Vestnik Finansov“ pe 1896–1897. — Culegerile de date statistice ale zemstvelor cu privire la județele Ekaterinburg și Krasnoufinsk din gubernia Perm și altele.

muncii" a stat din cele mai vechi timpuri iobăgia, care și astăzi, la sfârșitul secolului al XIX-lea, mai persistă încă în unele domenii foarte importante ale producției siderurgice. Cîndva iobăgia a fost baza celei mai mari înfloriri a Uralului și a dominației lui nu numai în Rusia, dar, în parte, și în Europa. În secolul al XVIII-lea fierul era unul dintre principalele articole de export ale Rusiei ; în 1782 se exportau circa 3.800.000 de puduri de fier, în anii 1800–1815 2.000.000–1.500.000 de puduri, în 1815–1838 – circa $1\frac{1}{3}$ milioane de puduri. Încă „în perioada 1820–1830 Rusia producea fontă o dată și jumătate mai mult decît Franța, de patru ori și jumătate mai mult decît Prusia, de trei ori mai mult decît Belgia". Dar aceeași iobăgie care a făcut ca Uralul să se ridice atît de sus în epoca de dezvoltare embrionară a capitalismului european a fost cauza decăderii Uralului în epoca de înflorire a capitalismului. Dezvoltarea industriei fierului în Ural se desfășura foarte încet. În 1718 Rusia producea circa 6.500.000 de puduri de fontă, în 1767 – circa 9.500.000 de puduri, în 1806 – 12.000.000 de puduri, între 1830 și 1840 – 9.000.000 – 11.000.000 de puduri, între 1840 și 1850 – 11.000.000–13.000.000 de puduri, între 1850 și 1860 – 12.000.000–16.000.000 de puduri, între 1860 și 1870 – 13.000.000–18.000.000 de puduri, în 1867 – 17.500.000 de puduri. În decurs de o sută de ani producția n-a reușit să se dubleze, și Rusia a rămas cu mult în urma altor țări europene în care marea industrie mecanizată a determinat o dezvoltare uriașă a metalurgiei.

Iobăgia a fost cauza principală a stagnării din Ural ; proprietarii uzinelor și minelor erau și moșieri, și industriași ; ei își întemeiau dominația nu pe capital și concurență, ci pe monopol * și pe dreptul lor de proprietari funciari. Proprietarii de uzine din Ural sînt și astăzi mari proprietari funciari. În 1890 toate cele 262 de uzine siderurgice din imperiu aveau 11.400.000 de deseatine de pămînt (inclusiv 8.700.000 de deseatine de pădure), dintre care 10.200.000 de deseatine

* La eliberarea țăranilor, proprietarii de uzine și mine din Ural au insistat în mod special și au impus menținerea legii care interzice înființarea de stabilimente bazate pe folosirea acțiunii focului pe teritoriul aferent uzinelor. Vezi unele amănunte în „Studii", pag. 193–194. (Vezi V. I. Lenin, Opere complete, vol. 2, Editura politică, 1960, ediția a doua, pag. 409–411. — *Nota red.*.)

aparțineau celor 111 uzine din Ural (7.700.000 de desetine de pădure). Prin urmare, în general, fiecare uzină din Ural posedă latifundii imense, în medie vreo 100.000 de desetine de pământ fiecare. Împărțirea de loturi pentru țărani de pe aceste latifundii nu este nici pînă astăzi complet încheiată. În Ural metoda de obținere a brațelor de muncă nu este numai angajarea, ci și *munca în dijmă*. Statistica zemstvelor, de pildă, pentru județul Krasnoufinsk din gubernia Perm înregistrează mii de gospodării țărănești care primesc spre folosință de la uzine pământ, izlaz, pădure etc. fie în mod gratuit, fie în schimbul unei sume reduse. Se înțelege de la sine că această folosință gratuită costă în realitate foarte scump, pentru că din pricina ei salariile sînt extraordinar de scăzute; uzinele își asigură muncitorii „lor“ legați de uzină și ieftini*. Iată cum caracterizează aceste relații d-l V. D. Belov :

Uralul — povestește d-l Belov — e puternic datorită muncitorilor săi care s-au format de-a lungul unei istorii „specifice“. „Muncitorul de la alte fabrici și uzine din străinătate sau chiar din Petersburg este străin de interesele uzinelor respective : azi el e aici, mâine în altă parte. Dacă fabrica merge, el lucrează ; dacă pierderile iau locul profiturilor, el își ia desaga și pleacă tot atît de repede și de ușor precum a venit. El și proprietarul uzinei sînt veșnici dușmani... Cu totul alta e situația muncitorului de la uzinele din Ural : el e un localnic, care are lîngă uzină pământ, gospodărie și, în sfîrșit, familie. De bunăstarea uzinei este indisolubil legată și propria sa bunăstare. Dacă uzina merge bine, o duce bine și el ; dacă uzina merge prost, o duce prost și el, dar de plecat nu poate să plece (sic !) : aici nu-i vorba numai de desaga (sic !) ; a pleca înseamnă a-ți distruge întreaga existență, a-ți părăsi și pămîntul, și gospodăria, și familia... Și iată că el este dispus să rabde ani de-a rîn-

* Muncitorul din Ural „este pe jumătate agricultor ; în felul acesta, deși este mai prost plătit decît în celelalte regiuni ale industriei siderurgice, munca în uzină constituie pentru el un sprijin serios în gospodărie“ („Vestnik Finansov“, 1897, nr. 8). După cum se știe, condițiile eliberării de iobăgie a țăranilor din Ural au fost în funcție de munca pe care o efectuau țăranii în uzine ; populația din regiunea industrială siderurgică se împărțea în muncitori de fabrică, care, neavînd pămînt, trebuiau să deponă muncă tot anul la uzină, și în muncitori rurali, care, avînd lot, efectuau munci auxiliare. Este extrem de caracteristic termenul care s-a mai păstrat și astăzi pentru unii muncitori din Ural, anume că ei „au de prestat restanțe de muncă“. Cînd citești, de pildă, în statistica zemstvelor „datele referitoare la o echipă de muncitori care au de prestat în atelierele uzinei Artinski restanțe de muncă“, te uiți, fără să vrei, la copertă ca să te informezi asupra datei : este oare într-adevăr anul o mie opt sute nouăzeci și patru, și nu cumva anul o mie opt sute patruzeci și patru ? ¹⁴⁹

dul, este dispus să muncească pentru o jumătate de salariu sau, ceea ce este același lucru, să rămână jumătate din timpul său de lucru fără lucru pentru a da posibilitate unui alt muncitor localnic să cîștige și el o bucată de pîine. Într-un cuvînt, el este dispus să se înțeleagă într-un fel sau altul cu patronul, numai să rămînă tot acolo, pe lângă uzină. În felul acesta, între muncitori și uzinele din Ural există o legătură indisolubilă; relațiile dintre ei sînt cele de altădată, cele dinainte de eliberarea lor de iobăgie; numai forma acestor relații s-a schimbat. Principiul iobăgiei de mai înainte a fost înlocuit cu marele principiu al avantajului reciproc*.

Acest mare principiu al avantajului reciproc se manifestă în primul rînd printr-o deosebită scădere a salariilor. Potrivit unor date referitoare la cîteva mii de muncitori, „în Sud... muncitorul costă de două ori și chiar de trei ori mai scump decît, de pildă, în Ural“; astfel, în Sud e nevoie de 450 de ruble (anual pentru un singur muncitor) față de 177 de ruble în Ural. În Sud, „la prima posibilitate de a obține un cîștig acceptabil la muncile cîmpului în locurile lor natale sau în general pe orice alte meleaguri, muncitorii părăsesc uzinele și minele“ („Vestnik Finansov“, 1897, nr. 17, pag. 265). În Ural însă nu prea poți să aspiri la un cîștig acceptabil.

Într-o legătură firească și indisolubilă cu salariile scăzute și cu starea de aservire a muncitorului din Ural este înapoierea tehnică a Uralului. În Ural predomină procedeul de producere a fontei cu combustibil lemnos, folosindu-se furnale de construcție veche cu aer rece sau numai puțin încălzit. În 1893 erau în Ural 37 de furnale cu aer rece din cele 110, față de 3 din 18 cîte erau în Sud. Un furnal cu combustibil mineral producea în medie 1.400.000 de puduri anual, iar un furnal cu combustibil lemnos 217.000 de puduri. În 1890 d-l Keppen scria: „Sistemul de producere a fierului prin lupe mai persistă încă în uzinele din Ural, pe cînd în celelalte regiuni din Rusia el este complet înlăturat de pudlaj“¹⁵⁰. Folosirea mașinilor cu aburi este mult mai slabă în Ural decît în Sud. În sfîrșit, trebuie menționată și izolarea Uralului, faptul că acesta este rupt de centrul Rusiei datorită depărtării imense la care e situat și

* „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești“. Partea a XVI-a, Petersburg, 1887, pag. 8—9 și urm. Același autor vorbește mai jos despre o industrie „populară sănătoasă“!

lipsei unei căi ferate. Pînă în ultimul timp, transportarea produselor din Ural la Moscova se făcea mai ales cu ajutorul unui „plutărit“ primitiv, o dată pe an *.

Așadar, rămășițele cele mai directe ale rînduielilor dinainte de reformă, puternica dezvoltare a muncii în dijmă, legarea muncitorilor de uzină, productivitatea scăzută a muncii, starea de înapoiere a tehnicii, salariile scăzute, predominarea producției manuale, exploatarea rapace și primitivă a bogățiilor naturale ale ținutului, monopolurile, îngrădirea concurenței, starea de închistare și de izolare față de dezvoltarea comercială și industrială generală a epocii – iată tabloul general al Uralului.

Regiunea industriei extractive și siderurgice ** din Sud este în multe privințe diametral opusă Uralului. Pe cît de bătrîn e Uralul și pe cît de „consfințite de veacuri“ sînt rînduielele care domnesc în Ural, pe atît de tînăr este Sudul, care se află în perioada de formare. Industria pur capitalistă care s-a dezvoltat aici în ultimele decenii nu cunoaște nici tradiții, nici închistare feudală, nici naționalitate, nici izolarea unei anumite părți din populație. În Rusia de sud s-au investit și se investesc în proporții imense capitaluri străine, au imigrat și imigrează ingineri și muncitori din străinătate, iar în actuala epocă de avînt (1898) acolo se aduc din America uzine întregi ***. Capitalul internațional nu s-a jenat să treacă peste zidul vamal și să se stabilească pe pămînt „străin“ : ubi bene, ibi patria ****... Iată date statistice referitoare la felul cum Sudul înlătură Uralul ¹⁵¹ :

* Comp. descrierea acestui plutărit în povestirea „Luptătorii“ a d-lui Ma-mîn-Sibiiriak. În operele acestui scriitor iese în relief felul de trai specific din Ural, care se apropie de cel dinainte de reformă și care se caracterizează prin lipsa de drepturi, prin starea de înapoiere și starea de oprinare a populației legate de uzine, prin „desfrul naiv și inocent“ al „domnilor“, prin inexistența acelei păături mijlocii de oameni (raznocinți, intelectuali) care este atît de caracteristică pentru dezvoltarea capitalistă a tuturor țărilor, inclusiv Rusia.

** În statistica industriei extractive și siderurgice, prin „Rusia de sud și de sud-vest“ se înțeleg guberniile Volinia, Don, Ekaterinoslav, Kiev, Astrahan, Basarabia, Podolsk, Taurida, Harkov, Herson și Cernigov. La acestea se și referă cifrele citate. Tot ce se spune mai jos în privința Sudului ar putea fi spus (cu mici modificări) și despre Polonia, care, prin industria ei extractivă și siderurgică, formează o altă regiune importantă în perioada de după reformă.

*** „Vestnik Finansov“, 1897, nr. 16 : societatea Nikopol-Mariupol a comandat în America și a adus de acolo în Rusia o uzină de laminat țevi.

**** — unde e bine, acolo e patria. — *Nota trad.*

A n i i	Producția de fontă în mii de puduri						Producția de cărbune în total pe imperiu în milioane de puduri
	În total pe imperiu	%	În Ural	%	În Sud	%	
1867	17.028	100	11.084	65,1	56	0,3	26,7
1877	24.579	100	16.157	65,7	1.596	6,5	110,1
1887	37.389	100	23.759	63,5	4.158	11,1	276,8
1897	114.782	100	41.180	35,8	46.349	40,4	683,9
1902	158.618	100	44.775	28,2	84.273	53,1	1.005,21

Din aceste cifre se vede limpede revoluția tehnică care are loc în momentul de față în Rusia și uriașa capacitate de dezvoltare a forțelor de producție de care dispune marea industrie capitalistă. Dominația Uralului a fost echivalentă cu dominația muncii forțate, a stării de înapoiere tehnică și a stagnării*. Dimpotrivă, vedem că dezvoltarea industriei siderurgice se desfășoară acum în Rusia mai rapid decât în Europa occidentală, în parte chiar mai rapid decât în America de Nord. În 1870 Rusia producea 2,9% din producția mondială de fontă (22.000.000 de puduri din 745.000.000), iar în 1894 - 5,1% (81.300.000 de puduri din 1.584.200.000) („Vestnik Finansov“, 1897, nr. 22). În ultimii 10 ani (1886-1896) producția de fontă a crescut în Rusia de trei ori (32.500.000 și 96.500.000 de puduri), în timp ce Franței, de pildă, i-au tre-

* Se înțelege de la sine că proprietarii din Ural ai minelor și uzinelor siderurgice prezintă lucrurile oarecum altfel. Iată cu cât lirism se tinguiau ei la congresele de anul trecut: „Meritele istorice ale Uralului sînt cunoscute tuturor. Timp de două sute de ani toată Rusia a arat și a secerat, a bătut fierul, a săpat și a tăiat cu produse ale uzinelor acestuia. Ea a purtat pe piept cruci de aramă din Ural, a călătorit pe osii din Ural, a tras cu arme făcute din oțel de Ural, a făcut clătite în țigăi de Ural, a zornăit în buzunar gologani de Ural. Uralul satisfacea consumul întregului popor rus...” (care aproape că nu consuma fier. În 1851 consumul de fontă din Rusia era evaluat la circa 14 funți pe cap de locuitor, în 1895 la 1,13 puduri, în 1897 la 1,33 puduri) „...fabricînd produse după nevoile și gusturile sale. El își risipea cu dărnicie (?) bogățiile naturale fără să alege după modă, fără să se pasioneze de fabricarea șinelor, a grătarelor pentru cămine și a monumentelor. Și ca răsplată pentru aceste servicii pe care le-a adus veacuri de-a rîndul, într-o bună zi a fost uitat și părăsit” („Vestnik Finansov“, 1897, nr. 32: „Bilanțul congreselor industriei extractive și siderurgice din Ural“). Într-adevăr, ce dispreț pentru temeliiile „consfințite de veacuri”! De vină este aici același perfid capitalism, care a introdus o asemenea „instabilitate” în economia noastră națională. Ce bine ar fi dacă am putea să trăim ca altădată, „să nu ne pasionăm după fabricarea de șine”, ci să facem clătite în țigăi de Ural!

buit 28 de ani (1852-1880) ca să facă acest pas, Statelor Unite ale Americii 23 de ani (1845-1868), Angliei 22 de ani (1824-1846), Germaniei 12 ani (1859-1871; vezi „Vestnik Finansov“, 1897, nr. 50). Dezvoltarea capitalismului în țările tinere *este accelerată* datorită exemplului și ajutorului acordat de țările mai vechi. Desigur, ultimul deceniu (1888-1898) este o perioadă de deosebit avânt, care, ca și orice propășire capitalistă, duce în mod inevitabil la criză; dar, în general, capitalismul nu se poate dezvolta altfel decât prin salturi.

În Sud introducerea mașinilor în producție și sporirea numărului muncitorilor s-a produs într-un ritm mult mai rapid decât în Ural*:

A n i i	Mașinile cu aburi folosite în industria extractivă și siderurgică și numărul de cai-putere						Numărul muncitorilor din mine și siderurgie (în afară de cei ocupați la extracția sării)		
	În total în Rusia		În Ural		În Sud		În total în Rusia	În Ural	În Sud
	mașini cu aburi	cai-putere	mașini cu aburi	cai-putere	mașini cu aburi	cai-putere			
1877	895	27.880	278	8.070	161	5.129	256.919	145.455	13.865
1893	2.853	115.429	550	21.330	585	30.759	444.646	238.630	54.870

Astfel, în Ural numărul de cai-putere al mașinilor cu aburi a sporit numai de 2¹/₂ ori, pe când în Sud *de șase ori*; numărul muncitorilor a sporit în Ural de 1²/₃ ori, iar în Sud de aproape *patru ori*** . Prin urmare, tocmai marea industrie capitalistă este aceea care determină sporirea rapidă a numărului muncitorilor, și, o dată cu aceasta, creșterea imensă a productivității muncii lor.

Pe lângă regiunea de sud trebuie menționat și Caucazul, care de asemenea se caracterizează printr-o creștere uimi-

* D-l Bogoliubski consideră că în 1868 în industria extractivă și siderurgică erau folosite 526 de mașini cu aburi, însumând 13.575 CP.

** Numărul muncitorilor din industria siderurgică era în Ural, în 1886, de 145.910 oameni, în 1893 de 164.126, pe când în Sud acest număr era de 5.956 și de 16.467. Sporul este de 1/3 (aproximativ) și de 2/4 ori. Pentru 1902 nu există date privitoare la numărul mașinilor cu aburi și al cailor-putere. În 1902 însă, numărul muncitorilor din industria extractivă și siderurgică era în întreaga Rusie (exceptând pe cei care lucrau la extracția sării) de 604.972, dintre care în Ural 249.805 și în Sud 145.280.

toare a industriei extractive în perioada de după reformă: Extrakția de petrol, care în perioada 1860-1870 nu atingea nici măcar 1.000.000 de puduri (557.000 în 1865), în 1870 reprezenta 1.700.000 de puduri, în 1875 - 5.200.000 de puduri, în 1880 - 21.500.000 de puduri, în 1885 - 116.000.000 de puduri, în 1890 - 242.900.000 de puduri, în 1895 - 384.000.000 de puduri, în 1902 - 637.700.000 de puduri. Aproape tot petrolul se extrage în gubernia Baku, și orașul Baku, „dintr-un oraș cu totul neînsemnat, a devenit un centru industrial de mîna întîi al Rusiei, avînd 112.000 de locuitori” *. Imensa dezvoltare a industriei extractive și de prelucrare a petrolului a determinat o intensificare a consumului de petrol lampant în Rusia, înlăturînd complet produsul american (de aici creșterea consumului individual și - datorită prelucrării în fabrică - ieftinirea produsului), precum și o intensificare a consumului de reziduuri de petrol - combustibil pentru fabrici, uzine și căi ferate (de aici creșterea consumului productiv) **. Numărul muncitorilor ocupați în industria petrolieră din Caucaz a crescut și el extrem de repede, și anume : de la 3.431 în 1877 la 17.603 în 1890, adică a sporit *de cinci ori*.

Pentru a ilustra structura industriei din Sud, să luăm datele referitoare la producția de cărbune din bazinul Donețului (aici mărimea mijlocie a minelor e mai mică decît în toate celelalte regiuni ale Rusiei). Grupînd minele după numărul muncitorilor, obținem următorul tablou *** : [Vezi tabelul de la pag. 486. - *Nota trad.*].

Astfel, în această regiune (și numai în aceasta) există exploatarea țărănești extrem de mici care, în ciuda numărului lor mare, joacă un rol cu totul neînsemnat în producția globală (104 exploatarea mici dau numai 2% din producția globală de cărbune) și se disting printr-o productivitate extrem de scăzută a muncii. Dimpotrivă, 37 de exploatarea mari folosesc circa $\frac{3}{5}$

* „Vestnik Finansov”, 1897, nr. 21. În 1863 Baku avea 14.000 de locuitori, iar în 1885 - 45.700.

** În 1882 peste 62% din numărul de locomotive erau încălzite cu lemne, iar în 1895/96 cu lemne erau încălzite 28,3%, cu petrol - 30%, cu cărbune - 40,9% („Forțele de producție”, XVII, 62). După ce a cucerit piața internă, industria petrolului a început să caute piețe externe, și exportul în Asia crește foarte rapid („Vestnik Finansov”, 1897, nr. 32), în ciuda prezicerilor apriorice ale unor economiști ruși, cărora le place să vorbească despre inexistența piețelor externe pentru capitalismul rus.

*** Datele au fost luate dintr-o listă a minelor din „Culegerea de date statistice cu privire la industria extractivă și siderurgică pe 1890”.

Grupurile de exploatare miniere după numărul muncitorilor	În bazinul Donețului						Revine la 1 exploatare				
	Numărul			Cărbune extras, în mii de puduri	Numărul		muncitori	cărbune, în mii de puduri	Numărul		Revine la un muncitor — cărbune în mii de puduri
	exploatărilor	minelor și gale- riilor de coastă	muncitorilor		mașinilor cu aburi	cailor-putere			mașinilor cu aburi	cailor-putere	
I. Exploatare care au pînă la 10 muncitori	27	31	172	178	—	—	6,4	6,6	—	—	1,0
II. " " " " 10—25 "	77	102	1.250	3.489	8	68	16,2	45,3	0,1	0,8	2,8
III. " " " " 25—100 "	119	339	5.750	28.693	62	766	48,3	241,1	0,5	6,4	4,9
IV. " " " " 100—500 "	29	167	6.973	59.130	87	1.704	240,4	2.038,9	3	58,7	8,4
V. " " " " 500—1.000 "	5	67	3.698	23.164	24	756	739,6	4.632,8	4,8	151,2	6,3
VI. " " " " 1.000 de muncitori și mai mult	3	16	5.021	53.605	29	1.724	1.673,7	17.868,3	9,6	574,6	10,6
Exploatare cu un număr de muncitori necunoscut	9	40	?	15.008	18	808					
<i>Total</i>	269	762	25.167	183.267	228	5.826	93,5	681,3	0,9	21,6	7,3

din numărul total al muncitorilor și dau peste 70% din producția globală de cărbune. Productivitatea muncii crește paralel cu sporirea proporțiilor exploatărilor, chiar și independent de folosirea mașinilor (comp., de pildă, categoriile a V-a și a III-a ale exploatărilor după numărul de cai-putere și după proporțiile producției care revine la 1 muncitor). Concentrarea producției în bazinul Donețului crește mereu : astfel, în decurs de 4 ani, 1882–1886, din 512 furnizori de cărbune – 21 au furnizat peste 5.000 de vagoane (adică 3.000.000 de puduri) fiecare, în total 229.700 de vagoane din 480.800, adică mai puțin de jumătate. Însă în alți patru ani, 1891–1895, au fost 872 de furnizori, dintre care 55 au furnizat peste 5.000 de vagoane fiecare, în total 925.400 de vagoane din 1.178.800 de vagoane, adică $\frac{8}{10}$ din numărul total *.

Datele expuse despre dezvoltarea industriei extractive și siderurgice sînt deosebit de importante din două puncte de vedere : în primul rînd, ele arată într-un mod deosebit de concret esența schimbării relațiilor social-economice care se produce în Rusia în toate domeniile economiei naționale, iar în al doilea rînd, ele ilustrează principiul teoretic că în societatea capitalistă în dezvoltare cresc deosebit de rapid ramurile industriale care produc *mijloace de producție*, adică articole de consum productiv, și nu de consum individual. Trecerea de la un sistem social-economic la altul are repercusiuni deosebit de concrete în industria extractivă și siderurgică, din cauză că reprezentanții tipici ai celor două sisteme sînt aici regiuni diferite : într-o regiune constatăm vremurile vechi precapitaliste, cu tehnica lor primitivă și rutinară, cu dependența personală a populației legate de locurile de baștină, cu trănicia tradițiilor feudale, a monopolurilor etc., iar în altă regiune o ruptură totală cu orice tradiții, o revoluție tehnică și o creștere rapidă a industriei mecanizate pur capitaliste **. Acest exemplu

* Din datele lui N. S. Avakov : „Scurtă analiză statistică a industriei cărbunelui din bazinul Donețului“. Harkov, 1896.

** În ultimul timp începe și Uralul să se transforme sub influența noilor condiții de viață, și această transformare se va desfășura și mai rapid după ce calea ferată îl va lega mai strîns de „Rusia“. În această privință o însemnătate deosebit de mare va avea proiectul de legare a Uralului de Sud printr-o cale ferată, în vederea schimbului de minereuri din Ural și cărbuni din bazinul Donețului. Pînă acum Uralul și Sudul aproape că nu au concurat între ele, lucrînd pentru piețe diferite și existînd mai ales din comenzile date de stat. Însă ploile îmbelșugate cu comenzi de stat nu sînt veșnice.

face deosebit de evidentă greșeala economiștilor narodnici. Ei neagă caracterul progresist al capitalismului în Rusia, arătând că în agricultură întreprinzătorii noștri recurg bucuros la munca în dijmă, în industrie la darea lucrului la domiciliu, iar în industria extractivă și siderurgică urmăresc legarea muncitorului de locul de baștină, interzicerea prin lege a concurenței stabilimentelor mici etc. etc. Te izbește lipsa de logică a unor astfel de afirmații și faptul că ele denaturează în mod flagrant perspectiva istorică. Într-adevăr, de unde rezultă că această tendință a întreprinzătorilor noștri de a se folosi de avantajele pe care le oferă metodele economice precapitaliste trebuie pusă pe seama capitalismului nostru, și nu pe seama rămășițelor vremurilor vechi, care frânează dezvoltarea capitalismului și care de multe ori se mențin prin forța legilor? Ne putem oare mira că, de pildă, proprietarii de mine și de uzine siderurgice din Sud caută să lege muncitorul de locul său de baștină și să interzică pe cale legislativă concurența stabilimentelor mici, dacă în altă regiune cu industrie extractivă și siderurgică această legare a muncitorului de locul de baștină și aceste interdicții există pînă astăzi încă din vremuri străvechi, dacă în altă regiune industriașii, în condițiile unei tehnici inferioare și avînd muncitori mai puțin costisitori și mai supuși, cîștigă la producția de fontă, fără nici o bătaie de cap, „copecică la copeică și uneori chiar o copeică și jumătate la copeică” *? Nu este oare, dimpotrivă, cazul să ne mirăm că în asemenea condiții pot să existe oameni în stare să idealizeze rînduielele economice precapitaliste din Rusia, oameni care trec cu vederea necesitatea vitală și inevitabilă a lichidării tuturor instituțiilor învechite care împiedică dezvoltarea capitalismului **?

Pe de altă parte, datele referitoare la creșterea industriei extractive și siderurgice sînt importante prin faptul că arată

* Articolul lui Egunov în „Rapoarte și studii asupra industriei meșteșugărești”, vol. III, pag. 130.

**De pildă, toate văicărelile d-lui N.—on sînt îndreptate exclusiv împotriva capitalismului (comp. în special datele privind proprietarii de mine din Sud, pag. 211 și 296 din „Studii”), denaturînd astfel cu totul raportul dintre capitalismul rus și structura precapitalistă a industriei noastre extractive și siderurgice.

în mod concret dezvoltarea mai rapidă a capitalismului și a pieței interne pe seama articolelor de consum productiv în comparație cu producția de articole de consum individual. Acest fapt îl ignorează, de pildă, d-l N.-on, care afirmă că satisfacerea întregii cereri interne de produse ale industriei extractive și siderurgice „se va produce, probabil, foarte curînd” („Studii”, 123). Volumul consumului de metale, de cărbune etc. (la 1 locuitor) nu rămîne și nu poate să rămînă neschimbat în societatea capitalistă, el *sporește* în mod necesar. Fiecare verstă nouă în rețeaua căilor ferate, fiecare atelier nou, fiecare plug achiziționat de un burghez de la sate, fiecare din acestea *sporește* volumul cererii de produse ale industriei extractive și siderurgice. Dacă între 1851 și 1897, în Rusia, consumul de fontă, de pildă, a sporit de la 14 funturi la 1 locuitor la $1\frac{1}{3}$ puduri, această ultimă cifră mai trebuie să crească încă mult pînă să se apropie de volumul cererii de fontă din țările înaintate (în Belgia și Anglia peste 6 puduri la 1 locuitor).

V. SPOREȘTE OARE NUMĂRUL MUNCITORILOR ÎN MARILE ÎNTREPRINDERI CAPITALISTE ?

Acum, după ce am analizat datele referitoare la industria de fabrică și la industria extractivă și siderurgică, putem încerca să răspundem la această problemă, care a preocupat atît de mult pe economiștii narodnici și pe care ei au rezolvat-o în mod negativ (d-nii V. V., N.-on, Karișev și Kablukov au afirmat că numărul muncitorilor de fabrică din Rusia *sporește* – dacă *sporește* – mai încet decît populația). Vom observa mai întîi că problema trebuie să se pună în felul următor : *sporește* populația comercială-industrială pe seama celei agricole (despre aceasta se va vorbi mai jos) sau *sporește* numărul muncitorilor în marea industrie mecanizată ? Nu se poate afirma că, în societatea capitalistă în dezvoltare, numărul muncitorilor din stabilimentele industriale mici sau din manufactură trebuie să *sporească*, deoarece fabrica înlătură formele de producție mai primitive. În ceea ce privește

însă datele statisticii fabricilor și uzinelor, după cum s-a arătat în mod amănunțit mai sus, ele nu folosesc întotdeauna noțiunea de *fabrică* în accepțiunea științifică a acestui termen.

Pentru a analiza datele în problema care ne interesează trebuie să luăm, în primul rând, datele referitoare la toate ramurile industriale; în al doilea rând, datele pe o mare perioadă de timp. Numai în aceste condiții poate să existe garanția că datele vor fi mai mult sau mai puțin comparabile. Să luăm perioada 1865–1890, o perioadă de 25 de ani de după reformă. Să totalizăm datele statistice existente. Statistica fabricilor și uzinelor dă pentru anul 1865 datele cele mai complete, înregistrând în Rusia europeană 380.638 de muncitori de fabrică în toate ramurile de producție, cu excepția producției de spirt, bere, zahăr și tutun*. Pentru a stabili numărul muncitorilor în aceste ramuri de producție, sîntem nevoiți să folosim singurele date existente, acelea ale „Culegerii de statistici militare”; aceste date trebuie însă, așa cum s-a demonstrat mai sus, să fie corectate. Adăugînd cei 127.935 de muncitori din ramurile de producție menționate mai sus**, vom obține numărul total al muncitorilor de fabrică din Rusia europeană pe anul 1865 (în ramurile de producție impuse și neimpuse la accize), și anume: 508.573***. Pentru 1890 cifra respectivă va fi de 839.730****. Sporul este de 65%, ceea ce înseamnă că este mai însemnat decît creșterea populației. Este necesar însă să avem în vedere că *în realitate sporul a fost, fără îndoială, chiar mai mare decît arată aceste cifre*: mai sus s-a demonstrat în mod amănunțit că datele statisticii fabricilor și uzinelor pe perioada 1860–1870 sînt exagerate datorită faptului că ele cuprind și micile stabilimente ale meș-

* „Culegere de date și materiale a ministerului de finanțe”, 1867, nr. 6. S-a arătat mai sus că pentru o comparație cu datele actuale pot fi luate numai datele aceleiași surse, adică datele ministerului de finanțe.

** În industria berii — 6.825 de oameni; și această cifră este exagerată, dar lipsesc date pentru a o putea rectifica; în industria zahărului — 68.334 (după „Anuarul ministerului de finanțe”), în industria tutunului — 6.116 (rectificat) și în distilerii — 46.660 (rectificat).

*** D-l T. Baranovski citează pentru 1866 cifra d-lui Veșneakov — 493.371 de oameni („Fabrica”, pag. 339). Nu știm pe ce cale a fost obținută această cifră, care diferă foarte puțin de cifra citată de noi.

**** Potrivit „Indicatorului” pe 1890. Din totalul de 875.764 de muncitori trebuie scăzut numărul muncitorilor care figurează și în statistica industriei extractive și siderurgice: 291 în industria asfaltului, 3.468 în industria sării și 33.275 în industria de șine.

teșugarilor, meseriașilor și cele agricole, precum și muncitorii la domiciliu. Din nefericire, din lipsă de materiale, nu putem corecta toate aceste cifre și preferăm să renunțăm la o rectificarea parțială, cu atât mai mult cu cât vom da mai jos date mai exacte privitoare la numărul muncitorilor din fabricile mari.

Să trecem la statistica industriei extractive și siderurgice. Pentru 1865 numărul muncitorilor din industria extractivă și siderurgică este dat numai în ceea ce privește producția fierului și a cuprului, precum și minele de aur și de platină; în Rusia europeană sînt 133.176 *de muncitori* *. În 1890, în aceleași ramuri de producție erau 274.748 *de muncitori* **, *adică de peste două ori mai mult*. Acest din urmă număr reprezintă 80,6% din numărul total al muncitorilor din industria extractivă și siderurgică din Rusia europeană în 1890; considerînd că ramurile industriale menționate mai sus cuprindeau în 1865 tot 80,6% din numărul total al muncitorilor din industria extractivă și siderurgică ***, vom obține pentru 1865 cifra de 165.230, iar pentru 1890 — 340.912 *muncitori*. Sporul este de 107%.

Mai departe, în categoria muncitorilor din marile întreprinderi capitaliste sînt cuprinși, de asemenea, și muncitorii feroviari. În 1890, în Rusia europeană, împreună cu Polonia și Caucaz. numărul lor era de 252.415 ****. Numărul muncitorilor

* În ceea ce privește numărul muncitorilor din industria extractivă și siderurgică în perioada 1860—1870, vezi: „Analele statistice”, I, 1866. — „Anuarul ministerului de finanțe”, I. — „Culegere de date statistice cu privire la industria extractivă și siderurgică pe 1864—1867”. Petersburg, 1864—1867, publicație a comitetului științific al industriei extractive și siderurgice.

** „Culegerea de date statistice cu privire la industria extractivă și siderurgică pe 1890”. Petersburg, 1892. Totalul după această „Culegere” este de 342.168 de muncitori în Rusia europeană, iar dacă scădem pe muncitorii din rafinăriile de petrol (menționate în „Indicator”) și rectificăm unele greșeli de mică importanță, obținem cifra de 340.912 muncitori.

*** Dintre celelalte ramuri ale industriei extractive sînt unele în care numărul muncitorilor a sporit, probabil, numai cu puțin (extraction sării); mai sînt unele în care numărul muncitorilor ar fi trebuit să sporească foarte mult (industria cărbunelui, carierele de piatră); mai sînt și unele care prin anii 1860—1870 nu existau de loc (de pildă producția de mercur).

**** „Analiza datelor statistice cu privire la căile ferate și căile de navigație interioare”. Petersburg, 1893, pag. 22. Publicație a ministerului căilor de comunicații. Din nefericire, noi nu am avut date speciale pentru Rusia europeană. Socotim nu numai pe muncitorii feroviari permanenți, ci și pe cei temporari (10.447) și pe zileri (74.504). Întreținerea mijlocie anuală a unui muncitor temporar costă 192 de ruble, iar a unui ziler 235 de ruble. Plata medie pe zi e de 78 de copeici. Prin urmare, atît muncitorii temporari cît și zilerii sînt ocupați cea mai mare parte a anului, și de aceea este greșit să fie omiși, așa cum face d-l N.—on („Studii”, 124).

feroviarilor din 1865 nu se cunoaște, dar el poate fi stabilit cu oarecare aproximație, pentru că numărul muncitorilor feroviarilor care revine la 1 verstă de rețea oscilează foarte puțin. Socoțind câte 9 muncitori la verstă, vom obține pentru anul 1865 un număr de muncitori feroviarilor de 32.076*.

Să facem un bilanț al calculelor noastre.

Numărul muncitorilor în marile întreprinderi capitaliste (în mii)

A n i i	În industria de fabrică	În industria extractivă și siderurgică	La căile ferate	T o t a l
1865	509	165	32	706
1890	840	340	252	1.432

Astfel, numărul muncitorilor în marile întreprinderi capitaliste a sporit în 25 de ani de peste două ori, adică a crescut mult mai repede nu numai decât populația în general, dar chiar mai repede decât populația urbană**. Prin urmare, este în afară de orice îndoială sustragerea într-o măsură tot mai mare a muncitorilor de la agricultură și de la micul meșteșug și trecerea lor la marile întreprinderi industriale***. Iată ce

* La 1 verstă reveneau muncitori feroviarilor: în 1866 — 9,0; în 1890 — 9,5; în 1893 — 10,2; în 1894 — 10,6; în 1895 — 10,9; astfel, numărul acesta are o vădită tendință de creștere. Vezi „Culegere de date statistice cu privire la Rusia“ pe 1890 și 1896 și „Vestnik Finansov“, 1897, nr. 39. — Vom face rezerva că în paragraful de față avem de-a face exclusiv cu compararea datelor pe anii 1865 și 1890; de aceea este absolut indiferent dacă vom lua numărul muncitorilor feroviarilor pe întregul imperiu sau numai pe Rusia europeană, dacă vom lua câte 9 oameni la verstă sau mai puțin, dacă vom lua toate ramurile industriei extractive și siderurgice sau numai acelea pentru care avem date pe anul 1865.

** Rusia europeană avea în 1863 o populație urbană de 6.100.000, iar în 1897 — de 12.000.000.

*** Datele recente privitoare la numărul muncitorilor din marile întreprinderi capitaliste sînt următoarele: pe anul 1900 avem date cu privire la numărul muncitorilor de fabrică de la întreprinderile neimpuse la accize; pentru 1903 — cu privire la întreprinderile impuse la accize; pe 1902 — cu privire la muncitorii din industria extractivă și siderurgică. Numărul muncitorilor feroviarilor poate fi stabilit socotind câte 11 oameni la verstă (datele de la 1 ianuarie 1904). Vezi „Anuarul Rusiei“, 1906, și „Culegere de date statistice cu privire la industria extractivă și siderurgică“ pe 1902.

Totalizînd aceste date, obținem următoarele rezultate: în 1900—1903, în cele 50 de gubernii ale Rusiei europene numărul muncitorilor de fabrică este de 1.261.571; numărul muncitorilor din industria extractivă și siderurgică — 477.025; numărul muncitorilor feroviarilor — 466.941. În total — 2.207.537. Pe întregul Imperiu rus, numărul muncitorilor de fabrică este de 1.509.516; numărul muncitorilor din industria extractivă și siderurgică — 626.929; numărul muncitorilor feroviarilor — 655.929. În total — 2.792.374. Și aceste cifre confirmă ce se spuse în text. (Notă la ediția a 2-a).

demonstrează datele statisticii, la care au recurs atît de des și de care au abuzat atît de mult *narodnicii* noștri. Dar culmea acestui abuz îl reprezintă următorul procedeu, cu adevărat fenomenal : ei au luat raportul dintre *numărul muncitorilor de fabrică și întreaga populație* (!) și, pe baza cifrei obținute (aproximativ 1%), au început să facă tapaj pe această temă, afirmînd că acest „mănunchi“ * de muncitori este cu totul neînsemnat ! D-l Kablukov, de pildă, după ce repetă acest calcul al procentului „muncitorilor industriali din Rusia“ ** față de restul populației, continuă astfel : „În Apus însă (!), numărul muncitorilor ocupați în industria prelucrătoare...” (nu este oare evident pînă și pentru un licean că nu este de loc același lucru „muncitori industriali“ și „muncitori ocupați în industria prelucrătoare“ ?)... „reprezintă cu totul alt raport față de întreaga populație“, anume între 53% în Anglia și 23% în Franța. „Nu este greu de văzut că deosebirea în ceea ce privește raportul dintre clasa muncitorilor industriali (!) și întreaga populație de acolo și de la noi este atît de mare, încît nici nu poate fi vorba de o identificare a mersului dezvoltării de la noi cu mersul dezvoltării Europei occidentale“. Și aceasta o scrie un profesor și un statistician de meserie ! Cu un curaj neobișnuit, el comite dintr-o singură trăsătură de condei două erori : 1) substituie muncitorilor de fabrică muncitorii ocupați în industria prelucrătoare ; 2) acestora din urmă le substituie populația ocupată în industria prelucrătoare. Să explicăm savanților noștri statisticieni însemnătatea acestor deosebiri. În Franța, după recensămîntul din 1891, numărul muncitorilor ocupați în industria prelucrătoare era de 3.300.000, mai puțin de a zecea parte din populație (36.800.000 de locuitori repartizați după ocupații ; 1.300.000 n-au fost repartizați după ocupații). Aceștia sînt muncitorii din toate stabilimentele și întreprinderile industriale, și nu numai cei de fabrică. Dar populația ocupată în industria prelucrătoare era de 9.500.000 (circa 26% din populația totală) ; aici sînt incluși în categoria muncitorilor patroni și alții (1.000.000), apoi funcționari – 200.000, *membri de familie* – 4.800.000 și servitori – 200.000 ***. Pentru a

* N.—on, l. c., 326 și altele.

** „Prelegeri de economie agricolă“. Moscova, 1897, pag. 14.

*** „The Statesman's Yearbook“, 1897, pag. 472 („Anuar politic“, 1897, pag. 472. — *Nota trad.*)

ilustra raporturile respective din Rusia, trebuie să luăm ca exemplu anumite centre, pentru că nu avem o statistică a ocupațiilor întregii populații. Să luăm un centru urban și unul rural. Statistica fabricilor și uzinelor a înregistrat la Petersburg, pentru 1890, 51.760 de muncitori de fabrică (după „Indicator“), iar după recensământul din Petersburg de la 15 decembrie 1890 erau ocupați în industria prelucrătoare 341.991 de persoane de ambele sexe, repartizate astfel* :

Numărul persoanelor de ambele sexe			
	De sine stătători (adică cei care se întrețin singuri)	Membri de familie și servitori	T o t a l
Patroni	13.853	37.109	50.962
Administrație (funcționari) ..	2.226	4.574	6.800
Muncitori	148.111	61.098	209.209
Micii producători (odinociki)	51.514	23.506	75.020
<i>Total</i>	215.704	126.287	341.991

Alt exemplu : în satul Bogorodskoe, județul Gorbatov, gubernia Nijni-Novgorod (care, după cum am văzut, nu se ocupă cu agricultura și care de la un capăt la altul apare ca „o fabrică de pielărie“), „Indicatorul“ înregistra pe anul 1890 392 *de muncitori de fabrică*, pe când populația care participa la producție, reprezenta, potrivit recensământului zemstvelor din 1889, aproape 8.000 (întreaga populație = 9.241 de persoane; familia care participă la producție – peste $\frac{9}{10}$). D-nii N.-on, Kablukov & Co. să reflecteze asupra acestor cifre !

Adaos la ediția a doua. În prezent dispunem de datele recensământului general din 1897 referitoare la statistica îndeletnicirilor întregii populații. Iată datele privitoare la întregul Imperiu rus, prelucrate de noi** (în milioane) :

* „Petersburgul potrivit recensământului din 1890“. Petersburg, 1893. S-a luat rezultatul grupurilor II—XV ale diverselor îndeletniciri. În total, aceste îndeletniciri cuprind 551.700 de persoane, dintre care 200.748 de persoane se îndeletnicesc cu comerț, cărăușie sau țin ceainării. — Prin „odinociki“ se înțeleg micii producători care nu au muncitori salariați.

** „Culegere rezumativă pe imperiu a rezultatelor prelucrării datelor primului recensământ general al populației de la 28/I 1897“. Publicația Comitetului central de statistică, vol. II, tabelul XXI, pag. 296. Grupurile de îndeletniciri le-am întocmit astfel : a) 1, 2 și 4 ; b) 3 și 5—12 ; c) 14 și 15 ; d) 16 și 63—65 ; e) 46—62 ; f) 41—45 ; g) 13 ; h) 17—21 ; i) 22—40.

	De sine stătători	Membri de familie	Totalul populației
Îndeletniciri			
	De ambele sexe		
a) Funcționari și armată....	1,5	0,7	2,2
b) Cler și profesii libere ..	0,7	0,9	1,6
c) Rentieri și pensionari	1,3	0,9	2,2
d) Privajați de libertate, prostituate, cu îndeletniciri nedefinite, neidentificați	0,6	0,3	0,9
<hr/>			
<i>Totalul populației neproductive</i>	4,1	2,8	6,9
e) Comerț	1,6	3,4	5,0
f) Transporturi și comunicații	0,7	1,2	1,9
g) Servicii particulare, servitori, zileri	3,4	2,4	5,8
<hr/>			
<i>Totalul populației semiproductive</i>	5,7	7,0	12,7
h) Agricultură	18,2	75,5	93,7
i) Industrie	5,2	7,1	12,3
<hr/>			
<i>Totalul populației productive</i>	23,4	82,6	106,0
<hr/>			
T o t a l	33,2	92,4	125,6

Nici vorbă că aceste date confirmă pe deplin cele spuse mai sus despre absurditatea procedurii narodnic care constă în compararea numărului muncitorilor de fabrică cu întreaga populație.

Este interesant să grupăm aceste date privitoare la repartizarea întregii populații a Rusiei pe îndeletniciri în primul rând pentru a ilustra *diviziunea socială a muncii* ca bază a întregii producții de mărfuri și a capitalismului în Rusia. Din acest punct de vedere, întreaga populație trebuie împărțită în trei categorii mari : I. Populație agricolă. II. Populație comercială și industrială. III. Populație neproductivă (mai exact, care nu participă la activitatea economică). Din cele nouă grupuri men-

ționate (a-i), numai un singur grup nu poate fi inclus direct și în întregime în vreuna dintre aceste trei categorii principale. Acesta este grupul *g* : servicii particulare, servitori, zileri. Acest grup trebuie repartizat *aproximativ* între populația comercială-industrială și populația agricolă. Am inclus în prima categorie acea parte a acestui grup care, după cum s-a stabilit, locuiește la orașe (2.500.000), iar în a doua categorie pe cei care locuiesc în județe (3.300.000). Obținem în acest caz următorul tablou al repartizării întregii populații a Rusiei :

Populația agricolă a Rusiei	97.000.000
Populația comercială-industrială	21.700.000
Populația neproductivă	6.900.000
<i>Total</i>	125.600.000

Din acest tablou reiese limpede, pe de o parte, că circulația mărfurilor și, prin urmare, producția de mărfuri au o bază solidă în Rusia, că Rusia este o țară capitalistă. Pe de altă parte, de aici reiese că, în comparație cu celelalte țări capitaliste, Rusia a rămas mult în urmă în ceea ce privește dezvoltarea ei economică.

Mai departe. După analiza pe care am făcut-o în lucrarea de față, statistica îndeletnicirilor întregii populații a Rusiei poate și trebuie să fie folosită pentru a stabili *cu aproximație* în ce categorii *principale* se împarte întreaga populație a Rusiei după situația ei *de clasă*, adică după locul pe care îl ocupă în sistemul producției sociale.

A stabili aceasta – desigur numai cu aproximație – este posibil datorită faptului că ne este cunoscută împărțirea generală a țărănimii în grupuri economice principale. Iar întreaga masă a populației agricole din Rusia poate fi considerată ca țărănime, deoarece numărul moșierilor în totalul general este cu totul infim. Totodată, o bună parte din moșieri sînt incluși în categoria rentierilor, a funcționarilor, a înalților demnitari etc. În ceea ce privește masa țărănească însă, care numără 97.000.000, trebuie să distingem trei grupuri principale : grupul inferior – păturile proletare și semiproletare ale populației, grupul mijlociu – micii gospodari săraci, și grupul superior – micii gospodari înstăriți. Principalele caracteristici economice ale acestor grupuri, ca elemente *de clasă* diferite, au

fost analizate amănunțit mai sus. Grupul inferior este format din populația săracă, care trăiește mai ales sau pe jumătate din *vînzarea forței de muncă*. Grupul mijlociu este format din mici gospodari săraci, pentru că țaranul mijlociș doar în cei mai buni ani abia, abia o scoate la capăt, *principală* lui sursă de existență fiind însă *mica gospodărie* „de sine stătătoare“ (fi-rește, vorba vine că-i de sine stătătoare). În sfîrșit, grupul superior este format din mici gospodari înstăriți, care exploatează un număr mai mare sau mai mic de muncitori agricoli și zileri, posesori ai unui lot de pămînt, și în general fel de fel de muncitori salariați.

Procentul aproximativ al acestor grupuri față de suma totală este de 50 %, 30 % și 20 %. Pînă aici am luat întotdeauna procentul gospodăriilor. Acum vom lua procentul populației. Prin această schimbare se mărește grupul inferior și se micșorează grupul superior. Dar este neîndoielnic că în Rusia s-a produs în ultimul deceniu tocmai această schimbare, așa după cum o dovedește fără putință de tăgadă faptul că țaranii rămîn în masă fără cai și se ruinează, că mizeria și șomajul au crescut la sate etc.

Prin urmare, populația agricolă este constituită din circa 48.500.000 de proletari și semiproletari, circa 29.100.000 de mici gospodari săraci cu familiile lor și circa 19.400.000 de mici gospodari înstăriți cu familiile lor.

Apoi se pune întrebarea : cum să repartizezi populația comercială-industrială și cea neproductivă ? Ultima categorie este alcătuită din elemente care vădit fac parte din marea burghezie : toți rentierii („care trăiesc din veniturile aduse de capital și de bunuri imobile“ – prima subdiviziune a grupului al 14-lea din statistica noastră – 900.000), apoi o parte din intelectualii burghezi, funcționarii superiori – militari și civili etc., în total circa 1.500.000 de oameni. La polul celălalt, tot în rîndurile populației neproductive se află gradele inferioare din armată, flotă, jandarmerie și poliție (circa 1.300.000), servitorii și numeroși slujbași (în total circa 500.000), aproape 500.000 de cerșetori, vagabonzi etc. etc. Aici populația poate fi repartizată numai cu aproximație în grupuri care se apropie cel mai mult de principalele tipuri economice ; circa 2.000.000 de oameni pot fi incluși în grupul populației proletare și semiproletare

(în parte lumpen), circa 1.900.000 în grupul micilor gospodari săraci și circa 1.500.000 în grupul micilor gospodari înstăriți, inclusiv cea mai mare parte a slujbașilor, a funcționarilor administrativi, a intelectualilor burghezi etc.

În sfârșit, în rîndurile populației comerciale și industriale, numărul proletariatului este, fără îndoială, cel mai mare, iar prăpastia dintre el și marea burghezie este și mai adîncă. Recensămîntul nu dă însă nici un fel de date asupra felului în care este împărțită această populație în patroni, meșteșugari care lucrează fără muncitori salariați, muncitori etc. Nu ne rămîne decît să luăm ca model datele arătate mai sus cu privire la populația industrială a Petersburgului, repartizată după locul pe care îl ocupă în producție. Pe baza acestor date, aproximativ 7% pot fi incluși în categoria mării burghezii, 10% în categoria micii burghezii înstărite, 22% în categoria micilor producători săraci și 61% în categoria proletariatului. În Rusia, în ansamblul ei, mica producție este, desigur, mai viabilă decît la Petersburg, în schimb însă nu includem în categoria populației semiproletare masele de meșteșugari care lucrează fără muncitori salariați și cele de meșteșugari care lucrează la domiciliu pentru patron. Prin urmare, în general, raporturile luate se vor deosebi, probabil, prea puțin de realitate. În ceea ce privește populația comercială și industrială, am obținut deci următoarele rezultate : circa 1.500.000 reprezintă marea burghezie, circa 2.200.000 elementele înstărite, circa 4.800.000 micii producători nevoiași și circa 13.200.000 păturile proletare și semiproletare ale populației.

Grupînd laolaltă populația agricolă, cea comercială-industrială și cea neproductivă, vom obține aproximativ următoarea repartizare după situația de clasă a întregii populații din Rusia :

		Totalul populației, bărbați și femei
Marea burghezie, moșierii, funcționarii superiori și alții	circa	3.000.000
Micii producători înstăriți.....	„	23.100.000
Micii producători săraci	„	35.800.000
Proletari* și semiproletari	„	63.700.000
	<i>Total</i> circa	125.600.000

* Numărul lor este de cel puțin 22.000.000. Vezi mai jos.

Nu ne îndoim că din rîndurile economiştilor și oamenilor politici cadeți, ca și ale cadetizaților, vor răsuna voci pline de indignare împotriva unei atît de „simpliste“ imagini despre economia Rusiei. E doar atît de comod și atît de convenabil să estompezi profunzimea contradicțiilor economice printr-o analiză amănunțită și, în același timp, să te plîngi de „primitivismul“ punctului de vedere socialist asupra *ansamblului* acestor contradicții. Se înțelege că o astfel de critică a concluziei la care am ajuns este lipsită de însemnătate științifică.

În ceea ce privește *gradul de aproximație* al unora sau altora dintre cifre, sînt posibile, desigur, unele divergențe cu caracter izolat. Este interesant să menționăm din acest punct de vedere lucrarea d-lui Losițki : „Studii asupra populației Rusiei după recensămîntul din 1897“ („Mir Bojii“, 1905, nr. 8). Autorul a folosit direct datele recensămîntului referitoare la numărul muncitorilor și servitorilor. Pe baza acestor date, el a stabilit că populația proletară a Rusiei este de 22.000.000, populația țărănească și proprietarii funciari – 80.000.000, patronii și salariații din comerț și industrie – circa 12.000.000 și populația neproductivă – circa 12.000.000.

Potrivit acestor date, numărul proletariatului se apropie mult de concluziile noastre *. A nega existența unei mase uriașe de populație semiproletară în rîndurile țărănimii sărace, care se bizuie pe „cîștiguri“ în afară, în rîndurile meșteșugarilor etc., ar însemna a ne bate joc de toate datele referitoare la economia Rusiei. E suficient să ne amintim de cele 3.250.000 de gospodării fără cai numai în Rusia europeană, de cele 3.400.000 de gospodării cu cîte un singur cal, de ansamblul datelor statistice ale zemstvelor despre arendări, „îndeletniciri în afara gospodăriei“, bugete etc., ca să nu ne îndoim de imensul număr al populației semiproletare. A admite că populația proletară și semiproletară reprezintă laolaltă jumătate din țărănime înseamnă, probabil, a micșora, și nicidecum a exagera numărul ei. În ceea ce privește însă populația neagricolă, pro-

* Nu este cazul să intrăm aici în amănunte în ceea ce privește statistica muncitorilor și servitorilor de care s-a servit d-l Losițki. După toate probabilitățile, această statistică păcătuiește printr-o considerabilă *micșorare* a numărului muncitorilor.

centul păturilor proletare și semiproletare este incontestabil și mai ridicat.

Mai departe, pentru ca tabloul economic să fie complet și pentru a nu ne pierde în amănunte, este necesar să se includă în categoria micilor producători înstăriți o bună parte a personalului administrativ din comerț și industrie, slujbași, intelectuali burghezi, funcționari de stat și așa mai departe. În acest caz am procedat, poate, cu prea multă prudență evaluând numărul acestei populații la o cifră așa de mare : e foarte posibil că ar fi trebuit să mărim numărul micilor producători săraci și să micșorăm numărul celor înstăriți. Dar asemenea împărțiri nici nu pretind, desigur, o exactitate statistică absolută.

Statistica trebuie să ilustreze printr-o analiză multilaterală relațiile social-economice, și nu să devină un scop în sine, așa cum se întâmplă atit de des la noi. A mușamaliza faptul că în rîndurile populației din Rusia există numeroase pături mic-burgheze ar însemna pur și simplu a falsifica tabloul realității noastre economice.

VI. STATISTICA MAȘINILOR CU ABURI

Folosirea mașinilor cu aburi în producție este una dintre trăsăturile cele mai caracteristice ale mării industrii mecanizate. De aceea este interesant să analizăm datele de care dispunem în această problemă. Pentru perioada 1875-1878 găsim numărul mașinilor cu aburi în „Materialele pentru statistica mașinilor cu aburi din Imperiul rus“ (Petersburg, 1882. Publicația Comitetului central de statistică) *. Pentru 1892 avem cifrele din „Datele rezumative cu privire la industria de fabrică“, care cuprind toate ramurile mării industrii și ale industriei extractive și siderurgice. Iată o comparație a acestor date :

* Din cele 13 grupuri care cuprind diferitele ramuri de producție eliminăm, pentru a putea face o comparație cu 1892, grupurile : I (agricultura), XII (tipografiile și litografiile) și XIII („conductele de apă“ etc.). Locomobilele sînt socotite la un loc cu mașinile cu aburi.

Numărul mașinilor cu aburi în industrie

	1875—1878			1892		
	Cazane ou aburi	Mașini ou aburi	Avînd cai- putere	Cazane ou aburi	Mașini ou aburi	Avînd cai- putere
Rusia europeană (50 de gubernii)	7.224	5.440	98.888	11.272	10.458	256.469
Polonia	1.071	787	14.480	2.328	1.978	81.346
Caucaz	115	51	583	514	514	5.283
Siberia și Turkestan	100	75	1.026	134	135	2.111
<i>Total pe imperiu</i>	8.510	6.353	114.977	14.248	13.085	345.209

În 16 ani, numărul mașinilor cu aburi a sporit în Rusia, după numărul de cai-putere, *de trei ori*, iar în Rusia europeană de $2\frac{1}{2}$ ori. Numărul mașinilor cu aburi a sporit în proporții mai mici, astfel încît puterea mijlocie a unei mașini cu aburi a sporit considerabil, și anume în Rusia europeană de la 18 cai-putere la 24 de cai-putere, iar în Regatul Poloniei de la 18 cai-putere la 41 de cai-putere. Prin urmare, marea industrie mecanizată s-a dezvoltat foarte rapid în această perioadă. În 1875—1878, după numărul de cai-putere, în fruntea celorlalte se aflau următoarele gubernii : Petersburg (17.808 cai-putere), Moscova (13.668), Kiev (8.363), Perm (7.348), Vladimir (5.684) — în total în aceste 5 gubernii erau 52.871 de cai-putere, aproape $\frac{3}{5}$ din numărul total din Rusia europeană —, apoi guberniile Podolia (5.480), Petrokov (5.071) și Varșovia (4.760). În 1892, această ordine s-a schimbat : guberniile Petrokov (59.063), Petersburg (43.961), Ekaterinoslav (27.839), Moscova (24.704), Vladimir (15.857), Kiev (14.211) — ultimele 5 gubernii au 126.572 de cai-putere, adică aproape $\frac{1}{2}$ din numărul total din Rusia europeană, — după care urmează guberniile Varșovia (11.310) și Perm (11.245). Aceste cifre arată în mod evident formarea a două centre industriale noi : în Polonia și în Sud. În gubernia Petrokov, numărul de cai-putere a sporit de 11,6 ori, iar în guberniile Ekaterinoslav și Don luate laolaltă * de la 2.834 la 30.932 de cai-putere, adică de 10,9 ori. Aceste centre industriale, care au crescut

* Grupăm laolaltă aceste gubernii întrucît hotarele lor s-au schimbat după 1878.

atît de rapid, au trecut din ultimele în primele locuri și au înlăturat vechile centre industriale. Relevăm că și aceste date dau la iveală o dezvoltare deosebit de rapidă a industriei de articole de consum *productiv*, anume a industriei miniere și metalurgice. În 1875-1878 erau folosite în această industrie 1.040 de mașini cu aburi cu 22.966 de cai-putere (în Rusia europeană), iar în 1890 - 1.960 de mașini cu aburi cu 74.204 cai-putere, ceea ce înseamnă că în 14 ani numărul mașinilor cu aburi din această industrie a crescut mai mult decît numărul total de mașini cu aburi în întreaga industrie în 16 ani. Ponderea industriei producătoare de mijloace de producție în întreaga industrie este tot mai mare*.

VII. DEZVOLTAREA MARILOR FABRICI

Caracterul nesatisfăcător, dovedit mai sus, al datelor statisticii fabricilor și uzinelor ne-a obligat să recurgem la calcule mai complexe pentru a stabili cum s-a dezvoltat după reformă marea industrie mecanizată din Rusia. Am ales datele pe 1866, 1879, 1890 și 1894/95 privind marile fabrici, și anume pe acelea care au 100 de muncitori și mai mult în întreprindere**.

Muncitorii la domiciliu sînt grupați separat numai în datele din „Statistica“ pe 1894/95; de aceea este posibil ca pe anii anteriori (mai cu seamă pe 1866 și 1879) datele să fi rămas totuși oarecum exagerate, cu toate rectificările despre care s-a vorbit în notă.

* Cît de mult s-a dezvoltat folosirea mașinilor cu aburi în Rusia după 1892 se vede din faptul că, potrivit rapoartelor inspectorilor de fabrici, în 1904 existau în 64 de gubernii 27.579 de cazane cu aburi în industrie, iar în total, în afară de cele din agricultură, 31.887 de cazane cu aburi. (Notă la ediția a 2-a).

** Izvoare: „Anuarul ministerului de finanțe“, I (datele se referă numai la 71 de ramuri de producție); „Indicatorii“, ed. I și a 3-a — datele se referă la toate ramurile de producție, ca și în „Statistica“; dar pentru a face o comparație între datele din „Statistica“ și cele din „Indicator“ trebuie să se excludă din ramurile de producție citate în „Indicator“ producția de șine. Au fost excluse stabilimentele care au inclus în categoria muncitorilor de fabrică muncitori care lucrează la domiciliu. Uneori faptul includerii muncitorilor care lucrează la domiciliu s-a specificat în adnotările la publicațiile menționate; uneori aceasta rezultă din compararea datelor pe diferiți ani: comp., de pildă, datele referitoare la industria țesăturilor de bumbac din gubernia Saratov pe 1879, 1890 și 1894/95 (Comp. cap. VI, § II, 1). — *Sinzheimer* („Ueber die Grenzen der Weiterbildung des fabrikmäßigen Grossbetriebes in Deutschland“ [„Despre limitele de răspîndire a marii producții industriale în Germania“]. — *Nota trad.*] Stuttgart, 1893) include în categoria marilor întreprinderi industriale întreprinderile care au 50 de muncitori și mai mult. Acest criteriu nu ni se pare de loc nepotrivit, dar din cauza greutăților de totalizare a datelor din Rusia a fost nevoie să ne limităm numai la fabricile mari.

Dăm date referitoare la aceste fabrici mari.

[Vezi tabelul de la pag. 504. — *Nota trad.*]

Să începem analiza acestui tabel cu datele pe anii 1866–1879–1890. Numărul total al fabricilor mari s-a schimbat în acești ani astfel : 644–852–951, sau în procente : 100–132–147. În decurs de 24 de ani, numărul fabricilor mari a crescut, prin urmare, aproape o dată și jumătate. Totodată, dacă luăm datele referitoare la unele categorii de fabrici mari, vedem că, cu cât fabricile sînt mai mari, cu atît numărul lor crește mai mult (A : 512–641–712 fabrici ; B : 90–130–140 ; C : 42–81–99). Aceasta dovedește o concentrare crescîndă a producției.

Numărul stabilimentelor mecanizate crește mai rapid decît numărul total al fabricilor ; astfel, în procente : 100–178–226. Un număr tot mai mare de stabilimente mari trec la folosirea mașinilor cu aburi. Cu cât fabricile sînt mai mari, cu atît vor fi printre ele mai multe fabrici mecanizate ; calculînd procentul acestor stabilimente față de numărul total al fabricilor din categoria respectivă, obținem următoarele cifre : A) 39%–53%–63% ; B) 75%–91%–100% ; C) 83%–94%–100%. Folosirea mașinilor cu aburi este strîns legată de creșterea volumului producției, de lărgirea cooperăției în producție.

Numărul muncitorilor la toate fabricile mari s-a schimbat în procente astfel : 100–168–200. În decurs de 24 de ani, numărul muncitorilor s-a dublat, adică a depășit sporirea numărului total al „muncitorilor de fabrică”. Numărul mediu de muncitori care revenea la o fabrică mare era pe ani de : 359–458–488 de oameni, iar pe categorii : A) 213–221–220 ; B) 665–706–673 ; C) 1.495–1.935–2.154. Prin urmare, fabricile cele mai mari concentrează un număr tot mai mare de muncitori. În 1866, la fabricile cu 1.000 de muncitori și mai mult erau 27% din numărul total al muncitorilor din fabricile mari ; în 1879 – 40% ; în 1890 – 46%.

Schimbarea valorii producției tuturilor fabricilor mari se exprimă în procente în modul următor : 100–243–292, iar pe categorii : A) 100–201–187 ; B) 100–245–308 ; C) 100–323–479. Prin urmare, valoarea producției tuturilor fabricilor mari a crescut de aproape trei ori, și cu cât fabricile au fost mai mari, cu atît s-a produs mai repede această creștere. Dacă vom compara însă productivitatea muncii pe fiecare an în parte

Fabricile mari din Rusia europeană în anii

Grupuri de fabricii după numărul de muncitori	1866				1879				1890				1894/95			
	Numărul de fabricii		Numărul de muncitori	Valoarea producției în mii de ruble	Numărul de fabricii		Numărul de muncitori	Valoarea producției în mii de ruble	Numărul de fabricii		Numărul de muncitori	Valoarea producției în mii de ruble	Numărul de fabricii		Numărul de muncitori	Valoarea producției în mii de ruble
	total	dintre care cu motoare cu aburi			total	dintre care cu motoare cu aburi			total	dintre care cu motoare cu aburi			total	dintre care cu motoare cu aburi		
A) Cu 100—499 de munc.	512	204	109.061	99.830	641	354	141.727	201.542	712	455	156.699	186.289	/			
B) „ 500—999 „ „	90	68	59.887	48.359	130	119	91.887	117.830	140	140	94.305	148.546				
C) „ 1.000 de munc. și mai mult	42	35	62.801	52.977	81	76	156.760	170.533	99	99	213.333	253.130				
<i>Total *</i>	644	307	231.729	201.066	852	549	390.374	489.905	951	694	464.337	587.965				
A) Cu 100—499 de munc.	/				981	534	219.785	289.006	1.133	769	252.656	355.258	/			
B) „ 500—999 „ „					186	145	115.586	142.648	183	183	121.553	190.265				
C) „ 1.000 de munc. și mai mult					91	83	174.322	198.272	115	115	248.937	313.065				
<i>Total**</i>					1.238	762	509.643	629.926	1.431	1.067	623.146	858.588				
A) Cu 100—499 de munc.	/				979	532	219.436	288.759	1.131	767	252.063	352.526	1.136	935	252.676	374.444
B) „ 500—999 „ „					164	144	113.936	140.791	182	182	120.936	186.115	215	212	143.453	229.363
C) „ 1.000 de munc. și mai mult					86	78	163.044	177.537	108	108	226.207	276.512	117	117	259.541	351.426
<i>Total ***</i>					1.229	754	496.416	607.087	1.421	1.057	599.206	815.153	1.468	1.264	655.670	955.233

* Datele pe anii 1866—1879—1890 se dau pe cele 71 de ramuri de producție cu privire la care există date pe 1866.

** Datele pe anii 1879—1890 se dau pe toate ramurile de producție, atât cele impuse la acciză, cât și cele neimpuse.

*** Datele pe anii 1879—1890—1894/95 se dau pe toate ramurile de producție, cu excepția producției de șine (oțelăria).

pe diferite categorii, vom avea o situație oarecum schimbată. Valoarea medie a producției care revine la un muncitor în toate fabricile mari va fi de : 866 de ruble – 1.250–1.260, iar pe categorii : A) 901–1.410–1.191 ; B) 800–1.282–1.574 ; C) 841–1.082–1.188. Prin urmare, în fiecare an luat în parte nu se observă o creștere a valorii producției (care revine la un muncitor, pe măsură ce trecem de la categoria superioară la cea inferioară. Aceasta se datorește faptului că în diferite categorii sînt trecute în proporții inegale fabrici din diferite ramuri de producție, care se deosebesc prin costul diferit al materiilor prime și, prin urmare, prin valoarea diferită a producției anuale ce revine la un muncitor *.

Considerăm inutil să analizăm tot atît de amănunțit datele pe anii 1879–1890 și pe anii 1879–1890–1894/95, deoarece aceasta ar însemna să repetăm, în legătură cu unele raporturi procentuale oarecum schimbate, toate cele spuse mai sus.

În ultimul timp, în „Rezultatele rapoartelor inspectorilor de fabrici“ sînt citate date privitoare la repartizarea fabricilor și uzinelor pe grupuri după numărul de muncitori. Iată aceste date pe anul 1903.

Grupuri de întreprinderi industriale		În 64 de gubernii din Rusia		În 50 de gubernii din Rusia europeană ¹⁸⁸	
		Numărul întreprinde- rilor	Numărul muncitorilor	Numărul întreprinde- rilor	Numărul muncitorilor
Sub	20 de muncitori	5.749	63.652	4.533	51.728
21—	50 " "	5.064	158.602	4.253	134.194
51—	100 " "	2.271	156.789	1.897	130.642
101—	500 " "	2.095	463.366	1.755	383.000
501—	1.000 " "	404	276.486	349	240.440
Peste	1.000 " "	238	521.511	210	457.534
<i>Total</i>		15.821	1.640.406	12.997	1.397.538

Aceste date pot fi comparate cu cele citate mai sus numai dacă admitem o oarecare inexactitate, ce e drept, neînsemnată. În orice caz, aceste date arată că numărul fabricilor mari (cu peste 99 sau cu peste 100 de muncitori) și cel al muncitorilor

* De pildă, în 1866, în categoria A au fost incluse 17 rafinării de zahăr în care la un muncitor revine o producție anuală de aproape 6.000 de ruble, pe cînd în fabricile textile (care au fost incluse în categoriile superioare) la un muncitor revine o producție anuală în valoare de numai 500–1.500 de ruble.

care lucrează în aceste fabrici crește rapid. Crește, de asemenea, și concentrarea muncitorilor – deci și concentrarea producției – la fabricile cele mai mari dintre aceste fabrici mari*.

Comparând datele referitoare la fabricile mari cu datele referitoare la toate „fabricile și uzinele” din statistica noastră oficială, ne vom da seama că în 1879 fabricile mari, reprezentând 4,4% din numărul total al „fabricilor și uzinelor”, concentrau 66,8% din numărul total al muncitorilor industriali și 54,8% din valoarea totală a producției. În 1890, fabricile mari reprezentau 6,7% din numărul total al „fabricilor și uzinelor”, concentrând 71,1% din numărul total al muncitorilor de fabrică și 57,2% din valoarea totală a producției. În 1894/95, fabricile mari reprezentau 10,1% din numărul total al „fabricilor și uzinelor”, concentrând 74% din numărul total al muncitorilor de fabrică și 70,8% din valoarea totală a producției. În 1903, fabricile mari cu peste 100 de muncitori re-

* Ultimele două paragrafe, începând cu cuvintele: „În ultimul timp...”, au fost adăugate în ediția a doua a „Dezvoltării capitalismului în Rusia” (1908). Ulterior, pe un exemplar din această ediție, V. I. Lenin a făcut o însemnare marginală cu următorul conținut (pentru a fi mai clar repetăm denumirile grupurilor de întreprinderi industriale, punându-le între paranteze drepte):
În 1908 (66 gub. din Rusia)

Numărul întreprin- derilor	muncitori	[Grupurile de fabrici și uzine]
5.403	— 63.954	[Sub 20 muncitori]
4.569	— 152.408	[21— 50 „]
2.112	— 150.888	[51— 100 „]
2.169	— 496.329	[101— 500 „]
433	— 280.639	[501—1.000 „]
299	— 663.891	[Peste 1.000 „]
14.985 — 1.808.109		[T o t a l]

Fabrici și uzine care au 100 de muncitori și mai mult

1908		1903	
întrep.	muncitori	întrep.	muncitori
2.901	— 1.440.859	2.737	— 1.261.363

Vezi ilustrarea de la pag. 507. — *Nota red.*

100 — 201 — 137; В) 100 — 245 — 309; С) 100 — 320 — 477. Слѣд., сумма производства всѣхъ крупныхъ фабрикъ возрасла почти втрое, причемъ чѣмъ крупнѣе фабрики, тѣмъ быстрее шло это возрастаніе. Но если мы сравним производительность труда за каждый отдѣльный годъ по различнымъ разрядамъ, то увидимъ нѣсколько иное. Средняя величина суммы производства, приходящаяся на одного рабочаго во всѣхъ крупныхъ фабрикахъ, будетъ: 866 руб.—1.250—1.260, а по разрядамъ: А) 901—1.410—1.191; В) 800—1.282—1.574; С) 841—1.082—1.188. Слѣд., за каждый отдѣльный годъ не наблюдается повышенія суммы производства (приходящейся на одного рабочаго) отъ низшаго разряда къ высшему. Происходить это отъ того, что въ разные разряды попадаютъ въ неравномъ отношеніи фабрики разныхъ производствъ, отличающихся различной стоимостью сырого матеріала, а, слѣдовательно, и различной величиною годового производства на одного рабочаго *).

Разбирать столь же подробно данныя за 1879—1890 гг. и за 1879—1890—1894—5 гг. мы находимъ лишнимъ, такъ какъ это значило бы повторять по поводу нѣсколько иныхъ процентныхъ отношеній все сказанное выше.

Въ последнее время въ „Сводѣ отчетовъ фабричныхъ инспекторовъ“ приводятся данныя о распредѣленіи фабрикъ и заводовъ на группы по числу рабочихъ. Вотъ эти данныя за 1903-й годъ:

Въ 1903 г. (всѣхъ фаб.)		Группы ф.з. заведеній.	Въ 64 губ. Россіи		Въ 50 губ. Евр. Россіи	
Число фаб.	Число рабочихъ		Число заведеній	Число рабочихъ	Число заведеній	Число рабочихъ
5403	62957	Мѣнѣе 20 рабоч.	5749	63.652	4533	51.728
4589	152403	21—50 "	5064	158.062	4253	134.194
2412	150228	51—100 "	2271	156.789	1897	130.642
2169	496.329	101—500 "	2095	463.366	1755	383.000
433	880.639	501—1000 "	404	278.486	349	240.440
299	662.891	Свыше 1000 "	238	521.511	210	457.534
<u>24285 - 1.508.109</u>		Всего . . .	15.921	1.640.406	12.997	1.397.538

Данныя эти могутъ быть сравниваемы съ вышеприведенными лишь при допущеніи нѣкоторой невѣрности, правда, ничтожной. Во всякомъ случаѣ эти данныя показываютъ, что число крупныхъ

* Напр., за 1866 г. въ разрядъ А вошло 17 сахарофаинадныхъ заводовъ, въ которыхъ на 1 рабочаго приходится около 6 тыс. руб. годового производства, тогда какъ на текстильныхъ фабрикахъ (вошедшихъ въ высшіе разряды) приходится 500—1.500 р. годового производства на одного рабочаго.

1908	1903
2901 - 1.440.859	2737 - 1.261.263

prezentau în Rusia europeană 17% din numărul total al fabricilor și uzinelor, concentrând 76,6% din numărul total al muncitorilor de fabrică *. Astfel, cu tot numărul lor neînsemnat, fabricile mari, mai ales cele acționate cu aburi, concentrează o parte predominantă și mereu crescîndă a numărului muncitorilor și a valorii producției tuturor „fabricilor și uzinelor”. Am văzut cu ce extraordinară rezeziune cresc aceste fabrici mari în epoca de după reformă. Vom cita acum date referitoare la întreprinderile tot atît de mari din industria extractivă și siderurgică **.

Cele mai mari întreprinderi industriale din Rusia europeană în 1890

Grupuri de fabrici, uzine, mine de minereuri și mine cărbuni etc. după numărul de muncitori	În industria extractivă și siderurgică			În industria de fabrică și în industria extractivă și siderurgică		
	Numărul întreprinderilor		Numărul de muncitori	Numărul întreprinderilor		Numărul de muncitori
	Total	Dintre care cu mașini cu aburi		Total	Dintre care cu mașini cu aburi	
A) Cu 100—499 de muncitori	236	89	58.249	1.369	858	310.906
B) Cu 500—999 de muncitori	73	38	50.607	256	221	172.160
C) Cu 1.000 de muncitori și mai mult	71	49	149.098	186	164	398.035
<i>Total</i>	380	176	257.954	1.811	1.243	881.101

În industria extractivă și siderurgică, concentrarea muncitorilor în întreprinderile mari e și mai accentuată (deși procentul întreprinderilor care folosesc în producție mașini cu aburi e mai mic); 258.000 de muncitori din 305.000, adică 84,5% din muncitorii din industria extractivă și siderurgică, sînt con-

* Datele totalizate despre industria noastră de fabrică potrivit „Indicatorului” și „Statisticii” au fost date mai sus, la § II [Comp. „Studii”, pag. 276. (Vezi V. I. Lenin, Opere, vol. 4, Editura pentru literatură politică, 1953, pag. 16. — Nota red.)] Vom releva că sporirea raportului procentual dintre fabricile mari și numărul total al „fabricilor și uzinelor” dovedește, în primul rînd, că această ultimă noțiune capătă treptat în statistica noastră un caracter mai îngust.

** Datele sînt calculate după „Culegerea de date statistice cu privire la industria extractivă și siderurgică pe 1890”; uzinele incluse în „Indicator” au fost excluse din aceste date. Din cauza acestei excluderi, numărul total al muncitorilor din industria siderurgică din Rusia europeană va scădea cu 35.000 (340.000—35.000 = 305.000).

centrați în întreprinderi cu 100 de muncitori și mai mult ; aproape jumătate din muncitorii din industria extractivă și siderurgică (145.000 din 305.000) lucrează în puținele uzine mari care au câte 1.000 de muncitori și mai mult. Iar din numărul total al muncitorilor de fabrică și din industria extractivă și siderurgică din Rusia europeană (1.180.000 în 1890), *trei pătrimi* (74,6%) sînt concentrați în întreprinderi care au 100 de muncitori și mai mult ; aproape jumătate (570.000 din 1.180.000) sînt concentrați în întreprinderi care au 500 de muncitori și mai mult*.

Considerăm că nu este de prisos să abordăm aici problema ridicată de d-l N.-on cu privire la „încetinirea” dezvoltării capitalismului și a creșterii „populației industriale” în perioada 1880–1890 în comparație cu perioada 1865–1880**. Din această descoperire extraordinară, d-l N.-on a izbutit, datorită logicii neoașiste care-l caracterizează, să tragă concluzia că „faptele ar confirma pe deplin” afirmația făcută în „Studii” în sensul că „capitalismul, atingînd o anumită limită a dezvoltării sale, își restrînge propria sa piață internă”. – În primul rînd este absurd să conchizi că, „din cauza încetinirii creșterii”, se restrînge piața internă. Dacă numărul muncitorilor de fabrică crește mai rapid decît populația (și aceasta este exact așa, chiar potrivit datelor d-lui N.-on : creșterea în perioada 1880–1890 este de 25%), înseamnă că populația este sustrasă de la agricultură și piața internă crește chiar în ceea ce privește articolele de consum individual. (Nu mai vorbim de piață pentru mijloacele de producție). În al doilea rînd, „diminuarea creșterii”, exprimată în procente, trebuie să se producă într-o țară capitalistă întotdeauna pe o anumită treaptă a dezvoltării, deoarece cîtimile mici cresc întotdeauna mai repede în procente decît cele mari. Din faptul că primii pași ai dezvoltării capitalismului sînt deosebit de rapizi se poate trage numai concluzia că o țară tînără vrea să ajungă din urmă țările mai vechi. Este

* Recensămîntul industrial din 1895 a înregistrat în Germania pentru *în-
treaga* industrie, inclusiv industria de construcții miniere, care nu se înre-
gistrează în Rusia, 248 de întreprinderi cu 1.000 de muncitori și mai mult
aceste întreprinderi aveau în total 480.286 de muncitori. Prin urmare, fabri-
cile mari din Rusia sînt mai mari decît cele din Germania.

** „Russkoe Bogatstvo”, 1894, nr. 6, pag. 101 și urm. Datele citate de noi
referitoare la fabricile mari dovedesc, de asemenea, un procent mai mic al
creșterii pentru anii 1879–1890 în comparație cu anii 1866–1879.

greșit să se ia creșterea procentuală din perioada inițială ca normă pentru perioadele de mai târziu. În al treilea rând, *însuși faptul „diminuării creșterii” nu este cituși de puțin dovedit prin compararea perioadelor luate de d-l N.-on.* Dezvoltarea industriei capitaliste nu poate să se desfășoare altfel decât în cicluri ; de aceea pentru a compara diferite perioade este necesar să iei datele pentru un întreg șir de ani *, așa încât să se poată face o distincție netă între anii de deosebită înflorire și avânt și anii de declin. D-l N.-on n-a făcut acest lucru și a comis o profundă greșeală neobservând că anul 1880 a fost un an de deosebit avânt. Mai mult, d-l N.-on nu s-a sfiit „să născocoască” chiar o afirmație contrară. „Trebuie să mai relevăm – spune el – că anul intermediar 1880” (între 1865 și 1890) „a fost un an cu o recoltă proastă, și de aceea numărul muncitorilor înregistrați în acest an a fost mai mic decât numărul obișnuit” !! (op. cit., pag. 103–104). D-l N.-on nu avea decât să arunce o privire în chiar textul publicației din care a luat cifrele pentru anul 1880 („Indicatorul”, ediția a 3-a), și ar fi putut citi acolo că anul 1880 se caracterizează printr-un „salt” al industriei, mai ales în ramura industriei pielăriei și a celei de construcții de mașini (pag. IV), și că acest fapt a fost determinat de cererea de produse sporită de după război și de nenumăratele comenzi din partea guvernului. E suficient să răsfoiești „Indicatorul” pe 1879 ca să-ți dai seama în mod concret cât de mare este acest salt **. Dar d-l N.-on nu se dă în lături de a denatura direct faptele atunci când este vorba de teoria sa romantică.

VIII. REPARTIZAREA TERITORIALĂ A INDUSTRIEI MARI

În afară de problema concentrării producției în stabilimentele mari, pentru caracterizarea mării industrii mecanizate mai este importantă problema concentrării producției în diferitele

* Cum a făcut, de pildă, d-l T.-Baranovski în „Fabrica” sa, pag. 307 și diagrama. Din diagramă se vede limpede că anul 1879 și într-o măsură și mai mare anii 1880 și 1881 au fost ani de deosebit avânt.

** Vezi, de pildă, industria postavului — confecționarea intensă de postav pentru armată ; industria pielăriei — o puternică învioreare ; articole de pielărie — o fabrică mare produce articole în valoare de 2.500.000 de ruble „pentru departamentul de război” (pag. 288). Uzinele din Ijevsk și Sestroretk produc piese de artilerie în valoare de 7.500.000 de ruble, față de 1.250.000 de ruble în 1890. În industria de prelucrare a cuprului iese în evidență fabricarea de articole pentru armată, ca și fabricarea de aparate militare (pag. 388—389) ; pulberăriile lucrează din plin etc.

centre ale industriei de fabrică, ca și problema diferitelor categorii de centre industriale. Din păcate, statistica fabricilor și uzinelor nu numai că dă un material nesatisfăcător și ne-comparabil, dar îl și prelucrează într-un mod cu totul insuficient : de pildă, în publicațiile contemporane, repartizarea teritorială a industriei este înfățișată numai pe gubernii întregi (și nu pe orașe și județe, cum s-a făcut în cele mai bune publicații din perioada 1860-1870, care ilustrau cu ajutorul hărților repartizarea industriei de fabrică). Pentru a da însă o imagine exactă a repartizării teritoriale a marii industrii este necesar să se ia datele pe diferite centre, adică pe diferite orașe, localități industriale sau grupuri de localități industriale situate la mică distanță unele de altele ; guberniile sau județele sînt însă unități teritoriale prea mari *. Din această cauză am socotit necesar să totalizăm datele din „Indicatoarele“ pe anul 1879 și 1890 referitoare la concentrarea industriei noastre de fabrică în centrele mai importante. În tabelul publicat în anexă (anexa a III-a) au fost incluse date referitoare la 103 centre industriale din Rusia europeană, în care se concentrează aproape jumătate din numărul total al muncitorilor de fabrică **.

Tabelul ne arată trei tipuri principale de centre industriale în Rusia : 1) Orașe. Ele se situează pe primul loc, deosebindu-se printr-o concentrare foarte mare atît a muncitorilor cît și a stabilimentelor. În această privință sînt de remarcat în

* „...Pe teritoriul județelor (din gubernia Moscova), fabricile și uzinele sînt departe de a fi repartizate în mod egal : în județele cu o industrie dezvoltată, alături de localitățile care, ținînd seama de concentrarea mai mult sau mai puțin considerabilă de întreprinderi industriale, pot fi denumite adevărate centre industriale, figurează plase întregi lipsite aproape complet de orice industrie de fabrică — și, dimpotrivă, în județe în general sărace în fabrici și uzine există locuri în care s-a dezvoltat într-o măsură mai mare sau mai mică un meșteșug sau altul și în care, alături de stabilimente meșteșugărești și svetelki, au apărut și stabilimente mai mari, cu toate atribuțiile producției de fabrică“. („Culegere de date statistice cu privire la gubernia Moscova“, secția statisticii sanitare, vol. IV, partea I, Moscova, 1890, pag. 141). Această publicație, cea mai bună în actuala literatură statistică cu privire la fabrici și uzine, ilustrează repartizarea teritorială a marii industrii cu ajutorul unei hărți întocmite în mod amănunțit. Pentru a avea un tablou complet al repartizării industriei de fabrică, nu lipsește decît gruparea centrelor după numărul fabricilor, al muncitorilor și după valoarea producției.

** În tabel au fost incluse numai stabilimentele cu o producție în valoare de cel puțin 2.000 de ruble, iar în ceea ce privește morile, numai cele cu aburi. Muncitorii care lucrează la domiciliu au fost excluși atunci cînd existau indicații că ei au fost incluși în categoria muncitorilor industriali ; ascemenea cazurii sînt însemnate cu asterisc (*). Avîntul industriei în 1879 n-a putut să nu se răsfîrîngă și asupra acestor date.

special orașele mari. Capitalele concentrează aproximativ câte 70.000 de muncitori de fabrică (socotind și suburbiile capitalelor), Riga – 16.000, Ivanovo-Voznesensk – 15.000, Bogorodsk – 10.000 de muncitori în 1890, iar celelalte orașe sub 10.000. E suficient să arunci o privire fugară asupra cifrelor oficiale referitoare la numărul muncitorilor de fabrică din unele orașe mari (Odesa – 8.600 în 1890, Kiev – 6.000, Rostov-pe-Don – 5.700 etc.), ca să te convingi că aceste cifre sînt ridicol de mici. Exemplul citat mai sus cu privire la Petersburg arată de cîte ori ar trebui mărite aceste cifre pentru a se obține numărul total al muncitorilor industriali în centrele de felul acesta. Alături de orașe trebuie să fie situate și suburbiile. Suburbiile orașelor mari reprezintă deseori importante centre industriale, dar din datele noastre am putut desprinde numai un singur centru de felul acesta – suburbiile Petersburgului, în care existau în 1890 18.900 de muncitori. Unele sate din județul Moscova, care au fost incluse în tabelul nostru, sînt de fapt niște suburbii*.

Al doilea tip de centre sînt satele industriale, care sînt deosebit de numeroase în guberniile Moscova, Vladimir și Kostroma (din numărul total de 63 de centre rurale mai importante care au fost incluse în tabelul nostru, 42 se află în aceste gubernii). În fruntea acestor centre se află tirgul Orehovo-Zuevo (în tabel figurează separat Orehovo și separat Zuevo, ele constituie însă un singur centru); după numărul muncitorilor el rămîne în urmă numai față de capitale (26.800 în 1890)**. În cele trei gubernii menționate, precum și în guberniile Iaroslavl și Tver, majoritatea centrelor industriale rurale le formează marile fabrici textile (șesătorii și filaturi de bumbac, fabrici de pînză, șesătorii de lînă etc.). Altădată în

* „...Marele sat Cerkizovo de lingă Moscova nu este, după spusele localnicilor, decît o fabrică mare și, în accepția literală a acestui cuvînt, o continuare a Moscovei... Chiar alături, dincolo de bariera Semenovskaia... se găsesc de asemenea numeroase și felurite fabrici... Tot la mică distanță de acolo se află satul Izmailovo, cu stabilimentele sale de țesătorie și cu uriașa manufactură din Izmailovo“. Aceasta — la nord de Moscova. La sud, „dincolo de bariera Serpuhovo, întîlnim în primul rînd imensa manufactură din Danilovskaia, care în fond este un adevărat orașel... Mai departe, la mică distanță una de alta, se află un grup întreg de mari fabrici de cărămidă“ etc. („Culegerea de date statistice“ citată, IV, partea I, pag. 143—144). Prin urmare, concentrarea industriei de fabrică este în realitate mai însemnată decît am prezentat-o în tabelul nostru.

** În 1879 erau înregistrați aici numai 10.900. Este evident că metodele de înregistrare folosite erau diferite.

asemenea sate existau aproape întotdeauna oficii care împărțeau lucrul la domiciliu, adică centre de manufactură capitalistă, care își subordonau masa de țesători manuali din împrejurimi. În cazurile cînd statistica nu confundă pe muncitorii care lucrează la domiciliu cu muncitorii de fabrică, datele referitoare la dezvoltarea acestor centre arată în mod concludent creșterea mării industrii mecanizate, care absoarbe mii de țărani din împrejurimi, transformându-i în muncitori de fabrică. Mai departe, un număr considerabil de centre industriale rurale îl formează marile întreprinderi siderurgice și metalurgice (Kolomenski din satul Bobrovo, uzina din Iuzovo, cea din Breansk etc.) ; cea mai mare parte a acestora se încadrează în industria extractivă și siderurgică, și de aceea n-au fost incluse în tabelul nostru. Fabricile de zahăr situate prin satele și târgurile guberniilor din sud-vest formează de asemenea numeroase centre industriale rurale ; am luat ca exemplu unul dintre cele mai mari – târgul Smela din gubernia Kiev.

Al treilea tip de centre industriale sînt satele „meșteșugărești“, ale căror stabilimente mari sînt considerate adeseori „fabrici și uzine“. Satele Pavlovo, Vorsma, Bogorodskoe, Dubovka sînt cîteva exemple de astfel de centre în tabelul nostru. O comparație a numărului de muncitori de fabrică din astfel de centre cu întreaga populație care participă la producție în aceste centre a fost făcută mai sus în ceea ce privește satul Bogorodskoe*.

Grupînd centrele incluse în tabelul nostru după numărul muncitorilor din fiecare centru și după categoria centrelor (orașe și sate), obținem următoarele date [vezi tabelul de la pag. 515. – *Nota trad.*].

Din acest tabel se vede că în 103 centre erau concentrați în 1879 356.000 de muncitori (din numărul total de 752.000), iar în 1890 451.000 (din 876.000). Prin urmare, numărul muncitorilor a sporit cu 26,8%, pe cînd în fabricile mari în general (cu 100 de muncitori și mai mult) creșterea a fost de numai 22,2%, iar numărul total al muncitorilor de fabrică a crescut în această perioadă numai cu 16,5%. Astfel se produce o concentrare a muncitorilor în centrele mari. În 1879, numai

* Vezi volumul de față, pag. 494. — *Nota red.*

Principalele centre ale industriei de fabrică din Rusia europeană

Categoriile centrelor după numărul muncitorilor și după tipul centrelor	1879						1890					
	Numărul centrelor			Numărul fabricilor și uzinelor	Valoarea producției în mii de ruble	Numărul muncitorilor	Numărul centrelor			Numărul fabricilor și uzinelor	Valoarea producției în mii de ruble	Numărul muncitorilor
	La orașe	La sate	Total				La orașe	La sate	Total			
Centre avînd 10.000 de muncitori și mai mult	4	1	5	1.393	279.398	158.670	6	1	7	1.644	361.371	206.862
Centre avînd 5.000—10.000 de muncitori	6	—	6	148	65.974	49.340	10	4	14	931	151.029	90.229
Centre avînd 1.000—5.000 de muncitori.....	22	37	59	1.029	174.171	133.712	17	48	65	804	186.422	144.255
<i>Total centre cu 1.000 de muncitori și mai mult</i>	32	38	70	2.570	519.543	341.722	33	53	86	3.379	698.822	441.346
Centre avînd sub 1.000 de muncitori	8	20	28	260	17.144	14.055	8	10	16	259	8.159	9.898
Centre fără muncitori	—	5	5	1	—	—	1	—	1	—	—	—
<i>Total</i>	40	63	103	2.831	536.687	355.777	40	63	103	3.638	706.981	451.244
Orașe (și suburbii)	40	—	40	2.574	421.310	257.181	40	—	40	3.327	535.085	298.651
Așezări (sate și țirguri)	—	63	63	257	115.377	98.596	—	63	63	311	171.896	152.593

11 centre aveau peste 5.000 de muncitori, iar în 1890 existau deja 21 de centre de acest fel. Te izbește îndeosebi sporirea numărului centrelor cu 5.000–10.000 de muncitori ; acest fapt s-a produs din două motive : 1) din cauza dezvoltării considerabile a mării industrii în Sud (Odesa, Rostov-pe-Don etc.) ; 2) din cauza dezvoltării satelor industriale din guberniile centrale.

Compararea centrelor urbane și rurale arată că acestea din urmă cuprindeau în 1890 *circa o treime* din numărul total al muncitorilor din centrele mai importante (152.000 din 451.000). Pentru întreaga Rusie acest raport este, probabil, mai mare, adică mai mult de o treime din muncitorii de fabrică se află în afara orașelor. Într-adevăr, toate centrele urbane mai importante au fost incluse în tabelul nostru, în timp ce numărul centrelor rurale care au câteva sute de muncitori, în afară de cele menționate de noi, este foarte, foarte mare (sate cu fabrici de sticlărie, de cărămidă, distilerii, fabrici de zahăr etc.). Muncitorii din industria extractivă și siderurgică se află, de asemenea, în cea mai mare parte în afara orașelor. De aceea se poate considera că, din numărul total al muncitorilor de fabrică și al muncitorilor din industria extractivă și siderurgică din Rusia europeană, nu mai puțin (ba poate chiar mai mult) de jumătate se află în afara orașelor. Această concluzie are o mare importanță, pentru că arată că populația *industrială* a Rusiei întrece considerabil prin proporțiile ei populația *urbană* *.

În chestiunea rapidității relative cu care se dezvoltă industria de fabrică în centrele urbane și în cele rurale, vedem că sub acest raport centrele rurale se situează, incontestabil, în frunte. Numărul centrelor urbane cu 1.000 de muncitori și mai mult a sporit în perioada respectivă foarte puțin (de la 32 la 33), iar numărul centrelor rurale – foarte mult (de la 38 la 53). Numărul muncitorilor în 40 de centre urbane a sporit numai cu 16,1% (de la 257.000 la 299.000), iar în 63 de centre rurale – cu 54,7% (de la 98.500 la 152.500). Numărul mediu de muncitori care revine la un centru urban a crescut

* Recensământul populației efectuat la 28 ianuarie 1897 a confirmat pe deplin această concluzie. S-a stabilit că populația urbană a întregului imperiu este de 16.828.395 de locuitori de ambele sexe. Populația comercială și cea industrială este, după cum am arătat mai sus, de 21.700.000. (*Notă la ediția a 2-a*).

numai de la 6.400 la 7.500, iar cel care revine la un centru rural - de la 1.500 la 2.400. Așadar, industria de fabrică are, după cit se vede, tendința de a se extinde cu deosebită rapiditate în afara orașelor ; - de a crea noi centre industriale și de a le face să progreseze mai rapid decât pe cele urbane ; - de a pătrunde în satele uitate de lume, care s-ar părea că sînt rupte de lumea marilor întreprinderi capitaliste. Acest fapt extrem de important ne arată, în primul rînd, rapiditatea cu care marea industrie mecanizată transformă relațiile social-economice. Ceea ce înainte se forma în decurs de veacuri, astăzi se înfăptuiește în vreo zece ani. E suficient să comparăm, de pildă, formarea unor centre neagricole ca „satele meșteșugărești“ : Bogorodskoe, Pavlovo, Kimri, Hoteici, Velikoe etc., menționate în capitolul precedent, cu procesul creării de noi centre de către fabrica modernă, care atrage dintr-o dată mii de oameni din populația rurală spre localitățile industriale *. Diviziunea socială a muncii capătă un imbold puternic. Mobilitatea populației devine o condiție necesară a vieții economice, în locul sedentarismului și închistării de altădată. În al doilea rînd, mutarea fabricilor la sate dovedește că capitalismul învinge obstacolele pe care i le pune închistarea feudală a obștii țărănești și chiar trage foloase de pe urma acestei închistări. Dacă construirea de fabrici la sate prezintă destule inconveniente, în schimb ea asigură muncitori ieftini.

* „În tîrgul Krivoi Rog, populația a sporit în perioada 1887—1896 de la 6.000 la 17.000 de oameni ; la uzina din Kamensk a societății «Dneprovskoe» de la 2.000 de oameni la 18.000 ; lîngă stația Drujkovka, unde încă în 1892 erau numai clădirile gării, astăzi s-a înfiripat o așezare cu o populație de 6.000 de oameni ; la uzina «Gdanțevo» aproape 3.500 de oameni ; lîngă stația Konstantinovka, unde s-au construit o serie întreagă de uzine, s-a format un nou centru populat ; la Iuzovka a luat ființă un oraș cu 29.000 de locuitori ;... la Nijni-Dneprovsk, lîngă Ekaterinoslav, într-o regiune pustie și nisipoasă, unde astăzi există o serie de uzine, s-a format o nouă așezare cu o populație de 6.000 de oameni. Lîngă uzina din Mariupol s-a creat o nouă așezare cu o populație de 10.000 de oameni atrași de uzină etc. La minele de cărbuni se formează noi centre populate“ („Vestnik Finansov“, 1897, nr. 50). După cum anunță „Russkie Vedomosti“ (1897, nr. 322 din 21 noiembrie), zemstva județului Bahmut a cerut transformarea localităților comerciale cu cîte 1.000 de locuitori în tîrguri, iar a celor cu 5.000 de locuitori în orașe... „La noi se observă... o creștere fără seamăn a localităților comerciale și industriale... În total se numără aproape 30 de localități, care iau ființă și se dezvoltă cu o repezițiune pur americană... La Volnțevo, unde se construiește și unde în primele zile ale lunii noiembrie va fi dată în funcțiune o grandioasă uzină metalurgică cu 2 cuptoare înalte pentru producția de oțel și de șine, sînt 5.000—6.000 de locuitori, care au acoperit cu construcții stepa pînă nu de mult aproape nepopulată. O dată cu aflul populației muncitorești se observă și un aflux de negustori, meseriași și, în general, de mici întreprinzători, care scotează pe o desfacere ușoară și rapidă a fel de fel de mărfuri în rîndurile populației muncitorești“.

Dacă țăranul nu este lăsat să vină la fabrică, vine fabrica la țăran *. Țăranul nu are deplină libertate (din cauza răspunderii solidare și a restricțiilor în ceea ce privește ieșirea din obște) să-și caute un patron convenabil, iar patronul știe foarte bine să-și găsească muncitorul cel mai ieftin. În al treilea rând, numărul considerabil al centrelor industriale rurale și dezvoltarea lor rapidă arată cât de neîntemeiată este părerea că în Rusia fabrica este ruptă de masa țăranimii, că ea exercită o influență slabă asupra acesteia din urmă. Specificul repartizării teritoriale a industriei noastre de fabrică arată, dimpotrivă, că influența ei este foarte largă și departe de a se mărgini la cadrul stabilimentelor **. Pe de altă parte însă, specificul repartizării teritoriale a industriei noastre de fabrică, menționat mai sus, nu poate să nu influențeze, totodată, și în sensul frînării temporare a acțiunii transformatoare pe care marea industrie mecanizată o exercită asupra populației ocupate în producția acestei industrii. Transformând *dintr-o dată* pe țăranul dintr-un sat uitat de lume în muncitor, fabrica poate să se asigure pentru un timp cu „brațe“ foarte ieftine – oameni puțin ridicați și foarte puțin pretențioși. Este evident însă că această frână nu poate fi decât de scurtă durată și că ea implică o și mai mare extindere a sferei asupra căreia își exercită influența marea industrie mecanizată.

IX. DEZVOLTAREA INDUSTRIEI FORESTIERE ȘI A INDUSTRIEI CONSTRUCȚIILOR

Una dintre condițiile necesare ale dezvoltării marii industrii mecanizate (și ceea ce însoțește această dezvoltare și o caracterizează) este dezvoltarea industriei producătoare de combustibil și de materiale de construcții, precum și a industriei construcțiilor. Să începem cu industria forestieră.

Tăierea pădurilor și prelucrarea inițială a lemnului pentru consumul propriu constituie o îndeletnicire străveche a țăranii-

* „Fabrica caută țesător ieftin și-l găsește în satul lui natal. Fabrica trebuie să caute urma țesătorului...” („Meșteșugurile din gubernia Vladimir”, III, 63).

** Vom aminti faptul citat mai sus (cap. III, § IV, pag. 146, notă) (vezi volumul de față, pag. 197. — *Nota red.*), anume influența exercitată de industria extractivă și siderurgică din județul Bahmut, gubernia Ekaterinoslav, asupra rînduieilor agricole locale. — Sînt, de asemenea, caracteristice plîngerile obișnuite ale proprietarilor funciari care susțin că fabricile „strică” populația.

mii și care aproape pretutindeni face parte din sfera generală a ocupațiilor agricultorului. Prin industrie forestieră noi înțelegem însă exclusiv pregătirea lemnului *pentru vânzare*. Epoca de după reformă se caracterizează printr-o deosebită creștere a acestei industrii : cererea de lemn a crescut rapid atît pentru consumul individual (creșterea orașelor, sporirea populației neagricole la sate, pierderea de către țărani a pădurilor proprii cu prilejul eliberării lor), cît și îndeosebi pentru consumul productiv. Dezvoltarea comerțului, industriei, vieții urbane, armatei, căilor ferate etc. etc., – toate acestea au avut drept rezultat o imensă creștere a cererii de lemn pentru consum nu de către oameni, ci de către capital. În guberniile industriale, de pildă, prețul lemnului se urca „văzînd cu ochii” : „în ultimii 5 ani” (pînă în 1881), „prețul lemnului a crescut foarte mult, de peste două ori”*. „Prețul lemnului a început să crească într-un ritm extrem de rapid”**. În gubernia Kostroma, „de cînd fabricile consumă lemn, prețul lemnului a crescut în 7 ani de două ori”*** etc. Exportul de lemn în străinătate a sporit de la 5.947.000 de ruble în 1856 la 30.153.000 de ruble în 1881 și la 39.200.000 de ruble în 1894, adică a sporit în proporția 100 : 507 : 659****. Între 1866 și 1868, pe căile interioare de navigație din Rusia europeană s-a transportat anual material lemnos de construcții și lemne de foc în medie cîte 156.000.000 de puduri*****, iar în 1888–1890 în medie cîte 701.000.000 de puduri anual*****, cu alte cuvinte volumul transporturilor a sporit de peste patru ori. Pe căile ferate s-au transportat în 1888–1890 în medie cîte 290.000.000 de puduri*****, în timp ce în 1866–1868, probabil, cel mult 70.000.000 de puduri*****. Adică întregul transport de lemn era prin anii 1860–1870 de circa 226.000.000 de puduri, iar

* „Meșteșugurile din gubernia Vladimir”, I, 61.

** Ibid., IV, 80.

*** *Jbankov*, „Influența ciștigurilor provenite din îndeletnicirile sezoniere asupra strămutărilor populației”. Kostroma, 1887, pag. 25.

**** „Forțele de producție”. Comerțul exterior al Rusiei, pag. 39. Exportul de materiale lemnoase a fost în 1902 de 55.700.000 de ruble, în 1903 de 66.300.000 de ruble. (Notă la ediția a 2-a).

***** „Culegere de statistici militare”, pag. 486–487.

***** „Analiza datelor statistice cu privire la căile ferate și căile de navigație interioare”. Petersburg, 1893 (publicația ministerului căilor de comunicație), pag. 40.

***** Ibid., pag. 26.

***** Sopotînd aproximativ circa $\frac{1}{2}$ din totalul traficului pe căile ferate („Culegere de statistici militare”, pag. 511; comp. 518–519).

în 1888-1890 de 991.000.000 de puduri, deci o creștere de mai mult de patru ori. Imensa dezvoltare a industriei forestiere tocmai în epoca de după reformă este, așadar, incontestabilă.

Care este însă structura acestei industrii? – pur capitalistă. Lemnul este cumpărat de la proprietarii funciari de către întreprinzători – „exploatații de păduri“, care angajează muncitori pentru tăierea copacilor, pentru tăiatul lemnului, plutăritul lui etc. De pildă, în gubernia Moscova, statisticienii zemstvelor au stabilit că, dintr-un număr de 24.000 de țărani ocupați cu îndeletniciri forestiere, numai 337 sînt exploatații de păduri*. În județul Slobodskoi, gubernia Veatka, s-a înregistrat un număr de 123 de exploatații de păduri („cei mici sînt în majoritatea cazurilor antreprenori la cei mari“, iar aceștia din urmă sînt numai în număr de 10) și 18.865 de muncitori ocupați la exploatațile forestiere, cu un salariu de 19¹/₂ ruble de muncitor**. D-l S. Korolenko a considerat că în toată Rusia europeană sînt ocupați la exploatațile forestiere aproape 2.000.000 de țărani***, și e puțin probabil ca acest număr să fie exagerat, dacă, de pildă, în 9 județe din gubernia Veatka (din 11) s-au înregistrat circa 56.430 de muncitori forestieri, iar în întreaga gubernie Kostroma – circa 47.000****. Muncile forestiere fac parte din categoria muncilor celor mai prost plătite; condițiile sanitare sînt îngrozitoare și sănătatea muncitorilor se distruge într-o măsură foarte mare; muncitorii, pierduți în adîncul pădurilor, sînt lipsiți de orice apărare, și în această ramură a industriei domnesc, în toată puterea cuvîntului, înrobirea, truck-systemul și alte asemenea fenomene care însoțesc îndeletnicirile țărănești „patriarhale“. Pentru confirmarea acestei caracterizări cităm cîteva constatări ale cercetătorilor locali. Cercetătorii din Moscova arată că „alimentele trebuie în mod obligatoriu să fie cumpărate de la magazinele întreprinderii“, ceea ce scade de obicei considerabil salariile muncitorilor forestieri. Muncitorii forestieri din Kostroma „trăiesc în pădure în arteluri, în cocioabe înjghebate prost și la

* „Culegere de date statistice cu privire la gubernia Moscova“, vol. VII, partea I, secțiunea a 2-a. De multe ori, la noi nici în industria forestieră nu se face o distincție strictă între patron și muncitori, aceștia din urmă fiind denumiți tot exploatații de păduri.

** „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești, XI, 397.

*** „Munca salariată“.

**** S-a calculat după „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești“.

repezeală, fără sobe și încălzite cu vetre. Hrana proastă, formată dintr-o fiertură proastă și pâine care fiind trimisă o dată pe săptămână se face piatră, aerul infect... îmbrăcămintea întotdeauna jilavă... toate acestea trebuie să aibă o influență nefastă asupra sănătății exploatatorilor de păduri“. Oamenii din plășile „păduroase“ trăiesc „într-o mizerie mult mai mare“ decât cei din plășile cu îndeletniciri sezoniere (adică plășile în care predomină îndeletnicirile sezoniere) *. Despre județul Tihvin din gubernia Novgorod citim : „Agricultura... reprezintă o sursă accesorie de venit, deși toate datele oficiale arată că poporul se ocupă cu plugăritul. Tot ce primește țăranul pentru nevoile sale principale, el câștigă din tăierea pădurilor și din plutăritul lemnului pentru exploatatorii de păduri. În curînd însă se va dezlănțui o criză : peste vreo 5-10 ani nu vor mai fi păduri...“ „Cel care lucrează la exploatarea forestieră e mai curînd edecar ; iarna și-o petrece într-o tabără din adîncul pădurii..., iar primăvara, fiind dezobișnuit de muncile de pe lîngă gospodărie, muncește la plutăritul și ulucăritul lemnului ; numai în perioada cînd cositul fînului și muncile agricole sînt în toi devine și el sedentar...“ Țăranii sînt „aserviți pe veci“ de exploatatorii de păduri **. Cercetătorii din Veatka relevă că angajarea la muncile forestiere se face, de obicei, în perioada cînd se încasează dările, că cumpărarea alimentelor de la exploatatorii de păduri scade mult câștigurile... „Atît tăietorii de copaci cît și tăietorii de lemne primesc circa 17 copeici pentru o zi de vară și circa 33 de copeici pe zi în caz că au un cal... O plată atît de mizeră reprezintă o insuficientă retribuire a muncii, mai ales dacā ținem seama de faptul că acest meșteșug se exercită în condiții dintre cele mai neigienice“ *** etc. etc.

* L. c., pag. 19-20, 39. Comp. o constatare cu totul asemănătoare în „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești“, XII, 265.

** „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești“, VIII, pag. 1.372-1.373, 1.474. „Datorită cerințelor industriei forestiere, în județul Tihvin s-a dezvoltat fierăria, pielăria, blănăria și, în parte, cizmăria ; prima furnizează cîngi, iar celelalte cizme, cojoace și mănuși“. Printre altele, vedem aici un exemplu de felul cum fabricarea mijloacelor de producție (adică creșterea sectorului I în economia capitalistă) dă un imbold fabricării articolelor de consum (adică sectorului II). Consumul este cel care urmează producția, și nu producția consumul.

*** „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești“, XI, 399-400, 405, 147. Comp. numeroasele indicații din culegera zemstvelor cu privire la județul Trubcevsck din gubernia Orel asupra faptului că „agricultura are o însemnătate secundară“, rolul principal fiind deținut de alte îndeletniciri, mai cu seamă de industria forestieră („Culegere de date statistice cu privire la județul Trubcevsck“. Orel, 1887, mai ales notele referitoare la așezările muncitorești).

Așadar, muncitorii forestieri constituie una dintre părțile componente importante ale proletariatului sătesc, care are pe-tice infime de pământ și este obligat să-și vîndă forța de muncă în cele mai dezavantajoase condiții. Această îndelet-nicire este extrem de neregulată și fără caracter permanent. De aceea muncitorii forestieri constituie o formă a armatei de rezervă (sau a suprapopulației relative din societatea ca-pitalistă), pe care teoria a denumit-o formă *latentă* * : o anu-mită parte (care, după cum am văzut, nu este mică) a popu-lației rurale trebuie întotdeauna să fie gata să primească această muncă, trebuie întotdeauna să aibă nevoie de ea. Aceasta este o condiție a existenței și dezvoltării capitalis-mului. Pe măsură ce se distrug pădurile din cauza gospodăririi rapace a exploataților de păduri (și acest proces se desfășoară cu o extraordinară repeziciune), se simte tot mai mult nevoia de a se înlocui lemnul cu huilă, industria carboniferă, singura care este în stare să formeze o bază trainică pentru marea industrie mecanizată, dezvoltîndu-se astfel tot mai mult. Exis-tența unui combustibil ieftin, care să poată fi obținut oricînd și în orice cantitate la un anumit preț, care să nu oscileze prea mult, - iată care este cerința fabricii moderne. Industria fo-restieră nu este în stare să satisfacă această cerință **. De aceea predominarea industriei forestiere asupra industriei carbonifere în ceea ce privește aprovizionarea cu combustibil corespunde unui stadiu puțin dezvoltat al capitalismului. În ceea ce pri-vește relațiile de producție sociale în aceste industrii, ra-portul dintre industria forestieră și industria carbo-niferă este aproximativ același ca și între manufactura capita-listă și marea industrie mecanizată. Industria forestieră în-seamnă starea cea mai primitivă a tehnicii, exploatarea bogățiilor naturale cu metode primitive ; industria carboniferă duce la o totală schimbare în domeniul tehnicii și la folosirea pe scară largă a mașinilor. În industria forestieră, producătorul

* „Das Kapital“, I², S. 668 ¹⁵³.

**Iată o ilustrare a acestui fapt din datele „Raportului membrilor co-misiei asupra cercetării industriei de fabrică în Regatul Poloniei“ (Peters-burg, 1888, partea I). Huila este de două ori mai ieftină în Polonia decît la Moscova. Consumul mediu de combustibil la un pud de fire este în Polonia de 16—37 de copeici, iar în regiunea Moscovei de 50—73 de copeici. În re-giunea Moscovei, rezervele de combustibil se fac pentru 12—20 de luni, iar în Polonia pentru cel mult 3 luni, iar în majoritatea cazurilor pentru 1—4 săptămîni.

rămîne țaran, iar industria carboniferă îl transformă în muncitor industrial. Industria forestieră lasă aproape intactă întreaga rînduială veche, patriarhală a vieții, prinzînd în plasa celor mai detestabile forme de înrobire pe muncitorii aruncați în adîncul pădurii, profitînd de ignoranța, fărîmițarea și lipsa lor de apărare. Industria carboniferă creează o mobilitate a populației, formează mari centre industriale și duce în mod inevitabil la un control social al producției. Într-un cuvînt, aceste schimbări au o însemnătate tot atît de progresistă ca și înlocuirea manufacturii cu fabrica *.

Construcțiile făceau la început parte din ocupațiile casnice ale țaranului și continuă să mai facă parte și astăzi din aceste ocupații, în măsura în care se menține gospodăria țărănească seminaturală. Dezvoltarea acestei îndeletniciri are ca rezultat faptul că muncitorii din construcții devin specialiști-*meseriași*, care lucrează la comanda consumatorilor. La sate și în orașele mici, această structură a industriei construcțiilor este și în momentul de față destul de răspîndită : meseriașul își menține de obicei legătura cu pămîntul și lucrează pentru un cerc foarte restrîns de mici consumatori. O dată cu dezvoltarea capitalismului, menținerea acestei structuri a industriei devine imposibilă. Dezvoltarea comerțului, a fabricilor, a orașelor, a căilor ferate cere cu totul alte construcții, care nu seamănă nici prin arhitectura, nici prin mărimea lor cu vechile clădiri din epoca patriarhală. Construcțiile noi cer materiale foarte variate și scumpe, cer cooperarea unei mase de muncitori specializați în diferite munci, cer un timp îndelungat pentru terminarea lor ; repartizarea teritorială a acestor construcții noi nu se potrivește cîtuși de puțin cu repartizarea tradițională a populației :

* Abordînd problema înlocuirii industriei forestiere cu industria carboniferă („Studii”, 211, 243), d-l N.—on s-a mărginit, ca de obicei, numai la lamentări. Romanticul nostru caută să nu observe amănuntul că în spatele industriei capitaliste carbonifere se află industria forestieră, de asemenea capitalistă, care se caracterizează prin forme de exploatare incomparabil mai crunte. În schimb, el vorbește pe larg despre „numărul muncitorilor” ! Ce înseamnă vreo 600.000 de mineri englezi în comparație cu milioanele de țărani șomeri ? — spune el (211). La aceasta îi vom răspunde : formarea unei suprapopulații relative de către capitalism este neîndoielnică, dar d-l N.—on n-a înțeles de loc legătura dintre acest fenomen și cerințele marii industrii mecanizate. A compara numărul țaranilor ocupați cu diverse munci, fie chiar și vremelnic și neregulat, cu numărul specialiștilor mineri ocupați numai la extracția de cărbune este un procedeu cu totul absurd. D-l N.—on uzează de astfel de procedee numai ca să disimuleze faptul — care îi anulează teoria — că în Rusia crește rapid atît numărul muncitorilor de fabrică și al minerilor cît și, în genere, întreaga populație industrială și comercială.

ele se ridică în orașe mari sau în suburbii, în locuri nelocuite, de-a lungul liniilor de cale ferată în construcție etc. Meseriașul din partea locului devine un muncitor care lucrează în afara satului său, angajat de un întreprinzător-*antreprenor*; acesta din urmă se interpune treptat între consumator și producător și devine un adevărat capitalist. Dezvoltarea în salturi a economiei capitaliste, alternarea unui șir de ani grei cu perioade de „febră a construcțiilor“ (asemenea aceleia prin care trecem acum, în 1898) dă un imbold puternic extinderii și adâncirii relațiilor capitaliste în domeniul construcțiilor.

Aceasta este, potrivit datelor publicațiilor economice ruse, evoluția de după reformă a industriei pe care o examinăm *. Această evoluție se manifestă deosebit de pregnant prin diviziunea teritorială a muncii, prin formarea de regiuni vaste în care populația muncitorească se specializează în diferite lucrări de construcții **. Această specializare a regiunilor presupune formarea unor mari piețe pentru lucrări de construcții, și în legătură cu aceasta crearea de relații capitaliste. Spre ilustrare vom cita câteva date cu privire la una din asemenea regiuni. Județul Pokrovsk din gubernia Vladimir este vestit din vremuri străvechi prin dulgheri, care încă la începutul secolului formau mai mult de jumătate din întreaga populație. După reformă, dulgheria continuă să se dezvolte***. „În regiunea dulgheritului, un element asemănător meșterașilor și fabricanților este antreprenorul“, care provine de obicei din rîndurile membrilor mai dibaci ai artelului de dulgheri. „Nu sînt rare cazurile cînd un antreprenor realizează în 10 ani un beneficiu net de 50.000–60.000 de ruble și chiar mai mult. Unii

* După cum am mai avut prilejul să relevăm mai sus, constatarea acestei evoluții este îngreuiată prin faptul că în general în publicațiile noastre muncitorii din construcții sînt denumiți adeseori „meseriași“, în această categorie fiind înglobați în mod cu totul greșit și muncitorii salariați. — Despre o dezvoltare analogă a structurii industriei construcțiilor în Occident, vezi, de pildă, Webb, „Die Geschichte des britischen Trade Unionismus“, Stuttgart, 1895, S. 7 („Istoria trade-unionismului britanic“, Stuttgart, 1895, pag. 7. — *Nota trad.*)¹⁵⁴.

** De pildă, în gubernia Iaroslavl este vestit prin sobari, tencuitori și zidari mai ales județul Danilov; diferitele plăși ale acestui județ furnizează mai cu seamă meșteri dintr-una din aceste profesii. Un număr deosebit de mare de zugravi îl furnizează regiunea de dincolo de Volgă a județului Iaroslavl, dulgheri furnizează regiunea centrală a județului Mologa etc. („Privire asupra guberniei Iaroslavl“, partea a II-a, Iaroslavl, 1896, pag. 135 și altele).

*** La sfîrșitul deceniului al 6-lea, regiunea Argunovo (plasa Argunovo e centrul meșteșugului) furniza aproape 10.000 de dulgheri. În deceniul al 7-lea, din 548 de sate din județul Pokrovsk, 503 erau locuite de dulgheri („Meșteșugurile din gubernia Vladimir“, IV, pag. 161 și urm.).

antreprenori au cîte 300-500 de dulgheri și au și devenit adevărați capitaliști... Nu degeaba spun țărani din partea locului că *«nu există un comerț mai rentabil decît comerțul cu dulgheri»**. E greu să caracterizezi mai plastic esența acestei structuri actuale a meșteșugului! „Dulgheria și-a imprimat adînc pecetea pe întreaga rînduială a vieții țăranilor localnici... Țăranul-dulgher se dezobișnuiește încetul cu încetul de agricultură, iar pînă la urmă o abandonează complet“. Viața în capitale a imprimat dulgherului pecetea civilizației: el trăiește în condiții incomparabil mai civilizate decît țăranii din împrejurimi și se deosebește de ei simțitor prin nivelul său „de cultură“, printr-un „grad relativ înalt de dezvoltare intelectuală“**.

Numărul total al muncitorilor din construcții din Rusia europeană trebuie să fie foarte însemnat, judecînd după datele fragmentare existente. În gubernia Kaluga, numărul muncitorilor din construcții, atît al celor locali cît și al celor veniți din altă parte, era apreciat în 1896 la 39.860. În gubernia Iaroslavl, în 1894/95 – potrivit datelor oficiale – erau 20.170 de muncitori veniți din altă parte. În gubernia Kostroma erau aproximativ 39.500 de muncitori veniți din altă parte. În 9 județe (din 11) din gubernia Veatka erau aproximativ 30.500 de muncitori veniți din altă parte (prin anii 1880-1890). În 4 județe (din 12) din gubernia Tver erau 15.585 de muncitori, atît locali cît și muncitori veniți din altă parte. În județul Gorbátov, gubernia Nijni-Novgorod, erau 2.221 de muncitori locali și veniți din altă parte. Potrivit datelor oficiale din 1875-1876, gubernia Reazan furniza anual numai dulgheri mai mult de 20.000. În județul Orel, gubernia Orel, erau 2.000 de

* Ibid., pag. 165. Subliniat de noi.

** Ibid., pag. 166. O caracteristică asemănătoare dau și alte izvoare. Vezi *Ibankov*: „Influența cîștigurilor provenite din îndeletnicirile sezoniere asupra strămutărilor populației din gubernia Kostroma în perioada dintre 1866 și 1883“. Kostroma, 1887. — „Despre îndeletnicirile sezoniere la orașe în județul Soligaliți din gubernia Kostroma“. „Iuridiceskii Vestnik“, 1890, nr. 9. — „Babia storona“, Kostroma, 1891. — „Schită de program general pentru cercetarea îndeletnicirilor sezoniere“. — „Îndeletnicirile sezoniere din gubernia Smolensk în perioada 1892 — 1895“. Smolensk, 1896. — „Influența îndeletnicirilor sezoniere asupra strămutărilor populației“. „Vrăci“, 1895, nr. 25. — Vezi, de asemenea, lucrările citate: „Privire asupra guberniei Iaroslavl“, „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești“, „Analiza datelor statistice cu privire la gubernia Kaluga pe 1896“. Kaluga, 1897; „Privire asupra agriculturii din gubernia Nijni-Novgorod pe 1896“. Nijni-Novgorod, 1897, și alte publicații statistice ale zemstvelor.

muncitori din construcții. În 3 județe (din 15) din gubernia Poltava erau 1.440. În județul Nikolaevsk, gubernia Samara, erau 1.339 *. Judecînd după aceste cifre, numărul muncitorilor din construcții din Rusia europeană trebuie să fie de *cel puțin 1.000.000* **. Această cifră trebuie considerată mai curînd minimă, pentru că toate izvoarele arată că numărul muncitorilor din construcții crește rapid în epoca de după reformă***. Muncitorii din construcții reprezintă un proletariat industrial în curs de formare, ale cărui legături cu pămîntul – foarte slabe și în prezent**** – slăbesc din an în an tot mai mult. Prin situația lor, muncitorii din construcții se deosebesc foarte mult de muncitorii forestieri, apropiindu-se mai mult de muncitorii de fabrică. Ei lucrează în mari centre urbane și industriale, care, după cum am văzut, ridică considerabil nivelul lor cultural. Dacă industria forestieră în decădere este caracteristică formelor puțin dezvoltate ale capitalismului, care nu vine încă în dezacord cu orînduirea patriarhală a vieții, industria construcțiilor în dezvoltare este caracteristică stadiului superior al capitalismului, duce la formarea unei noi clase, unei clase de muncitori industriali, și marchează o profundă descompunere a vechii țărănime.

* În afara izvoarelor menționate în nota anterioară, au fost folosite ca izvoare și culegerile zemstvelor. D-l V. V. („Studii asupra industriei meșteșugărești”, 61) citează date referitoare la 13 județe din guberniile Poltava, Kursk și Tambov. Numărul muncitorilor din construcții (d-l V. V. îi încadrează fără nici un temel în categoria „micilor producători”) se ridică în total la 28.644, reprezentînd între 2,7% și 22,1% din totalul populației masculine adulte a județelor. Dacă am considera procentul mediu (8,8%) ca normă, am obține pentru Rusia europeană 1½ milioane de muncitori din construcții (socotind 15.000.000 de muncitori adulți de sex masculin). Guberniile menționate mai sus se situează pe o poziție de mijloc între guberniile cu o industrie de construcții mai dezvoltată și cele cu o industrie de construcții mai puțin dezvoltată.

** Recensămîntul de la 28 ianuarie 1897 („rezultatele generale”, 1905) apreciază că populația de sine stătătoare (care își procură singură mijloacele de existență) în industria construcțiilor, în întregul imperiu, reprezintă 717.000 de lucrători plus 469.000 de agricultori pentru care munca în această industrie constituie o ocupație auxiliară. (Notă la ediția a 2-a).

*** Pentru a aprecia proporțiile industriei de construcții, ne pot servi în parte datele cu privire la valoarea clădirilor asigurate contra incendiilor. În 1884 valoarea lor se ridică la 5.968.000.000 de ruble, iar în 1893 la 7.854.000.000 de ruble („Forțele de producție”, XII, 65). Aceasta reprezintă un spor anual de 188.000.000 de ruble.

**** De pildă, din gubernia Iaroslavl pleacă în alte părți 11—20% din totalul populației, adică 30—56% din bărbații muncitori; 68,7% din cei care pleacă lipsesc tot anul („Privire asupra guberniei Iaroslavl”). Este evident că toți aceștia sînt „țărani numai prin denumirea lor oficială” (pag. 117).

X. ANEXA FABRICII

Numim anexă a fabricii formele muncii salariate și ale micii industrii a căror existență este direct legată de fabrică. Aici se încadrează în primul rînd (o anumită parte) muncitorii forestieri și din construcții, despre care am vorbit și care uneori fac parte direct din populația industrială a centrelor industriale, iar uneori din populația satelor din împrejurimi *. Apoi aici se încadrează muncitorii de la exploatarea de turbă, care uneori sînt exploatate chiar de proprietarii fabricilor ** ; căruțașii, hamalii, stivuatorii și, în general, așa-numiții salahori, care reprezintă întotdeauna o bună parte din populația centrelor industriale. La Petersburg, de pildă, recensămîntul de la 15 decembrie 1890 a înregistrat 44.814 oameni (bărbați și femei) în grupul de „zileri, salahori” ; apoi 51.000 de oameni (bărbați și femei) se ocupă cu căratul, dintre care 9.500 se ocupă în mod special cu căratul poverilor și al mărfurilor. Apoi unele munci auxiliare pentru fabrică sînt efectuate de mici producători „de sine stătători” ; în centrele industriale sau în împrejurimile lor apar meșteșuguri ca fabricarea de butoaie pentru fabricile de ulei și pentru distilării ***, împletitul coșurilor pentru ambalarea sticlăriei ****, confecționarea cutiilor pentru ambalarea scoabelor și a articolelor de lăcătușărie, fabricarea de mînere pentru uneltele de tîmplărie și lăcătușărie *****, fabricarea de ținte pentru stabilimentele de cizmărie, de tanante pentru tăbăcării etc. *****, împletitul rogoji-

* De pildă, în gubernia Reazan, „numai la fabrica Hludov” (1894/95 : 4.849 de muncitori, producție în valoare de 6.000.000 de ruble) „se folosesc iarna la transportul de lemne aproape 7.000 de cai, din care cea mai mare parte aparțin țăranilor din județul Egorievsk”¹⁵⁵ („Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești”, VII, pag. 1.109—1.110).

** În statistica producției de turbă domnește, de asemenea, haosul. De obicei, ea nu este inclusă în categoria producției „industriale” (comp. Kobleașki. „Indicator”, pag. 15), uneori însă este inclusă ; de pildă, „Statistica” indică 12 exploatare cu 2.201 muncitori în gubernia Vladimir și numai în această gubernie, deși turbă se extrage și în alte gubernii. După Svirski („Fabricile și uzinele din gubernia Vladimir”), în 1890 erau ocupați în gubernia Vladimir la exploatarea de turbă 6.038 de oameni. În total, în Rusia, numărul de muncitori ocupați la exploatarea de turbă trebuie să fie mult mai mare.

*** „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești”, partea a VI-a.

**** Ibid., partea a VIII-a, în gubernia Novgorod.

***** Ibid., partea a IX-a, în plășile din jurul orașelor din gubernia Tula.

***** În gubernia Perm lângă orașul Kungur, în gubernia Tver, în satul Kimrî etc.

nilor pentru ambalarea articolelor de fabrică (în gubernia Kostroma și în alte gubernii), fabricarea de bețe pentru chibrituri (în guberniile Reazan, Kaluga și altele), lipitul cutiilor de carton pentru fabricile de tutun (în împrejurimile Petersburgului) *, prepararea rumegușului de lemn pentru fabricile de oțet **, prelucrarea de către filaturile mici (la Lodz) a deșeurilor de fire, prelucrare care s-a dezvoltat datorită cererii fabricilor mari *** etc. etc. Toți acești mici producători, ca și muncitorii salariați menționați mai sus, fac parte fie din populația industrială a centrelor industriale, fie din populația semi-agricolă a satelor din împrejurimi. Mai departe, când fabrica se mărginește la producerea semifabricatelor, ea determină uneori apariția micilor meșteșugari care se ocupă cu prelucrarea lor ulterioară ; de pildă, producerea mecanizată a firelor textile a dat un imbold țesătoriei meșteșugărești ; în preajma uzinelor siderurgice apar „meșteșugari“ care produc articole de metal etc. În sfârșit, munca capitalistă la domiciliu este și ea adeseori o anexă a fabricii ****. Epoca mării industriei mecanizate se caracterizează în toate țările printr-o largă dezvoltare a muncii capitaliste la domiciliu în ramurile industriale, ca, de pildă, aceea a confecțiilor. Am arătat mai sus cât de răspîndită este această muncă în Rusia, ce condiții îi sînt caracteristice și de ce socotim mai just s-o descriem în capitolul despre manufactură.

Pentru o descriere cât de cât completă a anexei fabricii este necesară o statistică completă a ocupațiilor populației sau descrieri monografice ale întregii vieți economice a centrelor industriale și a împrejurimilor lor. Dar și datele fragmentare

* Vezi „Raportul consiliului zemstvei din județul Petersburg p. 1889“. Vezi raportul d-lui Voinov în ceea ce privește circumscripția a V-a sanitară.

** „Rapoarte și studii“, I, pag. 360.

*** „Rapoarte asupra cercetării industriei de fabrică în Regatul Poloniei“. Petersburg, 1888, pag. 24.

**** Potrivit „Statisticii“, există 16 fabrici cu câte 1.000 de muncitori și mai mult, care au, de asemenea, 7.857 de muncitori care lucrează la domiciliu. 14 fabrici cu 500—999 de muncitori au 1.352 de muncitori care lucrează la domiciliu. Înregistrarea de către „Statistică“ a muncii la domiciliu este făcută la întîmplare și conține o mulțime de lacune. Din „Rezultatele rapoartelor inspectorilor de fabrici“ reiese că numărul oficiilor existente în 1903 care repartizează lucru la domiciliu este de 632, avînd 65.115 muncitori. Aceste date sînt, desigur, extrem de incomplete, dar e totuși caracteristic că majoritatea covârșitoare a acestor oficii și a muncitorilor angajați de ele revin centrelor industriei de fabrică (regiunea Moscova : 503 oficii, 49.345 de muncitori. Gubernia Saratov — percal — 33 de oficii, 10.000 de muncitori). (Notă la ediția a 2-a).

la care am fost nevoiți să ne mărginim arată cât de greșită este opinia răspîndită la noi, și anume că industria de fabrică ar fi ruptă de celelalte forme ale industriei ; – muncitorii de fabrică de populația care nu lucrează în fabrică. Dezvoltarea diferitelor forme de industrie, ca și a oricăror relații sociale în general, nu poate să se producă altfel decît treptat, în condițiile existenței unor multiple forme tranzitorii care se împletesc între ele și ale unor reveniri aparente la trecut. De pildă, dezvoltarea micului meșteșug poate să fie expresia (după cum am văzut) a progresului manufacturii capitaliste ; acum vedem că și fabrica poate să contribuie uneori la dezvoltarea micului meșteșug. Munca pentru „scușcic“ este și ea uneori o anexă atît a manufacturii cît și a fabricii. Pentru a aprecia just însemnătatea acestor fenomene este necesar să analizăm legătura lor cu întreaga structură a industriei în stadiul respectiv al dezvoltării ei și cu principalele tendințe ale acestei dezvoltări.

XI. SEPARAREA COMPLETĂ A INDUSTRIEI DE AGRICULTURĂ

Separarea completă a industriei de agricultură o produce *numai* marea industrie mecanizată. Datele din Rusia confirmă întru totul această teză stabilită de autorul „Capitalului“ pentru alte țări *, dar care este de obicei ignorată de economiștii narodnici. D-l N.-on vorbește în ale sale „Studii“, și cînd este și cînd nu este cazul, despre „separarea industriei de agricultură“, fără să se gîndească însă să analizeze pe bază de date exacte cum se desfășoară în fond acest proces și care sînt diversele forme pe care le ia. D-l V.V., arătînd legătura muncitorului nostru industrial cu pămîntul (*în manufactură* ; autorul nostru nu consideră necesar să facă distincție între diferitele stadii ale capitalismului, deși își dă aere că împărtășește teoria autorului „Capitalului“ !), perorează cu acest prilej despre „dependența rușinoasă“ (sic !) „a producției noastre (subliniat de autor) capitaliste“ de muncitorul-agricultor etc. („Destinele capitalismului“, pag. 114 și altele). D-l V.V. n-a auzit, probabil, iar dacã a auzit, a uitat că nu numai la „noi“, dar și pretutindeni în Occident, înainte de apariția marii in-

* „Das Kapital“, I², S. 779—780. ¹⁰⁶

dustrii mecanizate, capitalismul n-a putut să rupă definitiv legătura muncitorului cu pământul ! În sfârșit, în ultimul timp, d-l Kablukov oferă studenților următoarea uimitoare denaturare a faptelor : „În timp ce în Occident munca în fabrici constituie pentru muncitor unica sursă de existență, la noi, *cu excepții relativ mici* (sic ! ! !), muncitorul consideră munca în fabrică drept o ocupație auxiliară, *el fiind mai mult atras de pământ*“ *.

O tratare concretă a acestei probleme o găsim în statistica sanitară din Moscova, anume în lucrarea d-lui Dementiev despre „legătura muncitorilor de fabrică cu agricultura“ **. Datele culese în mod sistematic și care au cuprins aproape 20.000 de muncitori au arătat că dintre muncitorii de fabrică numai 14,1 % pleacă la munci agricole. Dar și mai important e faptul dovedit în mod cât se poate de temeinic în lucrarea menționată, și anume că *tocmai producția mecanizată rupe pe muncitori de pământ*. Dintr-o serie întregă de cifre citate pentru confirmarea acestui fapt, luăm următoarele cifre mai concludente *** :

Fabrici și uzine	Procentul celor care pleacă la muncile otmpului	
Țesătorii manuale de bumbac cu vopsitorii	72,5	} Producția manuală
Țesătorii de mătase	63,1	
Fabrici de porțelan și faianță	31,0	
Fabrici de stambă imprimată, cu producție manuală și officii pentru împărțirea urzelii.....	30,7	
Fabrici de postav (producție completă) ..	20,4	
Filaturi de bumbac și țesătorii mecanizate	13,8	} Producția mecanizată
Țesătorii mecanizate cu secții de imprimat stambă și de finisaj	6,2	
Uzina constructoare de mașini.....	2,7	
Fabrici de stambă imprimată, cu secții de finisaj cu producția mecanizată	2,3	

* „Prelegeri de economie agricolă“ (sic !), publicație pentru studenți. Moscova, 1897, pag. 13. Poate că savantul statistician crede posibil să treacă în categoria „excepțiilor relativ mici“ 85% din cazuri (vezi mai jos în text) ?

** „Culegere de date statistice cu privire la gubernia Moscova“. Secțiunea statisticii sanitare, vol. IV, partea a II-a. Moscova, 1893. Reprodus în cunoscuta carte a d-lui Dementiev : „Fabrica etc.“...

*** „Culegere de date statistice“, l. c., pag. 292. „Fabrica“, ediția a 2-a, pag. 36.

Acest tabel se deosebește de cel al autorului prin faptul că am împărțit 8 ramuri de producție industrială în două categorii : ramuri cu producție manuală și ramuri cu producție mecanizată. În ceea ce privește ramura a 9-a, producția postavului, menționăm că aceasta este în parte manuală, în parte mecanizată. Și iată că dintre țesătorii de la fabricile cu producție manuală aproape 63⁰/₀ pleacă la muncile câmpului, iar dintre țesătorii care lucrează la războaie mecanice *nu pleacă nimeni*, dintre muncitorii din secțiile mecanizate ale fabricilor de postav pleacă 3,3⁰/₀. „Prin urmare, principala cauză care determină pe muncitorii de fabrică să rupă legătura lor cu pământul este trecerea de la producția manuală la producția mecanizată. Deși numărul fabricilor cu producție manuală este încă relativ destul de însemnat, numărul muncitorilor din aceste fabrici în comparație cu numărul muncitorilor care lucrează la fabricile cu producție mecanizată este cu totul infim, ceea ce face ca procentul celor care pleacă la muncile câmpului să fie atât de neînsemnat, și anume 14,1⁰/₀ pentru toți muncitorii adulți în general și 15,4⁰/₀ pentru muncitorii adulți exclusiv din rîndurile țărănimii“*. Vom aminti că din datele cercetării sanitare a fabricilor din gubernia Moscova rezultă că : din numărul total al fabricilor, 22,6⁰/₀ sînt mecanizate (dintre care 18,4% au mașini cu aburi) ; în aceste fabrici sînt concentrați 80,7⁰/₀ din numărul total al muncitorilor. Fabricile cu producție manuală reprezintă 69,2⁰/₀, iar procentul muncitorilor din aceste fabrici este de 16,2⁰/₀. 244 de fabrici mecanizate au 92.302 muncitori (la o fabrică revenind 378 de muncitori), iar 747 de fabrici cu producție manuală – 18.520 de muncitori (la o fabrică revenind 25 de muncitori)**. Am arătat mai sus cît de însemnată este concentrarea tuturor muncitorilor de fabrică din Rusia în întreprinderile mari, în majoritatea cazurilor mecanizate, care au în medie fiecare 488 de muncitori și mai mult. D-I Dementiev a analizat în mod amănunțit influența pe care o are locul de naștere al muncitorului, deosebiriile dintre localnici și cei veniți din alte părți, deosebirea de stare socială (orașeni și țărani) asupra ruperii de pămînt, – și a constatat că toate aceste deosebiri se șterg în fața

* Culegere, pag. 280. „Fabrica“, pag. 26.

** Culegere, vol. IV, partea I, pag. 167, 170, 177.

influenței factorului principal : trecerea de la producția manuală la producția mecanizată *. „Indiferent de cauzele care contribuie la transformarea agriculturii de altădată în muncitor de fabrică, acești muncitori speciali există deja. Ei sînt numai cu numele țărani, și sînt legați de satul lor numai prin dările pe care le plătesc la preschimbarea actelor de identitate, deoarece în realitate ei nu au la țară nici gospodărie, adeseori nici casă, pe care de obicei au vîndut-o. Pînă și dreptul la pămînt ei îl păstrează, ca să spunem așa, numai din punct de vedere juridic, iar tulburările care au avut loc în mai multe fabrici în 1885—1886 au arătat că acești muncitori se consideră ei înșiși cu totul străini de sat, după cum țărani din sat îi consideră pe ei, urmașii consătenilor lor, drept venetici. Prin urmare, avem în fața noastră clasa deja formată a muncitorilor care n-au casă, care nu au de fapt nici o proprietate, o clasă nelegată de nimic și care trăiește de azi pe mîine. Această clasă nu s-a format de ieri. Ea își are deja o genealogie în fabrică, și o bună parte a ei reprezintă a treia generație de muncitori” **. În sfîrșit, în problema ruperii fabricilor de agricultură, un material interesant ne oferă noua statistică a fabricilor și uzinelor. În „Statistica fabricilor și uzinelor“ (date referitoare la anii 1894/95) sînt citate date referitoare la numărul zilelor din an în care funcționează fiecare fabrică. D-l Kasperov s-a grăbit să folosească aceste date în favoarea teoriilor narodniciste, calculînd că „în medie fiecare fabrică din Rusia funcționează 165 de zile pe an“, că „35% din fabrici lucrează mai puțin de 200 de zile pe an“ ***. Se înțelege de la sine că, din cauza caracterului imprecis al noțiunii de

* În a sa „Cercetare sanitară a fabricilor și uzinelor din gubernia Smolensk“ (Smolensk, 1894—1896), d-l Jbankov apreciază numărul muncitorilor care pleacă la muncile cîmpului la aproximativ 10—15% pentru o singură manufactură din Iarțevo (vol. II, pag. 307, 445 ; la manufactura din Iarțevo, în 1893/94 lucrau 3.106 muncitori din cei 8.810 muncitori de fabrică din gubernia Smolensk). Numărul muncitorilor temporari bărbați la această fabrică reprezintă 28% (procentul de bărbați la toate fabricile este de 29%), iar de femei — 18,6% (la toate fabricile — 21%. Vezi vol. II, pag. 469). Trebuie să relevăm că în categoria muncitorilor temporari sînt incluși : 1) muncitori care au intrat la fabrică de mai puțin de un an ; 2) muncitori care pleacă la muncile de vară ; 3) muncitori care „din diferite motive au întrerupt în general munca la fabrică pe timp de cîțiva ani“ (II, 445).

** Culegere, pag. 296. „Fabrica“, pag. 46.

*** „Bilanțul statistic al dezvoltării industriale a Rusiei“. Raportul lui M.I.T.-Baranovski, membru al Societății imperiale de științe economice din Rusia, și dezbaterile pe marginea acestui raport în ședințele secției a III-a. Petersburg, 1898, pag. 41.

„fabrică“, asemenea cifre globale nu au aproape nici o însemnătate din moment ce nu indică numărul de muncitori care lucrează un număr sau altul de zile în cursul anului. Am totalizat datele respective din „Statistica“ referitoare la fabricile mari (cu 100 de muncitori și mai mult), care cuprind, după cum am văzut mai sus (§ VII), circa $\frac{3}{4}$ din numărul total al muncitorilor de fabrică. S-a constatat că numărul mediu al zilelor de lucru pe an reprezintă pe categorii: A) 242; B) 235; C) 273*, iar pentru toate fabricile mari — 244. Dacă calculăm însă numărul mediu al zilelor de lucru care revin la un muncitor, obținem un număr mediu de 253 de zile de lucru pe an pentru un muncitor de la o fabrică mare. Din toate cele 12 secțiuni în care sînt împărțite ramurile industriale în „Statistica“, numai într-una din ele numărul mediu al zilelor de lucru este pentru categoriile inferioare sub 200, și anume în secțiunea a XI-a (produsele alimentare): A) 189; B) 148; C) 280. La fabricile din categoriile A și B din această secțiune lucrează 110.588 de muncitori = 16,2% din numărul total al muncitorilor de la fabricile mari (655.670). Menționăm că această secțiune cuprinde ramuri de producție cu totul diferite, de pildă industria zahărului și a tutunului, distileriile și morăritul etc. La celelalte secțiuni numărul mediu al zilelor de lucru care revine la o fabrică este următorul: A) 259; B) 271; C) 272. Astfel, cu cît fabricile sînt mai mari, cu atît este mai mare numărul zilelor de lucru pe an. Datele generale privitoare la toate fabricile mai mari din Rusia europeană confirmă, prin urmare, concluziile statisticii sanitare din Moscova și dovedesc că fabrica creează clasa muncitorilor de fabrică permanenți.

Așadar, datele referitoare la muncitorii de fabrică din Rusia confirmă în totul teoria „Capitalului“ potrivit căreia marea industrie mecanizată produce o revoluție totală și hotărîtoare în condițiile de viață ale populației industriale, separînd-o definitiv de agricultură și de tradițiile seculare ale vieții patriarhale legate de aceasta din urmă. Dar, distrugînd relațiile patriarhale și mic-burgheze, marea industrie mecanizată creează, pe de altă parte, condiții care apropie pe muncitorii

* Vom aminti că în categoria A sînt cuprinse fabricile cu 100—499 de muncitori, în categoria B — cu 500—999 și în C — cu 1.000 de muncitori și mai mult.

salariați din agricultură de muncitorii din industrie : în primul rînd, ea introduce în general la sate rînduieli cu caracter comercial și industrial, care s-au format inițial în centrele neagricole ; în al doilea rînd, ea determină mobilitatea populației și creează mari piețe de muncă, de unde pot fi angajați atît muncitori agricoli cît și muncitori industriali ; în al treilea rînd, introducînd mașini în agricultură, marea industrie mecanizată aduce la sate muncitori industriali pricepuți, care se disting printr-un nivel de trai mai ridicat.

XII. CELE TREI STADII DE DEZVOLTARE A CAPITALISMULUI ÎN INDUSTRIA DIN RUSIA

Să facem acum un bilanț al concluziilor principale care rezultă din datele referitoare la dezvoltarea capitalismului în industria noastră *.

Această dezvoltare are trei stadii principale : mica producție de mărfuri (micul meșteșug, prin excelență țărănesc) – manufactura capitalistă – fabrica (marea industrie mecanizată). Faptele infirmă categoric concepția răspîdită la noi despre lipsa de legătură dintre industria „de fabrică” și cea „meșteșugărească”. Dimpotrivă, separarea lor este pur artificială. Legătura și succesiunea formelor menționate ale industriei este foarte strînsă și directă. Faptele arată foarte clar că principala tendință a micii producții de mărfuri este dezvoltarea capitalismului, în special formarea manufacturii, iar manufactura se transformă sub ochii noștri cu o rapiditate uriașă în mare industrie mecanizată. Poate că una dintre manifestările cele mai pregnante ale legăturii strînse și directe dintre formele succesive ale industriei este faptul că o serie întregă de fabricanți mari și foarte mari au fost ei înșiși cei mai mici dintre micii producători de mărfuri și au trecut prin toate treptele de la „producția populară” pînă la „capitalism”. Savva Morozov a fost țaran iobag (s-a răscumpărat în 1820), cioban, cărăuș, muncitor țesător, meșteșugar țesător, care mergea pe jos la Moscova să-și vîndă marfa la scupșici, mai tîrziu proprietarul unui mic stabiliment, al unui oficiu pentru darea

* Limitîndu-ne, așa cum s-a arătat în prefață, la epoca de după reformă, lăsăm la o parte formele industriei care se bazau pe munca populației iobage.

de lucru la domiciliu, apoi al unei fabrici. A murit în 1862, cînd el și numeroșii săi fii aveau 2 fabrici mari. În 1890, în cele 4 fabrici care aparțineau urmașilor săi lucrau 39.000 de muncitori care fabricau produse în valoare de 35.000.000 de ruble *. În industria mătăsii din gubernia Vladimir, o serie întregă de mari fabricanți provin din țesători-muncitori și țesători-meșteșugari **. Marii fabricanți din Ivanovo-Voznesensk (Kuvaevii, Fokinii, Zubkovii, Kokușkinii, Bobrovii și mulți alții) provin din meșteșugari***. Fabricile de brocart din gubernia Moscova au fost toate svetelki****. Zavialov, fabricant din regiunea Pavlovo, încă în 1864 „ținea bine minte vremea cînd era simplu muncitor la meșterul Habarov“ *****. Fabricantul Varîpaev a fost un mic meșteșugar ***** ; Kondratov a fost meșteșugar, mergea pe jos la Pavlovo, ducîndu-și produsele în coș*****. Fabricantul Asmolov a fost surugiu la niște negustori ambulanti de manufactură și articole de galanterie, apoi mic negustor, proprietar al unui mic atelier de articole pentru fumători, apoi al unei fabrici cu un volum de afaceri de multe milioane *****. Etc. etc. Ar fi interesant de văzut cum ar defini economiștii narodnici în aceste cazuri și în altele asemănătoare începutul capitalismului „artificial“ și sfîrșitul producției „populare“ ?

Cele trei forme principale ale industriei, menționate mai sus, se deosebesc în primul rînd prin caracterul diferit al tehnicii. Mica producție de mărfuri se caracterizează printr-o tehnică cu totul primitivă, manuală, care a rămas neschimbată din vremuri aproape imemorabile. Meșteșugarul rămîne țaran și preia metodele tradiționale de prelucrare a materiilor prime. Manufactura introduce diviziunea muncii, care determină o transformare esențială a tehnicii, care transformă pe țaran în muncitor, în „muncitor parțial“. Dar producția manuală rămîne, și pe baza ei progresul mijloacelor de producție se carac-

* „Meșteșugurile din gubernia Vladimir“, IV, 5—7. — „Indicatorul“ pe 1890. — Șîmarev : „Scurt studiu asupra industriei din regiunea căii ferate Nijni-Novgorod — Șuia-Ivanovo“. Petersburg, 1892, pag. 28—32.

** „Meșteșugurile din gubernia Vladimir“, III, pag. 7 și urm.

*** Șîmarev, 56—62.

**** „Culegere de date statistice cu privire la gubernia Moscova“, vol. VII, partea a III-a, Moscova, 1883, pag. 27—28.

***** A. Smirmov, „Pavlovo și Vorskma“, pag. 14.

***** Labzin, l. c., pag. 66.

***** Grigoriev, l. c., 36.

***** „Analiză istorică-statistică“, vol. II, pag. 27.

terizează, în mod inevitabil, printr-o mare încetineală. Diviziunea muncii se formează în mod spontan și se preia tot prin tradiție, ca și munca țăranilor. Numai marea industrie mecanizată introduce o schimbare radicală, aruncă peste bord arta manuală, transformă producția pe baza unor principii noi, raționale, aplicînd în mod sistematic datele științei în producție. În trecut, cînd capitalismul nu crease încă în Rusia o mare industrie mecanizată, precum și în prezent, în ramurile industriale în care ea nu există încă, constatăm o stagnare aproape totală a tehnicii, vedem întrebuintarea acelorași mașini-unelte manipulate manual, aceleași mori de apă sau de vînt care erau folosite în producție și acum cîteva secole. Dimpotrivă, în ramurile industriale pe care fabrica și le-a subordonat, constatăm o revoluție tehnică totală și un progres extrem de rapid al metodelor de producție mecanizată.

Diferitele stadii de dezvoltare a tehnicii determină diferitele stadii de dezvoltare a capitalismului. Mica producție de mărfuri și manufactura se caracterizează prin predominarea micilor stabilimente, printre care nu sînt decît puține stabilimente mari. Marea industrie mecanizată înlătură definitiv micile stabilimente. Relațiile capitaliste apar și în micul meșteșug (sub formă de ateliere cu muncitori salariați și de capital comercial), dar aici ele sînt încă slab dezvoltate și nu iau forma unor contradicții accentuate între grupurile de oameni care participă la producție. Aici nu există încă nici capitaluri mari, nici pături largi ale proletariatului. În manufactură vedem că se formează atît capitaluri mari, cît și pături largi ale proletariatului. Prăpastia dintre proprietarul de mijloace de producție și muncitor atinge proporții considerabile. Apar localități industriale „bogate“, în care masa locuitorilor e formată din muncitori care n-au nici un fel de avere. Un număr mic de negustori, care manipulează sume enorme pentru cumpărarea de materii prime și pentru desfacerea produselor, și o masă de muncitori parțiali, care trăiesc de azi pe mîine — iată tabloul general al manufacturii. Dar abundența de mici stabilimente, menținerea legăturii cu pămîntul, menținerea tradiției în producție și în întreaga rînduială a vieții, toate acestea creează o mulțime de elemente intermediare între formele extreme ale manufacturii și frînează dezvoltarea acestor forme. În marea indus-

trie mecanizată toate aceste piedici dispar ; extremele contrastelor sociale ating o dezvoltare maximă. Toate laturile sumbre ale capitalismului parcă se concentrează laolaltă : după cum se știe, mașina dă un impuls puternic în direcția prelungerii excesive a zilei de lucru ; în producție sînt atrase femei și copii ; se formează (și în condițiile producției de fabrică trebuie să se formeze) o armată de rezervă a șomerilor etc. Dar socializarea muncii, pe care fabrica o provoacă în proporții enorme, și transformarea mentalității și ideilor muncitorilor ocupați în fabrică (printre altele, distrugerea tradițiilor patriarhale și mic-burgheze) produc o reacție : spre deosebire de stadiile precedente, marea industrie mecanizată necesită neapărat o reglementare sistematică a producției și un control social asupra ei (una din manifestările acestei tendințe este legea pentru reglementarea muncii în fabrici) *.

În diferitele stadii ale capitalismului, însuși caracterul dezvoltării producției se schimbă. În micul meșteșug această dezvoltare urmează dezvoltarea gospodăriei țărănești ; piața este extrem de îngustă, distanța dintre producător și consumator este mică, proporțiile mici ale producției se adaptează ușor la cererea locală, care oscilează puțin. De aceea, în acest stadiu industria se caracterizează printr-o stabilitate maximă, dar această stabilitate echivalează cu stagnarea tehnicii și cu menținerea relațiilor sociale patriarhale, împletite cu tot felul de rămășițe ale tradițiilor medievale. Manufactura lucrează pentru o piață mare, uneori pentru întreaga națiune și, în concordanță cu aceasta, producția capătă un caracter de instabilitate, propriu capitalismului, instabilitate care atinge maximum în condițiile existenței fabricii. Dezvoltarea mării industriei mecanizate nu se poate produce altfel decît prin salturi, prin alternarea perioadelor de prosperitate cu perioade de criză. Ruinarea micilor producători se intensifică într-o măsură enormă prin această dezvoltare în salturi a fabricii ; muncitorii ba sînt atrași în masă de fabrică în epoci de activitate febrilă, ba sînt azvîrliți pe drumuri. O condiție de existență și de dez-

* În problema legăturii dintre legislația pentru reglementarea muncii în fabrici și condițiile și relațiile pe care le generează marea industrie mecanizată, vezi cap. II din partea a doua a cărții d-lui T.-Baranovski „Fabrica rusă” și în special articolul din „Novoe Slovo” din iulie 1897.

voltare a marii industrii mecanizate devine formarea unei uriașe armate de rezervă a șomerilor, gata să efectueze orice muncă. Am arătat în capitolul al II-lea din ce pături ale țărânimii se recrutează această armată, iar în capitolele următoare am menționat și principalele categorii de ocupații pentru care capitalul ține pregătite aceste rezerve. „Instabilitatea“ marii industrii mecanizate a provocat întotdeauna și continuă să provoace văicărelile reacționare ale oamenilor care continuă să privească lucrurile prin prisma micului producător și care uită că numai această „instabilitate“ a făcut ca stagnarea de pînă atunci să fie înlocuită printr-o transformare rapidă a metodelor de producție și a tuturor relațiilor sociale.

Una din manifestările acestei transformări este separarea industriei de agricultură, eliberarea relațiilor sociale din industrie de tradițiile orînduirii feudale și patriarhale care apasă asupra agriculturii. În mica producție de mărfuri meșteșugarul n-a ieșit încă de loc din găoacea sa de țaran ; el rămîne în majoritatea cazurilor agricultor, și această legătură dintre mica industrie și mica agricultură este atît de adîncă, încît constatăm legea interesantă a unei descompuneri paralele a micilor producători atît în industrie cît și în agricultură. Formarea micii burghezii și a muncitorilor salariați merge mină în mină în ambele domenii ale economiei naționale, pregătind prin aceasta, la ambii poli ai procesului de descompunere, ruperea de agricultură a celor ocupați în industrie. În manufactură această ruptură este deja foarte mare. O serie întregă de centre industriale încetează să se mai ocupe cu agricultura. Reprezentantul principal al industriei nu mai este țaranul, ci negustorul și proprietarul manufacturilor, pe de o parte, și „muncitorul“, pe de altă parte. Industria și relațiile comerciale relativ dezvoltate cu restul lumii ridică nivelul de trai al populației și nivelul ei de cultură ; muncitorul din manufacturi privește acum de sus pe țaranul-agricultor. Marea industrie mecanizată desăvîrșește această transformare, separă definitiv industria de agricultură, creează, după cum am văzut, o clasă specială a populației, complet străină de vechea țărânimă și care se deosebește de ea printr-o altă orînduire a vieții, printr-o altă structură a relațiilor de familie, printr-un nivel mai ridicat al nevoilor

atît materiale cît și spirituale *. În micul meșteșug și în manufactură există întotdeauna rămășițe ale relațiilor patriarhale și ale diferitelor forme de dependență personală, care, în condițiile generale ale economiei capitaliste, înrăutățesc extrem de mult situația oamenilor muncii, îi înjosesc și-i degradează. Marea industrie mecanizată, concentrînd laolaltă mase de muncitori veniți adeseori din diferite colțuri ale țării, nu se mai împacă de loc cu rămășițele dependenței patriarhale și personale, fapt care se manifestă „printr-o atitudine“ de adevărat „dispreț față de trecut“. Tocmai această rupere cu tradițiile învechite a constituit una dintre principalele condiții care au creat posibilitatea și au determinat necesitatea reglementării producției și stabilirii unui control social al acesteia. Vorbînd despre transformările pe care fabrica le-a produs în condițiile de trai ale populației, trebuie relevat, printre altele, faptul că atragerea în producție ** a femeilor și a adolescenților este în fond un fenomen progresist. Este indiscutabil că fabrica capitalistă pune aceste categorii ale populației muncitorești într-o situație deosebit de grea și că, în ceea ce le privește, este deosebit de necesară reducerea și reglementarea zilei de lucru, asigurarea unor condiții de muncă igienice etc., dar tendința de a interzice complet munca în fabrici a femeilor și a adolescenților sau tendința de a menține orînduirea patriarhală a vieții, care exclude această muncă, ar fi reacționară și utopică. Desființînd închistarea patriarhală a acestor categorii ale populației, care înainte nu ieșeau din cercul îngust al relațiilor casnice, de familie, atrăgîndu-le la o participare directă în producția socială, marea industrie mecanizată dă un puternic impuls dezvoltării lor, întărește independența lor,

* În ceea ce privește tipul „muncitorului de fabrică“, comp. mai sus, cap. VI, § II, 5, pag. 317 (volumul de față, pag. 396. — *Nota red.*). — De asemenea „Culegere de date statistice cu privire la gubernia Moscova“, vol. VII, partea a III-a, Moscova, 1883, pag. 58 (muncitorul de fabrică este un filozof, un „deștept“). — „Culegere din Nijni-Novgorod“, I, pag. 42—43; vol. IV, pag. 335. — „Meșteșugurile din gubernia Vladimir“, III, 113—114 etc. — „Novoe Slovo“, 1897, octombrie, pag. 63. — Comp. de asemenea lucrările d-lui Jbankov, menționate mai sus, în care se face o caracterizare a muncitorilor care pleacă la orașe pentru a-și găsi o ocupație în industrie sau în comerț.

** Potrivit datelor din „Indicator“, în 1890 lucrau în fabricile și uzinele din Rusia europeană, în total, 875.764 de muncitori, dintre care 210.207 (24%) femei, 17.793 (2%) băieți și 8.216 (1%) fete.

adică creează condiții de viață incomparabil superioare anchilozării patriarhale a relațiilor precapitaliste *.

Primele două stadii de dezvoltare a industriei se caracterizează prin sedentarismul populației. Micul meșteșugar, rămânând țaran, este legat de satul său prin pământul pe care-l are. În manufactură muncitorul rămâne de obicei legat de mica și închistata sferă de producție pe care o creează manufactura. Structura industriei în primul și al doilea stadiu de dezvoltare a ei nu e de natură să zdruncine sedentarismul și închistarea producătorului. Relațiile între diferitele regiuni industriale sînt slabe. Strămutarea industriei în alte localități se face numai prin strămutarea de mici producători, care creează noi mici meșteșuguri în regiunile periferice ale țării. Dimpotrivă, marea industrie mecanizată creează în mod necesar o mobilitate a populației, relațiile de schimb dintre diferite regiuni se largesc enorm ; căile ferate înlesnesc deplasarea. Cererea de muncitori crește în general, sporind în epocile de activitate febrilă și scăzînd în epocile de criză, așa încît trecerea muncitorilor de la o întreprindere la alta, de la un capăt al țării la celălalt devine o necesitate. Marea industrie mecanizată creează o serie de noi

* „O țesătoare săracă merge la fabrică cu tatăl și soțul ei, lucrează alături de ei și independent de ei. Și ea este un susținător al familiei la fel ca și un bărbat“. „La fabrică... femeia este un producător cu totul de sine stătător, independentă de soțul ei“. Știința de carte a muncitoarelor de fabrică crește deosebit de rapid („Meșteșugurile din gubernia Vladimir“, III, 113, 118, 112 și altele). Este foarte justă următoarea concluzie a d-lui Harizomenov : industria lichidează „dependența economică a femeii față de familie... și de bărbat... La fabrică femeia devine egală cu bărbatul ; aceasta este o egalitate de proletar... Transformarea industriei în industrie capitalistă joacă un rol de seamă în lupta femeii pentru independența ei în familie“. „Industria creează femeii o situație nouă și cu totul independentă de soțul și de familia ei“. („Iuridiceski Vestnik“, 1883, nr. 12, pag. 582, 596). În „Culegere de date statistice cu privire la gubernia Moscova“ (vol. VII, partea a II-a, Moscova, 1882, pag. 152, 138—139), cercetătorii compară situația muncitoarei în condițiile producției manuale și în cele ale producției mecanizate a ciorapilor. Salariul ei pe zi în condițiile producției manuale este de circa 8 copeici, iar în cele ale producției mecanizate de 14—30 de copeici. În condițiile producției mecanizate situația muncitoarei este descrisă astfel : „...Avem acum în fața noastră o față liberă, pe care nu o mai împiedică nici un fel de baricre, care s-a emancipat de familie și s-a eliberat de tot ce constituie condițiile de existență ale femeii-țarance, o față care în orice clipă poate să treacă dintr-un loc într-altul, de la un patron la altul și care în orice clipă poate să rămînă fără lucru, fără o bucată de pîine... În condițiile producției manuale, o muncitoare de la tricotaje are un cîștig extrem de mic, care nu i-ar ajunge pentru acoperirea cheltuielilor de hrană, sau care i-ar ajunge numai cu condiția ca ea, în calitate de membră a unei familii de gospodari care are un lot de pămînt, să beneficieze de o parte a produselor de pe această bucată de pămînt ; în condițiile producției mecanizate, o meșterită, în afară de hrană și de ceai, are un cîștig care-i permite... să trăiască în afara familiei, fără să aibă nevoie de venitul pe care familia îl realizează de pe urma cultivării pămîntului... Totodată, în condițiile existente, cîștigul unei meșterite în industria mecanizată este mai asigurat“.

centre industriale, care cu o repeziune nemaiîntilnită înainte apar uneori în locuri nepopulate, – fenomen care ar fi imposibil fără deplasările în masă ale muncitorilor. Vom vorbi mai jos de proporțiile și însemnătatea așa-numitelor îndeletniciri sezoniere neagricole. Acum însă ne vom limita la o scurtă indicație asupra datelor statisticii sanitare a zemstvelor privind gubernia Moscova. Anchetarea a 103.175 de muncitori industriali a dovedit că numărul muncitorilor localnici care lucrau în fabricile din județul respectiv era de 53.238, adică 51,6% din numărul total al muncitorilor. Prin urmare, aproape jumătate din numărul total al muncitorilor veniseră din alte părți. Numărul muncitorilor originari din gubernia Moscova era de 66.038, adică 64%*. Mai mult de o treime din numărul muncitorilor veniseră din alte gubernii (mai ales din guberniile zonei industriale centrale, învecinată cu gubernia Moscova). Totodată o comparație între diferite județe arată că județele cu o industrie mai dezvoltată se caracterizează printr-un procent minim de muncitori din județul respectiv: de pildă, în județele Mojaisk și Volokolamsk, care au o industrie slab dezvoltată, 92–93% din muncitorii industriali sînt originari din județul în care și lucrează. În județele în care industria este foarte dezvoltată – Moscova, Kolomna și Bogorodsk –, procentul muncitorilor originari din aceste județe scade la 24% – 40% – 50%. Cercetătorii trag de aici concluzia că „dezvoltarea considerabilă a marii industrii în județ favorizează afluența în acest județ a elementelor străine”**. Aceste date arată de asemenea (vom adăuga de la noi) că strămutările muncitorilor industriali se caracterizează prin aceleași trăsături pe care le-am constatat în ceea ce privește strămutările muncitorilor agricoli. Anume, că și muncitorii industriali pleacă nu numai din locurile în care există un excedent de muncitori, dar și din locurile în care este lipsă de ei. De pildă, în județul Bronniți s-au strămutat 1.125 de muncitori din alte județe ale guberniei Moscova și din alte gubernii; în același timp, 1.246 de muncitori au plecat din acest județ în județele cu o industrie

* În gubernia Smolensk, care are o industrie mai puțin dezvoltată, anchetarea a cinci mii de muncitori industriali a dovedit că 80% din ei sînt originari din gubernia Smolensk (Jbankov, l. c., II, 442).

** „Culegere de date statistice cu privire la gubernia Moscova”, secțiunea statisticii sanitare, vol. IV, partea I (Moscova, 1890), pag. 240.

mai dezvoltată : Moscova și Bogorodsk. Prin urmare, muncitorii pleacă nu numai pentru că nu au „la îndemână îndeletniciri“, dar și pentru că tind să plece acolo unde e mai bine. Oricît de elementar ar fi acest fapt, nu strică să-l mai amintim o dată economiștilor narodnici, care idealizează îndeletnicirile locale și condamnă îndeletnicirile sezoniere, ignorînd însemnătatea progresistă a mobilității populației pe care o creează capitalismul.

Trăsăturile caracteristice descrise mai sus, prin care marea industrie mecanizată se deosebește de formele anterioare ale industriei, pot fi rezumate prin următoarele cuvinte : socializarea muncii. Într-adevăr, și producția pentru imensa piață națională și internațională, și dezvoltarea unor strînse legături comerciale cu diferite regiuni ale țării și cu diferitele țări pentru achiziționarea de materii prime și de materiale auxiliare, și imensul progres tehnic, și concentrarea producției și a populației de către întreprinderi uriașe, și desființarea tradițiilor învechite ale traiului patriarhal, și crearea mobilității populației, și ridicarea nivelului trebuințelor și a nivelului de dezvoltare a muncitorului, — toate acestea sînt elementele procesului capitalist care socializează tot mai mult producția țării și totodată și pe participanții la producție *.

* Datele expuse în ultimele trei capitole arată, după părerea noastră, că clasificarea formelor capitaliste și a stadiilor de dezvoltare a industriei făcută de Marx e mai justă și mai bogată în conținut decît clasificarea care circulă în momentul de față și care confundă manufactura cu fabrica, încadrînd munca pentru scupșic într-o formă specială de industrie (Held, Bücher). A confunda manufactura și fabrica înseamnă a pune la baza clasificării criteriul pur exterior și a trece cu vederea particularitățile esențiale ale tehnicii, economiei și condițiilor de trai care deosebesc perioada manufacturieră a capitalismului de perioada producției mecanizate. În ceea ce privește însă munca capitalistă la domiciliu, ea joacă, fără îndoială, un rol foarte important în mecanismul industriei capitaliste. De asemenea, nu încapă îndoială că munca pentru scupșic este deosebit de caracteristică pentru capitalismul din perioada premergătoare introducerii mașinilor, dar ea poate fi constatată (și nu în proporții neînsemnate) în perioadele cele mai diferite ale dezvoltării capitalismului. Însemnătatea muncii pentru scupșic nu poate fi înțeleasă fără a fi pusă în legătură cu întreaga structură a industriei într-o perioadă dată sau într-un stadiu dat de dezvoltare a capitalismului. Și țărănul care împletește coșuri la comanda prăvăliașului din sat, și meșteșugarul din Pavlovo care confecționează acasă de comandă minere de cuțite pentru Zavialov, și muncitoarea care face rochii, încălțăminte, mănuși sau cutii la comanda marilor fabricanți sau negustori, — toți aceștia sînt oameni care lucrează pentru scupșic, dar munca capitalistă la domiciliu are în toate aceste cazuri un caracter și o însemnătate diferită. Desigur, nu negăm cîtuși de puțin meritele, de pildă, ale lui Bücher, în cercetarea formelor precapitaliste ale industriei, dar considerăm greșită clasificarea formelor

În problema raportului dintre marea industrie mecanizată din Rusia și piața internă pentru capitalism, datele expuse mai sus duc la următoarea concluzie: dezvoltarea rapidă a industriei de fabrică din Rusia creează o piață imensă și în continuă dezvoltare pentru mijloacele de producție (materiale de construcții, combustibil, metale etc.) și face să crească deosebit de rapid partea din populație care se ocupă cu fabricarea articolelor de consum productiv, și nu de consum individual. Dar crește repede și piața pentru articolele de consum individual, și aceasta datorită dezvoltării marii industrii mecanizate, care atrage o parte tot mai mare a populației de la agricultură spre ocupațiile comerciale și industriale. În ceea ce privește piața internă pentru produsele industriale, procesul formării acestei piețe a fost analizat în mod amănunțit în primele capitole ale lucrării de față.

capitaliste ale industriei făcută de el. — Nu putem fi de acord cu concepțiile d-lui Struve (vezi „Mir Bojii”, 1898, nr. 4) în măsura în care el adoptă teoria lui Bücher (respectiv partea menționată a acesteia) și o aplică la „industria meșteșugărească” din Rusia. (De când au fost scrise aceste rânduri — 1899 —, d-l Struve și-a încheiat ciclul metamorfozelor sale științifice și politice. De unde mai înainte oscila între Bücher și Marx, între economia politică liberală și cea socialistă, în prezent el a devenit un burghez liberal de cea mai pură speță. Autorul acestor rânduri este mîndru de faptul că în măsura puterilor sale a contribuit la curățirea social-democrației de astfel de elemente. *Notă la ediția a 2-a*.)

CAPITOLUL AL VIII-LEA FORMAREA PIETEI INTERNE

Ne rămîne acum să totalizăm datele care au fost analizate în capitolele precedente și să încercăm să dăm o imagine a interdependenței diferitelor domenii ale economiei naționale în dezvoltarea lor capitalistă.

I. DEZVOLTAREA CIRCULAȚIEI MĂRFURILOR

După cum se știe, circulația mărfurilor precede producția de mărfuri și constituie una (nu însă unica) din condițiile apariției acesteia din urmă. În lucrarea de față ne-am limitat sarcina la analizarea datelor referitoare la producția de mărfuri și la producția capitalistă, și de aceea nu avem intenția să analizăm în mod amănunțit importanta problemă a dezvoltării circulației mărfurilor în Rusia de după reformă. Pentru a da o imagine generală despre rapiditatea dezvoltării pieței interne, sînt suficiente următoarele scurte indicații.

Rețeaua de căi ferate din Rusia a crescut de la 3.819 km, cîți existau în 1865, la 29.063 km în 1890 *, cu alte cuvinte a crescut de peste 7 ori. Anglia a făcut acest pas într-o perioadă mai lungă (1845 – 4.082 km, 1875 – 26.819 km, adică rețeaua de căi ferate a crescut de 6 ori); Germania a făcut aceasta într-o perioadă mai scurtă (1845 – 2.143 km, 1875 – 27.981 km, cu alte cuvinte rețeaua de căi ferate a crescut în această perioadă de 12 ori). Numărul verstelor de cale ferată construite într-un an a oscilat mult de la o perioadă la alta: de pildă, în 5 ani, 1868–1872, au fost construite 8.806 verste, iar în alți 5 ani, 1878–1882, numai 2.221 **. După proporțiile

* „Uebersichten der Weltwirtschaft“, I. c. („Privire asupra economiei mondiale“, — *Nota trad.*). În 1904 — 54.878 km în Rusia europeană (cu Regatul Poloniei, Caucazul și Finlanda) și 8.351 în Rusia asiatică. (*Notă la ediția a 2-a*).

** V. Mihailovski. „Dezvoltarea rețelei de căi ferate în Rusia“, „Lucrările Societății imperiale de științe economice“, 1898, nr. 2.

acestor oscilații se poate aprecia ce imensă armată de rezervă a șomerilor este necesară capitalismului, care ba lărgeste, ba restrânge cererea de muncitori. În dezvoltarea construcțiilor de cale ferată din Rusia au fost două perioade de foarte mare avânt : sfârșitul deceniului al 7-lea (și începutul deceniului al 8-lea) și a doua jumătate din ultimul deceniu al secolului al XIX-lea. Între 1865 și 1875 creșterea anuală medie a rețelei de căi ferate din Rusia a reprezentat 1.500 km, iar între 1893 și 1897 – aproape 2.500 km.

Transportul de mărfuri pe căile ferate era apreciat la : 439.000.000 de puduri în 1868 ; 1.117.000.000 de puduri în 1873 ; 2.532.000.000 de puduri în 1881 ; 4.846.000.000 de puduri în 1893 ; 6.145.000.000 de puduri în 1896 ; 11.072.000.000 de puduri în 1904. La fel de rapid a crescut și traficul de călători : în 1868 – 10.400.000 de călători ; 1873 – 22.700.000 ; 1881 – 34.400.000 ; 1893 – 49.400.000 ; 1896– 65.500.000 ; 1904 – 123.600.000 *.

Dezvoltarea transporturilor pe apă se prezintă în felul următor (datele se referă la întreaga Rusie) ** :

Anii	Vapoare		Numărul vaselor cu pinze	Capacitatea de încărcare a vaselor în milioane de puduri			Valoarea vaselor în milioane de ruble			Numărul salariaților pe vase		
	Numărul	Cai-putere		vapoare	vase cu pinze	Total	vapoare	vase cu pinze	Total	vapoare	vase cu pinze	Total
1868	646	47.313	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1884	1.246	72.105	20.095	6,1	362	368,1	48,9	32,1	81	18.766	94.099	112.865
1890	1.824	103.206	20.125	9,2	401	410,2	75,6	38,3	113,9	25.814	90.356	116.170
1895	2.539	129.759	20.580	12,3	526,9	539,2	97,9	46,0	143,9	32.689	85.608	118.297

* „Culegere de statistici militare“, 511. — D-l N.—on, „Studii“, ancxă. — „Forțele de producție“, XVII, pag. 67. — „Vestnik Finansov“, 1898, nr. 43. — „Anuarul Rusiei“, 1905, Petersburg, 1906.

** „Culegere de statistici militare“, 455. — „Forțele de producție“, XVII, 42. — „Vestnik Finansov“, 1898, nr. 44.

Pe căile interioare de navigație din Rusia europeană au fost transportate în 1881 – 899.700.000 de puduri ; în 1893 – 1.181.500.000 de puduri ; în 1896 – 1.553.000.000 de puduri. Valoarea acestor mărfuri a fost de 186.500.000 de ruble ; – 257.200.000 de ruble ; – 290.000.000 de ruble.

Flota comercială a Rusiei era compusă în 1868 din 51 de vapoare cu un tonaj de 14.300 de lasturi¹⁵⁷ și din 700 de vase cu pînze cu un tonaj de 41.800 de lasturi, iar în 1896 din 522 de vapoare cu un tonaj de 161.600 de lasturi*.

Dezvoltarea navigației flotei comerciale în toate porturile mărilor exterioare se prezintă în felul următor. În perioada de cinci ani dintre 1856 și 1860 numărul vaselor sosite și plecate era în medie de 18.901 cu un tonaj de 3.783.000 de tone ; în medie, în perioada 1886–1890 – 23.201 de vase (+ 23 %) cu un tonaj de 13.845.000 de tone (+ 266 %). Prin urmare, tonajul a crescut de $3\frac{2}{3}$ ori. În 39 de ani (din 1856 și pînă în 1894) tonajul a sporit de 5,5 ori. Dacă luăm vasele rusești în comparație cu cele străine constatăm că numărul celor dintii a sporit în acești 39 de ani de 3,4 ori (de la 823 la 2.789), iar tonajul lor de 12,1 ori (de la 112.800 de tone la 1.368.000 de tone), pe cînd numărul vaselor străine a sporit cu 16% (de la 18.284 la 21.160), iar tonajul lor de 5,3 ori (de la 3.448.000 de tone la 18.267.000 de tone)**.

Vom releva că tonajul vaselor sosite și plecate oscilează de asemenea într-o măsură considerabilă de la un an la altul (de pildă, în 1878 – 13.000.000 de tone, în 1881 – 8.600.000 de tone), iar după aceste oscilații se pot aprecia într-o anumită măsură oscilațiile în ceea ce privește cererea de salahori, de muncitori portuari etc. Capitalismul impune și aici existența unei mase de oameni care să aibă întotdeauna nevoie de lucru și care să fie gata, la prima cerere, să se apuce de el, oricît de sporadic ar fi.

Dezvoltarea comerțului exterior reiese din următoarele date*** :

* „Culegere de statistici militare“, 758, și „Anuarul ministerului de finanțe“. I, 363. — „Forțele de producție“, XVII, 30.

** „Forțele de producție“. Comerțul exterior al Rusiei, pag. 58 și urm.

*** Ibid., pag. 17. „Anuarul Rusiei“ pe 1904. Petersburg, 1905.

A n i	Numărul locuitorilor din Rusia fără Finlanda, în milioane	Valoarea exportului și importului laolaltă în milioane de ruble (bilete de bancă)	Valoarea în ruble a întregului volum al comerțului exterior pe cap de locuitor
1856—1860	69,0	314,0	4,55
1861—1865	73,8	347,0	4,70
1866—1870	79,4	554,2	7,00
1871—1875	86,0	831,1	9,66
1876—1880	93,4	1.054,8	11,29
1881—1885	100,6	1.107,1	11,00
1886—1890	108,9	1.090,3	10,02
1897—1901	130,6	1.322,4	10,11

Despre volumul operațiilor bancare și al acumulării capitalului ne dau o idee generală următoarele date. Valoarea totală a retragerilor de la Banca de Stat a crescut de la 113.000.000 de ruble în 1860—1863 (170.000.000 de ruble în 1864—1868) la 620.000.000 de ruble în 1884—1888, iar valoarea depunerilor în cont curent de la 335.000.000 de ruble în 1864—1868 la 1.495.000.000 de ruble în 1884—1888 *. Volumul operațiilor asociațiilor și caselor de credit și economii (rurale și industriale) a sporit de la 2.750.000 de ruble în 1872 (21.800.000 de ruble în 1875) la 82.600.000 de ruble în 1892 și la 189.600.000 de ruble în 1903 **. Datoriile care grevează proprietatea funciară au sporit din 1889 pînă în 1894 în următoarele proporții : valoarea pămîntului ipotecat a crescut de la 1.395.000.000 de ruble la 1.827.000.000 de ruble, iar valoarea creditelor de la 791.000.000 de ruble la 1.044.000.000 de ruble ***. Operațiile caselor de depuneri și păstrare au luat dezvoltare îndeosebi în perioadele 1880—1890 și 1890—1900. În 1880 existau 75 de case, iar în 1897 — 4.315 (dintre care 3.454 erau la oficii poștale și telegrafice). Depunerile se ridicau în 1880 la o valoare de 4.400.000 de ruble și în 1897 la o valoare de 276.600.000 de ruble. Soldul la sfîrșitul anului reprezenta 9.000.000 de ruble în 1880 și 494.300.000 de ruble în 1897. În ceea ce privește creșterea anuală a capitalului, ea a fost deosebit de mare în anii de foamete, 1891 și 1892

* „Culegere de date cu privire la Rusia“, 1890, CIX.

** „Culegere de date cu privire la Rusia“, 1896, tabelul CXXVII.

*** Ibid.

(52.900.000 și 50.500.000 de ruble), și în ultimii doi ani (1896 : 51.600.000 de ruble ; 1897 : 65.500.000 de ruble) *.

Datele recente vădesc o dezvoltare și mai mare a caselor de depuneri și păstrare. În 1904 numărul lor era în toată Rusia de 6.557, numărul deponenților – de 5.100.000, iar valoarea totală a depunerilor – de 1.105.500.000 de ruble. În trecut fie zis, la noi atât narodnicii vechi cât și oportuniștii noi pe tărîmul socialismului au înșirat în repetate rînduri mari naivități (ca să ne exprimăm delicat) despre dezvoltarea caselor de depuneri și păstrare ca fiind un indiciu al bunăstării „poporului”. De aceea n-ar fi poate inutil să facem o comparație între repartizarea depunerilor la aceste case în Rusia (1904) și în Franța (1900 – date din „Bulletin de l'Office du travail”, 1904, nr. 10).

În Rusia:

Volumul depunerilor	Numărul deponenților în mii	%	Valoarea depunerilor în milioane de ruble	%
Sub 25 de ruble	1.870,4	38,7	11,2	1,2
25–100 „	967,7	20,0	52,8	5,4
100–500 „	1.380,7	28,6	308,0	31,5
Peste 500 „	615,5	12,7	605,4	61,9
<i>Total</i>	4.834,3	100	977,4	100

În Franța:

Volumul depunerilor	Numărul deponenților în mii	%	Valoarea depunerilor în milioane de franci	%
Sub 100 de franci	5.273,5	50,1	143,6	3,3
100– 500 „	2.197,4	20,8	493,8	11,4
500–1.000 „	1.113,8	10,6	720,4	16,6
Peste 1.000 „	1.948,3	18,5	2.979,3	68,7
<i>Total</i>	10.533,0	100	4.337,1	100

Cît material pentru apologetica narodnică-revizionistă-cadetă ! Printre altele este interesant de remarcat faptul că în Rusia depunerile sînt repartizate de asemenea pe 12 grupuri

* „Vestnik Finansov”, 1898, nr. 26.

de ocupații și profesii ale deponenților. Se constată că cele mai multe depuneri revin agriculturii și meșteșugurilor sătești — 228.500.000 de ruble, și aceste depuneri cresc deosebit de rapid. Satele se civilizează și devine tot mai rentabil să te în-delețnicești cu ruinarea țăranului.

Să revenim însă la tema care ne interesează. Am văzut că datele vădesc o dezvoltare imensă a circulației mărfurilor și a acumulării capitalului. Cum s-au format în toate ramurile economiei naționale condiții pentru investiții de capital și cum s-a transformat capitalul comercial în capital industrial, adică cum a fost el folosit pentru producție, creînd relații capitaliste între participații la producție, s-a arătat mai sus.

II. CREȘTEREA POPULAȚIEI COMERCIALE ȘI INDUSTRIALE

Am arătat mai sus că creșterea populației industriale pe seama celei agricole este un fenomen necesar în orice societate capitalistă. A fost de asemenea analizat și felul în care se produce în mod succesiv separarea industriei de agricultură; nu ne rămîne acum decît să facem un bilanț în ceea ce privește această problemă.

1) Creșterea orașelor

Expresia cea mai concretă a procesului analizat este creșterea orașelor. Iată datele cu privire la această creștere în Rusia europeană (50 de gubernii) în epoca de după reformă* : [Vezi tabelul de la pag. 550. — *Nota trad.*]

Așadar, procentul populației urbane crește neconținut, adică are loc un proces de sustragere a populației de la agricultură

* Pentru 1863 cifrele sînt luate din „Analele statistice” (I. 1866) și din „Culegerea de statistici militare”. Cifrele cu privire la populația urbană din guberniile Orenburg și Ufa sînt rectificate după tabelele de orașe. Ca urmare a acestui lucru, totalul populației urbane este la noi de 6.105.100, și nu de 6.087.100, cum arată „Culegerea de statistici militare”. — Pentru anul 1885 datele sînt luate din „Culegerea de date cu privire la Rusia pe 1884/85”. — Pentru anul 1897 cifrele sînt luate din recensămîntul din 28 ianuarie 1897 („Primul recensămînt general al populației din Imperiul rus din 1897”, publicat de Comitetul central de statistică, Petersburg, 1897 și 1898, partea 1 și a 2-a). Potrivit recensămîntului din 1897, populația constantă a orașelor este de 11.830.500, adică de 12,55%. Am luat populația existentă a orașelor. — Trebuie să menționăm că nu putem garanta omogenitatea și comparabilitatea completă a datelor cu privire la anii 1863—1885—1897. De aceea ne mărginim la compararea raporturilor celor mai generale și grupăm separat datele privind orașele mari.

Anii	Populația Rusiei europene în mii			Procentul populației urbane	Numărul orașelor care au o populație de :				Populația orașelor mari care au (în mii)				Populația a 14 orașe (în mii) care în 1863 erau cele mai mari
	Total	în orașe	în județe		Peste 200.000	100.000—200.000	50.000—100.000	Total orașe mari	Peste 200.000	100.000—200.000	50.000—100.000	Total	
1863	61.420,5	6.105,1	55.315,4	9,94	2	1	10	13	891,1	119,0	683,4	1.693,5	1.741,9
1885	81.725,2	9.964,8	71.760,4	12,19	3	7	21	31	1.854,8	99 ³ ,0	1.302,7	4.155,5	3.103,7
1897	94.215,4	12.027,1	82.188,3	12,76	5	9	30	44	3.238,1	1.177,0	1.982,4	6.397,5	4.266,3

și de trecere a ei la îndeletniciri comerciale și industriale *. Populația orașelor crește de două ori mai repede decât restul populației : între 1863 și 1897 întreaga populație a sporit cu 53,3%, cea rurală cu 48,5%, iar cea urbană cu 97,0%. În 11 ani (1885–1897) „afluxul minim al populației rurale în orașe“ a fost apreciat de d-l V. Mihailovski la 2.500.000 de oameni **, adică peste 200.000 de oameni pe an.

Populația orașelor care reprezintă mari centre industriale și comerciale crește mult mai rapid decât populația orașelor în general. Numărul orașelor cu 50.000 de locuitori și mai mult a crescut de mai bine de trei ori în perioada 1863–1897 (13 și 44). În 1863 numai circa 27% (1.700.000 din 6.100.000) din numărul total al orășenilor erau concentrați în aceste centre mari ; în 1885 circa 41% (4.100.000 din 9.900.000) ***, iar în 1897 deja mai mult de jumătate, circa 53% (6.400.000 din 12.000.000). Astfel, dacă în perioada 1860–1870 caracterul populației urbane era determinat mai ales de populația orașelor nu prea mari, în perioada 1890–1900 orașele mari au devenit pe deplin precumpănitoare. Populația a 14 orașe, care în 1863 erau cele mai mari, a crescut de la 1.700.000 de locuitori la 4.300.000, adică cu 153%, în timp ce întreaga populație urbană a crescut cu numai 97%. Prin urmare, imensa creștere a marilor centre industriale și crearea unei serii întregi de noi centre constituie unul dintre simptomele cele mai caracteristice ale epocii de după reformă.

2) Insemnătatea colonizării interne

După cum am arătat mai sus (cap. I, § II)****, teoria deduce legea creșterii populației industriale pe seama populației agricole din faptul că în industrie capitalul variabil crește în mod absolut (creșterea capitalului variabil înseamnă creșterea numă-

* „Numărul localităților urbane cu caracter agricol este extrem de mic, iar numărul locuitorilor lor, în comparație cu numărul total al orășenilor, este cu totul neînsemnat“ (d-l Grigoriev în cartea : „Influența recoltelor și prețurilor cerealelor“, vol. II, pag. 126).

** „Novoe Slovo“, 1897, iunie, pag. 113.

*** D-l Grigoriev prezintă un tabel (l. c., 140) din care se vede că în 1885 85,6% din numărul total al orașelor aveau sub 20.000 de locuitori ; ele cuprindeau 38,0% din orășeni ; 12,4% din numărul total al orașelor (82 din 660) aveau sub 2.000 de locuitori, ele cuprinzând numai 1,1% din numărul total al orășenilor (110.000 din 9.962.000).

**** Vezi volumul de față, pag. 23–24. — *Nota red.*

rului muncitorilor industriali și creșterea întregii populații comerciale și industriale), iar în agricultură „capitalul variabil necesar pentru exploatarea unui anumit teren scade în mod absolut“. „Prin urmare – adaugă Marx – nu poate crește decât dacă se cultivă noi terenuri, ceea ce însă presupune iarăși o creștere și mai mare a populației neagricole“¹⁵⁸. De aici rezultă limpede că fenomenul creșterii populației industriale poate fi observat în forma lui pură numai atunci când avem în fața noastră un teritoriu populat, pe care toate terenurile sînt deja ocupate. Populația unui astfel de teritoriu, eliminată de capitalism din agricultură, nu are altă ieșire decât strămutarea în centre industriale, sau emigrarea în alte țări. Lucrurile se schimbă însă radical dacă avem în față un teritoriu pe care nu sînt ocupate încă toate terenurile și care nu este încă populat în întregime. Populația unui astfel de teritoriu, eliminată din agricultură dintr-o regiune populată, poate să treacă în părțile nepopulate ale teritoriului și să înceapă „să cultive noi terenuri“. Populația agricolă crește, și această creștere poate să fie (în cursul unei anumite perioade) tot atît de rapidă, dacă nu mai rapidă, decât creșterea populației industriale. În acest caz constatăm două procese diferite : 1) dezvoltarea capitalismului în vechile regiuni populate ale țării sau într-o parte din ele ; 2) dezvoltarea capitalismului în „noi regiuni“. Primul proces constituie o expresie a dezvoltării relațiilor capitaliste deja formate ; al doilea – formarea unor relații capitaliste noi pe noi teritorii. Primul proces înseamnă dezvoltarea capitalismului în adîncime, al doilea – în lărgime. Este evident că confundarea acestor procese trebuie să ducă la o concepție greșită asupra procesului care sustrage populația de la agricultură, îndreptînd-o spre îndeletniciri comerciale și industriale.

Rusia de după reformă este tocmai expresia manifestării concomitente a ambelor procese. La începutul epocii de după reformă, în perioada 1860–1870, regiunile periferice din sudul și răsăritul Rusiei europene reprezentau în mare parte un teritoriu nepopulat, spre care se îndrepta un mare număr de coloniști din Rusia centrală, agricolă. Această formare a unei populații agricole noi pe un teritoriu nou estompa într-o anumită măsură sustragerea concomitentă a populației de la agricultură și îndreptarea ei spre industrie. Pentru a putea înfățișa în mod

Populația, masculinilor
 > 200 m. 100-200 a. 50-100 m.

lit.	247.432	lit.	113.001	lit.	65.143
rus	282.943	lit.	708.785	lit.	72.231
ukr.	1.035.664	lit.	152.568	lit.	53.249
bulg.	1.267.023	lit.	112.889	lit.	65.452
ger.	405.044	lit.	121.216	lit.	84.146
		lit.	131.508	lit.	62.227
		lit.	132.109	lit.	52.005
		lit.	111.048	lit.	51.265
		lit.	174.846	lit.	53.723
5 zepodok		lit.		lit.	73.543
		lit.		lit.	64.505
		lit.		lit.	52.826
		lit.		lit.	31.434
		lit.		lit.	25.124
		lit.		lit.	72.740
		lit.		lit.	62.858
		lit.		lit.	61.851
		lit.		lit.	53.482
		lit.		lit.	53.060
		lit.		lit.	52.648
		lit.		lit.	31.672
		lit.		lit.	52.539
		lit.		lit.	55.267
		lit.		lit.	50.710
		lit.		lit.	53.477
		lit.		lit.	62.219
		lit.		lit.	22.060
		lit.		lit.	61.841
		lit.		lit.	64.578
		lit.		lit.	70.610

3.238.103 2 zepodok

1.176.981

30 zepodok

1.922.426

44 zepodok

$\Sigma = 6.397.510$

concret această particularitate a Rusiei pe baza datelor referitoare la populația urbană, este necesar să împărțim cele 50 de gubernii ale Rusiei europene în grupuri separate. Cităm datele referitoare la populația urbană din 9 regiuni ale Rusiei europene în perioada 1863–1897 [vezi tabelul de la pag. 556. – *Nota trad.*]

În problema care ne interesează, cea mai mare importanță o au datele referitoare la trei regiuni : 1) neagricolă-industrială (11 gubernii din primele două grupuri, printre care cele 2 gubernii ale capitalelor) *. În această regiune, strămutările în alte ținuturi au avut o mică amploare. 2) Regiunea centrală-agricolă (13 gubernii din grupul al 3-lea). În ceea ce privește această regiune s-a constatat o migrațiune foarte intensă, în parte în regiunea arătată mai sus, dar mai ales în regiunea care urmează. 3) Periferiile agricole (cele 9 gubernii din grupul al 4-lea) – regiune colonizată în epoca de după reformă. Procentul populației urbane în toate aceste 33 de gubernii diferă, după cum se vede din tabel, foarte puțin de procentul populației urbane din întreaga Rusie europeană.

În prima regiune, neagricolă sau industrială, observăm o creștere deosebit de rapidă a procentului populației urbane : de la 14,1% la 21,1%. Creșterea populației rurale este aici foarte neînsemnată, aproape de două ori mai mică decât în toată Rusia în general. Creșterea populației urbane, dimpotrivă, este mult superioară mediei (105% față de 97%). Dacă am face o comparație între Rusia și țările industriale din Europa occidentală (cum se face adeseori la noi), atunci ar trebui să comparăm aceste țări numai cu această regiune, pentru că ea se află în condiții aproximativ asemănătoare cu țările capitaliste industriale.

În cea de-a doua regiune, centrală-agricolă, tabloul este altul. Aici procentul populației urbane este foarte mic și creșterea lui este sub medie. Creșterea populației între 1863 și 1897, atât a celei urbane cât și a celei rurale, este aici mult mai mică decât creșterea medie pe întreaga Rusie. Acest fenomen se

* Faptul că s-a procedat just luându-se laolaltă guberniile capitalelor cu guberniile neagricole este confirmat prin aceea că populația capitalelor se completează mai ales cu elemente originare din aceste gubernii. Potrivit recensământului din Petersburg de la 15 decembrie 1890, aici erau în total 726.000 de țărani și țirgoveți : dintre aceștia 544.000 (adică trei sferturi) erau țărani și țirgoveți din cele 11 gubernii care au fost incluse în regiunea 1.

Grupuri de gubernii din Rusia europeană	Numărul guberniilor	Populația în mii						Procentul populației urbane		Creșterea populației între 1863 și 1897 în procente		
		1863			1897			1863	1897	Total	Rurale	Urbane
		Total	În sate	În orașe	Total	În sate	În orașe					
I. Ale celor două capitale.....	2	2.738,4	1.680,0	1.058,4	4.541,0	1.989,7	2.551,3	38,6	56,2	65	18	141
II. Industriale și neagricole	9	9.890,7	9.165,6	725,1	12.751,8	11.647,8	1.104,0	7,3	8,6	29	26	52
<i>Guberniile celor două capitale și cele industriale și neagricole</i>	11	12.629,1	10.845,6	1.783,5	17.292,8	13.637,5	3.655,3	14,1	21,1	36	25	105
III. Guberniile centrale-agricole, maloruse și din regiunea Volgăi de mijloc.....	13	20.491,9	18.792,5	1.699,4	28.251,4	25.464,3	2.787,1	8,3	9,8	38	35	63
IV. Din Novorossia, din regiunea Volgăi inferioare și răsăritene	9	9.540,3	8.472,6	1.067,7	13.386,4	15.925,6	2.460,8	11,2	13,3	92	87	130
<i>Totalul primelor patru grupuri</i>	33	42.661,3	38.110,7	4.550,6	63.930,6	55.027,4	8.903,2	10,5	13,9	49	44	95,6
V. Guberniile din ținuturile baltice	3	1.812,3	1.602,6	209,7	2.387,0	1.781,6	605,4	11,5	25,3	31	11	188
VI. Din vest	6	5.548,5	4.940,3	608,2	10.126,3	8.931,6	1.194,7	10,9	11,8	82	81	96
VII. Din sud-vest	3	5.483,7	4.982,8	500,9	9.605,5	8.693,0	912,5	9,1	9,5	75	74	82
VIII. Din Ural	2	4.359,2	4.216,5	142,7	6.086,0	5.794,6	291,4	3,2	4,7	39	37	105
IX. Din Extremul Nord.....	3	1.555,5	1.462,5	93,0	2.080,0	1.960,0	120,0	5,9	5,8	33	34	29
<i>Total</i>	50	61.420,5	55.315,4	6.105,1	94.215,4	82.188,2	12.027,2	9,94	12,76	53,3	48,5	97,0

Guberniile care au fost incluse în grupuri: I) Petersburg și Moscova; II) Vladimir, Kaluga, Kostroma, Nijni-Novgorod, Novgorod, Pskov, Smolensk, Tver și Iaroslavl; III) Voronej, Kazan, Kursk, Orel, Penza, Poltava, Reazan, Saratov, Simbirsk, Tambov, Tula, Harkov și Cernigov; IV) Astrahan, Basarabia, Don, Ekaterinoslav, Orenburg, Samara, Taurida, Herson și Ufa; V) Kurlanda, Livonia și Estonia; VI) Vilna, Vitebsk, Grodno, Kovno, Minsk și Moghilev; VII) Volinia, Podolia și Kiev; VIII) Veatka și Perm; IX) Arhanghelsk, Vologda și Oloneț.

explică prin faptul că un șuvoi imens de coloniști s-a îndreptat din această regiune spre regiunile periferice. După calculele d-lui Mihailovski, între 1885 și 1897 au plecat de aici aproape 3.000.000 de oameni, adică mai mult de a zecea parte din populație*.

În cea de-a treia regiune, la periferii, vedem că creșterea procentului populației urbane este *sub medie* (de la 11,2% la 13,3%, adică în proporție de 100 : 118, față de media 9,94 – 12,76, adică în proporție de 100 : 128). Cu toate acestea, creșterea populației urbane nu a fost aici mai mică decât creșterea medie, ci, dimpotrivă, *mai mare decât aceasta* (+130% față de + 97%). Sustragerea populației de la agricultură și îndreptarea ei spre industrie a fost, prin urmare, foarte puternică, dar ea a fost compensată prin imensa creștere a populației agricole datorită strămutărilor : în această regiune populația rurală a crescut cu 87% față de creșterea medie pe Rusia de 48,5%. În unele gubernii, această estompere a procesului de industrializare a populației este și mai vădită. De pildă, în gubernia Taurida, procentul populației orașenești a rămas în 1897 același ca și în 1863 (19,6%), iar în gubernia Herson acest procent chiar a scăzut (de la 25,9% la 25,4%), deși creșterea orașelor a rămas în ambele gubernii oarecum în urma creșterii capitalelor (+131 + 135 față de + 141% în guberniile celor două capitale). Formarea unei noi populații agricole pe noi teritorii duce, prin urmare, la rîndul său, la o creștere și mai mare a populației neagricole.

3) Creșterea țărgurilor și satelor cu caracter industrial și comercial

În afară de orașe mai au însemnătate de centre industriale, în primul rînd, suburbiile, care nu întotdeauna sînt incluse în orașe și care cuprind o parte din ce în ce mai mare din împrejurimile marilor orașe ; în al doilea rînd, țărgurile și satele industriale. Asemenea centre industriale** sînt deosebit de multe în guberniile industriale, în care procentul populației urbane este extrem de scăzut***. Tabelul de mai sus cu datele pe re-

* L. c., pag. 109. „În istoria contemporană a Europei occidentale nu există migrațiuni de asemenea proporții“ (110—111).

** Referitor la aceasta vezi mai sus, capitolul al VII-lea, § VIII, și anexa la capitolul al III-lea și al VII-lea.

*** Compară însemnătatea acestui fapt, relevat încă de Korsak, cu observațiile juste ale d-lui Volghin (l. c., pag. 215—216).

giuni privind populația urbană arată că în cele 9 gubernii industriale acest procent era în 1863 de 7,3%, iar în 1897 – de 8,6%. Populația comercială și industrială a acestor gubernii este concentrată mai cu seamă nu în orașe, ci și în satele industriale. Printre „orașele“ din guberniile Vladimir, Kostroma, Nijni-Novgorod și altele sînt multe care au sub 3.000, sub 2.000 și chiar sub 1.000 de locuitori, în timp ce o serie întregă de „sate“ au numai muncitori de fabrică cîte 2.000–3.000–5.000. În epoca de după reformă – spune pe bună dreptate autorul „Privirii asupra guberniei Iaroslavl“ (partea a II-a, 191) – „orașele au început să crească și mai repede, iar la aceasta s-a adăugat creșterea așezărilor de tip nou, intermediar între oraș și sat – centrele industriale“. Mai sus au fost citate date cu privire la creșterea uriașă a acestor centre și la numărul muncitorilor de fabrică concentrați aici. Am văzut că asemenea centre sînt numeroase în tot cuprinsul Rusiei, nu numai în guberniile industriale din Rusia, ci și în sud. În Ural procentul populației urbane este cel mai scăzut : în guberniile Veatka și Perm 3,2% în 1863 și 4,7% în 1897 ; dar iată un exemplu de creștere relativă a populației „urbane“ și industriale. În județul Krasnoufimsk din gubernia Perm, populația urbană este de 6.400 (1897), în timp ce recensămîntul zemstvelor din 1888–1891 înregistrează în partea industrială a județului 84.700 de locuitori, dintre care 56.000 nu se ocupă de loc cu agricultura și numai 5.600 își procură mijloacele de existență mai ales din cultivarea pămîntului. În județul Ekaterinburg, potrivit recensămîntului zemstvelor, 65.000 de locuitori nu au pămînt, iar 81.000 au numai finețe. Prin urmare populația industrială din afara orașelor din numai două județe este mai mare decît populația urbană a întregii gubernii (în 1897 – 195.600 !).

În sfîrșit, în afară de așezările cu industrie de fabrică, mai au însemnătate de centre industriale și satele cu caracter comercial și industrial, care fie că se află în fruntea marilor regiuni meșteșugărești, fie că s-au dezvoltat rapid în epoca de după reformă datorită poziției lor, ele fiind situate pe malurile rîurilor, lîngă stațiile de cale ferată etc. Am dat cîteva exemple de astfel de sate în capitolul al VI-lea, § II, și am

constatat că satele de felul acesta, ca și orașele, atrag spre ele populația din satele din împrejurimi și că se deosebesc de obicei prin faptul că au un mai mare procent de știutori de carte *. Mai dăm ca exemplu datele cu privire la gubernia Voronej, pentru a arăta însemnătatea pe care o au comparativ localitățile urbane și neurbane cu caracter comercial și industrial. „Culegerea de date rezumative“ dă cu privire la gubernia Voronej un tabel combinat cu o grupare a *satelor* pe 8 județe ale guberniei ¹⁵⁹. În aceste județe există 8 orașe cu o populație de 56.149 de locuitori (1897). În ceea ce privește satele, 4 dintre ele cuprind 9.376 de gospodării cu 53.732 de locuitori, adică sînt mult mai mari decît orașele. Aceste sate au 240 de stabilimente comerciale și 404 stabilimente industriale. 60% din numărul total al gospodăriilor nu-și cultivă de loc pămîntul, 21% cultivă pămîntul folosind munca salariată sau îl dau pe din două, 71% nu au nici vite de muncă, nici inventar, 63% cumpără grîu în tot cursul anului, 86% au îndeletniciri neagricole. Încadrînd întreaga populație a acestor centre în categoria populației comerciale și industriale, nu numai că nu exagerăm, dar chiar micșorăm proporțiile acesteia din urmă, pentru că în total în aceste 8 județe 21.956 de gospodării nu-și cultivă de loc pămîntul. Totuși, rezultă că în gubernia agricolă luată de noi, populația industrială și comercială în afara orașelor nu este mai mică decît în orașe.

* Cit de însemnat este în Rusia numărul satelor care constituie centre populate foarte mari putem aprecia după următoarele date (deși învechite) din „Culegerea de statistici militare“: în 25 de gubernii din Rusia europeană erau înregistrate în perioada 1860—1870 1.334 de sate care aveau peste 2.000 de locuitori. Dintre ele, 108 aveau 5.000—10.000 de locuitori, 6 între 10.000 și 15.000, 1 între 15.000 și 20.000 și 1 peste 20.000 (pag. 169). Dezvoltarea capitalismului a dus, nu numai în Rusia, ci în toate țările, la formarea de noi centre industriale, care oficial nu erau incluse în categoria orașelor. „Deosebirile dintre oraș și sat se șterg: în apropierea orașelor industriale în dezvoltare, aceasta se produce din cauza evacuării stabilimentelor industriale și a locuințelor muncitorești în suburbii și în împrejurimile orașului; în apropierea orașelor mici care decad, aceasta se produce din cauză că ele se află la mică distanță de satele din împrejurimi, precum și din cauza dezvoltării marilor sate industriale... Deosebirile dintre localitățile urbane și cele rurale se șterg datorită numeroaselor formații intermediare. Statistica a recunoscut de mult acest lucru, înlocuind noțiunea istorică-juridică a orașului cu o noțiune statistică care clasifică localitățile populate numai după numărul locuitorilor“. (Bücher. „Die Entstehung der Volkswirtschaft“. Tüb. 1893. S. 296—297 și 303—304). Și în această privință statistica rusă a rămas cu mult în urma celei europene. În Germania și Franța („Statesman's Yearbook“, pag. 536, 474) în categoria orașelor sînt incluse așezările cu peste 2.000 de locuitori, în Anglia net urban sanitary districts (circumscripții sanitare de tip urban. — *Nota trad.*), adică și satele industriale etc. Prin urmare datele statisticii ruse referitoare la populația „urbană“ nu sînt de loc comparabile cu cele europene.

4) Îndeletnicirile sezoniere neagricole

Dar chiar dacă am adăuga la totalul orașelor satele și târgurile cu fabrici și uzine și cu caracter comercial-industrial, nu am cuprinde încă nici pe departe întreaga populație industrială din Rusia. Lipsa libertății de deplasare, închistarea feudală a obștii țărănești explică pe deplin particularitatea specifică a Rusiei, anume că o mare parte a populației rurale, care își procură mijloacele de existență prin munca în centrele industriale și care petrece o parte a anului în aceste centre, se încadrează în categoria populației industriale. Vorbim despre așa-numitele îndeletniciri sezoniere neagricole. Din punct de vedere oficial, acești oameni „cu îndeletniciri sezoniere” sînt țărani agricultori care au doar „cîștiguri accesorii”, și majoritatea reprezentanților teoriei economice narodniciste au adoptat fără să stea mult pe gînduri acest punct de vedere. După toate cele expuse mai sus nu este nevoie să dovedim mai amănunțit netemeinicia acestui punct de vedere. În orice caz, oricît de diferit ar fi privit acest fenomen, este neîndoielnic că el este expresia *sustragerii populației de la agricultură și îndreptarea ei spre îndeletniciri comerciale și industriale* *. În ce măsură se schimbă din cauza acestui fapt ideea despre proporțiile populației industriale de la orașe, se poate vedea din următorul exemplu. În gubernia Kaluga procentul populației urbane este mult sub media pe întreaga Rusie (8,3% față de 12,8%). Dar iată că „Analiza datelor statistice” pe 1896 cu privire la această gubernie stabilește, după datele referitoare la eliberarea pașapoartelor interne, numărul total al lunilor în care muncitorii cu îndeletniciri sezoniere neagricole lipsesc din localitate. Se constată că el este egal cu 1.491.600 de luni; împărțit la 12, rezultă că 124.300 de locuitori lipsesc, adică „aproape 11% din totalul populației” (l.c., 46) ! Adăugați această populație

* D-l N.—on nu a observat de loc în Rusia procesul care se manifesta prin participarea din ce în ce mai intensă a populației în industrie ! D-l V. V. a observat și a admis că creșterea numărului muncitorilor cu ocupații neagricole sezoniere este expresia sustragerii populației de la agricultură („Destinele capitalismului”, 149); totuși el nu numai că nu a introdus acest proces în sistemul său de idei despre „destinele capitalismului”, dar a căutat să-l disimuleze prin lamentări în legătură cu faptul că „există oameni care consideră toate acestea ca un fenomen foarte firesc” (pentru societatea capitalistă ? Oare d-l V. V. își poate imagina capitalismul fără acest fenomen ? ! „și aproape de dorit” (ibid.). De dorit fără nici un „aproape”, d-le V. V. !

la cea orășenească (1897 : 97.900), și procentul populației industriale se va dovedi a fi foarte însemnat.

Desigur, o anumită parte din muncitorii cu îndeletniciri sezoniere neagricole sînt înregistrați în cadrul populației urbane și sînt incluși de asemenea în rîndurile populației centrelor industriale neurbane despre care s-a mai vorbit. Dar numai o parte, pentru că, dat fiind caracterul flotant al acestei populații, este greu să se țină evidența ei prin recensămîntul unor centre ; apoi recensămintele populației se fac de obicei iarna, or majoritatea muncitorilor sezonieri pleacă de acasă primăvara. Iată în legătură cu aceasta datele referitoare la cîteva gubernii principale din care populația pleacă pentru munci sezoniere neagricole *.

Repartizarea procentuală a numărului legitimațiilor eliberate

A no tim- puri le	Gubernia Moscova (1885)		Guber- nia Tver (1897)	Guber- nia Smolensk (1895)	Gubernia Pskov (1895) pașapoarte interne		Gubernia Kostroma (1880)		
	Pentru bărbați	Pentru femei	Pentru bărbați și femei	Pentru bărbați	Pentru femei	Pentru bărbați		Pașapoarte interne și permise provizorii pentru femei	
						Pașapoarte interne	Per- mise provi- zorii		
Iarna	19,3	18,6	22,3	22,4	20,4	19,3	16,2	16,2	17,3
Primăvara	32,4	32,7	38,0	34,8	30,3	27,8	43,8	40,6	39,4
Vara	20,6	21,2	19,1	19,3	22,6	23,2	15,4	20,4	25,4
Toamna	27,8	27,4	20,6	23,5	26,7	29,7	24,6	22,8	17,9
<i>Total</i>	100,1	99,9	100	100	100	100	100	100	100

* „Pașapoarte interne eliberate populației țărănești din gubernia Moscova în perioada 1880—1885”. — „Anuarul statistic al guberniei Tver pe 1897”. — *Ibankov* : „Îndeletnicirile sezoniere neagricole în gubernia Smolensk”. Smolensk, 1896. — „Înfluența câștigurilor provenite din îndeletnicirile sezoniere etc.”, de același autor. Kostroma, 1887. — „Îndeletnicirile neagricole ale populației țărănești din gubernia Pskov”. Pskov, 1898. — Greșelile în ceea ce privește procentele referitoare la gubernia Moscova n-au putut fi rectificate, deoarece nu există date absolute. — Pentru gubernia Kostroma nu sînt decît date pe județe și numai în procente, de aceea am fost nevoiți să luăm mediile din datele pe județe, din care cauză grupăm aparte datele referitoare la gubernia Kostroma. În ceea ce privește gubernia Iaroslavl, se consideră că dintre cei cu îndeletniciri sezoniere neagricole lipsesc în tot cursul anului 68,7% ; toamna și iarna — 12,6% ; primăvara și vara — 18,7%. Menționăm că datele referitoare la gubernia Iaroslavl („Privire asupra guberniei Iaroslavl”. Partea a II-a. Iaroslavl, 1896) nu sînt comparabile cu datele anterioare, pentru că se bazează pe declarațiile preoților etc., și nu pe date referitoare la pașapoartele interne.

Pretutindeni, cel mai mare număr de pașapoarte interne se eliberează primăvara. Prin urmare majoritatea muncitorilor care lipsesc temporar nu sînt trecuți în recensămintele orașelor *. Dar și cei care rămîn temporar la oraș pot fi încadrați cu mai mult temei în categoria populației urbane decît în categoria populației rurale : „O familie care în cursul întregului an sau în cea mai mare parte a anului își procură mijloacele de existență la oraș poate să fie considerată cu mult mai mult temei ca domiciliind la oraș, unde își asigură existența, decît la sat, de care nu este legată decît prin legături de rudenie și fiscale” **. Ce importanță uriașă mai au și astăzi aceste legături fiscale se vede, de pildă, din faptul că dintre locuitorii din gubernia Kostroma cu îndeletniciri sezoniere neagricole „arareori țărani primesc pentru el (pentru pămînt) o sumă cu care să-și acopere o mică parte din dări ; de obicei cei care îl iau în arendă îl lucrează ca vai de lume, iar cel care îl dă în arendă plătește toate dările singur“ (D. Jbankov : „Babia storona“. Kostroma, 1891, pag. 21). Și în „Privire asupra guberniei Iaroslavl“ (partea a II-a, Iaroslavl, 1896) găsim adeseori indicații care dovedesc necesitatea pentru muncitorii cu îndeletniciri sezoniere neagricole de a scăpa de sat și de lot (pag. 28, 48, 149, 150, 166 și altele) ***.

* Se știe, de pildă, că în suburbiile Petersburgului, în timpul verii, numărul populației crește într-o măsură foarte mare.

** „Analiza datelor statistice cu privire la gubernia Kaluga pe 1896“. Kaluga, 1897, pag. 18 din secțiunea a II-a.

*** „Îndeletnicirile sezoniere neagricole... constituie o formă care camuflează procesul continuu al dezvoltării orașelor... Posesiunea pămîntului în obște și diferitele particularități ale sistemului financiar și administrativ al Rusiei nu permit țăranilor să devină orașeni cu ușurința cu care se face acest lucru în Occident... Fire de natură juridică mențin legăturile lor (ale celor cu îndeletniciri sezoniere neagricole) cu satul, deși de fapt, prin ocupațiile, deprinderile și înclinările lor, ei s-au adaptat pe deplin orașului, și de multe ori pentru ei aceste legături nu sînt decît o povară“ („Russkaia Misl“, 1896, nr. 11, pag. 227). Toate acestea sînt foarte adevărate, dar pentru un publicist nu este suficient. De ce autorul nu s-a pronunțat cu hotărîre pentru libertatea deplină de deplasare, pentru libertatea pentru țărani de a ieși din obște ? Liberalii noștri se mai tem încă — de altfel fără nici un motiv — de narodnicii noștri.

Iată acum, pentru comparație, un raționament al d-lui Jbankov, care simpatizează cu narodnicismul : „Îndeletnicirile sezoniere neagricole constituie, ca să zic așa, un paratrăsnet (sic !) împotriva creșterii intense a capitalelor și a orașelor noastre mari, precum și împotriva creșterii numărului proletariatului orașenesc și a celui lipsit de pămînt. Atît din punct de vedere sanitar cît și din punct de vedere social-economic, această influență a ciștigurilor provenite din îndeletnicirile sezoniere neagricole trebuie considerată folositoare : cît timp masa poporului nu este complet ruptă de pămînt, care asigură întrucîtva muncitorilor cu îndeletniciri sezoniere neagricole existența“ („asigurare“ de care ei caută să scape plătind bani !), „acești muncitori nu pot deveni un instrument orb al producției capitaliste, și totodată se menține

Dar cât de mare este numărul muncitorilor cu îndeletniciri sezoniere neagricole? Numărul muncitorilor cu îndeletniciri sezoniere este de cel puțin 5.000.000–6.000.000. Într-adevăr, în 1884, în Rusia europeană s-au eliberat aproape 4.670.000 de pașapoarte interne și de permise provizorii *, iar veniturile provenite din eliberarea pașapoartelor interne au sporit din 1884 și pînă în 1894 cu mai mult de o treime (de la 3.300.000 la 4.500.000 de ruble). În 1897 s-au eliberat în total în Rusia 9.495.700 de pașapoarte interne și de permise provizorii (dintre care 9.333.200 în cele 50 de gubernii din Rusia europeană). În 1898 s-au eliberat 8.259.900 (dintre care în Rusia europeană 7.809.600) **. D-l S. Korolenko a stabilit numărul muncitorilor excedentari (în comparație cu cererea locală) din Rusia europeană la 6.300.000. Am văzut mai sus (cap. III, § IX, pag. 174) *** că în 11 gubernii agricole numărul pașapoartelor interne eliberate depășește calculul d-lui S. Korolenko (2.000.000 față de 1.700.000). Putem adăuga acum datele referitoare la 6 gubernii neagricole: d-l Korolenko apreciază numărul muncitorilor excedentari din aceste gubernii la 1.287.800 de oameni, iar numărul pașapoartelor interne eliberate la 1.298.600 ****. Astfel, în 17 gubernii din Rusia europeană (11 cu cernoziom plus 6 fără cernoziom), d-l S. Korolenko a socotit 3.000.000 de muncitori excedentari (față de cererea locală). Iar în perioada 1890–1900, în aceste 17 gubernii s-au eliberat 3.300.000 de pașapoarte și permise. În 1891 în aceste 17 gubernii s-a realizat 52,2% din totalul veniturilor provenite din eliberarea pașapoartelor interne. Prin urmare, numă-

speranța în organizarea unor obști agricole-industriale“ („Juridiceski Vestnik“, 1890, nr. 9, pag. 145). Într-adevăr, menținerea speranțelor mic-burgheze nu este oare folositoare? În ceea ce privește însă „instrumentul orb“, atît experiența Europei cît și toate raptele constatate în Rusia arată că această calificare este infinit mai valabilă pentru muncitorul care menține legăturile cu pămîntul și cu relațiile patriarhale decît pentru cel care a rupt aceste legături. Chiar citrele și datele d-lui Jbankov arată că muncitorul cu îndeletniciri sezoniere neagricole devenit „petersburghez“ știe mai multă carte, e mai cultivat și mai ridicat decît locuitorul sedentar din vrcun județ „păduros“ din gubernia Kostroma.

* L. Vesin. „Insemnătatea îndeletnicirilor sezoniere neagricole etc.“, „Delo“, 1886, nr. 7, și 1887, nr. 2.

** „Statistica ramurilor de producție impuse la accize etc. pe 1897—1898“. Petersburg, 1900. Publicația direcției generale a impozitelor indirecte.

*** Vezi volumul de față, pag. 229. — *Nota red.*

**** Guberniile: Moscova (1885, date învechite), Tver (1896), Kostroma (1892), Smolensk (1895), Kaluga (1895) și Pskov (1896). Izvoarele sînt indicate mai sus. Datele se referă la toate permisele de deplasare eliberate pentru bărbați și femei.

rul muncitorilor cu îndeletniciri sezoniere depășește, după toate probabilitățile, 6.000.000. În sfârșit, datele statistice ale zemstvelor (în cea mai mare parte învechite) l-au dus pe d-l Uvarov la concluzia că cifra dată de d-l S. Korolenko e aproape de adevăr, iar cifra de 5.000.000 de muncitori cu îndeletniciri sezoniere este „cît se poate de plauzibilă” *.

Se pune acum întrebarea : cît de mare este numărul muncitorilor cu îndeletniciri sezoniere agricole și neagricole ? D-l N.—on afirmă cu foarte multă îndrăzneală și cu totul greșit că „imensa majoritate a îndeletnicirilor sezoniere ale țăranilor sînt tocmai îndeletniciri agricole” („Studii”, pag. 16). Ceaslavski, la care se referă d-l N.—on, se exprimă cu mai multă prudență ; el nu citează nici un fel de date și se mărginește la considerații de ordin general referitoare la mărimea regiunilor care furnizează contingente de muncitori cu îndeletniciri sezoniere atît agricole cît și neagricole. Datele d-lui N.—on referitoare la traficul de călători pe căile ferate nu dovedesc absolut nimic, deoarece muncitorii neagricoli pleacă și ei de acasă îndeosebi primăvara, servindu-se de căile ferate, într-o măsură incomparabil mai mare decît muncitorii agricoli**. Noi credem, dimpotrivă, că majoritatea (deși nu „imensă”) a muncitorilor cu îndeletniciri sezoniere este formată, probabil, din muncitori neagricoli. Această părere se întemeiază, în primul rînd, pe datele referitoare la repartizarea venitului provenit din eliberarea pașapoartelor interne, iar în al doilea rînd pe datele d-lui Vesin. Încă Flerovski, bazîndu-se pe datele pe anii 1862/63 referitoare la repartizarea venitului provenit din „diferite taxe” (peste o treime din aceste venituri provin din eliberarea pașapoartelor interne), a tras concluzia că cel mai mare număr de țărani pleacă pentru cîștiguri din guberniile celor două capitale și din guberniile neagricole***. Dacă vom lua cele 11 gubernii neagricole pe care le-am grupat mai sus (punctul 2 din paragraful de față) într-o singură regiune, din care muncitorii neagricoli pleacă într-un număr imens, vom constata că ele cuprindeau în 1885 numai 18,7% din populația întregii Rusii

* „Monitorul igienei sociale, al medicinei legale și al medicinei practice”, 1896, iulie. M. Uvarov : „Despre influența îndeletnicirilor sezoniere neagricole asupra situației sanitare a Rusiei”. D-l Uvarov a totalizat datele referitoare la 126 de județe din 20 de gubernii.

** Vezi mai sus, pag. 174 (volumul de față, pag. 228—229. — *Nota red.*) notă.

*** „Situația clasei muncitoare din Rusia”. Petersburg, 1869, pag. 400 și urm.

europene (în 1897 - 18,3%), în timp ce 42,9% din veniturile realizate din eliberarea pașapoartelor interne în 1885 (în 1891 - 40,7%) proveneau din aceste gubernii *. Muncitorii neagricoli pleacă și din foarte multe alte gubernii și de aceea considerăm că muncitorii agricoli reprezintă mai puțin de jumătate din muncitorii cu îndeletniciri sezoniere. D-l Vesin repartizează 38 de gubernii din Rusia europeană (care eliberează 90% din totalul permiselor necesare pentru deplasare) pe grupuri în funcție de predominarea cutărei sau cutărei forme de îndeletniciri sezoniere, prezentând următoarele date ** :

Grupuri de gubernii	Numărul legitimațiilor eliberate pentru deplasare în 1884 (în mii)			Populația în 1885 în mii	Numărul legit. elib. pt. depl. la 1.000 de locuit.
	Pașapoarte interne	Permise provizorii	Total		
I. 12 gubernii în care predomină strămutările pentru îndeletniciri sezo- niere neagricole	967,8	794,5	1.762,3	18.643,8	94
II. 5 gubernii interme- diare	423,9	299,5	723,4	8.007,2	90
III. 21 de gubernii în care predomină strămutările pentru îndeletniciri sezo- niere agricole	700,4	1.046,1	1.746,5	42.518,5	41
38 de gubernii	2.092,1	2.140,1	4.232,2	69.169,5	61

* Datele referitoare la venitul provenit din eliberarea pașapoartelor interne sînt luate din „Culegerea de date cu privire la Rusia“ pe 1884/85 și pe 1896. În 1885 venitul provenit din eliberarea pașapoartelor interne în Rusia europeană reprezenta 37 de ruble la 1.000 de locuitori, iar în 11 gubernii neagricole — 86 de ruble la 1.000 de locuitori.

** Ultimele două coloane din tabel au fost adăugate de noi. În grupul I au fost incluse guberniile : Arhanghelsk, Vladimir, Vologda, Veatka, Kaluga, Kostroma, Moscova, Novgorod, Perm, Petersburg, Tver și Iaroslavl ; în grupul al II-lea : Kazan, Nijni-Novgorod, Reazan, Tula și Smolensk ; în grupul al III-lea : Basarabia, Volînia, Voronej, Ekaterinoslav, Don, Kiev, Kursk, Orenburg, Orcl, Penza, Podolia, Poltava, Samara, Saratov, Simbirsk, Taurida, Tambov, Ufa, Harkov, Herson și Cernigov. — Vom remarca că această grupare prezintă inexactități constînd în aceea că se exagerează însemnătatea îndeletnicirilor sezoniere agricole. Guberniile : Smolensk, Nijni-Novgorod și Tula trebuie să fie incluse în grupul I (comp. „Studiu agricol cu privire la gubernia Nijni-Novgorod pe 1896“, cap. XI. — „Anuarul guberniei Tula pe 1895“, cap. VI, pag. 10 : numărul celor care pleacă pentru îndeletniciri sezoniere este apreciat la 188.000, iar d-l S. Korolenko a înregistrat numai 50.000 de muncitori excedentari) — în 6 județe nordice fără cernoziom sînt 107.000 de muncitori care pleacă pentru îndeletniciri sezoniere). Gubernia Kursk trebuie să fie inclusă în grupul al II-lea (S. Korolenko, l. c. : din 7 județe muncitorii pleacă mai ales pentru îndeletniciri neagricole, iar din celelalte 8 — numai pentru îndeletniciri agricole). Din nefericire, d-l Vesin nu dă date pe gubernii referitoare la numărul de permise eliberate pentru deplasare.

„Aceste cifre arată că îndeletnicirile sezoniere au luat o mai mare amploare în primul grup decît în al treilea... Apoi, din cifrele citate se vede că perioada de timp în care muncitorul plecat pentru ciștiguri lipsește variază în funcție de deosebiriile dintre grupuri. Acolo unde predomină îndeletnicirile sezoniere neagricole, durata timpului cît lipsește muncitorul este mult mai mare“ („Delo“, 1886, nr. 7, pag. 134).

În sfîrșit, statistica ramurilor de producție impuse la accize etc., menționată mai sus, ne dă posibilitatea să repartizăm numărul legitimațiilor eliberate pe toate cele 50 de gubernii ale Rusiei europene. Făcînd corectările arătate mai sus la gruparea d-lui Vesin și repartizînd pe aceleași trei grupuri cele 12 gubernii care n-au fost incluse pe anul 1884 (la grupul I – guberniile Olonețk și Pskov ; la grupul al II-lea – guberniile balactice și cele de nord-vest, adică 9 gubernii ; la grupul al III-lea – gubernia Astrahan), obținem următorul tablou :

Grupuri de gubernii	Numărul tuturor categoriilor de legitimații eliberate	
	1897	1898*
I. 17 gubernii în care predomină strămutările pentru îndeletniciri sezoniere neagricole	4.437.392	3.369.597
II. 12 gubernii intermediare....	1.886.733	1.674.231
III. 21 de gubernii în care predomină strămutările pentru îndeletniciri sezoniere agricole	3.009.070	2.765.762
<i>Total pe 50 de gubernii</i>	9.333.195	7.809.590

Potrivit acestor date, îndeletnicirile sezoniere sînt considerabil mai dezvoltate în grupul I decît în grupul al III-lea.

Așadar este neîndoielnic că mobilitatea populației în zona neagricolă a Rusiei este incomparabil mai mare decît în zona agricolă. Numărul muncitorilor neagricoli care se strămută în

* În trecut fie zis, autorul care a analizat aceste date (l. c., cap. VI, pag. 639) explică micșorarea numărului pașapoartelor interne eliberate în 1898 prin faptul că numărul de muncitori care pleacă vara în guberniile din sud s-a micșorat din cauza recoltei proaste și a răspîndirii mașinilor agricole. Această explicație nu este cituși de puțin valabilă, pentru că cel mai puțin a scăzut numărul pașapoartelor eliberate pentru grupul al III-lea, iar cel mai mult pentru grupul I. Apoi, sînt oare comparabile metodele de înregistrare din 1897 și cele din 1898 ? (Notă la ediția a 2-a).

căutare de munci sezoniere este mai mare decît acela al muncitorilor agricoli, fiind de nu mai puțin de trei milioane.

Toate izvoarele dovedesc creșterea enormă și tot mai intensă a numărului muncitorilor care se strămută pentru munci sezoniere. Venitul rezultat din eliberarea pașapoartelor interne a crescut de la 2.100.000 de ruble, cît era în 1868 (1.750.000 de ruble în 1866), la 4.500.000 de ruble în 1893/94, adică a crescut de mai bine de două ori. Numărul pașapoartelor interne și al permiselor provizorii eliberate a crescut în gubernia Moscova din 1877 și pînă în 1885 cu 20% (pentru bărbați) și cu 53% (pentru femei); în gubernia Tver numărul acestora a crescut din 1893 și pînă în 1896 cu 5,6%; în gubernia Kaluga din 1885 pînă în 1895 cu 23% (iar numărul lunilor în care muncitorii lipsesc — cu 26%); în gubernia Smolensk de la 100.000 în 1875 la 117.000 în 1885 și la 140.000 în 1895; în gubernia Pskov de la 11.716 în 1865—1875 la 14.944 în 1876 și la 43.765 în 1896 (pentru bărbați). În gubernia Kostroma s-au eliberat în 1868 23,8 pașapoarte interne și permise provizorii la 100 de bărbați, 0,85 la 100 de femei, iar în 1880 — 33,1 și 2,2. Etc. etc.

Îndeletnicirile sezoniere neagricole constituie, ca și sustragerea populației de la agricultură și îndreptarea ei spre orașe, *un fenomen progresist*. Ele smulg populația din fundurile de provincie, părăsite, înapoiate, uitate de istorie, și o atrag în vârtejul vieții sociale moderne. Ele fac să crească nivelul de cultură al populației * și nivelul ei de conștiință **, îi inoculează deprinderi și necesități de om civilizat ***. Țăranii sînt

* Jbankov: „Influența ciștigurilor provenite din îndeletnicirile sezoniere“, pag. 36 și urm. Procentul bărbaților ștutori de carte în județele din gubernia Kostroma în care îndeletnicirile sezoniere sînt dezvoltate este de 55,9%; în județele industriale — de 34,9%; în județele cu populația sedentară (păduroase) — de 25,8%; procentul femeilor știtoare de carte: 3,5%—2,0% — 1,3%; procentul celor care învață: 1,44%—1,43% — 1,07%. În județele în care îndeletnicirile sezoniere sînt dezvoltate, copiii învață și la Petersburg.

** „Petersburghezii ștutori de carte se tratează hotărît mai bine și mai conștient“ (ibid., 34), încît bolile molipsitoare au asupra lor un efect mai puțin dezastruos decît în plaișile „cu un nivel de cultură mai scăzut“ (subliniat de autor).

*** „Județele în care îndeletnicirile sezoniere sînt dezvoltate întrec simțitor regiunile agricole și păduroase sub raportul nivelului de trai... Petersburgiezii sînt îmbrăcați mult mai curat, mai spulcuit și mai igienic... Copiii sînt ținuți mai curat, din care cauză scabia și alte boli de piele sînt mai rare la ei“ (ibid., 39. Comp. „Îndeletnicirile sezoniere din gubernia Smolensk“, pag. 8). „Satele în care îndeletnicirile sezoniere sînt dezvoltate se deosebesc

atrași spre îndeletniciri sezoniere din „motive de ordin mai înalt“, adică de aparență de cultură și de spilcuiala petersburghezului ; ei caută „unde e mai bine“. „Se consideră că munca și viața la Petersburg sînt mai ușoare decît munca și viața la țară“*. „Despre locuitorii de la țară se spune că sînt *neciopliți*, și, ceea ce e mai ciudat, ei nu se supără cîtuși de puțin, spunîndu-și chiar ei astfel și plîngîndu-se că părinții lor nu i-au dat la învățătură la Petersburg. De altfel trebuie să spunem că și acești locuitori neciopliți ai satelor sînt de parte de a fi atît de *neciopliți* ca cei din regiunile pur agricole : fără să vrea, ei își însușesc ținuta și deprinderile petersburghezilor, strălucirea capitalei se răsfîrînge indirect și asupra lor“**. În gubernia Iaroslavl (în afară de exemplele de îmbogățire) „mai este o cauză care alungă pe om din casa lui. E opinia publică, care atribuie pe toată viața unui om care n-a stat la Petersburg sau în altă parte, ci se ocupă cu agricultura sau cu vreo meserie, calificativul de mocan, și un astfel de om cu greu își poate găsi o logodnică“ („Privire asupra guberniei Iaroslavl“, II, 118). Strămutarea în orașe dezvoltă personalitatea civică a țaranului, eliberîndu-l de acel noian de relații patriarhale și personale de dependență și de închistare feudală care sînt atît de puternice la sate***. „...„Un factor primordial care contribuie la menținerea îndeletnicirilor sezoniere este creșterea în rîndurile poporului a conștiinței proprii personalității. Eliberarea de sub jugul dependenței iobage, contactul îndelungat al părții mai energice a populației sătești cu viața de la oraș au trezit de mult în rîndurile țărănimii din gubernia Iaroslavl dorința de a-și apăra «eul», de a

considerabil de satele în care populația este sedentară : locuințele, îmbrăcămîntea, toate deprinderile și distracțiile amintesc mai curînd viața de orășean decît viața de țaran“ („Îndeletnicirile sezoniere din gubernia Smolensk“, pag. 3). În plășile din gubernia Kostroma în care îndeletnicirile sezoniere sînt dezvoltate, „în jumătate din numărul caselor existente veți găsi hîrtie, cerneală, creioane și penițe“ („Babia storona“, 67—68).

* „Babia storona“, 26—27, 15.

** Ibid., pag. 27.

*** De pildă, pe țărani din gubernia Kostroma îi îndeamnă să treacă în rîndurile țirgoveților, printre altele, eventualele „pedepse corporale, care pentru un petersburghez spilcuit sînt și mai îngrozitoare decît pentru un țaran necioplit“ (ibid., 58).

scăpa din situația de mizerie și de dependență la care o condamnău condițiile vieții de la țară și de a răzbate la o viață înstărită, independentă și onorabilă... Un țăran care trăiește din cîștiguri provenite din îndeletnicirile în afară se simte mai liber, mai egal în drepturi cu persoane aparținînd altor stări sociale, și de aceea tineretul sătesc tinde din ce în ce mai mult spre orașe“ („Privire asupra guberniei Iaroslavl“, II, 189–190).

Strămutarea în orașe slăbește vechea familie patriarhală, pune femeia într-o situație mai independentă, de egalitate în drepturi cu bărbatul. „În comparație cu regiunile unde populația este sedentară, familia din Soligalici și Ciuhloma“ (județe din gubernia Kostroma în care îndeletnicirile sezoniere sînt cel mai dezvoltate) „e mult mai puțin puternică nu numai în ceea ce privește autoritatea patriarhală a celui mai în vîrstă, dar chiar și în ceea ce privește relațiile dintre părinți și copii, dintre soț și soție. Desigur că de la fiii care sînt trimiși la Petersburg de la vîrsta de 12 ani nu te poți aștepta la o puternică dragoste filială și la un atașament față de casa părintească ; ei devin, fără să vrea, cosmopoliți : «unde-i bine, acolo-i patria»“*. „Femeia din județul Soligalici, obișnuită să se lipsească de ajutorul bărbatului și să se descurce și fără el, nu seamănă nici pe departe cu țăranca abrutizată din zona agricolă : femeia din județul Soligalici este independentă, de sine stătătoare... Bătăile și maltratarea soțiilor sînt aici excepții rare... În general, egalitatea femeii cu bărbatul se manifestă aproape pretutindeni și în toate“***.

În sfîrșit – last but not least *** – îndeletnicirile sezoniere neagricole sporesc nu numai salariul muncitorilor salariați care se strămută, *ci și salariul celor care rămîn.*

Acest fapt își găsește o expresie vie în fenomenul general constînd în aceea că guberniile neagricole, caracterizîndu-se prin salarii mai ridicate decît cele agricole, atrag muncitori rurali din acestea din urmă ****. Iată date interesante referitoare la gubernia Kaluga :

* Ibid., 88.

** „Iuridiceski Vestnik“, 1890, nr. 9, pag. 142.

*** — ultima la număr, dar nu ca importanță. — *Nota trad.*

**** Comp. cap. IV, § IV (volumul de față, pag. 261. — *Nota red.*)

Grupuri de județe după proporțiile îndeletnicirilor sezoniere	Procentul muncitorilor bărbați cu îndeletniciri sezoniere din totalul populației de sex masculin	Cîștigul lunar în ruble	
		al muncitorului cu îndeletniciri sezoniere neagricole	al muncitorului agricol angajat cu anul
I.	38,7	9	5,9
II.	36,3	8,8	5,3
III.	32,7	8,4	4,9

„Aceste cifre explică pe deplin... următoarele fenomene : 1) că îndeletnicirile sezoniere exercită influență în direcția sporirii salariilor în producția agricolă și 2) că ele sustrag cele mai bune forțe ale populației“*. Nu sporește numai salariul în bani, ci și salariul real. În grupul de județe în care la 100 de lucrători cel puțin 60 au îndeletniciri sezoniere, salariul mediu al unui muncitor agricol angajat cu anul este de 69 de ruble sau 123 de puduri de seară ; în județele în care muncitorii cu îndeletniciri sezoniere reprezintă 40-60%, salariul este de 64 de ruble sau de 125 de puduri de seară ; în județe în care mai puțin de 40% din muncitori au îndeletniciri sezoniere, salariul este de 59 de ruble sau de 116 puduri de seară**. Pe aceleași grupuri de județe procentul corespondențelor cuprinzînd plîngerii cu privire la lipsa de muncitori scade cu regularitate : 58% - 42% - 35%. În industria prelucrătoare salariile sînt mai mari decît în agricultură, iar „îndeletnicirile neagricole, după relatările numeroșilor domni corespondenți, contribuie la dezvoltarea în mediul țărănesc a unor noi cerințe (ceai, stămburi, ghete, ceasornice etc.), ridică nivelul general al țăranilor, influențînd astfel în direcția sporirii salariilor“***. Iată o apreciere tipică a unui corespondent : „Lipsa“ (de muncitori) „este întotdeauna totală, iar cauza constă în faptul că populația din suburbiile orașelor este răsfățată, muncește la atelierele căilor ferate și are slujbe tot acolo. Orașul Kaluga fiind aproape, piețele din oraș atrag permanent pe locuitorii din suburbii care vin să vîndă ouă, lapte etc., după care începe o beție generală în cîrciumi ; cauza este că întreaga populație

* „Analiza datelor statistice cu privire la gubernia Kaluga pe 1896“, cap. 11, pag. 48.

** Ibid., cap. 1, pag. 27.

*** Ibid., pag. 41.

tinde spre câștiguri mari și trîndăvie. Se consideră că a fi muncitor agricol este o *rușine*, oamenii caută să plece în orașe, unde formează proletariatul și golătimea; satele suferă însă din cauza lipsei de lucrători pricepuți și sănătoși* . Sîntem pe deplin îndreptățiți să calificăm această apreciere a îndeletnicirilor sezoniere drept o apreciere *narodnicistă*. De pildă, d-l Jbankov, arătînd că se strămută nu lucrătorii de prisos, ci cei „necesari“, cărora le iau locul agricultorii veniți din altă parte, consideră că „asemenea înlocuiri reciproce sînt în mod evident foarte neconvenabile“**. O, pentru cine, d-le Jbankov? „Viața în capitale inoculează multe deprinderi de om civilizată, dar de speță inferioară, precum și înclinații spre lux și eleganță, din care cauză se prăpădesc degeaba (sic !!) atîția bani“***; cheltuielile pentru eleganța asta etc. sînt de cele mai multe ori „neproductive“ (!)****. D-l Herzenstein vociferează pur și simplu în legătură cu „civilizația de paradă“, cu „dezmațul pe scară largă“, „chefurile neînfrîinate“, „beția sălbatică și desfriul ieftin“ etc.***** Din faptul că îndeletnicirile sezoniere au luat o dezvoltare în masă, statisticienii din Moscova trag concluzia că este de-a dreptul necesar să se ia „măsuri care să scadă nevoia de câștiguri provenite din îndeletniciri sezoniere“*****. D-l Karișev raționează astfel despre îndeletnicirile sezoniere: „Numai mărirea suprafeței de pămînt folosite de țărani care să fie suficientă pentru satisfacerea principalelor cerințe (!) ale

* Ibid., pag. 40. Subliniat de autor.

** „Babia storona“, 39 și 8. „Nu vor exercita oare acești adevărați agricultori“ (veniți din altă parte) „prin condițiile lor de viață înstărită o influență care să trezească și pe locuitorii băștinași, care văd baza existenței lor în câștigurile provenite din îndeletnicirile sezoniere și nu în cultivarea pămîntului?“ (pag. 40). „De altfel — spune cu regret autorul — am dat mai sus un exemplu care dovedește o influență contrară“. Iată acest exemplu. Niște locuitori din gubernia Vologda cumpăraseră o bucată de pămînt și duceau o viață „foarte înstărită“. „La întrebarea pe care am pus-o unui țăran, anume pentru ce, cu toată viața lui înstărită, a lăsat pe fiul lui să plece la Petersburg, am primit următorul răspuns: «că nu sîntem săraci, asta-i adevărat, dar la noi viața e prea întunecată, iar el, luîndu-se după alții, a vrut să învețe carte; de altfel chiar la noi acasă el era mai răsărită“ (pag. 25). Bieții narodnici! Cum să nu te apuce regretul cînd nici măcar exemplul țărănilor agricultori înstăriți care cumpără pămînt nu poate „să trezească“ tineretul care, voind „să învețe carte“, fuge de „lotul care-i asigură existența“!

*** „Influența câștigurilor provenite din îndeletniciri sezoniere etc.“, 33, subliniat de autor.

**** „Iuridiceski Vestnik“, 1890, nr. 3, 138.

***** „Russkaia Misl“ (nu „Russki Vestnik“, ci „Russkaia Misl“), 1887, nr. 9, pag. 163.

***** „Pașapoarte interne etc.“, pag. 7.

familiei poate să rezolve această foarte serioasă problemă a economiei noastre naționale” *.

Și nici unuia dintre acești domni sentimentali nu-i trece prin cap că, înainte de a vorbi de „rezolvarea unor probleme foarte serioase“, trebuie să se asigure țăranilor libertatea deplină de a se deplasa, libertatea de a renunța la pământ și de a se retrage din obște, libertatea de a se stabili (fără „răscumpărare“) în orice comună, urbană sau rurală, din cuprinsul statului !

Așadar, sustragerea populației de la agricultură se manifestă în Rusia prin dezvoltarea orașelor (disimulată, în parte, prin colonizarea internă), a suburbiilor, a satelor și a târgurilor cu industrie de fabrică și cu caracter industrial și comercial, precum și prin îndeletniciri sezoniere neagricole. Toate aceste procese, care s-au desfășurat și se desfășoară rapid atât în lărgime cât și în adâncime în cursul epocii de după reformă, fac parte integrantă și necesară din dezvoltarea capitalistă și au o însemnătate profund progresistă în raport cu formele vechi ale vieții.

III. EXTINDEREA FOLOSIRII MUNCII SALARIATE

În problema dezvoltării capitalismului, cea mai mare importanță, poate, o are gradul de răspîndire a muncii salariate. Capitalismul este stadiul de dezvoltare a producției de mărfuri în care și forța de muncă devine marfă. Tendința principală a capitalismului este ca toată forța de muncă din economia națională să fie folosită în producție numai prin vînzarea-cumpărarea de către întreprinzători. Am căutat să analizăm amănunțit mai sus felul cum s-a manifestat această tendință în Rusia de după reformă, iar acum trebuie să facem un bilanț în această problemă. La început vom totaliza datele citate în capitolele precedente referitoare la numărul celor care-și vînd

* „Russkoe Bogatstvo“, 1896, nr. 7, pag. 18. Prin urmare, trebuințele „principale“ trebuie să fie satisfăcute de lot, iar celelalte trebuințe, probabil, de „cîștigurile locale“, obținute în „satele“ care „suferă din cauza lipsei de muncitori pricepuți și sănătoși“ !

forța de muncă, iar după aceea (în paragraful următor) vom arăta contingentul celor care cumpără forță de muncă.

Populația muncitoare a țării care participă la producerea de valori materiale este aceea care furnizează vânzători de forță de muncă. Se consideră că această populație reprezintă aproximativ 15.500.000 de muncitori adulți de sex masculin *. Am arătat în capitolul al II-lea că grupul inferior al țărănimii nu reprezintă altceva decât proletariatul rural ; totodată s-a menționat (pag. 122, notă**) că formele de vânzare a forței de muncă de către acest proletariat vor fi analizate mai jos. Să totalizăm acum numărul de muncitori salariați repartizați pe categorii, indicate în expunerea anterioară: 1) muncitorii agricoli salariați. Numărul lor este de aproximativ 3.500.000 (în Rusia europeană). 2) Muncitorii de fabrică, minierii și feroviarii – aproximativ 1.500.000. În total, cinci milioane de muncitori salariați de profesie. Mai departe, 3) muncitorii din construcții – aproximativ 1.000.000. 4) Muncitorii ocupați în exploatarea forestieră (tăierea lemnului și prelucrarea lui primară, plutăritul etc.), muncitorii ocupați la lucrările de terasament, la construcțiile de căi ferate, cu încărcarea și descărcarea mărfurilor și în general cu tot felul de munci „brute” în centrele industriale. Numărul lor este de aproximativ 2.000.000 ***. 5) Muncitorii care lucrează la domiciliu pentru capitaliști, precum și cei angajați în industria prelucrătoare, care nu este inclusă în „industria de fabrică”. Numărul lor este de aproximativ 2.000.000.

În total, *numărul muncitorilor salariați este de circa zece milioane*. Excludem din numărul lor aproximativ 2.500.000 re-

* Cifra din „Culegerea de materiale statistice etc.” (publicația cancelariei comitetului de miniștri, 1894) este de 15.546.618. Această cifră a fost obținută în modul următor. De obicei se consideră că populația orășenească este egală cu populația care nu participă la producerea de valori materiale. Populația țărănească masculină adultă este redusă cu 7% (4½% face serviciul militar și 2½% este în servicii civile).

** Vezi volumul de față, pag. 165–166. — *Nota red.*

*** Am văzut mai sus că numai numărul muncitorilor forestieri se ridică la aproape 2.000.000. Numărul muncitorilor din ultimele două categorii indicate de noi este mai mare decât numărul total al muncitorilor cu îndeletniciri sezoniere neagricole, pentru că o parte din muncitorii din construcții, salariați și mai cu seamă muncitorii forestieri fac parte din categoria muncitorilor locali, și nu a celor veniți din altă parte. Am văzut însă că numărul muncitorilor cu îndeletniciri sezoniere neagricole este de cel puțin 3.000.000.

prezentînd femeile și copiii *, — rămîn astfel 7.500.000 de muncitori salariați, bărbați adulți, adică aproximativ jumătate din întreaga populație masculină adultă a țării care participă la producerea de valori materiale **. O parte din această masă imensă de muncitori salariați au rupt-o cu desăvîrșire cu pămîntul și trăiesc exclusiv din vînzarea forței de muncă. În categoria acestora intră majoritatea imensă a muncitorilor de fabrică (între care, incontestabil, și muncitorii feroviari și cei din industria extractivă și siderurgică), apoi o anumită parte a muncitorilor din construcții, de pe vase și salahori ; în sfîrșit, o bună parte a muncitorilor din manufacturile capitaliste, precum și locuitorii din centrele neagricole care lucrează la domiciliu pentru capitaliști. O altă parte, mai mare, n-a rupt-o încă cu pămîntul și își acoperă în parte cheltuielile cu produsele gospodăriei sale agricole pe un minuscul petic de pămînt, reprezentînd, prin urmare, tipul de muncitori salariați cu lot, pe care ne-am străduit să-l înfățișăm sub toate aspectele în capitolul al II-lea. Într-o expunere anterioară am arătat că toată această masă imensă de muncitori salariați s-a format mai cu seamă în epoca de după reformă și că ea continuă să crească rapid.

Este important să relevăm însemnătatea concluziei noastre în problema suprapopulației relative (sau a contingentului armatei de rezervă a șomerilor) pe care o creează capitalismul. Datele referitoare la numărul total al muncitorilor salariați din toate ramurile economiei naționale scot la iveală în mod concret greșeala fundamentală a teoriei economice narodniciste în această problemă. După cum am mai avut prilej să arătăm în altă parte („Studii“, pag. 38–42 ***), această greșeală constă în faptul că economiștii narodnici (d-nii V. V., N.-on și alții), care au perorat la nesfîrșit despre „eliberarea“ muncitorilor de către capitalism, nici nu s-au gîndit să analizeze formele

* După cum am văzut, în industria de fabrică, numărul femeilor și al copiilor e ceva mai mare de $\frac{1}{4}$ din numărul total al muncitorilor. În industria extractivă, forestieră, a construcțiilor etc., numărul femeilor și al copiilor e foarte mic. Dimpotrivă, în munca capitalistă la domiciliu ei participă, probabil, într-un număr mai mare decît bărbații.

** Pentru a evita vreo neînțelegere, menționăm că nu pretindem nicidecum că aceste cifre sînt absolut exacte din punct de vedere statistic, vrem doar să arătăm cu aproximație diversitatea formelor muncii salariate și marele număr pe care îl reprezintă salariații.

*** Vezi V. I. Lenin, Opere complete, vol. 2, Editura politică, 1960, ediția a doua, pag. 167–172. — Nota red.

concrete ale suprapopulației capitaliste din Rusia ; apoi greșeala constă în faptul că ei nu au înțeles de loc necesitatea unei mase imense de muncitori de rezervă pentru însăși existența și dezvoltarea capitalismului nostru. Prin lamentări și calcule bizare cu privire la numărul de muncitori „de fabrică” *, ei au transformat una din condițiile principale ale dezvoltării capitalismului într-un argument prin care căutau să demonstreze că capitalismul este o greșeală, că el nu este cu puțință fiind lipsit de orice bază etc. În realitate însă capitalismul în Rusia n-ar fi putut niciodată să atingă gradul actual de dezvoltare, n-ar fi putut să existe nici măcar un an dacă exproprierea micilor producători n-ar fi creat o masă de multe milioane de muncitori salariați gata să satisfacă, la prima chemare, chiar și cea mai mare cerere a întreprinzătorilor din agricultură, din industria forestieră și din industria construcțiilor, din comerț, din industria prelucrătoare, extractivă și siderurgică, din transporturi etc. Spunem cea mai mare cerere, deoarece capitalismul poate să se dezvolte numai prin salturi, prin urmare numărul producătorilor care sînt nevoiți să-și vîndă forța de muncă trebuie să fie întotdeauna superior cererii medii de muncitori de către capitalism. Calculînd numărul total al muncitorilor salariați din diferite categorii, n-am vrut cîtuși de puțin să spunem prin aceasta că capitalismul este în stare să-i folosească pe toți și în permanență. În societatea capitalistă nu există și nu poate exista o categorie – oricare ar fi ea – de muncitori salariați care să aibă în permanență de lucru. Din milioanele de muncitori sedentari și sezonieri, un anumit număr face parte în permanență din armata de rezervă a șomerilor, și această armată de rezervă ba ia proporții uriașe în perioadele de criză, în cazul cînd o industrie sau alta decade într-o anumită regiune sau în cazul unei extinderi deosebit de

* Amintim raționamentele d-lui N.—on despre un „mănunchi” de muncitori, precum și următorul calcul cu adevărat clasic al d-lui V. V. („Studii de economie teoretică”, pag. 131). În cele 50 de gubernii din Rusia europeană sînt 15.547.000 de muncitori adulți de sex masculin de origine țărănească ; dintre ei sînt uniți de capital 1.020.000 (863.000 sînt cuprinși în industria de fabrică + 160.000 de muncitori feroviari) ; ceilalți formează „populația agricolă”. Atunci cînd „industria prelucrătoare va deveni complet capitalistă”, „industria de fabrică capitalistă va folosi de două ori mai multe brațe (13,3% în loc de 7,6%, iar restul de 86,7 din populație” va rămîne pe lingă pămîntul ei, trîndăvind o jumătate de an”). Orice comentariu nu ar face altceva decît să atenueze impresia pe care o produce acest remarcabil model de știință economică și de statistică economică.

rapide a producției mecanizate care înlătură pe muncitori, ba scade la minimum, provocînd chiar „lipsa“ de muncitori de care se plîng adesea întreprinzătorii din diferite ramuri ale industriei în anumite perioade și în anumite regiuni ale țării. Din cauza lipsei totale de date statistice cît de cît sigure, nu se poate aprecia nici măcar cu aproximație numărul de șomeri într-un an mijlociu. Este însă neîndoielnic că numărul lor este foarte mare ; aceasta o dovedesc atît uriașele fluctuații din industria, comerțul și agricultura capitalistă, despre care am vorbit în repetate rînduri mai sus, cît și deficitele obișnuite din bugetele țăranilor din grupurile inferioare, pe care le constată statistica zemstvelor. Sporirea numărului de țărani aruncați în rîndurile proletariatului industrial și agricol, precum și sporirea cererii de muncă salariată sînt cele două fețe ale aceleiași medalii. În ceea ce privește însă formele muncii salariate, ele sînt extrem de variate în societatea capitalistă, care este prinsă încă din toate părțile în mrejele rămășițelor și instituțiilor regimului precapitalist. Ar fi profund greșit să se ignoreze această diversitate, și tocmai o astfel de greșeală comit toți cei care afirmă, ca și d-l V. V., că capitalismul „se limitează exclusiv la un ungher care nu cuprinde decît un milion, un milion și jumătate de muncitori“ *. În locul capitalismului apare aici numai marea industrie mecanizată. Dar cît de arbitrar și cît de artificial sînt cuprinși acești un milion și jumătate de muncitori într-un „ungher“ care s-ar părea că nu este prin nimic legat de celelalte domenii ale muncii salariate ! În realitate însă această legătură este foarte strînsă, și pentru a o caracteriza este suficient să te referi la două trăsături fundamentale ale orînduirii economice actuale. În primul rînd, la baza acestei orînduirii se află economia bănească. „Puterea banilor“ se manifestă aici în toată vigoarea atît în industrie cît și în agricultură, atît la orașe cît și la sate, dar ea ajunge la o dezvoltare deplină numai în marea industrie mecanizată, cînd elimină cu desăvîrșire rămășițele economiei patriarhale, concentrîndu-se într-un număr mic de instituții uriașe (bănci), legîndu-se direct de marea producție socială. În al doilea rînd, la baza orînduirii economice actuale stă cumpărarea-vînzarea forței de muncă. Luați chiar și pe cei mai mici producători din

* „Novoe Slovo“, 1896, nr. 6, pag. 21.

agricultură sau din industrie, și veți vedea că cel care nu se angajează el însuși sau nu angajează pe alții constituie o excepție. Dar iarăși aceste relații capătă o dezvoltare deplină și se desprind complet de formele economice anterioare numai în marea industrie mecanizată. De aceea „ungherul“ care i se pare narodnicului atât de neînsemnat întruchipează în realitate chintesența relațiilor sociale actuale, iar populația acestui „ungher“, adică proletariatul, este în accepția literală a acestui cuvânt prima linie, avangarda întregii mase a celor ce muncesc și sînt exploatați *. De aceea, numai analizînd întreaga orînduire economică actuală prin prisma relațiilor care s-au format în acest „ungher“, ai posibilitatea să te orientezi în ceea ce privește principalele relații dintre diferitele grupuri de persoane care participă la producție, și, prin urmare, să analizezi direcția principală a dezvoltării orînduirii respective. Dimpotrivă, pe acela care întoarce spatele acestui „ungher“ și analizează fenomenele economice prin prisma relațiilor din mica producție patriarhală, mersul istoriei îl transformă fie într-un naiv visător, fie într-un ideolog al micii burghezii și al proprietarilor funciari.

IV. FORMAREA PIETEI INTERNE PENTRU FORȚA DE MUNCĂ

Pentru a rezuma datele care au fost citate în legătură cu această chestiune în expunerea precedentă, ne vom mărgini la tabloul strămutărilor muncitorilor din Rusia europeană. Acest tablou ni-l oferă o publicație a departamentului agri-

* Mutatis mutandis (cu schimbările respective. — *Nota trad.*), despre raportul dintre muncitorii salariați din marea industrie mecanizată și ceilalți muncitori salariați se poate spune același lucru pe care-l spun soții Webb despre raportul dintre trade-unioniștii și ne-trade-unioniștii în Anglia. „Membrii trade-unionurilor reprezintă aproximativ 4% din întreaga populație... Trade-unionurile numără în rândurile lor aproape 20% din muncitorii bărbați adulți care trăiesc din muncă fizică“. Dar „Die Gewerkschaftler... zählen in der Regel die Elite des Gewerbes in ihren Reihen. Der moralische und geistige Einfluss, den sie auf die Masse ihrer Berufsgenossen ausüben, steht deshalb ausser jedem Verhältniss zu ihrer numerischen Stärke“ (S. & B. Webb : „Die Geschichte des britischen Trade Unionismus“, Stuttgart, Dietz, 1895, S. S. 363, 365, 381). [„Din trade-unionuri fac parte, de regulă, grupurile de muncitori de elită din fiecare ramură. Influența lor morală și spirituală asupra restului masei de muncitori este, de aceea, în totală disproporție cu numărul lor“ (S. și B. Webb : „Istoria trade-unionismului britanic“, Stuttgart, Dietz, 1895, pag. 363, 365, 381). — *Nota trad.*]

culturii * care se bazează pe declarațiile capilor de gospodărie. Tabloul strămutărilor muncitorilor ne va da o imagine generală asupra felului cum se formează piața internă pentru forța de muncă ; folosind materialul publicației menționate, am căutat doar să deosebim strămutările muncitorilor agricoli de cele ale muncitorilor neagricoli, deși pe harta anexată la publicația menționată și care ilustrează strămutările muncitorilor acest lucru n-a fost menționat.

Principalele strămutări ale muncitorilor *agricoli* sînt următoarele : 1) Din guberniile agricole centrale spre regiunile periferice din sud și est. 2) Din guberniile nordice cu cernoziom spre guberniile sudice cu cernoziom, din care, la rîndul lor, muncitorii pleacă spre regiunile periferice (comp. cap. III, § IX și § X) **. 3) Din guberniile agricole centrale spre guberniile industriale (com. cap. IV, § IV) ***. 4) Din guberniile agricole centrale și din sud-vest spre regiunea plantațiilor de sfeclă (tot într-acolo se îndreaptă, în parte, chiar și muncitorii din Galiția).

Principalele strămutări ale *muncitorilor neagricoli* : 1) Spre capitale și spre orașele mari, mai cu seamă dinspre guberniile neagricole, dar într-o mare măsură și dinspre cele agricole. 2) Spre regiunea industrială, spre fabricile din guberniile Vladimir, Iaroslavl și din alte gubernii din această regiune. 3) Strămutările spre noile centre industriale sau spre centrele în care s-au creat noi ramuri industriale, spre centrele industriale în care nu există industrie de fabrică etc. Aici se încadrează strămutările : a) spre fabricile de zahăr din guberniile din sud-vest ; b) spre regiunea industriei extractive din sud ; c) spre porturi (spre Odesa, Rostov pe Don, Riga etc.) ; d) spre exploatarea de turbă din gubernia Vladimir și din alte gubernii ; e) spre regiunea cu industrie extractivă și siderurgică din Ural ; f) spre pescării (spre Astrahan, spre Marea Neagră și Marea de Azov etc.) ; g) spre șantiere navale, navigație,

* „Date agricole și statistice pe bază de materiale primite de la capi de gospodărie. Partea a V-a. *Munca salariată în gospodăriile moșierești și strămutările muncitorilor oglindite în statistica economică a Rusiei europene sub aspectul agricol și industrial*“, de S. A. Korolenko. Publicația departamentului agriculturii și industriei rurale. Petersburg, 1892.

** Vezi volumul de față, pag. 227 și pag. 231—232. — *Nota red.*

*** Vezi volumul de față, pag. 261. — *Nota red.*

tăierea și plutăritul lemnului etc. ; h) spre lucrările de cale ferată etc.

Iată principalele strămutări ale muncitorilor, relevate de către întreprinzătorii-corespondenți, strămutări care exercită o influență mai mult sau mai puțin importantă asupra condițiilor de angajare a muncitorilor în diferitele localități. Pentru a ne da seama mai limpede de însemnătatea acestor strămutări, le vom compara cu datele referitoare la salariile din regiunile din care muncitorii pleacă și din regiunile în care ei vin. Limitându-ne la 28 de gubernii din Rusia europeană și împărțindu-le în 6 grupuri după caracterul strămutărilor muncitorilor, obținem următoarele date *. [Vezi tabelul de la pag. 580. — *Nota trad.*]

Acest tabel arată în mod concret baza procesului care creează piața internă pentru forța de muncă, prin urmare și piața internă pentru capitalism. Două regiuni principale, *cele mai dezvoltate* din punct de vedere capitalist, atrag masele de muncitori : regiunea cu agricultură capitalistă (regiunile periferice din sud și est) și regiunea cu industrie capitalistă (guberniile celor două capitale și guberniile industriale). Cele mai scăzute salarii sînt în regiunile din care muncitorii se strămută, guberniile centrale agricole, care se caracterizează printr-o dezvoltare foarte neînsemnată a capitalismului atît în agricultură cît și în industrie ** ; dar în regiunile în care muncitorii

* Excludem celelalte gubernii pentru a nu complica expunerea cu date care nu oferă nimic nou în problema analizată ; totodată celelalte gubernii fie că nu intră în sfera strămutărilor principale, în masă, ale muncitorilor (Uralul, Nordul), fie că se deosebesc prin particularități etnografice și administrativ-juridice (guberniile baltice, guberniile situate în zona de domiciliere a evreilor, guberniile bielorusse etc.). Datele sînt luate din publicația citată mai sus. Cifrele referitoare la salarii sînt mediile pe gubernii ; salariul unui ziler în timpul verii reprezintă media pe trei perioade : însămînțări, cosit și strînsul recoltei. În regiuni (1—6) au intrat următoarele gubernii : 1) Taurida, Basarabia și Don ; 2) Herson, Ekaterinoslav, Samara, Saratov și Orenburg ; 3) Simbirsk, Voronej și Harkov ; 4) Kazan, Penza, Tambov, Reazan, Tula, Orel și Kursk ; 5) Pskov, Novgorod, Kaluga, Kostroma, Tver și Nijni-Novgorod ; 6) Petersburg, Moscova, Iaroslavl și Vladimir.

** Astfel țărani fug în masă din regiunile în care relațiile economice patriarhale sînt mai accentuate, în care munca în dijmă și formele primitive ale industriei s-au menținut cel mai mult, spre regiuni care se caracterizează printr-o descompunere totală a „temeliilor”. Ei fug de „producția populară”, fără să dea ascultare corului de voci din „societate”*** care îi aunge din urmă. Și în acest cor se disting limpede două voci : „nu sînt suficienți legați de pămînt !” — răcnește amenințător ultrareacționarul Sobakevici ¹⁸⁹. — „Sînt insuficient asigurați cu loturi” — îl corectează politicos cadetul Manilov.

*** Aici Lenin folosește cuvîntul „societate” nu în sensul obișnuit, ci într-un sens mai restrîns, înțelegînd prin acest termen pătura politică activă din rîndurile claselor dominante (burghezia liberală, intelectualii, funcționarii din aparatul de stat etc.). — *Nota trad.*

Grupuri de gubernii după caracterul strămutărilor muncitorilor	Salariile medii pe 10 ani (1881—1891)					Proporțiile strămutărilor muncitorilor			
	Ale muncitorului angajat cu anul		% salariului în bani față de salariul total	Al muncitorului angajat pe un termen anumit (pe timp. verii)	Al zilerului, vara, cu mâncare proprie	Pentru munci agricole		Pentru munci neagricole	
	Fără întreținere	Inclusiv întreținere				Venii	Plecați	Venii	
	Ruble		Ruble	Copeici					
1. Un număr mare de muncitori venii pentru munci agricole	93,00	143,50	64,8	55,67	82	Circa 1.000.000 de muncitori	↑ ↑ —	—	} Un număr însemnat în regiuni cu industrie extractivă și siderurgică
2. Un număr mare de muncitori venii pentru munci agricole; numărul celor plecați este neînsemnat	69,80	111,40	62,6	47,30	63	Circa 1.000.000 de muncitori	↑ ↑ Un număr neînsemnat	—	
3. Un număr însemnat de muncitori plecați pentru munci agricole; numărul celor venii este foarte redus	58,67	100,67	58,2	41,50	53	Un număr neînsemnat	↑ ↑ Peste 300.000 de muncitori	Un număr neînsemnat	Un număr neînsemnat
4. Un număr mare de muncitori plecați în cea mai mare parte pentru munci agricole, dar și pentru munci neagricole	51,50	92,95	55,4	35,64	47	—	↑ ↑ Peste 1.500.000 de muncitori	—	—
5. Un număr foarte mare de muncitori plecați pentru munci neagricole. Numărul muncitorilor venii pentru munci agricole este foarte mic	63,43	112,43	56,4	44,00	55	Un număr neînsemnat	Un număr foarte neînsemnat	Circa 1.250.000 de muncitori	—
6. Un număr foarte mare de muncitori venii pentru munci neagricole; numărul muncitorilor venii pentru munci agricole este și el considerabil	79,80	135,80	58,7	53,00	64	Un număr destul de însemnat	—	(spre capitale)	↓ ↓ Un număr foarte mare

se strămută, salariul sporește la toate categoriile de munci, crește și raportul dintre salariul în bani și salariul total, ceea ce înseamnă, cu alte cuvinte, că economia bănească se dezvoltă pe seama economiei naturale. Regiunile intermediare, care se situează între regiunile în care numărul muncitorilor veniți este cel mai mare (și salariul cel mai mare) și regiunile din care muncitorii pleacă (și în care salariul este cel mai mic), vădesc înlocuirea reciprocă a muncitorilor, semnalată mai sus : muncitorii pleacă în număr atât de mare, încît în localitățile de unde se strămută se crează o lipsă de muncitori care atrage pe muncitorii din alte gubernii mai „ieftine“.

De fapt, procesul bilateral înfățișat în tabelul nostru, procesul sustragerii populației de la agricultură și îndreptarea ei spre industrie (industrializarea populației) și procesul dezvoltării agriculturii capitaliste cu caracter comercial și industrial (industrializarea agriculturii) rezumă toate cele expuse mai sus în problema formării pieței interne pentru societatea capitalistă. Piața internă pentru capitalism se creează tocmai prin dezvoltarea concomitentă a capitalismului în agricultură și în industrie *, prin formarea clasei de întreprinzători rurali și industriali, pe de o parte, și a muncitorilor salariați – rurali și industriali – pe de altă parte. Principalele valuri de strămutări ale muncitorilor indică principalele forme ale acestui proces, dar este departe de a le indica pe toate ; în expunerea precedentă am arătat că formele acestui proces sînt diferite în gospodăria țărănească și în gospodăria moșierească, cum diferite sînt în diferitele regiuni de agricultură cu caracter comercial sau în diferitele stadii de dezvoltare capitalistă a industriei etc.

În ce măsură au denaturat și au încurcat acest proces reprezentanții teoriei economice narodniciste reiese deosebit de

* Economia politică teoretică a constatat încă de mult acest adevăr simplu. Fără a mai vorbi de Marx, care a arătat direct că dezvoltarea capitalismului în agricultură este un proces care creează „piața internă pentru capitalul industrial“ („Das Kapital“, I^a, S. 776, cap. 24, paragraful 5)¹⁶¹, ne vom referi la Ad. Smith. În capitolul al XI-lea din cartea I și în capitolul al IV-lea din cartea a III-a din lucrarea sa „Avuția națiunilor“, el a arătat care sînt trăsăturile mai caracteristice ale dezvoltării agriculturii capitaliste și a relevat paralelismul dintre acest proces și procesul creșterii orașelor și cel al dezvoltării industriei.

limpede din § VI din capitolul al doilea al „Studiilor“ d-lui N.-on, care poartă titlul semnificativ : „Influența redistribuirii forțelor de producție sociale asupra situației economice a populației agricole“. Iată cum își închipuie d-l N.-on această „redistribuire“ : „În societatea... capitalistă fiecare sporire a forței productive a muncii are ca rezultat «eliberarea» unui număr corespunzător de muncitori, care sînt nevoiți să-și caute alte cîștiguri ; dar întrucît aceasta se produce în toate ramurile de producție și această «eliberare» are loc în întreaga societate capitalistă, nu le rămîne altă ieșire decît să recurgă la unealta de producție de care deocamdată nu sînt încă lipsiți, anume la pămînt“ (pag. 126)... „Țăranii noștri nu sînt lipsiți de pămînt, și tocmai de aceea ei își îndreaptă toate eforturile spre exploatarea lui. Fiind concediați din fabrică sau fiind nevoiți să se lase de toate ocupațiile casnice auxiliare, ei nu vād altă soluție decît să se apuce de o exploatare intensă a pămîntului. Toate culegerile statistice ale zemstvelor constată că suprafața cultivată crește...“ (128).

După cum vedeți, d-l N.-on cunoaște un capitalism cu totul special, care n-a existat niciodată nicăieri, pe care nici un economist teoretician nu l-a putut concepe. Capitalismul d-lui N.-on nu sustrage populația de la agricultură, îndreptînd-o spre industrie, și nu scindează pe agricultori în clase antagoniste. Dimpotrivă. Capitalismul „eliberează“ pe muncitorii din industrie, și „lor“ nu le mai rămîne decît să recurgă la pămînt, pentru că „țăranii noștri nu sînt lipsiți de pămînt“! La baza acestei „teorii“, care „redistribuie“ în mod original, într-o dezordine poetică, toate procesele dezvoltării capitaliste, stau procedeele naive folosite de toți narodnicii, procedee care au fost analizate amănunțit în expunerea anterioară : confundarea burgheziei țărănești și a proletariatului sătesc, ignorarea dezvoltării agriculturii cu caracter comercial, faptul că analizei formelor succesive și a manifestărilor variate ale capitalismului în industrie i se substituie basme despre ruperea „meșteșugurilor populare“ de „industria de fabrică capitalistă“.

V. INSEMNĂTATEA REGIUNILOR PERIFERICE.
PIAȚA INTERNĂ SAU PIAȚA EXTERNĂ ?

În capitolul întâi am arătat că teoria care leagă problema pieței externe pentru capitalism de problema realizării produsului este greșită (pag. 25 * și urm.). Necesitatea pieței externe pentru capitalism nu se explică nicidecum prin imposibilitatea de a realiza produsul pe piața internă, ci prin faptul că capitalismul nu este în stare să repete aceleași procese de producție pe aceeași scară, în condiții neschimbate (cum era cazul în regimurile precapitaliste), că el duce inevitabil la o creștere nelimitată a producției, care depășește limitele vechi, înguste ale unităților economice anterioare. Dată fiind dezvoltarea inegală, proprie capitalismului, o ramură industrială o ia înaintea altora și tinde să depășească limitele regiunii în care se mențin vechile relații economice. Să luăm, de pildă, industria textilă la începutul epocii de după reformă. Fiind destul de dezvoltată din punct de vedere capitalist (manufactură care începe să se transforme în fabrică), ea a pus pe deplin stăpânire pe piața Rusiei centrale. Dar marile fabrici, care creșteau atât de rapid, nu se mai puteau mulțumi cu vechile proporții ale pieței ; ele au început să-și caute o piață mai departe, la populația nouă care colonizase Novorossia, ținuturile sud-estice de dincolo de Volga, Caucazul de nord, apoi Siberia etc. Tendința marilor fabrici de a depăși limitele vechilor piețe este neîndoielnică. Înseamnă oare aceasta că în regiunile care constituiau aceste piețe vechi nu se putea consuma, în general, o mai mare cantitate de produse ale industriei textile ? Înseamnă oare aceasta că guberniile industriale și cele agricole centrale nu mai pot, în general, să absoarbă o mai mare cantitate de produse fabricate ? Nu ; noi știm că descompunerea țăranimii, dezvoltarea agriculturii cu caracter comercial și creșterea populației industriale au continuat și continuă să lărgescă piața internă și a acestei regiuni vechi. Dar această lărgire a pieței interne este frînată de diferite împrejurări (mai ales de menținerea instituțiilor învechite, care frânează dezvoltarea capitalismului în agricultură) ; și fabricanții nu vor aștepta, desigur, pînă cînd celelalte ramuri ale

* Vezi volumul de față, pag. 51 și urm. — *Nota red.*

economiei naționale vor ajunge din urmă, în dezvoltarea lor capitalistă, industria textilă. Fabricanții au nevoie de piață imediat, și dacă rămânerea în urmă a celorlalte ramuri ale economiei naționale îngustează piața în vechea regiune, atunci ei își vor căuta o piață în altă regiune sau în alte țări, sau în coloniile țărilor respective.

Dar ce înseamnă o colonie din punctul de vedere al economiei politice? S-a arătat mai sus că, după Marx, caracterele principale ale acestei noțiuni sînt următoarele: 1) existența unor teritorii neocupate, libere, ușor accesibile coloniștilor; 2) existența unei diviziuni a muncii pe scară mondială, a pieței mondiale, datorită căreia coloniile se pot specializa în producția în masă a produselor agricole, primind în schimbul lor produse industriale finite, „pe care în alte împrejurări ar fi trebuit să le producă singure“ (vezi mai sus, pag. 189 *, notă, cap. IV, § II). Despre faptul că regiunile periferice din sudul și din estul Rusiei europene, care au fost populate în epoca de după reformă, se deosebesc tocmai prin trăsăturile arătate mai sus și formează din punct de vedere economic colonii ale Rusiei europene centrale, s-a vorbit la locul cuvenit **. Această noțiune de colonie este aplicabilă într-o măsură și mai mare celorlalte regiuni periferice, de exemplu Caucazului. „Cucerirea“ economică a acestuia de către Rusia a avut loc mult mai târziu de cît cea politică, și această cucerire economică nu este nici acum complet terminată. În epoca de după reformă s-a produs, pe de o parte, o intensă colonizare a Caucazului ***, o vastă deștelenire a pămîntului de către coloniști (în special în nordul Caucazului), care produceau pentru vînzare grâu, tutun și altele și atrăgeau un mare număr de muncitori agricoli salariați din Rusia. Pe de altă parte avea loc un proces de înlăturare a secularelor „meșteșuguri“ băștinașe, care decădeau din cauza concurenței produselor aduse

* Vezi volumul de față, pag. 248. — *Nota red.*

** „...Datorită exclusiv lor, datorită acestor forme populare de producție, și pe baza lor, a fost colonizat și populat tot sudul Rusiei“ (d-l N.—on, „Studii“, 284). Ce minunat de largă și cuprinzătoare este această noțiune: „forme populare de producție“! Ea cuprinde tot ce vrei: și agricultura țărănească patriarhală, și munca în dijmă, și meseriile primitive, și mica producție de mărfuri, și relațiile tipic capitaliste din cadrul obștii țărănești, pe care le-am văzut mai sus din datele privitoare la guberniile Taurida și Samara (cap. II) etc. etc.

*** Comp. articolul d-lui P. Semenov din „Vestnik Finansov“, 1897, nr. 21, și articolul d-lui V. Mihailovski din „Novoe Slovo“, iunie, 1897.

de la Moscova. Decădea vechea producție de arme din cauza concurenței produselor aduse de la Tula și din Belgia ; decădea producția meșteșugărească a fierului din cauza concurenței produselor rusești, precum și prelucrarea meșteșugărească a cuprului, a aurului și argintului, a argilei, a grăsimilor și sodei, a pieilor etc. * ; toate aceste produse le produceau mai ieftin fabricile din Rusia, care-și trimiteau produsele în Caucaz. Decădea confecționarea cupelor din coarne de animale din cauza decăderii orînduirii feudale din Gruzia și a ospetelor ei istorice, decădea producția de căciuli din cauza înlocuirii costumului asiatic cu cel european, decădea producția de burdufuri și de ulcioare necesare pentru vinul din partea locului, care pentru întia oară a început să fie vîndut (contribuind la dezvoltarea dogăriei), cucerind, la rîndul său, piața rusă. Capitalismul rus a atras astfel Caucazul în orbita circulației mondiale de mărfuri, nivelînd particularitățile lui locale – rămășițele vechii închistări patriarhale – și creîndu-și o piață pentru fabricile sale. Această țară, care la începutul perioadei de după reformă era puțin populată sau locuită de munteni care erau izolați de economia mondială și chiar de istorie, s-a transformat într-o țară de industriași petroliști, de negustori de vinuri, de fabricanți de grîu și tutun, și d-l Kupon smulgea fără milă de pe mîndrul caucazian poeticul costum național, îmbrăcîndu-l în livrea de lacheu european (Gl. Uspenski) ¹⁶². Paralel cu procesul colonizării intense a Caucazului și al creșterii intense a populației lui agricole, avea loc de asemenea și un proces (estompat de această creștere) de trecere a populației de la agricultură la industrie. Populația urbană a Caucazului a crescut de la 350.000, cît era în 1863, la circa 900.000 în 1897 (întreaga populație a Caucazului a crescut între 1851 și 1897 cu 95⁰/₀). E de prisos să mai adăugăm că același lucru s-a petrecut și se petrece și în Asia centrală și în Siberia etc.

Astfel se naște în mod firesc întrebarea : unde este granița dintre piața internă și cea externă ? A lua ca atare granița politică a statului ar fi o soluție prea mecanică, și ar fi oare aceasta, în general, o soluție ? Dacă Asia centrală este o piață internă, iar Persia o piață externă, atunci în ce categorie

* Vezi articolele lui K. Hatisov din „Rapoarte și studii asupra industriei meșteșugărești”, vol. II, și articolul lui P. Ostreakov din „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești”, partea a V-a.

să pui Hiva și Buhara ? Dacă Siberia este o piață internă, iar China o piață externă, atunci în ce categorie să încadrezî Manciuuria ? Aceste probleme nu au prea mare importanță. Important este faptul că capitalismul nu poate exista și nu se poate dezvolta fără o continuă lărgire a sferei lui de dominație, fără colonizarea unor țări noi și fără atragerea țărilor vechi necapitaliste în vârtejul economiei mondiale. Această însușire a capitalismului s-a manifestat și continuă să se manifeste cu o uriașă putere în Rusia de după reformă.

Prin urmare, procesul de formare a pieței pentru capitalism prezintă două aspecte, și anume : dezvoltarea capitalismului în adîncime, adică dezvoltarea continuă a agriculturii capitaliste și a industriei capitaliste pe un teritoriu dat, determinat și limitat, și dezvoltarea capitalismului în lărgime, adică extinderea sferei de dominație a capitalismului asupra unor noi teritorii. Potrivit planului lucrării de față, ne-am limitat aproape exclusiv la primul aspect al procesului, și de aceea găsim că este deosebit de necesar să subliniem aici că al doilea aspect al lui are o extraordinară importanță. Un studiu cît de cît complet al procesului colonizării regiunilor periferice și lărgirii teritoriului Rusiei, din punctul de vedere al dezvoltării capitalismului, ar necesita o lucrare specială. Pentru noi e suficient să menționăm aici că, în comparație cu celelalte țări capitaliste, Rusia se află în condiții deosebit de avantajoase, datorită numeroaselor teritorii libere și accesibile colonizării, la periferiile ei *. Fără a mai vorbi de Rusia asiatică, avem și în Rusia europeană regiuni periferice care – datorită distanțelor mari și căilor de comunicație proaste – sînt încă foarte slab

* Imprejurarea arătată în text mai are și alt aspect. Dezvoltarea capitalismului în adîncime pe vechiul teritoriu, populat de multă vreme, este frînată din cauza colonizării regiunilor periferice. Rezolvarea contradicțiilor proprii capitalismului și generate de el este aminată vremelnic dat fiind că acesta se poate dezvolta cu ușurință în lărgime. De exemplu, existența concomitentă a celor mai avansate forme de industrie și a formelor semimedievale de agricultură reprezintă, fără îndoială, o contradicție. Dacă capitalismul din Rusia n-ar avea unde să se extindă dincolo de hotarele teritoriului ocupat încă la începutul perioadei de după reformă, această contradicție dintre marea industrie capitalistă și instituțiile arhaice din viața rurală (faptul că țăranii sînt legați de pămînt etc.) ar fi trebuit să ducă repede la desființarea completă a acestor instituții, la o completă netezire a drumului pentru capitalismul în agricultură în Rusia. Dar posibilitatea (pentru fabricant) de a căuta și găsi o piață în regiunile periferice colonizate și posibilitatea (pentru țăran) de a pleca și a se așeza pe pămînturi noi atenuază acuitatea acestei contradicții și încetinește rezolvarea ei. Se înțelege de la sine că această încetinire a dezvoltării capitalismului echivalează cu o și mai mare și mai largă dezvoltare a lui în viitorul apropiat.

legate sub raport economic de Rusia centrală. Să luăm, de exemplu, „Nordul îndepărtat“ – gubernia Arhanghelsk ; nemărginitele ei întinderi de pământ și bogății naturale sînt exploatare într-o măsură încă cu totul neînsemnată. Unul dintre principalele produse ale acestei regiuni, lemnul, se trimitea pînă în ultimul timp mai ales în Anglia. Sub acest raport, regiunea aceasta a Rusiei europene era deci o piață externă pentru Anglia, fără a fi o piață internă pentru Rusia. Întreprinzătorii din Rusia îi invidiau, firește, pe întreprinzătorii englezi, iar acum, după construirea căii ferate spre Arhanghelsk, ei jubilează, deoarece prevăd „un avînt al spiritului întreprinzător și al activității în diferitele ramuri industriale ale ținutului“*.

VI. „MISIUNEA“ CAPITALISMULUI

În încheiere, ne mai rămîne să facem un bilanț privind problema denumită în publicistică problema „misiunii“ capitalismului, adică a rolului lui istoric în dezvoltarea economică a Rusiei. Recunoașterea caracterului progresist al acestui rol este pe deplin compatibilă (după cum am căutat să arătăm amănunțit de-a lungul întregii noastre expuneri bazate pe fapte) cu recunoașterea deplină a laturilor negative și sumbre ale capitalismului, cu recunoașterea deplină a contradicțiilor sociale profunde și multilaterale, proprii capitalismului, contradicții care scot la iveală caracterul istoricește trecător al acestui regim economic. Tocmai narodnicii, care se străduiesc din răspuțeri să prezinte lucrurile ca și cum a recunoaște caracterul progresist din punct de vedere istoric al capitalismului ar însemna a fi un apologet al lui, tocmai narodnicii păcătuiesc printr-o apreciere insuficientă (și uneori prin trecerea sub tăcere) a celor mai adînci contradicții ale capitalismului din Rusia, estompînd descompunerea țărănimii, caracterul capitalist al evoluției agriculturii noastre, formarea unei clase de muncitori salariați cu lot, agricoli și neagricoli, estompînd precumpănirea totală a formelor celor mai respingătoare și inferioare ale capitalismului în faimoasa industrie „meșteșugărească“.

* „Forțele de producție“, XX, 12.

Rolul istoric progresist al capitalismului poate fi rezumat prin două teze concise : dezvoltarea forței productive a muncii sociale și socializarea acesteia. Dar acești doi factori se manifestă în procese foarte variate și în diferitele domenii ale economiei naționale.

Dezvoltarea forței productive a muncii sociale iese la iveală deosebit de pregnant numai în epoca mării industrii mecanizate. Înaintea acestui stadiu superior al capitalismului se mai menținea încă producția manuală și tehnica primitivă, care progresa numai în mod spontan și extrem de lent. În această privință epoca de după reformă se deosebește net de epocile anterioare ale istoriei Rusiei. Rusia plugului de lemn și a îmblăciului, a morii de apă și a războiului de țesut manual a început să se transforme cu repeziciune într-o Rusie a plugului de fier și a treierătoarei, a morii cu aburi și a războiului de țesut mecanic. Nu există ramură a economiei naționale subordonată producției capitaliste în care să nu se observe aceeași totală transformare a tehnicii. Procesul acestei transformări, prin însăși natura capitalismului, nu se poate desfășura decât în cadrul unei serii de inegalități și disproporții : perioadele de înflorire sînt urmate de perioade de criză, dezvoltarea unei ramuri a industriei duce la decăderea unei alte ramuri, progresul agriculturii cuprinde într-o regiune o ramură, în altă regiune altă ramură a agriculturii, dezvoltarea comerțului și a industriei depășește dezvoltarea agriculturii etc. O serie întregă de greșeli ale publiciștilor narodnici provin din încercările lor de a dovedi că această dezvoltare disproporționată, în salturi, trepidantă nu înseamnă cu adevărat o dezvoltare*.

* „Să vedem... ce poate să ne aducă dezvoltarea capitalismului chiar în cazul cînd am izbuti să scufundăm Anglia în mare, luîndu-i noi locul“ (d-l N.—on. „Studii“, 210). În industria de prelucrare a bumbacului din Anglia și America, industrie care satisface $\frac{2}{3}$ din consumul mondial, lucrează numai cu puțin mai mult de 600.000 de oameni. „Reiese că chiar dacă am obține o parte foarte însemnată a pieței mondiale..., capitalismul n-ar fi totuși în stare să folosească întreaga masă a forței de muncă care acum rămîne mereu nefolosită. Într-adevăr, ce înseamnă vreo 600.000 de muncitori englezi și americani față de milioanele de țărani care stau luni de-a rîndul fără nici un fel de ocupație?“ (211).

„Pînă acum a existat istoria, dar acum ea nu mai există“. Pînă acum fiecare pas în dezvoltarea capitalismului în industria textilă era însoțit de descompunerea țărănimii, de dezvoltarea agriculturii cu caracter comercial și a capitalismului în agricultură, de sustragerea populației de la agricultură și trecerea ei în industrie, de îndreptarea a „milioane de țărani“ spre munca salariată în construcții, exploatarea forestiere și spre tot felul de alte îndeletniciri neagricole, de strămutări în masă ale poporului spre regiunile periferice și de transformarea acestor regiuni într-o piață pentru capitalism. Dar toate acestea au fost pînă acum, iar acum nu se mai întîmplă de loc așa ceva!

O altă particularitate a dezvoltării de către capitalism a forțelor de producție sociale constă în faptul că creșterea mijloacelor de producție (a consumului productiv) depășește cu mult creșterea consumului individual: am arătat în repetate rânduri cum se manifestă aceasta în agricultură și în industrie. Această particularitate rezultă din legile generale ale realizării produsului în societatea capitalistă și este în deplină concordanță cu natura antagonistă a acestei societăți*.

Socializarea de către capitalism a muncii se manifestă în următoarele procese. În primul rând, însăși dezvoltarea producției de mărfuri distruge fărâmițarea micilor unități economice, proprie economiei naturale, și unește micile piețe locale într-o imensă piață națională (apoi mondială). Producția pentru sine devine producție pentru întreaga societate, și cu cât capitalismul este mai dezvoltat, cu atât mai puternică devine contradicția dintre acest caracter colectiv al producției și caracterul individual al însușirii. În al doilea rând, capitalismul creează în locul fărâmițării de mai înainte a producției o concentrare a ei nemaîntâlnită pînă atunci, atât în agricultură cât și în industrie. Aceasta este cea mai vie și cea mai pregnantă manifestare – dar nicidecum singura – a particularității capitalismului pe care o examinăm. În al treilea rând, capitalismul înlătură formele de dependență personală, care constituiau o parte integrantă a sistemelor economice precedente. În Rusia caracterul progresist în această privință al capitalismului se

* Ignorarea însemnătății mijloacelor de producție și atitudinea lipsită de exigență față de „statistică” au determinat următoarea afirmație a d-lui N.—on, afirmație care nu rezistă nici celei mai indulgente critici: „...întreaga (l) producție capitalistă în domeniul industriei prelucrătoare produce, în cazul cel mai bun, valori noi de cel mult 400.000.000—500.000.000 de ruble” („Studii”, 328). D-l N.—on se bazează în acest calcul pe cifrele referitoare la taxa de 3% și la taxe suplimentare, fără să se gîndească dacă asemenea cifre pot să cuprindă „întreaga producție capitalistă în domeniul industriei prelucrătoare”. Mai mult, el ia cifre care nu cuprind (chiar după afirmațiile lui) industria siderurgică, și cu toate acestea nu include în categoria „valorilor noi” decît plusvaloarea și capitalul variabil. Teoreticianul nostru a uitat că și capitalul constant reprezintă *pentru societate*, în ramurile industriale care produc articole de consum individual, o valoare nouă, fiind schimbat pe capitalul variabil și plusvaloarea din ramurile industriale care produc mijloace de producție (industria siderurgică, industria construcțiilor, industria forestieră, construcțiile de căi ferate etc.). Dacă d-l N.—on n-ar fi confundat numărul muncitorilor „de fabrică” cu numărul total al muncitorilor folosiți în mod capitalist în industria prelucrătoare, el ar fi observat ușor greșeala din calculele sale.

manifestă deosebit de puternic, deoarece dependența personală a producătorului a existat la noi (în parte continuă să existe și astăzi) nu numai în agricultură, dar și în industria prelucrătoare („fabricile“ în care munceau iobagii), în industria extractivă și siderurgică și în industria peștelui * etc. În comparație cu munca țăranului dependent sau aservit, munca muncitorului salariat reprezintă în toate domeniile economiei naționale un fenomen progresist. În al patrulea rînd, capitalismul creează în mod necesar o mobilitate a populației, mobilitate de care sistemele sociale anterioare ale economiei nu aveau nevoie și care în cadrul acestora nu putea să capete proporții cît de cît vaste. În al cincilea rînd, capitalismul reduce neîntrerupt numărul populației ocupate în agricultură (în care domină întotdeauna formele cele mai înapoiate ale relațiilor social-economice) și mărește numărul marilor centre industriale. În al șaselea rînd, societatea capitalistă sporește nevoia populației de a se uni, de a se asocia, și imprimă acestor asociații un caracter deosebit față de asociațiile de altădată. Distrugînd înguste asociații corporatiste, locale, ale societății feudale, creînd o concurență îndirjită, capitalismul scindează în același timp întreaga societate în grupuri mari de persoane care ocupă diferite poziții în producție și dă un imbold puternic unirii în cadrul fiecăruia din aceste grupuri **. În al șaptelea rînd, toate schimbările menționate ale vechii orînduirii economice, care sînt determinate de capitalism, duc în mod inevitabil și la schimbarea fizionomiei spirituale a populației. Dezvoltarea economică prin salturi, transformarea rapidă a metodelor de

* De pildă, într-unul din centrele principale ale industriei peștelui din Rusia, pe tărîmul Murmanului, forma „străveche“ și cu adevărat „consfințită de veacuri“ a relațiilor economice a fost „pokrut“-ul¹⁰⁰, care s-a format pe deplin în secolul al XVII-lea și nu s-a schimbat aproape de loc pînă astăzi. „Relațiile dintre pokruți și patronii lor nu se mărginesc numai la perioada pescuitului: dimpotrivă, ele îmbrățișează întreaga viață a pokruților, care sînt într-o eternă dependență economică față de stăpînii lor“ („Culegere de materiale cu privire la artelurile din Rusia“. Partea a 2-a. Petersburg, 1874, pag. 33). Din fericire, după cît se pare, capitalismul se caracterizează și în această ramură „printr-o atitudine de dispreț față de propriul său trecut istoric“. „Locul monopolului... îl ia... organizarea capitalistă a acestei industrii în care sînt folosiți muncitori salariați“ („Forțele de producție“, V, pag. 2—4).

** Vezi „Studii“, pag. 91, nota 85; pag. 198 (Vezi V. I. Lenin, Opere complete, vol. 2, Editura politică, 1960, ediția a doua, pag. 229 și 434—436. — Nota red.).

producție și imensa concentrare a producției, desființarea tuturor formelor patriarhale și de dependență personală în relații dintre oameni, mobilitatea populației, influența marilor centre industriale etc., – toate acestea nu pot să nu ducă la o schimbare profundă a însăși fizionomiei producătorilor, și noi am avut deja prilejul să relevăm constatările corespunzătoare ale cercetătorilor ruși.

Revenind la teoria economică narodnicistă, cu ai cărei reprezentanți am fost nevoiți să polemizăm mereu, putem rezuma în felul următor cauzele divergențelor dintre noi. În primul rând, trebuie să constatăm că narodnicii înțeleg absolut greșit felul în care are loc în Rusia dezvoltarea capitalismului; de asemenea greșită este și concepția lor despre structura relațiilor economice care au precedat în Rusia relațiile capitaliste; totodată, din punctul nostru de vedere, este deosebit de important faptul că ei ignorează contradicțiile capitaliste din structura gospodăriei țărănești (atât a celei agricole cât și a celei neagricole). Mai departe, în ceea ce privește problema dacă capitalismul se dezvoltă în Rusia încet sau rapid, totul depinde de etapa cu care comparăm această dezvoltare. Dacă comparăm epoca precapitalistă din Rusia cu cea capitalistă (și tocmai o astfel de comparație este necesară pentru rezolvarea justă a problemei), trebuie să considerăm dezvoltarea economiei sociale în condițiile capitalismului ca fiind extrem de rapidă. Dacă însă comparăm acest ritm al dezvoltării cu acela care ar fi posibil în condițiile nivelului actual al tehnicii și culturii în general, trebuie să considerăm că dezvoltarea capitalismului în Rusia este într-adevăr lentă. Și ea nu poate să nu fie lentă, pentru că în nici o țară capitalistă n-au rămas într-un număr atât de mare instituții din vremurile vechi, incompatibile cu capitalismul, instituții care frânează dezvoltarea lui și care înrăutățesc extrem de mult situația producătorilor, făcând ca ei să sufere „nu numai din cauza dezvoltării producției capitaliste, ci și din lipsa dezvoltării ei”¹⁶⁴. În sfârșit, poate cea mai profundă cauză a divergențelor noastre cu narodnicii este deosebirea de concepții de bază asupra proceselor social-economice. Studiindu-le pe acestea din urmă, narodnicul trage de

obicei cutare sau cutare concluzii moralizatoare ; el nu consideră diferitele grupuri de persoane care participă la producție drept făuritori ai cutărei sau cutărei forme de viață ; el nu-și propune scopul de a prezenta totalitatea relațiilor social-economice ca un rezultat al relațiilor dintre aceste grupuri, care au diferite interese și diferite roluri istorice... Și dacă autorul acestor rînduri a izbutit să dea oarecare material pentru lămurirea acestor probleme, el poate să considere atunci că munca lui nu a fost zadarnică.

Tabel rezumativ de date statistice cu privire la micile meșteșuguri țărănești din gubernia Moscova

- 1) Liniuța din cursuri se pune în loc de zero. Un careu gol înseamnă: „nu există date“.
 2) Meșteșugurile sînt plasate în ordinea creșterii numărului muncitorilor (atît al muncitorilor membri de familie sînt și al muncitorilor salariați) care revin în medie, pe întregul meșteșug, de fiecare stabiliment.
 3) La meșteșugurile nr. 31 și nr. 33 e dat costul materiilor primă prelucrate, care reprezintă 50—57% din costul produselor, adică din valoarea producției.
 4) Potrivit datelor referitoare la 19 meșteșuguri, numărul mediu de cai care revin la 1 gospodăru reprezintă 1,4, iar pe categorii: I) 1,1; II) 1,5; III) 2,0.
 5) Procentul gospodărilor care își cultivă pămîntul cu ajutorul muncitorilor, potrivit datelor referitoare la 16 meșteșuguri, reprezintă 12%, iar pe categorii: I) 4,5%; II) 16,7%; III) 27,3%.

Nr. crt. al meșteșugului	Denumirea meșteșugului	Numărul total al stabilimentelor				Numărul total al muncitorilor				Valoarea producției în ruble				Numărul stabilimentelor ou muncitorilor salariați				Numărul muncitorilor salariați				Numărul mediu de cai care revin la 1 producător				% de gospodari care își cultivă pămîntul cu ajutorul muncitorilor				Ce fel de stabilimente au fost încadrate în categoriile			Nr. crt. al meșteșugului
		Total	Pe categorii			Total	Pe categorii			Total	Pe categorii			Total	Pe categorii			Total	Pe categorii			Total	Pe categorii			Total	Pe categorii			I	II	III	
			I	II	III		I	II	III		I	II	III		I	II	III		I	II	III		I	II	III		I	II	III				
1	Producția de căruțe	76	40	25	11	127	40	50	37	30.100	9.500	10.500	10.100	4	—	1	3	7	—	1	6	1,2	0,9	1,3	1,9	1	—	—	9	ou 1 muncitor	ou 2 muncitori	ou 3 muncitori și mai mult	1
2	Producția de jucării (strungari)	47	22	17	8	83	22	34	27	13.500	2.900	5.300	5.300	7	—	4	3	10	—	4	6	1,2	0,8	1,3	2,0	—	—	—	—	la fel ca la nr. 1	—	—	2
3	Producția de rame de ochelari	27	12	8	7	49	12	16	21	11.550	3.000	4.300	4.250	1	—	1	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	
4	Timplărie	274	106	66	12	576	277	213	86	96.800	48.650	33.850	14.300	16	—	5	11	48	—	7	41	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	
5	Împletitul coșurilor	121	35	52	34	265	35	104	126	40.860	4.100	16.250	20.510	—	—	—	—	—	—	—	—	0,9	1	0,8	1	—	—	—	—	—	—	—	5
6	Producția de chitare	29	9	12	8	61	9	24	28	16.000	2.025	5.900	8.075	—	—	—	—	—	—	—	—	1,1	1,1	1,1	1,1	—	—	—	—	—	—	—	6
7	Producția de jucării (din Serghiovski Posad) ..	41	28	8	5	95	48	24	23	27.330	13.130	8.000	6.200	5	—	3	2	9	—	4	5	0,7	0,6	0,5	1,4	—	—	—	—	—	—	—	7
8	Producția de oglinzi	142	99	27	16	332	134	89	109	67.350	19.170	18.180	30.000	32	3	13	16	84	3	20	61	1,4	1,1	1,5	2,5	9,9	—	7,4	75	la fel ca la nr. 4	ou 3 muncitori	ou 4—5 muncitori	8
9	Cultivarea plantelor în sere	174	29	36	9	188	50	100	38	54.400	11.900	30.090	12.410	34	5	21	8	42	6	23	13	2,2	1,7	2,5	2,7	—	—	—	—	—	—	—	9
Total pe aceste 9 meșteșuguri (nr. 1—9)		831	470	251	110	1.776	627	654	495	357.890	114.375	132.370	111.145	99	8	47	44	202	9	59	134												
10	Pielărie (piei netăbăcite)	10	4	3	3	27	9	9	9	29.890	2.450	6.040	21.400	8	2	3	3	13	2	6	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10
11	Pielărie (piei mari)	22	7	11	4	63	10	31	22	78.911	6.942	34.135	37.834	6	—	3	3	18	—	8	8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11
12	Producția de bidinele	15	8	4	3	42	16	12	14	19.700	7.000	6.600	6.100	1	—	1	—	2	—	2	—	0,8	0,7	1,2	0,6	—	—	—	—	—	—	—	12
13	Fierărie	42	9	24	9	133	18	72	43	25.700	3.100	13.900	8.700	28	3	17	8	32	3	17	12	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13
14	Lăcuit	40	22	9	9	150	44	25	61	37.400	7.400	5.100	24.900	13	3	1	9	43	3	2	38	1,2	0,8	1,0	2,3	—	—	—	—	—	—	—	14
15	Olărie	121	72	33	16	462	174	144	134	224.800	81.500	71.800	71.600	60	28	16	16	149	33	29	87	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	15
16	Blănărie	28	14	8	6	105	37	32	36	9.176	3.261	2.821	3.085	—	—	—	—	—	—	—	—	1,2	1,2	0,9	1,6	—	—	—	—	—	—	—	16
17	Șepcărie	25	8	10	7	92	13	35	44	40.450	7.500	14.750	18.200	4	—	1	3	9	—	2	7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17	
18	Producția de cîrlige	45	22	16	7	198	54	77	67	50.250	12.150	19.200	18.900	22	6	9	7	70	7	24	39	1,1	0,9	1,0	2,1	27,9	9,1	31,2	71,4	ou 1—3 muncitori	ou 4—6 muncitori	ou 5 muncitori și mai mult	18
Total pe aceste 9 meșteșuguri (nr. 10—18)		348	166	118	64	1.242	375	437	430	516.268	131.303	174.346	210.619	142	42	51	49	334	48	90	156												
19	Arămărie	139	70	58	11	716	138	348	230	441.700	44.500	219.200	178.000	86	19	56	11	428	22	204	202	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	19
20	Producția de perii	150	81	59	10	835	264	426	145	233.000	62.300	122.400	48.300	94	32	52	10	343	47	188	108	1,2	1	1,5	1,8	39	20	54	91	ou 1—3 muncitori	ou 4—11 muncitori	ou 12 muncitori și mai mult	20
21	Cizmărie	64	39	14	11	362	116	99	147	291.490	87.740	82.990	120.760	41	16	14	11	217	47	68	102	1,5	1,3	1,6	2,1	12	8	21	19	ou 1—5 muncitori	ou 6—10 muncitori	ou 11 și mai mult	21
22	Cărămădărie	233	167	43	23	1.402	476	317	609	357.000	119.500	79.000	158.500	105	43	39	23	835	92	186	557	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	22
23	Hămurărie	32	17	10	5	194	49	57	88	70.300	16.200	18.600	35.500	26	11	10	5	135	19	36	80	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	23
24	Producția de amidon	68	15	42	11	429	75	261	93	129.808	12.636	55.890	61.282	68	15	42	11	277	45	165	67	3,4	2,7	3,2	5,3	—	—	—	—	—	—	—	24
25	Pielărie (piei mici)	11	2	5	4	75	4	25	46	77.570	800	28.450	48.320	9	—	5	4	69	—	23	46	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	25
26	Producția de jucării (jucării de metal)	16	6	5	5	117	10	38	69	56.400	3.800	18.600	34.000	13	3	5	5	94	3	32	59	1,2	0,6	2	1,2	25	—	20	60	care lucrează cu 1—2 site	care lucrează cu 3 site	care lucrează cu 4 site și ou tobă	26
27	Producția de pălării	54	16	20	18	460	35	113	302	127.650	8.950	32.500	86.200	45	7	20	18	372	9	83	280	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	27
28	Pictură	37	12	14	11	313	53	111	149	229.000	39.500	81.500	108.000	32	7	14	11	220	21	74	125	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	28
Total pe aceste 10 meșteșuguri (nr. 19—28)		804	425	270	109	4.893	1.220	1.795	1.878	2.013.918	395.926	739.130	878.802	519	153	257	109	2.990	305	1.059	1.626												
29	Producția de ciururi	10	5	3	2	115	26	28	61	69.300	7.300	15.000	47.000	7	2	3	2	58	3	12	43	1,8	1	2,3	3	60	20	100	100	muncitorii care împletesc plase	muncitorii care împletesc și țes plase	Idem, plase mai mari	29
30	Producția de tăvi	29	7	12	10	340	15	67	258	102.530	4.130	22.400	76.000	23	2	11	10	284	2	44	238	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	30
31	Prod. de obiecte de corn (în jud. Dmitrov) ..	22	12	5	5	345	52	76	217	201.400	24.400	44.000	133.000	15	5	5	5	302	31	66	205	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	31
32	Producția de acc cu gămălie	10	6	3	1	163	53	35	75	54.800	16.900	9.900	28.000	10	6	3	1	134	35	26	73	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	32
33	Prod. de obiecte de corn (în jud. Bogorodsk) ..	31	9	11	11	553	80	164	309	149.900	22.100	43.100	84.700	31	9	11	11	518	66	150	302	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	33
Total pe aceste 5 meșteșuguri (nr. 29—33)		102	39	34	29	1.516	226	370	920	577.930	74.830	134.400	368.700	86	24	33	29	1.296	137	298	861												
Total pe 33 de meșteșuguri		2.085	1.100	678	312	9.427	2.448	3.256	3.723	3.466.006	716.484	1.180.246	1.569.326	846	227	388	231	4.822	499	1.506	2.817												
34	Producția de numărători	91	55	29	7	171(?)	82	42	38																								

ANEXA II (la capitolul VII, pag. 361*)

Date statistice rezumative privitoare la industria de fabrică
din Rusia europeană

A n i i	Date referitoare la diferite ramuri industriale despre care avem date pe diferite perioade			Date referitoare la 34 de ramuri industriale		
	Numărul fabricilor și al uzinelor	Valoarea producției în mii de ruble	Numărul muncitorilor	Numărul fabricilor și al uzinelor	Valoarea producției în mii de ruble	Numărul muncitorilor
1863	11.810	247.614	357.835	—	—	—
1864	11.984	274.519	353.968	5.782	201.458	272.385
1865	13.686	286.842	380.638	6.175	210.825	290.222
1866	6.891	276.211	342.473	5.775	239.453	310.918
1867	7.082	239.350	315.759	6.934	235.757	313.759
1868	7.238	253.229	331.027	7.091	249.310	329.219
1869	7.488	287.565	343.308	7.325	283.452	341.425
1870	7.853	318.525	356.184	7.691	313.517	354.063
1871	8.149	334.605	374.769	8.005	329.051	372.608
1872	8.194	357.145	402.365	8.047	352.087	400.325
1873	8.245	351.530	406.964	8.103	346.434	405.050
1874	7.612	357.699	411.057	7.465	352.036	399.376
1875	7.555	368.767	424.131	7.408	362.931	412.291
1876	7.419	361.616	412.181	7.270	354.376	400.749
1877	7.671	379.451	419.414	7.523	371.077	405.799
1878	8.261	461.558	447.858	8.122	450.520	432.728
1879	8.628	541.602	482.276	8.471	530.287	466.515
1885	17.014	864.736	615.598	6.232	479.028	436.775
1886	16.590	866.804	634.822	6.088	464.103	442.241
1887	16.723	910.472	656.932	6.103	514.498	472.575
1888	17.156	999.109	706.820	6.089	580.451	505.157
1889	17.382	1.025.056	716.396	6.148	574.471	481.527
1890	17.946	1.033.296	719.634	5.969	577.861	493.407
1891	16.770	1.108.770	738.146	—	—	—

* Vezi volumul de față, pag. 449. — Nota red.

N o t ă

1) Aici sînt totalizate datele referitoare la industria de fabrică din Rusia europeană din epoca de după reformă, date pe care le-am putut găsi în publicațiile oficiale, și anume : „Analele statistice ale Imperiului rus”. Petersburg, 1866. I. – „Culegere de date și materiale cu privire la întreprinderile aflate sub controlul ministerului de finanțe”. 1866, nr. 4, aprilie, și 1867, nr. 6, iunie. – „Anuarul ministerului de finanțe”. Partea I, VIII, X și XII. – „Culegere de date rezumative cu privire la industria de fabrică din Rusia”, publicație a departamentului comerțului și manufacturilor pe anii 1885–1891. Toate aceste date se bazează pe aceeași sursă, anume pe situațiile înaintate de fabricanți ministerului de finanțe. Despre însemnătatea acestor date și despre valoarea lor se vorbește amănunțit în textul volumului.

2) Cele 34 de ramuri industriale pentru care se dau date pe perioadele 1864–1879 și 1885–1890 sînt următoarele : filaturile de bumbac, țesătoriile de bumbac ; filaturile de in ; imprimeriile de stămburi ; filaturile de cînepă și frîngerii ; filaturile de lînă ; producția de postav ; producția de țesături de lînă ; producția de țesături de mătase și producția de panglici ; producția de brocart, ceaprazărie ; filatul și laminatul aurului ; tricotaje ; boiangerie ; finisaj ; producția de mușamale și lăcuitul ; industria hîrtiei de scris ; tapițerie ; producția de obiecte din cauciuc ; industria chimică și a vopselelor ; producția de cosmetice ; producția de oțet ; exploatarea apelor minerale ; industria chibriturilor ; industria cerii roșii și a lacurilor ; industria pielăriei, a pielii de căprioară și a safianului ; producția cleiului ; producția stearinei ; producția săpunului și a lumînărilor de seu ; producția lumînărilor de ceară ; industria sticlăriei ; industria cristalurilor și a oglinzilor ; industria porțelanului și a faianței ; industria construcțiilor de mașini ; turnătorii de fontă ; industria cuprului și a bronzului ; industria sîrmei, a cuielelor și a unor articole mărunte de metal.

ANEXA III (la capitolul VII, pag. 409*)
Principalele centre ale industriei de fabrică din Rusia europeană

Gubernia	Județul	Orașul sau satul	1879			1890			Numărul locuitorilor potrivit recensământului din 1897
			Numărul fabricilor și al uzinelor	Valoarea producției, în mii de ruble	Numărul muncitorilor	Numărul fabricilor și al uzinelor	Valoarea producției, în mii de ruble	Numărul muncitorilor	
Moscova	Moscova	Orașul Moscova	618	95.403	61.931	806	114.788	67.213	1.035.664
	"	Slobozia Danilovskaia	3	2.502	1.837	6	10.370	3.910	3.958
	"	satul Cerkizovo	1	53	125	12	449	322	?
	"	s. Izmailovo	—	—	—	1	1.604	1.104	3.416
	"	s. Puškino	2	3.060	1.281	1	620	1.076	3.151
	"	țirgul Balașiha	1	1.050	905	1	3.045	2.687	?
	"	s. Reutovo	1	2.900	2.235	1	2.180	2.134	3.256
	"	s. Nara-Fominskoe	3	2.690	1.955	3	2.445	1.133	?
	Vereia	s. Troițko-Ramenskoe	1	3.573	2.893	1	4.773	5.098	6.865
	Broniți	s. Solnecinaia Gora	1	60	304	2	1.384	1.073	?
	Klin	cătunul Nekrasina	1	1.300	538	1	3.212	2.794	?
	"	s. Ozeri	4	214	1.163	5	4.950	5.574	11.166
	Kolomna	țirgul Sadki	3	1.775	1.865	1	1.598	1.850	?
	"	s. Bobrovo	1	4.558	2.556	1	4.608	3.396	5.116
	Dmitrov	Or. Dmitrov cu împrejurimile..	2	3.600	3.462	3	4.167	3.565	?
	"	s. Muromțevo	1	1.774	2.371	1	2.076	1.816	?
	Serpuhov	Or. Serpuhov cu împrejurimile.	21	18.537	9.780	23	11.265	5.885	?
	"	cătunul Nefedova	—	—	—	1	2.735	2.000	?
	Bogorodsk	Or. Bogorodsk și satul Gluhovo de lângă el	16	3.870	9.548	16	8.880	10.405	9.309
	"	Pavlovski posad	15	2.623	2.751	13	1.760	2.071	9.991
	"	s. Istomkino	1	2.006	1.426	1	2.007	1.651	2.085
	"	s. Krestovozdvijenskoe	4	740	935	5	1.415	1.670	?
	"	s. Zuevo	10	3.216	2.059	9	5.876	2.054	9.908
Total pe gubernie fără orașul Moscova			92	60.101	49.989	108	81.419	63.268	—

Notă. Total pe „gubernie“ înseamnă totaluri pe centrele enumerate din gubernie.

Notă la ediția a 2-a. Adăugăm, pentru a putea face o confruntare, cifrele din recensământul din 1897 referitoare la numărul locuitorilor. Din nefericire, publicația Comitetului central de statistică „Orașele și așezările din județe având 2.000 de locuitori și mai mult“ nu cuprinde nici un fel de date amănunțite.

* Vezi volumul de față, pag. 512. — Nota red.

Gubernia	Județul	Orașul sau satul	1879			1890			Numărul locuitorilor potrivit recensământului din 1897
			Numărul fabricilor și al uzinelor	Valoarea producției, în mii de ruble	Numărul muncitorilor	Numărul fabricilor și al uzinelor	Valoarea producției, în mii de ruble	Numărul muncitorilor	
Tver	Tver	Or. Tver cu împrejurimile ..	23	6.440	8.404	26	8.720	6.875	53.477
		Or. Vișni Volociok cu împrejurimile ..	1	1.780	1.221	2	3.584	2.393	16.722
	„	s. Zavarovo ..	1	1.130	2.003	1	1.020	2.186	?
	„	s. Kuznețovo ..	1	400	861	1	500	1.220	2.503
	Korceva Rjev	Or. Rjev ..	15	1.894	3.533	6	411	765	21.397
Pe gubernie			41	11.644	16.022	36	14.235	13.439	—
Reazan	Egorievsk	Or. Egorievsk	20	4.126	3.532	15	5.598	5.697	19.241
Nijni-Novgorod	Arzamas Gorbato	Or. Arzamas	24	394	380	18	255	366	10.591
		s. Bogorodskoe	41	315	219	58	547	392	12.342
	„	s. Pavlovo	21	235	272	26	240	589	12.431
	„	s. Vorsema	3	116	303	4	181	894	4.674
	Balahna	s. Sormovo	1	2.890	1.911	1	1.500	1.000	2.963
Pe gubernie			90	3.950	3.085	107	2.723	3.241	—
Grodno	Belostok	Or. Belostok	59	2.122	1.619	98	2.734	3.072	63.927
		t. Suprasl	7	938	854	5	447	585	2.459
Kazan	Kazan	Or. Kazan	66	8.083	3.967	78	7.663	4.787	131.508
Tambov	Tambov	s. Rasskazovo	19	1.067	2.128	13	940	2.058	8.283
Cernigov	Suraj	t. Klinți	15	1.892	2.456	27	1.548	1.836	12.166
Smolensk	Duhovșeinski	s. Iarșevo	1	2.731	2.523	1	4.000	3.106	5.761

Gubernia	Județul	Orașul sau satul	1879			1890			Numărul locuitorilor potrivit recensământului din 1897
			Numărul fabricilor și al uzinelor	Valoarea producției, în mii de ruble	Numărul muncitorilor	Numărul fabricilor și al uzinelor	Valoarea producției, în mii de ruble	Numărul muncitorilor	
Kaluga	Jizdra Medini	s. Liudinovo	1	2.488	3.118	1	529	1.050	7.784
		satele Troitkoe și Kondrovo ..	1	1.047	1.019	1	1.330	1.285	?
Orel	Breansk „	Îngă stația Bejțkaia	1	6.970	3.265	1	8.485	4.500	19.054
		s. Serghievo-Radițkoe	1	1.000	1.012	1	257	400	2.808
Tula	Tula	Or. Tula	95	3.671	3.661	248	8.648	6.418	111.048
Vladimir	Pokrov	t. Nikolskoe lângă stația Orchovo	2	7.316	10.946	3	22.160	26.852	{ 25.233 7.219
		s. Dulevo	1	425	1.100	1	600	1.400	3.412
	„	cămunul Likina	1	317	389	2	1.184	1.155	?
	„	Or. Kirjaei	11	1.025	1.427	9	628	825	?
	Șuia	Or. Șuia	38	5.161	4.879*	32	6.857	5.473	4.799
		Or. Ivanovo-Voznesensk	49	20.867	9.943	52	26.403	15.387	53.949
	„	s. Teikovo	4	5.913	3.524*	4	4.642	3.581	5.780
	„	s. Kohma	9	3.232	2.413	6	2.769	1.666*	3.337
	Melenki	Or. Melenki	16	1.597	2.769	15	2.509	2.498	8.904
		s. Gusi	2	2.284	3.438	2	3.748	5.241	12.007
	Veazniki	Or. Veazniki și satul Iarțevo de lângă el	8	2.879	3.017	6	3.012	3.331	7.398
		s. Iuja	1	—	—	1	2.390	1.961	3.378
	Aleksandrov	s. Karabanovo	1	5.530	4.248	1	5.000	3.879	?
		s. Strunino	2	3.522	1.698	1	4.950	2.771	?
	Poreiaslavl Kovrov	Or. Poreiaslavl	8	2.671	2.154	6	2.703	2.157	8.662
		Or. Kovrov cu împrejurimile ..	4	1.760	1.723	5	1.940	2.062	14.570
	„	s. Gorki	1	1.350	838	1	1.632	1.332	?
	„	s. Kolobovo	1	676	575	2	895	885	?
	Vladimir	s. Sobino	1	2.200	1.819	1	—	2.000	5.486
		s. Stavrovo	3	1.834	1.335	2	567	871	?
Murom	Or. Murom	26	1.406	1.407*	27	943	1.274*	12.589	
	Or. Iuriev-Polski	12	1.062	1.138*	7	1.183	1.126*	5.637	
Pe gubernie			201	73.027	60.780	186	96.715	87.727	—

Notă. Asteriscul arată că din categoria muncitorilor de fabrică sînt exceptați muncitorii care lucrează la domiciliu.

Gubernia	Județul	Orașul sau satul	1879			1890			Numărul locuitorilor potrivit recensământului din 1897
			Numărul fabricilor și al uzinelor	Valoarea producției, în mii de ruble	Numărul muncitorilor	Numărul fabricilor și al uzinelor	Valoarea producției, în mii de ruble	Numărul muncitorilor	
Petersburg	Petersburg	Or. Petersburg	538	117.500	48.888	490	126.645	51.760	} 1.267.023
	"	Suburbile Petersburgului	84	40.085	24.943	51	35.927	18.939	
	Narva	Or. Narva cu împrejurimile* ..	7	12.361	6.484	6	15.288	7.566	16.577
	Țarskoe Selo	orașelul Kolpino	1	3.148	1.872	1	2.906	1.930	12.241
Pe gubernie			680	173.094	82.187	548	180.766	80.195	—
Kiev	Kiev	Or. Kiev	76	3.279	1.858	125	16.186	5.901	247.432
	Cerkassk	t. Smela	9	4.070	1.434	8	4.715	1.238	15.187
Kostroma	Kostroma	Or. Kostroma	32	3.899	5.181	24	5.220	4.907	41.268
	Kineșma	Or. Kineșma cu împrejurimile	4	421	157	9	1.737	1.748	7.564
	"	s. Tezino	3	768	950	3	1.866	2.420	?
	"	s. Boneaciți	3	1.865	2.365	3	1.331	1.495	3.158
	"	s. Navoloki	—	—	—	1	1.314	1.305	?
	"	s. Viciuga	1	940	800	2	684	1.138	?
	"	s. Novaia Golciha	4	389	265	4	280	688*	?
	Nerehta	Or. Nerehta	1	883	1.204	—	—	—	3.002
	"	s. Kiselevo	2	1.189	1.196	3	2.865	2.368	?
	"	s. Iakovlevskoe	5	1.041	1.095*	5	1.378	2.177*	?
	"	s. Piștovo	4	1.634	417	5	923	1.773	2.668
	"	s. Frolova	1	1.700	1.300	1	1.750	1.530	?
	Iurievș	Or. Iurievș	2	383	569	1	750	830	4.778
	"	s. Rodniki	4	1.154	776	3	2.188	2.792	3.225
Pe gubernie			68	16.268	16.275	64	22.256	25.169	—

* Aici a intrat în parte și gubernia Estlanda (manufactura din Krenholm).

Gubernia	Județul	Orașul sau satul	1879			1890			Numărul locuitorilor potrivit recensământului din 1897
			Numărul fabricilor și al uzinelor	Valoarea producției, în mii de ruble	Numărul muncitorilor	Numărul fabricilor și al uzinelor	Valoarea producției, în mii de ruble	Numărul muncitorilor	
Livonia	Riga	Or. Riga	151	19.094	11.982	226	26.568	16.306	256.197
Iaroslavl	Iaroslavl	Or. Iaroslavl cu împrejurimile	49	5.245	4.206	47	12.996	9.779	70.610
	„	Norski posad	1	2.500	2.304	2	1.980	1.639	2.134
	„	Plusa Velikoe	1	910	956	6	2.169	2.992	4.534
Pe gubernie			51	8.655	7.466	55	17.145	14.410	—
Harkov	Harkov	Or. Harkov	102	4.225	2.171	122	5.494	3.406	174.846
Saratov	Saratov	Or. Saratov	103	4.495	1.983	89	7.447	2.224	137.109
	Tarițn	Or. Tarițn	25	272	218	57	1.086	751	55.967
	„	așezarea Dubovka	21	157	110	26	221	270	16.255
Pe gubernie			149	4.924	2.311	172	8.754	3.245	—
Samara	Samara	Or. Samara	(?)1	18	10	48	4.560	1.377	91.672
Herson	Odesa	Or. Odesa	159	13.750	3.763	306	29.407	8.634	405.041
Don	Nahicevan	Or. Nahicevan	34	873	732	45	3.472	3.098	29.312
	Novocerkassk	Or. Novocerkassk	15	278	128	28	965	467	52.005
	Rostov	Or. Rostov-pe-Don	26	4.898	2.750	92	13.605	5.756	119.886
Ekaterinoslav	Ekaterinoslav	Or. Ekaterinoslav	33	1.003	469	63	4.841	3.628	121.216
	Bahmut	t. Iuzovka	1	2.000	1.300	3	8.988	6.332	28.076
	Ekaterinoslav	s. Kamenskoe	—	—	—	1	7.200	2.400	16.878
Pe ambele gubernii			109	9.052	5.379	232	39.071	21.681	—
Total pe cele 103 centre menționate.....			2.831	536.687	355.777	3.638	706.981	451.244	—

O CRITICĂ NECRITICĂ

(ÎN LEGĂTURĂ CU ARTICOLUL D-LUI P. SKVORTOV
„FETIȘISMUL MĂRFII“, APĂRUT ÎN NR. 12 AL REVISTEI
„NAUCINOE OBOZRENIE“ DIN 1899) ¹⁰⁵

Scriș în ianuarie-martie 1900

*Publicat în mai și iunie 1900
în revista „Nauçinoe Obozrenie“
nr. 5 și 6*

Semnat : Vladimir Ilîn

*Se tipărește după textul apărut
în revista „Nauçinoe Obozrenie“*

„Jupiter se mînie“... Se știe de mult că acest spectacol e foarte amuzant și că, în realitate, mînia teribilului Jupiter tonans nu provoacă decît ilaritate. D-l P. Skvorțov, care s-a năpustit – folosind o sumedenie de expresii „fulminante“ dintre cele mai injurioase – asupra cărții mele cu privire la procesul formării pieței interne pentru capitalismul rus, a dat o nouă confirmare acestui străvechi adevăr.

I

„Pentru a înfățișa procesul în ansamblu – mă povățuiește cu un aer maiestos d-l Skvorțov – este necesar să-ți expui propria ta concepție asupra modului de producție capitalist, căci a te mărgini doar la referiri la teoria realizării este ceva cu totul inutil“. De ce ar fi „inutil“ ca, într-o carte consacrată analizei datelor cu privire la piața internă, să te referi la teoria pieței interne, asta rămîne un secret al teribilului nostru Jupiter, care prin „expunerea propriei tale concepții“ „înțelege“... citate din „Capitalul“, care, în cea mai mare parte, nu au nici o legătură cu problema tratată. „I se poate reproșa autorului contradicția *dialectică*“ (cît de spiritual e d-l Skvorțov !) „constînd în faptul că, propunîndu-și să analizeze această problemă“ (cum se formează piața *internă* pentru capitalismul rus), „la sfîrșitul referirilor la teorie ajunge la concluzia că o asemenea problemă nu există“. D-l Skvorțov e atît de încîntat de această observație a sa, încît o repetă de cîteva ori, fără să vadă sau nevoind să vadă că ea se bazează pe o eroare grosolană. La sfîrșitul capitolului întii am spus că „o problemă a pieței interne ca

problemă separată și de sine stătătoare, care să nu depindă de problema gradului de dezvoltare a capitalismului, nu există“ (29) *. Oare criticul nostru nu este de acord cu aceasta ? Ba da, este de acord, căci cu o pagină mai înainte el spune că afirmația mea este „justă“. Dar dacă este așa, atunci de ce face atîta gălăgie și încearcă să elimine din concluzia mea partea ei cea mai esențială ? Și asta rămîne un mister. La sfîrșitul capitoului teoretic introductiv am indicat precis tema care mă interesează : „problema formării pieței interne pentru capitalismul rus se reduce la următoarele întrebări : cum și în ce direcție se dezvoltă diferitele ramuri ale economiei naționale ruse ? în ce constă legătura și interdependența acestor ramuri diferite?“ (29)*. Consideră oare criticul că aceste probleme nu merită să fie analizate ? Nu, el preferă să ocolească tema pe care mi-am propus-o eu și să indice *alte teme*, de care, la porunca lui Jupiter, ar fi trebuit să mă ocup. După părerea lui ar fi trebuit „înfățișată reproducția și circulația atît a părții din produsul care se produce în agricultură și în industrie în mod capitalist, cît și a părții pe care o produc producătorii-țărani de sine stătători..., ar fi trebuit arătat raportul dintre ele, adică mărimea capitalului constant, a capitalului variabil și a plus-valorii în fiecare din subdiviziunile menționate ale muncii sociale“ (2.278). Dar asta nu este altceva decît o frază sforăitoare și cu totul lipsită de conținut ! Înainte de a încerca să înfățișezi reproducția și circulația produsului care se produce în agricultură în mod capitalist, trebuie mai întîi să lămurești *cum anume și în ce măsură* agricultura devine capitalistă la țărani sau la moșieri, într-o regiune sau în alta etc. Fără această lămurire (de care de altfel m-am preocupat în cartea mea) înfățișarea recomandată de d-l Skvorțov se va reduce la o înșiruire de locuri comune. Înainte de a vorbi de partea produsului care este produsă în industrie în mod capitalist, trebuie mai întîi să lămurești care anume industrie din Rusia devine capitalistă și în ce măsură. Tocmai aceasta am și încercat să fac cu ajutorul prelucrării datelor referitoare, de pildă, la industria meșteșugărească ; teribilul critic trece toate acestea sub tăcere cu un aer maiestos și mă invită cît se poate de serios să bat pasul pe

* Vezi volumul de față, pag. 56. — *Nota red.*

loc și să ocolesc problema prin înșiruirea unor locuri comune cu privire la industria capitalistă care nu spun absolut nimic ! Problema care anume țărani din Rusia sînt „producători de sine stătători“ necesită de asemenea un studiu concret, pe care am și încercat să-l fac în cartea mea ; dacă d-l Skvorțov ar fi reflectat asupra acestei probleme, n-ar mai fi spus asemenea ineptii, de pildă că categoriile capital constant, capital variabil și plusvaloare ar putea fi aplicate fără ezitare gospodăriei „producătorilor-țărani de sine stătători“. Într-un cuvînt, tratarea temei propuse de d-l Skvorțov este posibilă numai *după* lămurirea problemelor schițate de mine. Sub cuvînt că ar aduce îndreptări modului meu de a pune problema, teribilul critic dă mereu înapoi, de la o analiză a unei realități concrete și istoricește specifice la o simplă copiere a lui Marx.

În treacăt fie zis, nu putem trece sub tăcere următoarea manoperă a d-lui P. Skvorțov, care caracterizează de minune procedeele criticului nostru. Prof. Sombart (spune d-l P. Skvorțov) a arătat că exportul Germaniei rămîne în urma dezvoltării industriei germane. „Aceste date – ne lămurește d-l P. Skvorțov – confirmă tocmai concepția mea despre piețe“. Frumos, nu-i așa ? D-l Skvorțov ilustrează prin raționamentele sale cunoscuta zicală : una vorbim și bașca ne înțelegem. Obiectul discuției este teoria realizării, – iar el ne spune că capitalismul, ca și feudalismul, trăiește din supramuncă ! Dacă la aceste manopere, unice în felul lor, mai adăugăm o serie de apostrofe vehemente, obținem un tablou complet al „criticii“ d-lui Skvorțov.

Dar să judece cititorul singur : d-l P. Skvorțov, ca să arate că eu „nu înțeleg“, reproduce la pag. 2.279 și 2.280 diferite pasaje din capitolul întâi, smulgînd cuvinte disparate din diferite fraze, și exclamă : „*Găsire, schimb, teoria pieței interne, găsirea unei înlocuiri*, și, în sfîrșit, *înlocuire !* Nu cred ca o asemenea exactitate a definițiilor să fie de natură a dovedi că d-l Ilin înțelege clar «minunata» teorie a realizării a lui Marx!“ Această „critică“ seamănă ca două picături de apă cu aceea de care își bătea joc altădată Cernișevski ; ia omul în mînă „Aventurile lui Cicikov“ și începe „să critice“ : „Ci-ci-kov, hapciu-hapciu... Vai, ce caraghios ! Găsire, schimb... Nu cred să fie clar...“ ¹⁶⁶ Vai, ce critică nimicitoare !

La pag. 14 * a cărții mele am arătat că împărțirea produselor după forma lor naturală nu era necesară la analiza producției capitalului individual, dar că ea este neapărat necesară la analiza reproducerii capitalului social, pentru că în cazul din urmă (și numai în cazul din urmă) este vorba tocmai de înlocuirea formei naturale a produsului. D-l Skvorțov afirmă că eu „nu l-am înțeles“ pe Marx, mă dojenește cu asprime pentru că aș fi făcut o „traducere liberă“, găsește „de cuviință să dea numeroase citate din «Capitalul»“ (în pasajele citate se spune exact ceea ce am spus și eu) și se năpustește asupra următorului pasaj din lucrarea mea : „Acum însă“, adică la analiza producției capitalului social, și nu a celui individual, „problema este tocmai aceasta : de unde vor lua muncitorii și capitaliștii mijloacele pentru consumul lor ? de unde vor lua capitaliștii mijloacele de producție ? în ce mod produsul obținut va satisface toate aceste cerințe și va da posibilitatea de a se lărgi producția ?“ După ce subliniază acest pasaj, d-l Skvorțov spune următoarele : „Pasajele subliniate de mine cuprind, într-adevăr, teoria realizării a d-lui Ilin, dar nu a lui Marx ; ele cuprind o teorie care nu are nimic comun cu nici o teorie a lui Marx“ (2.282). Cuvinte tari, nimic de zis ! Dar să vedem în ce constă dovada. Dovada o constituie, bineînțeles, citate din Marx, printre care și următorul : „Problema, așa cum stă (sic !)** în fața noastră în mod nemijlocit, este aceasta : în ce mod capitalul consumat în producție este înlocuit, sub raportul valorii lui, din produsul anual, și cum se împletește procesul acestei înlocuiri cu consumul plusvalorii de către capitaliști și

* Vezi volumul de față, pag. 37. — *Nota red.*

** Apropo de traduceri. D-l Skvorțov, reproducând următoarea frază din cartea mea : „...ca și cum limita dezvoltării lor (a forțelor de producție) ar constitui-o numai capacitatea absolută de consum a societății“ (19) (vezi volumul de față, pag. 45. — *Nota red.*), mă dojenește cu asprime : „d-l Ilin... n-a observat cât de stângace este traducerea, pe câtă vreme în original e spus simplu și clar : «als ob nur die absolute Konsumtionsfähigkeit der Gesellschaft ihre Grenze bilde»“ (2.286). De ce e proastă această traducere (foarte corectă), criticul nu ne spune. Dar pentru a caracteriza rigurozitatea lui, este suficient să cităm câteva pasaje în traducerea lui. Pag. 2.284 : „Or, dacă ne imaginăm o reproducție anuală normală pe o scară dată, ne imaginăm, totodată, implicit...“ (în original : ist damit auch unterstellt) ; pag. 2.285 ; „Este vorba în primul rând de reproducția simplă. Mai departe ne vom imagina“ (în original : Ferner wird unterstellt) „nu numai că produsele se schimbă la valoarea lor“ etc. Astfel, bunul nostru domn Skvorțov este, fără îndoială, ferm convins că unterstellen înseamnă a imagina și că wird unterstellt este la timpul viitor.

Nu mai vorbesc de stilul teribilului critic, care ne servește și fraze de felul acesteia : „acum modul de producție capitalist este egal cu industria agricolă“ (2.293).

cu consumul salariului de către muncitori ?" Concluzia : „Cred că am dovedit în suficientă măsură că teoria realizării pe care d-l Ilin o prezintă drept teoria lui Marx nu are nimic comun cu analiza făcută de Marx" etc. Nu-mi rămîne decît să repet : frumos, nu-i așa ? În ce constă deosebirea între ceea ce spun eu și ceea ce se spune în citatele din Marx – asta rămîne un secret al teribilului critic. Este clar un singur lucru : păcatul meu de moarte constă în faptul că am făcut o „traducere liberă" sau, probabil, în faptul că expun teoria lui Marx „cu propriile mele cuvinte", cum se exprimă d-l Skvorțov într-un alt pasaj din articolul său (2.287). Auzi dumneata ! Expune teoria lui Marx „cu propriile sale cuvinte" ! „Adevăratul" marxism constă în a învăța „Capitalul" pe dinafară și în a-l cita cu rost și fără rost... à la d-l Nikolai-on.

Iată și o ilustrare a acestei din urmă observații care o confirmă întru totul. Eu am spus că capitalismul „nu apare decît ca rezultat al unei circulații de mărfuri foarte dezvoltate", iar în altă parte că „capitalismul este acel stadiu de dezvoltare a producției de mărfuri cînd forța de muncă devine și ea marfă". Teribilul nostru Jupiter tună și fulgeră : „în ce condiții apare capitalismul... știe orice cititor cît de cît instruit" (sic !), după care urmează „orizontul burghez al d-lui Ilin" și alte perle dintre acelea care împodobesc polemica miniosului domn Skvorțov. Urmează apoi două citate din Marx : în primul se spune tocmai ceea ce am spus și eu (cumpărarea și vînzarea forței de muncă este o condiție fundamentală a producției capitaliste), iar în al doilea se spune că modul de circulație decurge din caracterul social al producției, și nu invers („Das Kapital", II, B, 93) ¹⁶⁷. D-l Skvorțov își închipuie că prin acest din urmă citat l-a dat gata pe oponentul său. În realitate, dumnealui n-a făcut decît să substituie problemei puse de mine o altă problemă și să-și dovedească priceperea de a da citate care se potrivesc ca nuca-n perete. Despre ce am vorbit eu în pasajul încriminat ? Despre faptul că capitalismul este un rezultat al circulației mărfurilor, adică despre raportul istoric dintre producția capitalistă și circulația mărfurilor. Și despre ce este vorba în pasajul citat din volumul al doilea al „Capitalului" (volum consacrat problemei circulației capitalului) ? Despre raportul dintre producția capitalistă și circulația capitalistă ; Marx polemizează acolo (S. 92. II. B) ¹⁶⁸ cu economiștii care

opuneau una alteia economia naturală, economia bănească și economia de credit, ca fiind cele trei forme economice caracteristice ale evoluției producției sociale ; Marx arată că această teorie este greșită, deoarece și economia bănească și cea de credit exprimă doar moduri de circulație proprii unor trepte de dezvoltare diferite ale producției capitaliste, și încheie cu observația că *acești economiști* au un „orizont burghez“. D-l Skvorțov socoate că „adevăratul“ marxism constă în a relua ultimul cuvânt al lui Marx și a-l repeta, fie chiar și împotriva unui oponent care nici nu s-a gândit să vorbească despre raportul dintre economia naturală, cea bănească și cea de credit. Lăsăm pe cititor să judece singur cine este aici acela care „nu înțelege“ și de ce soi de literatură țin aceste procedee. La adăpostul unor apostrofe vehemente, d-l Skvorțov nu numai că a făcut uz de „procedeele substituiri“, dar a și ocolit cu totul problema raportului dintre producția capitalistă și circulația mărfurilor. Aceasta este o problemă foarte importantă, pe care o reiau în repetate rânduri în cartea mea, subliniind rolul istoric al capitalului comercial ca predecesor al producției capitaliste. Se pare că d-l Skvorțov nu are nimic de obiectat împotriva acestui lucru (judecând după faptul că el trece sub tăcere această chestiune). Dar dacă este așa, ce rost are zarva pe care o face el în legătură cu afirmația mea că capitalismul este un rezultat al circulației mărfurilor ? Oare capitalul comercial nu exprimă dezvoltarea comerțului, adică a circulației mărfurilor fără producție capitalistă ? Aceste chestiuni, ca și atâtea altele, rămân un secret al acestui minios Jupiter.

Pentru a termina cu „critica“ îndreptată de d-l Skvorțov împotriva părții teoretice a lucrării mele, îmi mai rămîne să examinez încă vreo cîteva dintre apostrofele vehemente și erorile grosolane care abundă în articolul „Fetișismul mărfii“.

În cartea mea se spune : „Necesitatea pieței externe pentru o țară capitalistă... este determinată... de faptul că capitalismul nu apare decît ca rezultat al unei *circulații* de mărfuri foarte dezvoltate, care depășește granițele unui stat. De aceea nu este de conceput o națiune capitalistă fără comerț exterior, și o asemenea națiune nici nu există. După cum poate vedea cititorul, această cauză are un caracter istoric“ (26) *. Teribilul

* Vezi volumul de față, pag. 52. — *Nota red.*

nostru Jupiter „critică“ : „eu, ca cititor, nu văd cum ar putea această cauză să aibă un caracter istoric. E o afirmație cu totul gratuită“ (2.284) etc. Dacă circulația mărfurilor este predecesora istorică necesară a capitalismului, mai este oare nevoie să explicăm de ce „această cauză are un caracter istoric“ ?

Pentru teoria abstractă a capitalismului există doar un capitalism dezvoltat și pe deplin format, iar problema originii lui este înlăturată.

„D-l Ilin..., pentru a explica realizarea produsului în societatea capitalistă..., apelează la ajutorul pieței externe“ (2.286). Cred că unui cititor care cunoaște „Studiile“ mele și „Dezvoltarea capitalismului în Rusia“ nici nu mai e nevoie să-i explic că aceasta este tot o scamatorie, făcută cu ajutorul unui procedeu identic cu cele precedente. Urmează un citat din Marx : „...comerțul exterior nu face decât să înlocuiască articole indigene cu articole avînd altă formă de întrebuițare și altă formă naturală...“¹⁶⁹. Concluzia : „Orice om instruit, cu excepția personalităților care cugetă critic, va înțelege că Marx spune ceva diametral opus teoriei d-lui Ilin, că n-avem de ce să căutăm pe piața externă «un echivalent pentru partea produsului ce urmează să fie desfăcută», «o altă parte a produsului capitalist care s-o poată înlocui pe cea dintii»“ (2.284). O, d-l Skvorțov e pur și simplu adorabil !

„D-l Ilin, făcînd abstracție de trăsăturile esențiale ale societății capitaliste, transformînd-o astfel într-o producție planică – proporționalitate în dezvoltarea diferitelor ramuri de producție înseamnă, fără îndoială, producție planică –, realizează, în sfîrșit, cu succes aceeași cantitate de produse în interiorul țării“ (2.286). Acest nou procedeu al „criticului“ nostru constă în încercarea de a-mi atribui ideea că capitalismul ar asigura o proporționalitate permanentă. O proporționalitate permanentă, menținută în mod conștient, ar însemna, într-adevăr, o dezvoltare planică, dar nu proporționalitatea care „se stabilește numai ca o medie rezultată dintr-un șir de oscilații permanente“ (tocmai aceasta am și arătat eu în pasajul pe care-l citează d-l Skvorțov). Eu am afirmat precis că proporționalitatea (sau concordanța) „este presupusă“ de teorie, dar în realitate ea „este mereu tulburată“, că pentru ca o anumită repartizare a capitalului să fie înlocuită cu alta care să creeze

o nouă proporționalitate „*este nevoie de o criză*“ (toate cuvintele subliniate figurează în aceeași pagină, 26 *, din care citează d-l Skvorțov). Se pune întrebarea : ce să crezi despre un critic care atribuie adversarului său ideea că capitalismul s-ar fi transformat într-o producție planică, referindu-se la aceeași pagină și la același alineat în care acest adversar afirmă că, în capitalism, proporționalitatea, fiind permanent tulburată, nu se poate realiza *decît prin crize ? ?*

II

Trecem la partea a doua a articolului d-lui Skvorțov, consacrată criticii datelor concrete citate și analizate în cartea mea. Poate că vom găsi măcar aici o critică cît de cît serioasă în domeniul problemelor de care d-l Skvorțov s-a ocupat în mod special !

Diviziunea socială a muncii constituie baza economiei de mărfuri și procesul de bază al creării pieței interne, citează d-l Skvorțov cuvintele mele, „iar «diviziunea muncii» pur și simplu – adică, probabil, nu cea socială – constituie baza manufacturii...” Prin această „tentativă de ironizare” criticul dovedește că nu înțelege deosebirea elementară dintre diviziunea muncii în societate și diviziunea muncii în atelier : cea dintîi creează (în cadrul economiei de mărfuri – condiție pe care eu am arătat-o precis, astfel încît faptul că d-l Skvorțov amintește de diviziunea muncii în comunitatea indiană vădește o dată mai mult trista înclinare a acestui autor de a cita din Marx pasaje care nu au nici o legătură cu problema tratată) producători de mărfuri izolați, care produc în mod de sine stătător și independent unul de altul diferite produse care intră în procesul schimbului ; cea de-a doua nu schimbă raportul dintre producători și societate, schimbînd doar situația producătorilor în atelier. Tocmai din această cauză, pe cît pot judeca eu, vorbește Marx cînd de „diviziunea socială a muncii” **,

* Vezi volumul de față, pag. 53. — *Nota red.*

** În capitolul al doisprezecelea din volumul întîi al „Capitalului”, capitol consacrat problemei manufacturii, există un paragraf special intitulat : „Diviziunea muncii în cadrul manufacturii și diviziunea muncii în cadrul societății”. La începutul acestui paragraf Marx spune : „Ne vom ocupa acum, pe scurt, de raportul dintre diviziunea manufacturieră a muncii și diviziunea socială a muncii, diviziune care formează baza generală a oricărei producții de mărfuri” („Das Kapital”. I, S. 362)¹⁷⁰. Nu-i așa că este instructiv să confrunți procedeul mîniosului nostru Jupiter cu acest pasaj ?

cînd pur și simplu de diviziunea muncii. Dacă d-l Skvortov e de altă părere, el ar fi trebuit s-o expună și s-o explice, și nu să arunce invective vehemente, dar lipsite de orice sens.

„Diviziunea muncii nu este nicidecum trăsătura caracteristică a manufacturii, pentru că și în fabrică există diviziune a muncii“.

Foarte bine, d-le Skvortov ! Dar oare la mine manufactura se deosebește de fabrică numai prin această trăsătură caracteristică ? Dacă criticul ar fi vrut să analizeze cît de cît serios dacă eu înțeleg în mod just „trăsăturile caracteristice ale manufacturii“ (aceasta este o chestiune foarte interesantă și de loc atît de simplă cum s-ar părea la prima vedere), ar fi putut el să treacă sub tăcere faptul că, chiar în paragraful despre care este vorba, eu am spus clar : „Am avut prilejul să enumăr în altă parte – și anume în „Studii“, 179 * – care sînt, după Marx, trăsăturile esențiale ale noțiunii de manufactură“ (297 **, nota 1) ? În „Studii“ diviziunea muncii figurează numai ca *una* dintr-o serie întregă de alte trăsături caracteristice. Cititorul articolului d-lui Skvortov ar putea deci să-și facă o idee cu totul falsă despre părerile mele și n-ar putea să-și facă nici o idee despre propriile păreri ale criticului nostru.

Mai departe. Încercarea de a prezenta în cartea mea o serie întregă de așa-zise „meșteșuguri“ ca pe un stadiu manufacturier al capitalismului rus este, dacă nu mă înșel, *prima* încercare de acest fel, și, bineînțeles, este departe de mine gîndul de a considera această problemă ca fiind complet rezolvată (mai ales pentru motivul că eu o analizez dintr-un anumit punct de vedere special). De aceea mă așteptam dinainte la o critică a părerilor mele, și mă așteptam cu atît mai mult temei și cu atît mai mult interes, cu cît unii marxiști ruși exprimaseră păreri întrucîtva diferite (vezi „Dezvoltarea capitalismului“, pag. 437***, notă). Dar ce atitudine a luat d-l P. Skvortov față de această problemă ? „Critica“ lui se reduce pe de-a-ntregul la povața, superbă prin severitatea ei laconică, de a nu mă limita la „o enumerare mecanică a numărului muncitorilor salariați, la valoarea producției din cutare

* Vezi V. I. Lenin, Opere complete, vol. 2, Editura politică, 1960, ediția a doua, pag. 393.— *Nota red.*

** Vezi volumul de față, pag. 376. — *Nota red.*

*** Vezi volumul de față, pag. 542—543. — *Nota red.*

sau cutare an dintr-o ramură de producție sau alta“ (2.278). Dacă această povață nu se referă la capitolul consacrat în cartea mea problemei statisticii fabricilor și uzinelor (d-l Skvorțov nu spune despre aceasta nici un cuvânt), atunci ea se referă, de bună seamă, tocmai la capitolul despre manufactură, care în cea mai mare parte este consacrat examinării unor date concrete. Cum m-aș fi putut lipsi de aceste date? Secretul acesta teribilul nostru critic nu-l dezvăluie. Iar eu rămân la părerea mea: mai bine să mi se reproșeze că expunerea mea e aridă, decât să dau cititorului prilej să creadă că punctul meu de vedere se bazează pe „citate“ din „Capitalul“, și nu pe studierea datelor referitoare la Rusia. Dacă d-l Skvorțov socotește că enumerarea mea e „mecanică“, înseamnă oare aceasta că el consideră greșite concluziile pe care le-am tras din aceste date în a doua jumătate a capitolului al VI-lea și pe care le-am repetat în capitolul al VII-lea, § XII? – înseamnă oare că el nu este de acord cu părerea că aceste date vădesc o anumită structură a diferitelor meșteșuguri din punctul de vedere 1) al tehnicii, 2) al economiei și 3) al gradului de cultură? Teribilul nostru Jupiter nu suflă nici un cuvânt despre acest lucru în „critica“ sa, care, dacă lași la o parte apostrofele vehemente, apare ca fiind lipsită de orice conținut. E prea puțin, onorabile domn Skvorțov!

Să trecem acum la problema rolului dărilor țăranilor în dezvoltarea economiei de mărfuri. Eu am afirmat că, la timpul lor, dările au fost un factor important în dezvoltarea schimbului, dar că în prezent economia de mărfuri este consolidată pînă-ntr-atît, încît această însemnătate a dărilor „trece pe ultimul plan“. D-l Skvorțov tună și fulgeră împotriva acestei afirmații, folosind o sumedenie de cuvinte teribile, dar care-ți inspiră milă, cum ar fi, de pildă: „fetișismul mărfii“, a uni totul, „atotputernicie“, puterea producției de mărfuri etc.; dar, vai! cuvintele tari nu fac decât să mascheze faptul că teribilul critic nu poate să infirme justetea concluziei trase de mine. „Pînă și d-l Kautsky – scrie d-l Skvorțov –, cu care d-l Ilin are multe afinități“... (bietul „domn Kautsky“, „care are afinități“ cu „un fetișist al mărfii“, care dovedește că nu înțelege cîtuși de puțin „Capitalul“ și care se aseamănă cu d-l Ilin cel copleșit de „orizontul burghez“! Își va reveni el oare

de pe urma loviturii pe care i-o dă un „adevărat“ marxist ?)... „afirmă că transformarea dărilor în natură ale țăranilor în dări în bani face să crească nevoia de bani a țăranilor“ (2.288). Foarte bine, prea stimate domnule critic ; atîta doar că asta nu are absolut nici o legătură cu problema rolului pe care-l au dările *în cheltuielile în bani ale țăranilor* în comparație cu cheltuielile pentru celelalte cerințe și nevoi. Kautsky *nici nu atinge această* problemă și, prin urmare, d-l Skvorțov își vedește o dată mai mult remarcabilul talent de a da citate care se potrivesc ca nuca-n perete. „Problema principală – își formulează d-l Skvorțov a doua obiecție a sa –, neexplicată nici prin datele din bugete, se reduce la întrebarea : de unde să ia țăranul fără cai 25 de ruble ca să-și plătească dările“ (25 *la sută* din cheltuielile în bani, 25 de ruble raportate la 100, d-l Skvorțov le-a transformat pur și simplu în 25 de ruble !), „iar cel care are cai 10 ruble ? – și nicidecum la întrebarea cît anume din venit (?) reprezintă dările în totalul cheltuielilor în bani ale țăranilor“ (2.290). Îl sfătuiesc pe d-l Skvorțov să-și breveteze această descoperire extraordinară : cea mai nouă și mai lesnicioasă metodă de „critică științifică“, care-i vine de hac adversarului. În una din cele cîteva sute de pagini ale cărții sale, adversarul dv. pune între altele problema raportului dintre cheltuielile pentru dări și totalul cheltuielilor în bani ; ajunge să reproduceti acest pasaj, să-i strecurați adversarului o *altă* problemă, ca să dovediți în mod strălucit că adversarul este un „fetișist al mărfii“, un om care nu se întreabă – ce monstru ! – de unde să ia țăranul fără cai 25 de ruble ! Pe urmă puteți omite celelalte pagini ale cărții în care se vorbește de raportul dintre dări și venituri, de structura și sursa veniturilor, dovedind astfel și „orizontul burghez“ al adversarului. Zău, d-le Skvorțov, cereți un brevet !

Iată încă o mostră de felul cum folosește d-l Skvorțov această descoperire. Rog pe cititor să fie atent la cele ce urmează : atari perle de „critică științifică“ sînt unice în felul lor.

E vorba tot de pagina 101 *, în care citez datele din bugete referitoare la dările plătite de țărani. După ce am arătat rolul dărilor în cheltuielile în bani ale țăranului, am spus în conti-

* Vezi volumul de față, pag. 144. — Nota red.

nuare următoarele : „Dar dacă vom vorbi nu despre rolul dărilor în dezvoltarea schimbului, ci despre raportul dintre ele și venituri, vom vedea că acest raport este extrem de ridicat. Cît de mult apasă tradițiile epocii dinainte de reformă asupra țaranului din zilele noastre se vede cît se poate de clar din existența dărilor, care înghit a șaptea parte din cheltuielile brute ale micului agricultor, ba chiar și din acelea ale muncitorului agricol cu lot. În afară de aceasta, repartizarea dărilor înăuntrul obștii este uimitor de inegală : cu cît țaranul este mai avut, cu atît partea de dări din totalul cheltuielilor lui este mai mică. Țăranul fără cai plătește, în comparație cu venitul său, aproape de trei ori mai mult decît cel cu cai mulți (vezi mai sus tabelul referitor la repartizarea cheltuielilor)...“ Orice cititor care este cît de cît atent la ceea ce citește își va pune în mod firesc întrebarea : de ce vorbesc eu despre repartizarea dărilor înăuntrul obștii, din moment ce bugetele se referă la gospodăriile unor țărani nu numai din obști diferite, dar chiar și din județe diferite ? Poate că inegalitatea repartizării este aici întîmplătoare, poate că ea depinde de impunerea diferită a unei deseatină de lot în diferitele județe sau în diferitele obști din care au fost luate aceste gospodării pentru întocmirea de bugete tipice ? Și atunci, pentru a înlătura această inevitabilă obiecție, fac imediat după cele spuse înainte următoarea precizare : „...*Vorbim despre repartizarea dărilor înăuntrul obștii, întrucît, dacă am calcula volumul dărilor și prestațiilor pe 1 deseatină de lot, volumul lor s-ar dovedi a fi aproape același...*“ Dacă criticul nostru ar fi vrut să verifice această afirmație, ar fi fost de ajuns să confrunte tabelul de la pag. 96 * (volumul dărilor și prestațiilor care revin la 1 gospodărie) cu tabelul de la pag. 102 ** (întinderea pămîntului lotual care revine la 1 gospodărie) ca să se convingă lesne că din datele din bugete – cu toate că gospodăriile pentru care s-au întocmit bugete fac parte din obști diferite și chiar din județe diferite – reiese într-adevăr că volumul dărilor și prestațiilor care revin la 1 deseatină de lot este *aproape* același.

* Vezi volumul de față, pag. 139. — *Nota red.*

** Vezi volumul de față, pag. 145. — *Nota red.*

Și acum admirați *procedeele* cu ajutorul cărora d-l critic face praf pe adversarul său. El rupe din context cuvintele subliniate de mine, referitoare la calcularea dărilor la 1 deseatină de lot, *fără să observe* (sic!) că aceste cuvinte se referă *numai la datele din bugete*; el atribuie acestor cuvinte sensul că volumul dărilor care revin la 1 deseatină de lot este aproape același la întreaga țărănime rusă în general și, atribuindu-mi această „concluzie“, mă demască cu un aer triumfător, spunînd că eu nu aș cunoaște publicațiile statistice ale zemstvelor, prezintă două tabele pentru a confirma faptul (îndeobște cunoscut) că volumul dărilor care revin la 1 deseatină este departe de a fi același în diferitele obști, plăși și județe. După ce se dedă la această scamatorie, criticul mai adaugă: „Într-adevăr, înăuntrul unor obști care ar primi un lot *de aceleași dimensiuni*, volumul dărilor nu ar fi aproape, ci pe de-a-ntregul același. Adevărul este că d-l Ilin nici nu prea știe despre ce fel de obște vorbește. Pentru a termina cu abuzul de date statistice ale zemstvelor pe care-l face d-l Ilin“ etc... (2.292). Aș fi foarte curios să știu dacă în literatura științifică se mai poate găsi o mostră de critică de soiul acesteia.

Acum, după ce am văzut prin ce procedee „a dovedit“ d-l Skvorțov că datele din bugetele citate de mine sînt cu totul „neconcludente“, putem, cred, să trecem peste expresiile tari (și neputincioase) prin care criticul își exprimă nemulțumirea față de însăși folosirea datelor din bugete. Cerînd date *numeroase* cu privire la bugete, d-l Skvorțov are, probabil, și de astă dată în vedere ceva care nu are nici o legătură cu problema tratată, deoarece în descrierile de gospodării *concrete*, de care m-am servit în expunerea mea, *nu există și nu pot exista* niciodată date numeroase. Bibliografia referitoare la bugetele gospodăriilor concrete este indicată de mine la începutul paragrafului criticat, și, bineînțeles, i-aș fi fost recunoscător criticului dacă ar fi completat sau corectat indicațiile mele. Dar d-l Skvorțov știe „să critice“ fără să atingă miezul problemei! Încercarea de a dovedi caracterul tipic al bugetelor prin compararea numărului mediu al membrilor de familie, a suprafeței medii cultivate, a celei arendate și a numărului de vite

care revin la 1 gospodărie fără cai și la 1 gospodărie cu un singur cal după datele din bugete și după „numeroasele date“ (pag. 102 * din cartea mea), teribilul critic o socoate pur și simplu „amuzantă“ ; din ce motiv, nu se știe ; poate din același motiv pentru care un „critic“ considera caraghios cuvîntul Cicikov ? Bugetele „nu sînt tipice... pentru simplul motiv că înstrăinarea din toamnă și achiziționarea în primăvară... a cerealelor... erau un fenomen foarte rar în gubernia Voronej, în timp ce pe scara întregii Rusii“ existența acestei înstrăinări ar fi fost dovedită de d-l Nik.—on (2.291). Nu degeaba se spune că les beaux esprits se rencontrent ** ; d-l Pavel Skvorțov, acest „adevărat“ marxist, descoperind o contradicție între afirmațiile d-lui Nikolai—on, tot un „adevărat“ marxist, și datele statistice ale zemstvelor, rezolvă fără ezitare problema în sensul că datele nu sînt tipice, și nu în sensul că afirmațiile d-lui Nik.—on sînt greșite sau prea generale. Și apoi : ce legătură are problema vînzării de cereale toamna și cumpărării de cereale primăvara cu discuția în jurul caracterului tipic al bugetelor, problemă de care nici nu m-am servit în analiza mea ?

III

După munca ingrată de explicare a diferitelor trucuri, e plăcut să dai, în sfîrșit, de o obiecție de fond, chiar dacă e formulată cu apostrofe vehemente („fetișism“, „totală neînțelegere“), pe care d-l Skvorțov le consideră, probabil, foarte convingătoare, și chiar dacă propriile păreri ale criticului nu sînt expuse clar, ci trebuie mai mult să le ghicești. D-l Skvorțov are perfectă dreptate atunci cînd spune că punctul meu de vedere „trece ca un fir roșu prin întreaga lucrare“.

Pentru a scoate și mai mult în evidență divergențele noastre, voi pune față în față două expresii extreme ale concepțiilor noastre diametral opuse : d-l Skvorțov crede, probabil (cel puțin așa reiese din obiecțiile sale), că cu cît mai puțin pămînt ar fi primit țărani la eliberare și cu cît i-ar fi costat mai scump, cu atît mai rapid s-ar fi dezvoltat capitalismul în Rusia.

* Vezi volumul de față, pag. 146. — *Nota red.*

** — cine se aseamănă se adună. — *Nota trad.*

Eu cred, dimpotrivă, că *cu cât mai mult pământ ar fi primit țăranii la eliberare și cu cât i-ar fi costat mai ieftin, cu atât mai rapid, mai larg și mai liber s-ar fi dezvoltat capitalismul în Rusia*, cu atât mai ridicat ar fi fost nivelul de trai al populației, cu atât mai largă ar fi fost piața internă, cu atât mai rapid ar fi fost introduse mașinile în industrie – într-un cuvânt, cu atât mai mult ar fi semănat dezvoltarea economică a Rusiei cu dezvoltarea economică a Americii. Mă voi mărgini să indic două fapte care, după mine, confirmă justetea acestei păreri : 1) din cauză că țăranii au puțin pământ și din cauza dărilor împovărătoare, s-a dezvoltat la noi, în regiuni foarte întinse, sistemul muncii în dijmă în gospodăriile moșierești, adică o rămășiță directă a iobăgiei *, și nicidecum capitalismul ; 2) tocmai la periferiile țării noastre, unde iobăgia fie că n-a existat de loc, fie că era foarte puțin dezvoltată, unde țăranii suferă mai puțin de pe urma lipsei de pământ, de pe urma muncii în dijmă, a dărilor împovărătoare, capitalismul în agricultură s-a dezvoltat într-o măsură mult mai mare decât în alte părți. Este necesar să punem față în față aceste două fapte tocmai pentru a putea analiza condițiile „tregerii de la o formație socială la alta“, de a căror ignorare d-l Skvorțov mă acuză cu atîta vehemență pe baza unor afirmații cu totul gra-tuite.

Observațiile d-lui Skvorțov cu privire la migrațiuni și la sfărîmarea barierelor medievale de către capitalism vădesc și ele caracterul extrem de stereotip al concepțiilor lui asupra proceselor economice care au loc în gospodăria noastră țărănească. N-am fost oare îndreptățit să compar pe d-l Pavel Skvorțov cu d-l Nikolai-on ? Amîndoi „rezolvă“ problema strămutărilor printr-o observație extrem de simplistă și absolut negativă, îndreptată împotriva părerii „care dă importanță“ strămutărilor.

* În treacăt fie zis, această teză (că munca în dijmă este o rămășiță a iobăgiei) este precis formulată în cartea mea. D-l Skvorțov nu spune nimic despre asta, ci, vorbind despre observația mea că munca în dijmă datează de fapt de pe vremea „Pravilei Ruse“, tună și fulgeră împotriva acestei observații : găsim aici la dînsul și un citat din Kliucevski, și pietele interne din secolul al XII-lea, și fetișismul mărții, și afirmația că la mine „producția de mărfuri este un principiu miraculos care explică totul în istorie (sic !), începînd cu «Pravila Rusă»“ (sic ! !). După cum vedeți, și aici avem de-a face tot cu critica de tipul „hăpciu-hăpciu“, de care și așa m-am ocupat prea mult, cred, la începutul articolului.

Dar o asemenea concluzie o poate trage numai marxismul cel mai primitiv.... vreau să spun marxismul „adevărat“, care se mulțumește cu locuri comune... cu totul abstracte. Ce înseamnă „a da importanță“ strămutărilor ? Dacă e să înțelegem aceste cuvinte în sensul lor literal, s-ar putea oare găsi măcar un singur economist cu mintea întregă care *să nu dea importanță strămutărilor anuale* ? Dacă e să înțelegem aceste cuvinte într-un sens anumit, adică în sensul că strămutările înseamnă *capitalism*, atunci, în primul rînd, d-l Skvorțov denaturează ideea mea, pentru că eu spun tocmai contrarul în pasajul citat de dînsul. În al doilea rînd, un economist care consideră că sarcina sa este de a studia particularitățile orînduirii și dezvoltării economice a Rusiei (și nu numai de a cita o mulțime de pasaje din Marx, care adeseori nu au nici o legătură cu problema tratată) trebuie să-și pună în mod necesar întrebarea : ce influență anume exercită în Rusia migrațiunile ? Fără să studiez în mod special această problemă, am subliniat în pasajul indicat de d-l Skvorțov că concluziile mele cu privire la problema descompunerii țărănimii sînt în deplină armonie cu concluzia d-lui Gurvici *. În afară de aceasta, de problema strămutărilor m-am ocupat în repetate rînduri și în alte pasaje ale cărții. Se prea poate ca această părere a mea să fie greșită ; dar d-l Skvorțov nu mai aduce absolut nimic pentru corectarea sau completarea ei, și nu face decît să estompeze cu totul miezul problemei prin apostrofe vehemente. Apoi, observațiile mele îi dau d-lui Skvorțov prilejul să tragă concluzia că „fetișistul mărfii crede în puterea miraculoasă a fetișului său în prezent“ (sic !). Ce mai atîta vorbă, „m-a dat gata“ ! Dar negați oare dv., mult stimate d-le critic, considerațiile mele ? De ce n-ați împărtăși publicului considerațiile dv. *faptice* și n-ați analiza datele cel puțin în privința *unui singur* județ ? Aceasta ar fi ceva foarte natural din partea unui om care se ocupă în mod special de statistica zemstvelor ! Iar eu îmi permit să rămîn la această părere a mea, în ciuda cuvintelor atît de teribile ale

* Apropo de d-l Gurvici. Adoptînd o atitudine nemotivată, arogantă și disprețuitoare față de „concluziile“ acestui autor, cunoscut în literatura marxistă ca autor a două cărți și colaborator la reviste, d-l Skvorțov nu face decît să dovedească că are o părere foarte bună despre sine.

d-lui Skvortov (fetișism, putere miraculoasă), care – cine s-ar putea îndoi de aceasta ? – pot înpăimînta pe oricine*.

În sfîrșit, ultima problemă care *poate* fi discutată în fond cu d-l Skvortov este problema clasificării datelor statistice ale zemstvelor cu privire la țărănime. D-l Skvortov s-a ocupat în mod special și, dacă nu ne înșelăm, se mai ocupă și astăzi de statistica zemstvelor : de aceea eram îndreptățiți să ne așteptăm de la el la concluzii bazate pe fapte și care să lămurească această problemă controversată și extrem de interesantă. „Respingem a limine – scriam eu – clasificarea după lot și folosim exclusiv clasificarea după situația economică a gospodăriilor (după numărul vitelor de muncă ; după întinderea suprafeței cultivate)“ ; în continuare am arătat că clasificarea după lot, care este practică pe o scară incomparabil mai largă în statistica zemstvelor, este absolut improprie din cauză că viața tulbură caracterul egalitar (înăuntrul obștii) al posesiunii pămîntului în loturi : este suficient să ne gîndim la fapte atît de cunoscute și necontestate de nimeni ca darea în arendă a loturilor, lăsarea lor în paragină, cumpărarea și luarea de pămînt

* După părerea d-lui Skvortov, din cuvintele mele : „Înainte de a se fi dezvoltat capitalismul, agricultura era în Rusia o îndeletnicire a moșierilor, un capriciu boieresc pentru unii, o îndatorire, o povară pentru alții“ (vezi volumul de față, pag. 304. — *Nota red.*) „reiese că o întreagă formație socială, modul de producție feudal, a fost doar un capriciu boieresc“. Nu, d-le Skvortov, aceasta nu „reiese“ cituși de puțin, deoarece eu am arătat în altă parte că „gospodăria feudală era un sistem oarecum regulat și bine încheșat“ (129) (vezi volumul de față, pag. 180. — *Nota red.*), pe cînd aici am caracterizat numai *una din* trăsăturile caracteristice ale acestui sistem. Că în gospodăria moșierească a existat un element de „capriciu boieresc“, acest lucru îl poate vedea ușor oricine își aduce aminte de cunoscutele tipuri de „Oblomovi din satul feudal sau din satul bazat pe relații de înrobire“ (152) (vezi pag. 207. — *Nota red.*) : — acest lucru îl arată și statisticienii zemstvelor, cărora de altfel le și aparține expresia „un capriciu boieresc“ (148) (vezi pag. 203. — *Nota red.*) ; — aceasta o dovedesc pînă și datele referitoare la o anumită perioadă a dezvoltării construcției de mașini agricole în Rusia : încercarea unor moșieri de a aduce pur și simplu din străinătate atît muncitori cît și mașini (130 și 153) (vezi pag. 181 și 209. — *Nota red.*) n-a fost altceva decît „un capriciu boieresc“. — „Cînd și unde s-a produs transformarea de către capitalism a moșierului-suveran“ (degeaba crede d-l P.S. că această categorie este aplicabilă numai epocii „dinaintea formării feudalismului“ ; ea este aplicabilă și epocii feudalismului) „și a țărănului dependent în producători de mărfuri, d-l Ilin, din păcate, nu spune“ (2.293). Or, eu vorbesc despre aceasta și în capitolele al II-lea și al III-lea și mai ales în capitolul al IV-lea al cărții, unde este vorba tocmai de transformarea agriculturii într-o îndeletnicire comercială-industrială. Se prea poate ca cele spuse de mine referitor la acest proces să necesite completări și corectări ; nu mă îndoiesc că orice critic serios și competent ar fi putut să le facă : din păcate, însă, d-l Skvortov n-a făcut decît să pună cu totul în umbră miezul problemei cu ajutorul unor simple apoștrofo vehemente. Nu credeți că e prea puțin ?

în arendă, îmbinarea agriculturii cu întreprinderile comerciale-industriale și cu munca salariată. „Statistica economică trebuie în mod necesar să pună la baza clasificării *dimensiunile și tipurile gospodăriei*“ (60) *. „Critica“ d-lui Skvorțov constă în următoarele : „D-l Ilin nu este mulțumit de clasificarea după lot a datelor statistice referitoare la țărănime. Există două (sic !) moduri de clasificare a datelor statistice. Unul istoric, constând în aceea că sînt grupate laolaltă obștile (!) în care întinderea lotului care revine de fiecare suflet de revizie este aceeași, și altul care oglindește situația de fapt și care constă în aceea că sînt grupate laolaltă gospodăriile țărănești cu loturi de aceeași mărime, indiferent de obștea din care fac parte. Importanța modului istoric de clasificare a datelor statistice constă tocmai în aceea că el arată concret în ce condiții s-a produs trecerea țărănimii din societatea feudală în cea capitalistă...“ ; urmează apoi diferite alte considerații pe această temă, care de asemenea a fost analizată mai sus... „Clasificarea propusă de d-l Ilin... ar încurca definitiv înțelegerea istorică a condițiilor de trecere a țărănimii noastre dintr-o formațiune socială în alta. Propunerea d-lui Ilin se aseamănă mai curînd cu un recensămint al meșteșugurilor (sic !) în genul acelor care se fac în Germania“ (2.289). Avem de-a face aici cu o mostră de critică făcută de d-l Skvorțov în domeniul specialității sale și într-o problemă în care, oricît ai vrea, nu-l poți „cita“ pe Marx. Se pune întrebarea : ce rost au toate aceste considerații asupra clasificării „istorice“ a *obștilor*, din moment ce eu vorbesc de clasificarea datelor *pe gospodării* ? Prin ce miracol ar putea clasificarea actualelor date pe gospodării „să încurce definitiv“ datele istorice, de mult stabilite, despre obști ? D-l Skvorțov are dreptul să întrebuinteze în această problemă cuvîntul „istoric“ numai în măsura în care *întoarce spatele istoriei* : dacă clasificarea obștilor după mărimea lotului care revine de fiecare suflet de revizie se referă la istoria celor petrecute acum 40 de ani, atunci și ceea ce se desfășoară sub ochii noștri cu o repeziciune din ce în ce mai mare este tot ceva istoric. Apoi, este cu totul inexplicabil cum poate un om

* Vezi volumul de față, pag. 91. — *Nota red.*

care se ocupă de statistica zemstvelor și care despre nici un lucru nu vorbește altfel decît pe un ton de profet să afirme că „există două moduri de clasificare“ (a obștilor după lot și a gospodăriilor după lot), atunci cînd oricine știe că *există foarte multe moduri de clasificare* : și după suprafața cultivată, și după numărul vitelor de muncă, și după numărul lucrătorilor, și după numărul de muncitori agricoli, și după criteriul posesorii unei case etc. ? Cum poate d-l Skvorțov să declare atît de categoric și *fără nici un fel de motivare* că numai clasificarea după lot oglindește „*situația de fapt*“, atunci cînd chestiunea controversată este tocmai aceasta : *oglindește sau nu acest mod de clasificare situația de fapt* ? Eu demonstrez pe baza datelor referitoare la o serie de județe că repartizarea pămîntului lotual între gospodării mai are și astăzi, într-o măsură relativ foarte însemnată, un „caracter egalitar“ (în diferite județe sau grupuri de județe, la 20 % de gospodării înstărite, înglobînd 26-30 % din populație, revin 29-36 % din suprafața totală a loturilor), în timp ce repartizarea vitelor de muncă, a suprafeței cultivate, a uneltelor perfecționate etc. - care sînt indicii *reali* ai gospodăriei - este peste tot, fără excepție, *incomparabil mai puțin egalitară*. D-l Skvorțov este atît de ingenios, încît reușește să critice - ba chiar să facă praf - ideile mele fără să atingă cîtuși de puțin miezul problemei.

Se înțelege de la sine că, nefiind statistician de meserie, n-am avut cîtuși de puțin pretenția să rezolv problema metodelor de clasificare. Cred însă că de problemele fundamentale ale statisticii zemstvelor (iar problema metodelor de clasificare a datelor pe gospodării este tocmai o problemă fundamentală, după cum am arătat în pasajul citat de d-l Skvorțov) au dreptul, ba și datoria, să se ocupe nu numai statisticienii zemstvelor, ci toți economiștii. Nu ne putem închipui un economist care, studiind realitățile economice din Rusia, să se poată dîspensa de datele statistice ale zemstvelor, căci dacă statistica zemstvelor va urma o cale, iar munca economiștilor o altă cale, atunci nici una, nici alta nu vor putea obține rezultate satisfăcătoare. Că clasificarea după lot *nu* este satisfăcătoare pentru că nu oglindește situația de fapt, aceasta au recunoscut-o, în parte. înșiși statisticienii zemstvelor, care au făcut o serie de

clasificări după numărul vitelor de muncă și după suprafața cultivată, de care mă servesc și eu în cartea mea. Tocmai acum, când importanța acestei probleme este subliniată în mod deosebit de aproape toți marxștii și nu mai este negată nici de economiștii de alte orientări, ar fi deosebit de necesar să se procedeze la o reconsiderare a acestei probleme. Iar d-l Skvorțov, în loc să facă critică, ne servește fraze pompoase, dar cu totul lipsite de conținut, cam în genul acesteia : „este nevoie de o totalizare a datelor statistice din culegerile zemstvelor, făcându-se o evidență amănunțită a producției și reproducerii în cadrul gospodăriei țărănești, astfel ca oricine să poată consulta o asemenea culegere și să verifice «concluziile» d-lor Ilin, Postnikov și Gurvici” (2.292). Da, desigur, „e nevoie de o totalizare” ; dar, pentru ca această afirmație să nu rămână o vorbă goală și pentru ca totalizarea să poată da într-adevăr răspuns la principalele probleme pe care le ridică actuala orînduire economică a Rusiei și evoluția acestei orînduiri, trebuie pusă și discutată din toate punctele de vedere problema fundamentală a metodelor de totalizare, și anume trebuie să fie discutată neapărat în întreaga literatură economică și nu numai de statisticienii zemstvelor, și cu atît mai puțin între cei patru pereți ai vreunui birou de statistică a zemstvelor. Am pus această problemă în cartea mea, încercînd să schițez rezolvarea ei. Desigur că nu eu am căderea să apreciez dacă această rezolvare este justă ; în schimb am dreptul să trag concluzia că d-l Skvorțov, cu tot aerul său teribil, n-a contribuit absolut cu nimic la rezolvarea acestei probleme, ci s-a manifestat, fără nici un temei, ca un apărător al rutinei, ca un apărător al unui punct de vedere care încă în 1885 era învechit (vezi a doua notă de pe pag. 58 * din „Dezvoltarea capitalismului”, în care citez articolul d-lui V. V. „Noul tip de publicații statistice locale”, mărturisirea lui că „este necesar să raportăm datele cifrice nu la un asemenea conglomerat de grupuri economice de țărani atît de variate, cum este satul sau obștea, ci la înșeși aceste grupuri”, și în care pun întrebarea : de ce d-l V. V. nu a

* Vezi volumul de față, pag. 90. — *Nota red.*

folosit niciodată datele referitoare la aceste grupuri atît de variate ?).

Și acum, în încheiere, cîteva cuvinte despre „ortodoxie“, cuvinte care nu vor fi de loc de prisos, deoarece faptul că d-l P. Skvortov apare în rolul de „adevărat“ marxist impune o definiție cît mai precisă a propriei mele poziții, dacă îmi este îngăduit să mă exprim astfel. Fără să am cituși de puțin intenția de a-l pune pe d-l B. Avilov alături de d-l Skvortov, consider totuși necesar să mă ocup de un pasaj dintr-un articol al d-lui B. Avilov, publicat în același număr al revistei „Naucinoe Obozrenie“. La sfîrșitul post-scriptumului, d-l B. Avilov spune următoarele : „D-l Ilin (este) pentru «ortodoxie». Se pare însă că pînă la «ortodoxie», *adică pînă la o simplă interpretare a lui Marx*, mai e încă mult...“ (pag. 2.308). Cred că cuvintele subliniate de mine sînt, probabil, un lapsus, căci eu am spus foarte lămurit că *prin ortodoxie nu înțeleg nicidecum o simplă interpretare a lui Marx*. În același articol la care se referă d-l B. Avilov, după cuvintele : „Întrucît ne privește, preferăm să rămînem «sub semnul ortodoxiei»“ ! – spune următoarele : „Nu trebuie să dăm crezare celor care afirmă că ortodoxia permite să se creadă ceva pe cuvînt, că ea exclude prelucrarea critică și dezvoltarea mai departe, că ea permite estomparea problemelor istorice cu ajutorul unor scheme abstracte. Dacă există discipoli ortodocși care se fac vinovați de asemenea păcate cu adevărat grele, vina cade în întregime asupra acestor discipoli, și nicidecum asupra ortodoxiei, care se caracterizează prin trăsături diametral opuse“ („Naucinoe Obozrenie“, 1899, nr. 8, pag. 1.579 *)¹⁷¹. Așadar, am spus lămurit că a crede ceva pe cuvînt, a exclude prelucrarea critică și dezvoltarea, înseamnă a săvîrși un păcat greu ; iar pentru a prelucra și a dezvolta „o simplă interpretare“ este, evident, insuficientă. Divergența dintre marxiștii care sînt pentru așa-zisa „nouă orientare critică“ și cei care sînt pentru așa-zisa „ortodoxie“ constă în aceea că atît unii cît și ceilalți vor să prelucreze și să dezvolte mar-

* Vezi V. I. Lenin, Opere, vol. 4, Editura pentru literatură politică, 1953.
— Nota red.

xismul, însă în *direcții diferite* : unii vor să rămână marxiști consecvenți, dezvoltând tezele fundamentale ale marxismului potrivit noilor condiții care se schimbă și particularităților diferitelor țări și prelucrând teoria materialismului dialectic și doctrina economică a lui Marx ; ceilalți resping unele laturi mai mult sau mai puțin esențiale ale doctrinei lui Marx, situându-se, de pildă în filozofie, nu de partea materialismului dialectic, ci de partea neokantianismului, iar în economia politică de partea acelor care pretind că unele teorii ale lui Marx s-ar datora „tendenționismului“ acestuia etc. De aceea primii le aduc celorlalți acuzația de eclecticism, acuzație care, după părerea mea, este pe deplin întemeiată. Ceilalți, la rîndul lor, îi numesc pe primii „ortodocși“ ; dar atunci cînd întrebuițăm această expresie nu trebuie să uităm niciodată că ea a fost formulată de adversari în cadrul unei polemici, că „ortodocșii“ nu resping critica în general, ci numai „critica“ eclecticilor (care ar avea dreptul să se numească partizani ai „criticii“ numai în măsura în care, în istoria filozofiei, doctrina lui Kant și a adeptilor săi este denumită „criticism“, „filozofie critică“). În același articol (în nota de la pag. 1.569 și în cea de la pag. 1.570 *) am menționat și autori care, după părerea mea, sînt partizanii unei dezvoltări consecvente și unitare – și nu eclecticice – a marxismului și care au contribuit la această dezvoltare – și în domeniul filozofiei, și în domeniul economiei politice, și în domeniul istoriei și al politicii – infinit mai mult decît, de pildă, Sombart sau Stammler **, deși mulți consideră astăzi simpla repetare a concepțiilor eclecticice ale acestora un important pas înainte. Cred că nu mai e nevoie să adaug că adepții orientării eclecticice s-au grupat în ultimul timp în jurul lui Ed. Bernstein. În ceea ce privește „ortodoxia“ mea, mă mărginesc la aceste scurte observații, atît pentru că această chestiune nu ține direct de obiectul articolului meu, cît și pentru că nu am posibilitatea să expun în

* Vezi V. I. Lenin, Opere, vol. 4, Editura pentru literatură politică, 1953, pag. 68 și 69. — *Nota red.*

** Comp. observațiile juste ale lui H. Cunow îndreptate împotriva lui Stammler. Articolul în care figurează aceste observații a fost tradus, în parte, în revista „Naucnoe Obozrenie“ pe 1899. Comp. de asemenea B. Lvov : „Legea socială“ (articol publicat în aceeași revistă) și traducerea articolului d-lui Sadi Gunter, promisă de „Naucnoe Obozrenie“ pentru anul 1900.

amănunțime concepțiile celor dintii, nerămînîndu-mi deci decît să recomand acelor pe care îi interesează problema să consulte literatura germană. În această problemă, disputele din Rusia nu sînt decît un ecou al celor din Germania, așa că, dacă nu le cunoști pe acestea din urmă, nu-ți poți face o idee precisă despre esența tuturor acestor dispute*.

* Tocmai la un astfel de eclecticism se reduce, după părerea mea, „noua orientare” „critică” care „începe să se contureze” în literatura noastră în ultimul timp (comp. articolele publicate de Struve în „Jizn”, 1899, nr. 10, și 1900, nr. 2, precum și acele publicate de T.-Baranovski în „Naucainoe Obozrenie”, 1899, nr. 5, și 1900, nr. 3). Primul autor a început „să-și contureze” înclinația spre eclecticism acum cinci ani și mai bine, în lucrarea sa „Însemnări critice”, și imediat după apariția ei s-a făcut încercarea (după cum binevoiește să-și amintească d-l Struve) de „a se deschide ochii” publicului asupra confuzării de către d-l Struve a marxismului cu știința burgheză¹⁷². De aceea este ciudat să auzi din gura d-lui Struve următoarea tiradă: „A închide pur și simplu ochii asupra așa-numitei critici „burgheze” (probabil că prin cuvintele „așa-numitei” autorul vrea să spună că pe nedrept este considerată burgheză. V. I.) a doctrinei lui Marx și a te indeletnici cu repetarea și parafrizarea acestei doctrine s-a dovedit a fi pînă în ziua de astăzi un lucru nu numai inutil, dar și dăunător” („Jizn”, nr. 2, 305). „A închide pur și simplu ochii” asupra științei burgheze este, fără doar și poate, un lucru dăunător — și aceasta nu numai atunci cînd este vorba de această știință, dar chiar și atunci cînd este vorba de niște teorii cu totul absurde, mergînd pînă la cel mai cras obscurantism. Acesta este un adevăr banal, un loc comun. Dar una este să nu închizi ochii asupra științei burgheze, s-o urmărești, s-o folosești, avînd însă față de ea o atitudine *critică* și nerenunțînd la caracterul unitar și bine definit al concepției tale despre lume, și alta este să cedezi în fața științei burgheze și să repeți, de pildă, afirmația că Marx ar da dovadă de „tendenționism” etc., afirmație care are un sens și o semnificație foarte precisă. Apoi, dacă e să vorbim de „repetare și parafrizare”, oare simpla repetare și parafrizare a concepțiilor lui Böhm-Bawerk și Wieser, ale lui Sombart și Stammler merită apriori mai multă atenție decît repetarea și parafrizarea concepțiilor lui Marx? Oare Struve, care este atît de isteț încît a și reușit să constate (în literatura economică rusă, notați bine) caracterul „dăunător” (sic!) al repetării ideilor lui Marx, n-a observat și nu observă caracterul „dăunător” al repetării necritice a corecțiilor la modă făcute de „știința” burgheză la modă? Cît de mult trebuie să te abați de la marxism ca să ajungi la o asemenea părere și la o atît de nepermisă „închidere a ochilor” asupra „haosului gîndirii” din zilele noastre! La sfîrșitul articolului său, Struve își exprimă în mod special dorința ca eu să mă pronunț asupra problemelor pe care le pune așa-numita „critică”. În legătură cu aceasta, țin să spun că în momentul de față mă preocupă îndeosebi problema actualei orientări eclecticice din filozofie și din economia politică și că păstrez încă speranța că o dată și o dată voi prezenta o analiză sistematică a acestei orientări¹⁷³; cred însă că nu ar avea nici un rost (să mă ierte onorabilii „critici”!) să urmăresc fiecare „eroare esențială” și fiecare „antinomie esențială”... a eclecticismului. De aceea mă voi mărgini deocamdată la o contradicție, și anume ca noua „orientare critică” să se conturzeze cu toată precizia și să nu se mărginească la simple aluzii. Cu cît mai curînd se va întîmpla aceasta, cu atît va fi mai bine, pentru că în felul acesta va fi mai puțină confuzie și publicul își va da mai bine seama de deosebirea dintre marxism și noua „orientare” din critica burgheză a concepțiilor lui Marx.

ADNOTĂRI

I Lucrarea lui V. I. Lenin „Dezvoltarea capitalismului în Rusia” este rezultatul unei uriașe munci de cercetare care a durat mai mult de trei ani. Lenin a început să lucreze intens la această carte în închisoare, la scurtă vreme după arestarea lui în legătură cu procesul intentat „Uniunii de luptă pentru eliberarea clasei muncitoare”, și a terminat-o pe cînd se afla în deportare în satul Șușenskoc. Dar materialul necesar pentru această lucrare, el l-a strîns cu mult înainte de a începe să o scrie.

Chiar în prima scrisoare din închisoare, datată 2 ianuarie 1896, Lenin scrie : „Am un plan care mă preocupă mult din momentul arestării mele și care, cu cît trece timpul, mă preocupă tot mai mult. Încă mai de mult m-am ocupat de o problemă economică (desfăcerea în interiorul țării a mărfurilor industriei prelucrătoare). Am și strîns ceva material. Am întocmit un plan de prelucrare. Am și scris cîte ceva. Am de gînd să-mi public lucrarea în volum dacă va depăși proporțiile unui articol de revistă. Tare n-aș vrea să renunț la această lucrare ; dar acum, pe cît se vede, mă aflu în fața alternativei : sau s-o scriu aici, sau să renunț definitiv la gîndul ăsta” (V. I. Lenin, Opere, vol. 37, Editura politică, 1958, pag. 19).

Lucrarea „Dezvoltarea capitalismului în Rusia” era destinată presei legale, și de aceea Lenin trebuia să-i dea o asemenea formă și s-o intituleze în așa fel, încît cenzura țaristă să nu împiedice editarea ei. „Din considerente de cenzură un titlu mai modest și mai greoi e mai comod”, scria Lenin într-o scrisoare din deportare (op. cit., pag. 151).

Începînd lucrul la „Dezvoltarea capitalismului în Rusia”, Lenin a ținut seama de faptul că această carte cere o mare și minuțioasă muncă de cercetare, de studiere și prelucrare a unui uriaș material factual. Schițînd planul sau schema viitoare sale cărți, Lenin scria :

„Lista de cărți este împărțită în două părți, așa cum se împarte și lucrarea mea : A. – Partea teoretică generală. Pentru ea e nevoie de mai puține cărți, așa că în orice caz sper s-o scriu ; dar necesită mai multă muncă de pregătire. B. – Aplicarea tezelor teoretice la

datele cu privire la Rusia. Pentru această parte e nevoie de foarte multe cărți. Principala dificultate o vor constitui: 1) publicațiile zemstvelor. De altfel, o parte din ele le am, o parte se vor putea comanda (micile monografii), iar o altă parte se vor putea procura prin statisticienii pe care-i cunosc; 2) publicațiile oficiale — lucrări ale comisiilor, rapoarte și procesele-verbale ale congreselor etc. Acesta este un lucru important; ele vor fi însă mai greu de procurat. Unele dintre ele există la biblioteca Societății de științe economice (vezi adnotarea 87. — *Nota red.*), se pare chiar majoritatea lor" (V. I. Lenin, Opere, vol. 37, Editura politică, 1958, pag. 20-21).

Etapele principale și condițiile în care a fost scrisă această lucrare sînt oglindite amănunțit în corespondența lui Lenin cu rudele, în amintirile rudelor și tovarășilor săi de luptă. A. I. Ulianova-Elizavrova menționează că Lenin lucra foarte mult în închisoare: „El a hotărît să folosească bibliotecile din Petersburg pentru a-și procura materialele necesare, pe care, după cum știa, nu le-ar fi putut obține în deportare. Și el s-a pus intens pe muncă; în închisoare fiind, a studiat numeroase izvoare, din care a extras un foarte mare număr de pasaje. Îi duceam vrafuri întregi de cărți de la biblioteca Societății de științe economice, de la biblioteca Academiei de Științe și de la bibliotecile altor instituții științifice" („Proletarskaia Revoluția" nr. 3, 1924, pag. 113).

Nici în drum spre locul deportării, Lenin nu încetează munca la această carte. În scrisoarea din 15 martie 1897, el înștiințează că a citit în timpul drumului „cărțile luate pentru puțin timp", pe care le va trimite înapoi din Krasnoiarsk. În timpul cit a rămas în Krasnoiarsk, Lenin a studiat toate cărțile și colecțiile de reviste care prezentau interes aflate la biblioteca orașenească locală și la biblioteca particulară a negustorului Iudin.

În deportare, Lenin a continuat să lucreze intens la „Dezvoltarea capitalismului în Rusia". Din momentul în care a sosit la locul deportării, el a fost foarte preocupat de obținerea și expedierea cărților de care avea nevoie. În scrisorile adresate rudelor și cunoscuților, el vorbește în repetate rînduri despre acest lucru. Începînd din toamna anului 1897, Lenin primește cu regularitate materialele necesare și se ocupă de cercetarea noilor izvoare, îndeosebi de cercetarea unor numeroase culegeri de statistici. Un mare număr de cărți a fost adus în primăvara anului 1898 de N. K. Krupskaia, care inițial urma să-și execute pedeapsa la Ufa, dar căreia ulterior i s-a permis să și-o execute la Șuşenskoe.

În cursul celor trei ani în care a lucrat la „Dezvoltarea capitalismului în Rusia", Lenin a studiat și a prelucrat în mod critic întreaga literatură economică cu privire la Rusia. În carte sînt menționate și citate peste 500 de diferite lucrări: cărți, culegeri, studii, cercetări, articole. Numărul lucrărilor studiate de Lenin și folosite de el efectiv este cu mult mai mare decît numărul lucrărilor care figurează printre izvoarele menționate de el. Dar și lucrările menționate ne dau o imagine a muncii uriașe depuse de Lenin în procesul studierii dezvoltării capitalismului în Rusia.

Lucrarea „Dezvoltarea capitalismului în Rusia” a fost terminată în ciornă în august 1898. Dar și după această dată Lenin a continuat să lucreze susținut la cartea sa. Finisarea definitivă a manuscrisului a necesitat încă mult timp. Manuscrisul a fost gata pentru tipar la sfârșitul lunii ianuarie 1899.

Lenin a acordat o mare atenție observațiilor tovarășilor și rudelor care au citit în manuscris „Dezvoltarea capitalismului în Rusia”. Fiecare capitol al cărții era transcris într-un caiet separat, care, în afară de N. K. Krupskaja, era citit și discutat și de ceilalți social-democrați care erau pe atunci deportați în districtul Minusinsk. „Eram, ca să zic așa, «primii cititori» ai cărții «Dezvoltarea capitalismului în Rusia» – își amintește G. M. Krjijanovski, care era deportat într-o localitate apropiată de satul Șușenskoe –, citeam cu atenție materialul ce ni se trimitea și după ce ne făceam observațiile îl înapoiam lui Vladimir Ilici. El acorda o importanță foarte mare acestor observații”.

Lenin a dat indicații amănunțite în ceea ce privește editarea cărții, formatul și literele, arătând că, dacă se va respecta formatul ales de el, „întreaga lucrare ar avea 30 de coli sau, în cifră rotundă, 500 de pagini (un număr mai mare de pagini ar fi, probabil, de prisos și împovăraător pentru cititor)” (op. cit., pag. 145–146). El se străduia ca această carte să fie lesne de înțeles, să fie accesibilă, ca tabelele și diagramele să fie o confirmare vie și concretă a concluziilor autorului. La începutul lunii martie, Lenin a primit primele pagini ale cărții și a rămas „foarte mulțumit” de ele, așa cum spunea într-o scrisoare către rude.

Lucrarea „Dezvoltarea capitalismului în Rusia” a apărut la sfârșitul lunii martie 1899, sub pseudonimul „Vladimir Ilin”. În ziarul „Russkie Vedomosti” din 15 aprilie 1899 a apărut un anunț cu privire la apariția cărții: „Vladimir Ilin. Dezvoltarea capitalismului în Rusia. Procesul formării pieței interne pentru marcă industrie. Prețul 2 ruble și 50 de copeici. 480 pag.”

Lenin a primit cartea la începutul lunii mai. „Sînt foarte mulțumit de aspectul grafic al cărții – scria Lenin. – Este tipărită în condiții excelente...”

Cartea „Dezvoltarea capitalismului în Rusia” a apărut în 2.400 de exemplare; tirajul s-a epuizat foarte repede. Cartea a fost difuzată mai ales în cercurile intelectualității social-democrate, în rândurile tineretului studios și, prin intermediul propagandiștilor, în cercurile muncitorești.

Presa burheză a încercat să treacă sub tăcere lucrarea științifică a lui Lenin. Abia în toamna anului 1899 au apărut primele recenzii. La una dintre recenzii, Lenin a dat un răspuns nimicitor în articolul „O critică necritică”, publicat în revista „Naucnoe Obozrenie” din mai-iunie 1900 (vezi volumul de față, pag. 601–625).

În 1908 a apărut ediția a doua a cărții „Dezvoltarea capitalismului în Rusia” (vezi adnotarea 6). În anii Puterii sovietice (potrivit datelor de la 1 octombrie 1957), cartea lui Lenin „Dezvoltarea capitalismului în Rusia” a fost editată de 75 de ori, într-un tiraj

total de 3.372.000 de exemplare, în 20 de limbi ale popoarelor U.R.S.S. În afară de aceasta, cartea a apărut în limbile engleză, franceză, spaniolă, chineză, cehă, maghiară, japoneză, turcă, română și în alte limbi străine.

O parte dintre materialele pregătitoare pentru cartea „Dezvoltarea capitalismului în Rusia”, care scot în evidență volumul mare de muncă și metodele folosite de Lenin în munca de cercetare în procesul de elaborare a acestei lucrări, au fost publicate în „Culegeri din Lenin”, vol. XXXIII.

Cartea se tipărește după ediția a doua (1908), revăzută și completată de Lenin; cu acest prilej s-a ținut seama de toate observațiile autorului privind prima ediție a cărții, apărută în 1899. - 1.

- 2 În februarie sau la începutul lunii martie 1899, Lenin a primit în deportare cartea „Die Agrarfrage” („Problema agrară”) a lui K. Kautsky, care pe atunci era încă marxist. În momentul acela, cea mai mare parte a lucrării „Dezvoltarea capitalismului în Rusia” fusese deja culeasă, și Lenin a hotărât să se refere la lucrarea lui Kautsky în prefață. La 17 (29) martie 1899, Lenin a trimis un post-scriptum la prefață. „Dacă nu e prea târziu - a scris el -, aș ține foarte mult să fie publicat... Poate că și în cazul cind prefața a fost culeasă, se mai poate culege și acest post-scriptum?”. Adaosul la prefață a ajuns la cenzor și a fost cenzurat. Lenin scrie despre aceasta într-o scrisoare din 27 aprilie 1899: „Am auzit că P.S. la prefață a întârziat; a ajuns în mâinile cenzurii precalabile și pare-se că «a avut de suferit»” (V. I. Lenin, Opere, vol. 34, E.S.P.L.P. 1958, pag. 19). Cît a avut de suferit de pe urma cenzurii nu se poate ști, deoarece manuscrisul nu s-a păstrat.

Lenin se referă la cartea lui Kautsky pentru a sublinia caracterul general valabil al legităților dezvoltării capitalismului în agricultura din Europa occidentală și în cea din Rusia, cu toate particularitățile pe care le prezintă acest proces în diferite țări. - 7.

- 3 *Volumul al treilea al „Capitalului”* lui K. Marx a apărut în limba germană în 1894 (prefața lui Engels la prima ediție a volumului al treilea poartă data de 4 octombrie 1894). În 1896 volumul al treilea al „Capitalului” a apărut în limba rusă în traducerea lui N. F. Danielson. - 7.

- 4 În ediția a doua a lucrării „Dezvoltarea capitalismului în Rusia” (1908), numerotarea paragrafelor s-a schimbat, dat fiind că Lenin a introdus în carte o serie de completări. Pasajul la care trimite Lenin se află în ediția de față în capitoul al II-lea, § XII. - (C), pag. 156-157. - 8.

- 5 La Societatea pentru sprijinirea industriei și comerțului din Rusia s-a discutat la 17 februarie 1899 un referat pe tema: „Nu s-ar putea împăca narodnicismul cu marxismul?”. La discuții au luat parte reprezentanți ai narodnicismului liberal și „marxiștii legali” V. P. Voronțov, P. B. Struve, A. A. Isaev, M. M. Filippov.

A. Stanghe, M. I. Tugan-Baranovski, N. V. Levitski. În cuvîntarea sa, Voronțov a afirmat că reprezentanții „noului curent marxist din Occident“ sînt mai aproape de narodnicii din Rusia decît de marxiștii din Rusia. O scurtă dare de seamă asupra acestei ședințe a fost publicată la 19 februarie (3 martie) 1899 în „Novoe Vremea“, ziarul reacționar din Petersburg. – 9.

- 6 *Ediția a doua a lucrării „Dezvoltarea capitalismului în Rusia“* a apărut în 1908. Un anunț despre apariția ei a fost publicat în martie 1908 în nr. 10 al publicației „Knijnaia Letopis“. În vederea celei de-a doua ediții, Lenin a revăzut textul, a scos greșelile de tipar, a făcut numeroase completări și a scris o nouă prefață, datată iulie 1907. În ediția a doua a „Dezvoltării capitalismului în Rusia“, Lenin a înlocuit expresiile „discipoli“, „partizani ai celor ce muncesc“, pe care a fost nevoit să le folosească din cauza cenzurii, cu numiri directe: marxiști, socialiști; mențiunile despre „noua teorie“ au fost înlocuite cu referiri la Marx și marxism.

Lenin a introdus în cartea sa multe completări pe baza unor date statistice noi. Analizei rezultatelor recensămintelor cailor buni pentru armată pe 1896–1900 îi este consacrat un paragraf nou (XI) din capitolul al doilea. Lenin citează fapte noi care confirmă concluziile lui anterioare cu privire la dezvoltarea capitalismului în Rusia, în special materiale noi din statistica fabricilor și uzinelor; face o analiză a rezultatelor recensămîntului general al populației din 1897, care dezvăluie mai complet tabloul structurii de clasă a Rusiei (vezi capitolul VII, § V, pag. 494–500, „*Adaos la ediția a doua*“).

În ediția a doua s-a făcut, de asemenea, un bilanț al luptei duse împotriva „marxiștilor legali“ în legătură cu principalele probleme tratate în „Dezvoltarea capitalismului în Rusia“.

În ediția a doua a cărții, Lenin a introdus 24 de noi note de subsol (pag. 7, 31, 45, 145, 146, 151, 170, 196, 211, 264, 272, 380, 438, 440, 459, 492, 501, 516, 519, 525, 527, 542, 543, 565), două paragrafe noi (pag. 134–136 și 494–500), un tabel nou (pag. 506), a scris 8 alineate de text nou și 3 mari adaosuri la alineatele existente (pag. 291–295, 213–214, 215, 284–285) și a făcut circa 75 de mici adaosuri și corectări.

Lenin n-a încetat să lucreze la cartea „Dezvoltarea capitalismului în Rusia“ nici după apariția ediției a doua. Acest lucru îl dovedesc adaosurile făcute de Lenin în 1910 sau 1911 la pag. 405 din ediția a doua în legătură cu repartizarea fabricilor și uzinelor pe grupuri după numărul muncitorilor în 1908 (vezi facsimilul de la pag. 507 din volumul de față).

În prefața la ediția a doua, Lenin vorbește despre o eventuală prelucrare a cărții sale în viitor, arătînd că în acest caz ar fi nevoie să împartă lucrarea în două volume, urmînd ca primul volum să fie consacrat analizei economiei Rusiei în perioada dinaintea revoluției, iar volumul al doilea – studierii bilanțului și rezultatelor revoluției.

Studierii bilanțului și rezultatelor revoluției din 1905–1907 îi este consacrată o serie de lucrări ale lui Lenin, printre care „Pro-

- gramul agrar al social-democrației în prima revoluție rusă din 1905-1907", scrisă la sfârșitul anului 1907 (vezi V. I. Lenin, Opere, vol. 13, pag. 211-426). - 13.
- 7 K. Marx citează o expresie folosită de Heine la adresa imitatorilor săi : „Am semănat dinți de balaur și am cules purici“ - în capitolul al IV-lea din volumul al II-lea al lucrării „Ideologia germană“ (vezi K. Marx și F. Engels. Opere, vol. 3, Editura politică, 1958, pag. 538). - 14.
- 8 *Partidul octombriștilor* (sau „*Uniunea din 17 octombrie*“) a apărut în Rusia după publicarea manifestului din 17 octombrie 1905, în care țarul, speriat de revoluție, a promis poporului că va așeza „libertățile cetățenești pe o temelie de neclintit“. Acest partid a reprezentat și a apărut interesele marilor industriași și ale marilor moșieri care își duceau gospodăria în mod capitalist ; lideri ai acestui partid au fost A. I. Gucikov, cunoscutul industriaș și proprietar de imobile din Moscova, și M. V. Rodzeanko, un mare moșier. Octombriștii au sprijinit în totul politica internă și externă a guvernului țarist. Începând din toamna anului 1906, partidul octombriștilor a devenit partid guvernamental. - 15.
- 9 *Cadeții* - membri ai partidului democrat-constituționalist, principalul partid al burgheziei imperialiste din Rusia. Partidul cadeților a fost creat în octombrie 1905 ; în rîndurile lui au intrat reprezentanți ai burgheziei liberale, reprezentanți ai zemstvelor din rîndurile moșierilor și intelectuali burghezi care foloseau o frazeologie pseudo „democratică“, urmărind să atragă țărănimea de partea lor. Fruntașii cadeților au fost : P. N. Miliukov, S. A. Muromțev, V. A. Maklakov, A. I. Șingarev, P. B. Struve, F. I. Rodicev etc. Cadeții erau partizanii menținerii regimului monarhic, ei considerau lupta împotriva mișcării revoluționare ca principalul lor țel și căutau să împartă puterea cu țarul și cu moșierii-iobăgiști. În anii primului război mondial, cadeții au sprijinit activ politica externă de cotopire a guvernului țarist. În perioada revoluției burghezo-democratice din februarie, ei s-au străduit să salveze monarhia. În cadrul guvernului provizoriu, cadeții au dus o politică antipopulară, contrarevoluționară, politică care era pe placul imperialiștilor anglo-franco-americani. După victoria Marii Revoluții Socialiste din Octombrie, cadeții au acționat ca dușmani neîmpăcați ai Puterii sovietice, au participat la toate acțiunile contrarevoluționare armate și la campaniile intervențiștilor. Emigrînd, după înfringerea intervențiștilor și albgardiștilor, în străinătate, cadeții nu și-au încetat activitatea contrarevoluționară, antisovietică. - 16.
- 10 La 3 iunie 1907 a fost dizolvată Duma a II-a de stat și a fost promulgată o nouă lege privind alegerile pentru Duma a III-a de stat, lege care asigura moșierilor și capitaliștilor majoritatea în Dumă. Încălcînd în mod perfid propriul său manifest din 17 octombrie 1905, guvernul țarist a desființat drepturile constituționale, a deferit justi-

ției și a trimis la ocnă fracțiunea social-democrată din Duma a II-a. Așa-numita lovitură de stat din 3 iunie a marcat victoria temporară a contrarevoluției. - 16.

- 11 „*Socialiștii populiști*“ (sau „*enesii*“) - membri ai partidului socialist-populist al muncii care s-a desprins din aripa de dreapta a partidului socialiștilor-revoluționari (eserii) în 1906. Ei erau exponenții intereselor chiaburimii, susțineau naționalizarea parțială a pământului cu răscumpărarea lui de la moșieri și repartizarea lui între țărani după așa-numita normă de muncă. Enesii erau pentru blocul cu cadeții. Lenin i-a denumit „social-cadeți“, „oportuniști mic-burhezi“, „menșevici eseriști“, care oscilează între cadeți și eseri, subliniind că acest partid „se deosebește foarte puțin de cadeți, deoarece înlătură din program atât republica cât și revendicarea întregului pământ“. În fruntea partidului se aflau A. V. Peșehonov, N. F. Annenski, V. A. Meakotin și alții. După revoluția burghezo-democratică din februarie, partidul socialiștilor populiști a fuzionat cu trudovicii, a sprijinit activ activitatea guvernului provizoriu burghez, trimițându-și reprezentanți în acest guvern. După Revoluția Socialistă din Octombrie, enesii au participat la comploturile contrarevoluționare și la acțiunile armate împotriva Puterii sovietice. Partidul socialiștilor populiști și-a încetat existența în perioada războiului civil. - 16.
- 12 *Trudovicii* („*grupul trudovic*“) - grup de democrați mic-burhezi în Dumele de stat din Rusia care era format din țărani și intelectuali de orientare narodnică. Fracțiunea trudovicilor s-a constituit în aprilie 1906, fiind formată din deputații țăranilor în Duma I de stat.
- Trudovicii cereau desființarea tuturor îngrădirilor feudale și naționale, democratizarea instituțiilor administrative ale zemstvelor și orașelor, introducerea votului universal în alegerile pentru Duma de stat. Programul agrar al trudovicilor avea ca punct de plecare principiile narodniciste de folosire egalitară a pământului : crearea unui fond funciar al întregului popor, fond care să fie alcătuit din pământurile statului, pământurile domeniiale, din pământurile familiei imperiale, din pământurile aparținând mănăstirilor și cele ale moșierilor, dacă întinderea proprietății depășea norma de muncă stabilită ; pentru pământurile aparținând proprietarilor funciari care urmau să intre în fondul funciar se prevedea acordarea de despăgubiri. În 1906 V. I. Lenin menționa că trudovicul tipic este țăranul căruia „nu-i este străină tendința de a ajunge la o tranzacție cu monarhia, de a se mulțumi cu peticul lui de pământ în cadrul orînduirii burgheze, în prezent însă el își îndreaptă eforturile, în primul rînd, în direcția luptei împotriva moșierilor, pentru a dobîndi pământ, și în direcția luptei împotriva statului feudal, pentru întronarea democrației“ (V. I. Lenin, Opere, vol. 11, E.S.P.L.P. 1957, pag. 220).
- În cadrul Dumei de stat, trudovicii au oscilat între cadeți și bolșevici. Aceste oscilări erau determinate de însăși natura de clasă a micilor proprietari-țărani. Dat fiind însă că trudovicii reprezentau totuși masele țărănești, în Dumă bolșevicii au promovat o tactică de înțelegere cu trudovicii în unele probleme, pentru a lupta împreună împotriva cadeților și absolutismului țarist. În 1917 „grupul

- trudovic" s-a contopit cu partidul „socialiștilor populiști” și a sprijinit activ guvernul provizoriu burghez. După Revoluția Socialistă din Octombrie trudovicii au trecut de partea contrarevoluției burgheze. – 16.
- 13 *Molcealinism* – sinonim cu servilismul și lingușirea ; de la numele lui Molcealin – personaj din comedia lui A. S. Griboedov „Prea multă minte strică”. – 16.
- 14 În prima ediție a „Dezvoltării capitalismului în Rusia” (1899), acest capitol era intitulat „Confruntare cu teoria”. – 21.
- 15 K. Marx. „Capitalul”, vol. III, partea a II-a, E.S.P.L.P. 1955, pag. 609.
În întreg cuprinsul cărții, atunci când a făcut referiri la „Capitalul” lui Marx, Lenin s-a folosit de ediția germană (volumul I – ediția a doua din 1872, volumul al II-lea – ediția din 1885, volumul al III-lea – ediția din 1894), dând toate citatele în traducere proprie. În arhiva Institutului de marxism-leninism de pe lângă C.C. al P.C.U.S. se păstrează cele trei volume din ediția germană a „Capitalului” lui Karl Marx cu însemnările și sublinierile lui V. I. Lenin. – 22.
- 16 K. Marx. „Capitalul”, vol. III, partea a II-a, E.S.P.L.P. 1955, pag. 608. – 24.
- 17 Aici și în continuare paginile volumului I al „Capitalului” lui K. Marx în ediția germană sînt indicate după ediția a doua. În majoritatea cazurilor, V. I. Lenin însuși a menționat acest lucru prin nota : „I²”. Vezi pag. 161 și altele din volumul de față. – 26.
- 18 K. Marx. „Capitalul”, vol. I, Editura politică, 1960, ediția a IV-a, pag. 741 și 742. – 26.
- 19 *Sverhstoimosti* – supravaloare (Mehrwert la Marx). În lucrările scrise în ultimul deceniu al secolului trecut, V. I. Lenin folosește termenul „sverhstoimosti” („supravaloare”) paralel cu termenul „pribavocinaia stoimosti” („plusvaloare”). Mai tîrziu el folosește numai termenul „pribavocinaia stoimosti”. – 27.
- 20 Aici, ca și în tot cuprinsul volumului, însemnarea „Notă la ediția a 2-a” aparține lui V. I. Lenin. Aceste note au fost scrise de el cu prilejul pregătirii ediției a doua a cărții (din 1908). Notele redacției în acest volum sînt însoțite pretutindeni de mențiunea „Nota red.” – 31.
- 21 K. Marx. „Capitalul”, vol. II, E.S.P.L.P. 1958, ediția a II-a, pag. 444. – 32.
- 22 K. Marx. „Capitalul”, vol. II, E.S.P.L.P. 1958, ediția a II-a, pag. 352–353. – 34.

- 23 K. Marx. „Capitalul“, vol. I, Editura politică, 1960, ediția a IV-a, pag. 593. – 34.
- 24 K. Marx. „Capitalul“, vol. I, Editura politică, 1960, ediția a IV-a, pag. 594. – 34.
- 25 Vezi K. Marx. „Capitalul“, vol. I, Editura politică, 1960, ediția a IV-a, pag. 227–229. – 35.
- 26 Vezi K. Marx. „Capitalul“, vol. II, E.S.P.L.P. 1958, ediția a II-a, pag. 343–344. – 35.
- 27 K. Marx. „Capitalul“, vol. II, E.S.P.L.P. 1958, ediția a II-a, pag. 372. – 38.
- 28 K. Marx. „Capitalul“, vol. II, E.S.P.L.P. 1958, ediția a II-a, pag. 331–551. – 39.
- 29 K. Marx. „Capitalul“, vol. III, partea I, Editura pentru literatură politică, 1953, pag. 301. – 40.
- 30 K. Marx. „Capitalul“, vol. II, E.S.P.L.P. 1958, ediția a II-a, pag. 413. – 43.
- 31 K. Marx. „Capitalul“, vol. II, E.S.P.L.P. 1958, ediția a II-a, pag. 298. – 44.
- 32 K. Marx. „Capitalul“, vol. III, partea I, Editura pentru literatură politică, 1953, pag. 244–245. – 44.
- 33 K. Marx. „Capitalul“, vol. III, partea I, Editura pentru literatură politică, 1953, pag. 250. – 45.
- 34 Cartea lui Ed. Bernstein „Premisele socialismului și sarcinile social-democrației“, care revizua marxismul revoluționar în spiritul reformismului burghez, a apărut în 1899 și a fost primită de Lenin în deportare după apariția primei ediții a lucrării „Dezvoltarea capitalismului în Rusia“, din care cauză observațiile critice ale lui Lenin în legătură cu tezele oportuniste ale lui Bernstein n-au putut fi incluse decât în ediția a doua a acestei lucrări.

Lenin spune despre Bernstein că și-a câștigat o „faimă herostratică“.

Herostrat – locuitor al vechiului oraș Efes din Asia Mică; potrivit unei legende, în anul 356 î.e.n. el a dat foc templului Artemizei din Efes, considerat ca una dintre „cele șapte minuni ale lumii“, numai pentru a-și immortaliza numele. Numele lui Herostrat este folosit pentru a desemna pe ambițioșii care caută să dobândească glorie cu orice preț, chiar și prin mijloace criminale. – 45.

- 35 K. Marx. „Capitalul“, vol. III, partea a II-a, E.S.P.L.P. 1955, pag. 467-468. - 45.
- 36 K. Marx. „Capitalul“, vol. III, partea I, Editura pentru literatură politică, 1953, pag. 300. - 45.
- 37 K. Marx. „Capitalul“, vol. III, partea a II-a, E.S.P.L.P. 1955, pag. 793.

Observația lui Lenin privind greșelile pe care le conține traducerea în limba rusă a „Capitalului“ se referă la traducerea lui N. F. Danielson (1896). - 47.

- 38 K. Marx. „Capitalul“, vol. II, E.S.P.L.P. 1958, ediția a II-a, prefața lui Engels, pag. 24. - 49.
- 39 K. Marx. „Capitalul“, vol. III, partea a II-a, E.S.P.L.P. 1955, pag. 790-791. - 51.
- 40 K. Marx. „Capitalul“, vol. III, partea a II-a, E.S.P.L.P. 1955, pag. 795. - 51.
- 41 K. Marx. „Capitalul“, vol. III, partea a II-a, E.S.P.L.P. 1955, pag. 793-795. - 51.

42 *Recensămintele pe gospodării ale statisticii zemstvelor* - cercetarea gospodăriilor țărănești efectuată de către organele de statistică ale zemstvelor. Aceste recensăminte, subordonate în primul rând cerințelor fiscale, au căpătat o largă răspândire în deceniul al 9-lea al secolului al XIX-lea. Recensămintele pe gospodării au dat un bogat material faptic, care a fost publicat în culegerile de statistici ale zemstvelor pe județe și gubernii. Dar statisticienii zemstvelor, în rîndurile cărora predominau narodnicii, prelucrau adesea tendențios și clasificau greșit datele statistice, ceea ce făcea să scadă considerabil valoarea acestor date. „Aceasta este latura cea mai slabă a statisticii zemstvelor noastre, statistică excelentă prin minuțiozitatea și caracterul ei amănunțit“ - scria Lenin. În culegerile de statistici ale zemstvelor și în studiile lor statistice, sub noianul de cifre dispăreau tipurile economice ale fenomenului, îndărătul coloanelor de cifre medii dispăreau deosebirile esențiale și caracteristicile diferitelor grupuri ale țărănimii care s-au format în cursul dezvoltării capitalismului.

V. I. Lenin a studiat multilateral, a verificat și a prelucrat minuțios datele statistice ale zemstvelor. El a făcut calcule, a întocmit situații și tablele, a făcut o analiză marxistă și o clasificare științifică a datelor obținute cu privire la gospodăriile țărănești. Folosind bogatul material al statisticii zemstvelor, Lenin a dezvăluit caracterul fals al schemelor născocite de narodnici și a arătat tabloul real al

- dezvoltării economice a Rusiei. În lucrările sale și îndeosebi în cartea „Dezvoltarea capitalismului în Rusia”, Lenin a folosit pe larg materialul oferit de statistica zemstvelor. – 57.
- 43 Cartea lui V. E. Postnikov „Gospodăria țărănească din sudul Rusiei” a fost analizată de Lenin în mod amănunțit într-una din primele sale lucrări – „Noi schimbări economice în viața țărănească”, care a intrat în volumul unu al ediției de față. Tot acolo sînt publicate și însemnările lui Lenin la cartea lui Postnikov. – 57.
- 44 *Pămînt lotual* – pămîntul dat în folosință țărănimii după desființarea iobăgiei în Rusia în 1861; acest pămînt constituia proprietatea obștii și era dat în folosință țăranilor prin reîmpărțiri periodice. – 60.
- 45 Denumirea completă a acestui izvor este „Culegere de date statistice cu privire la gubernia Taurida. Tabele statistice cu privire la situația economică a satelor din județul Melitopol. Anexă la primul volum al culegerii”. Simferopol, 1885. – 61.
- 46 *Suflete de revizie* – acea parte a populației bărbățești a Rusiei iobage care era supusă la plata capitației indiferent de vîrsta persoanelor respective și de faptul dacă erau apte sau nu de muncă (îndeosebi țărani și țirgoveți). Evidența sufletelor de revizie se ținea prin recensăminte speciale (așa-numitele „revizii”), care s-au efectuat în Rusia începînd din 1718; în 1857–1859 a fost efectuată ultima „revizie”, a zecea. Într-o serie de regiuni, reîmpărțirea pămînturilor în cadrul obștilor țărănești se efectua după numărul sufletelor de revizie. – 89.
- 47 Datele din tabel se referă la județul Krasnoufimsk; vezi „Materiale statistice cu privire la județul Krasnoufimsk”, partea a III-a, 1894. – 96.
- 48 Însemnările marginale făcute de Lenin în aceste culegeri, însemnări care conțin calculele preliminare, vezi în „Culegeri din Lenin”, vol. XXXIII, pag. 144–150. – 113.
- 49 *Recensămintele cailor buni pentru armată* – înregistrarea cailor buni pentru armată în caz de mobilizare – se efectua în Rusia țaristă, de regulă, la fiecare 6 ani. Primul recensămînt a fost efectuat în 33 de gubernii din zona apuseană în 1876. Al doilea recensămînt a fost efectuat în 1882 în întreaga Rusie europeană; rezultatele lui au fost publicate în 1884 sub titlul „Recensămîntul cailor din 1882”. În 1888 a fost efectuat un recensămînt în 41 de gubernii, iar în 1891 – în restul de 18 gubernii și în Caucaz. Prelucrarea datelor obținute a fost făcută de Comitetul central de statistică, care le-a publicat în culegerile: „Statistica Imperiului rus. XX. Recensămîntul cailor buni pentru armată pe anul 1888” (Petersburg, 1891) și „Statistica Imperiului rus. XXXI. Recensămîntul cailor buni pentru armată pe anul

- 1891" (Petersburg, 1894). Recensămîntul următor a avut loc în 1893-1894 în 38 de gubernii din Rusia europeană; rezultatele au fost publicate în cartea „Statistica Imperiului rus. XXXVII. Recensămîntul cailor buni pentru armată pe anii 1893 și 1894" (Petersburg, 1896). Datele referitoare la recensămîntul cailor buni pentru armată din 1899-1901 efectuat în 43 de gubernii din Rusia europeană, într-o gubernie din Caucaz și în stepa kalmukă din gubernia Astrahan au constituit volumul LV al „Statisticii Imperiului rus" (Petersburg, 1902). Recensămintele cailor buni pentru armată au avut caracterul unei cercetări generale a gospodăriilor țărănești. În lucrarea sa, Lenin a folosit materialele acestor recensăminte la analiza descompunerii țărănimii. - 129.
- 50 Materialele cuprinse în culegerea lui N. A. Blagoveșcenski au fost amănunțit analizate de Lenin într-un caiet aparte, precum și în observațiile marginale făcute în culegere, observații publicate în „Culegeri din Lenin", vol. XXXIII. - 130.
- 51 Astfel este intitulată una din lucrările narodnicului liberal V. P. Voronțov (V.V.), apărută în 1892. - 133.
- 52 „*Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia*", folosite aici și ulterior, este o publicație în 16 volume, care a apărut în mai multe părți între 1879 și 1887. „Comisia pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia" (denumită pe scurt „Comisia meșteșugărească") a fost instituită în 1874 pe lângă Consiliul comerțului și manufacturilor, la cererea primului congres general al industriașilor din Rusia, care a avut loc în 1870, precum și la cererea celui de-al doilea congres general al proprietarilor funciari din Rusia. În această comisie au intrat reprezentanți ai ministerului de finanțe, ai ministerului afacerilor interne, ai ministerului bunurilor de stat, ai Societății de geografie din Rusia, ai Societății de științe economice, ai Societății pentru probleme de agricultură din Moscova, ai Societății pentru probleme de tehnică din Rusia și ai Societății pentru încurajarea comerțului și industriei din Rusia. Materialele publicate în „*Lucrările*" acestei comisii au fost culese mai ales de colaboratorii locali. Lenin, care a studiat amănunțit „*Lucrările*" comisiei, a extras din ele numeroase date și fapte care caracterizează dezvoltarea relațiilor capitaliste în industria meșteșugărească. - 137.
- 53 În această rubrică Lenin a inclus și veniturile provenite din horticulură și din creșterea animalelor. - 140.
- 54 V. I. Lenin are în vedere dezbaterile care au avut loc la Societatea de științe economice la 1 martie 1897, pe marginea referatului prezentat de profesorul A. I. Ciuprov pe tema: „Influența recoltelor și a prețurilor cerealelor asupra unor laturi ale vieții economice". - 143.

- 55 K. Marx. „Capitalul“, vol. III, partea a II-a, E.S.P.L.P. 1955, pag. 764. – 144.
- 56 *Răspundere solidară* – răspunderea colectivă obligatorie a țăranilor în cadrul fiecărei obști sătești pentru achitarea integrală și în termen a tuturor plăților și pentru efectuarea diferitelor prestații în folosul statului și al moșierilor (dări, rate de răscumpărare, recrutări etc.). Această formă de înrobire a țăranilor, care s-a păstrat și după desființarea iobăgicii în Rusia, a fost suprimată abia în 1906. – 145.
- 57 Este vorba de reforma agrară stolipinistă, care urmărea să creeze la sate o bază solidă prin favorizarea chiaburimii. La 9 (22) noiembrie 1906 guvernul țarist a promulgat un decret prin care reglementa ieșirea țăranilor din obști și trecerea pământului lotual în proprietate personală. După adoptarea lui, cu unele schimbări, de către Duma de stat și de către Consiliul de stat, acest decret a căpătat denumirea de legea din 14 iunie 1910. Potrivit acestei legi stolipiniste (denumită astfel după numele președintelui Consiliului de Miniștri P. A. Stolipin), țăranul putea să iasă din obște, să ia lotul său în proprietate personală, putea să-l și vîndă. Țăranilor care ieșeau din obște, obștea sătească era obligată să le dea pământ într-un singur loc (hutor, otrub). Reforma stolipinistă a intensificat procesul dezvoltării capitalismului în agricultură, procesul diferențierii țăranimii și a făcut ca lupta de clasă la sate să se accentueze.
- V. I. Lenin a caracterizat și a calificat stolipinismul într-o serie de lucrări, în special în „Programul agrar al social-democrației în prima revoluție rusă din 1905–1907“ (vezi V. I. Lenin, Opere, vol. 13, E.S.P.L.P. 1957, pag. 211–426). – 145.
- 58 Lenin analizează datele lui Drechsler în lucrarea sa „Problema agrară și «criticii» lui Marx“, cap. XI. „Creșterea animalelor în gospodăria mică și mare“ (vezi V. I. Lenin, Opere, vol. 13, E.S.P.L.P. 1957, pag. 176–188). – 148.
- 59 Expresiile „un sfert de cal“ și „fracție statistică vie“ aparțin scriitorului Gleb Uspenski. Vezi schițele lui „Cifre vii“ în vol. 7 al Operelelor lui G. Uspenski, ediția 1957, pag. 483–497. – 148.
- 60 Foamea din 1891, care a bîntuit deosebit de puternic în guberniile din estul și din sud-estul Rusiei, a depășit prin proporțiile ei toate calamitățile stihinice de acest fel care i-au precedat. Ea a provocat ruinarea în masă a țăranilor și totodată a accelerat procesul creării pieței interne, dezvoltarea capitalismului în Rusia. Despre acest lucru a scris Engels în articolul „Socialismul în Germania“ (vezi K. Marx și F. Engels. Opere, vol. XVI, partea a II-a, 1936, pag. 239–254). Engels a atins această temă și în scrisorile către Nikolai – on din

- 29 octombrie 1891, 15 martie și 18 iunie 1892 („Scrisorile lui Karl Marx și Friedrich Engels către Nikolai – on cu anexarea unor pasaje din scrisorile lor către alte persoane“. Petersburg, 1908). Vezi K. Marx și F. Engels. Opere, vol. XXVIII, 1940, pag. 367–370. – 154.
- 61 Teoria narodnicistă a „producției populare“ a fost criticată de Lenin încă în lucrarea „Ce sint «prieteniul poporului» și cum luptă ei împotriva social-democraților?“ (vezi vol. 1 al ediției de față, partea a treia a cărții). – 154.
- 62 Observațiile lui Lenin cu privire la articolul lui F. A. Șerbina au fost publicate în „Culegeri din Lenin“, vol. XXXIII, și au intrat în volumul 4 al ediției de față. – 158.
- 63 K. Marx. „Capitalul“, vol. I, Editura politică, 1960, ediția a IV-a, pag. 513–514. – 161.
- 64 *Comisia Valuev* – „Comisia pentru cercetarea situației agriculturii din Rusia“, avînd în frunte pe ministrul țarist P. A. Valuev. În anii 1872–1873, comisia a adunat un vast material cu privire la situația agriculturii în Rusia de după reformă : rapoarte ale guvernatorilor și declarații strînse de la moșieri, de la mareașalii nobilimii, de la diferite consilii ale zemstvelor, administrații de plasă, comercianți de cereale, preoți de țară, chiaburi, societăți de statistică, societăți agricole și alte diferite instituții legate de agricultură. Aceste materiale au fost publicate în „Raportul comisiei, instituite printr-un înalt decret, pentru cercetarea situației actuale a agriculturii și a productivității agricole din Rusia“ (Petersburg, 1873). – 161.
- 65 K. Marx. „Capitalul“, vol. III, partea a II-a, E.S.P.L.P. 1955, pag. 743.
- Nota lui Lenin cu privire la traducerea inexactă a termenului „Arbeitsrente“ prin expresia „trudovaia renta“ (renta în muncă) se referă la traducerea lui N. F. Danielson (1896). – 162.
- 66 K. Marx. „Capitalul“, vol. III, partea a II-a, E.S.P.L.P. 1955, pag. 749. – 163.
- 67 K. Marx. „Capitalul“, vol. III, partea a II-a, E.S.P.L.P. 1955, pag. 750. – 163.
- 68 K. Marx. „Capitalul“, vol. III, partea a II-a, E.S.P.L.P. 1955, pag. 752. – 164.
- 69 *Țărani „cu lot gratuit“* sau țărani cu lot fără răscumpărare – o parte dintre țărani care aparținuseră moșierilor și care, în timpul reformei din 1861, pe baza unei înțelegeri cu moșierul, au primit gratuit

(fără obligație de răscumpărare) un lot miser, care nu reprezenta decît a patra parte din așa-zisul lot „maximal” sau „prevăzut prin ucaz”, adică din lotul țărănesc stabilit prin lege pentru regiunea respectivă. Tot restul pămîntului fostelor loturi țărănești era acaparat de moșier, care și după desființarea iobăgiei continua să țină în stare de robie economică pe țărani cu „lot gratuit”, deposedați de pămîntul lor prin forță. „Lotului gratuit” i se spunea în popor „sfert de lot”, „lot de orfan”, „lot de pisică” sau „lotul lui Gagarin” (după numele prințului P. P. Gagarin, care a prezentat proiectul de lege cu privire la loturile „gratuite”). — 167.

- 70 „*Triobdnevnik*” — una dintre categoriile de muncitori agricoli salariați care aveau un lot pe care duceau o gospodărie săracă ; aceștia erau zileri care pentru cereale sau pentru 20–30 de ruble în numerar erau nevoiți să lucreze în condiții înrobitoare toată vara, cite 3 zile pe săptămînă, în gospodăria chiaburului sau a moșierului. Acest tip de muncitor rural cu lot era deosebit de răspîndit în guberniile de nord-vest ale Rusiei țariste. — 167.
- 71 *Ținutul ostzeic* — Ținutul baltic din Rusia țaristă, care cuprindea guberniile Estlanda, Kurlandia și Livonia. Astăzi ele formează teritoriul Republicilor Sovietice Socialiste Letonă și Estonă. — 167.
- 72 K. Marx. „Capitalul”, vol. I, Editura politică, 1960, ediția a IV-a, pag. 193–194. — 171.
- 73 K. Marx. „Capitalul”, vol. III, partea I, Editura pentru literatură politică, 1953, pag. 321–325 ; partea a II-a, E.S.P.L.P. 1955, pag. 567–571, 581–582. — 171.
- 74 K. Marx. „Capitalul”, vol. III, partea a II-a, E.S.P.L.P. 1955, pag. 568. — 172.
- 75 K. Marx. „Capitalul”, vol. III, partea I, Editura pentru literatură politică, 1953, pag. 325. — 172.
- 76 K. Marx. „Capitalul”, vol. III, partea I, Editura pentru literatură politică, 1953, pag. 321–322. — 172.
- 77 Primele șase paragrafe din acest capitol au fost publicate inițial sub formă de articole în revista „Naccalo” nr. 3, martie 1899 (pag. 96–117), sub titlul „Înlăturarea gospodăriei bazate pe clacă de către gospodăria capitalistă în agricultura rusă contemporană”. Articolul era însoțit de următoarea notă din partea redacției : „Articolul de față reprezintă un fragment dintr-un studiu de mari proporții al autorului despre dezvoltarea capitalismului în Rusia”. — 179.

- 78 K. Marx și F. Engels. Opere, vol. XVI, partea I, 1937, pag. 287. – 180.
- 79 K. Marx. „Capitalul“, vol. III, partea a II-a, E.S.P.L.P. 1955, pag. 744. – 181.
- 80 *Țărani temporar obligați* – țărani care aparținuseră moșierilor și care după desființarea iobăgiei în 1861 erau obligați, în schimbul folosinței lotului, să efectueze anumite servituți (dijmă sau clacă) în folosul moșierilor. „Starea de țărani temporar obligați“ dura pînă în momentul cînd, cu consimțămîntul moșierilor, țăraniii dobîndeau, prin rîscumpărare, dreptul de proprietate asupra lotului. Rîscumpărarea a devenit obligatorie pentru moșieri abia după publicarea decretului din 1881 prin care se stabilea că, începînd de la 1 ianuarie 1883, se desființează „relațiile cu caracter obligatoriu“ ale țărănilor față de moșieri. – 182.
- 81 Culegerea „Influența recoltelor și a prețurilor cerealelor asupra unor laturi ale economiei naționale a Rusiei“ (două volume), Lenin a primit-o în 1897, pe cînd era deportat în satul Șușenskoe, și a studiat-o minuțios în procesul elaborării lucrării „Dezvoltarea capitalismului în Rusia“. Aceasta o dovedesc numeroasele însemnări făcute de Lenin pe marginile culegerii. Însemnările făcute de Lenin pe această carte au fost publicate în „Culegeri din Lenin“, vol. XXXIII și incluse în volumul 4 al ediției de față. Scoțînd la iveală totala netemeinicie a metodei „mediilor“ statistice, care estompează descompunerea țărănimii, Lenin verifică minuțios și folosește materialul concret pe care-l conține culegerea. Astfel, la pag. 153 și 170 din primul volum, Lenin întocmește un tabel rezumativ cu privire la răspîndirea diferitelor sisteme de gospodărie (sistemul capitalist, sistemul bazat pe munca în dijmă și sistemul mixt) în diferitele gubernii ale Rusiei. Cu mici completări din alte izvoare, acest material a intrat în tabelul dat mai jos. – 184.
- 82 *Cultivarea krugurilor* – una dintre formele de muncă în dijmă și de arendare înrobitoare a pămînturilor moșierești de către țărani în Rusia de după reformă. În condițiile acestei forme de muncă în dijmă, țăranul se obliga ca, în schimbul unei sume de bani, în schimbul unui împrumut acordat pe timpul iernii sau în schimbul pămîntului luat în arendă, să lucreze pentru moșier cu uneltele și cu caii proprii un „krug“, adică o deseatină de culturi de primăvară, o deseatină de culturi de toamnă, iar uneori și o deseatină de fi-neată. – 188.
- 83 *Skopșcină* se numea în regiunile din sudul Rusiei o formă împovărătoare de arendă în natură, în cadrul căreia cel care lua pămînt în arendă plătea proprietarului funciar „din claie“ o anumită parte din recoltă (jumătate, iar uneori și mai mult), și pe lângă aceasta mai efectua și o parte din munci sub forma diferitelor „munci în dijmă“. – 191.

- 84 *Truck-system* – sistemul de achitare a salariilor muncitorilor prin mărfuri și produse livrate din prăvăliile fabricilor, care aparțineau fabricantilor. Patronii constring pe muncitori ca în loc de salariu în bani să ia din aceste prăvălii obiecte de consum de calitate proastă și la prețuri ridicate. Acest sistem, care reprezintă un mijloc suplimentar de exploatare a muncitorilor, era deosebit de răspândit în Rusia în regiunile cu industrie meșteșugărească. – 191.
- 85 *Smerzi* – țărani aflați în stare de dependență feudală în vechea Rusie (secolele IX–XIII), care făceau clacă în gospodăria cnezului sau a altor feudali laici sau clerici și care plăteau acestora dijmă. „*Pravila Rusă*” – primul cod de legi scrise din Rusia secolelor XI–XII. „*Pravila Rusă*” urmărea apărarea proprietății feudale și a vieții feudalelor. Ele sînt o mărturie a unei înverșunate lupte de clasă duse de țărani din vechea Rusie, care erau transformați în iobagi, împotriva exploataților. – 194.
- 86 Stenograma dezbaterilor din zilele de 1 și 2 martie 1897 a fost publicată în „*Lucrările societății de științe economice*”, 1897, nr. 4. S.I.Ș.E. – Societatea imperială de științe economice – prima societate economică științifică din Rusia, întemeiată în 1765 la Petersburg, în scopul, după cum se arăta în statut, „de a răspîndi în țară cunoștințe utile cu privire la agricultură și industrie”. Societatea avea trei secții: 1) de agricultură, 2) de producție agricolă industrializată și mecanică agricolă și 3) de statistică agricolă și economie politică. S.Ș.E. grupa oameni de știință din rîndurile nobililor liberali și ale burgheziei; ea organiza anchete, expediții pentru studierea diferitelor ramuri ale economiei naționale și a regiunilor țării; ea publica în mod periodic publicația „*Lucrările S.Ș.E.*”, în care se tipăreau rezultatele cercetărilor și stenogramele rapoartelor și dezbaterilor din cadrul secțiilor societății. *Lucrările S.Ș.E.* sînt menționate de V. I. Lenin în repetate rînduri în operele sale. – 202.
- 87 *Pindar* – poet liric în Grecia antică; în versurile sale, el proslăvea pe învingătorii la jocurile sportive. Numele lui Pindar a devenit un nume comun pentru toți „lăudătorii” care nu cunosc măsura. Marx numește Pindar al fabricii capitaliste pe apologetul capitalismului dr. Ure (vezi K. Marx. „*Capitalul*”, vol. I, Editura politică, 1960, ediția a IV-a, pag. 433, și vol. III, partea I, Editura pentru literatură politică, 1953, pag. 376). – 223.
- 88 *Comisia Zueghințev* a fost constituită în 1894 pe lângă secția zemstvelor a ministerului afacerilor interne, cu scopul de a elabora măsuri pentru „reglementarea îndeletnicirilor sezoniere și a strămutărilor muncitorilor agricoli”. – 232.
- 89 K. Marx și F. Engels. Opere, vol. XVI, partea I, 1937, pag. 274. – 235.

90 În prima ediție a lucrării „Dezvoltarea capitalismului în Rusia” (1899), acest tabel se prezenta în felul următor : - 242.

Cele 50 de gubernii

Perioadele	Populația		Suprafața cultivată Recoltă netă toate cerealele, adică grâne plus cartofi									
			mii de				mii de					
	în mii	în %	în %		în %		în %					
1864-66	61.400	100	72.225	100	152.851	100						
1870-79	69.853	114	75.020	104	211.325	138	100					
1883-87	81.725	132	117	100	80.293	111	106	100	255.178	166	120	100
1885-94	86.282	140	123	105	92.616	128	122	155	265.254	173	126	104

- 91 Observațiile lui Lenin cu privire la această culegere și calculele preliminare au fost publicate în „Culegeri din Lenin”, vol. XXXIII. - 243.
- 92 K. Marx. „Capitalul”, vol. III, partea a II-a, E.S.P.L.P. 1955, pag. 714. Observațiile lui V. I. Lenin cu privire la traducerea rusă se referă la ediția din 1896, pregătită de N. F. Danielson. - 248.
- 93 K. Marx. „Capitalul”, vol. III, partea a II-a, E.S.P.L.P. 1955, pag. 638. - 248.
- 94 „*Bunuri fungibile*” („*res fungibilis*”) - vechi termen juridic, cunoscut încă în dreptul roman. „*Bunuri fungibile*” se numesc lucrurile care se determină în contracte din simpla calculare, printr-o unitate de măsură („*atâtea puduri de secară, atâtea bucăți de cărămizi*”).
Civilişti - juriști care se ocupă de dreptul civil. - 259.
- 95 *Cetverti* - veche măsură rusească de capacitate, egală pentru cereale cu 209,91 l, iar pentru lichide - cu 3,0748 l. - 281.
- 96 *Berkoveț* - veche măsură rusească de greutate, egală cu 10 puduri. - 282.
- 97 Vezi E. M. Dementiev. „*Fabrica, ce dă ea populației și ce ia de la populație*”. Moscova, 1893, pag. 88-97. - 288.
- 98 K. Marx și F. Engels. Opere, vol. 4, Editura politică, 1958, pag. 168. - 305.
- 99 K. Marx și F. Engels. Opere atese în două volume, vol. I, E.S.P.L.P. 1955, ediția a II-a, pag. 338-339. - 307.
- 100 K. Marx. „Capitalul”, vol. I, Editura politică, 1960, ediția a IV-a, pag. 665. - 312.

din Rusia europeană

cetverti	Suprafața cultivată		Recoltă netă				Cetverti de recoltă netă pe cap de locuitor			
			cartofi		cartofi		grâne	cartofi	total cereale	
	în %	în %	în %	în %						
6.918	100		16.996	100			2,21	0,27	2,48	
8.757	126	100	30.379	178	100		2,59	0,43	3,02	
10.847	156	123	100	36.164	212	119	100	0,68	0,44	3,12
16.552	239	187	152	44.348	260	146	123	2,57	0,50	3,07

- 101 K. Marx. „Capitalul”, vol. II, E.S.P.L.P. 1958, ediția a II-a, pag. 297. - 312.
- 102 K. Marx. „Capitalul”, vol. I, Editura politică, 1960, ediția a IV-a, pag. 693, 644. - 313.
- 103 K. Marx. „Capitalul”, vol. II, E.S.P.L.P. 1958, ediția a II-a, pag. 228. - 313.
- 104 K. Marx. „Capitalul”, vol. II, E.S.P.L.P. 1958, ediția a II-a, pag. 227. - 313.
- 105 *Proprietate de clan* - proprietate gentilică la popoarele celte. - 315.
- 106 K. Marx. „Capitalul”, vol. III, partea a II-a, E.S.P.L.P. 1955, pag. 589-590 și 759. - 315.
- 107 K. Marx. „Capitalul”, vol. III, partea I, Editura pentru literatură politică, 1953, pag. 133. - 316.
- 108 K. Marx și F. Engels. Opere, vol. 4, Editura politică, 1958, pag. 98-99. - 317.
- 109 Este vorba de articolul lui Engels „*Problema țărănească în Franța și în Germania*”, publicat în „*Die Neue Zeit*” nr. 10 din 1894-1895, revistă social-democrată germană (vezi K. Marx și F. Engels. Opere, vol. XVI, partea a II-a, 1936, pag. 439-461). „*Discipolii*” francezi - denumire dată, din considerente de cenzură, marxștilor (sau „*socialiștilor francezi de orientare marxistă*”, cum îi numește Engels în lucrarea menționată). - 317.

- 110 K. Marx. „Capitalul“, vol. III, partea a II-a, E.S.P.L.P. 1955, pag. 760. – 318.
- 111 K. Marx. „Capitalul“, vol. III, partea a II-a, E.S.P.L.P. 1955, pag. 765. – 318.
- 112 K. Marx. „Capitalul“, vol. III, partea a II a, E.S.P.L.P. 1955, pag. 590–591. – 318.
- 113 K. Marx. „Capitalul“, vol. III, partea a II-a, E.S.P.L.P. 1955, pag. 686. – 319.
- 114 K. Marx. „Capitalul“, vol. III, partea a II-a, E.S.P.L.P. 1955, pag. 686–687. – 320.
- 115 *Antrag Kanitz* – propunerea făcută în 1894–1895 în Reichstagul german de către Kanitz, reprezentant al proprietarilor funciari, propunere potrivit căreia guvernul trebuia să ia în mînile sale operațiile de achiziționare a întregii cantități de cereale importate din străinătate și să le vîndă apoi el însuși la prețul mijlociu. Această propunere a fost respinsă de Reichstag. – 320.
- 116 În capitolul al VII-lea din lucrarea „Dezvoltarea capitalismului în Rusia“, la nota de la pagina 542–543, Lenin face o apreciere a studiului lui Bücher, a clasificării stadiilor și formelor de dezvoltare a industriei. O parte din lucrarea lui Bücher, care este consacrată genezei economiei naționale, a fost tradusă de Lenin în limba rusă, după cit se pare, între prima jumătate a lunii ianuarie 1896 și noiembrie 1897, pe cînd se afla în închisoarea din Petersburg și în deportare în satul Șuşenskoe; traducerea n-a fost publicată. – 323.
- 117 La mijlocul secolului al XIX-lea, în orașul Arzamas și în împrejurimile lui era răspîndită pe scară largă confecționarea încălțămintei din lînă de diferite culori și împodobită cu desene. În deceniul al 7-lea, în Arzamas, la mănăstirea Nikolsk și în satul Vieżdnaia Sloboda se confecționau anual peste 10.000 de perechi de încălțămintă croșetată, care se vindea la iarmarocul de la Nijni-Novgorod și se trimitea în Siberia, Caucaz și în alte regiuni ale Rusiei. – 331.
- 118 *Manilov* – personaj din poemul lui N. V. Gogol „Suflete moarte“, care a devenit tipul comun al visătorului lipsit de voință, al fantezistului ușuratic, al flecarului inactiv. – 346.
- 119 K. Marx. „Capitalul“, vol. I, Editura politică, 1960, ediția a IV-a, pag. 342. – 347.
- 120 K. Marx. „Capitalul“, vol. I, Editura politică, 1960, ediția a IV-a, pag. 343. – 347.
- 121 *Poleitorii* se îndeletniceau cu meșteșugul poleitului, confecționau din diferite metale (aur, argint, cositor, aramă etc.) foște subțiri care

- în acea vreme erau larg folosite pentru finisarea decorativă a diferitelor obiecte, printre care icoane și alte obiecte bisericești. – 348.
- 122 K. Marx. „Capitalul“, vol. I, Editura politică, 1960, ediția a IV-a, pag. 356–357. – 349.
- 123 K. Marx. „Capitalul“, vol. III, partea I, Editura pentru literatură politică, 1953, pag. 269, 275–276, 292, 317–321. – 352.
- 124 În capitolul menționat al cărții lui Korsak „Despre formele industriei etc.“, la pag. 101, printre mărturiile istorice este menționat un hrisov dat de mitropolitul Ciprian mănăstirii Constantin și Elena în 1391 în care sînt enumerate servituțile țăranilor: ei erau obligați să efectueze diferite munci agricole pe pămînturile mănăstirii (să are și să semene ogoarele mănăstirești, să strîngă recolta de pe aceste ogoare, să cosească finul, să treiere secara, să coacă piine, să pregătească berea, să prindă pește etc.), precum și alte munci ca, de pildă, „să toarcă inul pe care egumenul îl împărțea în sat pentru a fi tors“. În afară de aceasta, printre îndatoririle pe care țăraniile le aveau față de proprietarul funciar mai era și aceea ca „în toilul muncilor de cîmp“ să presteze și diverse „munci accesorii“. – 370.
- 125 „*Țăranii cetvertini care au aparținut statului*“ – categorie de țărani în Rusia țaristă care au aparținut statului, urmași ai unor oșteni care fuseseră colonizați în secolele XVI–XVII la hotarele statului Moscovei. Acești coloniști (cazaci, streliți, soldați), pentru serviciul lor de pază a granițelor, primeau în folosință temporară sau ereditară mici parcele de pămînt măsurate în *cetvertine* (jumătate de deseatină). Din 1719 acești coloniști au început să fie denumiți *odnodvorți*. La început *odnodvorții* se bucurau de diferite privilegii, aveau dreptul să aibă în stăpînire țărani. În decursul secolului al XIX-lea, drepturile *odnodvorților* au fost treptat reduse, devenind egale cu cele ale țăranilor. Prin legea din 1866 s-a stabilit că pămîntul *odnodvorților* (pămîntul *cetvertin*) le aparține acestora cu titlu de proprietate privată, cu dreptul de moștenire de către membrii de familie ai foștilor *odnodvorți* (țărani *cetvertini*). – 372.
- 126 *Plugari liberi* – categorie de țărani eliberați de dependența feudală prin legea din 20 februarie 1803, lege care permitea moșierilor să elibereze pe țărani cu pămînt cu tot, în condiții stabilite de moșieri. – 373.
- 127 K. Marx. „Capitalul“, vol. III, partea I, Editura pentru literatură politică, 1953, pag. 327–328. – 376.
- 128 K. Marx și F. Engels. Opere, vol. 4, Editura politică, 1958, pag. 150. – 376.
- 129 K. Marx. „Capitalul“, vol. I, Editura politică, 1960, ediția a IV-a, pag. 386. – 376.

- 130 „Zaglodii” – așa erau numiți uneori svtelocinicii, care posedau încăperi (svetiolki) pe care le închiriau fabricanților pentru instalarea de războaie manuale de țesut și în care lucrau ei înșiși. Conform contractului încheiat cu fabricantul, zaglodii sau svtelocinicii trebuiau să asigure încălzirea încăperilor, reparațiile, să procure țesăturilor materii prime pentru producția de fire, să expedieze producția finită patronului, iar uneori îndeplineau funcția de supraveghetori ai muncitorilor. – 377.
- 131 *Paragina „Zimneak”* se afla la 5 km de satul Kozlovei din județul Aleksandrovski, gubernia Vladimir. – 384.
- 132 K. Marx. „Capitalul”, vol. I, Editura politică, 1960, ediția a IV-a, pag. 360–369. – 387.
- 133 K. Marx. „Capitalul”, vol. I, Editura politică, 1960, ediția a IV-a, pag. 360–369. – 389.
- 134 „Mardassieni” – locuitori ai localității Mardas, situată în partea de nord-vest a județului Suia, gubernia Vladimir, din care făceau parte plasele Dunilovskaia și Iurceakovskaia. – 397.
- 135 Este vorba de atelierele din cadrul meșteșugului cizmăriei: în atelierele de ajustaj se făcea întinderea încălțămintei, precum și curățirea pieilor cu răzuitoare; răzătura care rămânea după curățirea pieilor se folosea pentru confecționarea mușamalei; în atelierele de răzuire sau de confecționare a mușamalei se confecționa mușama din răzătură de piele care era folosită la confecționarea tocurilor și a branțurilor. – 401.
- 136 *Condici ale birnicilor* – principalele documente pentru impunerea la dări a locuitorilor din orașe și sate, în care se indica caracterul pământului, starea materială a locuitorilor, se înscriseră străzile, suburbiile, mănăstirile, fortificațiile etc. Înregistrarea se făcea la fața locului de către comisii speciale numite de forurile centrale. Cele mai vechi condici ale birnicilor datează de la sfârșitul secolului al XV-lea, dar cele mai multe dintre ele s-au păstrat din secolul al XVII-lea. – 406.
- 137 Legea din 2 iunie 1897 a stabilit pentru întreprinderile industriale și atelierele de cale ferată ziua de muncă de 11 ore și jumătate (10 ore pentru muncile de noapte). Înainte de adoptarea acestei legi, în Rusia ziua de muncă nu era limitată și ajungea până la 14–15 ore pe zi și chiar mai mult. Guvernul țarist a fost nevoit să promulge legea din 2 iunie 1897 sub presiunea mișcării muncitorești conduse de „Uniunea de luptă pentru eliberarea clasei muncitoare”, uniune creată de Lenin. Lenin a analizat amănunțit și a criticat această lege în broșura „Noua lege pentru reglementarea muncii în fabrici” (vezi V. I. Lenin, Opere complete, vol. 2, Editura politică, 1960, ediția a doua, pag. 253–305). – 408.

- 138 Tabelul care urmează este întocmit pe baza unuia mai amănunțit, publicat în „Vestnik Finansov” nr. 42, 1898. – 414.
- 139 Pînă în 1864 armurierii din Tula au fost armurieri iobagi ai statului și trăiau în slobozii speciale (slobozia fierarilor statului etc.). Ei erau grupați în bresle : armurierii care lucrau țevile, armurierii care lucrau paturile armei, armurierii care lucrau închizătoarele, armurierii care lucrau dispozitivele de ochire etc. Pentru efectuarea muncilor auxiliare, uzinelor din Tula le-au fost afectați țărani iobagi din cîteva sate. Acești țărani pregăteau pentru armurieri cărbuni de lemn, păzeau pădurile atribuite uzinelor, prestau munci în curțile uzinelor. În momentul eliberării din iobăgie existau în Tula în total circa 4.000 de meșteri armurieri, din care 1.276 de meșteri lucrau în uzine și 2.362 de meșteri lucrau la domiciliu ; împreună cu familiile lor, armurierii formau o populație de peste 20.000 de oameni. – 415.
- 140 Este vorba de fabrica „Asociația pentru producția mecanică de încălțăminte din Petersburg” (vezi „Statistica fabricilor și uzinelor”. Petersburg, 1897, nr. 13.450, pag. 548-549). – 421.
- 141 K. Marx. „Capitalul”, vol. I, Editura politică, 1960, ediția a IV-a, pag. 742-744. – 424.
- 142 K. Marx. „Capitalul”, vol. III, partea I, Editura pentru literatură politică, 1953, pag. 321-323. – 431.
- 143 K. Marx. „Capitalul”, vol. I, Editura politică, 1960, ediția a IV-a, pag. 360-361. – 432.
- 144 M. K. Gorbunova. „Meșteșugurile din gubernia Moscova în care predomină munca femeilor”, partea a IV-a („Culegere de date statistice cu privire la gubernia Moscova. Secțiunea statisticii economice”, vol. VII, partea a II-a, Moscova, 1882). Introducere, pag. IX. – 434.
- 145 K. Marx. „Capitalul”, vol. I, Editura politică, 1960, ediția a IV-a, pag. 490 și urm., 644 și urm. – 437.
- 146 Vezi E. N. Andreev. „Industria meșteșugărească din Rusia potrivit cercetărilor «Comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia» și altor izvoare”. Petersburg, 1885, pag. 69 și „Industria meșteșugărească din Rusia” de același autor. Petersburg, 1882, pag. 12. – 441.
- 147 Pentru a caracteriza dezvoltarea mării industrii din Rusia țaristă în perioada de după reformă, Lenin a prelucrat în mod științific numeroasele materiale ale statisticii fabricilor și uzinelor din timpul acela (indicatori oficiali, diferite monografii, studii și culegeri, diferite dări de seamă apărute în ziare și reviste, rapoarte și alte izvoare). O măturie în această privință sînt însemnările făcute de Lenin pe cărți și pe celelalte materiale, însemnări care au fost publicate în

- „Culegerile din Lenin“, vol. XXXIII, secțiunea a doua. Lenin face o apreciere a principalelor izvoare ale statisticii fabricilor și uzinelor și în articolul „În legătură cu statistica fabricilor și uzinelor din Rusia“ (vezi *V. I. Lenin, Opere*, vol. 4, Editura pentru literatură politică, 1953, pag. 1-33). - 447.
- 148 K. Marx. „Capitalul“, vol. I, Editura politică, 1960, ediția a IV-a, pag. 486. - 447.
- 149 Este vorba de „Materiale statistice cu privire la județul Krasnoufmsk din gubernia Perm“, partea a V-a, vol. 1 (raionul Zavodski). Kazan, 1894. La pag. 65 a acestei cărți există un tabel intitulat „Date referitoare la o echipă de muncitori care au de prestat în atelierile uzinei «Artinski» restanțe de muncă din 1892“. - 480.
- 150 Lenin citează cartea „Industria siderurgică din Rusia“. Editura departamentului industriei extractive și siderurgice. Expoziția universală „Columb“ din 1893 de la Chicago. Petersburg, 1893, pag. 52. - 481.
- 151 În prima ediție a lucrării „Dezvoltarea capitalismului în Rusia“ tabelul cuprindea date referitoare la anii 1890 și 1896, care în ediția a doua au fost omise. În afară de aceasta, datele din prima ediție pe 1897 diferă în oarecare măsură de datele referitoare la același an citate în ediția a doua. Partea corespunzătoare a tabelului în ediția întâi apare astfel :

A n i i	Producția de fontă în mii de puduri						Extracția de cărbune în total în imperiu mil. puduri
	în total în imperiu	%	în Ural	%	în sud	%	
1890	56.560	100	28.174	49,7	13.418	23,7	367,2
1896	98.414	100	35.457	36,6	39.169	39,7	547,2
1897	113.982	100	40.850	35,8	46.350	40,6	—

În ceea ce privește datele referitoare la 1897, în ediția întâi figurează o notă amănunțită, care de asemenea a fost omisă în ediția a doua : „În 1898 producția de fontă din imperiu este evaluată la 133.000.000 de puduri, din care 60.000.000 de puduri în Sud și 43.000.000 în Ural („Russkie Vedomosti“, 1899, nr. 1)“. - 482.

- 152 Lenin a completat ulterior acest tabel cu date referitoare la anul 1908 (vezi facsimilul din pag. 507). Datele pe care le conține post-scriptumul lui Lenin au fost luate din „Datele rezumative ale rapoartelor inspectorilor de fabrici pe 1908“ (pag. 50-51), publicație apărută în 1910. Prin urmare, Lenin a făcut această completare în 1910 sau 1911. Aceasta dovedește că și în această perioadă Lenin a continuat să lucreze la această carte. - 505.

- 153 K. Marx. „Capitalul“, vol. I, Editura politică, 1960, ediția a IV-a, pag. 644. – 522.
- 154 Pe când se afla în deportare în satul Șuşenskoe, V. I. Lenin a tradus din limba engleză, împreună cu N. K. Krupskaja, primul volum și a redactat traducerea volumului al doilea al cărții lui S. și B. Webb „Teoria și practica trade-unionismului englez“. Primul volum al cărții soților Webb – „traducere din limba engleză de Vladimir Ilin“, adică de Lenin – a apărut la Petersburg în 1900 în editura lui O. N. Popova ; volumul al doilea a apărut în 1901. – 524.
- 155 „Fabrica Hludov“ – „Filatura de bumbac a fraților A. și G. Hludov din Egorievsk“ (fabrica era situată în orașul Egorievsk din gubernia Reazan). Datele citate în nota lui Lenin între paranteze (date referitoare la numărul muncitorilor și la valoarea producției) au fost luate din „Statistica fabricilor și uzinelor“. (Petersburg, 1897, nr. 763, pag. 36). – 527.
- 156 K. Marx. „Capitalul“, vol. I, Editura politică, 1960, ediția a IV-a, pag. 742-744. – 529.
- 157 *Last* – măsură de capacitate folosită pe vasele comerciale rusești pînă la începutul secolului al XX-lea ; un last este egal cu 5,663 m³, ca greutate este egal cu circa 2 tone. – 546.
- 158 K. Marx. „Capitalul“, vol. III, partea a II-a, E.S.P.L.P. 1955, pag. 609. – 552.
- 159 În prima ediție a cărții, după aceste cuvinte există următoarea notă de subsol : „Tabelul nr. XXX. Această «Culegere rezumativă» (Voronej. 1897) ne-a parvenit cînd mai mult de jumătate din carte era dată la tipar“. – 559.
- 160 *Sobakevici* – personaj din poemul lui N. V. Gogol „Suflete moarte“, a cărui figură reprezintă unul din tipurile moșierului grosolan și hrăpăreț. – 579.
- 161 K. Marx. „Capitalul“, vol. I, Editura politică, 1960, ediția a IV-a, pag. 740. – 581.
- 162 „*Domnul Cupon*“ – expresie figurată adoptată în literatura din ultimele două decenii ale secolului al XIX-lea pentru a desemna capitalul și pe capitaliști. Expresia „domnul Cupon“ a fost lansată de scriitorul Gleb Uspenski în schițele „Păcate grele“ (publicate pentru prima oară în revista „Russkaia Misl“, 1888, cartea 12, pag. 174). Vezi de asemenea schița lui Gleb Uspenski „În Caucaz“. Opere complete, vol. 8, 1957, pag. 164-165. – 585.
- 163 „*Pokrut*“ – formă de relații economice din cadrul artelurilor care se îndeletniceau cu vînatul pe mare și cu pescuitul, în nordul Rusiei.

Cuvîntul „pokrut“ înseamnă angajarea de oameni pentru pescuit și vînat sau partea care revine fiecărui membru al artelului din cantitatea de pește sau din vinatul obținut. Într-un astfel de artel, unelele de producție necesare pentru practicarea vînatului sau pescuitului aparțineau unui patron, față de care muncitorii se aflau într-o stare de dependență înrobitoare. De obicei, patronul primea $\frac{2}{3}$ din produse, iar muncitorii numai $\frac{1}{3}$. Muncitorii erau siliți să vîndă patronului partea lor la prețuri scăzute și să primească plata în mărfuri, ceea ce pentru ei era extrem de dezavantajos. – 590.

- 164 K. Marx. „Capitalul“, vol. I, Editura politică, 1960, ediția a IV-a, pag. 44. – 591.
- 165 Articolul lui Lenin „O critică necritică“ este un răspuns la recenziile ostile a lui P. N. Skvorțov, unul dintre „marxiștii legali“, la cartea „Dezvoltarea capitalismului în Rusia“. V. I. Lenin a început să lucreze la acest articol în ianuarie 1900 în satul Șușenskoe în timpul ultimelor săptămîni de deportare ; despre acest lucru scrie N. K. Krupskaja în scrisoarea din 19 ianuarie 1900 adresată Mariei Aleksandrovna Ulianova. Articolul a fost terminat în martie 1900, după întoarcerea lui Lenin din deportare ; el a fost publicat în revista „Naucinoe Obozrenie“ din mai-iunie 1900. Acest articol a fost ultima lucrare a lui Lenin publicată în presa legală din Rusia înainte de plecarea sa în străinătate.
- „Naucinoe Obozrenie“ („Revistă științifică“) – revistă științifică și social-politică care a apărut la Petersburg din 1894 pînă în 1903, la început săptămînal, iar apoi lunar. Revista nu avea o orientare precisă, dar, „pentru a se conforma modei“, după cum spunea Lenin, publica și articole ale marxiștilor. În „Naucinoe Obozrenie“ au fost publicate lucrările lui Lenin „Încă o dată cu privire la teoria realizării“ (1899), „O critică necritică“ (1900) și altele. La revistă au colaborat G. V. Plehanov, D. I. Mendelcev, K. E. Ţiolkovski. – 601.
- 166 Cuvintele puse între ghilimele („Ci-ci-kov...“ etc.) reprezintă o parafrază a unui pasaj din lucrarea lui N. G. Cernișevski „Studii asupra perioadei gogoliene a literaturii ruse“ : „...O analiză spirituală a «Sufletelor moarte» ar putea fi întocmită în felul următor : copiezi titlul cărții «Aventurile lui Cicikov sau Suflete moarte» și după aceea începi așa : «Hapciu ! hapciu ! Cikov este răcit – să nu-ți închipui, cititorule, că am strănutat eu... etc. etc.» Acum vreau douăzeci de ani se mai găseau cititori cărora un asemenea procedeu li se părea spiritual“ (N. G. Cernișevski. „Studii asupra perioadei gogoliene a literaturii ruse“. Petersburg, 1892, pag. 64). – 605.
- 167 K. Marx. „Capitalul“, vol. II, E.S.P.L.P. 1958, ediția a II-a, pag. 111–112. – 607.
- 168 K. Marx. „Capitalul“, vol. II, E.S.P.L.P. 1958, ediția a II-a, pag. 112. – 607.

- 169 K. Marx. „Capitalul“, vol. II, E.S.P.L.P. 1958, ediția a II-a, pag. 443. – 609.
- 170 K. Marx. „Capitalul“, vol. I, Editura politică, 1960, ediția a IV-a, pag. 369. – 610.
- 171 Articolul lui Lenin „Încă o dată cu privire la teoria realizării“, publicat sub semnătura „V. Ilin“ în revista „Naucnoe Obozrenie“ nr. 8, august 1899 (vezi V. I. Lenin, Opere, vol. 5, Editura politică, 1958). – 623.
- 172 „Încercare «de a deschide ochii» publicului asupra confundării marxismului cu știința burgheză” – critica struivismului, a „marxismului legal” a fost făcută în lucrarea lui V. I. Lenin „Conținutul economic al narodnicismului și critica lui în cartea d-lui Struve (Oglindirea marxismului în literatura burgheză). Pe marginea cărții lui P. Struve «Note critice cu privire la problema dezvoltării economice a Rusiei». Petersburg, 1894“. Această lucrare face parte din primul volum al ediției de față și al edițiilor anterioare ale Operelor lui V. I. Lenin. În această lucrare a fost demascată adevăratul caracter al „marxiștilor legali” ca democrați burghezi care au încercat să folosească steagul marxismului și mișcarea muncitorească în interesul burghezicii. Lenin a dezvăluit în struivism, în „marxismul legal” embrionul revizionismului internațional, care ulterior a luat forma bernsteinismului și kautskismului. În anii următori Lenin a arătat evoluția logică a struviștilor în apărători fățiși ai capitalismului; mulți dintre „marxiștii legali” au devenit mai târziu cadeți – membri ai principalului partid al burghezicii ruse. Lenin a dus în permanență o luptă intransigentă împotriva tuturor manifestărilor „criticii” burgheze „a marxismului”, îndreptată spre apologia și apărarea orînduirii capitaliste. – 625.
- 173 „O analiză sistematică a acestei orientări” a fost făcută de V. I. Lenin în lucrarea „Materialism și empiriocriticism”. Această importantă operă filozofică a fost scrisă de Lenin în 1908 și publicată într-un volum la Moscova în 1909. – 625.
-

INDICE
DE LUCRĂRI ȘI IZVOARE
CITATE SAU MENȚIONATE
DE V. I. LENIN

- Activitatea caselor de economii și depuneri ale statului în anul 1897.*
– „Buletinul finanțelor, industriei și comerțului“, Petersburg, 1898,
nr. 26, pag. 779–780. – 547–548.
- Agricultura și silvicultura din Rusia.* Cu anexarea a 47 de hărți și dia-
grame. Petersburg, publicație a departamentului agriculturii și in-
dustriei agricole al ministerului domeniilor statului, 1893, II, XXVI,
649 pag. (Expoziția universală „Columb“ din 1893 de la Chicago). –
183, 209, 210–211, 212, 213, 215, 242, 244, 246, 252, 256.
- A. M. Gubernia Stavropol.* (De la corespondentul nostru). – „Severnii
Kurier“, Petersburg, 1899, nr. 33, 3 (15) decembrie, pag. 4, în
Secțiunea regională. – 215.
- Analele statistice ale Imperiului rus.* Petersburg, publicație a Comitetului
central de statistică al ministerului de interne, 1866, 1872.
- * – I, 1866. XXXVI, XV, 523 pag. – 449, 490, 549, 593–594.
- II, Partea a III-a. Materiale pentru studierea industriei meșteșugărești
și a muncii manuale în Rusia. Vol. 1. Culese de comitetele guber-
niale de statistică și prelucrate de L. Maikov. 1872. IV, 361, III pag.
– 331, 378, 400–401.
- Seria a II-a. Partea a VI-a. Materiale pentru statistica industriei de
fabrică din Rusia europeană pe 1868. Prelucrat de I. Bock. 1872.
LXXVIII, 427 pag. – 449, 464.
- Analiza datelor cu privire la agricultura din gubernia Orel pe anii 1887/88.*
Orel, publicație a zemstvei guberniei Orel, 1888. 319 pag. – 199.
- Analiza datelor statistice cu privire la căile ferate și căile fluviale interne.*
La această lucrare este anexată o listă de publicații întocmită de secția

* Cu asterisc sînt notate cărțile pe care există însemnări ale lui V. I. Lenin.
Aceste cărți se păstrează în Arhiva Institutului de marxism-leninism de pe
lingă C. C. al P.C.U.S.

de statistică a ministerului căilor de comunicație, prezentate la Expoziția universală din 1893 de la Chicago. Petersburg, 1893, VI, 98 pag. (Rusia. Ministerul căilor de comunicație. Secția de statistică. Expoziția universală „Columb” din 1893 de la Chicago). – 492, 519.

- * *Analiza datelor statistice cu privire la gubernia Kaluga pe anul 1896.* (Anul întâi). Kaluga, publicație a secției de statistică a consiliului zemstvei guberniale, 1897, 6, XVI, 461 pag. (Anexe la raportul prezentat de consiliul zemstvei guberniale la adunarea ordinară consacrată problemelor de statistică). – 114, 525, 560, 562, 564, 570.
- * *Analiza istorică-statistică a industriei din Rusia.* Sub îngrijirea lui D. A. Timireazev. Vol. I-II. Petersburg, 1883-1886. 2 vol. (Expoziția generală industrială și de artă din 1882 de la Moscova).
 - * – Vol. I. Produse agricole, legumicultura, horticultura și animalele domestice. Industria minieră și industria sării. 1883, 545 pag. – 209, 211-212, 241, 244, 246, 252, 275, 276, 277, 281, 282, 283, 290, 291, 295, 296, 297-298, 478.
 - * – Vol. II. Produse ale industriei de fabrică, ale industriei meșteșugărești și ale meseriașilor. Petersburg, 1886. V, XVI, 935 pag. – 209, 211, 216, 282, 283, 286, 291, 331, 462, 467, 469, 470, 535.
- Andreev, E. N. Industria meșteșugărească din Rusia.* Petersburg, 1882, pag. 31. – 441.
 - *Industria meșteșugărească în Rusia potrivit cercetărilor „Comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia” și altor izvoare.* Petersburg, 1885. II, pag. 97. – 441.
- Anexă la raportul cu privire la agricultura pe 1898.* Întocmit de Consiliul zemstvei guberniei Perm, 1899. – 215.
- * *Amnenski, N. F. Raport cu privire la situația meșteșugarilor din raionul Pavlovo.* ~ „Buletinul societăților fluviale și industriei din Nijni-Novgorod”, 1891, nr. 1, pag. 10-16; nr. 2, pag. 40-45; nr. 3, pag. 58-62. – 331, 346, 407, 408, 425.
- * – *Valoarea producției de cereale în gospodăriile moșierești.* – În cartea „Influența recoltelor și a prețurilor cerealelor asupra unor laturi ale economiei naționale a Rusiei”. Sub redacția prof. Ciuprov și A. S. Posnikov. Vol. I, Petersburg, 1897, pag. 157-235. – 184.
- * *Anuarul statistic al guberniei Moscova pe anul 1895.* Moscova, 1896, 382, XII, 131. – 369, 403.
- * *Anuarul statistic al guberniei Tver pe anul 1897.* (Cu 2 hărți). Tver, publicație a zemstvei guberniei Tver, 1898. VII, 582, XIX pag. (Biroul de statistică al Consiliului zemstvei guberniei Tver). – 561, 563.

- Anuarul guberniei Tula pe anul 1895.* Întocmit sub îngrijirea lui V. I. Ferec. Tula, publicația Comitetului de statistică al guberniei Tula, 1895, pag. 472. — 418, 459, 565.
- Anuarul ministerului de finanțe.* — Partea I, VIII, X, XII, Petersburg, 1869–1882, 4 vol.
- * — Partea I. Anul 1869. Întocmit sub îngrijirea lui A. B. Bouchin. 1869. III, V, 618 pag. — 282, 285, 291, 323, 405, 450–452, 453–454, 455, 461, 465, 472–473, 476, 478, 490, 502–503, 546, 593–594.
- Partea a VIII-a. Sub îngrijirea lui D. A. Timireazev, 1877, III, V, 535 pag. — 454, 593–594.
- Partea a X-a. Sub îngrijirea lui D. A. Timireazev, 1879, 658 pag. — 454, 593–594.
- Partea a XI-a. Sub îngrijirea lui D. A. Timireazev, 1882, VII, 623 pag. — 454, 593–594.
- Anuarul Rusiei 1904–1905.* Petersburg, 1905–1906. 2 vol. (Comitetul central de statistică. Minist. de int.). În limbile rusă și franceză.
- 1904 (Anul întâi). 1905. VI, 404 pag. — 546–547.
- 1905 (Anul al doilea). 1906. 876 pag. — 211, 242, 492–493, 545.
- * *Anuarul statistic al zemstvei guberniei Moscova*, 1866, VI, 372 pag. — 561–562, 564.
- Arnold, F. K. Marșa lemnoasă.* — În cartea : „Analiza diferitelor ramuri ale industriei manufacturiere din Rusia“. vol. I, Petersburg, 1862, pag. 251–325. — 468.
- Avdakov, N. S. Scurtă analiză statistică a industriei cărbunelui din bazinul Donețului.* (În amintirea Expoziției generale industriale și de artă de la Nijni-Novgorod). Harkov, 1896, 32 pag. — 487.
- *Cu privire la problema taxelor vamale la fontă de import.* (Raportul comisiei organizate de cel de-al XXI-lea Congres al industriașilor din sudul Rusiei). — „Buletinul finanțelor, industriei și comerțului“, Petersburg, 1897, nr. 50, pag. 812–820. — 483.
- Avilov B. V. Despre o „nouă“ teorie a piețelor.* — „Naucnoe Obozrenie“ [Petersburg], 1899, nr. 12, pag. 2.296–2.308. — 623, 624.
- * *Batalin. A. F. Legumicultura și horticultura.* — În cartea : „Analiza istorică-statistică a industriei din Rusia“. Sub îngrijirea lui D. A. Timireazev. Vol. I. Produse agricole, legumicultura, horticultura și animalele domestice. Industria minieră și industria sării. Petersburg, 1883, pag. 1–42. (Expoziția industrială și de artă din 1882 de la Moscova). — 295, 296, 297.

- Batalin, F. A. Calendarul și îndreptarul agricultorului rus pe anul 1883.* Întocmit cu participarea lui F. K. Arnold și alții. În două părți. Petersburg, Devricu, 1883, pag. 614. – 62.
- Beloborodov, A. Muncitorii strămutați în Kuban.* – „Severnii Vestnik”, Petersburg, 1896, nr. 2, pag. 1–8. – 236, 292.
- Belov, V. D. Industria meșteșugărească în legătură cu industria siderurgică și extractivă din Ural.* – În cartea : „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia”. Vol. XVI. Petersburg, 1887, pag. 1–35. – 480.
- Bilanțul congreselor industriei extractive și siderurgice din Ural.* – „Buletinul finanțelor, industriale și comerțului”, Petersburg, 1897, nr. 32, pag. 224–228. – 483.
- * *Bicikov, G. N. Studiu asupra situației economice și a gospodăriei țărănilor din trei plăși ale județului Novgorod.* Novgorod, 1882. 116, 70, III pag. – 270.
- Blagoveșcenski, I. I. și Gareazin, A. L. Industria meșteșugărească din gubernia Oloneț.* Petrozavodsk, 1895. II, 125 pag. – 399.
- * *Blagoveșcenski, N. A. Culegere rezumativă de date statistice economice după recensămintele pe gospodării ale zemstvelor.* Vol. I. Gospodăria țărănească, Moscova, 1893. XVI, 267 pag. În limbile rusă și franceză. – 130, 265, 267.
- Blajin, N. Succesele tehnicii în producția de lapte și de produse lactate.* – În cartea : „Forțele de producție ale Rusiei. Scurtă caracterizare a diferitelor ramuri de muncă conform clasificării adoptate la expoziție”. Întocmită sub îngrijirea generală a lui V. I. Kovalevski. Petersburg [1896], pag. 38–45, în secțiunea : III. Animale domestice. (Ministerul de finanțe. Comisia pentru organizarea Expoziției industriale și de artă din 1896 de la Nijni-Novgorod). – 256, 259.
- Bogoliubski, I. Studiul statistic cu privire la industria extractivă și siderurgică din Imperiul rus.* Petersburg, 1878, 216 pag. – 478, 484.
- Borisov, V. Istoria dezvoltării meșteșugurilor în orașul Tula, în județul Tula și măsurile necesare pentru dezvoltarea continuă a meșteșugurilor.* – În cartea : „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia”. Vol. IX. Petersburg, 1883, pag. 2.234–2.291. – 301, 414–415, 417.
- *Industria meșteșugărească la Expoziția industrială și de artă de la Moscova din 1882.* – În cartea : „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia”. Vol. IX, Petersburg, 1883, pag. 151–247. – 403, 416, 417.

- *Meșteșugurile din plasa Sergbievski, județul Tula.* – În cartea : „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia”. Vol. VII, Petersburg, 1881, pag. 891–969. – 417, 425.
- Borisovski, A. Producția de linguri în județul Semenov.* – În cartea : „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia”. Vol. II, Petersburg, 1879, pag. 7–28. – 391.
- * „*Buletinul din Nijni-Novgorod al navigației și industriei*”, 1891, nr. 1, pag. 10–16 ; nr. 2, pag. 40–45 ; nr. 3, pag. 58–62. – 331, 346, 407, 408, 425.
- „*Buletinul finanțelor, industriei și comerțului*”, Petersburg, 1896–1897. –
- 1896, nr. 14, pag. 34–35. – 223.
 - 1896, nr. 25, pag. 986–992. – 279.
 - 1896, nr. 31, pag. 192–194. – 217.
- „*Buletinul finanțelor, industriei și comerțului*”, Petersburg, 1896, nr. 35, pag. 569–587. – 460.
- 1896, nr. 51, pag. 972–976. – 209, 212, 214.
 - 1897, nr. 4, pag. 212–214. – 217.
 - 1897, nr. 6, pag. 318–320. – 217.
 - 1897, nr. 8, pag. 404–407. – 480.
 - 1897, nr. 9, pag. 593–597. – 274.
 - 1897, nr. 16, pag. 195–197, 205–209. – 299–300, 482.
 - 1897, nr. 17, pag. 263–266. – 480.
 - 1897, nr. 21, pag. 537–552, 552–558. – 209, 210–211, 212, 213, 216, 217, 485, 584.
 - 1897, nr. 22, pag. 615–619. – 483.
 - 1897, nr. 26, pag. 856–861. – 275.
 - 1897, nr. 27, pag. 16. – 282.
 - 1897, nr. 29, pag. 84–87. – 275, 277.
 - 1897, nr. 32, pag. 209–220, 224–228. – 482, 485.
 - 1897, nr. 39, pag. 508–509. – 492.
 - 1897, nr. 50, pag. 812–820. – 483, 517.
 - 1897, nr. 52, pag. 926–941. – 441.

- 1898, nr. 6, pag. 376-378. - 274, 275.
- 1898, nr. 7, pag. 409-412. - 274.
- 1898, nr. 10, pag. 620-624. - 279.
- 1898, nr. 14, pag. 25-27. - 280.
- 1898, nr. 26, pag. 779-780. - 548.
- 1898, nr. 32, pag. 194-195. - 283.
- 1898, nr. 36, pag. 335-348, 349-352. - 275, 282.
- 1898, nr. 42, pag. 204-206. - 331, 413, 414.
- 1898, nr. 43, pag. 302-304. - 545.
- 1898, nr. 44, pag. 379-382. - 545.
- 1906, nr. 12, pag. 502-505. - 282.

Bulgakov, S. N. Piețele în condițiile producției capitaliste. Studiu teoretic. Moscova. Vodovozova, 1897, 260 pag. - 31, 37, 39, 52.

Căile de comunicație în Rusia în 1896. - „Buletinul finanțelor, industriei și comerțului”, Petersburg, 1898, nr. 43, pag. 302-304. - 545.

Ceaslavski, V. I. Indeletnicirile sezoniere agricole în legătură cu strămutările țăranilor. - În cartea : „Culegere de științe politice”. Sub îngrijirea lui V. P. Bezobrazov. Vol. II. Petersburg, 1875, pag. 181-211. - 227, 228, 564.

Cerneaeov, V. V. Unelte și mașini agricole, răspîndirea și fabricarea lor. - În cartea : „Agricultura și silvicultura din Rusia”. Cu anexarea a 47 de hărți și diagrame. Petersburg, publicație a departamentului agriculturii și industriei agricole al ministerului domeniilor statului, 1893, pag. 351-362. (Expoziția universală „Columb” din 1893 de la Chicago). - 209, 210-211, 212, 213.

- *Producția de mașini agricole în județul Sapojkov, gubernia Reazan.* Cercetări pe anul 1888. - În cartea : „Rapoarte și studii cu privire la industria meșteșugărească din Rusia”. Vol. I, Petersburg, 1892, pag. 201-215 (Ministerul domeniilor statului). - 214, 330.

Cernenkov, N. N. Cu privire la caracterizarea gospodăriei țărănești. Partea I. Moscova, 1905, 171 pag. - 136.

Cerņișevski, N. G. Studii asupra perioadei gogoliene a literaturii ruse. - 605, 616, 617.

Cernov, V. Din Tambov. - „Novoe Slovo”, Petersburg, 1895, nr. 3, decembrie, pag. 183-191. - 199.

Ciuprov, A. I. Influența recoltelor și a prețurilor cerealelor asupra unor laturi ale vieții economice. Raport prezentat în secțiunea a III-a a Societății imperiale de științe economice la 1 și 2 martie 1897. — „Lucrările Societății imperiale de științe economice“, Petersburg, 1897, nr. 4, iulie-august, pag. 2-10, 35-40, 86-93. — 202, 305.

„*Colecție de hotărâri și dispoziții ale guvernului publicată sub îngrijirea senatului ocirmuitor*“. Petersburg, 1890, nr. 57 din 15 iunie, art. 524, pag. 1.192-1.195. — 279.

— 1897, nr. 62 din 13 iunie, art. 778, pag. 2.135-2.139. — 408.

Comerțul exterior al Rusiei europene în 1896. — „Buletinul finanțelor, industriei și comerțului“, Petersburg, 1897, nr. 26, pag. 856-861. — 274-275.

Comerțul exterior al Rusiei (1856-1894). (Întocmit de V. I. Pokrovski). — În cartea : „Forțele de producție ale Rusiei“. Scurtă caracterizare a diferitelor ramuri de activitate economică conform clasificării adoptate la expoziție. Întocmită sub îngrijirea lui V. I. Kovalevski. Petersburg [1896], pag. 1-72, în secțiunea : „Comerțul exterior al Rusiei între 1856-1894“ (Ministerul de finanțe. Comisia pentru organizarea Expoziției generale industriale și de artă din 1896 de la Nijni-Novgorod). — 520, 546-547.

Comerțul exterior al Rusiei în 1897. — „Buletinul finanțelor, industriei și comerțului“, Petersburg, 1898, nr. 36, pag. 335-348. — 274-275.

Congresele comercianților și industriașilor din Rusia. — „Buletinul finanțelor, industriei și comerțului“, Petersburg, 1896, nr. 25, pag. 986-992. — 279.

Congresul general comercial-industrial din Rusia de la Nijni-Novgorod. — „Buletinul finanțelor, industriei și comerțului“, Petersburg, 1896, nr. 35, pag. 569-587. — 460.

* — *Construcția de mașini agricole.* — În cartea : „Analiza istorică-statistică a industriei din Rusia“. Sub îngrijirea lui D. A. Timireazev, Vol. I. Produse agricole, legumicultura, horticultura și animalele domestice. Industria minieră și industria sării. Petersburg, 1883, pag. 143-157. (Expoziția generală industrială și de artă din 1882 de la Moscova). — 209, 211.

* *Construcția de unelte și mașini agricole în Rusia.* — În cartea : „Analiza istorică-statistică a industriei din Rusia“. Sub îngrijirea lui D. A. Timireazev, Vol. II. Produsele industriei de fabrică, ale industriei meșteșugărești și ale meseriașilor. Petersburg, 1886, pag. 60-70, în secțiunea : IX. Mașini, aparate și echipaje. (Expoziția generală industrială și de artă din 1882 de la Moscova). — 216.

- Cronica internă.* Noi date cu privire la indeletnicirile sezoniere. - „Rus-skaia Misl“, Moscova, 1896, nr. 11, pag. 224-228. - 562.
- „*Cronica medicală a guberniei Harkov*“, Harkov, 1899, nr. 9 (27), septembrie, pag. 580-584. - 284.
- Culegere de date cu privire la industria de fabrică din Rusia pe anii 1885-1897.* Petersburg, publicație a departamentului comerțului și manufacturilor, 1889-1900. 8 vol. (Materiale ale statisticii industriale și comerciale). - 212, 456-457, 461.
- pe anii 1885-1887, 1889. IV, XVIII, 114 pag. - 456-472, 593-594.
 - pe anul 1888, 1891. 385 pag. - 456, 593-594.
 - pe anul 1889, 1891, 181, C.C.C.I., 69 pag. - 456, 472-473, 593-594.
 - pe anul 1890, 1893, 419 pag. - 212-213, 253, 456-457, 464, 473-474, 593-594.
 - pe anul 1891, 1894. VII, 237 pag. - 456-457, 473-474, 593-594.
 - pe anul 1892, 1895. X, 267 pag. - 456-457, 472-473, 500-501.
 - pe anul 1893, 1896. IV, 168 pag. - 456-457, 461.
 - pe anul 1897, 1900. III, XXV, 192 pag. - 456-457, 460.
- Culegere de rapoarte ale inspectorilor de fabrici pe anii 1901-1903.* Petersburg, 1903-1906. 3 vol. (Ministerul de finanțe. Secția industriei). - 459-460.
- pe anul 1901. 1903, XXV, 202 pag. - 459-460.
 - pe anul 1902. 1904, XXVIII, 200 pag. - 459-460.
 - pe anul 1903. 1906, XVI, 208 pag. (Ministerul comerțului și industriei. Secția industriei). - 216-217, 380, 459, 461, 505-506, 528.
- * *Culegere de date statistice cu privire la gubernia Saratov.* Partea I. Tabele. Întocmită sub îngrijirea lui S. Harizomenov. Saratov, publicație a zemstvei guberniei Saratov, 1888, 902 pag. - 79-81, 82-85, 88-92.
- Culegere de materiale statistice cu privire la situația economică a populației rurale din Rusia europeană.* Petersburg, publicație a cancelariei comitetului de miniștri, 1894, 624 pag. - 131, 278, 283, 360, 573.
- * *Culegere rezumativă de date privind 12 județe din gubernia Voronej.* Materiale statistice ale recensământului pe gospodării efectuat în gubernie și analiza materialelor, a mijloacelor de strângere a lor și metodele de prelucrare. [Întocmită de F. A. Șcerbina]. Voronej, 1897, 1.058 pag. - 137, 559.

- Culegere rezumativă de date statistice cu privire la gubernia Samara.* Vol. VIII. (Partea I). Samara, publicație a zemstvei guberniei Samara, 1892. X, 228 pag. – 72, 77, 78–79, 89–90, 92.
- Culegere de științe politice.* Sub îngrijirea lui V. P. Bezobrazov. Vol. II, Petersburg, 1875, 783 pag. – 227, 563–564.
- Culegere de materiale pentru studierea obștii sâtești.* Sub îngrijirea lui F. L. Barikov și alții. Vol. I. Petersburg, publicația Societății imperiale de științe economice și a Societății de geografie, 1880. XI, 393, 65 pag. – 137.
- Culegere de materiale cu privire la artelurile din Rusia.* Vol. 2. Petersburg, publicație a filialei din Petersburg a comitetului asociațiilor agricole, a asociațiilor de împrumut și păstrare și a asociațiilor de producție, 1874, 256, 26 pag. – 590.
- Culegere de date estimative cu privire la posesiunea țărănească a pământului în județele Zemleansk, Zadonsk, Korotoiak și Nijnedevišk.* [Intocmit de F. Șcerbina]. Cu 3 hărți schematice. Anexe la volumele III, IV, V și VI. Voronej, publicație a zemstvei guberniei Voronej, 1889, 465 pag. – 89, 105–106, 136–143, 144–145, 146–154, 158–159.
- Culegere de date statistice cu privire la economia guberniei Poltava.* Vol. VIII, XIV, XV. Poltava, publicație a Consiliului zemstvei guberniei Poltava, 1888–1894, 4 vol.
- * – Vol. VIII. Județul Horolski. Partea I. Intocmit și prelucrat de biroul de statistică al zemstvei guberniei Poltava sub îngrijirea lui N. Tereșkevici. 1888. 477 pag. – 113.
- Vol. VIII. Județul Horolski. Partea a 2-a. Intocmit și prelucrat de biroul de statistică al zemstvei guberniei Poltava sub conducerea lui N. Tereșkevici. Publicat sub îngrijirea lui N. Kuleabko–Korețki. 1890. 4, 179, LXXV pag. – 113–114.
- * – Vol. XIV. Județul Konstantinograd. Intocmit de biroul de statistică al zemstvei guberniei Poltava sub conducerea lui N. Tereșkevici. Redactat și publicat sub îngrijirea lui N. Kuleabko–Korețki. 1894. VI, 243, 551 ; 1 hartă. – 113.
- * – Vol. XV. Județul Pireatin. Intocmit de biroul de statistică al zemstvei guberniei Poltava sub conducerea lui N. Tereșkevici și I. Imșenețki. Redactat și publicat de N. Kuleabko–Korețki. 1893, 593 pag ; 1 coală cu hărți. – 113.
- Culegere de date statistice cu privire la gubernia Voronej.*
- * – Vol. V. Partea I. Județul Korotoiak, 1888. IV, 170, II pag. – 103.

- Vol. VI. Partea I. Județul Nijne-devițk, 1889. IV, 199 pag. - 103.
- Vol. IX. Partea I. Județul Novohopersk, 1891. IV, 255 pag. - 103.
- Vol. X. Partea I. Județul Bobrov. 1892. IV, 369 pag. - 103, 425.
- Vol. XI. Partea I. Județul Biriuci, 1892. IV, 420 pag. - 291.

Culegere de date statistice cu privire la industria extractivă pe anii 1864-1867. Culegerea 1-4. Întocmită după izvoare oficiale și altele de N. N. Aksakov și K. A. Skalkovski. Petersburg, publicație a comitetului științific al inginerilor de mine, 1864-1867. 4 vol. - 478, 492.

Culegere de date statistice cu privire la județul Ekaterinburg din gubernia Perm. Secțiunea statisticii economice. Întocmit și prelucrat sub îngrijirea lui P. N. Zverev. Ekaterinburg, publicație a zemstvei județului Ekaterinburg, 1891. 1.090 pag. (Secțiunea de statistică a Consiliului zemstvei județului Ekaterinburg). - 92, 96, 98, 478.

* *Culegere de date statistice cu privire la gubernia Moscova.* Secțiunea statisticii sanitare. Vol. V. Partea I-II. Date rezumative cu privire la cercetarea sanitară a fabricilor din gubernia Moscova pe anii 1879-1885. Moscova, 1890-1893. 2 vol.

* - Vol. IV. Partea I. Sub îngrijirea lui F. F. Erisman. 1890. XXV, 315 pag.; 23 pag. cu diagrame și hărți. - 311-312, 463, 512, 513, 530-531, 540-541.

* - Vol. IV. Partea a II-a. Întocmită de dr. E. M. Dementiev și prof. F. F. Erisman. 1893. X, 516 pag. - 530-532, 533.

Culegere de date statistice cu privire la gubernia Moscova. Secțiunea statisticii economice. Vol. II, IV-VII. Moscova, publicație a zemstvei guberniei Moscova, 1878-1883. 9 vol.

- Vol. II. Întocmit de V. I. Orlov și N. H. Kablukov. 1878, 628 pag. - 201.

- Vol. IV. Partea I. Gospodăria țărănească. Partea I. Formele de posesiune a pământului de către țărani în gubernia Moscova. Întocmit de V. Orlov. 1879. III, 320, 39 pag. - 145, 162, 288.

- Vol. V. Partea I. Studiu asupra gospodăriei moșierești. Întocmit de N. Kablukov. 1879. V, 200, 103 pag. - 188, 201-204.

- Vol. V. Partea a II-a. Gospodăria moșierească din gubernia Moscova. Județele: Mojaisk, Volokolamsk, Ruzsk, Zvenigorod, Vereisk și Bronniți. Întocmit de K. Verner. 1883. 545 pag. - 195, 311.

- Vol. VI. I. Meșteșugurile din gubernia Moscova. Partea I. Întocmit de V. Orlov și I. Bogolepov. 1879. 287 pag. - 137, 149, 327, 331, 332, 335, 339, 361, 362, 363, 378, 384-385, 403, 433, 434-435.

- † Vol. VI. Partea a II-a. Meșteșugurile din gubernia Moscova. Partea a II-a. Întocmit de I. Bogolepov. 1880. 264, 91, II pag. – 137–139, 327–334, 335, 353–356, 378, 380, 392, 420, 433, 434–435, 437.
- Vol. VII. Partea I. Meșteșugurile din gubernia Moscova. Partea a III-a. Întocmit de secțiunea de statistică a Consiliului zemstvei guberniei Moscova. 1882. VIII, 147, 358 pag. – 137, 286, 287–288, 289, 298, 327, 330, 331, 335, 336, 355–356, 368, 378, 410–411, 433–434, 520.
- Vol. VII. Partea a II-a. Meșteșugurile în care predomină munca femeilor din gubernia Moscova. Partea a IV-a. Întocmit de M. K. Gorbunova. 1882. XXXI, 299 pag. – 137, 331, 335, 355–356, 378, 433, 434–435, 539.
- * – Vol. VII. Partea a III-a. Meșteșugurile din gubernia Moscova. Partea a V-a. Întocmit de secțiunea de statistică a Consiliului zemstvei guberniei Moscova. 1883. 212 pag. – 137, 335, 336, 377, 378, 433, 438, 535, 539.
- Culegere de date statistice cu privire la gubernia Orel.* Vol. II–V, VIII, Orel. Publicație a zemstvei guberniei Orel, 1887–1895, 5 vol.
- Vol. II. [Partea I]. Județul Elețk. 1887. 958 pag. – 92, 99.
- Vol. III. Județul Trubcevsck. 1887. IV, 265, 224 pag. – 99–100, 101, 388, 391, 430, 521.
- Vol. IV. Partea a II-a. Județul Kromskoi. 1892. 527 pag. – 311.
- Vol. V. Partea a II-a. Județul Karacevsk. 1892. 948 pag. – 157, 388.
- Vol. VIII. Județul Orel. Materiale statistice-economice și estimative cu privire la gospodăria țărănească și cea moșierească. Prevăzută cu 2 hărți. 1895. 1.005 pag. (Secțiunea de statistică a Consiliului zemstvei guberniei Orel). – 101, 388.
- Culegere de date statistice cu privire la gubernia Reazan.* Vol. I–XI. Skopin, publicație a zemstvei guberniei Reazan, 1882–1892. 12 vol. – 188.
- Culegere de date statistice cu privire la gubernia Reazan.* Vol. II. Partea I. Județul Ranenburg. Skopin, publicație a zemstvei guberniei Reazan, 1882. II, 334, II pag. – 463.
- Culegere rezumativă de date statistice cu privire la gubernia Samara.* Secțiunea statisticii economice. Vol. VI–V I, Moscova-Samara, publicație a zemstvei guberniei Samara, 1889–1890. 2 vol.
- * – Vol. VI. Județul Nikolaev. 1889. 1.133 pag. – 72, 78, 247, 425.
- Vol. VII. Județul Novouzensk. 1890. 524 pag. – 72, 74, 75, 247, 250, 251, 425.

Culegere de date statistice cu privire la gubernia Saratov. Vol. I, VII, XI. Saratov, publicația zemstvei guberniei Saratov, 1883–1892. 3 vol.

– Vol. I. Județul Saratov. 1883. V, 271 pag. – 192.

* – Vol. VII. Partea a 2-a. Județul Volsk. 1892. II. 583. – 463.

* – Vol. XI. Județul Kamîșin. 1891. 979 pag. – 86, 88–90, 372, 380.

Culegere de date statistice cu privire la gubernia Taurida. Întocmit de biroul de statistică al zemstvei guberniei Taurida. Simferopol, publicație a zemstvei guberniei Taurida, 1885–1887. 3 vol.

* – *Anexă la primul volum al culegerii.* Tabele statistice cu privire la situația economică a satelor din județul Melitopol. Partea I. 1885. 287 pag. – 61, 66, 68, 70, 87.

– Vol. II. Tabele statistice cu privire la situația economică a satelor din județul Dneprovsk. 1886. III, 253 pag. – 61, 66, 67, 68, 69, 70.

* – Vol. V. Tabele statistice cu privire la situația economică a satelor din jud. Berdeansk. 1887. 342 pag. – 68, 69.

* *Culegere de date statistice cu privire la gubernia Tver.* Vol. VII¹, XIII, Tver, publicație a zemstvei guberniei Tver, 1893–1897. 2 vol.

* – Vol. VIII. Județul Tver. Partea 1. Descrierea județului (text) cu 20 de hărți. 1893. 267 pag. – 298.

* – Vol. XIII. Partea a 2-a. Gospodăria țărănească. Întocmit de P. A. Vihleacv. 1897. X, 313 pag. – 114–115, 217–218, 265–266, 270, 274.

„*Culegerea zemstvei Herson*“, 1895, nr. 8. – 223.

„*Culegerea zemstvei Saratov*“, 1894, nr. 6, pag. 189–222 ; nr. 11, pag. 421–463. – 227, 230–231, 263, 323.

Culegere din Nijni-Novgorod. Publicație a Comitetului de statistică al guberniei Nijni-Novgorod, sub redacția lui A. S. Gațisski. Vol. I–IV. Nijni-Novgorod. 1867–1871. 3 vol.

– Vol. I. 1867. 184, 232 pag. – 539.

– Vol. II. 1869. VI, 455 pag. – 425, 427.

– Vol. IV. 1871. VI, 346 pag. – 346, 387, 539.

Culegere de date statistice cu privire la industria extractivă și siderurgică din Rusia pe anul industrial 1890, 1901–1902. Petersburg. Publicație a comitetului științific minier, 1892–1905. 3 vol.

* – *în anul industrial 1890.* După date oficiale întocmite de S. Kulibin. 1892. IV, CVIII, 293 pag. – 478, 484–485, 492, 509,

- în 1901. Sub îngrijirea lui I. Popov. Intocmit după date oficiale de K. Robuk. 1904. 6, CX, 553 pag. - 478.
- în 1902. Intocmit după date oficiale de I. Dimitriev și Rijkov. Sub îngrijirea lui I. Popov. 1905. 6, CXXIV, 626 pag. - 478, 492.
- Culegere de date statistice cu privire la gubernia Voronej.* Vol. I-XII. Voronej, publicație a zemstvei guberniei Voronej, 1884-1899, 14 vol. - 102-103.
- Culegere de date statistice cu privire la gubernia Voronej.* Vol. II-VI, IX-XI. Voronej, publicație a zemstvei guberniei Voronej, 1886-1892. 8 vol.
 - Vol. II. Partea a II-a. Gospodăria țărănească în județul Ostrogojsk. Cu 8 hărți. Intocmit de F. Șerbina. 1887. XVIII, 454, 51 pag. - 137, 159.
- * - Vol. III. Partea I. Județul Zemleansk. 1886. XIV, 43, 337 pag. - 103.
 - Vol. IV. Partea I. Județul Zadonsk. 1887. XIV, 157 pag. - 103, 104, 105, 196.
- „*Culegere de date și materiale cu privire la întreprinderile aflate sub controlul ministerului de finanțe*”, Petersburg, 1866, nr. 4, pag. 392-424. - 286, 289, 453-454, 472, 593-594.
 - 1867, nr. 6, pag. 381-401. - 454, 472, 473, 490, 593-594.
- Culegere de date cu privire la Rusia pe anii 1884-1885, 1890, 1896.* Petersburg, publicată de Comitetul central de statistică al ministerului de interne, 1887-1897. 3 vol. (Statistica Imperiului rus, I, X, XL). În limbile rusă și franceză.
 - pe anii 1884-1885. 1887, XVIII, 313 pag. - 457, 458, 473, 549, 550, 565.
 - pe anul 1890. 1890. VI, 48, 346 pag. - 478, 492, 547.
 - pe anul 1896. 1897. VI, 373 pag. - 291, 478, 492, 547, 565.
- * *Culegere de statistici militare.* Vol. IV. Rusia. Sub îngrijirea generală a lui N. N. Obrucev. Petersburg, 1871. XXX, 922, 235 pag. - 241-242, 246, 254, 273, 276, 280, 282, 380, 452-454, 462, 466, 467, 468, 469, 470, 473, 474, 476-477, 478, 490, 519, 545, 546, 549, 559.
- Culegere rezumativă pe imperiu a rezultatelor prelucrării datelor primului recensământ general al populației de la 28 ianuarie 1897.* II, Petersburg, 1905, VI, LIX, 417 pag. În limbile rusă și franceză. - 441, 494, 516, 526.
- Cultura inului și comerțul cu in în regiunea Pskov în 1896.* - „Buletinul finanțelor, industriei și comerțului”, Petersburg, 1897, nr. 29, pag. 84-87, - 275, 276, 277.

Cu privire la durata și împărțirea timpului de muncă în industria de fabrică. 2 iunie 1897. – „Colecție de hotărâri și dispoziții ale guvernului, publicată sub îngrijirea senatului ocîrmuitor“, Petersburg, 1897, nr. 62 din 13 iunie, art. 778, pag. 2.135–2.139. – 408.

[Danielson, N. F.] *Nikolai-on, N.-on. Unele considerații cu privire la condițiile dezvoltării noastre economice.* – „Russkoe Bogatstvo“, Petersburg, 1894, nr. 6, pag. 86–130. – 448, 453, 475, 477, 510–511.

– *Studii asupra economiei noastre sociale de după reformă.* – „Slovo“, Petersburg, 1880, octombrie, pag. 77–142. – 71, 77.

– *Studii asupra economiei noastre sociale de după reformă.* Petersburg, 1893. XVI, 353 pag.; XVI pag. – 23, 25, 26, 27–28, 31, 32–33, 71, 77, 85–86, 200, 220, 221, 225–226, 229, 239, 241, 242–243, 274, 290, 299, 308, 310, 311, 314, 334, 345, 448, 452, 488–489, 492, 493, 510, 523, 530, 545, 564, 574–575, 582, 584, 588–590, 616, 617–618.

– *Scrisoare către redacție.* (În legătură cu discutarea referatului lui N. V. Levitski despre artelurile agricole). – „Novoe Slovo“, Petersburg, 1896, nr. 5, februarie, pag. 256–261. – 319–320.

– *Cum se explică creșterea veniturilor statului nostru?* – „Novoe Slovo“, 1896, nr. 5, februarie, pag. 65–85. – 154–155.

Danilovski, M. A. Asigurările sociale în Rusia. – În cartea: „Forțele de producție ale Rusiei“. Scurtă caracterizare a diferitelor ramuri de activitate economică conform clasificării adoptate la expoziție. Intocmită sub îngrijirea lui V. I. Kovalevski. Petersburg, [1896], pag. 57–69, în secțiunea: XII. Mașini, aparate, construcția de mașini și electrotehnică. (Ministerul de finanțe. Comisia pentru organizarea Expoziției generale industriale și de artă din 1896 de la Nijni-Novgorod). – 526.

Dare de seamă stenografiată cu privire la dezbaterile de la Societatea imperială de științe economice din 1 și 2 martie 1897. – Vezi Influența recoltelor și a prețurilor cerealelor asupra diferitelor laturi ale vieții economice.

Date cu privire la fabricile și uzinele care au funcționat în 1864. – „Culegere de date și materiale cu privire la întreprinderile aflate sub controlul ministerului de finanțe“, Petersburg, 1866, nr. 4, pag. 392–424; nr. 5, pag. 74–105. – 286, 289, 453–454, 472, 473, 593–594.

Date cu privire la fabricile și uzinele care au funcționat în 1865. – „Culegere de date și materiale cu privire la întreprinderile aflate sub controlul ministerului de finanțe“, Petersburg, 1867, nr. 6, pag. 381–401. – 453–454, 472, 490, 593–594.

Date statistice cu privire la agricultură extrase din materiale primite de la gospodari. Vol. V – vezi Korolenko S. A. Munca salariată în

gospodăriile moșierești și strămutările muncitorilor oglindite în statistica economică a Rusiei europene sub aspectul agricol și industrial. Petersburg, 1892.

* *Date statistice cu privire la agricultură pe bază de materiale primite de la țărani.* Partea a VII-a. Cultura cartofului în Rusia europeană. Petersburg, 1897. X, 162, 152 pag. (Ministerul agriculturii și domeniilor statului. Secțiunea economiei agricole și statisticii agricole). – 243, 281.

Davidova, S. A. Meșteșugul dantelăriei în gubernia Reazan. – În cartea : „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia“. Partea a VII-a. Petersburg, 1881, pag. 1.127–1.215. – 356.

– *Meșteșugul dantelăriei în gubernia Tula.* – În cartea : „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia“. Partea a X-a. Petersburg, 1883, pag. 2.747–2.827. – 356.

– *Industria meșteșugărească în guberniile Vladimir, Kursk, Poltava, Basarabia și Voronej.* Cercetările din 1889. În cartea : „Studii cu privire la industria meșteșugărească din Rusia“. Vol. I. Petersburg, 1892, pag. 72–144. (Ministerul domeniilor statului). – 327, 330, 331.

– *Industria meșteșugărească în guberniile Saratov, Penza și Moscova.* Cercetări din 1888. – În cartea : „Rapoarte și studii cu privire la industria meșteșugărească din Rusia“. Vol. I. Petersburg, 1892, pag. 1–71. (Ministerul domeniilor statului). – 380.

„*Delo*“, Petersburg, 1886, nr. 7, pag. 127–155 ; 1887, nr. 2, pag. 102–124. – 563, 566.

* *Dementiev, E. M. Situația economică și sanitară a muncitorilor.* – În cartea : „Culegere de date statistice cu privire la gubernia Moscova“. Secțiunea statisticii sanitare. Vol. IV. Partea a II-a. Date totalizatoare cu privire la cercetările sanitare în fabricile din gubernia Moscova în perioada 1879–1885. Întocmit de dr. E. M. Dementiev și prof. F. F. Erisman. Moscova, 1893, pag. 253–462. – 530–532, 533.

– *Fabrica, ce dă ea populației și ce ia ea de la populație,* Moscova, 1893. VIII, 246 pag. – 288.

– *Fabrica, ce dă ea populației și ce ia ea de la populație.* Ediția a II-a completată și corectată. Cu anexarea unui indice al cărților și articolelor privind industria de fabrică în legătură cu industria agricolă. Moscova, Sitin, 1897. VIII, 256, 39 pag. – 530–532, 533.

Despre dezvoltarea industriei metalurgice din sudul Rusiei. – „Buletinul finanțelor, industriei și comerțului“, Petersburg, 1897, nr. 16, pag. 195–197. – 482–483.

Despre măsurile de încurajare a producției de spirt de către agricultori. 4 iunie 1890. – „Colecție de hotărâri și dispoziții ale guvernului,

publicată sub îngrijirea senatului ocîrmuitor“, Petersburg, 1890, nr. 57 din 15 iunie, art. 524, pag. 1.192-1.195. - 279-280.

Despre muncitorii sezonieri. - „Selski Vestnik“ („Buletinul satului“), Petersburg, 1890, nr. 15 din 8 aprilie, pag. 154-156. - 235.

Diakonov, N. G. Realizările tehnice în domeniul căilor ferate în perioada 1881-1896. - În cartea : „Forțele de producție ale Rusiei“. Scurtă caracterizare a diferitelor ramuri de activitate economică conform clasificării adoptate la expoziție. Petersburg [1896], pag. 53-71, în secțiunea : XVII. Construcțiile și tehnica ; navigația maritimă și fluvială. (Ministerul finanțelor. Comisia pentru organizarea Expoziției generale industriale și de artă din 1896 de la Nijni-Novgorod). - 484, 545-546.

* *Discuții pe marginea raportului : „Bilanțul statistic al dezvoltării industriale a Rusiei“ prezentat de M. I. Tugan-Baranovski în cadrul secțiunii a III-a a Societății de științe economice.* (Darea de seamă stenografiată). - „Lucrările Societății imperiale de științe economice“. Petersburg, 1898, nr. 5, septembrie-octombrie, pag. 1-107. - 453-454, 532.

Dokucaev, K. A. Meșteșugul cusutului blănurilor de veveriță la Kargopol și în satele din împrejurimi. - În cartea : „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia“. Partea a IV-a. Petersburg, 1880, pag. 210-317. - 400.

Dolivo-Dobrovolskaia, V. A. Meșteșugul țesătoriei în județele Graivoron și Kroleveț. Raportul pe anul 1891. - În cartea : „Rapoarte și studii cu privire la industria meșteșugărească din Rusia“. Vol. II, Petersburg, 1894, pag. 80-88. (Ministerul domeniilor statului). - 284.

Dubovskoi, S. Meșteșugul pielăriei și al preparării cleiului în satul Kattunka și în satele apropiate din județul Balabnin. - În cartea : „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia“. Vol. IX. Petersburg, 1883, pag. 2.513-2.567. - 327-328, 316-397.

Egunov A. N. Meșteșugurile din gubernia Perm în legătură cu industria extractivă. (Extras din raportul pe anul 1892, întocmit de A. N. Egunov). - În cartea : „Rapoarte și studii asupra industriei meșteșugărești din Rusia“. Vol. III. Petersburg, 1895, pag. 128-173. (Ministerul agriculturii și al domeniilor statului. Secția de economic rurală și statistică agricolă). - 423, 488.

Engelhardt, A. N. De la țară. 11 scrisori. 1872-1882. Petersburg, 1885, 563 pag. - 123, 155, 180, 188, 193, 204-208.

Efimenco, A. Artelurile din gubernia Arhanghelsk. - În cartea : „Culegere de materiale cu privire la artelurile din Rusia“. Publicație a filialei din Petersburg a comitetului asociațiilor agricole, a asociațiilor de împrumut și păstrare și a asociațiilor de producție. Partea a 2-a, Petersburg, 1874, pag. 1-174. - 590.

- Ermolov, A. S. Sisteme de agricultură și asolamente.* – În cartea : „Agricultura și silvicultura din Rusia”. Cu anexarea a 47 de hărți și diagrame. Petersburg, publicată de departamentul agriculturii și industriei țărănești al ministerului domeniilor statului, 1893, pag. 81–96. – 244.
- Extremul Nord.* (Întocmit de direcția societății de cale ferată Moscova-Iaroslavl-Arhanghelsk). – În cartea : „Forțele de producție ale Rusiei”. Scurtă caracterizare a diferitelor ramuri de activitate economică conform clasificării adoptate la expoziție. Întocmită sub îngrijirea generală a lui V. I. Kovalevski. Petersburg, [1896], pag. 1–13, în secțiunea : XX. Extremul Nord. (Ministerul de finanțe. Comisia de organizare a Expoziției generale industriale și de artă din 1896 de la Nijni-Novgorod). – 587.
- Fabricarea spiritului de către agricultori în 1896/7.* – „Buletinul finanțelor, industriei și comerțului”, Petersburg, 1898, nr. 10, pag. 620–624. – 279–280.
- * *Fedotov, A. și alții. Privire asupra producției articolelor de bumbac.* – În cartea : „Realizările industriei din Rusia potrivit datelor comisiilor de experți”. Petersburg, 1897, pag. 32–53. (Ministerul de finanțe. Departamentul comerțului și manufacturilor. Expoziția generală industrială și de artă din 1896 de la Nijni-Novgorod). – 465–466.
- Feinberg, L. B. Cu privire la necesitatea de a se cerceta din punct de vedere sanitar plantațiile de sfeclă de zahăr din gubernia Harkov.* (Raport prezentat consiliului gubernial al medicilor). – „Cronica medicală a guberniei Harkov”, 1899, nr. 9 (27), septembrie, pag. 580–584. – 284.
- [Cu privire la necesitatea de a se cerceta din punct de vedere sanitar plantațiile de zahăr din gubernia Harkov. Raport prezentat consiliului gubernial al medicilor. Extras]. – „Russkie Vedomosti”, Moscova, 1899, nr. 254 din 14 septembrie, pag. 2, în rubrica „Știri interne”. – 284.
- Flerovski, N. Situația clasei muncitoare din Rusia.* Observări și cercetări. Petersburg, Poleakov, 1869. II, II, 494 pag. – 564.
- Fortunatov, A. Privire generală asupra statisticii gospodăriilor țărănești întocmită de zemstve.* – În cartea : „Bilanțul cercetărilor economiei Rusiei pe baza datelor statistice ale zemstvelor”. Vol. I, Moscova, 1892, pag. I–XXXV. – 92.
- Forțele de producție ale Rusiei.* Scurtă caracterizare a diferitelor ramuri de activitate economică conform clasificării adoptate la expoziție. Întocmită sub îngrijirea lui V. I. Kovalevski. Petersburg, [1896]. XI, 1.249 pag. (Ministerul de finanțe. Comisia de organizare a Expoziției generale industriale și de artă din 1896 de la Nijni-Novgorod). – 209, 211, 215, 216, 224, 242, 246, 252, 256, 259, 260, 268, 276, 280, 282, 291, 296, 297, 298, 469, 478, 485, 519, 526, 545, 546–547, 587, 590.

- Gașisski, A. S. Boldino și Kocikurovo.* (Dintr-un carnet de însemnări). – În cartea : „Culegere de statistici cu privire la Nijni-Novgorod. Publicată de Comitetul de statistică al guberniei Nijni-Novgorod sub îngrijirea lui A. S. Gașisski. Vol. IV. Nijni-Novgorod, 1871, pag. 321–336. – 539.
- *Studii asupra activității industriale din gubernia Nijni-Novgorod în legătură cu problema construirii căii ferate Ural-Siberia.* În cartea : „Culegere de statistici cu privire la Nijni-Novgorod“. Publicată de comitetul de statistică al guberniei Nijni-Novgorod sub îngrijirea lui A. S. Gașisski. Vol. IV, Nijni-Novgorod, 1871, pag. 127–166. – 346.
- Gogol, N. V. Suflète moarte.* – 346, 397, 579, 605, 606.
- Golișin, F. S. Industria meșteșugărească din guberniile Nijni-Novgorod și Vladimir.*
- În cartea : „Rapoarte și studii cu privire la industria meșteșugărească din Rusia“. Vol. I. Petersburg, 1892, pag. 166–200. (Ministerul domeniilor statului). – 410.
- Goltz, T. Muncitorii agricoli.* – În cartea : „Sistemul de posesiune a pământului și agricultura“. Articole din Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Trad. din limba germană. Moscova. Vodovozova, 1896, pag. 228–238. – 167, 195–196.
- Golubev, A. Producția de țesături de mătase și de brocart.* – În cartea : „Analiza istorică-statistică a industriei din Rusia“. Sub îngrijirea lui D. A. Timireazev. Vol. II. Produsele industriei de fabrică, ale industriei meșteșugărești și ale meseriașilor. Petersburg, 1886, pag. 185–212. (Expoziția generală industrială și de artă din 1882 de la Moscova). – 467.
- * – *Producția de sfeclă de zahăr.* – În cartea : „Analiza istorică-statistică a industriei din Rusia“. Sub îngrijirea lui D. A. Timireazev. Vol. II. Produsele industriei de fabrică, ale industriei meșteșugărești și ale meseriașilor. Petersburg, 1886, pag. 3–45. (Expoziția generală industrială și de artă din 1882 de la Moscova). – 283.
- Gonțearov, I. A. Oblomov.* – 207, 305, 619.
- Gorbunova, M. K. Meșteșugurile din gubernia Moscova în care predomină munca femeilor.* Vol. IV, M., publicat de zemstva guberniei Moscova, 1882. XXX'I, 299 pag. (În colecția : „Culegere de date statistice cu privire la gubernia Moscova“. Secțiunea statisticii economice. Vol. VII. Partea a II-a). – 332, 355–356, 434–435, 540.
- *Meșteșugul dantelăriei.* – În cartea : Bogolepov, I. Meșteșugurile din gubernia Moscova. Partea a II-a. Moscova, 1880, pag. 1–91. (În colecția : „Culegere de date statistice cu privire la gubernia Moscova“ Secțiunea statisticii economice. Vol. VI. Partea a II-a). – 333–334 353–355, 433–434.

Griboedov, A. S. *Prea multă minte strică*. – 16.

Grigoriev, V. N. *Influența recoltelor și a prețurilor cerealelor asupra populației orășenești din Rusia*. – În cartea : „Influența recoltelor și a prețurilor cerealelor asupra unor laturi ale economiei naționale din Rusia”. Sub îngrijirea prof. A. I. Ciuprov și A. S. Posnikov. Vol. II. Petersburg, 1897, pag. 117–135. – 551.

– *Producția meșteșugărească de cuțite și lacăte din raionul Pavlovo*. (În județul Gorbatov, gubernia Nijni-Novgorod, și în județul Murom, gubernia Vladimir). – În cartea : „Ragozin, V. Materiale pentru studiul industriei meșteșugărești din bazinul Volga”. Supliment la publicația „Volga”. Moscova, 1881, pag. XI–XVI, 1–124. – 327, 330–331, 355, 357–358, 406, 408, 421, 425, 431, 533.

– *Strămutările țăranilor din gubernia Reazan*. Studiu distins de Universitatea imperială din Moscova cu premiul „I. F. Samarin”. Cu aprecieri făcute de profesorii A. I. Ciuprov și A. I. Koșelev. Moscova, redacția revistei „Russkaia Misl”, 1885. XVI, 194 pag. – 247.

Grimm, O. A. *Vînatul și pescăria*. – În cartea : „Forțele de producție ale Rusiei”. Scurtă caracterizare a diferitelor ramuri de activitate economică conform clasificării adoptate la expoziție. Întocmită sub îngrijirea generală a lui V. I. Kovalevski. Petersburg, [1896], pag. 1–13, în secțiunea : V. Vînatul și pescăria. (Ministerul de finanțe. Comisia pentru organizarea Expoziției generale industriale și de artă din 1896 de la Nijni-Novgorod). – 590.

Gunter, S. *Materialismul istoric și idealismul practic*. Trad. M. K. – „Naucinoe Obozrenie” [Petersburg], 1900, nr. 10, pag. 1.759–1.774. – 624.

Gurovici, I. A. *Migrațiunea țăranilor în Siberia*. Studiu, Moscova, 1888. X, 149 pag. – 171, 617–618.

– *Situația economică a satului rus*. Traducere din engleză de A. A. Sannin, sub îngrijirea autorului și prefațată de el. Moscova, 1896. 395 pag. – 170, 220, 617–618.

* Harizomenov, S. A. *Introducerea* [la cartea : „Culegere rezumativă de date statistice cu privire la gubernia Saratov”]. – În cartea : „Culegere rezumativă de date statistice cu privire la gubernia Saratov”. Partea I. Tabele. Întocmită sub îngrijirea lui S. Harizomenov. Saratov, publicație a zemstvei guberniei Saratov, 1888, pag. 1–53. – 82, 89, 90, 92.

– *Insemnătatea industriei meșteșugărești*. – „Iuridiceski Vestnik”, Moscova, 1883, nr. 11, pag. 414–441 ; nr. 12, pag. 543–597. – 365, 419, 422, 439, 441, 540.

* – *Meșteșugurile din gubernia Vladimir*. Moscova, Baranov, 1882–1884. (Lucrările comisiei pentru organizarea raionului de meșteșuguri la Expoziția industrială și de artă pe întreaga Rusie din 1882).

- * Vol. II. Județul Aleksandrov. 1882. XII, 353, IV pag. – 333, 346, 366, 368, 384, 439.
- * Vol. III. Județele Pokrov și Aleksandrov. 1882, X, 256, 149 pag. – 331, 333, 348, 362, 366, 378–379, 421, 425, 427–428, 435, 438, 439, 518, 535, 539, 540.
- * Vol. V. Județul Percaslav și Aleksandrov. 1884. VIII, 231 pag. – 325, 439.
- Hatisov, K. Meșteșugurile din ținutul Transcaucaziei.* Raport pe 1891. – În cartea : „Rapoarte și studii asupra industriei meșteșugărești din Rusia“. Vol. II. Petersburg, 1894, pag. 259–370. (Ministerul domeniilor statului). – 325. 585.
- Herkner, H. Crizele.* – În cartea : „Industria“. Articole din Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Trad. din limba germană. Moscova. Vodovozova, 1896, pag. 70–112. – 47, 49.
- Herzenstein, H. Cu privire la problema îndeletnicirilor sezoniere.* – „Russkaia Misl“, Moscova, 1887, nr. 9, pag. 147–165. – 571.
- Iagodinski, I. P. Industria meșteșugărească de piei în satul Tubanavka, în satele învecinate și în satele din județul Vasilsk din gubernia Nijni-Novgorod.* – În cartea : „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia“. Vol. VI. Petersburg, 1880, pag. 639–660. – 346, 395.
- *Meșteșugurile din satul Bezvodnoe din gubernia Nijni-Novgorod.* – În cartea : „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia“. Vol. IX. Petersburg, 1883, pag. 2.401–2.419. – 327, 410.
- Ialta, 5 mai.* – „Russkie Vedomosti“, Moscova, 1897, nr. 127 din 10 mai, pag. 1, în secțiunea : Știri interne. – 292.
- Ianson, I. E. Statistică comparată a Rusiei și a statelor vest-europene.* Vol. II. Industria și comerțul. Secțiunea I. Statistica agriculturii. Petersburg, 1880, XII, 663 pag. – 64, 151.
- Ilin, V. ; Ilin Vladimir – vezi Lenin, V. I.*
- Indicatorul fabricilor și uzinelor din Rusia europeană – vezi Orlov, P. A. ; Orlov, P. A. și Budagov, S. G.*
- Industria.* Articole din Handwörterbuch. Traducere din limba germană. Moscova. Vodovozova. 1896, VIII, 328 pag. – 47, 49.
- Industria chimică.* (Întocmit în departamentul comerțului și manufacturilor). – În cartea : „Forțele de producție ale Rusiei“. Scurtă caracterizare a diferitelor ramuri de activitate economică conform clasificării adoptate la expoziție. Întocmită sub îngrijirea lui V. I. Kovalevski. Petersburg [1896], pag. 1–16, în secțiunea : IX. Producția

- de fabrică. (Ministerul de finanțe. Comisia pentru organizarea Expoziției generale industriale și de artă din 1896 de la Nijni-Novgorod). – 468.
- Industria de fabrică și comerțul din Rusia.* Cu anexarea unei hărți generale a industriei de fabrică din Imperiul rus. Petersburg, publicație a departamentului comerțului și manufacturilor din ministerul de finanțe, 1893, 747 pag. (Expoziția universală „Columb“ din 1893 de la Chicago). – 470.
- Industria extractivă și siderurgică din Rusia în 1895.* – „Buletinul finanțelor, industriei și comerțului“, Petersburg, 1897, nr. 8, pag. 404–407. – 478.
- * *Industria meșteșugărească de perii după cercetările din 1895* [Intocmit de S. F. Rudnev]. – În cartea : „Anuarul statistic al guberniei Moscova pe anul 1895“. Moscova, 1896, pag. 1–13, cu anexe. – 369, 404.
- Industria meșteșugărească din gubernia Perm la Expoziția științifică industrială a ținuturilor Siberiei și Uralului, organizată la Ekaterinburg în 1887.* – *Vezi* Krasnoperov, E. I.
- Industria siderurgică în Europa apuseană și în Statele Unite ale Americii.* – „Buletinul finanțelor, industriei și comerțului“, Petersburg, 1897, nr. 22, pag. 615–619. – 483–484.
- Influența recoltelor și a prețurilor cerealelor asupra diferitelor laturi ale vieții economice.* Referatul prof. A. I. Ciuprov și dezbaterile în secția a III-a a Societății de științe economice la 1 și 2 martie 1897. (Dare de seamă stenografiată). – „Lucrările Societății imperiale de științe economice“, Petersburg, 1897, nr. 4, iulie-august, pag. 1–95. – 144, 202, 305.
- * *Influența recoltelor și prețurilor cerealelor asupra unor laturi ale economiei naționale din Rusia.* Sub îngrijirea prof. A. I. Ciuprov și A. S. Posnikov. Vol. I–II. Petersburg, 1897. 2 vol.
- * – Vol. I. VIII. LXIV, 533 pag. – 76, 81, 88, 157, 184, 191, 199, 202, 246, 303.
- * – Vol. II. VIII, 381, 99 pag. – 137, 158, 160, 245–246, 551.
- Isaev, A. Meșteșugul fierăriei și al lăcătușăriei în județul Iaroslavl.* – În cartea : „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia“. Vol. VI. Petersburg, 1880, pag. 695–755. – 411.
- *Meșteșugurile din gubernia Moscova.* Vol. I–II. Moscova, publicație a Consiliului zemstvei guberniei Moscova, 1876, 2 vol. – 332, 335.
- Vol. I. Partea I. Produse din lemn. 1. Industria meșteșugărească de mobile XI, 94 ; 3 foi cu tabele. – 343, 348, 367, 430–431.

Vol. II. 1. Meșteșugul prelucrării metalelor. 2. Meșteșugul olăritului. III, 200, IV pag. – 405, 411.

„*Juridiceski Vestnik*“ („Buletinul juridic“), Moscova, 1883, nr. 11, pag. 414–441 ; nr. 12, pag. 543–597. – 365, 419, 422, 439, 441, 540.

– 1887, nr. 11, pag. 460–486 ; nr. 12, pag. 629–647. – 187, 209, 227, 258, 280.

– 1889, nr. 9, pag. 38–67. – 452, 457, 458.

– 1890, nr. 9, pag. 130–148. – 525, 539, 563, 569, 571.

Îndeletnicirile în afara gospodăriei din județul Bogorodsk în 1890 – vezi Meșteșugurile din județul Bogorodsk, gubernia Moscova. 1890.

Jbankov, D. N. Babia storona. Studiu statistic etnografic. – În cartea : „Materiale pentru statistica guberniei Kostroma“. Sub îngrijirea lui V. Pirogov. Partea a VIII-a. Kostroma, publicație a Comitetului gubernial de statistică din Kostroma, 1891, pag. 1–136. – 525, 539, 562, 568, 571.

* – *Influența câștigurilor provenite din îndeletnicirile sezoniere asupra strămutărilor populației din gubernia Kostroma, după datele pe anii 1866–83.* (Cu diagrame și explicații la ele). – În cartea : „Materiale pentru statistica guberniei Kostroma“. Sub îngrijirea lui V. Pirogov. Partea a VII-a. Kostroma, publicația Comitetului gubernial de statistică din Kostroma, pag. 1–117. – 519, 525, 539, 561, 567, 568.

– *Influența câștigurilor provenite din îndeletniciri sezoniere asupra strămutărilor populației.* – „*Vraci*“, Petersburg, 1895, nr. 25, pag. 703–705. – 525, 539.

– *Despre îndeletnicirile sezoniere la orașe în județul Soligalici din gubernia Kostroma.* – „*Juridiceski Vestnik*“, Moscova, 1890, nr. 9, pag. 130–148. Inițialele autorului sint indicate greșit : D. I. – 525, 539, 562–563, 568, 571.

– *Schiță de program general pentru cercetarea îndeletnicirilor sezoniere.* (Întocmită la propunerea secției de statistică a societății juridice din Moscova). Moscova, 1891. 16 pag. – 525, 539, 571.

* – *Cercetare sanitară a fabricilor și uzinelor din gubernia Smolensk.* Partea I–II. Smolensk, publicație a zemstvei guberniei Smolensk, 1894–1896.

* Partea I, 1894. 290 pag. – 258, 459, 532, 540.

* Partea a II-a. 1896. III, 477, 66 pag. – 281, 532, 540.

„*Jizn*“, Petersburg, 1899, nr. 8, pag. 377. – 272.

- 1899, nr. 10, pag. 175-179. - 625.
 - 1900, nr. 2, pag. 297-306. - 625.
- Județul Bahmut, gubernia Ekaterinoslav, 31 octombrie* - „Russkie Vedomosti“, Moscova, 1897, nr. 322 din 21 noiembrie, pag. 3, în rubrica : Știri interne. - 517.
- Județul Perekop.* - „Russkie Vedomosti“, Moscova, 1898, nr. 167 din 19 august, pag. 2-3, în rubrica : Știri interne. - 216.
- Kablukov, N. A. Problema muncitorilor în agricultură.* Moscova, red. „Juridiceski Vestnik“, 1884, X, XXIV, 299 pag. - 64.
- *Prelegeri de economie agricolă ținute la Universitatea din Moscova în 1855/6.* Moscova, 1897. 228 pag. (Publicație pentru studenți). - 309-310, 452, 489, 493, 530.
- * - *Însemnătatea prețurilor cerealelor pentru proprietatea moșierească din Rusia europeană.* - În cartea : „Influența recoltelor și a prețurilor cerealelor asupra unor laturi ale economiei naționale din Rusia“. Sub îngrijirea prof. A. I. Ciuprov și A. S. Posnikov. Vol. I, Petersburg, 1897, pag. 97-144. - 245.
- *Studiu asupra gospodăriei moșierilor.* Moscova, editat de zemstva guberniciei Moscova, 1879. V, 200, 103 pag. (În colecția : „Culegere de date statistice cu privire la gubernia Moscova“. Secțiunea statisticii economice. Vol. V. Partea I). - 188, 201-204.
- Kaigorodov, D. N. Meșteșugurile prelucrării lemnului în guberniile Kazan, Nijni-Novgorod, Kostroma și Novgorod.* Cercetări pe anul 1889-1890. - În cartea : „Rapoarte și studii cu privire la industria meșteșugărească din Rusia“. Vol. I. Petersburg, 1892, pag. 354-398. (Ministerul domeniilor statului). - 528.
- Kalantar, A. A. Producția de lapte și de produse lactate.* - În cartea : „Economia agricolă și economia silvică din Rusia“. Cu anexarea a 47 de hărți și diagrame. Petersburg, publicație a departamentului agriculturii și industriei agricole al ministerului domeniilor statului, 1893, pag. 296-305. (Expoziția universală „Columb“ din 1893 de la Chicago). - 256.
- Kamenev, N. Meșteșugurile din șapte plase din județul Tula : Hrușcev, Sevriukov, Pavlovo, Anișensk, Zeițev, Moșkov și Denisov.* - În cartea : „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia“. Vol. IX, Petersburg, 1883, pag. 2.292-2.365. - 331.
- Karișev, N. A. Emfiteoza pământurilor pe continentul european.* Studiu economic. Petersburg, 1885, 407 pag. - 125.
- * - *Luarea în arendă de către țărani a pământurilor extralotuale.* Derpt, 1892. XIX, 402, LXV, pag. (În colecția : „Rezultatele cercetărilor economiei Rusiei pe baza datelor statistice ale zemstvelor“. Vol. II). - 69-70, 83-85, 124-125, 149, 162, 188-191, 192, 198.

- * - *Luarea în arendă de către țărani a pământurilor extralotuale în funcție de oscilațiile prețurilor cerealelor și de recolte.* - În cartea : „Influența recoltelor și a prețurilor cerealelor asupra unor laturi ale economiei naționale a Rusiei”. Sub îngrijirea prof. A. I. Ciuprov și A. S. Posnikov. Vol. I. Petersburg, 1897, pag. 277-349. - 76, 77, 190-192, 199, 202.
- * - *Materiale cu privire la economia națională a Rusiei.* I. Industria noastră de fabrică la jumătatea ultimului deceniu al secolului al XIX-lea. Cu 5 cartograme. (Apărut în broșură după „Buletinul Institutului agronomic din Moscova”, anul IV, cartea 1). Moscova, 1898, 52 pag. - 452, 457, 472, 473.
- *Studii economice.* XXXV. Contribuții la studierea indeletnicirilor sezonice de la noi. - „Russkoe Bogatstvo”, Petersburg, 1896, nr. 7, pag. 1-24. - 571-572.
- *Studii economice.* XLIII. Despre lucrarea centralizatoare a d-lui Vih-leaev cu privire la gubernia Tver. - „Russkoe Bogatstvo”, Petersburg, 1898, nr. 8, pag. 36-59. - 115.
- *Analiza statistică asupra extinderii principalelor ramuri ale industriei prelucrătoare din Rusia.* - „Juridiceski Vestnik”, Moscova, 1889, nr. 9, pag. 38-67. - 457.
- *Gospodăria din cadrul obștii și gospodăria în afara obștii.* (Paralele statistice). - „Russkoe Bogatstvo”, Petersburg, 1894, nr. 1, pag. 45-67 ; nr. 6, pag. 102-135. - 162.
- Karpov, A. Meșteșugul fierăriei în partea de nord-est a județului Arzamas și în partea din județul Nijni-Novgorod care se află în imediata lui vecinătate.* - În cartea : „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia. Vol. IV, Petersburg, 1880, pag. 161. - 363, 436.
- *Meșteșugurile din județul Arzamas.* În cartea : „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia”. Vol. VI. Petersburg, 1880, pag. 489-562. - 331.
- *Meșteșugurile din satul Bogorodskoe și împrejurimile lui.* - În cartea : „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia”. Vol. IX. Petersburg, 1883, pag. 2.420-2.470. - 330, 393-396.
- *Meșteșugul țesătoriei din județul Gorbatov.* - În cartea : „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia”. Vol. VIII. Petersburg, 1882, pag. 1.227-1.263. - 386.
- *Meșteșugul cizmăriei în Vierznaia-Sloboda, județul Arzamas.* - În cartea : „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia”. Vol. III. Petersburg, 1880, pag. 29-44. - 330, 363, 425.

- *Meșteșugul blănăriei din județul Arzamas*. – În cartea : „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia”. Partea a III-a. Petersburg, 1880, pag. 75–134. – 346, 361–363, 396.
- Karpov, A. Produsele de pîslă și din lemn în județele Semenov și Babalna din gubernia Nijni-Novgorod*. În cartea : „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia”. Vol. VI. Petersburg, 1880, pag. 563–638. – 346, 383.
- *Producția de pîslă în județul Arzamas*. – În cartea : „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia”. Vol. V. Petersburg, 1880, pag. 455–487. – 326–327, 381, 382.
- Katalei, V. I. Industria meșteșugărească în guberniile Poltava și Cernigov*. Cercetările din 1889. – În cartea : „Rapoarte și studii cu privire la industria meșteșugărească din Rusia”. Vol. I, Petersburg, 1892, pag. 283–304. (Ministerul domeniilor statului). – 325, 389.
- *Industria meșteșugărească din guberniile Tver și Iaroslavl*. Cercetările din 1888. – În cartea : „Rapoarte și studii cu privire la industria meșteșugărească din Rusia”. Vol. I, Petersburg, 1892, pag. 216–282. (Ministerul domeniilor statului). – 400–401, 411, 435.
- * *Keppen, A. P. Industria minieră și industria sării*. – În cartea : „Analiza istorică-statistică a industriei din Rusia”. Vol. I. Produse agricole, legumicultura, horticultura și animalele domestice. Industria minieră și industria sării. Petersburg, 1883, pag. 1–164. (Expoziția generală industrială și de artă din 1882 de la Moscova). – 478.
- *Industria extractivă și siderurgică din Rusia*. Petersburg, publicație a departamentului industriei extractive și siderurgice, 1893. 129 pag. (Expoziția universală „Columb” din 1893 de la Chicago). – 478.
- Kittari, A. Hartă a industriei pielăriei din Rusia*. Întocmită pe baza datelor direcției generale de intendență. Petersburg, 1875, II, 22, 76 pag. – 470.
- Kobeleașki, A. Îndreptar pentru uzul funcționarilor inspecției de fabrică și fabricanților*. Culegere completă de legi privind angajarea muncitorilor în fabrici, uzine, manufacturi, relațiile dintre fabricanți și muncitori ; inspecția de fabrică, supravegherea fabricilor și uzinelor. Ed. a 4-a. Petersburg, 1897, 311 pag. – 433, 527.
- Koișevski, I. Flota fluvială și de lac a Rusiei europene*. – „Buletinul finanțelor, industriei și comerțului”, Petersburg, 1898, nr. 44, pag. 379–382. – 545.
- Konrad, I. Statistica proprietății funciare țărănești*. În cartea : „Proprietatea funciară și agricultura”. Articole din Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Trad. din limba germană. Moscova. Vodovozova. 1896, pag. 83–121. – 166, 167.

Korolenko, V. G. *Schițe din Pavlovo*. - 427.

Korolenko, S. A. *Munca salariată în gospodăriile moșierești și strămutările muncitorilor oglindite în statistica economică a Rusiei europene sub aspectul agricol și industrial*. Petersburg, 1892. 864 pag. ; 17 foi cu hărți. (Departamentul agriculturii și industriilor agricole. Date cu privire la agricultură și date statistice pe baza materialelor furnizate de proprietari. Vol. V). - 156, 157, 167, 183, 191, 196, 227-229, 240, 255, 261, 262, 271, 290, 295, 298, 330, 520, 563-564, 565, 578.

Korsak, A. K. *Despre formele industriei în general și despre însemnătatea producției la domiciliu (industria meșteșugărească și industria casnică) în Europa occidentală și în Rusia*. Moscova, 1861, 311 pag. - 355, 369, 378, 421, 433.

* Kotelnikov, V. G. *Animale domestice*. - În cartea : „Analiza istorică-statistică a industriei din Rusia”. Sub îngrijirea lui D. A. Timireazev. Vol. I. Produse agricole, legumicultura, horticultura și animalele domestice. Industria minieră și industria sării. Petersburg, 1883, pag. 1-70. (Expoziția generală industrială și de artă din 1882 de la Moscova). - 252.

Kovalevski, V. I. și Levitski, I. O. *Studiu statistic asupra producției de lapte și de produse lactate în zona de nord și în zona centrală a Rusiei europene*. Petersburg, publicație a Comitetului de organizare a expoziției de produse lactate de la Petersburg din 1879. IV, 95, 8 pag. - 250, 252, 254, 259, 260.

Kozacenko, I. A. *Industria meșteșugărească în gubernia Veatka* [A. județul Veatka. B. jud. Sloboda]. - În cartea : „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia”. Vol. XI. Petersburg, 1884, pag. 1-453 (3.057-3.509). - 397, 439, 521.

Kozlov, I. *Producția de produse chimice, coloranți și alte preparate*. - În cartea : „Analiza istorică-statistică a industriei din Rusia”. Sub îngrijirea lui D. A. Timireazev. Vol. II. Produse ale industriei de fabrică, ale industriei meșteșugărești și ale meseriașilor. Petersburg, 1866, pag. 8-49. (Expoziția generală industrială și de artă din 1882 de la Moscova). - 469-470.

- *Produse chimice*. - În cartea : „Analiza istorică-statistică a industriei din Rusia”. Sub îngrijirea lui D. A. Timireazev. Vol. II. Produse ale industriei de fabrică, ale industriei meșteșugărești și ale meseriașilor. Petersburg, 1886, pag. 1-101. (Expoziția generală industrială și de artă din 1882 de la Moscova). - 469-470.

* Krasnoperov, E. I. *Industria meșteșugărească din gubernia Perm la Expoziția științifică-industrială a ținuturilor Siberiei și Uralului, organizată la Ekaterinburg în 1887*. Vol. 3 : județele Kungur, Osin, Kamișlov, Irbitk, Șadrinsk, Solikamsk și Cerdinsk. Perm, publicat de zemstva guberniei Perm, 1889. (Lucrările biroului de statistică de pe lângă zemstva guberniei Perm). 174 pag. - 387-388.

- * *Kudreaovțev, P. F. Muncitorii agricoli veniți din alte părți la târgul de Sf. Nicolaie din orașelul Kabovka, gubernia Taurida, și asistența sanitară în 1895.* (Raport prezentat la cel de-al XIII-lea Congres gubernial al medicilor și reprezentanților consiliilor de zemstve din gubernia Herson). Herson, editat de Consiliul zemstvei guberniei Herson, 1896. II, 168 pag. – 223–224, 227, 229.
- Kulibin, S. N. Industria extractivă și metalurgia.* – În cartea : „Forțele de producție ale Rusiei”. Scurtă caracterizare a diferitelor ramuri de activitate economică conform clasificării adoptate la expoziție. Intocmită sub îngrijirea generală a lui V. I. Kovalevski. Petersburg. [1896], pag. 1–58, în secțiunea : VII. Industria extractivă și metalurgia. (Ministerul de finanțe. Comisia pentru organizarea Expoziției generale industriale și de artă din 1896 de la Nijni-Novgorod). – 478.
- Kunov, G. Erori în domeniul social-filozofic.* (Traducere autorizată de autor. S. Levinson). – „Naucinoe Obozrenie”, [Petersburg], 1899, nr. 4, pag. 768–784. – 624.
- L. Răspîndirea mașinilor în gospodăria țărănească.* – „Svernii Kurier”, 1899, nr. 32, 2 (14) decembrie, pag. 3–4, în secția regională. Pskov. – 215.
- Leadov, I. Studiu geografic, topografic și statistic al județului Șuia.* – În cartea : „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia”. Partea a X-a. Petersburg, 1883, pag. 2.829–2.882. – 397.
- Labzin, N. Studiu asupra industriei de cuțite, lacăte și alte produse metalice în județul Gorbatov din gubernia Nijni-Novgorod și în județul Murom din gubernia Vladimir.* Petersburg, 1870. II, II, 177 pag. – 331, 407, 421, 535.
- Lebedinski, I. Satul Pureh, cu cătunele sale parohiale, județul Balabmin.* – În cartea : „Culegere de statistici cu privire la Nijni-Novgorod”. Publicat de comitetul de statistică al guberniei sub îngrijirea lui A. S. Gațiski. Vol. II. Nijni-Novgorod, 1869, pag. 217–258. – 425.
- Legitimațiile eliberate populației țărănești din gubernia Moscova în perioada dintre 1880 și 1885.* În cartea : „Anuarul statistic al zemstvei guberniei Moscova”. 1886. Moscova, 1886, pag. 1–28. (Secțiunea de statistică a Consiliului zemstvei guberniei Moscova). – 561, 563, 571.
- [*Lenin, S. N.*] *Construcția de mașini agricole.* – „Buletinul finanțelor, industriei și comerțului”, Petersburg, 1897, nr. 21, pag. 537–552. – 216.
- *Unelte și mașini agricole.* – „Buletinul finanțelor, industriei și comerțului”, Petersburg, 1896, nr. 51, pag. 972–976, sub titlul general : Expoziția generală industrială și de artă de la Nijni-Novgorod. – 209, 211, 212, 214.

- *Unelte și mașini agricole.* - În cartea : „Forțele de producție ale Rusiei”. Scurtă caracterizare a diferitelor ramuri de activitate economică conform clasificării adoptate la expoziție. Întocmită sub îngrijirea generală a lui V. I. Kovalevski. Petersburg [1896], pag. 47-58, în secțiunea : I. Agricultură. (Ministerul de finanțe. Comisia pentru organizarea Expoziției generale industriale și de artă din 1896 de la Nijni-Novgorod). - 209, 210, 214, 224.

[*Lenin V. I.*] *Ilin, V. Încă o dată despre teoria realizării.* - „Naucinoe Obozrenie”, [Petersburg], 1899, nr. 8, pag. 1.564-1579. - 623-624.

- *Cu privire la problema statisticii fabricilor și uzinelor.* Noile isprăvi statistice ale prof. Karîșev. - În cartea : „[Lenin, V. I.] Ilin, Vladimir”. Studii și articole economice. Petersburg, tipografia Leifert, 1899, pag. 263-290. - 323, 345, 409, 449, 452, 456, 457, 459, 461, 468, 472, 473, 509.

- *Cu privire la caracterizarea romantismului economic.* Sismondi și sismondiștii noștri autohtoni. - În cartea : „[Lenin, V. I.] Ilin, Vladimir”. Studii și articole economice. Petersburg, tipografia Leifert, 1899, pag. 1-112. - 25, 46, 307, 574, 590.

- *Recensămîntul meșteșugurilor din 1894/95 în gubernia Perm și problemele generale ale industriei „meșteșugărești”.* - În cartea : „[Lenin, V. I.] Ilin, Vladimir”. Studii și articole economice. Petersburg, tipografia Leifert, 1899, pag. 113-199. - 290, 324, 340, 345, 350, 353, 367, 376, 387, 389, 397, 423, 440-441, 468, 472, 479, 590, 611.

- *Prefață la ediția întâi a cărții „Dezvoltarea capitalismului în Rusia”.* - În cartea : „Ilin, Vladimir. Dezvoltarea capitalismului în Rusia. Procesul formării pieței interne pentru marea industrie”. Petersburg, Vodovozova, tipografia Leifert, 1899, pag. I-IV. - 534.

- *Dezvoltarea capitalismului în Rusia.* Procesul formării pieței interne pentru marea industrie. Petersburg, Vodovozova, 1899. IX, IV, 480 pag. ; 2 diagrame ; VII pag. tabele. Autor : Vladimir Ilin. - 5-9, 534, 603-623.

- *Dezvoltarea capitalismului în Rusia.* Procesul formării pieței interne pentru marea industrie. Ed. a 2-a completată. Petersburg, „Pallada”, 1908. VII, VIII, 489 pag. Autor : Vladimir Ilin. - 13-17.

- *Studii și articole economice.* Petersburg, tipografia Leifert, 1899. 290 pag. Autor : Vladimir Ilin. - 25, 26, 45, 290, 307, 323, 324, 340, 345, 350, 353, 367, 376, 387, 389, 397, 409, 423, 440, 441, 449, 452, 456, 457, 459, 461, 468, 472, 473, 479, 509, 574, 590, 609, 611.

- *Conținutul economic al narodnicismului și critica lui în cartea d-lui Struve.* (Pe marginea cărții lui P. Struve. Note critice cu privire la problema dezvoltării economice a Rusiei. Petersburg. 1894). - În

- cartea : „Materiale cu privire la caracterizarea dezvoltării noastre economice“. Culegere de articole. Petersburg, tipografia Soikin, 1895, pag. 1-144, partea a II-a. Semnat : K. Tulin. - 625.
- Levașov, I. I. Meșteșugurile din guberniile Tambov și Kostroma. (Raport pe 1893). - În cartea : „Rapoarte și studii cu privire la industria meșteșugărească din Rusia“. - Vol. III. Petersburg, 1895, pag. 45-78. (Ministerul agriculturii și al domeniilor statului. Secția economiei rurale și statisticii agricole). - 384, 385, 398, 413.*
- * *Levitski, I. Privire generală asupra industriei agricole. - În cartea : „Analiza istorică-statistică a industriei din Rusia“. Sub îngrijirea lui D. A. Timireazev. Vol. I. Produse agricole, legumicultura, horticultura și animalele domestice. Industria minieră și industria sării. Petersburg, 1883, pag. 1-22 (Expoziția generală industrială și de artă din 1882 de la Moscova). - 244, 246, 281.*
- * *Linko, I. și Kukel F. Producția de amidon și glucoză. - În cartea : „Analiza istorică-statistică a industriei din Rusia“. Sub îngrijirea lui D. A. Timireazev, Vol. II. Produse ale industriei de fabrică, ale industriei meșteșugărești și ale meseriașilor. Petersburg, 1886, pag. 102-136. (Expoziția generală industrială și de artă din 1882 de la Moscova). - 285-286.*
- Losițki, A. Studii asupra populației Rusiei după recensământul din 1897. - „Mir Boji“, Petersburg, 1905, nr. 8, pag. 224-244. - 499.*
- Litvinov, I. și Golubev, A. Produse de lână. - În cartea : „Analiza istorică-statistică a industriei din Rusia“. Sub îngrijirea lui D. A. Timireazev. Vol. II. Produsele industriei de fabrică, industriei meșteșugărești și ale meseriașilor, Petersburg, 1886, pag. 133-184. (Expoziția generală industrială și de artă din 1882 de la Moscova). - 464.*
- Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia. Partea I-XVI, Petersburg, 1879-1887. 16 vol. - 137-138, 378, 440, 520, 525.*
- Partea I. [Activitatea comisiei]. 1879, 248 pag. - 325, 330.
 - Partea a I^a. [Guberniile Kaluga și Nijni-Novgorod]. 1879. 128, 28, 101-120 pag. - 327-328, 346, 386, 391.
 - Partea a III^a. [Gubernia Nijni-Novgorod]. 1880. 29-134, 121-177. II pag. - 330, 346, 362, 363, 364, 396, 425.
 - Partea a IV^a. [Guberniile Nijni-Novgorod și Oloneț]. 1880. IV. 97-119, 135-317, 179-206, 20 pag. 365, 399-400, 436.
 - Partea a V^a. [Guberniile Cernigov, Tver, Moscova și Nijni-Novgorod]. 1880. IV, 319-487, 227-309, 21-63. - 327-328, 335, 381, 383, 585.

- Partea a VI-a. [Guberniile Niĵni-Novgorod și Iaroslavl]. 1880. IV, 121-174, 489-776, 311-364, 65-95 pag. - 331, 346, 383, 395, 411, 527.
- Partea a VII-a. [Guberniile Niĵni-Novgorod, Iaroslavl, Tula, Reazan și Novgorod]. 1881. II, 777-1.225, 365-391, 97-128, 6 pag. - 355-356, 415-417, 425, 527.
- Partea a VIII-a. [Guberniile Niĵni-Novgorod, Tula, Tver, Novgorod și Herson]. 1882. II, 175-245, 1.227-1.907, 129-149 pag. - 331, 362, 386, 391, 400, 521, 527.
- Partea a IX-a. [Guberniile Kostroma, Tula, Niĵni-Novgorod]. 1883. II, 247-271, 1.909-2.592, 393-458, 151-252 pag. - 301, 327, 328-330, 331, 362, 385, 390, 393-396, 403-410, 413, 414, 416, 417, 440, 527.
- Partea a X-a. [Guberniile Tver, Iaroslavl, Tula, Vladimir, Perm]. 1883. II, 273-300, 2.593-3.056 pag. - 137, 348, 356-357, 397, 415-416.
- Partea a XI-a. [Gubernia Veatka]. 1884. I, 301-346, 1-453 (3.057-3.509) pag. - 397, 439, 520, 521, 525.
- Partea a XII-a. [Gubernia Veatka]. 1884. II, 347-368, 455-876 (3.511-3.932) pag. - 521, 525.
- Partea a XIII-a. [Gubernia Kostroma]. 1885. IV, 369-397, 1-433 (3.933-4.365) pag. - 331.
- Partea a XIV-a. [Gubernia Kostroma]. 1885. III, 399-513, 1-145, 1-232 (4.367-4.598) pag. - 298.
- Partea a XV-a. [Gubernia Kostroma]. 1886. II, 515-538, 1-141, 1-277 (4.599-4.875) pag. - 384.
- Partea a XVI-a. [Gubernia Veatka]. 1887. I, 539-605, 1-101, 1-251 (4.877-5.127) pag. - 481.

Lucrările comisiei fiscale. Partea a 3-a. - 275.

„*Lucrările Societății imperiale de științe economice*”. Petersburg, 1897, nr. 4, iulie-august, pag. 1-95. - 143, 202.

* - 1898, nr. 1, ianuarie-februarie, pag. 1-41. - 453, 532.

- 1898, nr. 2, martie-aprilie, pag. 117-147. - 545.

* - 1898, nr. 5, septembrie-octombrie, pag. 1-107. - 453-454, 532.

* *Lvov, B. Legea socială.* (Studiu introductiv în sociologie). [Supliment la nr. 2-3, 5, 7, 9-10 și 11 ale revistei „Naučinoe Obozrenie” pe 1899]. Petersburg, 1899, 159 pag. (Biblioteca științifică filozofică). - 624.

Mamin-Sibireak, D. N. Luptătorii. – 482.

Manobin, G. Industria meșteșugărească din gubernia Perm. – În cartea : „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia”. Vol. X, Petersburg, 1883, pag. 2.899–3.018. – 137, 348, 415–416.

* *Maress, L. N. Producția și consumul de cereale în gospodăria țărănească.* În cartea : „Influența recoltelor și a prețurilor cerealelor asupra unor laturi ale economiei naționale a Rusiei. Sub îngrijirea lui A. I. Ciuprov și A. S. Posnikov. Vol. I. Petersburg, 1897, pag. 1–72. – 86–87, 157, 303.

Marx, K. Capitalul. Critica economiei politice. Vol. I–III. 1867–1894. – 533, 603, 606–607, 612–613.

– *Capitalul.* Critica economiei politice. Vol. I. 1867. – 34–35, 36–37, 387, 389, 591.

– *Capitalul.* Critica economiei politice. Vol. II. 1885. – 27–28, 34–35, 39, 50–51.

– *Capitalul.* Critica economiei politice. Sub îngrijirea lui F. Engels. Traducere din limba germană. Vol. II. Cartea a II-a. Procesul circulației capitalului. Petersburg [tipografia ministerului comunicațiilor (Benke)], 1885, XXI, 403 pag. – 43.

– *Capitalul.* Critica economiei politice. Vol. III. Partea 1–2, 1894. – 7, 189, 193–194, 201, 432, 584.

– *Capitalul.* Critica economiei politice. Sub îngrijirea lui F. Engels. Traducere din limba germană. Vol. III. Cartea a III-a. Procesul producției capitaliste în ansamblu. Petersburg, tipografia Demakov, 1896. XLVI, 734 pag. – 22, 24–25, 39–43, 44–45, 47, 50–51, 144, 161–163, 164, 171–172, 248, 316–317, 318–321, 352, 376, 558.

Marx, K. și Engels, F. Manifestul Partidului Comunist. Decembrie 1847 – ianuarie 1848. – 235.

– *Ideologia germană.* Critica noii filozofii germane contemporane în persoana reprezentanților ei Feuerbach, B. Bauer și Stirner și a socialismului german în persoana diferiților lui profeți. 1845–1846. – 14.

Materiale extrase din statisticile cu privire la gubernia Veatka. Vol. VI. Partea a 2-a. Județul Elabuj. Veatka, 1889, 295 pag. – 96–97.

* *Materiale pentru descrierea meșteșugurilor din gubernia Veatka.* Partea a II-a. Veatka, 1890, 386 pag. – 329.

Materiale pentru evaluarea pământurilor, culese de secția de statistică de pe lângă Consiliul zemstvei guberniei Cernigov. Vol. V. Jud. Kozoleț. Cu 2 hărți și anexe. La acest volum este anexat un recensământ al

gospodăriilor. Cernigov, publicație a zemstvei guberniei Cernigov, 1882, 392 pag. – 111.

Materiale întocmite pe baza cercetării folosinței pământului și a situației economice a populației sătești din guberniile Irkutsk și Ienisei. Gubernia Ienisei. Vol. II'–IV. Irkutsk, 1893–1894.

– Vol. III. 1893. VI, 778 pag. – 111–112.

– Vol. IV. Partea I. 1894. VI, XLIII, 152 pag. – 116.

Materiale pentru evaluarea pământurilor din gubernia Herson. Vol. II. Județul Elisavetgrad. (Descriere statistică-economică a județului). Întocmit de secțiunea de statistică de pe lângă Consiliul zemstvei guberniei Herson. (Cu 2 hărți și 10 anexe). Herson, 1886, 640 pag. – 249.

Materiale pentru evaluarea pământurilor în gubernia Novgorod. Jud. De-meansk, Novgorod, 1888, 481 pag. – 110.

* *Materiale pentru evaluarea pământurilor din gubernia Nijni-Novgorod.* Partea economică. Partea a IV-a, a VII–XII-a. Nijni-Novgorod, publicație a zemstvei guberniei Nijni-Novgorod, 1888–1896. 7 vol. (Secțiunea de statistică a zemstvei guberniei Nijni-Novgorod).

* – Partea a IV-a. Județul Kneaghinin. 1888. 442 pag. – 107–110, 395.

* – Partea a VII-a. Județul Gorbatov. 1892. 700 pag. – 109, 151, 155–156, 331, 386, 393, 394, 395, 406, 407, 440, 525.

* – Partea a VIII-a. Județul Nijni-Novgorod. 1895. 457 pag. – 296, 410.

* – Partea a IX-a. Județul Vasil. 1890. 428 pag. – 107–110, 395.

* – Partea a X-a. Județul Balahnin. Secțiunea a II-a și anexc. 1896. 628 pag. – 281, 296, 395.

* – Partea a XI-a. Județul Semenov. 1893. 748 pag. – 109, 302, 383, 391, 464.

* – Partea a XII-a. Județul Makariev. 1889. 549 pag. – 107–110.

Materiale statistice cu privire la județul Krasnoufimsk, gubernia Perm. Partea a III–V-a. Kazan, publicație a zemstvei județului Krasnoufimsk, 1893–1894. 3 vol. – 478, 480.

– Partea a III-a. Tabele. 1893. [Pe copertă : 1894]. 439 pag. – 92–95, 96–97.

– Partea a IV-a. Observații la tabele. 1893. 159 pag. – 91–92.

– Partea a V-a. Fascicula I. (Zavodski raion). 1894. 423 pag. – 480.

- Materiale pentru statistica mașinilor cu aburi din Imperiul rus.* Petersburg, publicație a Comitetului central de statistică, 1882. 282 pag. – 215–216, 464, 474, 475, 500–502.
- Materiale statistice cu privire la economia guberniei Petersburg.* Partea a V-a. Gospodăria țărănească în județul Petersburg. Partea 1–2. Petersburg, publicație a zemstvei guberniei Petersburg, 1885–1887. 2 vol.
- Vol. V. Partea 1. Tabele. 1885. IX, 366 pag. – 297, 301.
 - Vol. V. Partea a 2-a. Studiu asupra gospodăriei țărănești. 1887. X, 320 pag. – 268.
- Materiale statistice privind gubernia Kostroma.* Partea a VII-VIII-a. Sub îngrijirea lui V. Pirogov. Kostroma, publicație a Comitetului gubernial de statistică din Kostroma, 1887–1891. 2 vol.
- * – Partea a VII-a. 1887. 117, 93, 29 pag. – 520, 521, 525, 539, 561, 567, 571.
 - Partea a VIII-a. 1891. II, 333. 25 pag. – 525, 539, 561, 567, 571.
- Matveev, A. Studii asupra industriei metalurgice din sudul Rusiei.* „Buletinul finanțelor, industriei și comerțului“, Petersburg, 1897, nr. 17, pag. 263–266. – 481.
- Mediokritski, E. Vopsitul vaselor și al mobilelor în plasa Skorobogatovsk din județul Makariev.* – În cartea : „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia“. Vol. IX. Petersburg, 1883, pag. 2.173–2.192. – 362.
- Meyer, R. Venitul.* – În cartea : „Industria“. Articole din Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Trad. din limba germană. Moscova. Vodovozova. 1896, pag. 283–328. – 49.
- Meșteșugurile.* Culegere de date statistice cu privire la gubernia Iaroslavl. Partea a 14-a. (Cu hărți și diagrame). Iaroslavl, 1904. 577 pag. (Biroul de statistică al zemstvei guberniei Iaroslavl). – 438–439.
- Meșteșugurile din gubernia Moscova.* Partea I–III. Moscova, publicație a zemstvei guberniei Moscova, 1879–1882. 3 vol. (În colecția : „Culegere de date statistice cu privire la gubernia Moscova“. Secțiunea statisticii economice. Vol. VI. Partea I–I^r. Vol. VII. Partea I). – 332.
- Partea I. Întocmită de V. Orlov și I. Bogolepov. 1879. 287 pag. – 149, 327–328, 331, 332, 335, 339, 361–362, 363, 384, 403, 433, 435.
 - Partea a II-a. Întocmită de I. Bogolepov. 1880, 264, 91, II pag. – 327–328, 334, 335, 353–355, 380, 392, 421, 433, 435, 437.

- Partea a III-a. Întocmită de secțiunea de statistică a Consiliului zemstvei guberniei Moscova, 1882. VIII, 147, 358 pag. - 287, 289, 298, 327, 331, 332, 335, 355-356, 368, 410, 433, 519-520.

Meșteșugurile din gubernia Moscova. Vol. VII. Partea a II-a vezi „Culegere de date statistice cu privire la gubernia Moscova”. Secțiunea statisticii economice. Vol. VII. Partea a I^a-a. Meșteșugurile în care predomină munca femeilor din gubernia Moscova.

- * *Meșteșugurile din gubernia Vladimir.* Partea I-V. Moscova, Baranov, 1882-1884. 5 vol. (Lucrările comisiei pentru organizarea secțiunii meșteșugărești la Expoziția generală industrială și de artă din 1882). - 141, 335, 353, 365, 366, 439.

- * - Partea I. Județul Aleksandrovski. Studiul lui V. S. Prugavin, 1882. XVI, 184 pag. - 327, 439, 519.

- * - Partea a II-a. Județul Aleksandrovski. Studiul lui S. A. Harizomenov. 1882. XII, 353, IV pag. - 333, 346, 366, 368, 383, 439.

- * - Partea a III-a. Județele Pokrovski și Aleksandrovski. Studiul lui S. A. Harizomenov. 1882. X. 256, 149 pag. - 333, 348, 362, 366, 378-380, 420, 427-428, 438, 439, 518, 535, 539, 540.

- * - Partea a IV-a. Județul Pokrovski. Studiul lui V. Prugavin. 1882. VII, 169, 87 pag. - 330, 366, 420-421, 425, 438, 439, 519, 524, 535.

- * - Partea a V-a. Județele Perciaslavski și Aleksandrovski. Studiul lui S. A. Harizomenov. 1884. VI I, 231 pag. - 325, 439.

- * *Meșteșugurile din Județul Bogorodsk, gubernia Moscova.* 1890. [Întocmit de K. A. Werner]. Moscova, 1890. 59 pag. - 402-403, 411, 412.

Meșteșugurile practicate de populația țărănească din gubernia Pskov și starea lor în 1895-97. Pskov, 1898. II, 29, XXIV pag. (Secțiunea de statistică a Consiliului zemstvei guberniei Pskov). - 109.

[*Mihailovski, N. K.*] *Postoronii.* Scrisoare către redacție. - „Otecestvennic Zapiski”, Petersburg, 1883, nr. 7, pag. 97-112. - 448.

Mihailovski, V. G. *Dezvoltarea rețelei de căi ferate în Rusia:* (Raport prezentat la ședința secției a III-a a Societății de științe economice la 21 martie 1898). „Lucrările Societății imperiale de științe economice”, Petersburg, 1898, nr. 2, martie-aprilie, pag. 117-147. - 544.

- *Fapte și cifre din realitatea rusă.* I. Populația Rusiei potrivit primului recensământ general. - „Novoe Slovo”, Petersburg, 1897, nr. 9, iunie, pag. 97-117. - 247, 551, 557, 584.

„*Mir Bojii*”, Petersburg, 1898, nr. 4, pag. 188-200. - 543.

- 1898, nr. 6, pag. 118-127. - 45.

- 1905, nr. 8, pag. 224-244. - 499.

- „*Monitorul igienei sociale, al medicinei legale și al medicinei practice*“, Petersburg, 1896, vol. XXXI, cartea I, iulie, pag. 1-49. - 564.
- „*Moskovskie Vedomosti*“, 1901, nr. 55 din 25 februarie (10 martie), pag. 4. - 151.
- Muncă salariată...* - vezi Korolenko, S. A.
- „*Naucnoe Obozrenie*“ [Petersburg], 1899, nr. 4, pag. 768-784. - 624.
 - 1899, nr. 5, pag. 973-985. - 625.
 - 1899, nr. 8, pag. 1.564-1.579. - 623-624.
 - 1899, nr. 12, pag. 2.277-2.295, 2.296-2.308. - 601, 603-622, 623, 624.
 - 1900, nr. 3, pag. 607-633. - 625.
 - 1900, nr. 10, pag. 1.759-1.774. - 624.
- Neccaev, N. Producția de piepteni pentru pieptănatul firelor textile în județul Odoevsk, gubernia Tula.* - În cartea : „*Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia*“. Partea a VIII-a. Petersburg, 1882, pag. 1.313-1.322. - 391.
- *Producția de roți în județul Odoevsk, gubernia Tula.* - În cartea : „*Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia*“. Vol. VIII. Petersburg, 1882, pag. 1.265-1.311. - 391.
- „*Nedelea*“, 1896, nr. 13 din 31 martie, pag. 418-421. - 255-256.
- Nikolai-on* - vezi Danielson, N. F.
- N.-on* - vezi Danielson, N. F.
- Nisselovici, L. N. Istoria legislației industriale a Imperiului rus.* Partea 1-2. Petersburg, 1883-1884. - 463.
- „*Novoe Slovo*“, Petersburg, 1895, nr. 3, decembrie, pag. 183-191. - 199.
 - 1896, nr. 5, februarie, pag. 65-85, 256-261. - 154, 319, 321.
 - 1896, nr. 6, martie, pag. 1-34. - 576.
 - 1897, nr. 9, iunie, pag. 97-117. - 247, 551, 557.
 - 1897, nr. 10, iulie, pag. 216-243. - 537.
 - 1897, nr. 1, octombrie, pag. 55-66. - 539.
- „*Novoe Vremea*“, Petersburg, 1899, nr. 8.255 din 19 februarie, pag. 3 - 9.
- Numărul fabricilor de zabăr în funcțiune și numărul plantațiilor salvate în perioada 1905/6* [Tabel]. „*Buletinul finanțelor, industriei și comerțului*“, Petersburg, 1906, nr. 12, pag. 502-505. - 282.

- Orlov, P. A. și Budagov, S. G. Indicatorul fabricilor și uzinelor din Rusia europeană.* Materiale pentru statistica fabricilor și uzinelor. Întocmit pe baza datelor oficiale ale departamentului comerțului și manufacturilor. Ediția a 3-a îmbunătățită și completată. [Pe baza datelor pe 1890, completate cu datele pe 1893 și 1894]. Petersburg, 1894. II, XVI, 827 pag. – 254, 282, 285, 286, 289, 298, 323, 380, 387, 388, 393, 395, 397 398, 399, 401–402, 405, 412, 430, 454, 458–459, 464, 468, 469–473, 474, 476, 477, 490, 494, 502, 509, 511, 512, 535, 539.
- Orlov, P. A. Indicatorul fabricilor și uzinelor din Rusia europeană și din Regatul Poloniei.* Materiale pentru statistica fabricilor și uzinelor. Întocmit pe baza datelor oficiale ale departamentului comerțului și manufacturilor. Ediția a 2-a îmbunătățită și completată. [Pe baza datelor pe 1884]. Petersburg, 1887. XVIII, 824 pag. – 454, 455, 509.
- * *Orlov, P. A. Indicatorul fabricilor și uzinelor din Rusia europeană, inclusiv Regatul Poloniei și marele ducat al Finlandei.* Materiale ale statisticii fabricilor și uzinelor. Întocmit pe baza datelor oficiale ale departamentului comerțului și manufacturilor. [Pe baza datelor pe 1879]. Petersburg, 1881. IX, 754 pag. – 212, 254, 289, 384, 387, 399, 406, 409, 416, 417, 455, 461, 465, 467, 468, 469–472, 474, 502, 509, 511–513, 515–516.
- Orlov, V. Gospodăria țărănească.* Partea I. Formele posesiunii pământului de către țărani. Moscova. Publicația zemstvei guberniei Moscova, 1879. III, 320, 39 pag. (În colecția : „Culegere de date statistice cu privire la gubernia Moscova“. Secțiunea statisticii economice. Vol. IV. Partea I). – 145, 162, 288.
- Orlov, V. și Bogolepov, I. Meșteșugurile din gubernia Moscova.* Vol I – vezi „Culegere de date statistice cu privire la gubernia Moscova“. Secțiunea statisticii economice. Vol. VI. Partea I.
- Orlov, V. I. și Kablukov, N. A. Culegere de date statistice cu privire la gubernia Moscova.* Vol. II, Moscova, publicație a zemstvei guberniei Moscova, 1878, 628 pag. – 201.
- Osadci, T. I. Plasa Șerbanovskaia din județul Elizabetgrad, gubernia Herson.* Descriere istorică-etnografică și economică-statistică. Herson, publicație a Consiliului zemstvei guberniale, Herson, 1891. 112 pag. – 137.
- Ostreakov, A. Meșteșugurile din județul Tibvin, gubernia Novgorod.* În cartea : „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia“. Vol. VIII. Petersburg, 1882, pag. 1.359–1.475. – 521.
- Ostreakov, P. Insemnări cu privire la industria meșteșugărească din Kabarda, regiunea Tersk, Caucaz.* – În cartea : „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia“. Vol. V. Petersburg, 1880, pag. 25–45. – 585.

- „*Otecestvennie Zapiski*”, Petersburg, 1882, nr. 8, pag. 143–169 ; nr. 9, pag. 1–35. – 200.
- 1883, nr. 5, pag. 1–39. – 27.
- 1883, nr. 7, pag. 97–112. – 448.
- Ovseannikov, N. N. Cu privire la comerțul de la târgul din Nijni-Novgorod.* – În cartea : „Culegere de statistici cu privire la Nijni-Novgorod”. Publicată de Comitetul gubernial de statistică din Nijni-Novgorod, sub îngrijirea lui A. S. Gațiski. Vol. I. Nijni-Novgorod, 1867, pag. 1–167. – 539.
- *Regiunea de pe cursul superior al Volgăi și târgul din Nijni-Novgorod.* – În cartea : „Culegere de statistici cu privire la Nijni-Novgorod”. Publicat de Comitetul gubernial de statistică din Nijni-Novgorod, sub îngrijirea lui A. S. Gațiski. Vol. II. Nijni-Novgorod, 1869, pag. 385–426. – 427.
- Pașkevici, V. V. Studiu asupra stării actuale a pomiculturii.* – În cartea : „Forțele de producție ale Rusiei”. Scurtă caracterizare a diferitelor ramuri de activitate economică conform clasificării adoptate la expoziție. Întocmită sub îngrijirea generală a lui V. I. Kovalevski. Petersburg [1896], pag. 13–32, în secțiunea : I. Agricultură. (Ministerul de finanțe. Comisia pentru organizarea Expoziției generale industriale și de artă din 1896 de la Nijni-Novgorod). – 295–296.
- P. B.* – *vezi* Struve, P. B.
- Pedașenko, A. D. Culturile agricole și dăunătorii lor.* În cartea : „Forțele de producție ale Rusiei”. Scurtă caracterizare a diferitelor ramuri de activitate economică conform clasificării adoptate la expoziție. Întocmită sub îngrijirea lui V. I. Kovalevski. Petersburg [1896], pag. 31–47, în secțiunea : I. Agricultură. (Ministerul de finanțe. Comisia pentru organizarea Expoziției generale industriale și de artă din 1896 de la Nijni-Novgorod). – 276, 283, 291.
- Petersburgul după datele recensământului din 15 decembrie 1890.* Partea I. Populația. Vol. 1–2. Petersburg, 1891–1892. 2 vol.
- Partea I. Numărul și componența populației după sex, vîrstă, situație familială, știință de carte, religie, stare socială și limbă maternă. 1891. II. XXX, 93 pag. În limbile rusă și franceză. – 440–441, 555.
- Partea a 2-a. Repartizarea populației după ocupații. 1892. II, 75 pag. – 493–494, 497–498, 512–513, 527.
- * *Petubov, G. Privire asupra producției de paltoane de gata.* – În cartea : „Succesele industriei din Rusia potrivit rapoartelor comisiilor de experți”. Petersburg, 1897, pag. 136–137. (Ministerul de finanțe. Departamentul comerțului și manufacturilor). Expoziția generală industrială și de artă din 1896 de la Nijni-Novgorod. – 441.

[Plebanov, G. V.] *Volgbin, A. Fundamentarea narodnicismului în lucrările d-lui Voronțov (V.V.)* Studiu critic. Petersburg. 1896. VI, 286 pag. — 52, 201, 298, 350, 558.

Pletnev, V. A. *Meșteșugul cizmăriei în gubernia Tver.* — În cartea : „Analele statistice ale Imperiului rus“. II. Partea a I¹-a. Materiale pentru studierea industriei meșteșugărești și a muncii manuale în Rusia. Culese de comitetele de statistică guberniale și prelucrate de L. Maikov. Partea I. Petersburg, 1872, pag. 167–185. — 400.

Plotnikov, M. A. *Meșteșugurile din gubernia Nijni-Novgorod.* Nijni-Novgorod, publicație a zemstvei guberniei Nijni-Novgorod, 1894. X, 279 pag. ; 5 pag. tabele. — 109.

* Pogojev, A. V. *Fabricile posesionale moșierești și viața de fabrică din gubernia Moscova la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea.* — În cartea : „Culegere de date statistice cu privire la gubernia Moscova“. Secțiunea statisticii sanitare. Vol. IV. Partea I. Date cu privire la cercetarea sanitară a fabricilor din gubernia Moscova pe anii 1879–1885. Sub îngrijirea lui F. F. Erisman. Moscova, 1890, pag. 64–92, în secțiunea I. — 463.

Pokrovski, V. I. *Meșteșugul cizmăriei și meșteșugurile auxiliare ale acestuia în satul Kimri și în plasa Kimri, județul Korcev, gubernia Tver.* — În cartea : „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia“. Vol. VIII, Petersburg, 1882, pag. 1.323–1.358. — 331, 362, 400.

Ponomarev, N. V. *Industria meșteșugărească în gubernia Kazan.* Raport pe anul 1893. — În cartea : „Rapoarte și studii cu privire la industria meșteșugărească din Rusia. Vol. III. Petersburg, 1895, pag. 15–44. (Ministerul agriculturii și domeniilor statului. Secțiunea economiei agricole și statisticii agricole). — 384, 389.

– *Meșteșugurile din guberniile Ekaterinoslav și Kaluga.* Rapoarte pe anii 1891–92. În cartea : „Rapoarte și studii cu privire la industria meșteșugărească din Rusia“. Vol. II. Petersburg, 1894, pag. 160–194. (Ministerul domeniilor statului). — 329–330, 385.

– *Meșteșugurile din guberniile Kursk și Kiev.* Cercetări pe anii 1889–1890. — În cartea : „Rapoarte și studii cu privire la industria meșteșugărească din Rusia“. Vol. I, Petersburg, 1892, pag. 317–353. (Ministerul domeniilor statului). — 325, 398, 418.

– *Despre strămutările muncitorilor agricoli care pleacă spre localitățile din sud-estul Rusiei.* — „Selskoe Hozeaistvo u Lesovodstvo“, Petersburg, 1896, nr. 2, pag. 289–315. — 223.

– [Despre strămutările muncitorilor agricoli care pleacă spre localitățile din sud-estul Rusiei. Scurtă expunere]. „Buletinul finanțelor, industriei și comerțului“, Petersburg, 1896, nr. 14, pag. 34–35, în art. ; „Revista revistelor agricole“, în secțiunea : Bibliografie. — 223,

- Popov, M. *Meșteșugurile din satul Voronțovka, gubernia Voronej*. — În cartea : „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia“. Vol. IX. Petersburg, 1883, pag. 2.568–2.592. — 390.
- Pospelov, M. *Rogojinarii din Vetluga, județul Makariev*. — În cartea : „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia“. Vol. III. Petersburg, 1880, pag. 45–74. — 362, 364.
- * Postnikov, V. E. *Gospodăria țărănească din sudul Rusiei*, Moscova, 1891. XXXII, 392 pag. — 57–58, 59, 61–62, 65–66, 67, 69, 71, 79, 87, 90, 247.
- Postoronni — vezi Mihailovski, N. K.
- Potresov, A. N. *Criza în producția de lacăte în regiunea industriei meșteșugărești Pavlovo*. [Raport prezentat la ședința din 22 februarie 1895 a filialei din Petersburg a comitetului asociațiilor agricole, al asociațiilor de împrumut și păstrare și al asociațiilor de producție]. Scurtă expunere. În cartea : „Comunicări ale filialei din Petersburg a comitetului asociațiilor agricole, al asociațiilor de împrumut și păstrare și al asociațiilor de producție“, publicată sub îngrijirea secretarului filialei. Partea a 11-a. Petersburg, 1896, pag. 247–249, 254–256. — 331, 407, 409.
- „*Pravila rusă*“. [Primul cod de legi scrise în Rusia secolelor XI–XII]. — 194, 308, 617.
- Priimak, G. A. *Material cifric pentru studierea strămutărilor în Siberia extras din condicile de înregistrare generală a coloniștilor care au venit în Siberia și s-au întors din Siberia prin Celeabinsk în 1895*. Sub conducerea lui G. A. Priimak. 1895. Vol. I. Partea I. Moscova, 1898. XV, 101 pag. — 171.
- *Material cifric pentru studierea strămutărilor în Siberia, strâns în 1895 de echipa de statisticieni sub conducerea lui G. A. Priimak, pentru studierea problemei strămutărilor*. 1895. Vol. I. Partea a II-a. Moscova, 1898. 425, II pag. — 170.
- *Material cifric pentru studierea strămutărilor în Siberia extras din condicile de înregistrare generală a coloniștilor care au venit în Siberia și care s-au întors din Siberia prin Celeabinsk în 1896*. Sub conducerea lui G. A. Priimak. 1896. Partea I. Moscova, 1899. 203 pag. — 170.
- *Material cifric pentru studierea strămutărilor în Siberia cules în 1896 de echipa de statisticieni sub conducerea lui G. A. Priimak, pentru studierea problemei strămutărilor*. 1896. Partea a II-a. Moscova, 1899. 430 pag. — 170.
- * *Primul recensământ general al populației din Imperiul rus din 1897*. Partea I–II. Întocmit de Comitetul central de statistică pe baza datelor

departamentelor locale. Petersburg, publicat de Comitetul central de statistică al ministerului de interne, 1897. 2 vol. În limbile rusă și franceză.

* - Partea I. Populația imperiului după recensământul din 28 ianuarie 1897 pe județe. 29 pag. - 549-550.

* - Partea a II-a. Populația orașelor după recensământul din 28 ianuarie 1897. 42 pag. - 549-550.

Primul recensământ general al populației din Imperiul rus din 1897. Vol. IX, XV. Sub îngrijirea lui N. A. Troinițki. [Petersburg], publicat de Comitetul central de statistică al ministerului de interne, 1901. 2 vol.

- IX. Gubernia Voroncj. Caietul 1. II, 167 pag. - 390.

- XV. Gubernia Kaluga. Caietul 1. II, 95 pag. - 385-386.

Primul recensământ general al populației din Imperiul rus din 1897. IX, XV. Sub îngrijirea lui N. A. Troinițki. [Petersburg], publicat de jirea lui N. A. Troinițki. Petersburg, 1905, 108 pag. - 392, 394, 395, 397-398, 401, 402, 407-408, 412, 595.

* *Privire asupra agriculturii din gubernia Nijni-Novgorod pe 1892.* Partea I-III. Nijni-Novgorod, publicație a zemstvei guberniei Nijni-Novgorod, 1893. - 161.

* *Privire asupra agriculturii din gubernia Nijni-Novgorod pe 1896.* Nijni-Novgorod, publicație a zemstvei guberniei Nijni-Novgorod, 1897. VIII, 214, 242 pag. - 525, 565.

Privire asupra diferitelor ramuri ale industriei manufacturiere din Rusia. Vol. I-II. Petersburg, 1862-1863. 2 vol.

- Vol. I. 1862. 428, 79 pag. - 462, 466.

- Vol. II. 1863. 523 pag. - 468, 477.

* *Privire asupra guberniei Iaroslavl.* Partea a II-a. Îndeletnicirile sezoniere ale țăranilor din gubernia Iaroslavl. Sub îngrijirea lui A. P. Svirșcevschi. Iaroslavl, publicație a Comitetului gubernial de statistică, Iaroslavl, 1896. IX, 193, 29 pag. - 270, 285, 298, 411, 459-460, 524, 525, 526, 561, 568-569.

Privire asupra meșteșugurilor din gubernia Reazan. - În cartea : „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia“. Vol. VII, Petersburg, 1881, pag. 1.085-1.126. - 527.

Producția de lapte. - În cartea : „Forțele de producție ale Rusiei“. Scurtă caracterizare a diferitelor ramuri de activitate economică conform clasificării adoptate la expoziție. Întocmită sub îngrijirea generală a lui V. I. Kovalevski. Petersburg [1896], pag. 34-38, în secțiunea : a III-a. Animale domestice. (Ministerul de finanțe. Comisia pentru

organizarea Expoziției generale industriale și de artă din 1896 de la Nijni-Novgorod). – 260.

P. Producția de lapte. (Scrisoare din gubernia Vologda). – „Nedelea“, Petersburg, 1896, nr. 13 din 31 martie, pag. 418–421. – 255.

Producția de făină și prelucrarea cerealelor. (Întocmit de departamentul comerțului și manufacturilor). – În cartea : „Forțele de producție ale Rusiei“. Scurtă caracterizare a diferitelor ramuri de activitate economică conform clasificării adoptate la expoziție. Întocmită sub îngrijirea lui V. I. Kovalevski. Petersburg [1896], pag. 147–157, în secțiunea : IX. Produsele de fabrică. (Ministerul de finanțe. Comisia pentru organizarea Expoziției generale industriale și de artă din 1896 de la Nijni-Novgorod). – 216.

Producția industrială de pepeni în regiunea de sud-est și nevoile acestei producții. – „Buletinul finanțelor, industriei și comerțului“, Petersburg, 1897, nr. 16, pag. 205–209. – 298–301.

Producția de tutun. (Întocmit de departamentul comerțului și manufacturilor). – În cartea : „Forțele de producție ale Rusiei“. Scurtă caracterizare a diferitelor ramuri de activitate economică conform clasificării adoptate la expoziție. Întocmită sub îngrijirea lui V. I. Kovalevski. Petersburg [1896], pag. 62–64, în secțiunea : IX. Producția de fabrică (Ministerul de finanțe. Comisia pentru organizarea Expoziției generale industriale și de artă din 1896 de la Nijni-Novgorod). – 291–292.

Producția meșteșugărească de produse din argint în gubernia Kostroma. (Din raportul inspectorului de marcare). – „Buletinul finanțelor, industriei și comerțului“, Petersburg, 1898, nr. 42, pag. 204–206. – 331–332, 412, 414.

* *Prugavin, V. S. Meșteșugurile din gubernia Vladimir.* Partea I, IV, Moscova, Baranov, 1882.

* – Partea I. Județul Aleksandrov. XVI, 184 pag. – 327, 439, 519.

* – Partea a IV-a. Județul Pokrovsk. VII, 169, 87 pag. – 330, 366, 420–421, 439, 520, 524, 535.

* – *Obștea țărănească, meșteșugurile și gospodăria agricolă în județul Iuriev din gubernia Vladimir.* Moscova, Baranov, 1884. VIII, 151, 229 pag. – 275, 278, 288–289, 291, 299–300.

Pușkin A. S. Povestea țarului Saltan. – 519–520.

Rapoartele membrilor comisiei asupra cercetării industriei de fabrică în Regatul Poloniei. Partea I. Raportul prof. I. I. Ianjul. Partea a II-a. Raportul lui N. P. Ilin și N. P. Langovo. Petersburg, 1888. 419 pag. – 522, 528.

[*Raportul primăriei orașului Moscova cu privire la numărul vitelor tăiate în abatoarele orașului*]. — „Moskovskie Vedomosti“, 1901, nr. 55 din 25 februarie (10 martie), pag. 4, în secțiunea : Viața Moscovei. — 152.

Rapoarte și studii cu privire la industria meșteșugărească din Rusia. Vol. I—III. Petersburg, 1892—1895. 3 vol. (Ministerul domeniilor statului). — 378.

— Vol. I. 1892. II, VIII, 523 pag. — 213, 214, 325, 327, 330, 331, 380, 389, 396, 401, 410, 411, 418, 528.

— Vol. II. 1894. II, IV, 392 pag. — 284, 325, 330, 385, 395, 425, 585.

— Vol. III. 1895. IV, 228 pag. — 331, 384, 385, 389—390, 398, 413, 424.

Raspopin, V. Gospodăria moșierească în Rusia (Pe baza datelor statistice ale zemstvelor). — „Juridiceski Vestnik“, Moscova, 1887, nr. 11, pag. 460—486 ; nr. 12, pag. 629—647. — 187, 209, 227, 258, 281.

Recensămîntul cailor buni pentru armată — vezi Statistica Imperiului rus. XX, XXXI, XXXVII, XLIV, LV, LXI.

[*Recenzie a cărții*]: *Meșteșugurile*. Culegere de date statistice cu privire la gubernia Iaroslavl. Publicată de biroul zemstvei guberniei Iaroslavl. Iaroslavl. 1904. Pag. 465 + 60. — „Russkie Vedomosti“, Moscova, 1904, nr. 248, 6 septembrie, pag. 3, în secțiunea : Note bibliografice. — 439.

Recoltarea de semințe de in și cânepă în 1896. — „Buletinul finanțelor, industriei și comerțului“, Petersburg, 1897, nr. 9, pag. 593—597. — 274.

Recoltarea de in și cânepă în 1897 — „Buletinul finanțelor, industriei și comerțului“, Petersburg, 1898, nr. 6, pag. 376—378. — 274—275.

Recoltarea de in și cânepă în 1897 — „Buletinul finanțelor, industriei și comerțului“, Petersburg, 1898, nr. 7, pag. 409—412. — 274.

Remezov N. V. Schițe din viața sălbaticăi Bașkirii. Realitatea din țara basmelor. Ediția a 2-a îmbunătățită și completată, Moscova, 1889, IV, 306, II pag. — 247.

Rețeaua de cale ferată din Rusia în 1895. Studiu întocmit pe baza datelor din vol. 46 al culegerii de date statistice a ministerului comunicațiilor — „Buletinul finanțelor, industriei și comerțului“, Petersburg, 1897, nr. 39, pag. 508—509. — 492.

Rezultatele cercetării situației economice a Rusiei pe baza datelor statistice ale zemstvelor. Vol. I—*II. Moscova — Derpt, 1892, 2 vol. — 69, 85, 92, 124—125, 145, 148, 162, 189, 197—198.

- Rezultatele fabricării zahărului în primele trei luni ale anului 1897/98.* – „Buletinul finanțelor, industriei și comerțului“, Petersburg, 1898, nr. 32, pag. 194–195. – 282.
- Ricardo, D. Opere.* Traducerea lui N. Sieber. Cu anexele traducătorului. Petersburg, Pantelev, 1882. 687 pag. – 36.
- Rîtov, M. V. Privire asupra legumiculturii în Rusia.* – În cartea : „Forțele de producție ale Rusiei“. Scurtă caracterizare a diferitelor ramuri de activitate economică conform clasificării adoptate la expoziție. Întocmită sub îngrijirea lui V. I. Kovalevski. Petersburg [1896], pag. 38–59, în secțiunea : IV. Horticultura, pomicultura și legumicultura. (Ministerul de finanțe. Comisia pentru organizarea Expoziției generale industriale și de artă din 1896 de la Nijni-Novgorod). – 296, 297, 298.
- [*Rjevski, V. A. Electricitatea în agricultură.* Scurtă expunere]. – „Torgovo-Promișlennaia Gazeta“, Petersburg, 1902, nr. 6, 8 (21) ianuarie, pag. 4, în art. : II. Congresul electrotehnicienilor. – 213.
- Roslavlev, I. Producția frînghiilor de cîneșă în satul Izbileț din județul Gorbatov.* – În cartea : „Culegere de date statistice cu privire la Nijni-Novgorod“. Publicată de Comitetul gubernial de statistică din Nijni-Novgorod, sub îngrijirea lui A. C. Gașisski. Vol. IV. Nijni-Novgorod, 1871, pag. 299–305. – 387.
- Rudnev, S. F. Îndeletnicirile în afara gospodăriei ale țăranilor din Rusia europeană.* – „Culegera zemstvei Saratov“, 1894*, nr. 6, pag. 189–222 ; nr. 11, pag. 421–463. – 227, 229–231, 263, 323.
- „*Russkoe Bogatstvo*“, Petersburg, 1894, nr. 1, pag. 45–67. – 162.
- 1894, nr. 6, pag. 86–130, pag. 102–135. – 162, 448, 453, 475, 510.
- 1896, nr. 7, pag. 1–24. – 572.
- 1898, nr. 8, pag. 36–59. – 115.
- „*Russkaia Misl'*“, Moscova, 1887, nr. 9, pag. 147–165. – 571.
- 1894, nr. 2, pag. 53–73. – 71.
- 1896, nr. 11, pag. 224–228. – 562.
- „*Russkie Vedomosti*“, Moscova, 1897, nr. 127 din 10 mai, pag. 1. – 292.
- 1897, nr. 231 din 22 august, pag. 2. – 413.
- 1897, nr. 322 din 21 noiembrie, pag. 3. – 517.
- 1898, nr. 167 din 19 august, pag. 2–3. – 216.
- 1899, nr. 254 din 14 septembrie, pag. 2. – 284.

- 1904, nr. 248 din 6 septembrie, pag. 3. - 439. •
- „*Russkii Vestnik*“, Moscova - Petersburg. - 571.
- Saltikov-Șcedrin, M. E. Nimicurile vieții.* - 264.
- Sanin, A. A. Unele observații pe marginea teoriei „producției populare“.* - În cartea : „Gurvici, I. Situația economică a satului rus“. Trad. din limba engleză a lui A. A. Sanin ; apare sub îngrijirea autorului și cu o prefață semnată de el. Moscova, 1896, pag. 1-66. - 220.
- Satul Krasnoe din județul Kostroma.* - „*Russkie Vedomosti*“, Moscova, 1897, nr. 231 din 22 august, pag. 2. - 412-413.
- * *Scurtă privire asupra traficului de cale ferată Sizrani-Veazma pe 1894, comparativ cu traficul din anii precedenți.* Partea a IV-a. Kaluga, 1896. 209 pag. - 214.
- „*Selskii Vestnik*“, Petersburg, 1890, nr. 15 din 8 aprilie, pag. 154-156. - 235.
- Semenov, A. Studiu asupra datelor istorice despre comerțul exterior al Rusiei și industria din a doua jumătate a secolului al XVII-lea pînă în 1858.* Partea 1-3. Petersburg, 1859. - 464, 478.
- Semenov, D. P. Producția de cereale.* - În cartea : „Agricultura și silvicultura din Rusia“. Cu anexarea a 47 de hărți și diagrame. Petersburg, publicație a departamentului agriculturii și industriei agricole al ministerului domeniilor statului, 1893, pag. 125-142. (Expoziția universală „Columb“ din 1893 de la Chicago). - 241-242.
- Semenov, P. P. Plasa Muraovenskaia (gubernia Reazan).* - În cartea : „Culegere de materiale pentru studierea obștii țărănești“. Sub îngrijirea lui F. L. Barikov și alții. Vol. I, Petersburg, publicație a Societății imperiale de științe economice și a Societății de geografie, 1880, pag. 37-158. - 137.
- *Primul recensămint general* - „Buletinul finanțelor, industriei și comerțului“, Petersburg, 1897, nr. 21. - 485, 584.
- *Prefață.* - În cartea : „Analele statistice ale Imperiului rus“. I. Petersburg, 1866, pag. I-XXXVI. - 450.
- Semevski, V. I. Țăranii sub domnia împărătesei Ecaterina a II-a.* Vol. I, Petersburg, 1881, LIII, 504, III pag. - 463.
- Sering, M. Comerțul de cereale în Statele Unite ale Americii de Nord.* - În cartea : „Proprietatea funciară și agricultura“. Articole din Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Trad. din limba germană. Moscova. Vodovozovii. 1896, pag. 281-286. - 259-260.
- „*Severnii Kŕai*“, Iaroslavl, 1899, nr. 223 din 25 iulie (6 august), pag. 4. - 272.

- „*Severnii Kurier*“, Petersburg, 1899, nr. 1 din 1 (13) noiembrie, pag. 9-10; nr. 32 din 2 (14) decembrie, pag. 3-4; nr. 33 din 3 (15) decembrie, pag. 4. - 215, 264.
- „*Severnii Vestnik*“, Petersburg, 1885, nr. 3 din noiembrie, pag. 186-193. - 90.
- 1886, nr. 2, pag. 26-57. - 219.
- 1896, nr. 2, pag. 1-8. - 236, 292.
- Skalkovski, K. *Productivitatea în industria extractivă și siderurgică din Rusia în 1877*. Petersburg, 1879. 113 pag. - 478.
- Skvorțov, A. I. *Influența transportului cu aburi asupra agriculturii*. Studiu în domeniul economiei agricole. Varșovia, 1890. VIII, VI, 703 pag. - 22.
- *Bazele economiei politice*. Petersburg, Popova, 1898. IX, 432 pag. - 39.
- „Skvorțov, P. *Gospodăria țărănească potrivit cercetărilor statistice ale zemstvelor*. - În cartea: „Materiale cu privire la caracterizarea dezvoltării noastre economice“. Culegere de articole. Petersburg, 1895, pag. 1-107. - 81, 77-78.
- *Fetișismul mărfaei*. (Vladimir Ilin. Dezvoltarea capitalismului în Rusia. Procesul formării pieței interne pentru marea industrie, Petersburg, 1899). - „*Naucinoe Obozrenie*“ [Petersburg], 1899, nr. 12, pag. 2.277-2.295. - 601, 603-622.
- „*Slovo*“, Petersburg, 1880, octombrie, pag. 77-142. - 71, 77.
- Smirnov, A. *Pavlovo și Vorsa, sate din gubernia Nijni-Novgorod vestite prin produsele lor de lăcătușerie și de oțel*. Moscova, 1864, II, 67, 20 pag. - 331, 406, 424, 535.
- Smith, A. *Studiu asupra naturii și cauzelor avuției națiunilor*. Cu observații ale lui Bentham și alții. Traducerea lui P. A. Bibikov. Vol. 1-2. Petersburg, 1866, 2 vol. - 33, 581.
- Starea culturilor de sfeclă la 1 iunie 1898*. „*Buletinul finanțelor, industriei și comerțului*“, Petersburg, 1898, nr. 36, pag. 349-352. - 282.
- Stării masloedel. Care sînt aspectele negative ale producției de unt și cum pot fi ele înlăturate*. - „*Severnii Krai*“, Iaroslavl, 1899, nr. 223 din 25 iulie (6 august), pag. 4; „*Jizn*“, Petersburg, 1899, nr. 8, pag. 377, în rubrica: *Cronica vieții interne*. - 272.
- Statistica fabricilor și uzinelor*. Industria de fabrică în Rusia. Petersburg, 1897. 63, VI, 1.047 pag. (Ministerul de finanțe. Departamentul comerțului și manufacturilor). - 212, 254, 285, 291, 323, 383, 386, 387,

389, 393, 395, 397, 399, 401, 408-409, 411, 416, 421, 460, 466, 473, 502, 509, 527-528, 533.

Statistica Imperiului rus. IV, XX, XXXI, XXXVII, XLIV, LV, LVI, 1883-1904. Petersburg, publicație a Comitetului central de statistică al ministerului de interne, 1888-1906. 7 vol. În limbile rusă și franceză.

- IV. Recolta medic în Rusia europeană în decurs de cinci ani din 1883-1887. Sub îngrijirea lui V. V. Zverinski. 1888. V, 17, 155 pag. - 184, 241, 246.
- XX. Recensământul cailor buni pentru armată pe anul 1888. Sub îngrijirea lui A. Sirnev. 1891. VI, XXIII, 207. pag. - 131, 134-136, 196.
- XXXI. Recensământul cailor buni pentru armată pe anul 1891. Sub îngrijirea lui A. Sirnev. 1894. IV, XXIX, 149 pag. - 131-133, 134-136, 196.
- XXXVII. Recensământul cailor buni pentru armată pe anii 1893 și 1894. Sub îngrijirea lui A. Sirnev. 1896. II, XXII, 245 pag. - 131-132, 196.
- XLIV. Recensământul cailor buni pentru armată pe anul 1896. Sub îngrijirea lui A. Sirnev. 1898. XIII, 79. - 134-136, 196.
- LV. Recensământul cailor buni pentru armată pe anii 1899-1901. Sub îngrijirea lui A. Sirnev. 1902. VI, XV, 223 pag. - 134-136, 196.
- LXI. Recensământul cailor buni pentru armată pe anii 1903-1904. 1906. VII, 79. - 196.

Statistica industriilor supuse la accize și a vânzării de timbre și coli timbrate pe anii 1897 și 1898. Întocmit în secția de statistică a direcției generale. Petersburg, 1900. 1.037 pag. (Direcția generală a impozitelor indirecte și a monopolului băuturilor spirtoase). - 563, 565.

Stebut I. A. Bazele culturilor de cîmp și măsurile în vederea îmbunătățirii lor în Rusia. Ediția a 2-a refăcută. În 2 volume. Moscova, 1882-1884. - 23-24.

- *Articole despre agricultura rusă, lipsurile și măsurile în vederea îmbunătățirii ei.* 1857-1882. Moscova, Vasiliev. 1883. 363 pag. - 166, 198.

Stolpeanski, N. P. Meșteșugurile în satul Porecie-Ribnoe din județul Rostov, gubernia Iaroslavl. (Comunicările din 28 februarie 1885). - În cartea: „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia“. Vol. XIV. Petersburg, 1885, pag. 1-50. - 298.

Strokin, N. A. Cultura inului în gubernia Pskov. Petersburg, publicație a comitetului gubernial de statistică, 1882, 39 pag. - 275.

- [Struve, P. B.] P. B. *Legea din 2 iunie cu privire la durata timpului de muncă și extinderea supravegherii fabricilor asupra întregii Rusii europene.* - „Novoe Slovo“, Petersburg, 1897, nr. 10, iulie, pag. 216-243. - 537.
- *Note critice cu privire la problema dezvoltării economice a Rusiei.* Vol. I. Petersburg, 1894. X, 293 pag. - 86, 199, 274, 275, 685.
- *Locul istoric al industriei meșteșugărești în sistemul producției din Rusia.* (Răspuns d-lui P. N. Miliukov). - „Mir Bojii“, Petersburg, 1898, nr. 4, pag. 188-200. - 543.
- *Pe diverse teme.* IV. „Mujicii“ lui Cehov și d-l Mihailovski. - „Novoe Slovo“, Petersburg, 1897, nr. 1, octombrie, pag. 55-66. - Semnat : Novus. - 539.
- *Principala antinomie a teoriei valorii bazate pe muncă.* - „Jizn“, Petersburg, 1900, nr. 2, pag. 297-306. - 625.
- *Impotriva ortodoxiei.* - „Jizn“, Petersburg, 1899, nr. 10, pag. 175-179. - 625.
- * *Studiu asupra situației industriei meșteșugărești din gubernia Perm.* Perm, 1896. 609 pag. ; XVI foi cu cartograme și diagrame, 1 hartă. (Privire asupra ținutului Perm). - 212, 353, 357, 367, 387.
- * *Succesele industriei din Rusia potrivit rapoartelor comisiilor de experți.* Petersburg, 1897, IV, 245 pag. (Ministerul de finanțe. Departamentul comerțului și manufacturilor. Expoziția generală industrială și de artă din 1896 de la Nijni-Novgorod). - 441, 464, 466.
- Suprafața cultivată cu sfeclă în 1901.* - „Torgovo-Promišlennaia Gazeta“, Petersburg, 1901, nr. 123 din 3 (16) iunie, pag. 2. - 283.
- Suprafața plantațiilor de sfeclă de zahăr în 1897.* - „Buletinul finanțelor, industriei și comerțului“, Petersburg, 1897, nr. 27, pag. 16. - 282.
- * *Svirski, V. F. Fabricile, uzinele și celelalte stabilimente industriale din gubernia Vladimir.* Vladimir pe Kleazma, publicație a Consiliului zemstvei guberniei Vladimir, 1890, 67, 198 pag. - 527.
- Șabovskoi, N. Indelețniciri sezoniere agricole.* Moscova, 1896. VII, 253, II pag. - 214, 227, 229, 230, 231, 234, 239, 248.
- Șerbacev, V. S. Privire asupra culturilor de tutun din Rusia.* Vol. II și III. Malorossia și ținutul Turkestan. Petersburg, 1894. II, 192 pag. - 292-293.
- * *Șerbina, F. A. Bugetele țărănești în funcție de recolte și de prețurile cerealelor.* În cartea : „Influența recoltelor și a prețurilor cerealelor asupra unor laturi ale economiei naționale a Rusiei“. Sub îngrijirea lui A. I. Ciuprov și A. S. Posnikov. Vol. II. Petersburg, 1897, pag. 1-79. - 137, 158, 160.

- *Gospodăria țărănească din județul Ostrogojsk*. Cu 8 cartograme. Voronej, publicație a zemstvei guberniei Voronej, 1887. XVIII, 454, 51 pag. (În colecția : „Culegere de date statistice cu privire la gubernia Voronej”. Vol. II. Partea a II-a). – 137, 159.
- *Culegere de date rezumative privind 12 județe din gubernia Voronej*. Materiale statistice ale recensământului pe gospodăria efectuat în gubernie și analiza materialelor, a mijloacelor de strângere a lor și metodele de prelucrare. Voronej, 1897. 1.058 pag. – 137, 559.
- Șerer, A. *Industria bumbacului*. – În cartea : „Privire asupra diferitelor ramuri ale industriei manufacturiere din Rusia”. Vol. II, Petersburg, 1863, pag. 445–514. – 466.
- Șevleaghin, N. I. *Producția de pielărie în guberniile Nijni-Novgorod, Cernigov, Poltava, Harkov și Kursk*. Raport pe 1892. – În cartea : „Rapoarte și studii cu privire la industria meșteșugărească din Rusia”. Vol. II. Petersburg, 1894, pag. 195–258. – 330, 395, 421.
- * Șismarev, D. I. *Scurt studiu asupra industriei din regiunea căii ferate Nijni-Novgorod – Șuia-Ivanovo*. Publicată în folosul și cu fondurile casei de ajutor reciproc de pe lângă calea ferată Nijni-Novgorod, cu concursul fabricanților locali. Petersburg, 1892, 92 pag. – 535.
- Steinfeld, N. *Bilanțul congreselor industriei extractive și siderurgice din Ural*. – „Buletinul finanțelor industriei și comerțului”, Petersburg, 1897, nr. 32, pag. 224–228. – 483.
- Știri interne. – „Buletinul finanțelor, industriei și comerțului”, Petersburg, 1896, nr. 31, pag. 192–194, în secțiunea comercială-industrială. – 216–217.
- Știri interne. – „Buletinul finanțelor, industriei și comerțului”, Petersburg, 1897, nr. 4, pag. 212–214, în secțiunea comercială-industrială. – 216.
- Știri interne. – „Buletinul finanțelor, industriei și comerțului”, Petersburg, 1897, nr. 6, pag. 318–320, în secțiunea comercială-industrială. – 216.
- * Șulf, A. A. *Culturi speciale*. – În cartea : „Analiza istorică-statistică a industriei din Rusia”. Sub îngrijirea lui D. A. Timireazev. Vol. I. Produse agricole, legumicultura, agricultura și animalele domestice. Industria minieră și industria sării. Petersburg, 1883, pag. 68–141. (Expoziția generală industrială și de artă din 1882 de la Moscova). – 276, 277, 278, 282, 283, 290, 291.
- Tavildarova, N. I. *Fabricarea spirtului*. – În cartea : „Forțele de producție ale Rusiei”. Scurtă caracterizare a diferitelor ramuri de activitate economică conform clasificării adoptate la expoziție. Întocmită sub îngrijirea lui V. I. Kovalevski. Petersburg [1896], pag. 47–53, în secțiunea : IX. Producția de fabrică. (Ministerul de finanțe. Comisia pentru organizarea Expoziției generale industriale și de artă din 1896 de la Nijni-Novgorod). – 280.

- * *Tezeakov, N. I. Muncitorii agricoli și organizarea controlului lor sanitar în gubernia Herson.* (Potrivit materialelor furnizate de centrele sanitare-alimentare în 1893-1895). (Raport prezentat la al XIII-lea Congres gubernial al medicilor și reprezentanților consiliilor zemstvelor guberniei Herson), Herson, publicată de Consiliul zemstvei guberniei Herson, 1896. II, 300 pag. - 216, 219, 221, 223, 224, 227, 229, 232, 237, 239, 240, 249.
- Tillo, A. Industria meșteșugărească din gubernia Kostroma.* Meșteșugurile în județul Kineșma. - În cartea : „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia”. Vol. XV. Petersburg, 1886, pag. 161-277. - 383.
- *Meșteșugurile și îndeletnicirile sezoniere din județul Kostroma.* - În cartea : „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia”. Vol. IX. Petersburg, 1883, pag. 2.093-2.171. - 362, 385.
- *Meșteșugurile populare din gubernia Kostroma.* - În cartea : „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia”. Vol. IX. Petersburg, 1883, pag. 1.919-2.022. - 362, 385.
- *Meșteșugul giuvaericelelor (în gubernia Kostroma).* - În cartea : „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia”. Vol. IX. Petersburg, 1883, pag. 2.023-2.056. - 413-414.
- Timireazev, D. A. Atlasul statistic cu privire la principalele ramuri ale industriei de fabrică din Rusia europeană, cu listă nominală a fabricilor și uzinelor.* Întocmit pe baza datelor oficiale ale departamentului comerțului și manufacturilor pe anul 1867. Lucrare distinsă cu medalie la Expoziția universală din 1867 de la Paris și la Expoziția generală a manufacturilor din Rusia din 1870. Vol. 1-3. Petersburg, 1869-1873. VI, VI, 132 pag. ; 14 hărți. - 450, 452.
- Timohovici, C. Industria meșteșugărească în județul Medinsk. [Gubernia Kaluga].* - În cartea : „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia”. Vol. II. Petersburg, 1879, pag. 6-108. - 327, 346, 386.
- Tirgul din Nijni-Novgorod din 1897.* - „Buletinul finanțelor, industriei și comerțului”, Petersburg, 1897, nr. 52, pag. 926-941. - 441.
- „*Torgovo-Promișlennaia Gazeta*”, Petersburg, 1901, nr. 123 din 3 (16) iunie, pag. 2. - 282.
- „*Torgovo-Promișlennaia Gazeta*”, Petersburg, 1902, nr. 6 din 8 (21) ianuarie, pag. 4. - 213.
- Tirogov, V. G. Obștea și dările.* (Culegere de studii). Petersburg, 1882. 509 pag. - 123, 144, 239.

- Tugan-Baranovski, M. I. Capitalismul și piața.* (În legătură cu cartea lui S. Bulgakov „Piețele în sistemul de producție capitalistă”. Moscova, 1897). – „*Mir Bojii*”, Petersburg, 1898, nr. 6, pag. 118–127. – 45.
- *Greșeala fundamentală a teoriei abstracte a capitalismului a lui Marx.*
– „*Naucinoe Obozrenie*” [Petersburg], 1899, nr. 5, pag. 973–985.
– 625.
- *Crizele industriale în Anglia contemporană, cauzele și influența lor asupra vieții poporului.* Cu anexarea a 12 diagrame. Petersburg, 1894. IV, 513 pag. – 37, 39.
- *Fabrica rusă în trecut și în prezent.* Studiu istoric-economic. Vol. I. Dezvoltarea istorică a fabricii ruse în secolul al XIX-lea. Petersburg, Pantelcev, 1898. XI, 497 pag. ; 3 foi cu diagrame. – 333, 452, 456, 463, 465, 490, 537.
- * – *Rezultatele statistice ale dezvoltării industriale a Rusiei.* (Raport prezentat la ședința secțiunii a III-a a Societății imperiale de științe economice la 17 ianuarie 1898.) – „*Lucrările Societății imperiale de științe economice*”, Petersburg, 1898, nr. 1 din ianuarie-februarie, pag. 1–41. – 453, 532.
- *Valoarea bazată pe muncă și teoria profitului.* (Criticii mei). – „*Naucinoe Obozrenie*” [Petersburg], 1900, nr. 3, pag. 607–633. – 625.
- Tulin, K.* – vezi Lenin, V. I.
- Uspenski, G. I. Păcate grele.* – 585.
- *Cifre vii.* – 146–148.
- *Din jurnalul unui om de la țară.* – 301.
- *În Caucaz.* – 584.
- Uvarov, M. S. Despre influența îndeletnicirilor sezoniere asupra situației sanitare a Rusiei.* – „*Buletinul igienei sociale, al medicinei legale și al medicinei practice*”, Petersburg, 1896, vol. XXXI, cartea 1, iulie, pag. 1–49. – 564.
- V. V. – vezi Voronțov, V. P.
- Varzer, V. E. Industria meșteșugărească în județele Cernigov, Borzensk și Navoziĭkov.* – În cartea : „*Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia*”. Vol. V. Petersburg, 1880, pag. 327–364. – 335.
- Vasilcikov, A. Sistemul de posesiune a pământului și agricultura în Rusia și în celelalte țări din Europa.* Vol. I, Petersburg, 1876, V, L, 565 pag. – 161, 193.

- Vasiliev, P. A. și Șerer, A. A. Industria lînii.* – În cartea : „Privire asupra diferitelor ramuri ale industriei manufacturiere din Rusia“. Vol. I, Petersburg, 1862, pag. 145–250. – 462.
- Veresaeu, V. Lizar.* Nuvelă. – „Severnii Kurier“, Petersburg, 1899, nr. 1 din 1 (13) noiembrie, pag. 9–10. – 364.
- Vereșceagbin, N. V. Condițiile dezvoltării creșterii animalelor în Rusia.* – În cartea : „Forțele de producție ale Rusiei“. Scurtă caracterizare a diferitelor ramuri de activitate economică conform clasificării adoptate la expoziție. Întocmită sub îngrijirea generală a lui V. I. Kovalevski. Petersburg [1896], pag. 9–20, în secțiunea : III. Animale domestice. (Ministerul finanțelor. Comisia pentru organizarea Expoziției generale industriale și de artă din 1896 de la Nijni-Novgorod). – 259, 268.
- * *Verbovțev, L. Analiza datelor statistice cu privire la producția de fire de lînă cardată și de produse de postav.* – În cartea : „Succesele industriei din Rusia potrivit rapoartelor comisiilor de experți“. Petersburg, 1897, pag. 59–62. (Ministerul finanțelor. Departamentul comerțului și manufacturilor. Expoziția generală industrială și de artă din 1896 de la Nijni-Novgorod). – 464.
- Vesin, L. P. Insempănătatea îndeletnicirilor sezoniere în viața țărănimii din Rusia.* „Delo“, Petersburg, 1886, nr. 7, pag. 127–155 ; 1887, nr. 2, pag. 102–124. – 563, 565.
- *Producția de ulei.* – În cartea : „Analiza istorică-statistică a industriei din Rusia“. Sub îngrijirea lui D. A. Timireazev. Vol. II. Produsele industriei de fabrică, ale industriei meșteșugărești și ale meseriașilor. Petersburg, 1886, pag. 32–44. (Expoziția generală industrială și de artă din 1882 de la Moscova). – 290.
- *Producția de tutun.* – În cartea : „Analiza istorică-statistică a industriei din Rusia“. Sub îngrijirea lui D. A. Timireazev. Vol. II. Produsele industriei de fabrică, ale industriei meșteșugărești și ale meseriașilor. Petersburg, 1886, pag. 1–31. (Expoziția generală industrială și de artă din 1882 de la Moscova). – 535.
- „*Vestnik Evropi*“, Petersburg, 1870, nr. 10, pag. 508–528. – 491.
- 1884, nr. 7, pag. 319–356.– 23, 62, 63, 67, 68, 69, 71, 135, 368.
- Veșneakov, V. I. Industria din Rusia și nevoile ei.* – „Vestnik Evropi“, Petersburg, 1870, nr. 10, pag. 508–528. – 490.
- * *Vibleaev, P. A. Gospodăria țărănească.* Tver, publicație a zemstvei guberniei Tver, 1897. X, 313 pag. (În publicația : „Culegere de date statistice cu privire la gubernia Tver“. Vol. XIII. Partea a 2-a). – 114–115, 218, 265, 271, 274.

- *Studii asupra realităților din agricultura rusă*. Petersburg, revista „Hozeain”, 1901. IV, 173 pag. (Cartea gospodarului nr. 21). - 114, 218, 265, 270, 275.
- Vite cornute mari*. - În cartea : „Forțele de producție ale Rusiei”. Scurtă caracterizare a diferitelor ramuri de activitate economică conform clasificării adoptate la expoziție. Întocmită sub îngrijirea generală a lui V. I. Kovalevski. Petersburg [1896], pag. 5-9, în secțiunea : III. Animale domestice. (Ministerul de finanțe. Comisia pentru organizarea Expoziției generale industriale și de artă din 1896 de la Nijni-Novgorod). - 252.
- Voinov, L. I. Producția de cutii de carton din punctul de vedere al condițiilor sanitare*. (Din raportul pe perioada 1889-1891 prezentat la adunarea zemstvei județului Petersburg). Petersburg, 1891, 21 pag. - 528.
- Volghin, A.* - *vezi* Plehanov, G. V.
- [*Voronțov, V. P.*] *V. V. Artelul în producția meșteșugărească*. Petersburg, 1895. 200 pag. (Mica producție în Rusia. I). - 350.
- [Declarația din 17 februarie 1899 în legătură cu referatul lui L. E. Obolenski „Nu s-ar putea împăca narodnicismul cu marxismul”]. - „Novoe Vremea”, Petersburg, 1899, nr. 8.255 din 19 februarie (3 martie) pag. 3, în art. : „În societatea pentru sprijinirea industriei și comerțului din Rusia”. - 9.
- *Suprasaturarea pieței*. - „Otccestvennie Zapiski”, Petersburg, 1883, nr. 5, pag. 1-39. - 27.
- *Obștea țărănească*. Analiza generală a datelor statistice referitoare la gospodăria țărănească, culese de A. Fortunatov. Moscova, 1892, XLVI, 600, VI pag. (În colecția : „Rezultatele cercetărilor asupra economiei Rusiei pe baza datelor statistice ale zemstvelor”. Vol. I). - 144.
- *Gospodăria noastră țărănească și agronomia*. - „Otccestvennie Zapiski”, Petersburg, 1882, nr. 8, pag. 143-169 ; nr. 9, pag. 1-35. - 200.
- *Curentele de la noi*. Petersburg, 1893. VI, 215 pag. - 309.
- *Noul tip de publicații statistice locale*. Culegere de date statistice cu privire la gubernia Taurida. Tabele statistice cu privire la situația economică a satelor din județul Melitopol. Anexă la vol. I al culegerii. - „Severnii Vestnik”, Petersburg, 1885, nr. 3, noiembrie, pag. 186-193. - 90, 622.
- *Studii asupra industriei meșteșugărești din Rusia*. Petersburg, 1886. III, 233 pag. - 289, 327, 357, 366, 370, 372, 423-424, 431, 526.

- *Studii asupra curentelor contemporane*. Clasele productive și intelectualitatea în Rusia. - „Novoe Slovo“, Petersburg, 1896, nr. 6, martie, pag. 1-34. - 576-577.
 - *Studii de economie teoretică*. Petersburg, 1895, 321 pag. - 27-28, 33, 310, 574-575.
 - *Curente progresiste în gospodăria țărănească*. Petersburg, 1892. VI, 261 pag. - 73, 77, 97, 98, 101, 128, 133, 170, 225, 257, 264, 265.
 - *Proiect de măsuri pentru dezvoltarea economică a Rusiei*. - „Russkaia Misl“, Moscova, 1894, nr. 2, pag. 53-73. - 71.
 - *Diviziunea muncii agricole și industriale în Rusia*. - „Vestnik Evropi“, Petersburg, 1884, nr. 7, pag. 319-356. - 23, 62, 64, 67, 68, 69, 71, 136, 368.
 - * *Destinele capitalismului în Rusia*. Petersburg, 1882. 312 pag. - 172, 174, 200, 331, 448, 529, 560.
 - *Cine evaluează marea gospodărie?* - „Severnii Vestnik“, Petersburg, 1886, nr. 2, pag. 26-57. - 219.
- „Vracii“, Petersburg, 1895, nr. 25, pag. 703-705. - 525, 539.

Werner, K. A. Anuarul guberniei Taurida. Întocmit de biroul de statistică al zemstvei guberniei Taurida. Sub îngrijirea lui K. A. Werner. Simferopol, 1899. 678 pag. (În publicația : „Culegere de date statistice cu privire la gubernia Taurida“. Vol. IX). - 69.

Bernstein, E. Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie. Stuttgart, Dietz, 1899. X, 188 S. - 45.

Bücher, K. Die Entstehung der Volkswirtschaft. Sechs Vorträge. Tübingen, Laupp, 1893. VI, 2, 304 S. - 323, 559.

„Bulletin de l'Office du travail“, Paris, 1901, № 10, p. 711-712. - 548.

Diebl, K., Proudhon, P. J. Seine Lehre und sein Leben. 2. Abteilung : Das System der ökonomischen Widersprüche, die Lehren vom Geld, Kredit, Kapital, Zins, Recht auf Arbeit und die übrigen Theorien, sowie die praktischen Vorschläge zur Lösung der sozialen Frage. Jena, Fischer, 1890. XI, 328 S. (Sammlung nationalökonomischer und statistischer Abhandlungen des staatswissenschaftlichen Seminars zu Halle a. d. S. Hrsg. J. Conrad. Bd. 6, Heft 3). - 47.

- *Rodbertus, Johann Karl*. - In : Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Bd. 5. Jena, Fischer, 1893, S. 442-450. - 48-49.

- Drechsler, H. Die bauerlichen Zustände in einigen Teilen der Provinz Hannover.* – In: Bäueraliche Zustände in Deutschland. Berichte, veröffentlicht vom Verein für Sozialpolitik. Bd. III. Leipzig, Duncker und Humblot, 1883, S. 59–112; 2 Tab. (Schriften des Vereins für Sozialpolitik. XXIV). – 148.
- *Die Verteilung des Grundbesitzes und der Viehhaltung im Bezirke des landwirtschaftlichen Kreisvereins Göttingen* in „Landwirtschaftliche Jahrbücher“. Bd. XV. Berlin, 1886. – 148.
- Engels, F. Die Bauernfrage in Frankreich und Deutschland.* – „Die Neue Zeit“, Stuttgart, 1894–1895, Jg. XIII, Bd. I, № 10, S. 292–306. – 317.
- *The condition of the working class in England in 1844.* With appendix written 1886, and pref. 1887. Transl. by K. Wischnewetzky. New York, J. W. Lovell Company [1887]. VI, 200, XI p. – 180.
- *Preface* [to: The condition of the working class in England in 1844]. – In: Engels, F. The condition of the working class in England in 1844. With appendix written 1886, and pref. 1887. Transl. by K. Wischnewetzky. New York, J. W. Lovell Company [1877], p. I–VI. – 180.
- *Der Sozialismus in Deutschland.* – „Die Neue Zeit“, Stuttgart, 1891–1892, Jg. X, Bd. I, № 19, S. 580–589. – 154.
- *Vorwort* [zum 2. Band des Kapital von Marx]. – In: Marx, K. Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. Bd. II. Buch II: Der Zirkulationsprozeß des Kapitals. Hrsg. von F. Engels. Hamburg, Meißner, 1885, S. III–XXIII. – 49.
- *Vorwort* [zur 2. Auflage der Arbeit: Zur Wohnungsfrage]. – In: Engels, F. Zur Wohnungsfrage. 2., durchges. Aufl. Hottingen-Zürich, Verlag der Volksbuchhandlung, 1887, S. 3–10. – 235.
- *Zur Wohnungsfrage.* Zweite Maihälfte 1872–Januar 1873. – 235.
- Handwörterbuch der Staatswissenschaften.* Bd. 5. Jena, Fischer, 1893. XII, 885 S. – 49.
- Hourwich, I. A. The economics of the russian village.* New York, 1892. VI, 182 p. – 170.
- * *Kautsky, K. Die Agrarfrage.* Eine Übersicht über die Tendenzen der modernen Landwirtschaft und die Agrarpolitik der Sozialdemokratie. Stuttgart, Dietz, 1899. VIII, 451 S. – 7–9.
- Keussler, J. Zur Geschichte und Kritik des bauerlichen Gemeindebesitzes in Rußland.* T. 2, H. II. St.-Petersburg, Ricker, 1883. VIII, 248 S. – 145.

- Marx, K. Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte.* 3. Aufl. Hamburg, Meißner, 1885. VI, 108 S. – 307.
- * – *Das Kapital.* Kritik der politischen Ökonomie. Bd. I. Buch I: Der Produktionsprozeß des Kapitals. 2. Aufl. Hamburg, Meißner, 1872. 830 S. – 26, 34, 35, 161, 223, 312, 313, 347, 348, 349, 376, 387, 388–389, 424, 432, 437, 447, 522, 529, 581, 591, 610, 611, 612.
- * – *Das Kapital.* Kritik der politischen Ökonomie. Bd. II. Buch II: Der Zirkulationsprozeß des Kapitals. Hrsg. von F. Engels. Hamburg, Meißner, 1885. XXVII, 526 S. – 32, 34, 35, 45, 49, 51, 312, 313, 607–610.
- * – *Das Kapital.* Kritik der politischen Ökonomie. Bd. III. T. 1. Buch III: Der Gesamtprozeß der kapitalistischen Produktion. Kapitel I bis XXVIII. Hrsg. von F. Engels. Hamburg, Meißner, 1894. XXVIII, 448 S. – 39–40, 41–43, 44–45, 171–172, 223, 315–316, 352, 376.
- * – *Das Kapital.* Kritik der politischen Ökonomie. Bd. III. T. 2. Buch III: Der Gesamtprozeß der kapitalistischen Produktion. Kapitel XXIX bis LII. Hrsg. von F. Engels. Hamburg, Meißner, 1894. IV, 422 S. – 22, 24, 44–45, 47, 51, 144, 162–164, 171, 181, 189, 200–201, 315–316, 318–319, 320–321, 347, 348, 584, 607.
- *Misère de la philosophie.* Réponse à la Philosophie de la misère de m. Proudhon. Avec une préf. de F. Engels. Paris, V. Giard & E. Brière, 1896. 292 p. – 305, 317, 376.
- Mouvement général de l'épargne en 1899.* – «Bulletin de l'Office du travail», Paris, 1901, № 10, p. 711–712. – 548.
- „Die Neue Zeit“, Stuttgart, 1891–1892, Jg. X, Bd. I, № 19, S. 580–589. – 154
- 1894–1895, Jg. XIII, Bd. I, № 10, S. 292–306. – 318.
- Novus – vezi* Struve P. B.
- Rauchberg, H. Die Berufs- und Gewerbezahl im Deutschen Reich vom 14. Juni 1895.* Berlin, Heymann, 1901. XVI, 422 S. – 510.
- Rodbertus-Jagetzow, K. Aus dem literarischen Nachlaß.* Hrsg. von A. Wagner und Th. Kozak. II. Das Kapital. Vierter sozialer Brief von Rodbertus an von Kirchmann. Berlin, Puttkammer und Mühlbrecht, 1884, XIX, 315 S. – 48.
- *Zur Beleuchtung der sozialen Frage.* I. Unveränderter Abdruck meines zweiten und dritten sozialen Briefes an von Kirchmann enthaltend einen compendiösen Abriß meines staatswirtschaftlichen

- Systems, nebst einer Widerlegung der Ricardo'schen und Ausführung einer neuen Grundrententheorie. Berlin, Puttkammer und Mühlbrecht, 1875. II, 223 S. – 48, 49.
- Roscher, W. Nationalökonomik des Ackerbaues und der verwandten Urproduktionen.* Ein Hand- und Lesebuch für Staats- und Landwirte. 7., stark verm. und verb. Aufl. Stuttgart, Cotta, 1873, X, 646 S. (System der Volkswirtschaft... v. W. Roscher. Bd. 2). – 252.
- Sinzheimer, L. Über die Grenzen der Weiterbildung des fabrikmäßigen Großbetriebes in Deutschland.* Stuttgart, Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung Nachfolger, 1893. VIII, 197 S. (Münchener volkswirtschaftliche Studien. Hrsg. von L. Brentano u. W. Lotz, Drittes Stück). – 502.
- Smith, A. An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations.* 4-th edition. Vol. I–II. Basil. Printed and fold by J. Decker. Paris, fold by Levrault freres. Quai Malaquai, 1801. 2 Bd. – 33, 35–36, 301.
- Stammler, R. Wirtschaft und Recht. Nach der materialistischen Geschichtsauffassung.* Eine sozialphilosophische Untersuchung. Leipzig, Veit, 1896. VIII, 668. – 624, 625.
- The Statesman's Year-book.* Statistical and historical annual of the states of the world for the year 1897. Ed. by J. Scott Keltie with the assistance of. J. P. A. Renwick, M. A., LL. B. Thirty – fourth annual publication. Revised after official returns. London, Macmillan and C^o, 1897. XXXVI, 1,167 p. – 493, 559.
- Übersichten der Weltwirtschaft.* Begründet von F. X. von Neumann-Spallart. Bd. VI. Jg. 1885–1889 mit Erg. teilweise bis 1895 von Franz von Juraschek. Berlin, Verlag für Sprach- und Handelswissenschaft (P. Langenscheidt), [1896]. CXX, 766 S. – 544.
- Webb, S. u. Webb, B. Die Geschichte des britischen Trade Unionismus.* Deutsch von R. Bernstein. Mit Noten und einem Nachwort versehen von E. Bernstein. Stuttgart, Dietz, 1895. XII, 460 S. – 524, 577.
-

INDICE DE NUME

A

Alekseev – fabricant din deceniul al 7-lea. – 384.

Andreev, E. N. (1829–1889) – profesor de tehnologie, membru al consiliului ministerului de finanțe în perioada 1870–1880, președinte al Comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia, ale cărei „Lucrări” (16 volume) au fost larg folosite de V. I. Lenin la elaborarea cărții „Dezvoltarea capitalismului în Rusia”. – 441.

Annenski, N. F. (1843–1912), economist-statistician și publicist, militant de seamă al mișcării narodnice-liberale; a condus lucrările de statistică ale zemstvelor într-o serie de gubernii; sub conducerea și sub îngrijirea lui au fost publicate multe lucrări statistice. A participat la elaborarea culegerii în două volume „Influența recoltelor și a prețurilor cerealelor asupra unor laturi ale economiei naționale din Rusia”, întocmită, din însărcinarea ministerului de finanțe, de către economiști narodnici și liberali sub îngrijirea prof. A. I. Ciuprov și A. S. Posnikov (Petersburg, 1897). În 1906 s-a numărat printre organizatorii partidului mic-burghez al „socialiștilor populiști”, care se desprinseseră din aripa de dreapta a eserilor. În ultimii ani ai vieții s-a retras din viața politică. – 183, 331, 346, 408, 424.

Antufiev, N. D. (Demidov, Nikita) (1656–1725) – cunoscut armurier și industriaș din epoca lui Petru; fondatorul și proprietarul a numeroase uzine metalurgice din Ural, Tula, Kaluga, Moscova și din alte gubernii ale Rusiei. Fiind un remarcabil maestru fierar, a atras asupra sa atenția lui Petru I prin confecționarea iscusită a armelor și a primit în proprietate pământ pentru a-și extinde întreprinderea. În 1696 Antufiev a construit o topitorie de fontă lângă Tula, iar în 1702 i s-au dat uzinele statului din Verhoturie, ținutul Ural, cu pământuri, păduri și muntele Blagodot, cu dreptul de a cumpăra iobagi pentru uzine. În ultimii ani ai vieții a lărgit considerabil rețeaua de uzine. În 1720 i s-a conferit titlul de nobil și a primit numele de Demidov. Urmașii lui sînt cunoscuții Demidovi, industriași din Ural. – 415.

Asmolv, V. I. (1828–1881) – mare fabricant de tutun. În 1857 a fondat la Rostov pe Don o mică fabrică de tutun în care lucrau în total

7 muncitori. După moartea lui fabrica a trecut în proprietatea fratelui său. În ultimul deceniu al secolului al XIX-lea în fabrică lucrau 2.000 de muncitori. În 1912, ca urmare a unirii unei șerii de fabrici de tutun, a luat ființă societatea pe acțiuni „V. I. Asmolov & Co”. – 535.

Avdakov, N. S. (1847–1915) – mare inginer de mine și industriaș, președinte al Consiliului congreselor proprietarilor de mine și de uzine siderurgice din sudul Rusiei; din 1906 membru al Consiliului de stat al industriașilor, octombrist. Autor al unei serii de lucrări de economie a industriei miniere, colaborator permanent al revistei „Promišlennosti i Torgovlea” („Industria și comerțul”). – 487.

Avilov, B. V. (n. în 1874) – social-democrat, ziarist și statistician. La cel de-al III-lea Congres al P.M.S.D.R. a reprezentat grupul bolșevic „Vpered” din Harkov; la congres a adoptat față de menșevici o poziție împăciuitoare. În 1905 a participat activ la insurecția armată de la Harkov. În aprilie 1917 a colaborat la ziarul menșevic „Novaia Jizn”, iar în august același an a intrat în organizația s.-d. internaționaliști. Din 1918 s-a retras din viața politică.

Avilov a recenzat cartea lui V. I. Lenin „Dezvoltarea capitalismului în Rusia” în revista „Obrazovanie” nr. 10 din octombrie 1899. – 623.

B

Batalin, F. A. (1823–1895) – om de știință rus și specialist în domeniul agriculturii. Din 1860 a redactat „Revista ministerului domeniilor statului” (denumită mai târziu „Agricultura și silvicultura”). Din 1875 până în 1878 a editat anual „Îndreptar pentru agricultori”, din 1879 – „Calendarul și îndreptarul agricultorului rus” (numit popular „Calendarul lui Batalin”). Autor al unei serii de lucrări originale și traduceri, printre care: „Ținutul Peatigorsk și apele minerale din Caucaz” (1861), „Cultivarea porumbului de siloz și insilozarea furajelor verzi” (1881) și altele. – 62.

Beloborodov, A. – autorul articolelor „Muncitorii strămutați în Kuban”, publicat în „Severnii Vestnik” în februarie 1896. – 236, 292.

Belov, V. D. – economist, din 1885 membru al Comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia, din partea societății pentru sprijinirea industriei și comerțului din Rusia. Autorul referatului „Industria meșteșugărească în legătură cu industria siderurgică și extractivă din Ural”, publicat în volumul al XVI-lea al „Lucrărilor” comisiei (1887), precum și al unei serii de lucrări în probleme de economie. – 480.

Bernstein, Eduard (1850–1932) – lider al aripii oportuniste de extremă dreaptă a social-democrației germane și al Internaționalei a II-a, teoretician al revizionismului și reformismului. Din 1881 până în 1890 a fost redactor al organului ilegal al social-democrației germane „Der Sozial-Demokrat” („Social-democratul”). Încă de pe atunci el a avut devieri

oportuniste. El s-a situat deschis pe o poziție de revizuire a marxismului în 1897 în articolul „Problemele socialismului” și în cartea „Premisele socialismului și sarcinile social-democrației” (1899), de negare a materialismului marxist, a economiei politice și a socialismului științific. El s-a ridicat împotriva teoriei luptei de clasă, a învățării cu privire la inevitabilitatea pieirii capitalismului, împotriva revoluției socialiste și a dictaturii proletariatului. Renunțând la scopul final al proletariatului – socialismul, Bernstein considera ca sarcină a mișcării muncitorești lupta pentru reforme menite „să îmbunătățească” situația economică a muncitorilor în capitalism ; el a lansat formula oportunistă : „mișcarea este totul, scopul final nimic”. Concepțiile teoretice ale lui Bernstein și ale adepților săi, precum și activitatea lor practică au dus la trădarea directă a intereselor clasei muncitoare, la falimentul rușinos al Internaționalei a II-a. Revizionistii din toate țările repetă într-o formă sau alta denaturările marxismului în spiritul lui Bernstein. – 45, 624.

Bibikov, P. A. (1832–1875) – traducător și publicist ; a publicat 13 volume conținând traduceri făcute de el din lucrările lui A. Smith, T.-R. Malthus, A. Blanqui și alții ; este autorul lucrării „Studii critice” (1865). – 33.

Bicikov, G. N. – statistician și agronom al zemstvei guberniei Novgorod, autor al unor lucrări privind gospodăria țărănească din gubernie : „Studiu asupra situației economice și a gospodăriei țăranilor în trei plăși ale județului Novgorod” (1882), „Obștea din Dementiev și asolamentul cu trei sole” (1880), „Producția de lapte și de produse lactate pe pământurile moșierești din județul Cerepov” (Novgorod, 1880). – 271.

Blagoveșcenski, I. I. (m. în 1924) – cercetător al guberniei Olonețk, secretar al Comitetului de statistică din orașul Petrozavodsk în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea ; unul dintre autorii lucrării „Industria meșteșugărească din gubernia Olonețk” (1895). – 399.

Blagoveșcenski, N. A. (n. în 1859) – statistician al zemstvei Kursk. A întocmit cartea „Culegere rezumativă de date statistice economice după recensămintele pe gospodării ale zemstvelor. Vol. I. Gospodăria țărănească” (1893) și alte lucrări de statistică. După Revoluția Socialistă din Octombrie a lucrat la biroul gubernial de statistică din Kursk. – 130, 265, 267.

Blajin, N. F. (1861–1921) – agronom, specialist în industrializarea laptelui. Fiu al unui țăran din gubernia Iaroslavl, a intrat la vârsta de 14 ani în serviciu la firma Blandov (vezi Blandov, V. I.). În 1886 a absolvit Academia agricolă din Moscova și s-a specializat în străinătate. Timp de mulți ani a fost profesor la Academia agricolă din Moscova și lector la Muzeul politehnic. Autor al unei serii de lucrări privind producția de lapte și produse lactate. – 256.

Blandov, V. I. (1844–1906) – cunoscut specialist în producția brânzeturilor, unul dintre organizatorii artelurilor de producție a brânzeturilor din guberniile Iaroslavl, Kostroma, Tver, Reazan, Nijni-Novgorod și

Novgorod, proprietar al unei mari firme de brânzeturi și produse lactate din Moscova. În ultimul deceniu al secolului al XIX-lea firma Blandov se numea „Casa de comerț a fraților V. și N. Blandov, depozit al artelurilor de producție a brânzeturilor“. – 271.

Bobrovî – fabricanți din regiunea Ivanovo-Voznesensk, de origine țărănească. La începutul secolului al XIX-lea și-au transferat micul stabiliment din sat în orașul Șuia ; la început nu au avut muncitori salariați, la sfârșitul secolului al XIX-lea în fabrică lucrau 76 de muncitori. – 535.

Bock, I. I. (1848–1916) – statistician, în deceniul al 8-lea a fost redactor al Comitetului central de statistică al ministerului de interne, a întocmit și elaborat „Materiale pentru statistica industriei de fabrică din Rusia europeană în 1868“ (Petersburg, 1872), care alcătuiesc cea de-a VI-a ediție a „Analelor statistice ale Imperiului rus“. – 449, 450.

Bogoliubski, S.S. – inginer de mine, autor al unei serii de studii despre ținutul Amur, Sahalin și alte regiuni din Siberia, precum și al unei lucrări menționate în volumul de față : „Studiu statistic cu privire la industria extractivă și siderurgică din Imperiul rus“ (Petersburg, 1878). – 478, 484.

Böhm-Bawerk, Eugen (1851–1914) – economist burghez, unul dintre ideologii așa-numitei „școli austriece“ în economia politică. În lucrările sale, îndreptate împotriva teoriei marxiste a plusvalorii, el afirma că profitul ar decurge din diferența dintre „evaluările subiective“ ale bunurilor prezente și viitoare și că nu este rezultatul exploatării clasei muncitoare. Mușamalizând contradicțiile capitalismului, asuprirea muncii de către capital, Böhm-Bawerk s-a străduit să distragă atenția clasei muncitoare de la necesitatea luptei revoluționare. Concepțiile lui reacționare sînt folosite de burghezie pentru apărarea capitalismului. – 625.

Bonaparte, Louis (Napoleon al III-lea) (1808–1873) – împărat al Franței din 1852 pînă în 1870, nepot al lui Napoleon I. După înfrîngerea revoluției din 1848 a fost ales președinte al Republicii franceze ; în noaptea de 2 decembrie 1851 („18 brumar“) a săvîrșit o lovitură de stat, căreia îi este consacrată lucrarea lui K. Marx citată de V. I. Lenin. – 307.

Borisov, V. M. – agronom și statistician, secretar al Comitetului gubernial de statistică din Tula, autor al unei serii de studii cu privire la meșteșugurile din gubernia Tula publicate în „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia“. – 301, 403, 414, 416, 417.

Bouchin, A. B. (1831–1876) – statistician, din 1857 a fost redactor-adjunct la Comitetul central de statistică, apoi a lucrat la ministerul de finanțe ; sub îngrijirea lui au apărut, începînd din 1869, cele șapte volume ale „Anuarului ministerului de finanțe“. Ca reprezentant al Societății de geografie din Rusia a făcut parte din Comisia pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia. – 450.

Bücher, Karl (1847–1930) – economist burghez german, profesor, adept al așa-numitei „școli istorice“ în economia politică. În cercetarea dezvoltării economiei naționale a luat ca bază nu modul de producție, ci modul de schimb al bunurilor materiale, sau „lungimea drumului“ parcurs de produs de la producător la consumator. Teoria lui Bücher ignorează problema caracterului proprietății asupra mijloacelor de producție și al conținutului de clasă al relațiilor de producție; ea reprezintă o încercare de a eterniza capitalismul. – 323, 542, 559.

Bulgakov, S. N. (1871–1927) – în anii 1890–1900 a fost „marxist legal“, iar apoi din „critic al marxismului“ s-a transformat într-un dușman fățiș al acestuia. După înfrângerea revoluției din 1905–1907 a participat la publicația „Vehi“, pe care V. I. Lenin a denumit-o „enciclopedie a renegării liberale“. S-a situat pe poziții de revizuire a teoriei marxiste în problema agrară; s-a ridicat împotriva filozofiei materialiste de pe pozițiile neokantianismului, misticismului și clericalismului. După 1918 a devenit preot, a emigrat în străinătate, unde a desfășurat o propagandă dușmănoasă împotriva Țării sovietice. – 31, 37, 39, 52.

C

Ceaslavski, V. I. (1834–1878) – statistician, redactor la secția statistică a ministerului domeniilor statului. A participat la expediția organizată de Societatea de științe economice și de Societatea de geografie pentru cercetarea comerțului de cereale și a productivității în Rusia. Autorul lucrării „Îndeletnicirile sezoniere agricole în legătură cu strămutările țăranilor“, publicată în „Culegerea de științe politice“, vol. II, 1875. – 227, 228, 563.

Cerneaeov, V. V. (1844–1892) – funcționar al ministerului domeniilor statului, autor al articolelor: „Unelte și mașini agricole, răspândirea și fabricarea lor“, publicat în „Agricultura și silvicultura din Rusia“ (1893), și „Construcția de mașini agricole“, publicat în „Analiza istorică-statistică a industriei din Rusia“, vol. I, 1883, și vol. II, 1886. – 209, 225.

Cernenkov, N. N. (n. în 1863) – statistician, a lucrat la zemstvele Orel, Moscova, Saratov și Tver; a făcut parte din comisia agrară a partidului cadet. În lucrarea „Cu privire la caracterizarea gospodăriei țărănești“, publicată în 1905, a făcut unele observații cu caracter polemic la cartea lui V. I. Lenin „Dezvoltarea capitalismului în Rusia“. V. I. Lenin i-a răspuns în ediția a doua a cărții sale într-un mic adaos în § XI al capitolului al II-lea. – 136.

Cernișevski, N. G. (1828–1889) – mare democrat-revoluționar rus, om de știință, scriitor, critic literar; unul dintre predecesorii de seamă ai social-democrației ruse. Cernișevski a fost inspiratorul și conducătorul ideologic al mișcării democrat-revoluționare din perioada 1860–1870 din Rusia. Fiind socialist utopist, el considera posibilă trecerea la socialism prin intermediul obștii țărănești, dar în același timp, fiind democrat-revoluționar, „a știut să exercite o influență în spirit revoluționar asupra tuturor evenimentelor politice ale epocii sale, propagând – peste obstaco-

lele și barierele cenzurii – ideea revoluției țărănești, ideea luptei maselor pentru răsturnarea tuturor vechilor autorități“ (V. I. Lenin. Opere, vol. 17, E.S.P.L.P. 1957, pag. 104). Revista „Sovremennik“, al cărei redactor a fost, era exponentul forțelor revoluționare din Rusia. Cernișevski a demascăat cu vehemență caracterul iobăgist al reformei „țărănești“ din 1861 și a chemat pe țărani la insurecție. În 1862 el a fost arestat de guvernul țarist și întemnițat în fortăreața Petropavlovsk, unde a stat aproape 2 ani, iar după aceea a fost condamnat la 7 ani muncă silnică și la deportare pe viață în Siberia, de unde a fost eliberat de-abia spre sfârșitul vieții sale. Până în ultima clipă el a rămas un luptător înflăcărat împotriva inegalității sociale, împotriva tuturor manifestărilor de asuprire politică și economică.

Deosebit de mari sînt meritele lui Cernișevski în domeniul dezvoltării filozofiei materialiste ruse. Concepțiile lui filozofice au reprezentat culmea dezvoltării filozofiei materialiste premarxiste. Materialismul lui Cernișevski a avut un caracter revoluționar eficient. Cernișevski a criticat cu vehemență diferite teorii idealiste și a căutat să prelucreze dialectica lui Hegel în spirit materialist. În domeniul economiei politice, al esteticii, al istoriei, Cernișevski a dat exemple de abordare dialectică a studiului realității. K. Marx, care a studiat operele lui Cernișevski, le-a dat o înaltă apreciere și a spus despre el că este un mare învățat rus. Lenin a scris despre Cernișevski că „este singurul scriitor rus cu adevărat mare care, începînd din al 6-lea deceniu al secolului trecut și pînă în 1888, a știut să se mențină la nivelul unui materialism filozofic consecvent... Cernișevski n-a reușit însă, sau mai bine zis, n-a putut – remarca Lenin –, datorită stării înapoiate a vieții rusești, să se ridice pînă la materialismul dialectic al lui Marx și Engels“ (Opere, vol. 14, Editura politică, 1959, pag. 354).

Cernișevski este autorul a o serie întregă de lucrări strălucite în domeniul filozofiei, al economiei politice, al istoriei, eticii și esteticii. Lucrările lui de critică literară au exercitat o imensă influență asupra dezvoltării artei și literaturii ruse. Romanul lui Cernișevski „Ce-i de făcut?“ (1863) a contribuit la educarea multor generații de revoluționari din Rusia și din străinătate. – 605.

Chalmers, Thomas (1780–1847) – economist englez, preot. Marx l-a numit „arhipopă protestant“, „unul din malthusienii fanatici“. În 1832 a publicat cartea „On political economy in connexion with the moral state and prospects of society“ („Despre economia politică în legătură cu starea morală și perspectivele morale ale societății“). Criticii acestei cărți îi sînt consacrate cîteva din ultimele pagini ale volumului I al lucrării „Teorii asupra plusvalorii“ a lui Marx, precum și unele observații din volumul I al „Capitalului“. – 36.

Ciulkovii – negustori, pînă în 1861 țărani iobagi din satul Krasnoe, gubernia Kostroma; s-au îmbogățit de pe urma meșteșugului giuvaericălelor. – 413.

Ciuprov, A. I. (1842–1908) – profesor-economist, publicist narodnic. A fost președinte al secției de statistică a Societății juridice din Moscova.

Autor a numeroase lucrări cu privire la transportul feroviar și la problema agrară. Redactor al culegerii narodnice-liberale „Influența recoltelor și a prețurilor cerealelor asupra unor laturi ale economiei naționale a Rusiei” (1897) și autor al unuia dintre articolele din această culegere. Lucrările agrare ale lui Ciuprov au fost aspru criticate de V. I. Lenin. – 202, 305.

Coutais – constructorul unei mașini de bătut în denumită „mașina de bătut în Coutais”. „Mașina de bătut în Coutais” era destul de larg răspândită în Rusia în deceniul al 9-lea al secolului al XIX-lea. – 276.

Cunow, Heinrich (1862–1936) – social-democrat de dreapta german; istoric, sociolog și etnograf, profesor. Din 1917 până în 1923 a fost redactor al organului social-democrației germane „Die Neue Zeit”. La început s-a alăturat marxștilor, apoi a fost revizionist și falsificator al marxismului. Lenin l-a numit „apologetul german al imperialismului și al anexiunilor” (Opere, vol. 22, Editura P.M.R., 1952, pag. 265). – 624.

D

Danielson, N. F. (N.-on, Nik.-on, Nikolai-on) (1844–1918) – scriitor-economist rus, unul dintre ideologii narodnicismului liberal din 1880–1900. În anii 1860–1880 Danielson a avut legături cu cercurile tinerilor razno-inciți revoluționari. El a terminat prima traducere în limba rusă a „Capitolului” lui K. Marx începută de G. A. Lopatin; în legătură cu aceasta el a purtat corespondență cu K. Marx și F. Engels; în scrisorile sale a atins probleme privind dezvoltarea economică a Rusiei. Dar el n-a înțeles esența marxismului și mai tirziu a luat poziție împotriva lui. În 1893 a publicat cartea „Studii asupra economiei noastre sociale de după reformă”, care, împreună cu lucrările lui V. P. Voronțov, a servit ca fundamentare teoretică a narodnicismului liberal. Într-o serie de lucrări ale sale, V. I. Lenin a criticat cu asprime concepțiile lui Danielson. – 5, 23, 24–28, 31, 32, 47, 52, 71, 77, 78, 83–86, 98, 154, 155, 169, 172, 200, 219–221, 225, 226, 238, 241, 243, 269, 274, 290, 299, 308–311, 314, 319–320, 326, 334, 369, 437, 441, 494, 511, 523, 545, 584, 589, 599, 607, 615, 616.

Dementiev, E. M. (1850–1918) – medic și statistician, militant pe tărîm social cu concepții progresiste, unul dintre primii oameni de știință ruși care au elaborat o statistică a muncii și statistica sanitară. Din însărcinarea consiliului zemstvei guberniei Moscova a cercetat starea sanitară a unei serii de fabrici și uzine din gubernia Moscova pe perioada 1879–1885 și, pe baza acestei cercetări, a descris amănunțit condițiile grele în care lucrau muncitorii. De o mare importanță social-politică a fost lucrarea sa „Fabrica, ce dă ea populației și ce ia de la populație” (1893), în care a infirmat teza narodnicilor potrivit căreia în Rusia n-ar exista o clasă de muncitori de fabrică și a arătat exploatarea cruntă a muncitorilor de către capitaliști. – 288, 530, 532.

Demidov, N. – vezi Antufiev, N. D.

Demidovi – familie de industriași, urmași ai lui Nikita Demidov Antufiev (vezi). În secolele al XVIII-lea și al XIX-lea Demidovii au concentrat în miinile lor o mare parte din industria siderurgică în Ural și Altai, au înființat multe uzine noi. – 415.

Diebl, Karl (1864–1943) – economist burghez german, profesor, adept al așa-numitei „școli sociale“ în economia politică. În lucrările sale afirma că dreptul determină forma categoriilor economice, iar conținutul lor este veșnic și imuabil. Principalele sale lucrări sint : „Socialism, comunism și anarhism“, „Comentarii la «Principiile de bază» ale lui D. Ricardo“ și altele. – 47, 49.

Dietz, Johann-Heinrich-Wilhelm (1843–1922) – editor de literatură social-democrată din Germania, deputat în Reichstag din 1881 până în 1918. A condus editura din Stuttgart a partidului social-democrat care a publicat operele lui Marx și Engels ; în tipografia sa s-au tipărit ilegal primele numere ale ziarului bolșevic rus „Iskra“, revista „Zarca“, lucrarea lui V. I. Lenin „Ce-i de făcut ?“. – 7, 577.

Dolgușin, I. V. (n. în 1816) – proprietar al unei fabrici de pielărie din satul Orehovo, plasa Plastinin, județul Veatka, înființată în 1839. La sfârșitul ultimului deceniu al secolului al XIX-lea în uzina sa lucrau 80 de muncitori. – 397.

Drechster, Gustav (1833–1890) – profesor german, director la Institutul agricol din Göttingen. Împreună cu V. Henneberg a publicat „Revista agriculturii“ ; autor al unor lucrări de agricultură : „Statik des Landbaues“ (1869), „Die Entschädigungsberechnung expropriierter Grundstücke“ (1873) și altele. – 148.

E

Egunov, A. N. (1824–1897) – statistician și economist ; a fost funcționar la departamentul economic al ministerului de interne și la ministerul agriculturii și domeniilor statului. A participat la lucrările Societății imperiale de științe economice (1888). În 1892, din însărcinarea ministerului domeniilor statului, a cercetat industria meșteșugărească din gubernia Perm. – 488.

Engelhardt, A. N. (1832–1893) – publicist narodnic, cunoscut prin activitatea sa pe tărîm social și agronomic și prin încercarea de a organiza o gospodărie rațională pe moșia sa la Batișcevo, din gubernia Smolensk. În volumul de față V. I. Lenin face o caracterizare a gospodăriei lui Engelhardt, arătînd, pe baza exemplului său, întreaga utopie a teoriilor narodnice. Engelhardt este autorul „Scrisorilor de la țară“, publicate în revista „Otecestvennîe Zapiski“ (în 1882 au apărut într-un volum), și a

o serie de alte lucrări în care tratează probleme de agricultură; a fost redactorul primei „Reviste chimice“ din Rusia (1859–1860). – 123, 155, 185, 188, 193, 204–208, 273.

Engels, Friedrich (1820–1895) – întemeietor al comunismului științific, conducător și dascăl al proletariatului internațional, prieten și tovarăș de luptă al lui K. Marx (vezi articolul lui V. I. Lenin „Friedrich Engels“. Opere complete, vol. 2, Editura politică, 1960, ediția a doua, pag. 1–14). – 49, 154, 180, 235, 314, 316, 317–321.

Ermakov, V. I. – proprietarul unei întreprinderi de asamblare a mașinilor agricole în satul Kanino, județul Sapojkov, gubernia Reazan; a ieșit din rândurile țăranilor. La începutul ultimului deceniu al secolului al XIX-lea a înființat o turnătorie de fontă, în care lucrau circa 10 muncitori, fără a socoti pe cei care lucrau la domiciliu. – 214.

Erobin, A. V. – negustor și fabricant, proprietar al unui stabiliment de țesături de cînepă și de filatură în satul Polotneanii Zavod, județul Medînsk, gubernia Kaluga. Stabilimentul a fost înființat în 1851; producea pînză de cînepă și fire de cînepă; în 1890 aici lucrau 94 de muncitori, în 1909 – 48 de muncitori, precum și sute de țărani care lucrau în afara stabilimentului. – 386.

F

Falt-Fein – proprietar funciar din gubernia Taurida, poseda circa 200.000 de deseatine de pămînt. – 214, 248.

Feinberg, L. B. – medic, autor al raportului „Cu privire la necesitatea de a se cerceta din punct de vedere sanitar plantațiile de sfeclă de zahăr din gubernia Harkov“, publicat în „Cronica medicală a guberniei Harkov“ pe 1899, septembrie. – 284.

Flerovski, N. (Bervi, V. V.) (1829–1918) – economist și sociolog rus, unul dintre reprezentanții socialismului utopic rus, a fost apropiat de narodnici. Pentru activitate revoluționară, în deceniile al 7-lea și al 8-lea a fost deportat pe baza unei decizii administrative și a fost sub supravegherea poliției din 1862 pînă în 1895. Cartea sa „Situația clasei muncitoare din Rusia“ (1869) a fost mult apreciată de K. Marx, care spunea că „este prima carte în care se spune adevărul despre situația economică a Rusiei“ (vezi K. Marx și F. Engels. Scrisori alese, 1953, pag. 232). – 228, 564.

Fokinii – fabricanți din Ivanovo-Voznesensk, proprietari ai unor fabrici de stambă și pinzeturi. Prima întreprindere, bazată pe munca manuală, a fost fondată în 1838. În ultimul deceniu al secolului al XIX-lea în fabricile lor lucrau peste 500 de muncitori, valoarea producției atîngînd 2.200.000 de ruble. În 1909 numărul muncitorilor ajunsese la 922, iar valoarea producției la 4.500.000. – 535.

Forcade, Eugène (1820–1869) – economist și publicist francez; Marx l-a caracterizat ca economist vulgar (vezi „Capitalul”, vol. III, cap. 49). – 47.

Fortunatov, A. F. (1856–1925) – profesor, cunoscut statistician rus de orientare narodnicistă. Autor a numeroase lucrări de economie agricolă și de statistică. În anii 1880–1890 a luat parte la recensămintele statistice din guberniile Moscova, Samara și Tambov; a lucrat în cadrul secției de statistică a Societății juridice din Moscova. Din 1885 pînă în 1924 a predat statistica la diferite instituții de învățămînt superior. – 92, 244.

G

Gareazin, A. L. (n. în 1869) – funcționar cu însărcinări speciale pe lângă guvernatorul din Oloneț în perioada 1890–1900, unul dintre autorii lucrării „Industria meșteșugărească în gubernia Oloneț” (1895). – 399.

Garelin, I. N. (m. în 1884) – fabricant din Ivanovo-Voznesensk, proprietar al uneia dintre cele mai vechi întreprinderi (țesătoria Garelinilor a fost fondată în 1751). În 1832 la fabrică a fost instalată o mașină cu aburi. În 1845 au fost înființate două firme: Nikon Garelin fiii și Ivan Garelin fiii, iar în 1855: „Asociația manufacturilor Ivan Garelin și fiii”, la fabricile cărora lucrau în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea peste 2.000 de muncitori. – 465.

Gațiski, A. S. (1838–1893) – fruntaș de seamă al burgheziei liberale de la sfîrșitul secolului al XIX-lea, statistician, istoric și etnograf; prin concepțiile lui a fost apropiat de narodnici. A lucrat vreme îndelungată ca secretar al Comitetului de statistică din Nijni-Novgorod, ca președinte al comisiei științifice de arhivistică din gubernia Nijni-Novgorod. „Culegerea cu privire la Nijni-Novgorod” în 10 volume, apărută sub îngrijirea lui, conține un bogat material faptic cu privire la ținutul Nijni-Novgorod. – 346.

George, Henry (1839–1897) – economist mic-burghez și publicist american care afirma că principala cauză a sărăciei poporului este renta funciară, faptul că poporul este lipsit de pămînt. El nega antagonismul dintre muncă și capital, considera profitul la capital ca o lege naturală. A militat pentru naționalizarea întregului pămînt de către statul burghez (fără lichidarea proprietății funciare private). V. I. Lenin l-a numit pe George „naționalizator burghez al pămîntului”. Vezi caracterizarea lui George în scrisoarea lui Marx către Sorge din 1881, în prefața lui F. Engels la ediția americană a lucrării „Situația clasei muncitoare din Anglia” (K. Marx și F. Engels. Opere, vol. XVI, partea I, pag. 286–287). – 180.

Gladkov, N. P. – moșier din județul Volsk, gubernia Saratov, proprietar al satului Novo-Jukovki (în anii 1860–1870); el era proprietarul fabricii de postav de pe moșie, la care lucrau țărani iobagi. – 463.

Golikov, A. E. – coproprietar al fabricii de unelte și mașini agricole din satul Kanina, județul Sapojkov, gubernia Reazan, în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea (cel de-al doilea coproprietar era Kocetov). Uzina a fost înființată în 1894 și n-a dăinuit mult. În uzină lucrau în total 15 muncitori, fără a mai socoti pe cei care lucrau în afara uzinei. – 214.

Goltz, Theodor-Alexandr (1836–1905) – economist și agronom german, director al Institutului agronomic din Königsberg și apoi al celui din Sena. Autor al unei serii de lucrări în probleme de agricultură în care apară interesele marilor proprietari funciari. – 167.

Gorbunova (Kablukova), M. K. (1840–1931) – statisticiană-economistă, scriitoare de orientare narodnicistă. În penultimul deceniu al secolului al XIX-lea a cercetat meșteșugurile din gubernia Moscova în care predomina munca femeilor și a întocmit partea a II-a a volumului al VII-lea al „Culegerii de date statistice cu privire la gubernia Moscova. Secțiunea statisticii economice” (1882), autoare a unei serii de alte lucrări privind meșteșugurile în care predomina munca femeilor, printre care și un studiu al meșteșugului dantelăriei din gubernia Moscova (tipărit în partea a 2-a a volumului al VI-lea din aceeași culegere). A cercetat învățământul profesional din străinătate pentru femei și a corespondat în legătură cu această problemă cu F. Engels. – 434.

Grievz, John-Edward – supus englez care în 1884 a întemeiat o uzină de mașini agricole în orașul Berdeansk, gubernia Taurida. În 1890 în uzină lucrau 55 de muncitori, în 1897 – circa 350 de muncitori, iar în 1909 – circa 800 de muncitori. – 219.

Grigoriev, V. N. (1852–1925) – statistician, economist și militant pe tărîm social de orientare narodnicistă. Pentru participare la activitatea revoluționară a fost deportat de cîteva ori. Din 1886 pînă în 1917 a lucrat la secția de statistică a Consiliului municipal din Moscova. Lucrarea „Producția meșteșugărească de cuțite și lacăte din raionul Pavlovo (În județul Gorbatov, gubernia Nijni-Novgorod, și în județul Muromsk, gubernia Vladimir)” (1881), pe care a scris-o pe cînd se afla în deportare la Nijni-Novgorod, a fost larg folosită de V. I. Lenin în cartea sa. În 1885 Grigoriev a publicat cea mai mare lucrare a sa : „Strămutările țărănilor din gubernia Reazan”. În 1897 a participat la întocmirea culegerii de orientare liberalo-narodnică intitulată „Influența recoltelor și a prețurilor cerealelor asupra unor laturi ale economiei naționale din Rusia”. De o mare însemnătate pentru studierea istoriei statisticii este lucrarea lui Grigoriev „Indice tematic al materialelor din lucrările de statistică ale zemstvelor publicate în perioada 1860 și 1917” (ediția a II-a. 1926–1927). Folosind materiale din lucrările lui Grigoriev, V. I. Lenin l-a criticat pentru faptul că a idealizat mica producție. – 247, 327, 331, 332, 355, 358, 406, 408, 421, 425, 431, 432, 551.

Gunter, Sadi (Staudinger, F.) – colaborator al organului social-democrației germane „Die Neue Zeit”, autor al articolului „Materialismul istoric și idealismul practic”, publicat în revista „Naucinoe Obozrenic” pe anul 1900, octombrie ; ulterior revizionist. – 624.

Gurvici, I. A. (1860–1924) – economist. În 1880, fiind implicat într-un proces în legătură cu o tipografie a narodnicilor, a fost arestat, iar în 1881 deportat în Siberia. În timpul cit s-a aflat în deportare a studiat pentru prima oară, pe baza datelor culese la fața locului, problema coloni-zării țăranilor, sintetizând rezultatele acestui studiu în lucrarea „Migrațiunea țăranilor în Siberia” (1888). După ce s-a întors din deportare a desfășurat o propagandă revoluționară în rindurile muncitorilor și a fost unul dintre organizatorii primului cerc al muncitorilor evrei din Minsk. În 1889 a emigrat în America, unde a luat parte activă la mișcarea sindi-cală și la mișcarea social-democrată. Lucrările lui și îndeosebi „Situația economică a satului rus” (1892, în limba rusă a apărut în 1896) au fost foarte mult apreciate de V. I. Lenin. După 1900 devine revizio-nist. – 170, 171, 219, 613, 622.

H

Habarov – meșter din satul Vorsma, gubernia Nijni-Novgorod. – 535.

Harizomenov, S. A. (1854–1917) – statistician de seamă al zemstvelor ; economist. În deceniul al 8-lea al secolului trecut a făcut parte din orga-nizația narodnică „Zemlea i volca” („Pământ și libertate”), iar după scindarea acesteia a aderat la organizația „Cernii peredel” („Împărțirea pământurilor”); în 1880 s-a îndepărtat de mișcarea revoluționară și a început să se ocupe de statistică. Harizomenov a cercetat industria mește-șugărească din gubernia Vladimir, a participat la recensământul gospodă-riilor din gubernia Taurida, a condus lucrările de statistică ale zemstvelor din guberniile Saratov, Tula și Tver. A scris o serie de articole în pro-bleme de economie, publicate în revistele „Russkaia Misl” și „Iuridi-ceski Vestnik”. Principala sa lucrare este „Meșteșugurile din gubernia Vladimir”, la care V. I. Lenin se referă adesea în „Dezvoltarea capita-lismului în Rusia”. – 82, 425, 435, 439, 441, 540.

Hatisov, K. – autor al articolului „Meșteșugurile din ținutul Trans-caucazia. Raport pe 1891”, publicat în volumul al II-lea al lucrării „Ra-poarte și studii asupra industriei meșteșugărești din Rusia” (Petersburg, 1894). – 585.

Heine, Heinrich (1797–1856) – mare poet și scriitor german, unul dintre cei mai mari poeți revoluționari din secolul al XIX-lea. S-a ridicat împotriva reacțiunii feudale iuncherești, a naționalismului și filistinismului german, fapt pentru care a fost mult apreciat de Marx și Engels ; cu-noștința personală și corespondența cu Marx au exercitat o mare influență asupra evoluției politice a poetului. Cu toate contradicțiile sale, Heine s-a numărat printre mințile înaintate ale epocii sale care, datorită patrio-tismului lor revoluționar, urii profunde și înverșunate față de reac-țiune, au ajuns să se apropie de înțelegerea rolului istoric al clasei mun-citoare. – 14.

Held, Adolf (1844–1880) – economist burghez german, profesor, adept al școlii istorice în economia politică, membru activ și secretar al „Uni-

unii politicii sociale", în jurul căreia s-au grupat „socialiștii de catedră” – adversari ai marxismului, adepți ai reformelor sociale, ai păcii sociale și ai eternizării regimului capitalist. – 542.

Herkner, Heinrich (1863–1932) – economist burghez german, profesor, vicepreședinte al „Uniunii politicii sociale”. – 49.

Herzenstein, M. I. (1859–1906) – economist, profesor la Institutul agronomic din Moscova, membru al Dumei I de stat, unul dintre liderii cadeților – principalul partid al burgheziei ruse și teoretician al acestui partid în problema agrară. Asasinat de sutele negre în Finlanda după dizolvarea Dumei I de stat. – 571.

Hliustin, P. I. (n. în 1856) – proprietar funciar de origine nobilă din județul Kromsk, gubernia Orel (satul Visokoe, plasa Studeneț). Gospodăria sa, de tip capitalist, a fost descrisă în „Culegerea de date statistice cu privire la gubernia Orel”, vol. IV, partea a II-a, 1892, pag. 138–146. – 311.

Hvorov, M. M. (m. în 1868) – iscusit lăcătuș din Pavlovo, renumit pentru confecționarea așa-numitelor lacăte pentru zgarde, de proporții foarte mici, ajungând la numai 3 milimetri. – 421.

I

Ianson, I. E. (1835–1893) – economist, statistician, profesor la Universitatea din Petersburg. A fost membru al consiliului de statistică al ministerului afacerilor interne, vicepreședinte al Comitetului gubernial de statistică din Petersburg, membru al Societății de geografie și al Societății imperiale de științe economice, membru corespondent al Academiei de științe din Rusia (din 1892). A participat la lucrările de cercetare a comerțului de cereale, a făcut parte din comisia pentru cercetarea industriei meșteșugărești, a fost organizatorul recensământului populației din capitală și al statisticii sanitare. Autor al lucrărilor „Importanța teoriei rentei a lui Ricardo” (1864), „Statistica comparată a Rusiei și a statelor vest-europene” (1878–1880), „Studiu statistic al loturilor și plășilor țărănești” (1877) etc. – 64, 151.

Ilin, Vladimir – pseudonim al lui V. I. Lenin sub care au apărut legal o serie întreagă de lucrări ale sale, atât în reviste cât și în diverse alte publicații. – 290, 307.

Irodovii – fabricanți din penultimul deceniu al secolului al XIX-lea, proprietari ai unei fabrici de pînzeturi din împrejurimile satului Veliki, județul Iaroslavl, cunoscută pentru fabricarea șervetelor de masă și a pînzeturilor de calitate superioară; împărțeau meșteșugarilor lucru la domiciliu. – 435.

Isaev, A. A. (1851–1924) – economist și statistician burghez, profesor la o serie de instituții de învățămînt superior. Lucrînd în Consiliul zemstvei guberniei Moscova, a studiat meșteșugurile din gubernia Moscova și a

scris o serie de lucrări în această problemă. Autor al unui manual de economie politică și al unui mare număr de cărți și broșuri de economie politică și sociologie, larg răspândite înainte de 1917. Doctrina economică a lui K. Marx a fost interpretată de el în spiritul reformismului burghez ; a apărut gospodăria bazată pe obște, care, chipurile, oferă micii gospodării avantajele marii gospodării, înlesnind totodată trecerea la socialism. A scris următoarele lucrări : „Meșteșugurile din gubernia Moscova“ (1876–1877), „Principii de economie politică“ (1894), „Prezentul și viitorul economiei sociale din Rusia“ (1896) etc. – 333, 335, 344, 348, 411, 412, 430.

J

Jbankov, D. N. (n. în 1853) – medic, publicist, a desfășurat o activitate importantă pe tărîmul medicinei sociale, unul dintre conducătorii Societății Pirogov. Activitatea publicistică a lui Jbankov a fost consacrată analizei diferitelor laturi ale activității sanitare a zemstvelor, epidemiologiei, statisticii, problemei îndeletnicirilor sezoniere și influenței pe care o exercită sub raport cultural și sanitar asupra populației. În lucrările sale „Culegere de date statistice ale zemstvelor în domeniul medicinei“ (vol. I–VII), „Babia storona“, „Îndeletnicirile sezoniere în gubernia Smolensk în 1892–1895“ etc. Jbankov a apărut idealurile narodniciste mic-burgheze. După Revoluția din Octombrie a fost împotriva Puterii sovietice. Din 1921 s-a retras din viața socială. – 258, 282, 459, 519, 525, 532, 539, 540, 571.

K

Kablukov, N. A. (1849–1919) – economist și statistician, narodnic, profesor la Universitatea din Moscova. Între 1885 și 1907 a condus secția de statistică a Consiliului zemstvei guberniei Moscova ; sub conducerea lui au fost întocmite „Culegerile de date statistice cu privire la gubernia Moscova“ (1877–1879). El este de asemenea autorul următoarelor lucrări : „Problema muncitorilor în agricultură“ (1884), „Prelegeri de economie agricolă“ (1897) etc. În lucrările sale a susținut ideea „stabilității“ micii gospodării țărănești, idealizînd obștea țărănească ca formă capabilă să preîntîmpine, chipurile, diferențierea țărănimii. A luptat împotriva marxismului și în problema rolului și însemnătății luptei de clasă, propagînd pacea între clase. A colaborat la ziarul cadet „Russkie Vedomosti“ și la ziarul eserilor „Vlast Naroda“. Într-o serie de lucrări ale sale, îndeosebi în „Dezvoltarea capitalismului în Rusia“, V. I. Lenin a criticat cu asprime concepțiile lui Kablukov. În 1917 Kablukov a participat la lucrările Comitetului agrar general înființat de guvernul provizoriu burghez. După Marea Revoluție Socialistă din Octombrie a lucrat la Direcția centrală de statistică, a fost profesor și publicist. – 64, 85, 201, 219, 245, 246, 310, 452, 489, 493, 494, 530.

Kanitz, Hans-Wilhelm (1841–1913) – conte, om politic din Germania, exponent al intereselor iuncherimii, unul dintre conducătorii partidului conservator german, din 1869 membru în Reichstag. În 1894–1895 a făcut propunerea (cunoscută sub numele „Antrag Kanitz”), potrivit căreia guvernul ar fi trebuit să ia asupra sa achiziționarea din străinătate a cerealelor necesare țării, iar apoi să le vîndă la prețuri mijlocii. – 330.

Kant, Immanuel (1724–1804) – filozof german, profesor la Universitatea din Königsberg. Principala sa lucrare, „Critica rațiunii pure”, a apărut în 1781. „Trăsătura esențială a filozofiei lui Kant rezidă tocmai în concilierea materialismului cu idealismul, în stabilirea unui compromis între acestea, în îmbinarea într-un singur sistem a unor curente filozofice eterogene, opuse”. (V. I. Lenin. „Materialism și empiriocriticism”). Tendința de a se reîntoarce la Kant sau de a împăca pe Marx cu Kant a fost întotdeauna caracteristică revizionștilor. – 624.

Karev, P. P. (m. în 1909) – țăran din satul Kanino, județul Sapojkov, gubernia Reazan. În tinerețe a lucrat ca dulgher salariat la întreprinzătorii consăteni, iar apoi a devenit asociat al întreprinderii Ermakov (*vezi*). În 1894 a înființat o turnătorie de fontă proprie și o uzină constructoare de mașini, în care lucrau la sfîrșitul ultimului deceniu al secolului al XIX-lea 15 muncitori, iar în 1909 – 23 de muncitori, fără a socoti pe numeroșii muncitori care primeau de lucru la domiciliu. – 214.

Karișev, N. A. (1855–1905) – economist și statistician, fruntaș al zemstvelor. A colaborat la ziarul „Russkie Vedomosti”, la revista „Zemstvo”, „Russkoe Bogatstvo” etc. Începînd din 1891 a fost profesor la Universitatea din Iuriev (Tartu), iar apoi la Institutul agronomic din Moscova; autor a numeroase lucrări statistice și economice în legătură cu problemele economiei gospodăriei țărănești în care a apărut concepțiile narodnicilor liberali. Intr-o serie de lucrări și cuvîntări ale sale, V. I. Lenin a criticat cu asprime concepțiile lui Karișev. – 69, 70, 76, 84–86, 115, 125, 149, 162, 188, 190–192, 201, 452, 454, 457–459, 472, 473, 489, 571.

Karpov, A. V. – cercetător al meșteșugurilor, autor al unei serii de lucrări publicate în „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia”, vol. III, VIII, IX etc. – 137.

Kasperov, V. I. (n. în 1862) – economist și statistician, specialist în problemele comerțului de cereale; în perioada 1890–1900 a fost secretar al comitetului de statistică al guberniei Harkov, apoi a condus secția de comerț de cereale din departamentul comerțului și manufacturilor al ministerului de finanțe; autor al unei serii de lucrări despre piața internațională a cerealelor. – 532.

Kautsky, Karl (1854–1938) – unul dintre liderii social-democrației germane și ai Internaționalei a II-a, la început marxist, mai tîrziu renegat al marxismului, ideolog al centrismului; întemeietor al kautskismului, unul

dintre curente oportuniste în mișcarea muncitorească; redactor al revistei teoretice a social-democrației germane „Die Neue Zeit” („Timpuri noi”).

În 1874 Kautsky a început să participe la mișcarea socialistă. În acel timp concepțiile lui politice reprezentau un amestec de lassalleanism, neomalthusianism și anarhism. În 1881 a cunoscut pe K. Marx și F. Engels și sub influența lor a trecut pe pozițiile marxismului, totuși încă de pe atunci Kautsky a dat dovadă de oscilări și înclinații spre oportunism, fapt pentru care a fost aspru criticat de K. Marx și F. Engels. În perioada 1880-1900 Kautsky a scris o serie de lucrări teoretice și istorice în legătură cu unele probleme ale teoriei marxiste: „Doctrina economică a lui K. Marx” (1886), „Problema agrară” (1898) etc., care, deși conțin unele greșeli, au avut un rol pozitiv în propagarea marxismului. Mai târziu, în perioada cînd mișcarea revoluționară a luat amploare, Kautsky s-a situat definitiv pe poziții oportuniste; în ajunul primului război mondial el devine centrist, în timpul războiului trece în lagărul dușmanilor fățiși ai marxismului revoluționar, camuflîndu-și social-șovinismul îndărătul frazeologiei despre internaționalism. Kautsky a lansat teoria ultraimperialismului, a cărei esență reacționară a fost demascată de Lenin în lucrările „Falimentul Internaționalei a II-a” (1915), „Imperialismul, stadiul cel mai înalt al capitalismului” (1916) și în alte opere. După Marea Revoluție Socialistă din Octombrie, Kautsky a criticat de pe poziții ostile regimul sovietic socialist, comunismul. În lucrările sale „Statul și revoluția” (1917), „Revoluția proletară și renegatul Kautsky” (1918) și în alte lucrări, V. I. Lenin a supus unei critici nimicitoare kautskismul. - 7, 8, 612, 613.

Keisler, I. A. (1843-1897) - economist, a lucrat la ministerul de finanțe, autor al unor lucrări cu privire la gospodăria țărănească din Rusia și la obștea țărănească (în cea mai mare parte scrise în limba germană). A primit titlul de magistru și doctor în științe economice pentru lucrarea sa în patru volume despre obștea țărănească din Rusia „Zur Geschichte und Kritik des bäuerlichen Gemeindebesitzes in Russland”. - 145.

Keppen, A. P. (n. în 1840) - inginer de mine, membru al consiliului minier, autor al unor lucrări cu privire la industria extractivă și siderurgică din Rusia: „Industria minieră și industria sării” (1883), „Industria extractivă și siderurgică din Rusia” (1893) etc. - 478, 481.

Kirchmann, Julius-Hermann (1802-1884) - filozof și publicist german, tovarăș de idei al lui Rodbertus - unul dintre teoreticienii „socialismului de stat”. Din 1871 pînă în 1876 a fost deputat în Reichstag din partea „partidului progresist” burghez; autor al unei serii de lucrări în domeniul dreptului și filozofiei. - 36, 49.

Kittari, M. I. (1825-1880) - chimist-tehnolog rus, profesor de tehnologie la Universitatea din Kazan și la cea din Moscova, a condus Academia practică de științe comerciale din Moscova, a participat la redactarea „Revistei Societății agricole din Moscova” și a publicației

„Promișlennii Listok“. A exercitat o puternică influență asupra dezvoltării învățămîntului chimic-tehnologic din Rusia. Autorul lucrărilor : „Studiu asupra situației actuale și asupra nevoilor industriei manufacturiere din Rusia“ (1857), „Hartă a industriei pielăriei din Rusia“ (1875) etc. – 470.

Kliucevski, V. O. (1841–1911) – istoric, unul dintre cei mai de seamă reprezentanți ai istoriografiei burgheze ruse, profesor la Universitatea din Moscova, membru al partidului cadet; autor a numeroase lucrări care au un caracter eclectic, imbinînd idealismul cu elemente de materialism vulgar. Principalele lui lucrări sînt : „Curs de istorie a Rusiei“ în 5 volume (ultimul volum a apărut după moartea lui Kliucevski sub îngrijirea discipolilor săi), „Duma boierilor din Rusia feudală“ și alte studii. – 617.

Kobeleașki, A. I. (1862–1907) – autor al unor îndreptare pentru legislația de fabrică. El este și autorul „Îndreptarului pentru uzul funcționarilor inspecției de fabrică și fabricanților“ (1898). – 433, 526.

Kokușkinii – fabricanți din regiunea Ivanovo-Voznesensk care în 1888 au înființat o „Asociație a filaturilor și țesătoriilor de bumbac din Tezino“; fabricile au fost înființate în 1847 de I. F. Popov, dar în 1856 au trecut în proprietatea Kokușkinilor. În ultimul deceniu al secolului al XIX-lea în aceste întreprinderi lucrau peste 1.500 de muncitori, iar valoarea producției era de 1.600.000 de ruble. – 535.

Kondratov, D. D. – fondatorul firmei „Kondratov Dm. Dm. și moștenitorii“, ale cărei întreprinderi care fabricau cuțite se aflau în județul Murom, gubernia Vladimir, în județul Gorbato, gubernia Nijni-Novgorod. Prima fabrică a fost înființată în deceniul al 4-lea al secolului al XIX-lea. În 1840 capitalul întreprinderii era de numai 300 de ruble, iar în 1880 – de 200.000 de ruble. În ultimul deceniu al secolului al XIX-lea în fabricile acestei firme lucrau peste 500 de muncitori. – 535.

Konrad, Johann (1839–1915) – profesor german de economie politică, autor al unei serii de lucrări în domeniul politicii agrare și al statisticii. A devenit cunoscut datorită publicării „Anuarelor de economie politică și statistică“, care din 1870 au început să fie numite prescurtat „Anuarele lui Konrad“, precum și datorită editării „Dicționarului de științe sociale“. – 166, 167.

Korolenko, S. A. – economist-statistician; a lucrat în ministerul domeniilor statului, apoi a fost funcționar cu însărcinări speciale pe lângă controlorul de stat; este autorul cărții : „Munca salariată în gospodăriile moșierești și strămutările muncitorilor oglindite în statistica economică a Rusiei europene sub aspect agricol și industrial“ (1892), publicată de departamentul agriculturii și industriei agricole. Această carte a fost folosită pe larg de V. I. Lenin în lucrarea sa „Dezvoltarea capitalismului în Rusia“. – 156, 157, 167, 183, 196, 226–229, 239, 261, 290, 295, 298, 330, 520, 563, 564.

Korolenko, V. G. (1853–1921) – renumit scriitor și publicist progresist rus. În operele sale, îndeosebi în cele din perioada de mai târziu a creației sale, zugrăvește viața grea a oamenilor muncii, dezvăluie rămășițele rinduielilor feudale-iobăgiste din Rusia. – 427.

Korsak, A. K. (1832–1874) – economist și publicist rus, autor al lucrării „Despre formele industriei în general și despre însemnătatea producției la domiciliu (industria meșteșugărească și industria casnică) în Europa occidentală și în Rusia“ (1861), a cărei valoare științifică a fost subliniată de V. I. Lenin. – 355, 369, 378, 421, 433, 436, 441, 558.

Kostinskaia, V. V. – moșiereasă din județul Podolsk, gubernia Moscova. În 1869 a cumpărat o moșie (132 de desetine) în satul Pleșceevo, plasa Desenskaia, la 30 de verste de Moscova; a organizat o gospodărie rentabilă, în care a aplicat sistemul de asolament cu șase sole. Folosind situația disperată a țăranilor după reforma din 1861, ea îi obliga ca în schimbul folosirii drumurilor pentru cirezi și a pășunilor să efectueze toate muncile pe moșie; dădea țăranilor „pentru muncă“ făină, produse alimentare și semințe, ceea ce accentua și mai mult starea lor de dependență. – 201.

Kovalevski, V. I. (n. în 1844) – de profesiune agronom, a lucrat la început la ministerul agriculturii, iar apoi la ministerul de finanțe (ministru-adjunct și director al departamentului comerțului și manufacturilor); a fost unul dintre oamenii de încredere ai lui S. I. Witte. Coautor al lucrării menționate în volumul de față „Studiu statistic asupra producției de lapte și de produse lactate în zona de nord și în zona centrală a Rusiei europene“ (1879). El este de asemenea autorul unor lucrări de specialitate în domeniul agriculturii. În 1923 a fost președinte al consiliului tehnic-științific al expoziției agricole de la Moscova. – 252, 259.

Kudreavțev, P. F. (1863–1935) – medic igienist, profesor, autor al unei serii de studii sanitare-profilactice. În perioada 1880–1890, fiind student la Universitatea din Kazan, a condus un cerc narodnic, unde l-a întâlnit pe A. M. Gorki; a cunoscut pe A. I. Ulianov, fratele lui V. I. Lenin. După absolvirea universității în 1887 a lucrat ca medic-șef la clinica din Kazan, iar apoi, mai bine de 30 de ani, ca medic igienist și medic de circumscripție în zemstvele guberniale Iaroslavl, Simbirsk, Herson, Reazan și în alte zemstve guberniale. Are multe lucrări științifice privind problemele medicinei sociale. A fost deseori urmărit pentru activitate politică. După Revoluția Socialistă din Octombrie a lucrat la secția sanitară gubernială Reazan ca șef al subsecției sanitare-epidemice (1918–1930), ca medic igienist-șef (1930), ca șef al casei raionale de cultură sanitară (1932–1935). A participat la aproape toate congresele generale ale medicilor membri ai Societății Pirogov. – 223, 228, 229.

Kuvaevii – proprietari ai uneia dintre cele mai mari firme din Ivanovo-Voznesensk: „Asociația de manufacturi de imprimare a stambei, Kuvaev“, al cărei rulaș era, în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea, de peste 5.000.000 de ruble. Această firmă a fost înființată în 1817 ca un mic atelier de imprimat, în care lucrau membrii familiei Kuvaev,

apoi s-a extins, devenind o mare întreprindere. În 1845 a fost introdusă prima mașină de imprimat acționată de cai, iar în 1857 – prima mașină cu aburi. La sfârșitul secolului al XIX-lea la fabrică lucrau peste 1.500 de muncitori, iar în 1909 – 2.500 de muncitori. – 535.

L

Labzin, N. F. (1837–1927) – inginer-tehnolog, profesor, a lucrat în diferite departamente, a fost membru al consiliului ministerului învățămîntului public și al consiliului departamentului comerțului și manufacturilor al ministerului de finanțe, din a cărui însărcinare a cercetat industria meșteșugărească în județele Gorbatov și Murom. Ca rezultat al acestei cercetări a apărut lucrarea menționată în volumul de față „Studiu asupra industriei de cuțite, lacăte și alte produse metalice în județul Gorbatov din gubernia Nijni-Novgorod și în județul Murom din gubernia Vladimir”. A făcut parte din Comisia pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia. – 331, 407, 421, 535.

Lenin, S. N. (n. în 1860) – agronom, membru al Societății de științe economice; în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea a colaborat la revista „Hozeain”, autor al articolelor „Unelte și mașini agricole” și „Construcția de mașini agricole”, publicate în „Buletinul finanțelor, industriei și comerțului”, 1896, nr. 51, și din 1897, nr. 21. – 209.

Levitski, I. O. (1844–1907) – candidat în științe agricole, a lucrat la departamentul agriculturii și industriei agricole; începînd din 1887, administrator al domeniilor statului în Siberia apuseană, în gubernia Olo-nekș și în alte gubernii. Este autorul „Studiului asupra condițiilor economice din Polesie” și unul din autorii (împreună cu V. I. Kovalevski) lucrării „Studiu statistic asupra producției de lapte și de produse lactate în zona de nord și în zona centrală a Rusiei europene” (1879). – 252, 259.

Losițki, A. E. (n. în 1869) – economist și statistician, autor al unei serii de lucrări cu privire la gospodăria țărănească. După Revoluția Socialistă din Octombrie a lucrat la Direcția centrală de statistică a U.R.S.S. (a condus secția de statistică a consumului și bugetelor). – 499.

Lovv, B. – autor al lucrării „Legea socială (Studiu introductiv în sociologie)”, publicată ca supliment la revista „Naucinoe Obozrenie” pe 1899, nr. 2, 3, 5, 7, 9, 10 și 11. – 624.

M

Maikov, L. N. (1839–1900) – academician, cercetător de seamă al istoriei literaturii ruse și etnografiei. A început prin a lucra la ministerul de finanțe, în 1864 a trecut la Comitetul central de statistică, a parti-

cipat la congresele internaționale de statistică. Un timp a făcut parte din Comisia pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia. „Materiale pentru studierea industriei meșteșugărești și a muncii manuale în Rusia“ (1872) au fost prelucrate de el și au apărut sub îngrijirea lui; ele au constituit partea a treia a volumului al II-lea al „Analelor statistice ale Imperiului rus“. - 400.

Malthus, Thomas Robert (1766-1834) - preot, economist burghez reacționar englez, unul dintre întemeietorii teoriei antiumane a populației. În lucrarea „Eseu asupra legii populației“ (1798), Malthus a susținut că cauza mizeriei oamenilor muncii rezidă nu în condițiile economice ale vieții societății, ci în natură, în insuficiența absolută a mijloacelor de existență pe glob. Potrivit „teoriei“-scheme a lui Malthus, producția mijloacelor de existență crește doar în progresie aritmetică, în timp ce populația crește în progresie geometrică. Pornind de la acest considerent, Malthus încerca să dea o justificare războaielor și epidemiilor ca mijloc de reducere a populației și îndemna pe oamenii muncii să se abțină de la căsătorie. „Concluziile lui Malthus în problemele științifice - scrie Marx - sînt fabricate «cu o precauție luare în considerare» a intereselor claselor dominante în general și ale elementelor reacționare ale acestor clase în special. Aceasta înseamnă că Malthus falsifică știința pentru a servi interesele acestor clase“ (K. Marx. „Teorii asupra plusvalorii“, partea a doua, Editura politică, 1960, pag. 95). În Rusia, concepțiile lui Malthus erau împărtășite de Struve, Bulgakov și alții. Burghezia imperialistă contemporană caută să reinvie teoriile malthusiene pentru a le folosi drept armă în lupta pe care o duce împotriva oamenilor muncii și pentru a-și justifica politica ei imperialistă. - 36.

Mamin-Sibireak, D. N. (1852-1912) - scriitor rus, cunoscut prin operele sale realiste despre viața și traiul oamenilor muncii din Țara Ural („Milioanele lui Privalov“, „Pîinea“, „Aurul“ etc.), în care a arătat caracterul prădalnic al capitalismului și mizeria îngrozitoare a poporului. - 482.

Manobin, G. - cercetător al industriei meșteșugărești din Rusia ale cărui lucrări s-au publicat în „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia“. - 137, 416.

Mares, L. N. - statistician și economist rus, autor al articolului „Producția și consumul de cereale în gospodăria țărănească“, publicat în culegerea narodnică-liberală „Influența recoltelor și a prețurilor cerealelor asupra unor laturi ale economiei naționale din Rusia“ (Petersburg, 1897). - 86, 87, 157.

Marx, Karl (1818-1883) - întemeietorul comunismului științific, gînditor genial, corifeu al științei revoluționare, conducătorul și învățătorul proletariatului internațional (vezi articolul lui V. I. Lenin „Karl Marx (Scurtă schiță biografică și expunere a marxismului)“). (Opere, vol. 21, Editura politică, 1959, pag. 29-77). - 14, 16, 22, 27-30, 33-38, 39, 40,

46-48, 49, 51, 55, 87, 88, 157, 201, 248, 309, 313-318, 376, 389, 432, 437, 447, 543, 581, 584, 606-608, 624-625.

Mazovii - negustori, pînă în 1861 țărani iobagi din satul Krasnoe, gubernia Kostroma. În deceniul al 9-lea al secolului trecut aveau, în afară de stabilimentele de giuvaergerie în satul Krasnoe, diferite întreprinderi comerciale în Siberia și în alte localități - 413.

Menșikov, V. A. - cneaz, moșier din județul Klin, gubernia Moscova (sătucul Aleksandrovo la 120 de verste de Moscova). Moșia lui, cunoscută sub numele „moșia krugurilor” (23.000 de deșetine), este descrisă în „Culegere de date statistice cu privire la gubernia Moscova. Secțiunea statisticii economice”, vol. V, partea a II-a. - 311.

Meyer, Robert (1855-1914) - economist și om de stat austriac, profesor la Universitatea din Viena. Principala lucrare a lui Meyer este „Esența venitului” (1887). - 49.

Mihailovski, I. T. (n. în 1834) - inspector-șef de fabrici al departamentului comerțului și manufacturilor din ministerul de finanțe (1883-1894); a scris o serie întreagă de lucrări în legătură cu problemele învățămîntului public și ale legislației industriale. - 460.

Mihailovski, N. K. (Postoronni) (1842-1904) - teoretician de vază al narodnicismului liberal, publicist, critic literar, filozof pozitivist, unul dintre reprezentanții școlii subiective în sociologie; a susținut teoria idealistă reacționară a „eroilor” și „gloatei”. Și-a început activitatea publicistică în 1860; între 1870 și 1880 a întocmit și a redactat diferite publicații ale narodnicilor; începînd din 1892 a devenit redactorul revistei „Russkoe Bogatstvo”, în paginile căreia a dus o luptă îndrăjită împotriva marxismului. Concepțiile lui Mihailovski au fost criticate de V. I. Lenin în lucrarea „Ce sînt «prieteni poporului» și cum luptă ei împotriva social-democraților?” (1894) și în alte opere, precum și în cartea lui G. V. Plehanov „Contribuții la dezvoltarea concepției moniste asupra istoriei” (1895). - 448.

Mihailovski, V. G. (n. în 1871) - statistician. Din 1897 pînă în 1911 - locșitor, iar din 1911 - șef al secției de statistică a municipiului Moscova. După Revoluția Socialistă din Octombrie a rămas în acest post pînă în 1922. Din 1922 pînă în 1927 a fost șef de secție și membru al colegiului Direcției centrale de statistică. Mihailovski a participat la toate congresele statisticienilor ruși, a condus 34 diferite recensăminte și cercetări. Primele sale lucrări: „Fapte și cifre din realitatea rusă. I. Populația Rusiei potrivit primului recensămînt general”, „Dezvoltarea rețelei de căi ferate în Rusia” și altele au fost publicate în 1897-1898. - 247, 546, 551, 555, 584.

Mill, John-Stuart (1806-1873) - filozof și economist burghez englez, unul dintre reprezentanții de vază ai pozitivismului. În anii 1865-1868 a fost membru al Camerei comunelor. Principalele sale lucrări filozofice

sînt : „Sisteme de logică deductivă și inductivă“ (1843) și „Studiu asupra filozofiei lui sir William Hamilton“ (1865). Principala sa lucrare economică este „Principii de economie politică“ (1848). Mill a fost unul dintre reprezentanții economiei politice burgheze care, după caracterizarea lui Marx, „căutau să pună de acord economia politică a capitalului cu revendicările proletariatului, care acum nu mai puteau fi ignorate“ („Capitalul“, vol. I, Editura politică, 1960, ediția a IV-a, pag. 50). În comparație cu D. Ricardo, Mill a făcut un pas înapoi, a abandonat teoria valorii bazate pe muncă, substituindu-i teoria vulgară a cheltuielilor de producție. El a încercat să explice profitul capitaliștilor prin teoria pseudoștiințifică a abstenenței pe care ar practica-o capitaliștii în ceea ce privește consumul. Mill era adept al teoriei antiumană a populației a lui Malthus. În notele sale la traducerea cărții lui Mill „Principii de economie politică“ (1860-1861) și în lucrarea sa „Schiță de economie politică (după Mill)“ (1861), N. G. Cernișevski a criticat concepțiile economice ale lui Mill. - 34, 36.

Mordvinov - mare moșier din gubernia Taurida, conte, stăpînea 80.000 de desecatine. - 248.

Morozov, Ș. V. (1770-1862) - fabricant, strămoș al milionarilor Morozovi care au înființat cîteva firme cunoscute : „Asociația manufacturilor din Nikolskoe a lui Savva Morozov, fiul & Co“, „Asociația manufacturilor Vikula Morozov și fiii din Nikolskoe“, „Societatea manufacturilor din Bogorodskoe-Gluhovo“, „Asociația manufacturilor de articole de bumbac din Tver“. Morozov a fost țaran iobag, cioban, căruțaș, meșteșugar-țesător, apoi s-a angajat la țesătoria de mătăsuri a lui Kononov, fiind nevoit s-o facă pentru stingerea datoriilor față de acesta ; el primea de la stăpîn 5 ruble pe an plus hrana. Din 1797 a început să lucreze independent, devenind proprietarul unui oficiu de împărțire a lucrului la domiciliu, în 1820 s-a răscumpărat împreună cu cei patru fii ai săi de la moșierul Riumin în schimbul unei sume uriașe pentru timpul acela - de 17.000 de ruble. De la țesături de mătase a trecut la țesături de lînă, iar în 1847 a început să producă țesături de bumbac. În ultimul deceniu al secolului al XIX-lea în întreprinderile Morozovilor lucrau circa 40.000 de muncitori. - 534.

Morozovii - fabricanți, urmași ai lui Savva Morozov (vezi Motozov, S. V.). - 420.

N

N.-on, Nik.-on, Nikolai-on - vezi Danielson, N. F.

Nisselovici, L. N. (n. în 1858) - avocat, economist și publicist, a lucrat la ministerul de finanțe și la Banca de Stat, a fost membru în Duma a III-a de stat, cadet. Autor al unor lucrări cu privire la probleme financiare și de istorie a legislației industriale. - 463.

O

Orlov, P. A. – alcătuitorul „Indicatorului fabricilor și uzinelor“ (1881, 1887, 1894, 1895), pe care Lenin l-a considerat ca fiind cel mai prețios izvor pentru deceniul al 8-lea (vezi volumul de față, pag. 454). – 211, 212, 254, 282, 285, 286, 289, 291, 298, 323, 458.

Orlov, V. I. (1848–1885) – statistician, unul dintre întemeietorii statisticii zemstvelor din Rusia. Începând din 1875 a condus biroul de statistică al zemstvei guberniei Moscova; el a condus de asemenea lucrările de statistică în guberniile Tambov, Kursk, Orel, Voronej și Samara. A fost unul dintre primii care a aplicat metoda cercetării pe teren a fiecărei gospodării pe baza unui program vast. Orlov a alcătuit cea mai mare parte a „Culegerilor de date statistice cu privire la gubernia Moscova“, vol. I–IX. Datele lucrărilor lui Orlov au fost folosite de K. Marx și V. I. Lenin. – 145, 149, 162, 291.

Osadcii, T. I. – scriitor; în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea a scris despre problemele proprietății țărănești; în perioada 1900–1910 se ocupă de beletristică. Autor al unui studiu istoric-etnografic și economic-statistic intitulat „Plasa Șcerbanovskaia din județul Elisabetgrad, gubernia Herson“ (1891). – 137.

Ostreakov, P. – etnograf, a colaborat la „Novgorodskie gubernskie vedomosti“ în deceniul al 7-lea al secolului al XIX-lea și la „Vestnik Evropi“ în 1879, cercetător al industriei meșteșugărești din Rusia. – 585.

Ovseannikov, N. N. (1834–1912) – scriitor și pedagog, autor al unei serii de lucrări privind istoria regiunii Volgăi. – 427.

P

Paškevici, V. V. – autor al articolului „Studiu asupra stării actuale a pomiculturii“ (publicat în culegerea „Forțele de producție ale Rusiei“, publicată de ministerul de finanțe în 1896). – 295.

Petru I cel Mare (1672–1725) – țar din 1682 până în 1725, primul țar al întregii Rusii. – 415.

Plehanov, G. V. (Volghin, A.) (1856–1918) – primul propagator al marxismului în Rusia, luptător intransigent pentru concepția materialistă despre lume, eminent militan al mișcării muncitorești ruse și internaționale. În 1875, încă pe când era student, Plehanov a intrat în legătură cu narodnicii, cu muncitorii din Petersburg și s-a încadrat în activitatea revoluționară; în 1877 a intrat în organizația narodnică „Zemlea i volca“ („Pământ și libertate“), iar în 1879, după scindarea acesteia, s-a situat în fruntea organizației nou create a narodnicilor „Cernii peredel“ („Împărțirea pământurilor“). În 1880 a emigrat în străinătate; după aceea a rupt cu narodnicismul și în 1883 a creat la Geneva prima organizație marxistă rusă: grupul „Eliberarea muncii“. Ca teoretician și publicist, Pleha-

nov a scris multe lucrări de filozofie, de economic, de istorie a doctinelor social-politice, de teorie a artei și literaturii, care constituie un aport prețios la tezaurul socialismului științific.

Principalele lucrări teoretice ale lui Plehanov sînt : „Socialismul și lupta politică“ (1883), „Divergențele noastre“ (1885), „Contribuții la dezvoltarea concepției moniste asupra istoriei“ (1895), „Contribuții la istoria materialismului“ (1896), „Fundamentarea narodnicismului în lucrările d-lui Voronov (V. V.)“ (1896), „Despre concepția materialistă a istoriei“ (1897), „Despre rolul personalității în istorie“ (1898) etc. „În decurs de 20 de ani, 1883–1903 – scria V. I. Lenin despre Plehanov –, el a dat o mulțime de lucrări excelente, îndreptate mai ales împotriva oportuniștilor, machiștilor, narodnicilor“ (Opere, vol. 20, Editura politică, 1959, pag. 360). V. I. Lenin spunea că lucrările filozofice ale lui Plehanov sînt cele mai bune din literatura marxistă internațională.

Plehanov însă a avut greșeli serioase, care au constituit germenele concepțiilor lui menșevice de mai târziu. El subaprecia rolul revoluționar al țărănimii, vedea în burghezia liberală un aliat al clasei muncitoare ; admitînd în vorbe ideea hegemoniei proletariatului, în fapt el se ridica împotriva esenței acestei idei. După Congresul al II-lea al P.M.S.D.R., Plehanov s-a situat pe o poziție împăciuitoare față de oportuniști, iar mai târziu s-a alăturat menșevicilor. În perioada primei revoluții ruse din 1905–1907 s-au ivit profunde divergențe între el și bolșevici în problemele fundamentale ale tacticii. Mai târziu s-a îndepărtat de mai multe ori de menșevici, oscilînd între menșevism și bolșevism. În anii 1908–1912 Plehanov s-a ridicat împotriva lichidatoriștilor, situîndu-se în fruntea grupului de „menșevici-partiiși“. În timpul primului război mondial din 1914–1918 s-a situat pe pozițiile social-șovinismului. După revoluția burghez-democratică din februarie 1917 s-a întors în Rusia și a adoptat o poziție de sprijinire a guvernului provizoriu burghez ; față de Marea Revoluție Socialistă din Octombrie a avut o atitudine negativă. – 14, 52, 201, 298, 350.

Pletnev, V. A. (1837–1915) – cercetător al guberniei Tver, din 1869 pînă în 1874 secretar al comitetului gubernial de statistică. Autor al unor lucrări cu privire la industria meșteșugărească din gubernia Tver, publicate în „Analele statistice ale Imperiului rus“, vol. II, partea a III-a, Petersburg, 1872. V. I. Lenin a apreciat în mod deosebit felul cum a fost descrisă de Pletnev organizarea și structura economică a meșteșugului cizmăriei. – 400, 401.

Plotnikov, M. A. (m. în 1903) – statistician de zemstvă și publicist de orientare narodnicistă, a lucrat la biroul de statistică al zemstvei guberniei Nijni-Novgorod pînă în 1897. Este autorul cărții „Meșteșugurile din gubernia Nijni-Novgorod“ (1894) ; a participat la elaborarea culegerii în două volume „Influența recoltelor și a prețurilor cerealelor asupra unor laturi ale economiei naționale a Rusiei“ (1897). – 109.

Podolski – medic de zemstvă în satul Kotelvi, județul Ahtirsk, gubernia Harkov, la sfîrșitul ultimului deceniu al secolului al XIX-lea, autor al comunicării publicate în „Vraccbnaia ħronika Harkovskoi gubernii“ („Cronica medicală a guberniei Harkov“) (martie 1899). – 287.

Pogojev, A. V. (1853–1913) – medic igienist și publicist în probleme ale traiului muncitorilor și ale legislației muncitorești. Cunoscut prin numeroase și valoroase lucrări cu privire la igiena industrială și la condițiile sanitare din întreprinderile industriale. Începând din 1902 – redactor al revistei „Promișlennosti i Zdorovie” („Industria și sănătatea”), care apărea la Petersburg. – 463.

Pokrovski, V. I. (1838–1915) – economist și statistician; din 1871 până în 1893 a condus lucrările de statistică ale zemstvelor în gubernia Tver; lucrările de studiere a guberniei Tver întocmite cu participarea lui numără peste 20 de volume. În 1893 a condus lucrările de statistică orășenească din Petersburg, iar în 1894 secția de statistică a departamentului taxelor vamale al ministerului de finanțe; a fost șeful comisiei de statistică a Societății de științe economice, în 1902 a fost ales membru corespondent al Academiei de științe. – 400, 453.

Ponomarev, N. V. – autorul articolului „Despre strămutările muncitorilor agricoli care pleacă spre localitățile din sud-estul Rusiei”, publicat în revista „Agricultura și silvicultura” pe 1896, nr. 2. Articolul a fost scris pe baza cercetării regiunilor de sud-est ale Rusiei, întreprinse de autor în 1895. – 223.

Popov, M. – preot, autor al studiului „Meșteșugurile din satul Voronovka, gubernia Voronej”, publicat în „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia”, vol. IX (1883). – 390.

Postnikov, V. E. (1844–1908) – economist-statistician, a lucrat la ministerul agriculturii și domeniilor statului la cadastrarea pământurilor statului, membru al Societății de științe economice. Autorul cărții „Gospodăria țărănească din sudul Rusiei” (1891). V. I. Lenin analizează cartea lui Postnikov în lucrările sale „Noi schimbări economice în viața țărănească”, „Cu privire la așa-zisa problemă a piețelor” (vezi Opere complete, vol. 1, Editura politică, 1960, ediția a doua) și în „Dezvoltarea capitalismului în Rusia”. Dând o înaltă apreciere cărții lui Postnikov, V. I. Lenin a subliniat că la acesta, în explicarea proceselor economice, se întilnesc contradicții și greșeli metodologice. – 57–59, 61, 62, 67, 69, 71, 78, 87, 90, 247, 622.

Postoronii – vezi Mihailovski, N. K.

Potresov, A. N. (1869–1934) – social-democrat, în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea s-a raliat marxiștilor; a participat la fondarea ziarului „Iskra” și a revistei „Zarea”. După cel de-al II-lea Congres al P.M.S.D.R. – unul dintre liderii menșevismului. În anii reacțiunii stolîpiniste – conducător al menșevicilor-lichidatoriști. În perioada primului război mondial – defensist și social-șovinist. După Marea Revoluție Socialistă din Octombrie a emigrat în străinătate unde a atacat în presă Puterea sovietică. – 331, 407, 409.

Priimak, G. A. – statistician, autor al unei culegeri de date privind problema colonizării. Sub conducerea lui au fost întocmite publicațiile

„Material cifric pentru studierea strămutărilor în Siberia“ (1895 și 1896). – 171.

Proudhon, Pierre-Joseph (1809–1865) – publicist, economist și sociolog francez, unul dintre întemeietorii anarhismului, ideolog al micii burghezii; el visa la eternizarea micii proprietăți private și critica de pe poziții mic-burgeze marea proprietate capitalistă. A formulat proiecte utopice de organizare a unci „bănci populare“ care, prin acordarea unor „credite gratuite“, să ajute pe muncitori să-și procure mijloace de producție proprii și să devină mici patroni. Același caracter reacționar avea și proiectul lui utopic care prevedea crearea unor „bănci de schimb“ speciale, cu ajutorul cărora oamenii muncii ar putea să-și asigure desfacerea „echitabilă“ a produselor muncii lor și în același timp să nu se atingă de proprietatea capitalistă asupra uneltelor și mijloacelor de producție. A negat de pe poziții anarhiste statul, considerându-l ca principal izvor al contradicțiilor de clasă. A propus unirea într-o singură clasă a proletariatului și burgheziei, a propagat ideea colaborării lor economice pe baza schimbului de mărfuri fără intermediul banilor. În 1846 a publicat cartea „Sistemul contradicțiilor economice, sau Filozofia mizeriei“, în care și-a expus concepțiile filozofice-economice mic-burgeze. În lucrarea „Mizeria filozofiei“, Marx a făcut o critică nimicitoare cărții lui Proudhon, demonstrând nețemeinicia ei sub raport științific. Ales, în perioada revoluției din 1848, în Adunarea constituantă, Proudhon a condamnat acțiunile revoluționare ale clasei muncitoare; el s-a pronunțat în favoarea loviturii bonapartiste de la 2 decembrie 1851, după care a urmat instaurarea în Franța a regimului celui de-al doilea imperiu. – 46, 47.

Prugavin, V. S. (1858–1896) – economist și statistician al zemstvelor, reprezentant al narodnicismului liberal. În dezvoltarea artelorilor meșteșugărești a văzut mijlocul de a preîntîmpina pătrunderea capitalismului la sate. Este cunoscut prin cercetarea industriei meșteșugărești și a obștei țărănești. A publicat următoarele lucrări: „Meșteșugurile din gubernia Vladimir“. Partea I, IV (1882), „Obștea țărănească, meșteșugurile și gospodăria agricolă în județul Iuriev din gubernia Vladimir“ (1884) etc.; a colaborat la revistele „Iuridiceski Vestnik“, „Russkaia Misl“ și la ziarul „Russkie Vedomosti“. – 274, 277, 289–291, 299, 366.

Pușilovii – industriași din satul Krasnoe, gubernia Kostroma. Încă în deceniul al 7-lea al secolului trecut, casa de comerț „Vasili Pușilov și fiul“ avea un capital de 60.000 de ruble. În deceniul al 9-lea, pe lângă stabilimentul din satul Krasnoe, ei desfășurau un comerț permanent la Moscova, Nijni-Novgorod și în alte localități. – 413.

R

Raspoșin, V. – statistician, autorul articolului „Gospodăria moșierească în Rusia (Pe baza datelor statistice ale zemstvelor)“, apărut în „Iuridiceski Vestnik“ nr. 11 și 12 pe 1887. – 187, 209, 227, 258, 281.

Rau, Karl-Heinrich (1792-1870) – economist german, începînd din 1822 profesor la Universitatea din Heidelberg, discipol al lui Adam Smith și Ricardo. – 49.

Remezov, N. V. (n. în 1857) – scriitor și publicist, a lucrat ca inginer cadastral în gubernia Ufa. În 1886 a publicat cartea „Schite din viața sălbaticii Pașkirii“, în care a demascat politica colonialistă a guvernului țarist. – 247.

Ribeaupierre, G. I. – moșier din județul Kromsk, gubernia Orel (satul Nikolskoe), conte; moșia lui era condusă ca o întreprindere capitalistă cu un mare număr de muncitori salariați și cu o tehnică perfecționată (descrisă în „Culegere de date statistice cu privire la gubernia Orel“, vol. IV, partea a 2-a, pag. 127-138). – 311.

Ricardo, David (1772-1823) – eminent economist englez, autor al lucrărilor „Despre principiile economiei politice și despre impozite“ (1817), „Despre protecția agriculturii“ (1822) și al altor lucrări în care și-a găsit încununarea economia politică burgheză clasică. Apărînd interesele burgheziei în lupta pe care aceasta o ducea împotriva rămășițelor feudalismului, Ricardo susținea principiul liberei concurențe, cerînd înlăturarea tuturor îngrădirilor care frînau dezvoltarea producției capitaliste. Însemnătatea istorică a lui Ricardo în domeniul științei economice rezidă, în primul rînd, în teoria sa a valorii bazate pe muncă, pe care a căutat s-o pună la baza întregii economii politice. Dezvoltînd teoria valorii a lui A. Smith, Ricardo a demonstrat că valoarea este determinată de munca cheltuită pentru producerea mărfii, că ea este izvorul atît al salariului muncitorului cît și al veniturilor neprovenite din muncă: profitul și renta. El a descoperit opoziția dintre salariul muncitorului și profitul capitalistului, adică a descoperit conflictul care există în sfera circulației între interesele proletariatului și cele ale burgheziei. Însă mărginirea sa de clasă l-a împiedicat pe Ricardo să facă o analiză cu adevărat științifică a capitalismului, să dezvăluie misterul exploatării capitaliste. Ricardo considera producția de mărfuri și capitalismul drept o formă eternă și firească a producției sociale. El n-a dezvăluit natura socială a valorii, nu a văzut deosebirea dintre valoare și prețul de producție și n-a putut să înțeleagă natura și esența banilor.

K. Marx a criticat concepțiile teoretice ale lui Ricardo în „Capitalul“, în „Teorii asupra plusvalorii“ și în alte lucrări. – 34, 36.

Rjevski, V. A. (n. în 1866) – inginer, președinte al Consiliului zemstvei județului Moscova, membru în Duma a IV-a de stat (fracțiunea partidului burghez al progresiștilor); avea un birou de examinare a devizelor și a planurilor electrotehnice. Autor al raportului „Aplicarea energiei electrice în agricultură“, prezentat la al II-lea Congres general al electrotehnicienilor, care a avut loc la 2 ianuarie 1902. – 213.

Rodbertus-Jagetzow, Johann-Karl (1805-1875) – economist vulgar german, mare proprietar funciar în Prusia, unul dintre teoreticienii „socialismului de stat“. Rodbertus considera că contradicțiile dintre muncă și capital pot fi rezolvate cu ajutorul unei serii de reforme înfăptuite de

statul prusac iucherist ; el voia, după cum a spus Engels, ca „clasa privilegiată” să se mențină „cel puțin încă 500 de ani” (K. Marx și F. Engels. Opere, vol. XVI, partea 1, 1937, pag. 186). Neînțelegînd originea plusvalorii și esența contradicției fundamentale a capitalismului, Rodbertus considera drept cauză a crizelor economice subconsumul maselor populare. Principalele lucrări ale lui Rodbertus sînt : „Contribuții la cunoașterea orînduirii noastre de stat și economice” (1842), „Scrisori cu conținut social adresate lui von Kirchmann” (1850-1851, 1884). - 48-49.

Romanenko, A. A. - medic, unul dintre raportorii la Congresul al VII-lea al medicilor din gubernia Harkov, care a avut loc în 1898. - 285.

Roscher, Wilhelm-Jürg-Friedrich (1817-1894) - economist burghez german, profesor, unul dintre întemeietorii „școlii istorice” în economia politică, care nega existența legilor economice de dezvoltare a societății, substituind cercetării științifice descrierea unor fapte istorice izolate. Într-o lucrare de cinci volume intitulată „Sistemul economiei naționale”, din care face parte și „Economia agriculturii” (1873) amintită de V. I. Lenin, a fost strîns un vast material factic. Concepțiile teoretice ale lui Roscher au fost criticate în lucrările lui K. Marx „Capitalul” și „Teorii asupra plusvalorii”. - 125, 252.

Roslavlev, I. - preot, autorul articolului „Producția frînghiilor de cînepă în satul Izbileț din județul Gorbatoș”, publicat în „Culegerea cu privire la Nijni-Novgorod”, vol. IV (Nijni-Novgorod, 1871). - 387.

Rudnev, S. F. (m. în 1909) - statistician, adjunct al secției de statistică a zemstvei guberniei Moscova, autor al articolului „Îndeletnicirile în afara gospodăriei ale țăranilor în Rusia europeană”, publicat în „Culegerea zemstvei Saratov”, 1894, nr. 6 și 11. - 227, 229-231, 263, 323.

S

Saltîkov, M. E. (Șcedrin, N.) (1826-1889) - mare scriitor satiric rus, democrat-revoluționar. În operele sale a supus unci critici nimicitoare regimul absolutist iobăgist din Rusia, a creat o întreagă galerie de tipuri de moșieri-despoti, de reprezentanți ai birocrăției țariste, de liberali lași și a zugrăvit pentru prima oară în literatura beletristică tipuri de rechini burghezi. Schițele „Nimicurile vieții” (1884-1889), menționate în volumul de față, relevă procesele economice care au avut loc în satul de după reformă (îndeosebi „Țăranul gospodar”, „Lipitorile satului”, „Croitorul Grișka”). Operele marelui satiric rus au fost mult apreciate de K. Marx și V. I. Lenin. Tipuri din operele lui Saltîkov, îndeosebi Iudușka Golovlev, personajul principal al romanului „Domnii Golovlev”, numit de V. I. Lenin nemuritor, sînt larg folosite în lucrările lui Lenin pentru a critica și a demasca grupurile sociale și partidele politice ostile poporului. În anii 1863-1864 Saltîkov devine principalul colaborator al revistei democrat-revoluționare „Sovremennik”, iar începînd din 1868 face parte din redacția revistei „Otecestvennie Zapiski”. După moartea lui Nekrasov, în 1878, devine redactorul responsabil al acestei reviste și adevăratul

conducător spiritual al intelectualității democratice, continuând mărețele tradiții ale democrației revoluționare din deceniul al 7-lea. – 264.

Sanin, A. A. (n. în 1869) – scriitor marxist din ultimul deceniu al secolului al XIX-lea, colaborator la „Samarski Vestnik“ (1896–1897) și la publicația „Proletarskaia borba“. El a tradus cartea lui I. Gurvici „Situația economică a satului rus“ (1896), însoțind-o cu o vastă anexă. V. I. Lenin vorbește despre el în scrisoarea din 26 decembrie 1902 adresată lui A. N. Potresov. („Culegeri din Lenin“, IV, pag. 200). – 219–220.

Say, Jean-Baptiste (1767–1832) – economist burghez francez, părintele economiei politice vulgare. În lucrările sale, el a încercat să infirme teoria valorii bazate pe muncă, declarând ca izvor al valorii „cei trei factori ai producției“: munca, capitalul și pământul; a negat exploatarea oamenilor muncii, antagonismul dintre muncă și capital, contradicția dintre producție și consum, posibilitatea crizelor economice. Karl Marx critică concepțiile burgheze apologetice ale lui Say în „Capitalul“ și în „Teorii asupra plusvalorii“. – 36.

Schmidt, frații – fabricanți din gubernia Kovno. În ultimul deceniu al secolului trecut firma se numea „Asociația germană «Uzina Vestfalia» frații Schmidt“; în primul deceniu al acestui secol: „Societatea pe acțiuni din Kovno a uzinelor metalurgice“. Uzina a fost fondată în 1879 și producea lacăte, cuie, cazmale și alte mărfuri de fierărie. În ultimul deceniu al secolului trecut la uzină lucrau 600 de muncitori; în primul deceniu al acestui secol – circa 1.200. – 409.

Semenov, A. V. – autorul lucrării „Studiu asupra datelor istorice despre comerțul exterior al Rusiei și industria din a doua jumătate a secolului al XVII-lea până în 1858“, în 3 părți. – 463, 478.

Semenov, D. D. (1834–1902) – pedagog și scriitor progresist, profesor de geografie și istorie la liceele din Petersburg, autor al lucrării „Istoria patriei“, apărută în șase volume, și al altor lucrări. – 244.

Semenov (Semenov-Tian-Șan), P. P. (1827–1914) – remarcabil geograf, statistician, botanist, entomolog și om de stat rus; membru de onoare al Academiei de științe din Petersburg și al Academiei de arte. Începând din 1873 – vicepreședinte și conducătorul de facto al Societății de geografie din Rusia, din 1889 președinte al Societății de entomologie, director al Comitetului central de statistică (1864–1875), președinte al consiliului de statistică (1875–1897). În 1870 a organizat primul congres de statistică, care a pus bazele statisticii ruse a zemstvelor; a condus primul recensământ general al populației din Rusia. Autor a numeroase lucrări. – 137, 584.

Semevski, V. I. (1848–1916) – istoric rus, reprezentant al orientării narodniciste în istoriografia rusă. Autor al unei serii de lucrări de istorie socială și de istorie a gândirii sociale progresiste din Rusia din secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea, în care a tratat de pe poziții idealiste problemele examinate. Neînțelegând legitățile dezvoltării social-economice, Semevski a idealizat obștea țărănească, a expli-

cat nejust cauzele desființării iobăgiei în Rusia etc. A colaborat la „Otecestvennie Zapiski“, „Russkoe Bogatstvo“ și la alte reviste narodnice și burghezo-liberale. – 463.

Senior, Nassau-William (1790–1864) – economist vulgar englez care a apărat interesele fabricanților și a luat parte activă la agitația organizată de aceștia împotriva reducerii zilei de muncă în Anglia (deceniul al 4-lea al secolului al XIX-lea). Pamfletul lui „Scrisori despre influența legislației industriale asupra industriei bumbacului“ (1837) a fost aspru criticat de K. Marx în volumul I al „Capitalului“ (vezi „Capitalul“, vol. I, Editura politică, 1960, ediția a IV-a, pag. 249–253). – 43.

Sering, Max (1857–1939) – economist german, profesor; a studiat în 1883 agricultura din America de Nord. El este autorul articolului „Comerțul de cereale în Statele Unite ale Americii“, publicat în dicționarul enciclopedic „Handwörterbuch der Staatswissenschaften“ și care a fost tradus în limba rusă (vezi Culegerea „Proprietatea funciară și agricultura“. Moscova, editura Vodovozovii, 1896). În lucrările sale consacrate problemelor agrare și teoriei crizelor a propagat faimoasa „lege a fertilității descrescânde a solului“, a apărat interesele marilor proprietari funciari și ale chiaburilor. – 259.

Sieber, N. I. (1844–1888) – economist și publicist rus, profesor de economie politică și statistică la Universitatea din Kiev; a colaborat la o serie de reviste radicale și liberale în 1880–1890. În 1871 a scris disertația „Teoria lui D. Ricardo asupra valorii și capitalului în legătură cu completările și explicările ulterioare“, apreciată pozitiv de K. Marx în postfața la ediția a doua a primului volum al „Capitalului“. Într-o formă revăzută și completată, această lucrare a lui Sieber a fost editată în 1885 sub titlul: „Studiile social-economice ale lui David Ricardo și Karl Marx“. De asemenea au fost cunoscute și lucrările lui „Teoria economică a lui Marx“ (publicată în 1876–1878 în revistele „Znanie“ și „Slovo“), „Studii asupra economiei din vremurile primitive“ (1883) etc. În timpul șederii la Londra, în 1881, Sieber a cunoscut personal pe K. Marx și F. Engels; el a fost unul dintre primii popularizatori și propagatori în Rusia ai lucrărilor economice ale lui K. Marx. Sieber a înțeles însă unilateral marxismul și n-a fost un adept al doctrinei revoluționare a lui K. Marx. – 36.

Sinzheimer, Ludwig – profesor de economie politică și finanțe la Universitatea din München, autorul lucrării „Ueber die Grenzen der Weiterbildung des fabrikmässigen Grossbetriebes in Deutschland“ (1893) („Despre limitele răspîndirii marii producții de fabrică în Germania“), la care se referă V. I. Lenin în clasificarea întreprinderilor industriale. – 502.

Sismondi, Jean-Charles-Léonard Simonde de (1773–1842) – economist și istoric elvețian. La începutul activității sale, Sismondi a fost adeptul școlii economice burgheze clasice, apoi a devenit exponent al socialismului mic-burghez și întemeietorul romantismului economic, în care își găseau expresia concepțiile micilor producători. Arătînd contradicțiile capitalismu-

lui, Sismondi nu a putut să dezvăluie rădăcinile lor. El nu a înțeles tendințele progresiste ale marii producții capitaliste, a declarat drept ideal industria bazată pe sistemul breslelor și agricultura patriarhală, care nu mai corespundeau de loc noilor condiții economice.

Lenin a supus unei critici amănunțite doctrina lui Sismondi în lucrarea sa „Cu privire la caracterizarea romantismului economic”. Principalele lucrări economice ale lui Sismondi sînt : „Noi principii de economie politică sau despre avuție sub aspectul raportului dintre ea și populație” (1819) și „Studii de economie politică” (1837–1838). – 25, 36, 46, 125.

Skalkovski, K. A. (n. în 1843) – inginer de mine și scriitor. Începînd din 1867 a fost timp de zece ani secretar al Societății pentru sprijinirea industriei și comerțului din Rusia, din partea căreia a făcut parte din Comisia pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia. Din 1870 pînă în 1881 a întocmit și redactat culegerea „Productivitatea în industria extractivă și siderurgică din Rusia”; din 1891 pînă în 1896 a fost director al departamentului minelor. – 478.

Skvortov, A. I. (1848–1914) – economist burghez, agronom, profesor la Institutul de agricultură și silvicultură Novooleksandriisk, autor al unei serii de lucrări de economie politică și economie agrară. În lucrările sale, V. I. Lenin a criticat în repetate rînduri concepțiile burgheze ale lui Skvortov. Principalele lucrări ale lui Skvortov sînt : „Influența transporturilor cu aburi asupra agriculturii” (1890), „Studii economice” (1894), „Bazele economiei politice” (1898) etc. – 22, 39.

Skvortov, P. N. – statistician, „marxist legal”, și-a publicat lucrările în „Juridiceski Vestnik” și în „Naucinoe Obozrenie” în penultimul și în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea. În articolul „Fetișismul mărfii”, publicat în „Naucinoe Obozrenie” nr. 12 din 1899, a criticat de pe poziții ostile cartea lui V. I. Lenin „Dezvoltarea capitalismului în Rusia”. Această recenzie a primit un răspuns nimicitor în articolul „O critică necritică”, în care V. I. Lenin infirmă tezele autorului (vezi volumul de față, pag. 601–625). – 81, 603, 605–613, 615–623.

Smirnov, A. – autorul lucrării „Pavlovo și Vorsma, sate din gubernia Nijni-Novgorod vestite prin produsele lor de lăcătușerie și de oțel” (1864). – 331, 406, 425.

Smith, Adam (1723–1790) – economist englez, unul dintre cei mai de seamă reprezentanți ai economiei politice clasice burgheze. În lucrarea sa „Studiu asupra naturii și cauzelor avuției națiunilor” (1776), el a afirmat pentru prima oară că izvorul valorii îl constituie orice muncă, indiferent de ramura de producție în care ea este cheltuită. Pornind de la această teză, el a tras o concluzie extrem de importantă, și anume că salariul muncitorului reprezintă o parte din produsul muncii lui și este determinat de valoarea mijloacelor lui de existență, că izvorul veniturilor capitaliștilor și ale proprietarilor funciari este tot munca muncitorilor. Smith a fost primul care a arătat că societatea capitalistă se compune din trei clase : muncitori, capitaliști și proprietari funciari ; dar din cauza caracterului limitat al concepțiilor sale burgheze, el a negat exis-

tența luptei de clasă în această societate. Relevând marile merite ale lui Smith în dezvoltarea economiei politice, K. Marx și V. I. Lenin au arătat totodată mărginirea burgheză, caracterul contradictoriu și cronat al concepțiilor lui. Smith confunda determinarea justă a valorii mărfurilor prin timpul de muncă pe care îl conțin cu valoarea muncii însăși. Susținând că în capitalism valoarea se compune numai din venituri – salariu, profit și rentă –, Smith a omis în mod greșit valoarea capitalului constant consumat în procesul de producție a mărfii. Tezele greșite ale lui Smith au fost folosite de economiștii burghezi vulgari în scopul apărării ideologice a capitalismului. – 33–37, 46, 48, 49, 55, 301, 581.

Sombart, Werner (1863–1941) – economist burghez vulgar german, unul dintre principalii ideologi ai imperialismului german. Profesor la Universitatea din Breslau și apoi la cea din Berlin. La începutul activității sale, Sombart a fost unul dintre ideologii tipici ai „social-liberalismului...”, care are o ușoară spoaială de marxism“ (V. I. Lenin. Opere, vol. 18, E.S.P.L.P. 1957, pag. 54). Ulterior a devenit un dușman fățiș al marxismului, prezentind capitalismul ca un sistem economic armonios. În ultimii ani ai vieții sale a trecut pe pozițiile fascismului și a proslăvit regimul hitlerist. Principalele lucrări ale lui Sombart sînt : „Socialismul și mișcarea socială în secolul al XIX-lea“ (1896), „Capitalismul contemporan“ (1902). – 605, 624.

Sorokinii – negustori, pînă în 1861 țărani iobagi care s-au îmbogățit din meșteșugul giuvaericalelor. În afara stabilimentelor din satul Krasnoc din gubernia Kostroma, ei posedau în 1880–1890 cîteva moșii cu o suprafață de 2.500 de desetine, precum și o întreprindere comercială la Petersburg. – 413.

Stammler, Rudolf (1856–1939) – profesor, jurist și filozof german, neokantian. Idealizînd societatea burgheză, el a criticat marxismul, a exercitat o mare influență asupra „școlii sociale“ în economia politică. Teoria lui cu privire la unitatea națiunii a servit ulterior ca una dintre bazele teoretice ale fascismului. V. I. Lenin a caracterizat concepțiile teoretice ale lui Stammler ca concepții scolastice, lipsite de orice urmă de conținut, iar atacurile lui critice împotriva marxismului ca exemple de „definiții“ absurde ale unui jurist de duzină, în cel mai rău sens al acestui ultim cuvînt“ (vezi „Culegeri din Lenin“, IV, pag. 33). – 624.

Starii maslodol – pseudonimul autorului articolului „Care sînt aspectele negative ale producției de unt și cum pot fi ele înlăturate“, publicat în ziarul „Severnii Krai“ (Iaroslavl) nr. 223 din 25 iulie (6 august) 1899. (Numele adevărat al autorului nu a putut fi identificat.) – 272.

Stebut, I. A. (1833–1923) – profesor, eminent agronom rus și fruntaș al vieții publice. A fost șef de catedră la Institutul agronomic din Gori-gorețk, la Universitatea din Petersburg și la Academia de agricultură „Petru cel Mare“ (astăzi Academia de agricultură „Timireazev“ din Moscova). Începînd din 1898 – președinte al comitetului științific al ministerului agriculturii și al domeniilor statului. Organizatorul și unul dintre redactorii revistei „Agricultura din Rusia“. Are un mare număr de lucrări cu privire la agricultură. – 22, 166, 198.

Stolîpin, P. A. (1862–1911) – mare moșier, președinte al consiliului de miniștri și ministru al afacerilor interne al Rusiei din 1906 pînă în 1911, asasinat la Kiev în 1911 de eserul Bogrov. De numele lui este legată perioada de cruntă reacțiune politică în care s-a aplicat pe scară largă pedeapsa de moarte în scopul reprimării mișcării revoluționare („reacțiunea stolîpinistă” 1907–1910). În 1907, la propunerea lui, țarul a dizolvat Duma a II-a de stat și a promulgat noua lege electorală din 3 iunie, care asigură în Dumă o majoritate contrarevoluționară. Stolîpin a efectuat o reformă agrară în scopul de a se crea gospodării chiburești solide ca sprijin al absolutismului țarist la sate. Dar încercarea de a consolida orînduirea burghezo-moșierească cu ajutorul cîtorva reforme de sus în interesul burgheziei și moșierilor, în condițiile menținerii absolutismului, a suferit un eșec total. – 16.

Stolpeanski, N. P. (n. în 1844) – profesor de istorie și geografie la diferite instituții de învățămînt; în 1860–1870 a fost unul dintre organizatorii școlilor duminicale. Din însărcinarea Comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia, a descris în 1880–1890 meșteșugurile din satul Porecie-Rîbnoi din județul Rostov, gubernia Iaroslavl. Materialele acestei cercetări sînt publicate în vol. XIV al „Lucrărilor” Comisiei. – 298.

Strokin, N. A. – autor al lucrării „Cultura inului în gubernia Pskov” (Petersburg, 1882). – 275, 277.

Struve, P. B. (1870–1944) – economist burghez rus, publicist; în ultimul deceniu al secolului trecut a fost unul dintre cei mai de seamă reprezentanți ai „marxismului legal”, iar apoi unul din „criticii marxismului”. V. I. Lenin l-a numit „mare maestru al renegării” (Opere, vol. 13, E.S.P.L.P. 1957, pag. 488). Încă în prima sa lucrare „Note critice cu privire la problema dezvoltării economice a Rusiei” (1894), Struve, criticînd narodnicismul, a procedat la o „critică” a teoriei economice și filozofice a lui K. Marx, căreia i-a adus unele „completări”, s-a solidarizat cu reprezentanții economiei politice burgheze vulgare, a propagat malthusianismul. La începutul secolului al XX-lea, el a rupt definitiv cu marxismul și cu social-democrația, a fost redactorul revistei burghezo-liberale „Osvobojdenie” (1902–1905) și unul dintre organizatorii și teoreticienii organizației liberalo-monarhiste „Uniunea eliberării” (1904–1905). Cînd în 1905 se formează partidul cadeților, el devine membru al C.C. al acestui partid. După înfrîngerea revoluției din 1905–1907, Struve a alunecat pe panta naționalismului ultrareacționar; de la începutul primului război mondial din 1914–1918, el este unul dintre ideologii agresivi ai imperialismului rus. După Marea Revoluție Socialistă din Octombrie, Struve a fost un dușman înverșunat al Puterii sovietice, membru al guvernului contrarevoluționar al lui Vranghel, emigrant alb. Concepțiile lui Struve sînt criticate într-o serie întregă de lucrări ale lui V. I. Lenin. – 16, 31, 86, 199, 202, 274, 275, 543, 625.

Svirski, V. F. – inginer-tehnolog, tehnician al Consiliului zemstvei guberniei Vladimir la sfîrșitul deceniului al 9-lea al secolului al XIX-lea,

autor al lucrării „Fabricile, uzinele și celelalte stabilimente industriale din gubernia Vladimir“ (1890). – 527.

Ș

Șabovskoi, N. V. (1856–1906) – președinte al Comitetului de cenzură din Petersburg, director al direcției generale pentru problemele presei; prinț. Autorul lucrărilor „Indeletniciri sezoniere agricole“ (Moscova, 1896), „Indeletnicirile sezoniere agricole ale țăranilor“ (Petersburg, 1903). În lista de izvoare, anexată la cartea a doua, figurează „Dezvoltarea capitalismului în Rusia“ de V. Ilin. – 214, 228–229, 232, 234, 239, 248.

Șerbacev, V. S. – autorul lucrării „Privire asupra culturilor de tutun din Rusia“, publicată din dispoziția departamentului agriculturii în 1894. – 293.

Șerbina, F. A. (1849–1936) – statistician al zemstvelor, narodnic. În 1884 și 1903 a condus secția de statistică a zemstvei Voronej. În 1907 a fost deputat în Duma a II-a de stat din partea partidului socialiștilor populiști. După Marea Revoluție Socialistă din Octombrie a emigrat. A întocmit și a publicat sub redacția lui o serie de lucrări statistice, dintre care: „Gospodăria țărănească din județul Ostrogojsk“ (1887), „Culegere de date rezumative privind 12 județe din gubernia Voronej“ (1897), „Bugetele țărănești în funcție de recolte și de prețurile cerealelor“ (1897). V. I. Lenin a criticat cu asprime metodele greșite de prelucrare a datelor statistice de către autor, care denaturau realitatea. – 137, 159, 160.

Șeremetevii – familie de nobili, de aceeași origine cu familia conților Șeremetev care în deceniul al 7-lea poseda următoarele sate industriale: Bogorodsk, județul Gorbatov, gubernia Nijni-Novgorod – 2.590 de iobagi; Iurin, județul Vasiliev, gubernia Nijni-Novgorod – 1.034 de iobagi etc. – 394.

Șeremetevii – mari proprietari funciari aparținând unuia dintre cele mai vechi familii boierești, urmași ai feldmareșalului B. P. Șeremetev. Până în 1861 posedau circa 1.000.000 de desetine de pământ și aveau peste 200.000 de iobagi. După reforma din 1861 posedau circa 300.000 de desetine. Timp de două secole, până la sfârșitul existenței absolutismului țarist, Șeremetevii au ocupat funcții înalte la curte și în guvern. – 451.

Șismarev, D. I. – autorul cărții „Scurt studiu asupra industriei din regiunea căii ferate Nijni-Novgorod – Șuia-Ivanovo“ (1892). – 535.

T

Terentiev, I. M. – fabricant, proprietar al unei fabrici de pinzeturi în orașul Șuia, fondată în 1866. În ultimul deceniu al secolului al XIX-lea la fabrică lucrau 1.160 de muncitori, valoarea producției ajungând până la 1.800.000 de ruble. – 466.

Tezeakov, N. I. (1859–1925) – a desfășurat o importantă activitate în domeniul medicinei; în 1884 a absolvit Universitatea din Kazan și a lucrat ca medic igienist la zemstvele Herson, Saratov și la alte zemstve. Autor a numeroase studii cu privire la condițiile sanitare de muncă și de trai ale muncitorilor agricoli. După Revoluția Socialistă din Octombrie a depus o vastă activitate în domeniul ocrotirii sănătății în Uniunea Sovietică; începând din 1920 a lucrat la Comisariatul poporului pentru ocrotirea sănătății. V. I. Lenin a dat o apreciere pozitivă cărții lui Tezeakov „Muncitorii agricoli și organizarea controlului lor sanitar în gubernia Herson” (1896), arătând totodată unele greșeli cu caracter narodnicist cuprinse în ea. – 216, 219, 221, 223–224, 227, 229, 232, 237, 238, 239, 240, 249.

Tillo, A. A. (n. în 1849) – cercetător al meșteșugurilor din gubernia Kostroma. Până în 1875 a lucrat pe lângă guvernatorul general din Orenburg; din 1875 – consilier al Consiliului zemstvei guberniei Kostroma. Lucrările lui au fost publicate în „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia”, vol. IX, XIV, XV etc. – 413, 414.

Timireazev, D. A. (1837–1903) – statistician rus, multă vreme a fost redactor al publicațiilor „Anuarul ministerului de finanțe” și „Buletinul finanțelor, industriei și comerțului”; a condus diferite lucrări statistice. Începând din 1894 a condus secția de economie agricolă și de statistică a ministerului domeniilor statului; a făcut parte din Comisia pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia; membru al Societății de geografie din Rusia, membru corespondent al Societății de științe economice. Autorul multor lucrări de statistică industrială. – 450, 451.

Trirogov, V. G. – statistician, vicepreședinte al Comitetului gubernial de statistică din Saratov, autorul cărții „Obștea și dările” (1882). – 123, 145, 439.

Tugan-Baranovski, M. I. (1865–1919) – economist burghez rus, în ultimul deceniu al secolului trecut reprezentant de vază al „marxismului legal”, colaborator al revistelor „Novoe Slovo” (1897), „Nacealo” (1899) etc.; unul dintre criticii marxismului. În perioada primei revoluții burghezo-democratice din Rusia a făcut parte din partidul cadet. După Revoluția Socialistă din Octombrie a luat parte activă la contrarevoluția din Ucraina, fiind ministru de finanțe al Radei centrale ucrainene. Principalele lucrări ale lui Tugan-Baranovski din ultimul deceniu al secolului trecut sînt: „Crizele industriale în Anglia contemporană, cauzele și influența lor asupra vieții poporului” (1894), „Fabrica rusă în trecut și în prezent”, vol. I (1898) etc. – 31, 37, 39, 45, 202, 333, 465, 490, 511, 537, 625.

U

Ure, Andrew (1778–1857) – chimist englez, scriitor și economist, profesor la un colegiu din Glasgow. A scris numeroase lucrări în problemele chimiei și economiei. Marx l-a numit pe Ure apologetul producției me-

canizate – Pindarul fabricii capitaliste (vezi „Capitalul“ vol. I, Editura politică, 1960, ediția a IV-a, pag. 433, și vol. III, partea I, Editura pentru literatură politică, 1953, pag. 376). – 223.

Uspenski, G. I. (1843–1902) – eminent scriitor și publicist rus, democrat-revoluționar. A colaborat la revistele „Sovremennik“ și „Otecestvennic Zapiski“. În 1862 a publicat prima sa povestire „Idila“, în 1865 a început să colaboreze la „Sovremennik“, iar după interzicerea acestei reviste a fost colaborator permanent al revistei „Otecestvennic Zapiski“. În scrierile sale, el înfățișează cu mare măiestrie aspirarea și lipsa de drepturi a sărăcimii de la orașe și a țărănimii, amarul și nevoile poporului exploatat de moșieri și de burghezia hrăpăreață. Cu toate concepțiile sale narodniciste, el a prezentat în mod realist dezvoltarea relațiilor capitaliste la sate și destrămarea obștii. V. I. Lenin l-a apreciat mult pe Uspenski, considerându-l drept „unul dintre cei mai buni scriitori care au descris viața țărănească“, și în lucrările sale a citat adesea scrierile lui. – 301, 585.

Uvarov, M. S. – autorul articolului „Despre influența îndeletnicirilor sezoniere asupra situației sanitare a Rusiei“, publicat în revista „Buletinul igienei sociale, al medicinei legale și practice“ pe 1896, iulie. – 564.

V

V. V. – *vezi* Voronțov, V. P.

Varipaev, F. M. (1818–1900) – fabricant din satul Pavlovo, județul Gorbatov, gubernia Nijni-Novgorod, de origine țaran. La început a fost mic meșteșugar, apoi proprietar al unei fabrici de cuțite și instrumente chirurgicale, fondată în 1813. În 1890 în fabrică și în afara fabricii lucrau circa 200 de muncitori. Varipaev a participat la multe expoziții, printre care expoziția din 1862 de la Londra. – 409.

Varzer, V. E. (Varzar) (1851–1940) – economist și statistician rus. În 1875 a condus statistica zemstvelor în gubernia Cernigov, din 1894, timp de 24 de ani, a lucrat la ministerul comerțului și industriei. Din inițiativa lui, în perioada 1900–1908 au fost întreprinse vaste cercetări statistice în domeniul industriei din Rusia. Lucrarea „Industria meșteșugărească în județele Cernigov, Borzensk și Novozîbkov“ (publicată în „Lucrările comisiei pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia“, partea a V-a), pe care o menționează Lenin, a fost scrisă de Varzer. Un mare interes prezintă lucrările lui privind statistica grevelor din Rusia, precum și o serie de alte studii statistice-economice. După Revoluția Socialistă din Octombrie a lucrat la Consiliul superior al economiei naționale, la Direcția centrală de statistică, a predat în instituții de învățământ superior. – 335.

Vasilcikov, A. I. (1818–1881) – mare moșier, fruntaș al zemstvelor ca reprezentant al nobililor, economist și publicist. Începând din 1872 a fost președinte al Comitetului asociațiilor de credit și al asociațiilor de împrumut și economii din Petersburg, înființat din inițiativa lui. A publicat o serie de lucrări în problema agrară, a administrației locale și a creditului. În lucrările sale „Sistemul de posesiune a pământului și agricultura în Rusia și în celelalte țări din Europa” (1876), „Viața satului și agricultura în Rusia” (1881) etc., el pleda pentru menținerea obștii în Rusia, considerînd-o drept un mijloc pentru înlăturarea luptei de clasă. V. I. Lenin l-a caracterizat ca „moșier narodnicizant” care a criticat capitalismul de pe poziții reacționare. – 161, 193.

Veazovov, S. V. (1812–1885) – proprietar al unei mari fabrici de pîslă din orașul Arzamas; numărul muncitorilor din întreprinderile lui atingea cifra de 300, fără a mai socoti pe muncitorii sezonieri. A făcut un larg comerț cu mărfurile lui în țară și în străinătate (Germania, Austria). – 382.

Veresaev, V. (Smidovici, V. V.) (1867–1945) – scriitor rus, prin pregătirea și începuturile activității sale, medic; în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea s-a alăturat „marxiștilor legali”. Ca scriitor a devenit cunoscut în 1895, după publicarea povestirii sale „Fără drum”. Veresaev este unul dintre continuatorii realismului critic rus. V. I. Lenin a folosit tipurile create de Veresaev pentru a caracteriza situația grea a oamenilor muncii din Rusia de după reformă. – 264.

Vesin, L. P. (1850–1895) – publicist, a lucrat la ministerul de finanțe. Autor al unei serii de articole cu privire la industria de fabrică din Rusia și la îndeletnicirile sezoniere. Materiale din lucrarea sa „Însemnătatea îndeletnicirilor sezoniere în viața țărănimii din Rusia” au fost folosite de V. I. Lenin în cartea „Dezvoltarea capitalismului în Rusia”. – 563, 565.

Veșneakov, V. I. (1830–1906) – economist și statistician burghez, membru al Consiliului de stat. A pus bazele statisticii agricole curente pe scara întregului stat, statistică ce a existat timp de câteva decenii. Autorul lucrărilor: „Industria din Rusia și nevoile ei”, publicată în „Vestnik Evropi” pe 1870, vol. V, cartea X, octombrie; „Notice sur l'état actuel de l'industrie domestique en Russie” („Studiu asupra industriei casnice din Rusia”) (1873) și altele. Ca reprezentant al ministerului domeniilor statului a făcut parte din Comisia pentru cercetarea industriei meșteșugărești din Rusia. – 490.

Vihleav, P. A. (1869–1928) – statistician și agronom, narodnic liberal. A condus secția economică a Consiliului zemstvei Tver, iar din 1907 pînă în 1917 a condus secția de statistică a Consiliului zemstvei Moscova. Autor al unei serii de lucrări statistice cu privire la gospodăria țărănească din Rusia țaristă în care neagă diferențierea de clasă a țărănimii și face apologia obștii țărănești. În timpul guvernului provizoriu burghez, el a fost ministru-adjunct al agriculturii. În anii Puterii sovietice, Vihleav a lucrat la Direcția centrală de statistică și a fost profesor la instituțiile de învățămînt superior din Moscova. – 114, 115, 135.

Vinius, A. D. (m. în 1652) – negustor și fabricant. A venit din Olanda în Rusia în 1627, s-a ocupat cu comerțul de cereale la Arhanghelsk. În 1637 a construit lângă Tula prima turnătorie de fontă și prima uzină de prelucrare a fierului. În 1646 a dobândit cetățenia rusă și a fost trecut în rîndurile nobilimii moscovite. – 414.

Voinov, L. I. (1853–1905) – medic de zemstvă, începînd din 1880 a lucrat la spitalul din Ust-Ijorsk (gubernia Petersburg). A colaborat la revistele : „Mediținski Vestnik” și „Vraci”. Autor al unei serii de studii în domeniul medicinei, precum și al lucrării „Producția de cutii de carton din punctul de vedere al condițiilor sanitare (Din raportul pe perioada 1889–1891 prezentat la adunarea zemstvei județului Petersburg)”. – 528.

Volgbin, A. – vezi Plehanov, G. V.

Voronțov, V. P. (V.V.) (1847–1918) – economist și publicist, unul dintre ideologii narodnicismului liberal din perioada 1880–1890, autorul cărților : „Destinele capitalismului în Rusia” (1882), „Curențele de la noi” (1893), „Studii de economie teoretică” (1895) și altele, în care neagă dezvoltarea capitalismului în Rusia, proslăvește mica producție de mărfuri și idealizează obștea țărănească. Voronțov a propovăduit împăcarea cu guvernul țarist și s-a ridicat cu hotărîre împotriva marxismului. Concepțiile lui Voronțov au fost aspru criticate în multe lucrări ale lui V. I. Lenin. – 5, 9, 23, 25–30, 32, 47, 52, 53, 61–63, 67–69, 71, 74, 77, 78, 90, 96–98, 101, 128, 136, 145, 172, 174, 175, 200, 219, 225, 257, 264, 265, 289, 309, 310, 314, 327, 331, 350, 357, 368–369, 370, 424, 440.

W

Wagner, Adolf-Henrich-Gotthilf (1835–1917) – economist burghez german și om politic reacționar. Ca reprezentant al „socialismului de catedră”, Wagner a propagat reformismul burghezo-liberal, considerînd că exploatarea muncitorilor de către capitaliști poate fi înlăturată de către stat prin lege. A colaborat activ cu Bismarck și a fost unul dintre fruntașii partidului social-creștin. Concepțiile economice reacționare ale lui Wagner au fost folosite de hitleriști în demagogia lor „socialistă” și în proslăvirea statului fascist.

Principalele lucrări ale lui Wagner sînt : „Concepțiile generale sau teoretice asupra economiei naționale” (1879), „Bazele economice politice” (1892–1894). – 49.

Webb, Sidney (1859–1947) și *Beatrice* (1858–1943) – cunoscuți militanți pe tărîm social din Anglia. Au scris împreună o serie de lucrări de istorie și teorie a mișcării muncitorești. Principala lor lucrare este : „Industrial Democracy”, Londra, 1897 („Teoria și practica trade-unionismului englez”, 1897). V. I. Lenin a tradus în limba rusă primul volum al acestei lucrări și a redactat volumul al doilea. Cartea a apărut în Rusia în 1900–1901. În lucrările lor, soții Webb au dezvoltat ideea posibilității

rezolvării problemei muncitorești prin reforme în condițiile regimului burghez.

Sidney Webb (ulterior lord Passfield) este unul dintre întemeietorii organizației reformiste „Societatea fabienilor“, membru al parlamentului începînd din 1922, ministru al comerțului în 1924 și ministru al domeniilor și coloniilor în 1929.

După 1917 soții Webb au avut o atitudine de simpatie față de Uniunea Sovietică. – 524, 577.

Werner, K. A. (1850–1902) – statistician al zemstvelor de orientare narodnicistă. În anii 1880–1889 a lucrat la secția de statistică a Consiliului zemstvelor guberniale Moscova și Taurida. Din 1895 – profesor de economie agricolă la Institutul de agronomie din Moscova. Autor al unei serii de lucrări privind gospodăria țărănească și meșteșugurile. Principalele sale lucrări sînt : „Gospodăria țărănească în județul Melitopol“ (1887), „Anuarul guberniei Taurida“ (1889), „Meșteșugurile din județul Bogorodsk, gubernia Moscova“ (1890) etc. – 69.

Wieser, Friedrich (1851–1926) – profesor, unul dintre cei mai de seamă economiști ai „școlii austriece“ a economiei politice burgheze, care a încercat să infirme teoria marxistă a valorii bazate pe muncă și să-i substituie teoria subiectivă a „utilității marginale“ a mărfurilor. Wieser considera că sursa profitului este productivitatea capitalului, și nu plusvaloarea. Lucrările lui Wieser au un caracter burghez-apologetic. – 625.

Z

Zavealovii – proprietari ai unei uzine de produse metalice înființată în 1827 în satul Vorsma, județul Gorbatov, gubernia Nijni-Novgorod. În 1897 la uzină și în afara ei lucrau circa 800 de muncitori. – 406, 408, 409.

Zeninii – fabricanți de mobile din gubernia Moscova, aveau o fabrică de cherestea înființată în jurul anului 1845 ; din 1874 – un depozit de mobile și furnire la Moscova ; în afară de muncitorii salariați, pentru Zenini lucrau și mici meșteșugari. – 429.

Zubkovii – fabricanți din regiunea Ivanovo-Voznesensk, proprietari ai unei țesătorii înființate la sfîrșitul deceniului al 3-lea al secolului al XIX-lea, în care se producea stambă și ațică ; în 1850–1860 au introdus mașini cu aburi ; în ultimul deceniu al secolului trecut la fabrică lucrau circa 1.000 de muncitori. – 535.

Zvegbințev, I. A. (1840–1913) – membru al consiliului ministerului de interne în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea. A fost președinte al comisiei speciale de pe lîngă secția zemstvelor din minister, înființată la 27 mai 1894, care avea sarcina de a studia problema reglementării în-deletnicirilor sezoniere și de a elabora măsuri de reglementare a strămutărilor muncitorilor agricoli. – 232.

DATE PRIVIND MUNCA LUI
V. I. LENIN LA LUCRAREA
„DEZVOLTAREA CAPITALISMULUI ÎN RUSIA“

1896

- Ianuarie, 2 (14)* Într-o scrisoare către A. K. Cebotareva, trimisă din închisoarea de la Petersburg, Lenin arată că intenționează să scrie o lucrare, expune planul studiului și roagă să i se trimită la închisoare cărțile specificate în lista întocmită de el.
- Inceputul lunii ianuarie* În închisoare, Lenin începe să lucreze intens la cartea „Dezvoltarea capitalismului în Rusia“.
- Ianuarie, 16 (28)* Într-o scrisoare adresată mamei sale, Maria Aleksandrovna Ulianova, Lenin o roagă să-i procure culegerile editate de zemstvele guberniilor Tver, Nijni-Novgorod și Saratov, pe care, împreună cu „Culegerea de statistici militare“ și cu Culegerea de date rezumative, să le depună la magazia închisorii, de unde el va putea lua cărțile necesare pentru lucrarea sa.
- Ianuarie 1896 – februarie 1897* De două ori pe săptămână (miercurea și sâmbăta), Lenin primește la închisoare cărțile necesare pentru lucrarea „Dezvoltarea capitalismului în Rusia“, pe care sora sa A. I. Ulianova-Elizarova i le aduce de la biblioteca Societății imperiale de științe economice, de la biblioteca Academiei de Științe și de la alte biblioteci publice din Petersburg.

1897

- Februarie, 17–mai, 8 (martie, 1 – mai, 20)* În drum spre Siberia răsăriteană, unde fusese deportat, Lenin continuă să lucreze la cartea „Dezvoltarea capitalismului în Rusia“.
- Martie, 9 – aprilie, 30 (martie, 21 – mai, 12)* În timpul șederii la Krasnoiarsk, Lenin studiază problemele dezvoltării economice a Rusiei, folosind în acest scop diferite cărți din biblioteca negustorului G. V. Iudin. Printre altele, Lenin studiază

primele două volume ale „Atlasului statistic al principalelor ramuri ale industriei de fabrică din Rusia europeană, cu lista nominală a fabricilor și uzinelor“, întocmit de D. A. Timireazev.

- Martie, 10 (22)* Într-o scrisoare trimisă de la Krasnoiarsk la Moscova surorii sale Maria Ilinicina, Lenin o informează că acceptă propunerea ei de a face extrase din diferite cărți aflate la biblioteca Rumeașev (astăzi Biblioteca de stat „V. I. Lenin“ a U.R.S.S.) și de care Lenin avea nevoie în munca sa la „Dezvoltarea capitalismului în Rusia“.
- Martie, 16 (28)* Într-o scrisoare adresată mamei sale, M. A. Ulianova, Lenin anunță că în drum el a parcurs „cărțile luate pentru scurt timp“ și că le va retrimite din Krasnoiarsk.
- Martie, 26 (aprilie, 7)* Într-o scrisoare trimisă de la Krasnoiarsk la Moscova mamei sale, M. A. Ulianova, Lenin roagă pe sora sa Anna Ilinicina să-i procure cărțile indicate în lista trimisă, care-i erau necesare pentru lucru.
- Aprilie, 5 (17)* Într-o scrisoare către M. A. Ulianova, Lenin roagă să fie accelerată trimiterea cărților necesare pentru lucrarea sa.
- Aprilie, 17 (29)* Într-o scrisoare către M. A. Ulianova, Lenin anunță că și-a procurat câteva cărți de statistică necesare pentru lucrarea sa. Totodată, roagă să-i fie trimise la Krasnoiarsk cărțile sale.
Într-o scrisoare adresată surorii sale Anna Ilinicina, Lenin roagă să i se cumpere culegeri de statistici și alte cărți necesare pentru lucrarea sa „Dezvoltarea capitalismului în Rusia“.
- Mai, 8 (20) – decembrie* Aflîndu-se în deportare în satul Șușenskoe, districtul Mînusinsk, gubernia Ienisei, Lenin continuă munca de elaborare a cărții „Dezvoltarea capitalismului în Rusia“.
- Mai, 18 (30)* Într-o scrisoare trimisă din Șușenskoe la Moscova surorii sale Maria Ilinicina, Lenin o anunță că a primit extrasele făcute de ea din diferite cărți de la biblioteca Rumeașev care-i erau necesare pentru lucrarea „Dezvoltarea capitalismului în Rusia“ și roagă să i se trimită cataloage de cărți, „îndeosebi de la anticari și în special de la cei din străinătate“.

- Mai, 25 (iunie, 6)* Într-o scrisoare către Anna Ilinicina, Lenin roagă să i se facă abonamente la unele ziare și reviste și, de asemenea, să i se trimită în banderolă o serie de cărți, precum și cât mai multe cataloage de la anticari, biblioteci, librării etc.
 Lenin întreabă pe Anna Ilinicina dacă are acces la vreo bibliotecă publică din Moscova (biblioteca universității sau cea a Societății juridice), pentru a putea lua cărți pe termen de două luni și a i le trimite în banderolă.
- Iunie, 15 (27)* Într-o scrisoare către M. T. Elizarov, Lenin arată că a primit lada cu cărți trimisă și întreabă ce cărți noi au fost cumpărate.
- Iulie, 1 (13)* Lenin trimite la Krasnoiarsk două scrisori în legătură cu cărțile sale, una dintre ele cuprinzând banii necesari pentru acoperirea diferenței de taxă la coletul cu cărți.
- August, 16 (28)* Într-o scrisoare către P. B. Akselrod, Lenin arată că „lucrează câte puțin la lucrarea sa cea mare“, adică la cartea „Dezvoltarea capitalismului în Rusia“.
- Decembrie, 10 (22)* Într-o scrisoare către Maria Ilinicina, Lenin anunță că a primit volumul al doilea al „Materialelor“ referitoare la gubernia Veatka.
- Decembrie, 21
(2 ianuarie 1898)* Într-o scrisoare către Anna Ilinicina, Lenin roagă să i se trimită următoarele cărți în limba franceză : K. Marx. *Misère de la philosophie*. 1896. Paris. Fr. Engels. *La force et l'économie dans le développement social*. K. Marx. *Critique de la philosophie du droit de Hegel*. 1895.

1898

- Ianuarie, 4 (16)* Într-o scrisoare către M. T. Elizarov, Lenin roagă să i se trimită la Șușenskoe numărul din revista „Lucrările societății imperiale de științe economice“, care cuprinde referatul lui M. A. Lozinski „Proprietatea funciară țărănească și măsurile pentru preîntâmpinarea proletarizării țăranilor“, ținut la 13 decembrie 1897.
- Ianuarie, 24
(februarie, 5)* Într-o scrisoare trimisă din Șușenskoe Annei Ilinicina, Lenin roagă să i se cumpere la Moscova următoarele cărți : Kablukov. „Prelegeri de economie agricolă“ și V.V. „Studii asupra industriei meșteșugărești“.

- Februarie, 7 (19)* Într-o scrisoare adresată mamei sale, M. A. Ulianova, Lenin o roagă să trimită Nadejdei Konstantinovna Krupskaja lista de cărți întocmită de el, pentru ca N. K. Krupskaja să le caute la Petersburg. Această listă cuprindea culegeri de date statistice și alte cărți.
- Februarie, 14 (26)* De la Șuşenskoe, Lenin trimite în banderolă, recomandat, Annei Ilinicina la Moscova cărți luate de el de la diferite biblioteci.
- Iunie, 7 (19)* Într-o scrisoare către M. A. Ulianova, Lenin anunță că a primit, în sfârșit, lada cu cărți care se afla în drum de mai bine de un an.
- Iunie, 15 (27)* Într-o scrisoare adresată Annei Ilinicina, Lenin o roagă să se înțeleagă cu bibliotecile „pentru a stabili condiții precise de trimitere a cărților și de restituire a lor și pentru a statornici totodată legături regulate etc.”
- Între 11 și 25 septembrie (23 septembrie și 7 octombrie)* În timpul unei deplasări la Krasnoiarsk, Lenin lucrează la biblioteca orașenească locală și la biblioteca negustorului Iudin, scoțind materiale pentru cartea „Dezvoltarea capitalismului în Rusia”.
- Octombrie, 11 (23)* Într-o scrisoare către M. A. Ulianova, Lenin anunță că a terminat în ciornă cartea „Dezvoltarea capitalismului în Rusia” și că a început să lucreze la redactarea ei definitivă.
- Noiembrie, 1 (13)* Într-o scrisoare către M. I. Ulianova, Lenin roagă pe Anna Ilinicina ca, atunci cînd va merge la Petersburg, să găsească un editor pentru cartea „Dezvoltarea capitalismului în Rusia”, din care primele două capitole vor fi expediate peste 7-10 zile.
- Între 7 și 11 (19 și 23) noiembrie* Lenin trimite de la Șuşenskoe la Podolsk pe adresa mamei sale primele două capitole ale cărții „Dezvoltarea capitalismului în Rusia”, împreună cu prefața.
- În aceeași zi, într-o scrisoare către Anna Ilinicina, Lenin o roagă să se intereseze la M. I. Vodovozova dacă n-ar fi dispusă să editeze cartea și totodată comunică în ce condiții ar dori el să fie editată și condițiile grafice în care ar fi de dorit să apară. Lenin termină pregătirea pentru tipar a capitolului al 3-lea din cartea „Dezvoltarea capitalismului în Rusia”.

- Noiembrie, 22*
(decembrie, 4) Într-o scrisoare către Anna Ilinicina, Lenin anunță că este de acord cu propunerea lui M. I. Vodovozova cu privire la editarea cărții „Dezvoltarea capitalismului în Rusia” și roagă pe sora sa să stabilească cu editoarea condițiile tehnice ale editării și modalitatea efectuării corecturii; el anunță că capitolul al 3-lea al cărții e transcris pe curat și că peste câteva zile va termina și capitolul al 4-lea, adică jumătate din lucrare; el speră că peste două săptămâni va expedia ambele capitole.
- Noiembrie, 28*
(decembrie, 10) Într-o scrisoare adresată mamei sale, M. A. Ulianova, și fratelui său Dmitri Ilici, Lenin anunță că a terminat prima jumătate a cărții „Dezvoltarea capitalismului în Rusia”.
- Decembrie, 6 (18)* Într-o scrisoare către Anna Ilinicina și Mark Timofeevici Elizarov, Lenin îi roagă să se intereseze la M. I. Vodovozova când va apărea cartea; el sfătuiește ca la editarea cărții să se folosească caractere mai mici, iar tabelele să fie tipărite cu petit.
- Decembrie,*
înainte de 12 (24) Lenin scrie secției de statistică a Consiliului zemstvei guberniei Tver cu rugămintea de a i se trimite Culegerea de date rezumative (vol. XIII; partea I, 1897).
- Decembrie, 12 (24)* De la Șuşenskoc, Lenin trimite în banderolă, recomandat, pe adresa mamei sale la Podolsk capitolele al 3-lea și al 4-lea din cartea „Dezvoltarea capitalismului în Rusia”.
În aceeași zi, Lenin scrie Annei Ilinicina, rugînd-o să facă două îndreptări în manuscrisul cărții „Dezvoltarea capitalismului în Rusia”.
- Decembrie, 20*
(1 ianuarie 1899) Într-o scrisoare către M. A. Ulianova, Lenin roagă să i se procure broșura cu articolul lui N. Karișev „Materiale cu privire la economia națională a Rusiei”, partea a 2-a, reproducă din „Buletinul Institutului agronomic din Moscova”, nr. 2, 1898.
- Decembrie, 28*
(9 ianuarie 1899) Într-o scrisoare către Anna Ilinicina, Lenin anunță că a terminat capitolele al 5-lea și al 6-lea ale cărții „Dezvoltarea capitalismului în Rusia”, dînd totodată indicații în legătură cu editarea cărții și cu efectuarea corecturii.

1899

- Ianuarie, 10 (22)* Lenin trimite M. A. Ulianovei o scrisoare în legătură cu editarea cărții și o anunță că în curînd va expedia capitolele al 5-lea și al 6-lea ale cărții; totodată el anexează un adaos la capitolul al 2-lea. Lenin insistă să se facă trei corecturi, și nu două (ultima urmînd a fi făcută la Moscova), și roagă ca în aceste probleme Anna Ilinicina să se adreseze direct corectorului.
- Ianuarie, 17 (29)* De la Șuşenskoe, Lenin trimite în banderolă, recomandat, pe adresa mamei sale la Podolsk capitolele al 5-lea și al 6-lea împreună cu sumarul cărții „Dezvoltarea capitalismului în Rusia”. Într-o scrisoare către M. A. Ulianova, Lenin întrebă dacă a început tipărirea cărții „Dezvoltarea capitalismului în Rusia”, cît timp necesită tipărirea unei coli și dacă Anna Ilinicina face ultima corectură. Totodată Lenin roagă să i se trimită în pagini cîteva coli de la începutul cărții.
- Ianuarie, 24 (februarie, 5)* Într-o scrisoare către Maria Ilinicina, la Bruxelles, Lenin o anunță că lucrează intens pentru terminarea cărții „Dezvoltarea capitalismului în Rusia”.
- Ianuarie, 26 (februarie, 7)* Într-o scrisoare către fratele său Dmitri Ilici, Lenin îl roagă să comunice editurii greșeala observată de el la începutul paragrafului al doilea din capitolul al IV-lea al cărții.
- Ianuarie, 30 (februarie, 11)* Lenin termină pregătirea pentru tipar a cărții „Dezvoltarea capitalismului în Rusia”.
- Februarie, 3 (15)* Lenin trimite de la Șuşenskoe pe adresa mamei sale, M. A. Ulianova, la Podolsk, capitolele al 7-lea și al 8-lea ale cărții, sumarul lor și două anexe la capitolul al 7-lea (II și III).
- Februarie, 7 (19)* Într-o scrisoare către M. A. Ulianova, Lenin anunță că cu poșta următoare va trimite încă un mic adaos la capitolul al 7-lea al cărții.
- Februarie, 13 (25)* Lenin expediază de la Șuşenskoe pe adresa mamei sale, la Podolsk, adaosul la capitolul al 7-lea al cărții „Dezvoltarea capitalismului în Rusia”. Într-o scrisoare către Anna Ilinicina, Lenin îi mulțumește ei și fratelui pentru grija cu care s-au ocupat de editarea cărții, precum și statisticianului V. I. Ionov pentru corectura făcută la tabelele statistice.

- Februarie, 28*
(martie, 12) Într-o scrisoare către Anna Ilinicina, Lenin înștiințează că a primit primele coli curate ale cărții „Dezvoltarea capitalismului în Rusia” și anexează o listă cu greșeli de tipar.
- Intr-o scrisoare către M. T. Elizarov, Lenin se pronunță asupra observațiilor făcute de acesta pe marginea cărții „Dezvoltarea capitalismului în Rusia”.
- Martie, 17 (29)* Într-o scrisoare către Anna Ilinicina, Lenin anunță că a primit colile curate cuprinzând capitolele al 2-lea și al 3-lea ale cărții „Dezvoltarea capitalismului în Rusia” și enumeră greșelile de tipar pe care le conțin. Totodată Lenin trimite un Post-scriptum la prefață și o listă de cunoscuți cărora roagă să li se trimită cartea după ce va ieși de sub tipar.
- Martie, 24–31*
(aprilie, 5–12) Sub semnătura *Vladimir Ilin*, iese de sub tipar prima ediție a cărții lui V. I. Lenin „Dezvoltarea capitalismului în Rusia. Procesul formării pieței interne pentru marea industrie”.
- Martie* Sub titlul „Înlăturarea gospodăriei bazate pe clacă de către gospodăria capitalistă în agricultura rusă contemporană” se publică în nr. 3 al revistei „Nacealo” primele șase paragrafe ale capitolului al 3-lea al cărții „Dezvoltarea capitalismului în Rusia”.
- Aprilie, 1 (13)* Lenin primește de la Anna Ilinicina colile 11–16 ale cărții.
- Aprilie, 4 (16)* Lenin trimite Annei Ilinicina o listă cu greșelile de tipar găsite în colile 11–16 ale cărții sale.
- Aprilie, 27*
(mai, 9) Într-o scrisoare către A. N. Potresov, Lenin îi anunță apariția cărții „Dezvoltarea capitalismului în Rusia”, arătând totodată că Post-scriptumul său la prefață a întârziat, a ajuns în mâinile cenzurii prealabile și „a avut de suferit”.
- Aprilie, 28*
(mai, 10) În ziarul „Russkie Vedomosti” apare un anunț cu privire la apariția cărții: „*Vladimir Ilin*. Dezvoltarea capitalismului în Rusia. Procesul formării pieței interne pentru marea industrie. Prețul 2 ruble și 50 de copeici, 480 de pagini”.
- Octombrie* În revista „Obrazovanie” nr. 10 se publică o recenzie a lui B. V. Avilov la cartea „Dezvoltarea capitalismului în Rusia”.

1900

Ianuarie, 19
(februarie, 1)

Lenin începe să lucreze la articolul „O critică necritică”, care constituie un răspuns la recenzia ostilă a lui P. N. Skvorțov la cartea „Dezvoltarea capitalismului în Rusia”.

Aprilie, înainte
de 30 (12 mai)

Lenin primește de la M. M. Filipov, redactor la revista „Naucinoe Obozrenie”, o scrisoare în care este înștiințat că cenzorul a tăiat aproape o treime din articolul „O critică necritică”.

Mai-iunie

Articolul lui Lenin „O critică necritică (În legătură cu articolul d-lui P. Skvorțov «Fetișismul mărfii» din nr. 12 al revistei «Naucinoe Obozrenie» pe 1899)” apare în nr. 5-6 al revistei „Naucinoe Obozrenie” pe 1900.

1902

Aprilie, 2 (15)

Într-o scrisoare trimisă de la München la Samara mamei sale, M. A. Ulianova, Lenin roagă să i se trimită cât mai multe din cărțile sale rusești și „chiar toată statistica”, căreia el îi duce dorul și pe care ar vrea „s-o aducă toată la el”.

1905 - 1907

Lenin pregătește ediția a doua a cărții sale „Dezvoltarea capitalismului în Rusia”, făcând completări substanțiale la o serie de capitole.

1907

Iulie

În Finlanda, unde se afla în acel timp, Lenin scrie prefața la ediția a doua a cărții „Dezvoltarea capitalismului în Rusia”.

1908

Martie

În „Knijnaia Letopis” nr. 10 apare un anunț cu privire la apariția ediției a doua, completate, a cărții lui Lenin „Dezvoltarea capitalismului în Rusia”.

CUPRINS

	<u>Pag.</u>
Prefață	VII—XV
I	
DEZVOLTAREA CAPITALISMULUI ÎN RUSIA. <i>Procesul formării pieței interne pentru marea industrie</i>	1
<i>Prefață la ediția întâi</i>	5
<i>Prefață la ediția a doua</i>	13
<i>Capitolul I. Greșelile teoretice ale economiștilor-narodnici</i>	21
I. Diviziunea socială a muncii	21
Sporirea numărului ramurilor industriale 21. — Crearea pieței interne ca urmare a diviziunii sociale a muncii 22. — Manifestarea acestui proces în agricultură 22—23. — Concepțiile economiștilor-narodnici 23.	
II. Creșterea populației industriale pe seama celei agricole	23
Legătura necesară dintre acest fenomen și natura însăși a economiei de mărfuri și a economiei capitaliste 23—25.	
III. Ruinarea micilor producători	25
Concepția greșită a narodnicilor 25—26. — Concepția autorului „Capitalului” asupra acestei probleme 26.	
IV. Teoria narodnicistă despre imposibilitatea realizării supravalorii	27
Esența teoriei d-lor V. V. și N.—on; caracterul ei greșit 27—31. — Introducerea greșită a „pieței externe” în problema realizării 28—32. — Caracterizarea superficială a capitalismului la scriitorii menționați mai sus 32—33.	
V. Concepțiile lui A. Smith asupra producției și circulației întregului produs social în societatea capitalistă și critica făcută de Marx acestor concepții	33
Omiterea de către A. Smith a capitalului constant 33—35. — Influența acestei greșeli asupra teoriei venitului național 35—36.	

VI. Teoria realizării a lui Marx	37
Principalele premise ale teoriei lui Marx 37—38. — Realizarea produsului în condițiile reproducerii simple 38—39. — Concluzia principală care rezultă din teoria realizării a lui Marx 39—40. — Însemnătatea consumului productiv 40—44. — Contradicția dintre tendința spre creșterea nemărginită a producției și caracterul mărginit al consumului 44—46.	
VII. Teoria venitului național	46
Proudhon 46—47. — Rodbertus 48—49. — Economistii contemporani 48—49. — Marx 49—51.	
VIII. De ce are nevoie o națiune capitalistă de piață externă ?	51
Cauzele necesității pieței externe 51—54. — Piața externă și caracterul progresist al capitalismului 53—54.	
IX. Concluzii la capitolul I	54
Rezumat al tezelor analizate mai sus 54—56. — Fondul problemei pieței interne 56.	
<i>Capitolul al II-lea. Descompunerea țărănimii</i>	<i>57—175</i>
I. Datele statistice ale zemstvelor cu privire la Novorossia	57
Grupurile economice ale țărănimii 57—58. — Agricultura cu caracter comercial și cumpărarea-vinzarea forței de muncă 59. — Grupul superior; concentrarea pământului 60, a inventarului viu și mort 60, productivitatea superioară a muncii 61—62. — Raționamentele d-lui V. V. despre lipsa de cai la țărani 62. — Angajarea de muncitori agricoli și raționamentele d-lui V. V. asupra acestui fenomen 63—64. — Grupul inferior al țărănimii; darea pământului în arendă 64—66. — Grupul mijlociu, instabilitatea lui 66—67. — D-nii V. V. și Karișev despre arendarea țărănească 68—70. — Atitudinea narodnicilor față de studiul d-lui Postnikov 71.	
II. Datele statistice ale zemstvelor cu privire la gubernia Samara	72
Date cu privire la gospodăria diferitelor grupuri ale țărănimii din județul Novouzensk 72—74. — Posesiunea și folosirea pământului de către diferitele grupuri 74—76. — D-l Karișev despre arendă și prețul cerealelor 76. — Munca salariată: crearea pieței interne prin descompunerea țărănimii 77—78. — Proletariatul sătesc din gubernia Samara 78—79.	
III. Datele statistice ale zemstvelor cu privire la gubernia Saratov	79
Date cu privire la gospodăria diferitelor grupuri 79—80. — Angajarea de muncitori agricoli 80—81. — „Îndeletnicirile în afara gospodăriei“ în statistica zemstvelor 81—82. — Arendările 83. — Raționamentele cu privire la arendări ale d-lor Karișev. N.—on, Maress 83—87. — Comparație între județul Kamîșin și alte județe 88—89. — Însemnătatea problemei grupării gospodăriilor țărănești 89—92.	

- IV. Datele statistice ale zemstvelor cu privire la gubernia Perm 92
 Date cu privire la gospodăria diferitelor grupuri 92—95. — Angajarea de muncitori agricoli și zileri și însemnătatea acestui fenomen 95—96. — Îngrășarea pământului 97. — Uneelte perfecționate 97. — Stabilimentele comerciale-meșteșugărești 97—99.
- V. Datele statistice ale zemstvelor cu privire la gubernia Orel 99
 Date cu privire la gospodăria diferitelor grupuri 99—100. — Caracterul incomplet al tabloului descompunerii după datele cu privire la gubernia Orel 101.
- VI. Datele statistice ale zemstvelor cu privire la gubernia Voronej 102
 Metodele de clasificare în culegerile cu privire la gubernia Voronej 102. — Date cu privire la județul Zadonsk 103—105. — Indeletniciri în afara gospodăriei 105—107.
- VII. Datele statistice ale zemstvelor cu privire la gubernia Nijni-Novgorod 107
 Date cu privire la grupuri de gospodării pe trei județe 107—110.
- VIII. Analiza datelor statistice ale zemstvelor cu privire la alte gubernii 110
 Gubernia Novgorod, județul Demeansk 109—111. — Gubernia Cernigov, județul Kozoleț 111. — Gubernia Ie-nisei 112—113. — Gubernia Poltava, trei județe 111—112. — Gubernia Kaluga 114. — Gubernia Tver 114—115.
- IX. Totalizarea datelor statistice ale zemstvelor cu privire la descompunerea țărănimii analizate mai sus 115
 Metodele totalizării 115—117. — Tabelul rezumativ și diagrama 118—121 și 128—129. — Analiza diferitelor coloane ale diagramei 122—127. — Comparație între diferite regiuni după gradul de descompunere 127—129.
- X. Datele totalizatoare ale statisticii zemstvelor și ale recensământului cailor buni pentru armată 129
 Datele statistice ale zemstvelor cu privire la 112 județe din 21 de gubernii 129—130. — Datele recensământului cailor buni pentru armată cu privire la 49 de gubernii din Rusia europeană 131. — Însemnătatea acestor date 132—133.
- XI. Compararea recensămintelor din 1888—1891 și 1896—1900 ale cailor buni pentru armată 134
 Date cu privire la 48 de gubernii din Rusia europeană 134—135. — Exercițiile statistice ale d-lor Vinleav și Cernenkov 136.
- XII. Datele statistice ale zemstvelor cu privire la bugetele țărănești 136
 Caracterul datelor și metodele de prelucrare 136—138. — (A). Rezultatele generale ale bugetelor 138—145. —

Mărirea cheltuielilor și veniturilor 138—139. — Compoziția cheltuielilor 139. — Compoziția veniturilor 140—141. — Partea bănească a bugetelor 142—143. — Însemnătatea dărilor 144—145. — (B) Caracterizarea agriculturii țărănești 145—151. — Date generale cu privire la gospodăria 145—146. — Bunuri și inventar 146—147. — Cheltuieli pentru gospodărie 148—149. — Venitul provenit din agricultură 149. — O excepție aparentă 150. — (C) Caracterizarea nivelului de trai 150—160. — Cheltuielile pentru hrană în natură 150—151. — Cheltuielile pentru hrană în bani 152. — Celelalte cheltuieli pentru consumul individual 153. — Cheltuielile în bani pentru consumul individual și cel productiv 154. — D-l N.—on despre „pătura“ superioară a țărănimii 154—155. — Comparație între nivelul de trai al țăranilor și al muncitorilor de la sate 156—157. — Metodele d-lui Șerbina 158—160.

XIII. Concluzii la capitolul al II-lea 160

Însemnătatea economică bazată pe producția de mărfuri 160. — 1) Contradicțiile capitaliste din cadrul obștii 160—161. — 2) „Destărănirea“ 161. — 3) Caracterizarea acestui proces în „Capitalul“ 162—164. — 4) Burghezia țărănească 164—165. — 5) Proletariatul sătesc. Tipul european al muncitorului de la sate cu lot 165—168. — 6) Țărănimea mijlocie 169—170. — 7) Formarea pieței interne pentru capitalism 169—170. — 8) creșterea descompunerii; însemnătatea migrațiilor 170. — 9) Capitalul comercial și capitalul cămătăresc. Tratarea problemei în teorie. Legătura dintre aceste forme ale capitalului și capitalul industrial 171—174. — 10) Munca în dijmă și influența ei asupra descompunerii țărănimii 174—175.

Capitolul al III-lea. Trecerea proprietarilor funciari de la gospodăria bazată pe clacă la gospodăria capitalistă 179—240

I. Principalele trăsături ale gospodăriei bazate pe clacă 179

Esența sistemului economic feudal și condițiile lui 179—181.

II. Îmbinarea sistemului de gospodărie bazat pe clacă cu sistemul capitalist de gospodărie 181

Rămășițele sistemului vechi după reformă 181—182. — Sistemul de gospodărie bazat pe munca în dijmă și sistemul capitalist de gospodărie 183; răspîndirea lor relativă 183—187. — Trecerea sistemului de gospodărie bazat pe munca în dijmă la sistemul capitalist de gospodărie 187—188.

III. Caracterizarea sistemului muncii în dijmă 187

Formele muncii în dijmă 189. — Arczile plătite în natură și însemnătatea lor 189—190. — Retribuirea muncii în cazul muncii în dijmă 190—193. — Dependența personală în condițiile muncii în dijmă 193—194. — Caracterizarea generală a muncii în dijmă 194.

IV. Decăderea sistemului muncii în dijmă 194

Două categorii de muncă în dijmă 195—196. — Însemnătatea descompunerii țărănimii 196—197. — Părerile d-lui Stebut 198. — Părerile publiciștilor 198—199.

V. Cum privesc problema narodniciei	200
Idealizarea muncii în dijmă 200—201. — Raționamentele d-lui Kablukov 201—204.	
VI. Istoricul gospodăriei lui Engelhardt	204
Situția inițială a gospodăriei și caracterul schimbărilor ei treptate 204—208.	
VII. Folosirea mașinilor în agricultură	209
Cele patru perioade în dezvoltarea construcțiilor de mașini agricole 209—210. — Caracterul incomplet al statisticii oficiale 210—212. — Date cu privire la folosirea diferitelor mașini agricole 212—218.	
VIII. Însemnătatea mașinilor în agricultură	218
Caracterul capitalist al folosirii mașinilor 218—220. — Rezultatele folosirii mașinilor 220—225. — Inconsecvența narodnicilor 225—226.	
IX. Munca salariată în agricultură	226
„Indeletnicirile sezoniere agricole“ 226—227, însemnătatea lor 227—228, proporțiile lor 228—229. — Numărul muncitorilor agricoli în toată Rusia europeană 229—231.	
X. Însemnătatea muncii salariate în agricultură	231
Situția muncitorilor agricoli 231—233. — Forme speciale de angajare la lucru 232—234. — Situația muncitorilor la proprietarii mari și mici 234—236. — Germeni controlului obștesc 235—238. — Caracterizarea indeletnicirilor sezoniere agricole de către narodnici 238—240.	
<i>Capitolul al IV-lea. Dezvoltarea agriculturii cu caracter comercial</i>	<i>241—321</i>
I. Date generale cu privire la producția agricolă din Rusia după reformă și cu privire la formele agriculturii cu caracter comercial	241
Producția de cereale și de cartofi în 1864—1866, 1870—1879, 1883—1887, 1885—1894 — 241—242. — Suprafețele cultivate cu cartofi și însemnătatea lor 242—243. — Regiunile agriculturii cu caracter comercial 244—245. — Raționamentele d-lui Kablukov 245—246.	
II. Regiunea producției de cereale pentru piață	246
Deplasarea principalului centru de producție de cereale 246—247. — Însemnătatea regiunilor periferice ca colonii 247—248. — Caracterul capitalist al agriculturii în această regiune 248—250.	
III. Regiunea creșterii vitelor în scopuri comerciale. Date generale cu privire la dezvoltarea producției de lapte și de produse lactate	250
Însemnătatea creșterii vitelor în diferite regiuni 250—253. — Calculul d-lor Kovalevski și Levitski 252. — Dezvoltarea producției de brânzeturi 253—256. — Caracterul incomplet al datelor oficiale 254. — Progresul tehnic 256—257.	

IV. Continuare. Structura economică a gospodăriei moșic-rești în regiunea descrisă	257
Raționalizarea agriculturii 257—258. — „Centrele de lapte” și însemnătatea lor 260. — Formarea pieței interne 258—260. — Strămutarea muncitorilor agricoli în gubernii industriale 260—261. — Repartizarea mai uniformă a muncilor 261—263. — Situația de dependență a micilor agricultori și caracterizarea ei de către d-l V. V. 263—265.	
V. Continuare. Descompunerea țărănimii în regiunea producției de lapte și de produse lactate	265
Repartizarea vacilor la țărani 265—267. — Amănunte asupra județului Petersburg 268—270. — „Curenți progresiste în gospodăria țărănească” 270—272. — Influența acestui progres asupra sărăcimii 272—273.	
VI. Regiunea culturilor de in	273
Dezvoltarea culturilor de in pentru piață 273—275. — Schimbul dintre diferitele genuri de agricultură cu caracter comercial 275—276. — „Extremele” din regiunea producătoare de in 276—277. — Îmbunătățiri tehnice 277—278.	
VII. Prelucrarea tehnică a produselor agricole	278
Însemnătatea sistemului industrial sau tehnic al agriculturii 278—279.	
1) Fabricarea spirtului	279
Răspîndirea fabricilor agricole de spirt 279—280. — Dezvoltarea fabricării spirtului din cartofi și însemnătatea ei 280—282.	
2) Producția de zahăr din sfeclă	282
Creșterea producției de sfeclă 282—283. — Progresul agriculturii capitaliste 283—285.	
3) Producția de amidon de cartofi	285
Dezvoltarea ei 285—287. — Cele două procese în dezvoltarea acestei producții 286. — „Producția” de amidon în gubernia Moscova 287—289, și în gubernia Vladimir 288—289.	
4) Producția de ulci	289
Dublul proces de dezvoltare a acesteia 289—290. — „Meșteșugarii” care au uleinit 290—291.	
5) Cultura tutunului	291
VIII. Legumicultura și pomicultura cu caracter comercial ; gospodăria suburbană	295
Dezvoltarea pomiculturii 295—296, și a legumiculturii cu caracter comercial 296—297. — Țăranii cultivatori de legume din guberniile Petersburg, Moscova și Jaroslavl 297—299. — Cultivarea legumelor în sere 298—299. — Bostănăritul cu caracter comercial 299—301. — Gospodăria suburbană și specificul ei 300—302.	

- IX. Concluzii cu privire la însemnătatea capitalismului în agricultura din Rusia 302
- 1) Despre transformarea agriculturii în întreprindere 301—302. — 2) Specificul capitalismului în agricultură 303—304. — 3) Formarea pieței interne pentru capitalism 304—305. — 4) Rolul istoric progresist al capitalismului în agricultura din Rusia 304—309.

- X. Teoriile narodnice asupra capitalismului în agricultură. „Eliberarea timpului de iarnă” 309
- Caracterul îngust și șablonard al acestei teorii 309—310. — Omiterea de către aceasta a laturilor mai importante ale procesului 310—314.

- XI. Continuare. — Obștea. — Părerile lui Marx despre mica gospodărie țărănească. — Părerile lui Engels despre criza agrară contemporană 314
- Modul greșit de a pune problema obștii de către narodnici 314—316. — Neînțelegerea de către ei a unui pasaj din „Capitalul” 316—317. — Caracterizarea micii gospodării țărănești de către Marx 317—318. — Caracterizarea de către acesta a capitalismului în agricultură 318—319. — Un citat nereușit al d-lui N.—on 319.

Capitolul al V-lea. Primele stadii ale capitalismului în industrie 322—374

- I. Industria casnică și meseriile 322
- Rămășițele industriei casnice 322. — Gradul de răspândire a meseriilor 323—324, principalele trăsături ale acestora 324—325.

- II. Micii producători de mărfuri în industrie. Spiritul de breaslă în micul meșteșug 325
- Trecerea de la meserii la producția de mărfuri 325—326. — Teama de concurență 326—327.

- III. Creșterea după reformă a micului meșteșug. Cele două forme ale acestui proces și însemnătatea lui 328
- Cauzele dezvoltării micului meșteșug 328—329. — Stabilirea meșteșugarilor la periferie 329—330. — Dezvoltarea micilor meșteșuguri în rîndurile populației locale 330—332. — Deplasarea capitalului 332—333. — Legătura dintre dezvoltarea micilor meșteșuguri și descompunerea țărănimii 333—334.

- IV. Descompunerea micilor producători de mărfuri. Datele recensămintelor pe gospodării ale meșteșugarilor din gubernia Moscova 335
- Modul de a pune problema 335—336. — Metodele de prelucrare a datelor 335—337. — Tabelul rezumativ și diagrama 338 și 341. — Concluzii: Munca salariată 337—340, productivitatea muncii 340—343, veniturile 344—345. — Structura mic-burgheză a meșteșugarilor 345—346.

V. Cooperația capitalistă simplă	346
Însemnătatea și influența ei asupra producției 346—350. — Arteturile 350.	
VI. Capitalul comercial în micul meșteșug	351
Condițiile care generează pe scupșcic 351—352. — Negustoresele în producția de dantele 353—355. — Exemple de organizare a desfacerii 355—357. — Con- cepțiile narodnicilor 357. — Formele capitalului comer- cial 358—359.	
VII. „Meșteșugul și agricultura“	360
Datele din tabel 360—361. — Gospodăria agricolă a muncitorilor salariați. — 361—362. — „Muncitorii de pământ“ 361—362. — Alte date despre meșteșug și agri- cultură 362—367. — Durata perioadei de muncă 367—368. — Rezumat 368—369.	
VIII. „Îmbinarea industriei meșteșugărești cu agricultura“	369
Teoria narodnicilor 369—370. — Formele de îmbi- nare a meșteșugului cu agricultura și însemnătatea lor diferită 370—372.	
IX. Unele observații cu privire la economia precapitalistă a satului nostru	372
<i>Capitolul al VI-lea. Manufactura capitalistă și munca capitalistă la domiciliu</i>	
I. Formarea manufacturii și trăsăturile ei fundamentale	375
Noțiunea de manufactură 375, originea ei dublă 375—376 și însemnătatea ei 376—377.	
II. Manufactura capitalistă în industria rusă	377
1) Producția de țesături 377	
2) Alte ramuri ale industriei textile. Producția de pîslă 381	
3) Producția de pălării și căciuli, de articole de cînepă și frînghii 384	
4) Prelucrarea lemnului 388	
5) Prelucrarea produselor animale. Producția de piei și blănuri 393	
6) Celelalte ramuri de prelucrare a produselor animale 400	
7) Prelucrarea produselor minerale 404	
8) Prelucrarea metalelor. Meșteșugurile din Pavlovo 406	
9) Alte ramuri de prelucrare a metalelor 410	
10) Producția de giuvaerice, producția de samo- vare și de armonici 412	
III. Tehnica în manufactură. Diviziunea muncii și în- semnătatea ei	418
Producția manuală 418, ucenicia 418. — Diviziunea muncii ca stadiu pregătitor al mării industriei meca- nizate 419—421, influența ei asupra muncitorilor 421.	

IV. Diviziunea teritorială a muncii și separarea agriculturii de industrie 422

Păreră d-lui Harizomenov 422. — Centrele neagricole 423—424. — Caracterul tranzitoriu al manufacturii 424—425. — Ridicarea nivelului cultural al populației 425.

V. Structura economică a manufacturii 425

Situația producției 425—426. — Caracterizarea făcută de d-l Ovsennikov și Harizomenov 427—428.

VI. Capitalul comercial și capitalul industrial în manufactură. „Scușcicul“ și „fabricantul“ 429

Legătura dintre stabilimentele mari și cele mici 429—431. — Eroarea narodnicilor 431—432.

VII. Munca capitalistă la domiciliu ca anexă a manufacturii 432

Răspîndirea ei 432, trăsăturile ei caracteristice 433—436, condițiile răspîndirii ei 436—437, însemnătatea ei în teoria suprapopulației 437.

VIII. Ce este industria „meșteșugărească“ ? 438

Unele date totalizatoare ale statisticii cu privire la meșteșugari 439. — Precumpănirea muncitorilor folosiți în mod capitalist 439—442. — Caracterul vag al noțiunii de „meșteșugar“ și abuzul care se face cu acest termen 442—443.

Capitolul al VII-lea. Dezvoltarea mării industrii mecanizate 447—543

I. Noțiunea științifică de fabrică și însemnătatea statisticii „fabricilor și uzinelor“ 447

II. Statistica fabricilor și uzinelor 449

Izvoarele ei 449—450. — Publicații din perioada 1860—1870 450—452. — Caracterul special al „Culegerii de statistici militare“ 452—454. — „Indicatorul“ d-lui Orlov 454—455. — „Datele rezumative“ ale departamentului comerțului și manufacturilor 456—457. — „Culegerea de date cu privire la Rusia pe anii 1884/85“; erorile d-lui Karșev 457—458. — Datele comitetelor guberniale de statistică 458—459. — „Statistica“ 459—460. — Sporește numărul fabricilor în Rusia ? 460—461.

III. Analiza datelor istorice-statistice cu privire la dezvoltarea mării industrii 461

- 1) Industria textilă 462
- 2) Prelucrarea lemnului 468
- 3) Industria chimică, industria de prelucrare a produselor animale și industria de ceramică 468
- 4) Industria metalurgică 472
- 5) Industria alimentară 473
- 6) Industriile impuse la accize și cèlelalte 475
- 7) Concluzii 477

IV. Dezvoltarea industriei extractive și siderurgice . . .	478
Uralul, specificul lui 478—482. — Sudul 482—495. — Caucazul 484—485. — Exploatarile miniere mari și mici din Bazinul Donețului 485—487. — Însemnătatea datelor cu privire la dezvoltarea industriei extractive 487—489.	
V. Sporește oare numărul muncitorilor în marile întreprinderi capitaliste ?	489
Date cu privire la 1865 și 1890 489—492. — Un procedeu greșit al narodnicilor 493—500.	
VI. Statistica mașinilor cu aburi	500
Date cu privire la 1875—1878 și 1892 500—502.	
VII. Dezvoltarea marilor fabrici	502
Date cu privire la 1866, 1879, 1890 și 1894/95 502—509. — Marile întreprinderi din industria de fabrică și din industria extractivă și siderurgică 509—510. — Erorile d-lui N.—on 510—511.	
VIII. Repartizarea teritorială a industriei mari	511
Date cu privire la centrele mai importante ale industriei de fabrică în 1879 și 1890 512—513. — Cele trei tipuri de centre 512—516. — Gruparea centrelor 516—517. — Dezvoltarea centrelor industriale rurale și însemnătatea acestei dezvoltări 517—518.	
IX. Dezvoltarea industriei forestiere și a industriei construcțiilor	518
Dezvoltarea industriei forestiere 518—519; structura ei 519—523. — Dezvoltarea capitalismului în industria construcțiilor 523—527.	
X. Anexa fabricii	527
XI. Separarea completă a industriei de agricultură . . .	529
Eroarea narodnicilor 529—530. — Datele statisticii sanitare a zemstvei Moscova 530—533.	
XII. Cele trei stadii de dezvoltare a capitalismului în industria din Rusia	534
Legătura dintre toate stadiile 534—535. — Particularitățile tehnicii 535—536. — Dezvoltarea relațiilor capitaliste 536—537. — Caracterul dezvoltării industriei 537—538. — Separarea industriei de agricultură 538—539. — Deosebiri în condițiile de trai 540—542. — Dezvoltarea pieței interne 543.	
<i>Capitolul al VIII-lea. Formarea pieței interne</i> 544—592	
I. Dezvoltarea circulației mărfurilor	544
Dezvoltarea căilor ferate 544—545, a transporturilor pe apă 545—547, a comerțului și a băncilor 547—549.	
II. Creșterea populației comerciale și industriale . . .	549
1) creșterea orașelor	549
2) Însemnătatea colonizării interne	551
3) Creșterea tirgurilor și satelor cu caracter industrial și comercial	557

4) Îndeletnicirile sezoniere neagricole	560
Îndeletnicirile sezoniere neagricole 560—572, amplexarea și dezvoltarea lor 563—567, rolul lor progresist 567—570, aprecierea lor de către scriitorii narodnici 570—572.	
III. Extinderea folosirii muncii salariate	572
Numărul aproximativ al muncitorilor salariați 572—574. — Suprapopulația capitalistă 574—575. — Greșeala narodnicilor 574—577.	
IV. Formarea pieței interne pentru forța de muncă	577
Principalele strămutări ale muncitorilor salariați în legătură cu cuantumul salariilor 577—581. — Formarea pieței interne 581—582. — „Teoria” d-lui N.—on 582—583.	
V. Însemnătatea regiunilor periferice. Piața internă sau piața externă ?	583
Tendința de extindere a capitalismului 583—584. — Exemplul Caucazului 584—585. — Cele două laturi ale procesului de formare a pieței 585—587.	
VI. „Misiunea” capitalismului	587
Dezvoltarea productivității muncii sociale 587—588. — Socializarea muncii 589—591. — Cauzele divergențelor cu narodnicii 591—592.	

Anexe :

I. Tabel rezumativ de date statistice cu privire la micile meșteșuguri țărănești din gubernia Moscova (la capitolul V, pag. 336)	între 592—593
II. Date statistice rezumative privitoare la industria de fabrică din Rusia europeană (la capitolul VII, pag. 449)	593
III. Principalele centre ale industriei de fabrică din Rusia europeană (la capitolul VII, pag. 512)	595

II

O CRITICĂ NECRITICĂ (În legătură cu articolul d-lui P. Skvorțov „Fetișismul mărții”, apărut în nr. 12 al revistei „Naucinoe Obozrenie” din 1899)	601—625
--	---------

I.	603
II.	610
III.	616

Adnotări	627—655
Indice de lucrări și izvoare citate sau menționate de V. I. Lenin	656—711
Indice de nume	712—750
Date privind munca lui V. I. Lenin la lucrarea „Dezvoltarea capitalismului în Rusia”	751—758

I L U S T R A Ț I I

Portret al lui V. I. Lenin. — 1897	XVI—1
Coperta primei ediții a lucrării lui V. I. Lenin „Dezvoltarea capitalismului în Rusia“. — 1899	3
Coperta ediției a II-a a lucrării lui V. I. Lenin „Dezvoltarea capitalismului în Rusia“, cu autograful autorului. — 1908	11
Coperta interioară a ediției a doua germane (1872) a volumului I al „Capitalului“ de K. Marx, de care s-a folosit V. I. Lenin	19
Coperta interioară a ediției germane (1885) a volumului al II-lea al „Capitalului“ de K. Marx, ediție de care s-a folosit V. I. Lenin	29
Coperta ediției germane (1894) a primei părți a volumului al III-lea al „Capitalului“ de K. Marx, de care s-a folosit V. I. Lenin	41
Paginile 276—277 ale culegerii de date statistice cu privire la gubernia Poltava (vol. XIV, 1894), cu însemnările lui V. I. Lenin	112—113
Diagrama care reprezintă tabelele A și B	128—129
O pagină dintr-un caiet al lui V. I. Lenin cu extrase și calcule din cartea lui N. A. Blagoveșcenski „Culegere rezumativă de date statistice“ (1893)	130—131
Pagina 96 a revistei „Nacealo“ nr. 3 din 1899, în care au fost publicate primele șase paragrafe din capitolul al III-lea al lucrării lui V. I. Lenin „Dezvoltarea capitalismului în Rusia“	177
Tabel cu privire la repartizarea diferitelor sisteme de gospodărie în Rusia întocmit de V. I. Lenin pe pagina 170 a culegerii „Influența recoltelor și a prețurilor asupra unor laturi ale economiei naționale a Rusiei“, vol. I, Petersburg, 1897	185
Diagrama datelor totalizatoare din tabelul precedent	341
Prezentarea grafică a structurii producției de pislă	382
Pag. 499 din ediția a doua (1872) a primului volum al „Capitalului“ de K. Marx cu însemnările lui V. I. Lenin	445
Pagina 405 din lucrarea „Dezvoltarea capitalismului în Rusia“ (ediția 1908) cu însemnările lui V. I. Lenin	507
Clasificarea orașelor din Rusia europeană, făcută de V. I. Lenin după datele recensământului populației din 1897	553

Dat la cules 3.03.1961. Bun de tipar 27.04.1961. Apărut 1961. Tiraj 15.270. Hîrtie velină de 65 g/m², 540×840/16. Coli editoriale 50,58. Coli de tipar 49,25. Planșe 4 colorate. A. 00669/1961. C.Z. pentru bibliotecă 3C23=R.

**Intreprinderea Poligrafică Combinatul Poligrafic
Casa Științei „I. V. STALIN”, Piața Științei,
București, R.P.R., comanda nr. 4.880/10.390**

